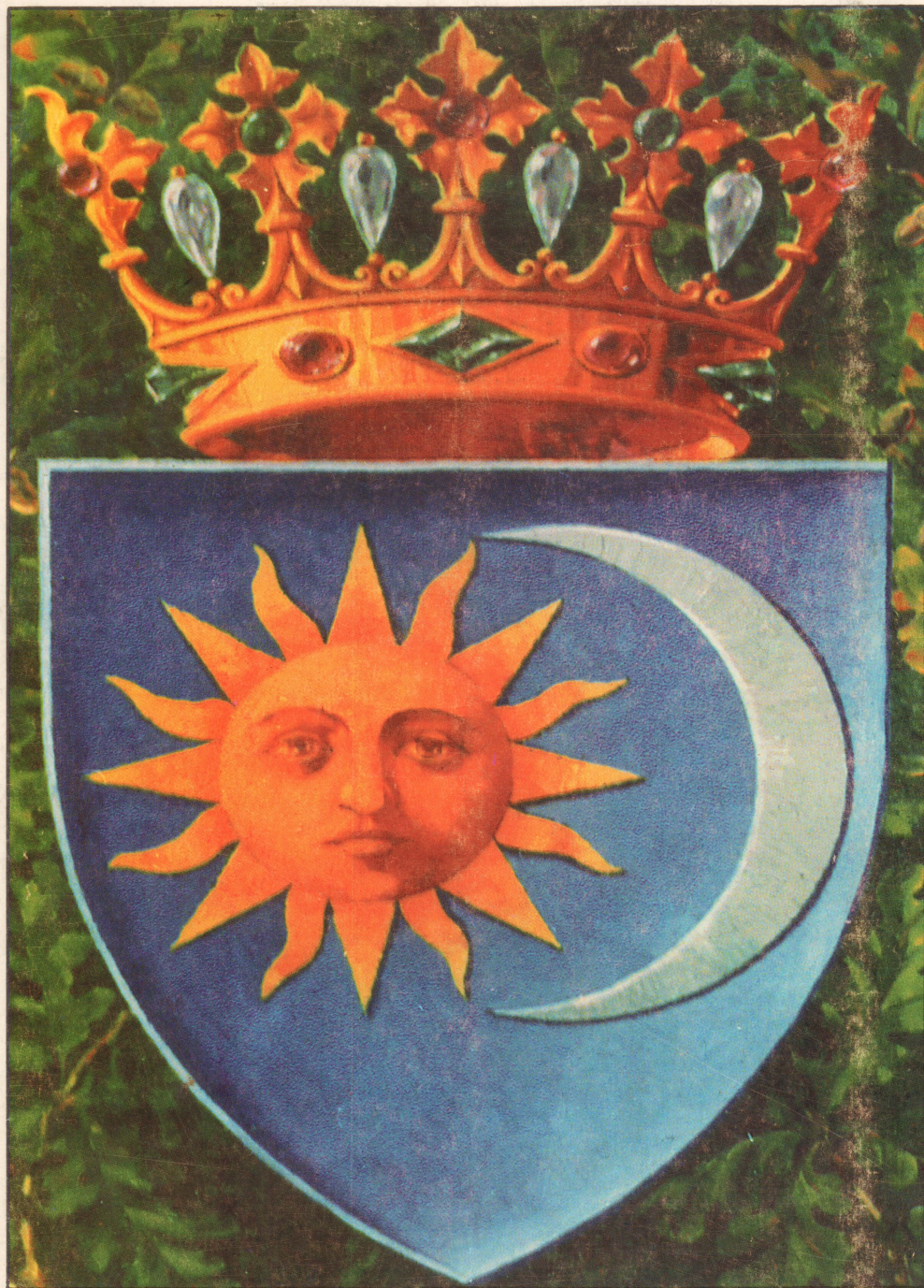

Csiki Székely Múzeum
Székely Nemzeti Múzeum

Muzeul Secuiesc al Ciucului
Muzeul Național Secuiesc

ACTA - 1995

Csiki Székely Múzeum
Székely Nemzeti Múzeum

Muzeul Național Secuiesc
Muzeul Secuiesc al Ciucului

ACTA 1995

Sepsiszentgyörgy
1996

ACTA - 1995
(ACTA HARGITENSIA II, ALUTA - XIX)

A Csíki Székely Múzeum
és a Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve
Csíkszereda - Sepsiszentgyörgy

Felelős szerkesztő KÓNYA Ádám

Szerkesztőbizottsági tagok
SZABÓ András, CSEREY Zoltán, KOCS Irén,
KAKAS Zoltán

Szerkesztette és gondozta BOÉR Hunor
Grafikai szerkesztő ÜTŐ Gusztáv

Megjelent
a MAGYAR MŰVELŐDÉSI
ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM,
a CONSID Rt. (Sepsiszentgyörgy),
KOVÁSZNA MEGYE
MŰVELŐDÉSI FELÜGYELŐSÉGE,
valamint
a „PRO GEORGIO SANCTO” Alapítvány,
a COMETEX Rt. (Sepsiszentgyörgy),
a PRODIMPEX CONTACT Kft.,
COMIND Rt. (Csíkszereda),
az EVES COMSERVICE Kft. (Sepsiszentgyörgy)
támogatásának köszönhetően

© Csíki Székely Múzeum, Székely Nemzeti Múzeum

A Nemes Székely Nemzet
borítólapon szereplő címere
Keöpeczi Sebestyén József munkája (1943)

ISBN - 973-97237-3-X

Tartalom - Cuprins

TERMÉSZETTUDOMÁNY - ȘTIINȚELE NATURII

LÁSZLÓ Attila, A Kárpát-térség keleti részére eső szerkezeti egységek fejlődéstörténete és problematikája	9
Dr. GHIURCA, Virgil, Resurse gemologice din Carpații Orientali II	19
Dr. GHIURCA, Virgil, Încercare de valorificare gemologică a sienitului și sodalitului de Ditrău	23
LÁSZLÓ, Attila; ZÓLYA, László; DÉNES, István, Aspecte noi asupra mineralizației de aragonit, auripigment, realgar din păraul Hankó, zona Covasna	27
DÉNES István, ZÓLYA László, Az utóvulkanikus folyamatok szerepe a Dél-Hargitában található természetes és mesterséges üregek kialakításában és fejlődésében	39
DÉNES István, "Gyökérsztalagmitok " a Vargyas-szoros 74-es számú barlangjában	45
BARABAȘ, Victoria, Conspcctul Briofitelor din Munții Nemirei	47
PODLUSSÁNY Attila, KOCS Irén, Kovászna megye Curculionoidea faunájának alapvetése	57
Dr. SZÉL, Győző; ROZNER, István; KOCS, Irén, Date privind fauna de coleoptere din Transilvania (România)	73
CSATA Zoltán, A Rétyi Nyír egyes kételtűinek bemutatása	93

RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM - ARHEOLOGIE, ISTORIE

SZÉKELY, Zoltán, Cultura Criș în lumina săpăturilor de la Turia (j. Covasna)	105
SZÉKELY Zsolt, Egy bronzkori lakóház Torjáról (Kovászna megye)	115
SZÉKELY Zoltán, Adatok Kovászna (Háromszék) megye római és népvándorlás korához	119
BARTÓK, Botond, Cercetări arheologice în așezarea din sec. IV. d.Chr., de la Chileni - Sf. Gheorghe (j. Covasna)	133
BARTÓK, Botond, Cercetări arheologice de salvare în așezarea din sec. IV. d.Chr., de la Chileni - Sf. Gheorghe (j. Covasna)	143
BARTÓK Botond, Leletmentő ásások a 15-16. századi vargyasi gótikus templomnál (Kovászna megye)	145
SZÓCS János, 17. századi csikszéki pogánydúlások	147
PÁL-ANTAL Sándor, Csik-, Gyergyó-, Kászonszék társadalma a 17. században (vázlat)	153
PÁL Judit, Örmények a Székelyföldön (a 19. század közepéig)	161
INCZE László, A céhes élet időrendje	173
CSEREY Zoltán, Faluközösség Zágónban a 19. század közepén	181
EGYED Ákos, A székelyek az 1848-1849-es forradalomban és szabadságharcban	193

DOKUMENTUM - DOCUMENTE

*** BINDER Pál (1935-1995, KRISTÓ András (1930-1994) (nekrológ)	207
BINDER Pál (közlő), A Székföld (Hidvégi uradalom) falvainak leírása és helynevei 1865-ben	209
VINCZE Gábor (közlő), A Székely Nemzeti Múzeum anyagának részleges elszállítása és pusztulása 1944-45-ben	229
SZÚCS, Jenő, Schiță privind cele trei regiuni istorice ale Europei I.	247
BINDER, Paul , Antecedente și consecințe sud-transilvănene ale formării voievodatului Munteniei (sec. XIII-XIV.) I.	265

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET - ISTORIA CULTURII

SARUDI SEBESTYÉN, József, Portalul în stil romanice de la Zălan (j. Covasna)	281
KISGYÖRGY Zoltán, Háromszéki harangok	291
MUCKENHAUPT Erzsébet, Az Apor-kódex kötése	299

TÜDÖSNÉ SIMON Kinga , Adatok az altorjai templomvár építéstörténetéhez	305
MIHÁLY Zita , A csíksomlyói Szent Antal-kápolna	311
KÖNYA Ádám , 17. századi boltozat- és falfestmények a székelyföldi kúriákban	321
MOLDOVAN, Nicolae , Icoanele pe sticlă în decursul vremii	329
HASZMANN Pál , Százéves az alsócsernátoni műkedvelő színjátszás	337
KÖNYA, Ádám , Heraldicianul József Keöpeczi Sebestyen, creator al stemei naționale românești	343
SZABÓ András , Nagy Imre művészete és a szokások	351

NÉPRAJZ, MUZEOLÓGIA - ETNOGRAFIE, MUZEOGRAFIE

Dr. KÓS Károly , A múzeumi kutatómunkáról	357
HASZMANN József , Fatárgyak tartósítása, restaurálása (Famozsarak, illetve máktörő mozsarak és más fából készült eszközök a csernátoni néprajzi múzeum gyűjteményében)	371
FARKAS Irén , Régi textilák a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében	377
BENEDEK Éva , Erdélyi festékes szőnyeg konzerválása és restaurálása	385
Dr. BALÁZS, Lajos , Variantele maghiare ale Mioriței	391

Contents (Abstracts)

NATURAL SCIENCES

LÁSZLÓ, Attila , The Evolutionary Problems of the Structural Units in the Eastern Part of the Carpatho-Pannonian Basin (Romania)	15
Dr. GHIURCA, Virgil , About the Gemological Resources of Post-Volcanic Origin in the Eastern Carpathians II	22
Dr. GHIURCA, Virgil , About the Possibilities of Gemological Use of the Sodalite Siennite at Ditrău (Harghita County) as a Precious Stone	25
LÁSZLÓ, Attila; ZÓLYA, László; DÉNES, István , A New Approach to the Mineralization of the Aragonite-Orpiment-Realgare in the Hankó-Valley (Covasna, Covasna County)	34
DÉNES, István; ZÓLYA, László , The Role of Post-Volcanic Processes in the Development and Formation of Artificial and Natural Cavity in Southern Harghita	41
DÉNES, István , "Rootstalagmites" in the 74 Cave of the Vargyas (Vârghiș) Gorge	46
BARABAȘ, Victoria , Bryophytes in the Nemira Mountains (Eastern Carpathians, Romania)	55
PODLUSSÁNY, Attila; KOCS, Irén , Data Concerning Curculionioidea (Coleoptera) of the Covasna County (Romania)	70
Dr. SZÉL, Győző; ROZNER, István; KOCS, Irén , Data on the Coleoptera Fauna of Transylvania (Romania) Based on Recent Collections (Insecta: Coleoptera)	92
CSATA, Zoltán , Species of Amphibia in the Area "Mestecănișul de la Reci" (Covasna County)	102

ARCHAEOLOGY, HISTORY

SZÉKELY, Zoltán , The Relics of the Körös Culture in Turia (Covasna County)	108
SZÉKELY, Zsolt , A House from the Middle Bronze Age, Discovered at Torja (Turia, Covasna County)	117
SZÉKELY, Zoltán , Data about the Roman and the Migration Period in Háromszék (Covasna County)	123
BARTÓK, Botond , Archaeological Researches in the 4 th Century Settlement at Chilieni (Covasna County)	135
BARTÓK, Botond , Preserving Archaeological Researches in the 4 th Century Settlement at Chilieni (Covasna County)	144

BARTÓK, Botond , Preserving Archaeological Researches at the Gothic Church of the 15-16 th Centuries at Vargyas (Várgghiş, Covasna County)	146
SZŐCS, János , The Pagan Ravagings of the 17 th Century in Csikszék (Harghita County)	151
PÁL-ANTAL, Sándor , The Society of Csik-, Gyergyó-, and Kászoszék (Harghita County) in the 17 th Century	159
PÁL, Judit , Armenians on Székelyföld (up to the Middle of the 19 th Century)	170
INCZE, László , The Temporal Order of Trade Guild Life	179
CSEREY, Zoltán , The Village Community in Zagon (Covasna County) around the Middle of the 19 th Century	191
EGYED, Ákos , The Role of the Székelys in the Revolution and the War of Independence (1848-1849)	203

DOCUMENTS

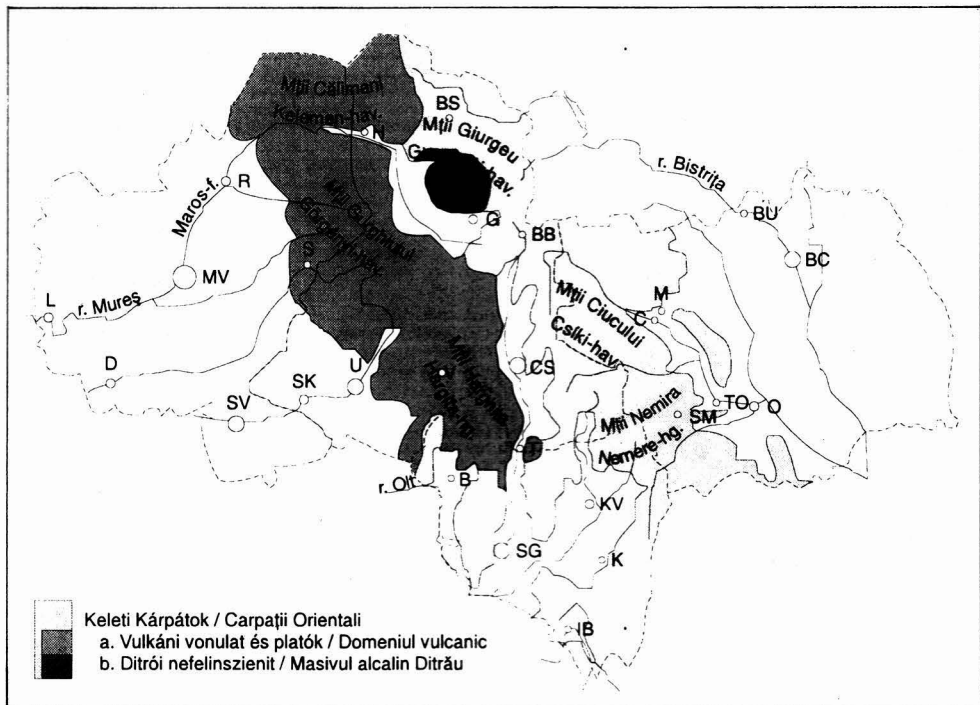
... BINDER, Pál (1935-1995), KRISTÓ, ANDRÁS (1930-1994) (Necrology)	208
BINDER, Pál (publisher), The Description and Names of Places of the Villages of Székföld (the Domain of Hidvég), in 1865	213
VINCZE, Gábor (publisher), About the Partial Evacuation and Destruction of the Materials of the Székely National Museum in 1944-1945	231
SZÚCS, Jenő , Essay on the Three Historical Regions of Europe I. (About the "Essay...")	248
BINDER, Pál , The South-Transylvanian Historical Antecedents and Consequences of the Formation of Wallachia (in the 13-14 th Centuries) I.	277

CULTURAL HISTORY

SARUDI SEBESTYÉN, József , A Portal in Romanesque Style in the Village Zălan (Covasna County)	285
KISGYÖRGY, Zoltán , Church Bells in Háromszék (Covasna County)	297
MUCKENHAUPT, Erzsébet , The Binding of the Codex Apor	301
TÜDŐSNÉ SIMON, Kinga , Data Concerning the Erection of the Churchfortress at Altortja (Turia de Jos)	308
MIHÁLY, Zita , The St. Antonius Chapel in Csiksomlyó (Şumuleu-Ciuc, Harghita County)	317
KÓNYA, Ádám , The Mural Paintings on the Vaults and Walls of the Manors of Székelyföld	325
MOLDOVAN, Nicolae , Icons on Glass	333
HASZMANN, Pál , 100 Years from the Foundation of on Amateur Theatre in Alsócsernátón (Cemat, Covasna County)	339
KÓNYA, Ádám , The Arms of Romania and the Heraldist József Keöpeczi Sebestyén	346
SZABÓ, András , The Work of the Painter Imre Nagy and Every-Day Customs	352

ETNOGRAPHY - MUSEOLOGY

Dr. KÓS, Károly , About Research Work in the Museum	370
HASZMANN, József , Preservation and Restoration of Large Wooden Objects (Mortar for Grinding Oil Seed)	373
FARKAS, Irén , Old Fabrics in the Székely Museum of Csik	381
BENEDEK, Éva , The Preservation and Restoration of a Transylvanian Painted Carpet	387
Dr. BALÁZS, Lajos , The Hungarian Variants of "Miorîţa"	393

Harta județelor Bacău, Covasna, Harghita și Mureș, cu specificarea principalelor masive muntoase și unități structurale în discuție / Bákó, Hargita, Kovászna és Maros megye térképe, a tárgyalti főbb hegyvonulatok és szerkezeti egységek feltüntetésével.

Prescurtările utilizate pentru orașele din cele patru județe / A városok nevének rövidítése: B-Baraolt/Barót, BB-Bălan/Balánbánya, BC-Bacău/Bákó, BS-Borsec/Borszék, BU-Buhuși, C-Comănești, CS-Miercurea-Ciuc/Csikszereda, D-Târnăveni/Dicsőszentmárton, G-Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, O-Onești (Gheorghe Gheorghiu Dej), H-Toplița/Maroshévíz, IB-Întorsura Buzăului/Bodzaforuló, K-Covasna/Kovászna, KV-Tg. Secuiesc, L-Luduș/Marosludás, M-Moinești, MV-Tg. Mureș/Marosvásárhely, R-Reghin/Szászrégen (Reen), S-Sovata/Szováta, SG-Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy, SK-Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SM-Slănic-Moldova, SV-Sighișoara/Segesvár (Schässburg), T-Tușnad-Băi/Tusnádfürdő, TO-Tg. Ocna, U-Odorhei/Székelyudvarhely, V-Vlăhița/Szentegyháza.

TERMÉSZETTUDOMÁNY - SZTIINTELE NATURII

ACTA 1995

A Kárpát-térség keleti részére első szerkezeti egységek fejlődéstörténete és problematikája

A. A Kárpát-medence geotektonikai felosztása

A Kárpát-térség geotektonikai fejlődéstörténetének megragadása mindenekelőtt egy olyan strukturális modellt igényel, amely, ha az egyes felmerülő kérdésekre nem is képes egyöntetűen meggyőző választ adni, a geológiai tudományok bizonyos ismereti fokán elfogadható.

Szükséges, hogy az olyan hegység- és medencerendszerek esetében, amilyen a Kárpátok és az általa közrezárt szialikus ívközi medence, a rekonstrukciós értelmezésekben egy minél egységesebb felfogás és a részek közel azonos ismertségi foka érvényesüljön. Ennek egyik feltétele a térség geológus szakembereinek szabad véleménycseréje, eredményeinek kölcsönös bemutatása és egybevetése.

Már a század elejétől számos szerkezeti felosztás és fejlődéstörténeti modell látott napvilágot a Kárpát-térségre, vagy annak részeire vonatkozóan. A probléma néhány olyan kutatója, akinek jelentős a hozzájárulása e területen, vagy később a globális tektonika elveit alkalmazva hoztak lényeges újításokat: Uhlig, V. (1907); Voitești, I. P. (1914-1942); Termier (1927); Telegdi Roth K. (1929); Kober, L. (1931); Schmidt, E. R. (1931-1961); Pávai Vajna F. (1931); Streckeisen (1934); Murgeanu (1934); Rozslosznik P. (1915-1937); Dank V., Bodzay I. (1971); Vadász E. (1945-1961); Stille, H. (1953); Băncilă, I. (1958); Dumitrescu, I. (1962); Mutihac, V. (1968-1990); Tollmann, A. (1969); Patrulius, D. (1971-1976); Szádeczky-

Kardos E. (1971-1973); Szepesházy K. (1973-1977); Balogh K. (1972-1983); Jiricek (1979); Bleahu, M. (1968-1975); Horváth F., Roydeb, L. (1973-1993); Săndulescu, M. (1973-1990); Márton P., Márton Sz. E. (1981-1994); Balla Z. (1980-1990); Kovács S. (1980-1985); Báldi T. (1982); Bruchfiel, B. C., Hanor, G. (1983-1984); Balintoni, L. (1982-1994); Mitchell, G. (1994).

Először a Săndulescu, M. (1984) által a Kárpát-térségre alkalmazott, elterjedt felosztást ismertetjük. Említett szerző elsősorban a tektogenetikai folyamatokat és a paleo-mezozoós alaphegységek kifejlődési típusát veszi figyelembe (1. ábra).

Az alpi övezetbe tartozó Kárpát-térségben a következő geotektonikai csoportokat különíti el:

1. - *Belső Dacidák* - (*Dacide Interne*): kontinentális aljzattal rendelkező nagyszerkezeti egységek csoportja, amelyek mezozoós vagy perm-mezozoós üledékburokkal rendelkeznek.

- Nyugati Kárpátok belső öve (Pelsoi nagyszerkezeti egység)

- Erdélyi-Középhegység északi része (Tiszai nagyszerkezeti egység)

- Bihari autohton (Unitatea de Bihor)

- Béli takarórendszer (Sistemul pânzelor de Codru)

- Nagybihari (Biharia) takarórendszer. (Pânzele de Biharia)

2. - *Transzilvanidák* (*ofiolit varrat*) - (*Transilvanide*): óceáni aljzattal rendelkező nagyszerkezeti egységek övezete.

- Erdélyi-középhegység déli része (Maros öv)

- Körösi takarórendszer (Sistemul pânzelor de Criș)

- Bedellői takarórendszer (Sistemul pânzelor de Bedeleu)

- Erdélyi takarók (Keleti-Kárpátok) (Pânzele transilvane)

- Vardaridák (Vardar öv) (Vardaride)

3. - Pienidák - (Pienide)

- Pienini szirt öv. (zona klippelor pienine)

- Batizai takaró (Magura t.) (Pânza Botizei; Mágura)

- Petrovai takaró (Pânza de Petrova)

- Láposi takaró (vadflis takaró) - (Pánza de Lăpuș; Pánza de wildflis)

4. - *Középső Dacidák* - (*Dacide Mediane*): azokat a kontinentális aljzattal rendelkező szerkezeti egységeket csoportosítja, amelyeket a krétavégi tektonikai mozgások alakítottak ki szerkezetileg.

- Kristályos-mezozoós öv az Erdélyi takarók nélkül (Keleti-Kárpátok) (zona cristalino-mezozoică)

- Bukovinai takaró (Pánza Bucovinică)
- Szubbukovinai takaró (Pânzele Subbucovinice)

- Infrabukovinai takarók (Pânzele Infrabucovinice)
- Géta takarórendszer (Déli-Kárpátok) (Sistemul pânzelor Getice)

- Géta takarók (Pánza Getică)
- Szupragéta takarók (Pânzele Suprargetice)

5. - *Külső Dacidák* (*intrakontinentális varrat*) - (*Dacide Externe*): második óceáni aljzattal, vagy kivékonyodott kontinentális aljzattal rendelkező üledéktakarók csoportja, amelyet felsőkréta korú mozgások alakítottak ki szerkezetileg.

- Máramarosi szirt öv - Borkuti takaró (Északkeleti-Kárpátok)
- Fekete flis takaró (Keleti-Kárpátok)
- Csalhói takaró (Baróti t., Bobui t., Vargyasi t.)

- Szörényi takaró (Déli-Kárpátok)
6. - *Peremi Dacidák* (Danubiai nagyszerkezeti egység) - (*Dacide Marginale*; autohtonul Danubian)

7. - *Moldavidák* - (*Moldavide*): neogén tektonikai fázisok által kialakított kontinentális aljzathoz kötődő üledékes takarók csoportja.

- Konvolut takaró (Teleázseni t.)
- Audia takaró
- Tarkői takaró
- Peremi takaró (Vrâncsei t.)
- Kárpátperemi molassz takaró (Szubkárpáti t.)

8. - *Előmélyedés* - (*Avanfosa*)
- gyűrt övezete
- gyüretlen övezete

- Molassz üledékekkel feltöltött medencék és poszttektonikus üledékburók, melyek maguk alá temették a kárpáti tektogenezis fentebb felsorolt fő szerkezeti egységeit (Pannon-medence, Erdélyi-medence, hegységközi medencék).

Balintoni, I. (1994) új szerkezeti kategóriákat különít el, melyek által a szuturák (varratok), illetve a közöttük húzódó kontinentális aljzattal rendelkező részek egy térbeli-időbeli felosztását javasolja.

A Kárpát-medence keleti felében két ofiolitos varratot azonosít: a Maros zónát (Zona Mureș) az Erdélyi-Középhegység déli részén, és a Szörényi takarót (Parautohtonul de Severin), amelyhez a Fekete flis takaró szerkezetileg kötődik. Ez a két varrat, a Peceneaga-Camena transformetóval együtt (utóbbi a Kárpátok területén kívülre esik) lehetővé teszi számára, hogy megkülönböztessen négy olyan különálló térséget, amelyeknek nagy szerepük volt a Kárpát-térség geotektonikai kialakulásában:

- Ausztro-Pannoniai egység (Unitatea Austro-Panică)

- Géta egység (Unitatea Getică)
- Euxin egység (Unitatea Euxinică)
- A nagy Eurázsiai pajzs (Marea Unitate Eurasiatică)

Származási helyüknek megfelelően, véleménye szerint a térség a következő tektonikai egységek csoportjait foglalja magába:

- a három óceáni doménium összelelt:
- Transzilvanidák (Transilvanide)
- Pienidák (Pienide)
- Szeverinidák (Severinide)
- a fent említett óceáni doméniumok közötti, kontinentális aljzattal rendelkező szerkezeti egységek deformált részeit:
- Apuszenidák (Apusenide)
- Kelet- és déli Getidák (Getide estice și sudice)

- Danubikum (Danubicum)
- Euxenidák (Euxenide)
- Perimoldavidák (Perimoldavide)

A tektonikai egységek elnevezhetők a megfelelő tektogenetikai fázisok alapján is, amelyek idején szerkezetileg kialakultak: ausztridák (ausztride); laramidák (laramide), stb.

Az idő és a hely kombinációja alapján új nevezéktani felosztást javasol: ausztriai Getidák (Getide austriace), larámi Transzilvanidák (Transilvanide laramice), stb. Ugyanakkor elveti a szerkezeti egységek egymáshoz viszonyított helyzete alapján való felosztást (belső, középső, külső, peremi helyzetű egységek), mivel ezek rendszere szerinte nem létező fejlődési és genetikai sorrendet sugall.

Összefoglalásunkban a Sándulescu-féle felosztást használjuk, mivel áttekinthetőbb. Bár rendszere valóban mélyebb genetikai összefüggéseket sugall, egységei között csupán a krétától kezdve beszélhetünk többé-kevésbé összefonódó fejlődéstörténetéről.

B. Betekintés a Kárpát-térség keleti részére eső szerkezeti egységek vázlatos fejlődéstörténetébe

A Kárpát-térség prealpi (alpi ciklus előtti) fejlődésében több orogén ciklus hatása is kimutatható, valamennyiük metamorf átalakulásokkal járt, és strukturális változásokat hagyott maga után.

A térségben a prealpi fejlődéstörténet alapvető problémája a metamorf összletek kialakulásának időpontja. Általánosan elfogadott szemlélet alapján a következő tektonikai-metamorf ciklusok járultak hozzá:

- prebajkái kadomi (assynti) - azok az összletek, amelyek részt vettek a kadomi ciklus metamorf átalakulási folyamataiban, többnyire az amfibol fáciesű kőzetek csoportjába tartoznak;

- bajkái vagy ókaledóniai - felsőproterozoós-kambriumi kőzetek, amelyek zöldpala fáciesű metamorfózist szenvedtek;

- variszkuszi (herciniai) - ciklus, amely alatt az ordovicium-alsókarbon intervallum üledékei a térségben szintén zöldpala fáciesű metamorfózist szenvedtek, főleg a szudéta fázis idején.

A prealpi orogén ciklusok közül természetesen a herciniaiak tulajdonítunk nagyobb jelentőséget, mivelhogy előzményét képezi a Kárpát-térségben, az alpi ciklus időszakában kialakult mobilis területek fejlődésének, és ennek a nyomai még felismerhetőek az egységek szerkezeti felépítésében. Az aljzat komplexumai keretén belül

gyakran kimutathatók takarók, tektonikai szerkezetek, amelyek vergenciája és helyzete eltérő az alpi ciklusban ismert tektonikai szerkezetekétől.

A Kárpát-térségben bekövetkező konszolidáció a herciniai ciklus végén stabil zónákat hozott létre, amelyek később részt vettek az alpi átalakulásokban, és beépültek a létrejött új szerkezetekbe. Ugyanakkor mobilis zónák létezéséről is tudomásunk van (felső-karbon-perm), ahol neutrális magmatizmus fejlődött ki, amely szerkezeti törésvonalakkal hozható kapcsolatba, anélkül, hogy szubdukciós, vagy akreciós zónák jelenléte kimutatható lenne. A permi (a herciniai ciklus végi) geotektonikai modellnek még sok tisztázatlan vonatkozása van.

A Kárpát-térség az alpi ciklus folyamán az Európai- és az Afrikai-lemez ütköző zónájának egy részét képezte. Ez a folyamat magába foglalja több mikrolemez leszakadását a kontinensperemekről, és ezek felaprózódását. Több részben való felnyílás és bezáródás által nyerte el a jelenlegi szerkezeti alakját. A globális Tethys-bezáródás kréta-miocén intervallumára inkább a horizontális kéregmozgások voltak jellemzőek.

Az alpi ciklus kezdetén kialakult ofiolitos komplexumok minden bizonnyal egy disztenziós (spreadig) periódus kezdetét jelzik a Kárpát-térség mobilissá vált zónájában. A Tethys-óceán felnyílásának korát aránylag pontosan meg lehet határozni a Kárpát-medence keleti részében, az ofiolitos összletek képződési időpontjából. Így a Maros öv (Transzilvanidák) keretén belül már a középső-triászban meginduló riftesedés később tágulásba megy át (2. ábra). Ebből a periódusból származnak az Olt takaróredő (Persányi sorozat) aljzatában levő alkáli magmás kőzetek, amelyeket alsótriász tengeri üledékek takarnak, és amelyeket a későbbi periódusban majd bázikusabb magmatizmus követ. A Maros öv felnyílása a Tethys-óceán keretén belül egykorú a Vardar öv, vagy az anatóliai fennsík hasonló folyamataival, ahol passzív kontinentális szélekkel (peremekkel) rendelkező szétválás a jellemző. A középső és nyugati Alpokban lezajlott hasonló folyamatokkal szemben a Kárpát-térségben ez jóval hamarabb megkezdődött, hiszen az Alpokban csakis a liász korszakban mu-

tatható ki, ami jókora időbeli eltolódásra utal a folyamat lezajlásában.

A Transzilvanidák keretén belül kimutatható a felnyílás két fontosabb paroxizmusa. Az első a középső- és a felső-triászban zajlott le, míg a második a középső-jura derekától feltehetően a titon korszakig tartó folyamat, egyértelműen a felnyílás több ütemű lezajlását bizonyítja ebben a régióban. A második tágulási szakaszon belül olyan rövidebb periódusú, rátolódási mozgási szakaszok is jelentkeztek, amelyek átmeneti jellegátfordulást és ofiolitos obdukciókat eredményeztek. Amint azt az Erdélyi takarók változatos rétegtani és litológiai felépítése is bizonyítja, az üledékképződés is jellegzetes és vidékenként eltérő volt.

Más interkontinentális rift zónák és kivékonyodott kontinentális aljzattal rendelkező zónák is létrejöttek egy időben a Tethys-óceán felnyílásával, mint például a Külső Dacidák régiója a Keleti- és Déli-Kárpátok területén, vagy keletebbre a Krím-félszigeten és a Nagy-Kaukázusban, bár ezek rövid élettartamúaknak bizonyultak. Ez egy alkáli magmatizmus megjelenését eredményezte, és ezáltal egy Afaro-Vörös tengeri riftesedési folyamattal hasonlítható össze. A felnyílás folyamata a Külső Dacidák keretén belül egészen a felső-jura aljáig, legfeljebb a titon korszakig tarthatott, amikor elkezdődött a kárpát flis kialakulása.

Az Atlanti-óceán kinyílása az Afrikai-lemez kelet-északkelet irányú mozgását eredményezte, balos rotációs jelleggel kombinálva, magával vonta az Európai-lemez felé való közeledését, előidézve a Tethys-régió részleges bezáródását. Ez a folyamat túlnyomóan disztenziósból kompressziós rendszerbe ragadta a Tethys-régióban levő mikrolemezeket. Ez az az időpont, amikor a Tethys-óceán bezáródási folyamata beindul, és kialakulnak az alapfeltételek az alpi rendszerhez tartozó hegláncok felgyűrődéséhez. A felsőjurabeli mozgások az apuliai rész északkelet felé tolódását eredményezték, ami az ofiolitos komplexumok obdukcióját vonta maga után, a Vardar - Maros öv dél-délnyugati része záródásával, anélkül, hogy a Kárpát-térségben (az Erdélyi-Középhegységben és az ettől keletebbre eső részeken) még valamilyen

hasonló mozgást is észlelni lehessen. Ezzel szemben a krétabeli mozgások, amelyek hosszabb időtartamúak és több tektogenetikai fázist foglalnak magukba, már az európai részen és természetesen a Kárpát-medence keleti részében is eredményeztek változásokat. Erre a szakaszra esnek az alpi ciklusbeli legintenzívebb szerkezeti átalakulások, gyűrődések, bonyolult takarórövidők képződését eredményezve. A Sándulescu-féle fel-fogás szerint (1984) a Dacidák orogén mozgásai elsősorban erre az időszakra tehetőek (dacidikus periódus). Ez az eseménysor nyugatról keletre haladva mozgásba hozza a kelet-kárpáti térség mikrolemezeit, beindítva itt is a nagyméretű térrövidüléseket. A tagolt ütközési peremek (pl. Moesia-i-tábla) egymásra nyomulása kényszeríti ki egyes kontinensperemi zónák (Déli-Kárpátok) gyűrődéses remobilizációját. Létrehozva általa a Kárpát-Balkán hegyvonulatok (Transzilvanidák és Középső-Dacidák) fordított "S" formájú görbületét.

A "dacidikus periódus" (krétabeli mozgások) vége felé a dacidák nagyrésze már túl van az átalakulási folyamaton, elnyerte nagy vonalakban a mostani takarórövidös szerkezetét, és egy konzolidációs folyamat megy át. Aljzatként szolgálva a rajta később kialakuló fiatalabb üledékbu-roknak, vagy pedig szerkezetileg már kialakult háttérként a később kialakuló szerkezetek számára, a moldáviai tektogenezis (miocén) alatt. Ezek a szerkezeti egységek a neogén folyamán már csak töréses átalakulásokat, horizontális eltolódásokat szenvednek, amelyeket átmeneti dilatációs (disztenziós) mozgások kísérnek, és amelyek árkos süllyedékeket eredményezve, felgyorsítják a medenceterületek egyes részeinek kialakulását (Erdélyi-medence aljzata) (3. ábra).

A Vardar-Transzilvanida rendszernek az alsó- és középső-triászban megindult tágulási folyamata egészen az új kimmériai mozgásokig tartott, amely után az óceáni kéreg az északi és déli mikrolemez pereme mentén szubdukciósan konzummálódott. A titon-alsó-krétabeli kollíziós szakasz során a Transzilván doméniumban a mélytengeri üledéksort egy sekély víző zónafaciesű váltotta fel. A Transzilvanidák a barrémi korszakban a záródási stádium végső szakaszába érkez-

tek, így az üledékes takaró kiemelkedik, majd az előtérben már kialakult bukovinai flis medence vadflis összeletibe kerül. Az ausztriai fázis során a Transzilvanidák gyűrődésen mentek át, amely a larámi fázisban zárult le, ekkor alakult ki gyűrűt és áttolódott takarószövetük.

A Belső Dacidák keleti területén (Erdélyi-Középhegység északi része) a krétavégi mozgások jelentik az utolsó takaróval kapcsolatos átalakulási mozgások lezárulását. A neozoikum tectogenezisek, amelyek oly fontosak a Keleti-Kárpátok takarókba való átrendeződésében, az Erdélyi-Középhegység északi területén már csak törésszerű szerkezeti átalakulásokat eredményeznek.

A Déli-Kárpátok alpi fejlődése alsó-jura riftesedéssel kezdődött. A Gétikum és a Danubikum között az óceáni aljzattal rendelkező, árokjellegű Szőrényi-medence alakult ki, magába foglalva a pelágikus üledéksort és a bezáródással kapcsolatba hozható titon-apti intervallum flis típusú rétegeit. A Déli-Kárpátok két lépcsőben lezajlott tectogenezise által a két kontinentális mikrolemmez (a Danubikum és az allocthon Gétikum) egymásra csúszott. Az ausztriai fázis során a Gétikum frontja áttolódott a Szőrényi árkon, míg a larámi tectogenezis ideje alatt történik a Szőrényi, a Géta és a Szupragéta takarók nagyméretű áttolódása a Danubikumon, ez utóbbit is igénybevéve szerkezetiileg. A Moesia platform egyes román szakemberek szerint a kisázsiai régió közeledése miatt relatíve nyugat felé mozdult el Ez is szerepet játszhatott az áttolódásos szerkezetek kialakulásában, és ennek eredményeként értelmezhető a nyugati peremek larámi granodioritos magmatizmusa (banatitok).

Subdukcióról csak a Moesia tábla nyugati részén beszélhetünk, ugyanis a Déli-Kárpátok többi részén inkább "transzkurrens" vetők jelenlétét feltételezik a geofizikai adatok alapján.

A Belső Dacidák turon korszakbeli tectogenezise a Középső és a Külső Dacidákra is jelentős hatással volt. A barrémi-albai intervallum alatt befejeződik a Középső Dacidák takaróba való átrendeződése, ez a folyamat keletről nyugat felé zajlik le. Először az Infrabukovinai és Szubbukovinai takarók kerültek egymás fölé, majd az utána egy rövid lepusztulási periódus következtében

nyugatabbra kialakult Bukovinai doménium összeleteti tolnak rá az előbbiekre, takaróredőket alkotva. A Külső Dacidák flis összeleteti, mintegy láncreakcióként, a larámi mozgások által kerülnek a Moldavidák fölé (5. ábra).

A Moldavidák tectogenezise alatt folytatódik a láncreakció-szerű mozgás, ez nagyméretű térrövidülést eredményez a Kárpát-térség keleti felében. Ehhez a folyamathoz kötődik részben a neogén magmatizmus kibontakozása a Keleti-Kárpátokban. A neogén tectogenezisek alatt nagyszerkezeti takarórendszerbe való átalakító mozgásokat csakis az akkori kontinens peremén észlelhetünk, sokkal kisebb területre szűkülve a kréta kori tectogenezisek térbeli hatáskörével szemben, míg a Kárpát-térség belső részeiben törésszerű rendszerek alakulnak ki. A "moldáviai tectogenezisek" során a Kárpátok hajlata tovább hangsúlyozódik (Pienidák délkeleti része), a Belső Dacidák (Tiszai nagyszerkezeti egység) északkeleti irányú mozgása által, ami egy rotációs komponenssel társult. A görbület fejlődését megkönnyíti a miocénbeli szerkezeti vetők kialakulása, amelyeknek többsége "transzkurrens" jellegű, és lényeges szerepük volt az Erdélyi-medence aljzatának pásztás lesüllyedésében. Fontos szerepet játszik ebben a Dél-Erdélyi törésszerű, a Pece-neaga-Camena törésvonal, az Intramosiai törésvonal, a Besztercei szerkezeti vető, az Észak-Erdélyi, ill. a Bogdan-Vodă törésvonal. A fent említett összetett mozgás nagy hatással volt az Erdélyi-medence aljzata szerkezeti kialakulásában is, ahol vidékenként disztenziós törésszerű eredményez és hozzájárul a mély süllyedékek rendszereinek kialakulásához.

Aljzatokról lenyíróva, a Moldavidák deformációja két lépcsőben zajlik le, nyugatról kelet felé haladva. Először meggyűrődnek, majd egy rákövetkező fázis során feltolódnak, így az üledékgyűjtő medence tengelye is egyre keletebbre tolnak, mind fiatalabb és fiatalabb üledékeket tartalmazva. A krétavégi larámi fázis során a Középső Dacidák tectogenezise következtében deformációt szenved a Moldavidák nyugati térsége (Konvolut, Audia, Makla takarók) és az őstájer fázis során feltolódnak a Moldavidák keleti részeire (Tarkői, Vráncsai takarók). A Tarkői,

Vrāncsai takarók első gyūródése az újstājeri fāzis alkalmával történik. A peremi helyzetű Kārpátperemi (Szubkārpāti) takaró pedig később, a moldāviai fāzis során gyūródik fel.

A külső helyzetű süllyedékek (külső molassz zóna) Kārpát-kanyarbeli gyūródése a valóhiai mozgásoknak köszönhető, amelyeknek máskülönben a Kārpát-kanyarban fontos szerepet tulajdoníthatunk a heglānc kiemelkedésében. Ezeknek a mozgásoknak köszönhetően szakad meg a kapcsolat a Keleti-Kārpátok belső medencéi és a Kārpátokon kívüli Dāciai-medence között, a pleisztocén korú belső medencebeli üledékek nyomait ma több mint 1000 m magasban is megtaláljuk. A hegységképződési folyamat (a Kārpátok kiemelkedése) még mai nap is folytatódik.

Az Erdélyi-medence aljzata északnyugati részének lassú emelkedése és délkeleti része süllyedésének kezdete a felső-miocén-pliocénbeli mozgásokra vezethető vissza, ennek következtében a fiatalabb üledékképződés mind délebbre húzódik, ugyanakkor az északnyugati rész kiemelkedik, és folyamatosan lepusztulnak úgy a bādeni, mint a szarmata korszakbeli összletek ezen a területen. Így az Erdélyi-medence északkeleti részén, mint a Nagybányai-medence (Pannon-medence legkeletibb nyúlványa) bāden-szarmata rétegeiből, hiányzik a litorális fácies. Ez ad indítékot arra a feltételezésre, hogy ezen a részen a Pannon- és az Erdélyi-medence közt kapcsolat létezett a miocén folyamán.

A geológiai adatok arra utalnak, hogy az orogén zónák erőteljes kiemelkedése a térség keleti részében minden bizonnyal a miocén időszakban kezdődhetett, de mindenképpen a pliocén végén és a pleisztocén folyamán éri el tetőfokát. Az általános rétegtani probléma adat hiányában még mindig megoldatlan kérdéseket rejt magába, ez egyelőre megakadályozza a tektonikai folyamatok és a szerkezeti egységek kifejlődésének kronológiailag pontos behatárolását.

Végülis, a Kārpát-medence miocén töréses fejlődéstörténetében nagy vonalakban két fázist különíthetünk el (Horváth et. al. 1986); egy kezdetit hosszanti elnyíródásokkal, majd egy befejezőt, disztenziós vetőrendszer kialakulásával, amely a felső-miocénben komolyan befolyásolta

a térség keleti részében lezajló szerkezetátalakulást. A mikrotektonikai mérések és a paleomágneses eredmények egyöntetűen a "Tiszia" nagyszerkezeti egység óramutató irányával való elfordulását (rotációs mozgás) sugallják a miocén folyamán (főleg a középső- és felső-miocénben) (Csontos L. et. al. 1991; Szalai E. 1994) Ez irányba vezettek Balla Z. (1985) modellezései is. Ennek a mozgásnak valószínűleg nagy szerepe volt a Keleti-Kārpátok szubdukciós övezetének kialakulásában (Csontos L. et. al. 1991), és ugyanakkor a szerkezet kialakulásának dél felé észlelt időbeli eltolódásában.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Szőőr Gyulának a kezdeti batorításért és felkarolásáért, Kozák Miklósnak a szakmai és baráti tanácsadáért, Székyné Fux Vilmának, Wanek Ferencnek a szakmai felülbírálásért, lektorálásért.

Irodalom

- ALCAPA - 1992 - Geological evolution of the internal Eastern Alps, Carpathian and of the Pannonian basin; Abstract Supplement No. 2 to TERRA nova vol. 4 Graz.
- Balintoi I. - 1994 - Completions to timing and geotectonic division of Romania territory, for Alpine Orogenesis, in connexion with plate-tectonics nomenclature and concepts. Simpozionul Jubiliar de Geologie. Univ. "Babeş-Bolyai" Cluj-Napoca 2-5 iunie.
- Balla Z. - 1988 - Magyarország nagyszerkezetének eredetéről. Földtani Közlöny, 118. p. 195-206, Budapest
- Balla Z. - 1988 - A Kārpát-Pannon régió nagyszerkezeti képe a felsőiocénben és e kép hatása a mezozoós Tethys-rekonstrukcióra. Földtani Közlöny, 118. 11-26, Budapest
- Bleahu, M. - 1989 - Tectonica globală vol. I., II. Ed. Ştiinţifică, Bucureşti.
- Botezatu, R - 1982 - Modele geofizice ale alcătuirii geologice a Romāniei. Ed. Academică, Bucureşti.
- Ciocirdel, R., Socolescu, M. - 1971 - La structure crustal et sub-crustal de la partie sud des Carpates Oriental, Rev. Roum. Acad. R.S.R. Bucureşti
- Chronostratigraphie und Neostatotypen. vol. 1-X.
- Crşan, D. - 1982 - Thermal suture of the crust and upper mantle of Romania. Tectonophysics, 90.9.123-135. Amsterdam.
- Csontos, L., Tari, G.; Bergerat, F., Fodor, L. - 1991 - Evolution of the stress fields in the Carpatho-Pannonian area during the Neogene. Tectonophysics, 199. p. 73-91. Amsterdam.

Dumitrescu, R. - 1985 - Early Caledonian event in the pre-alpine metamorphic Sequences of the Romanian-Carpathians. Acta Mineralogica-Petrographica, XXVII, 59-70. Szeged.

Földvári G., Z. - 1988 - Geology of the Carpathian Region. Singapore, New Jersey, Hong Kong, World Scientific XI.

Fülöp J. - 1989 - Bevezetés Magyarország geológiájába. Akadémiai Kiadó, Budapest

Horváth, F. - 1993 - Towards a mechanical model for the formation of the Pannonian basin. Tectonophysics, 226-333-357. Amsterdam.

Mutihac, V. - 1990 - Structura geologică a teritoriului României. Ed. Tehnică, București

Plate tectonics and metallogeny in the east Carpathian and Apuseni Mts. June 7-19. 1994, Baia Mare, Romania, J.G.C.P., Project No 356.

Rădulescu, D., Săndulescu, M. - 1973 - The plate-tectonics concept and the geological structure of the Carpathians. Tectonophysics, 16/3-4 p. 155-161. Amsterdam.

Săndulescu M. - 1984 - Geotectonica României. Ed. Tehnică, București

Socolescu, M., Arinei, Șt., Ciocirdel, R., Popescu, M. - 1975 - Fizica și structura scoarței terestre din România. Ed. Tehnica, București

Székely Fux, V., Ravasz, Cs. and Pécskay, Z. - 1991 - Geodynamic evolution of the Pannonian Basin (tertiary volcanism of the Pannonian Basin). Serbian Academy of Sciences And Arts LXII, Beograd

Despre problemele evoluției structurilor majore din zona estică a ariei Carpato-panonice (Rezumat)

În lucrare autorul face o prezentare succintă a evoluției marilor structuri geologice, aflate în partea estică a bazinului carpatic, în cadrul ciclului alpin. Luând ca bază modelul geotectonic elaborat de M. Săndulescu (1984) și al lui Balintoni, I. (1994), aduce unele precizări în cea ce privește evoluția în timp și spațiu a marilor structuri și problematica majoră ale acestora. În conformitate cu tectogenezele principale din cadrul ciclului alpin, care au un rol esențial în mișcarea tatonată, la început de distensiune generală (spreading), ulterior de compresie, în care au fost antrenate structurile majore din această zonă, prezintă procesul în contextul evolutiv general al fenomenelor similare din aceeași perioadă din zonele adiacente din

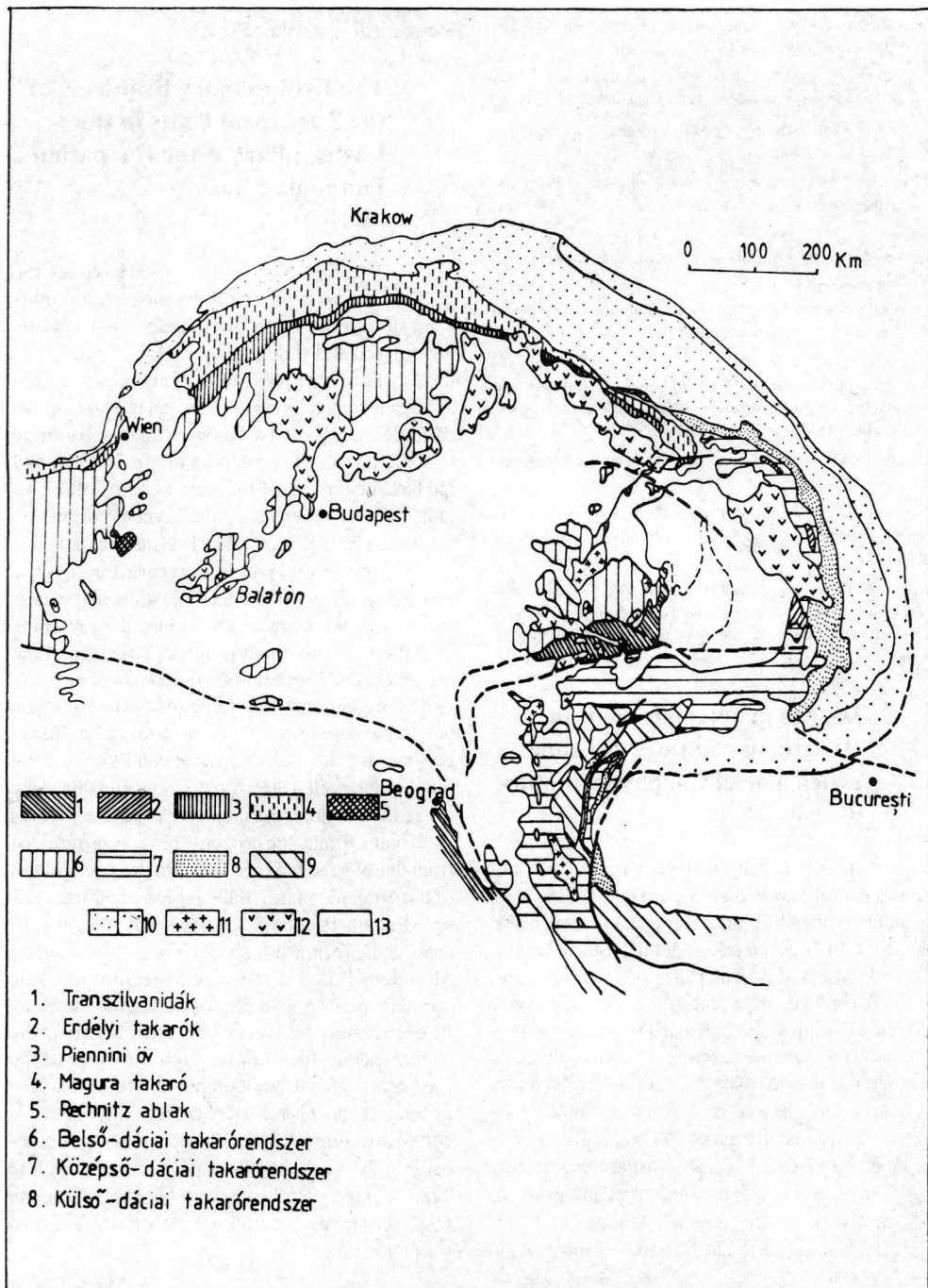
Europa alpină, luând în considerare noile date din literatura de specialitate străină.

The Evolutionary Problems of the Structural Units in the Eastern Part of the Carpatho- Pannonian Basin (Abstract)

The first part of the paper includes the geotectonic division of the major tectonic units occurring in the north of Hungary suggested by Săndulescu and Balintoni.

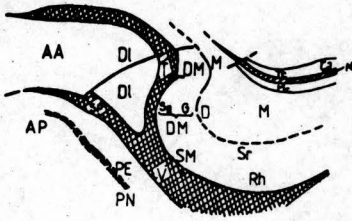
The paper presents the generally accepted and used geotectonic division suggested by M. Săndulescu (1984), based on an analysis of more tectonic phases of the Alpine orogenic cycle and the basement types of the tectonic units of the region. On the other hand, the geotectonic model suggested by Balintoni (1994) is also reviewed.

The second part of the paper outlines the geological history of the tectonic units in the eastern part of the Carpathian region: the prealpine evolution (an important problem is the age of the metamorphic formations), the Hercynian cycle (with the creation of the stable zones that later took part in the Alpine deformations, too), the collision between the African and European Plates during the Alpine cycle (the Upper Cretaceous tectonic movements - the most intensive orogenic periods were in this stage, the orogenic process progressed from the West to the East, brought the micro plates of the orogenic plates of the region in motion, initiated compression on a huge scale, and, hence, created the reversed S-shaped Carpathian-Balkan Mountain Ranges; the recent geomorphologic character of the region created during the Miocene, Pliocene and Pleistocene tectonic phases, the chain-reaction-like motion from the West to the East continued, it was combined with a rotation, turning of the Tisia major tectonic unit, and this complex motion formed the tensional and compressional fault systems of basement of the Transylvanian Basin, and yielded the Neogene magmatism in the inner belt of the Eastern Carpathians).

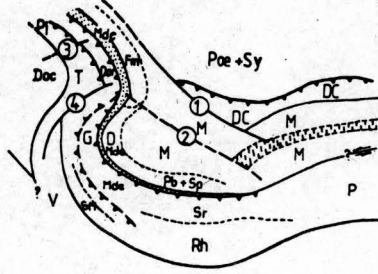

1. Transzilvanidák
2. Erdélyi takarók
3. Piennini öv
4. Magura takaró
5. Rechnitz ablak
6. Belső-dáciai takarórendszer
7. Középső-dáciai takarórendszer
8. Külső-dáciai takarórendszer

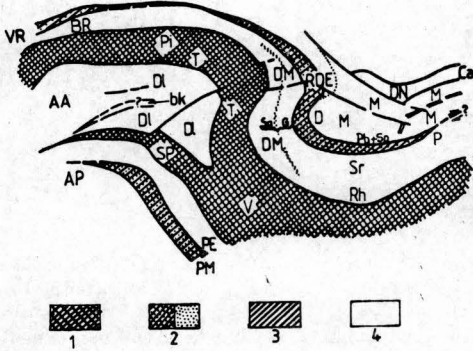
KÖZÉPSŐ ÉS FELSŐTRIÁSZ

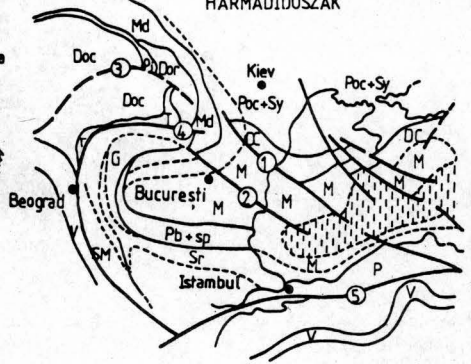
FELSŐKRÉTA

JURA ÉS ALSÓKRÉTA

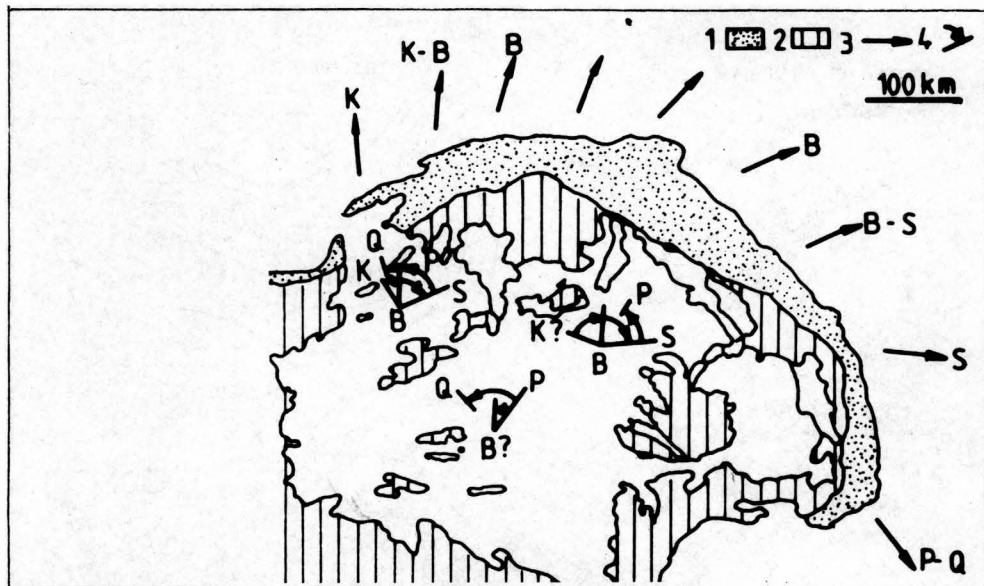
HARMADIDÓSZAK

- AP - apuliai egység
- PN - Pindusi riftzóna
- PE - pelagóniai masszívum
- V - Vardar öv
- T - Transzilvanidák (Maros öv)
- Pi - Pienidák
- PM - Piemontais
- D - Belső Dacidák
- AA - Ausztróalpok
- bk - Bükk-egység
- BR - Brianconais
- DM - Középső Dacidák
- Sg - Szupragéta
- G - Géta
- SM - Szerb-makedónai masszívum
- Sr - Srednegore
- Rh - Rhodope
- VR - Valais riftzóna
- RDE - Külső Dacidák riftzónája

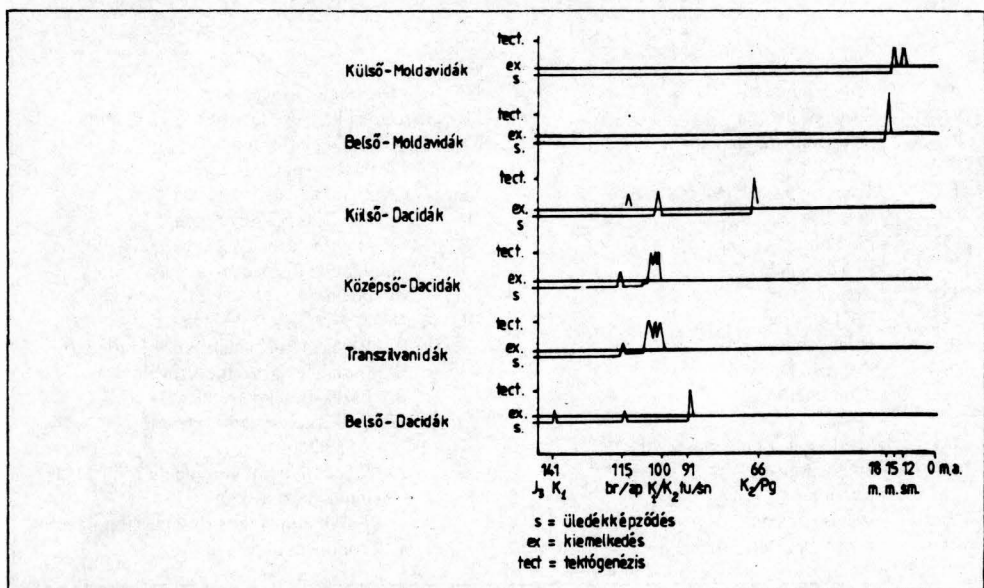
- D - Danubiai-egység
- Pb + Sp - előbalkáni egységek és Stara Planina
- M - Moesiai platform
- Ca - Alpi-Krím egységek
- Mde - Külső Dacidák
- DN - Észak-Dobruzsai orogén
- SP - Pannon-medence óceáni aljzata
- Fm - moldáviai flis óceáni aljzata
- P - Poncidák
- DC = Ca + DN
- ① - Peceneaga-Kamena szerkezeti vető
- ② - Intramoesiai szerkezeti vető
- ③ - Észak-Erdélyi szerkezeti vető
- ④ - Dél-Erdélyi szerkezeti vető
- 1 - óceáni aljzat
- 2 - kivékonyodott kontinentális aljzattal rendelkező riftzóna
- 3 - intrakontinentális riftzóna (intrakratón)
- 4 - kontinentális aljzat

2. ábra A Tethys mobilis zóna fejlődése a Triász, Jura, Kréta és a Miocén folyamán (A Kárpát-Pannon térség). M.SÄNDULESCU, 1984 nyomán.

3. ábra A Kárpát-Pannon térség rotációs modelje és az „orogén vektorok” helyzete a Flis Kárpátokban. (JIRIČEK nyomán, 1979)

1 - Flis zóna. 2 - Preneogén kőzetek. 3 - Jiriček-féle „orogén vektorok” (a nyilak a flis takarók mozgásirányát jelképezik egy adott geológiai időben). K - Kárpáti. B - Bádeni. S - Szarmata. P - Pliocén. Q - Kvarter. 4 - A σ_1 kiszámított hatóiránya a Pannon-térségben, egy adott földtani korszakban (a nyilak a σ_1 rotációs irányát jelzik)

4. ábra A Kárpátokban lezajlott főbb tektogenezisek diagramja. (M. SÄNDULESCU, 1984)

Resurse gemologice legate de manifestările postvulcanice din Carpații Orientali II.*

Gemologia este o ramură a mineralogiei care se ocupă cu studiul acelor minerale (sau chiar roci) care prin însușirile lor estetice și fizice cum sunt transparența, culoarea, luciul, strălucirea, irizațiile-forma, duritatea, rezistența, pot fi utilizate la confecționarea unor obiecte de podoabă, de artă, sau pentru decorațiuni.

Dintre resursele geologice mai puțin valorificate până în prezent în țara noastră am semnalat pe cele din categoria pietrelor semiprețioase, decorative și ornamentale. Am menționa că peste 70% din producția mondială de pietre prețioase, semiprețioase și decorative-ornamentale sunt furnizate de domeniul magmatic. O parte din mineralele cu calități tehnice sau gemologice sunt legate și de variante/procese ale manifestărilor postvulcanice. Emisiunile de gaze și de vapori de apă constituie forma unică de manifestare ce caracterizează îndeosebi perioadele de încheiere a activității vulcanice.

Formele exhalite de gaze și de vapori de apă după modul lor de manifestare și temperatură se împart în:

- *Fumarole fierbinți* - care caracterizează îndeosebi vulcanii activi - au temperaturi de 900°C și prin sublimarea lor se formează cloruri de alcalii, sulfuri, sulfați, clorură de amoniu, carbonat de amoniu și sulf. În fumarolele cu temperaturi de 650°C predomină sulfații și apare în cantități abundente clorura de aluminiu ($AlCl_3$), clorura de fier ($FeCl_3$). Clorura de fier prezentă este deseori transformată de către vaporii de apă în fier oligist (Fe_2O_3) care se poate depune pe canalele fuma-

rolelor sub formă de cristale tabulare, negre, licioase.

- *Solfatarele* sunt caracteristice zonelor vulcanice stinse, cu temperaturi sub 300°C și conțin importante cantități de vapori de apă, H_2O , SO_2 , H_2S , H_2SO_4 , CO_2 , din a căror produse de reacție se formează sulfați, silice și sulf. *Mofetele* sunt emisiunile cele mai reci cu temperaturi sub 100°C constituite numai din CO_2 , sunt caracteristice îndeosebi munților Harghita și Bodoc.

- *Izvoarele termale cu curgeri continue și gheizerule cu curgeri intermitente* sunt o altă formă de manifestare a perioadelor postvulcanice cu mari posibilități de dizolvare îndeosebi a silicei.

- *Izvoarele termale continue cu pH acid* în drumul lor ascendent pot dizolva carbonații pe care îi depun la suprafață sub formă de travertinuri (Borsec, Toplița).

- *Izvoarele fierbinți cu pH bazic* se pot încălca în drumul lor cu mari cantități de SiO_2 , pe care îl pot depune la gura lor sau în zonele de mlaștini ce se formează în vecinătatea lor sub formă de opaluri limnice (Chirui, Herculean). De multe ori aceste ape se pot încălca și cu hidroxizi de fier și carbonați de fier (siderit) pe care îi depun în amestecuri intime cu opal (Vlăhița, Lueta, Chirui, Herculan, Huta-Certeze (Oaș)).

- *Gheizerule*, care sunt izvoare termale intermitente, au și ele capacitatea de a dizolva silicea pe care o depun în zonele de ivire sub formă de sintere silicioase stratificate fin ce poartă numele de gheizere (Ilba, Herculean).

Ca urmare a marii capacități de dizolvare a silicei pe care o au izvoarele termale, ele constituiesc surse genetice de depunere a unei game de opaluri variat colorate din care unele prezintă un interes pentru gemologie.

- *Izvoarele reci* din zona manifestărilor postvulcanice sunt încărcate cu o mare cantitate de CO_2 , dând naștere la apele minerale cunoscute sub numele de borvizuri sau borcuturi.

Într-o lucrare anterioară am prezentat principalele zone cu apariții de silicolite semiprețioase, legate de activitatea hidrotermală și de izvoarele termale din cadrul munților Oaș-Gutin-Tibleș și din acest motiv în prezenta comunicare ne vom ocupa numai de resursele gemologice cunoscute

*Lucrare comunicată la „Simpozionul geologic - Manifestări postvulcanice în Carpații Orientali” din 18-19 septembrie 1987, în M.-Ciuc

până în prezent în cadrul munților Călimani-Gurghiu-Harghita.

Bányai J. încă în anul 1932 se ocupă de problema apariției opalurilor din sudul munților Harghita pe care le consideră că sunt de origine gheizeritică. În alte lucrări ulterioare în care se referă la ariile de apariție a opalurilor, el consideră că acestea ar fi dispuse pe trei aliniamente principale orientate NNW-SSE - unul extern spre bazinul Transilvan (Zetea-Racoș), unul central (Toplița-Herculian) și altul intern (Ditrău-Tușnad).

Trasarea unor asemenea aliniamente recitilinii precis orientate pe care ar fi amplasate aparițiile de opaluri în această interpretare ar putea avea semnificația unor mari linii de falie. În realitate aceste apariții nu sunt legate de asemenea fracturi mari, ci de micile dislocații pe care au circulat apele din jurul aparatelor vulcanice. Din acest motiv considerăm că este mai utilă întocmirea unei zonări a ariilor de apariție a opalurilor pe catene muntoase.

-În cadrul munților Călimani, până în prezent nu se cunosc zone cu apariții de opaluri și jaspuri. Se cunosc în schimb aparițiile de sulf (Gura Haitii, Pietrosul), care sunt asociate cu diverse varietăți de roci silicifiate.

- În munții Gurghiu-Giurgeu, majoritatea aparițiilor de opaluri și jaspuri sunt localizate în complexul vulcano-sedimentar (vechile aglomerate vulcanice) care constituiesc o stivă ușor permeabilă pentru circulația apelor bogate în SiO_2 . Nu avem până în prezent date despre valea Gurghiului, dar probabil că jaspurile și opalurile apar și în această arie. Se cunosc însă de pe Mureș aparițiile de opaluri de la Ciobotani (opal de ceară), de la Toplița (jaspuri, opaluri, lemne silicifiate), Borsec (opal, lemne, travertin), Sărmaș (opal și lemne silicifiate), Subcetate, Râmetea și Ditrău cu lemne silicifiate. O poziție aparte ocupă radiolaritele și lemnele silicifiate ce apar în Hășmaș și care sunt legate de diabazele neocomiene.

- În munții Harghita, aparițiile de resurse gemologice sunt mult mai frecvente și din acest motiv vom încerca să facem o zonare a acestora în funcție de poziția pe care o au față de catena muntoasă. Aici pot fi delimitate trei sectoare de apariție mai importante:

1. Sectorul vestic, situat spre bazinul Transilvaniei

2. Sectorul estic situat spre aria flișului carpatic,

3. Sectorul sudic situat spre depresiunea Țara Bârsei.

1. În cadrul sectorului vestic putem separa trei arii principale de apariție, toate amplasate în complexul vulcano-sedimentar, și anume:

a. Zona nordică care începe la Sovata în nord și merge până la Zetea în sud. De la Sovata și Praid Bányai J. semnalează apariții de calcedonie ce pseudomorfozează resturi fosile ce apar în unele gresii din zonă. La Atia se cunosc apariții de opaluri, pe culmea Fias. La nord de Corund pe pârâul Hidegaszó sunt cunoscute aparițiile de calcită cu aspect aragonitic (onixuri calcarose) groase de 2-15 cm și considerate ca fiind generate de niște izvoare reci-sărate. La Zetea apar opaluri pe pârâul Nagypalaszó și culmea Szölvháta.

b. Zona centrală este caracterizată prin aparițiile de opaluri limnice, uneori asociate cu oxizi de fier (limonit) ce apar la Lueta și Lueta-mină, de unde se cunosc varietăți de hialit, opal de lapte și cornos, lemne silicifiate, ce pot cuprinde impresii de frunze, fructe și gasteropode limnice. La Chirui Băi, pe pâraiele Köves, Tolvajos, Linii, Kakas, valea Albastră, se cunosc numeroase iviri de opaluri limnice (cu plante și lemne de baltă, frunze silicifiate) asociate uneori cu limonit (peștera de opal). Varietățile coloristice și texturale sunt foarte numeroase, dar culorile nu sunt prea vii. Merită o deosebită atenție opalul cu nuanțe chihlimbarii. Rezervele de opaluri din această arie au fost evaluate de Vasiliu Tr. (1976).

c. Zona sudică este localizată în bazinele de recepție a celor două Homoroade. Începând din nord spre sud, opalurile apar în hotarele localităților Mărtiniș (opal și lemne), Drăușeni (opal, jasp), Homorod (jasp în benzi, lemne), Băile Homorod (opaluri în locul numit Cekend), Mercheașa (opaluri, jasp), Racoșul de Jos (olivină, calcedonii, agate și radiolarite legate de ofiolite și serpentine), între această localitate și Rupea (hialit în dealul Turzon), Hoghiz (cariere, olivină - noduli în bazalte).

2. *Sectorul estic* e caracterizat prin aparițiile de opaluri de la Tomești (dealul Kápolna). La Sântimbru apar obsidiene cenușii-brune în dealul Băilor. În aria Tușnad Băi și Bicsad se semnalează apariții sporadice de opaluri. De la Turia de Jos se cunosc pechsteine, iar la Dálnic lemne silicificate. În zona flișului la Ojdula, Covasna și Zagon sunt cunoscute aparițiile de Diamante de Maramureș. În aluviunile văii Oltului pot fi găsite lemne silicifiate și lidiene.

3. *Sectorul sudic* situat spre depresiunea Țara Bârsei constituie poate aria cu cele mai frecvente apariții de opaluri cunoscute până în prezent. Majoritatea ivirilor sunt amplasate în depozitele sedimentare pliocene și ele apar în hotarul următoarelor localități: De la Filia, de unde sunt cunoscute bogatele zăcăminte de diatomite, se semnalează și apariții de opaluri limnice cu plante de baltă și gasteropode (pârâul Kóság, locul Kuvaszó). Apar silicifieri cu aspect menilitic bituminos și în diatomite. La Doboșeni sunt cunoscute opalurile de pe dealul Bartabérc. În zona localității Herculan sunt cunoscute numeroase aflorimente de opaluri pe pâraiele Csigolyaárok, Ágoston, dealul Varjúvár, locul Hijágó și vechile exploatări de fier de la mina Bodvaj, unde apare un opal în alternanță cu limonit. La Bățani Mici, apar opaluri pe pârâul Szil și locurile numite Vashányás și Mitácsra (vivő út). Aici ar apare și un opal brun de ficat cu plante de baltă gros de 2 metri. La Biborțeni apar opaluri pe pârâul Mare și pârâul Tirkó. La Baraolt se cunosc deasemenea opaluri cu plante de baltă. Tot în această zonă, însă având o altă origine, se cunosc aparițiile de radiolarite, serpentinite, lidiene și lemne silicificate de la Vârghiș (V. Sărmanului și Hășmașului).

Din zona craterului Cucu din locul numit Paphomloka se cunoșteau ivirile de lamele de fier oligist cu cristale până la un diametru de 5 cm.

O problemă interesantă de urmărit este aceea a distribuției destul de neuniforme a opalurilor în cadrul munților Călimani, Gurghiu, Harghita. Care este factorul decisiv care dictează abundența sau sărăcia în opaluri în anumite zone? Frecvența izvoarelor fierbinți bogate în SiO_2 , depinde de numărul aparatelor vulcanice. În acest sens am întocmit un tabel statistic al raportului

dintre rocile vulcanice, ce cuprind și aparatele vulcanice și formațiunea vulcano-sedimentară pentru fiecare unitate montană în parte.

Unitatea	Roci vulcanice			Form. vulc.-sed.		Supr. tot. km ²
	km ²	%	ap. vulc.	km ²	%	
Călimani	572	35	1	689	65	1061
Gurghiu	680	40	2	1016	60	1096
Harghita	565	54	12	485	46	1050
	media			media		
Total:	1617	43	15	2190	57	3807

Din acest tabel se poate stabili o corelație între frecvența opalurilor și numărul cunoscut al aparatelor vulcanice pe de o parte și un raport similar între suprafețele ocupate de rocile vulcanice și de cele vulcano-sedimentare pe de altă parte.

Marea varietate de opaluri ce constituiesc printre altele un mod de materializare a manifestărilor postvulcanice, la care se mai adaugă variatele lemne silicificate, fierul oligist (lamele), aragonitul, sienitul cu sodalit, Diamantele de Maramureș, radiolaritele, serpentinitele și lidienele, alcătuiesc un potențial de resurse gemologice ce merită să i se acorde atenția cuvenită în scopul punerii lor în circuitul economic. În acest sens e necesară o cercetare geologică mai de detaliu a zonelor semnalate spre a se stabili în primul rând rezervele de care se dispune pentru fiecare sort în parte, precum și domeniile artistice sau tehnice în care se pot folosi. În vederea valorificării lor sunt necesare studierea posibilităților pe plan local de înființare și de dotare cu aparatură și personal a unor ateliere cooperatiste care să prelucreze materiile prime gemologice și tehnice.

Să nu uităm niciodată faptul că minerale sau roci banale ca mod de prezentare macroscopică pot ascunde calități și aspecte gemologice de o mare valoare artistică. Succesul valorificării cât mai superioare a acestor resurse rare și valoroase de materii prime va depinde în cea mai mare măsură de cantitatea și mai ales de calitatea muncii artistice sau tehnice investite în obiectele create.

Bányai, J. (1932), Die Opalablagerungen des südlichen Harghitagebirges. Math. u. naturw. Anzeiger d. Akad. d. W. B. 49, Budapest.

Bányai J. (1932), A Hargitai opálbarlang. Erdélyi Múzeum XXXVII, 54-62, Kolozsvár.

Bányai J. (1938) A székelyföldi savanyúvizek lerakódásainak geológiája. Szádeczky-Emlékkönyv, Kolozsvár.

Bányai J. (1938), A Hargita-vidék hasznosítható ásványi kincsei. Emlékkönyv az EME XV. vándorgyűlésére, Kolozsvár.

Bányai J. (1957), A Magyar Autonóm Tartomány hasznosítható ásványi kincsei. Bukarest.

Ghiurca, Corina; Ghiurca, V.; Fulga, Constantina; Fulga, V. (1984), Pietrele semiprețioase și decorative din România. D. S. Inst. geol. geofiz. vol. LXVIII. (1981), București.

Ghiurca, Corina; Ghiurca, V. (1982), Cuarțul în tehnică, artă și bijuterie. Lucr. Ses. științ. "Grigore Cobălcescu" Iași.

Ghiurca, V.; Corina, Ghiurca (1984), Câteva date geologice asupra pietrelor semiprețioase și de podoabă din județele Satu-Mare și Maramureș. Marmăria, ser. Știin. Nat., Baia-Mare.

Jekelius, E. (1923), Geyserele daciene din Harghita. D. S. Inst. Geol. al Rom., vol. XI., București.

Peltz, S. (1978), Raport asupra prospecțiunilor geologice din zona Lueta, Homorod, Chirui. Arh. IPEG Harghita.

Vasilu, Tr. (1976), Rezervele de opal de la Chirui. Raport, Arh. IPEG Harghita.

A Keleti-Kárpátok posztvulkanikus eredetű gemológiai tartalékairól II.

(Kivonat)

Korábbi munkájában szerző áttekintette a Szatmár és Máramaros megyei posztvulkanikus eredetű gemológiai tartalékokat (Keleti-Kárpátok északi része, Avas-Gutin-Cibles vulkáni vonulat). Jelen dolgozat a Keleti-Kárpátok középső- és déli részének hasonló tartalékait veszi számba (első sorban a Kelemen-Görgényi-Hargita vulkáni vonulatbelieket). A régebbi irodalommal ellentétben a lelőhelyeket nem néhány feltételezett nagy törésvonal, hanem az egyes hegyláncok szerint csoportosítja.

About the Gemological Resources of Post-Volcanic Origin in the Eastern Carpathians II. (Abstract)

The author summarised the gemological resources of post-volcanic origin in the counties Satu Mare and Maramureș (the Northern part of the Eastern Carpathians, the Oaş-Gutin-Țibleș volcanic group) in 1984. In his present writing he has in view the resources to be found on the Middle and Southern part of the Eastern Carpathians (especially those of the Căliman-Gurghiu-Harghita volcanic group). In opposition to earlier writers he groups the places of occurrence not on the pre-supposed lines of the fractural systems, but according to a geographic principle.

Încercare de valorificare gemologică a sienitului cu sodalit de la Ditrău*

Prospectarea și valorificarea pietrelor fine (semiprețioase), decorative sau ornamentale, geneza și răspândirea lor în diferitele formațiuni geologice constituie un nou domeniu de aplicare practică a cercetărilor geologice de la noi.

Având în vedere faptul că pe plan mondial roci similare cu sodalit sunt utilizate și la confecționarea gemelor, a obiectelor de artă, sau ca piatră ornamentală, ne-am hotărât să supunem sienitul cu sodalit de la Ditrău unor încercări de acest gen spre a vedea în ce măsură se pretează la o astfel de valorificare. Mineralele naturale ce întrunesc calitățile unei gеме se prelucrează prin procedee specifice, transformându-se în obiecte de artă a căror valoare e condiționată în mod deosebit de calitatea iscusinței artistice a autorului. La prelucrarea unei gеме de mare valoare artistică își dau concursul următoarele elemente: calitățile estetice naturale ale pietrei, tehnica și utilajul folosit și capacitatea artistică creatoare a omului.

Materialul supus experimentului de prelucrare gemologică a fost recoltat de pe valea Mare a Ditrăului cu ocazia unei excursii aplicative efectuate în anul 1980 cu studenții de la secția de inginerie geologică de la Universitatea Clujană. Probele au fost recoltate din fragmentele de sienit ce apar pe pârâu, din diversele aflorimente naturale, din cariere și din materialul de haldă a unor galerii. Au fost selectate doar acele fragmente de sienite care aveau o pigmentare albăstruie mai evidentă și mai omogenă.

În clasificările gemologice sodalitul este încadrat în categoria pietrelor decorative (de po-

doabă), sau ornamentele cu duritatea cuprinsă între valorile 5-7 (pietre dure). Sodalitul prezintă unele însușiri estetice, cum sunt culoarea albăstruie, luciul sticlos și duritatea suficient de ridicată (5,5-6) pentru ca odată tăiat, lustruit și montat să permită o conservare a acestor calități gemologice.

În prima etapă a experimentului au fost realizate prin polisare și lustruire o serie de suprafețe plane prin eșantioane de sienite mai bogate în sodalit care prin culoarea și luciul lor prezentau un aspect estetic plăcut.

În etapa a doua de prelucrare au fost confecționate câteva gеме de forma unor caboșonuri sau a unor forme plate din sienite cu un conținut mai ridicat în sodalit. Diversele tipuri de gеме obținute prin polisarea, calibrarea și lustruirea manuală demonstau prin însușirile lor coloristice și de luciul că sienitul cu sodalit de la Ditrău prezintă calitățile estetice necesare spre a fi utilizat la confecționarea unor obiecte de podoabe sau chiar a unor obiecte de artă (statuete, bibelouri etc.)

Într-o a treia etapă se pune problema dacă sienitul cu sodalit se pretează la o prelucrare gemologică în vrac, respectiv la o prelucrare a câtorva sute de fragmente odată. În acest sens eșantioanele de sienite cu sodalit mai mari au fost sparte cu ciocanul spre a se obține fragmente cuprinse între 0,5 până la maximum 3 cm diametru. Pentru prelucrarea în comun a circa 200-300 fragmente a fost imitat un proces similar fenomenelor de polisare naturală pe care îl produc valurile mării asupra pietrișurilor de plaje pe care le urcă și coboară de milioane de ori pînă ce în final se rotunjesc și se lustruiesc.

Procesul acesta poate fi imitat utilizând o instalație rotativă pe care se învârte un mic butoi cilindric de cauciuc, ermetic închis în care se introduc fragmentele de prelucrat adăugându-se apă și pulbere abrazivă și în care polisarea se face prin rostogolirea neîntreruptă a materialului timp de 15-20 zile la o turație de 40 rotiri pe minut.

O prelucrare similară de durată mai scurtă, 10-15 zile poate fi simulată utilizând o aparatură în care vibrațiile produse de un motorăș animă un recipient de plastic în care sunt introduse fragmentele de rocă cu adaos de abraziv și apă și în care

polisarea se face printr-un proces de rotire și frecare a fragmentelor pe loc. În tot acest răstimp de prelucrare la intervale de 2-3 zile se schimbă pulberea abrazivă cu granulații din ce în ce mai fine și se spală fragmentele pe o sită pentru a îndepărta complet granulele de abraziv folosite anterior.

Luciul final al fragmentelor se obține prin adaos de pulbere de oxizi de aluminiu, ceriu sau detergent și apă.

Fragmentele obținute în urma acestei prelucrări gemologice globale se prezintă relativ rotunjite, au luciul puternic sticlos, o culoare predominant cenușie-albicioasă, pigmentare de nuanțe delicate de albastru de lavandă. Gemele stil baroc obținute au un aspect estetic plăcut și pot fi puse direct în monturi metalice adecvate prin lipire cu un clei organic cu întărire rapidă (4-5 minute) de tip epoxy, sau prin găurirea lor pot fi înșirate în coliere.

Comparativ cu sienitul cu sodalit din Africa de Sud pe care îl deținem, care are o culoare predominant violacee de cicoare, sienitul de Ditrău prezintă contraste de culori mai mari deoarece sodalitul este înglobat în masa predominant nefelinică de culoare cenușie-albicioasă. El se aseamănă cu lapislazuli de Chile, de Afganistan sau de China prin culoarea similară de albastru de lavandă, dar care sunt alcătuite predominant dintr-o masă carbonatică. Prin culoarea sa albăstruiel el se mai aseamănă în oarecare măsură cu azuritul, dumortieritul, hauynul și lazulitul.

Prin calitățile estetice pe care le are, sienitul cu sodalit de Ditrău se înscrie printre alte zăcăminte din lume valorificate și în sens gemologic, cum sunt cele din Argentina (Bahia), Canada (Ontario), U.R.S.S. (Ilmen), India, S.U.A., Africa de Sud și China.

Din experimentul gemologic efectuat de noi rezultă că unele eșantioane de sienit cu un conținut de sodalit mai ridicat fie omogen diseminate, fie repartizat zonal, pot fi utilizate ca materie primă pentru confecționarea unor geme sau a unor obiecte de artă, ce au calități estetice similare cu cele cunoscute din străinătate. O utilizare similară ar putea avea eventual și sienitul mai bine pigmentat cu cancrinit și chiar și unele varietăți de sienite mai bogate în amfiboli.

În concluzie, propunem o sortare manuală a fragmentelor de sienite mai bogate în sodalit, cancrinit și amfiboli din haldele zonelor de explorare și valorificarea lor ca materie primă gemologică, fie prin înființarea unei întreprinderi artisanale locale, fie prin atelierul de prelucrare a pietrelor fine și decorative existent la Gura Barza (Brad).

Prezenta lucrare este doar o încercare de tratare a unui subiect mai puțin cunoscut la noi, ce are drept scop să sublinieze faptul că avem un potențial de rezerve de minerale geme ce ar putea fi valorificate printr-o prelucrare artizanală.

Bibliografie

Codarcea, Al. et. al. (1957) Structura geologică a masivului de roci alcaline de la Ditrău. Bul. Acad. R.P.R., Sec. Geol. Geogr., II. 3-4, București.

Ghiurca, Corina et. al. (1981) Pietrele semiprețioase din România. Date geologice de evaluare preliminară. D.S. Inst. Geol. Geofiz. LXVIII/1, București.

Ghiurca, V. (1981) Câteva date geologice asupra silicolitelor semiprețioase din județul Hunedoara. Stud. Univ. "Babeș-Bolyai", ser. Geol. Geogr., XXVI/1, Cluj.

Ghiurca, V., Ghiurca, Corina (1982) Cuarțul în tehnică, artă și bijuterie. Lucr. Ses. Științ. "Grigore Cobălcescu", Iași.

Ghiurca, V., Ghiurca, Corina (1984) Câteva date geologice asupra pietrelor semiprețioase și de podoabă din județele Maramureș și Satu-Mare. Marmăția, ser. Știin. Nat., Baia-Mare.

Ianovici, V. (1934 b) Étude sur le massif syénitique de Ditrău, région Jolotca, district de Ciuc (Transylvanie). Rev. Geol. Miner. Univ. Cluj, IV/2, Cluj.

Streckeisen, A. (1954) Das Nephelinsyenit-Massiv von Ditró (Siebenbürgen). Schw. Min. Petr. Mitt. 32, 1952 și 34/2 1954, Zürich.

A ditrói szodalitos szienit ékköként való felhasználásának lehetőségeiről

(Kivonat)

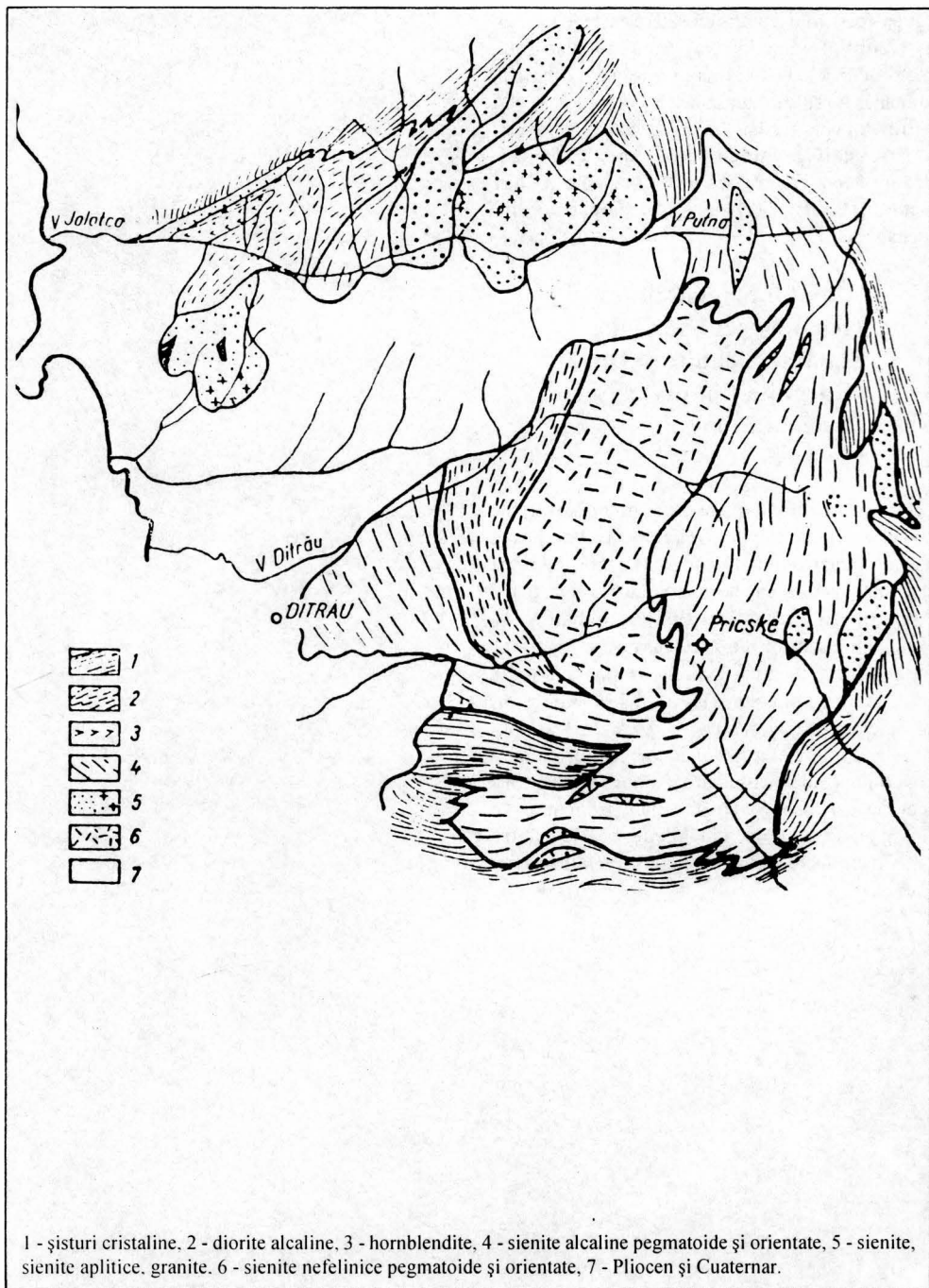
Szerző a ditrói (Gyergyó) szodalitos szienitet tesztelte a kőzet gemológiai felhasználásának szempontjából. Következtetése az, hogy a ditrói szodalitos szienit esztétikai értéke összevethető az ilyen célra felhasznált argentinai, kanadai, oroszországi, indiai, stb. kőzetével. Úgy a kék szodalit

egyenletes, mint zonális eloszlása esetében, ebből a szienitből gemmák, vagy más műalkotások készíthetők. Hasonlóképpen felhasználhatóak volnának a kankrinittel színezett, vagy akár egyes, amfibolokban gazdagabb változatai is. A nyersanyag kézileg válogatható a meglévő meddőhányókon, feldolgozása elképzelhető a Gura Barza-i (Brád), vagy helyi kézműipari létesítményekben.

**About the Possibilities of
Gemological Use of the
Sodalite Siennite at Ditrău
(Harghita County) as a
Precious Stone**

(Abstract)

The author made experiments over the sodalite siennite at Ditrău (Harghita County) from a gemological point of view. His conclusion is the fact that this rock can be compared as value, to the Argentinean, Canadian, Russian, Indian rocks which are used for the same purposes. The same in the case of the blue sodalite, with an omogene or zonal dissemination; out of this siennite gems or other artistic works can be created. The samples richer in amphiboles, or coloured with cancrinite could be used in a similar way. The raw material can be picked up manually from the existing gangue, its processing being possible at the local manufacturing workshops or at Gura Barza (Brad).

Aspecte noi asupra mineralizației de aragonit, auripigment, realgar din pârâul Hankó, zona Covasna*

Covasna este cunoscută ca una dintre cele mai agreate stațiuni balneoclimaterice din România, datorită puternicelor manifestări postvulcanice de aici, generatoare de importante resurse de ape minerale carbogazoase și mofete. Din punct de vedere geografic este localizată în interiorul zonei de curbură a Carpaților Orientali, în extremitatea estică a Depresiunii Tg. Secuiesc, la poalele Munților Brețului. Valea p. Hankó, afluent de dreapta al p. Covasna, este parte integrantă a acestei arii, prezentând un interes geologic deosebit datorită paragenezelor de minerale cunoscute din aflorimente, încă de la mijlocul secolului trecut.

Cadrul structural-tectonic.

Zona Covasna-Voinești prezintă o structură complexă, aflându-se la limita estică a depozitelor plio-pleistocene cvaziorizontale, monoclinale, ale Depresiunii Tg. Secuiesc, care acoperă parțial formațiunile flișului cretacic-paleogen, situându-se la interferența unor sisteme de fracturi majore. Principalele unități ale flișului care concură la alcătuirea geologică a zonei, aparțin "moldavidelor timpurii" (M. Săndulescu, 1975), cu desăvârșire structurală miocen inferioară, reprezentate prin pâna de Audia (cretacic-paleogen inferior), șariată peste unitatea estică a Pânzei de Tarcău (cretacic inferior-oligocen).

În pâna șisturilor negre (Audia) dezvoltată în facies silezian, predomină suita argilitică, siltică, cu tente bituminoase, dispuse într-o ritmicitate gradată, cu gresii cuarțoase glauconitice. Arenitele au caracter polimictic în partea inferioară a suitei, iar în partea terminală caracter preponderent oligomictic, cuarțos. Depozitele vraconian-turoniene dispuse în continuitate peste seria șisturilor negre sunt predominant argiloase, vârgate. Stilul de deformare al pânzei este caracterizat printr-o succesiune de cute sinclinale și anticlinale strânse, cu unul din flancuri faliate, deversate spre est, formând solzi strâns îmbricați, - o caracteristică esențială a acestei structuri, folosită și pentru nominalizarea ei (Filipescu 1955).

În pâna epiglipctică de Tarcău depozitele cretacice inferioare reprezentate prin seria șisturilor negre și a gresiilor glauconitice, au caracter asemănător cu cele din pâna precedentă. Depozitele predominant pelagice, vraconian-turoniene sunt formate mai ales din roci marnocalcaroase, marnogrezoase, pe când cele paleogene sunt reprezentate prin nivelul argilelor vârgate urmate de gresia caracteristic polimictică, grosieră, micacee, de Tarcău.

Bazinul Tg. Secuiesc, continuare a Depresiunii Brașovului, reprezintă un bazin de scufundare, de origine tectonică, cu vârsta relativ mai tânără față de restul depresiunii, al cărei geneză este direct legată de sisteme fracturale majore, în parte mai vechi, reactivate, cu rol hotărâtor în formarea ariei depresionare. Depozitele sedimentate în facies de molasă formează aceleași nivele litologice ca de altfel în întregul bazin, datorită similitudinii originii materialului sedimentat pe întreaga arie de sedimentare (flișul cretacic-paleogen, subordonat material vulcanic și material originar din zona cristalino-mezozoică), cu tente de specificitate în raport cu distanța față de una sau alta dintre unitățile de proveniență a materialului erodat. Litologic este reprezentat mai mult sau mai puțin prin breccia bazală, alternanțe de nisipuri, marne, argile, cu nivele interstratificate de cărbuni.

Din datele structural-tectonice regionale și locale existente se cunoaște în zonă în afara tectonicii plicative și a fracturilor sincrone desăvârșirii structurilor majore ale flișului, existența unei tec-

tonici disjunctive ulterioare, reprezentate prin mai multe sisteme de fracturi intens active concomitent, sau succesiv, pe întreaga perioadă a pliocenului și a pleistocenului. Acestea concură cu mare pondere la alura morfologică actuală a zonei, inițiând formarea ariei depresionare și modelând-o în toată perioada sa de sedimentare (Fig. 1). Labilitatea tectonică a acestei arii în perioada plio-pleistocenă se atribuie în mare măsură prelungirii în această direcție a câmpului de dislocații majore direct răspunzătoare de punerea în loc a celui mai mare segment al lanțului vulcanic intracarpatic (aliniamentul Căliman-Gurghiu-Harghita). Muntele Puciosu și Dealul Balvanios reprezintă ultimele mărturii ale activității magmatice cunoscute la suprafață, ce străjuiesc înspre sud-est grandioasa construcție vulcanică a Harghitei, ambele fiind situate pe dislocația crustală majoră amintită. Covasna se găsește la nu mai puțin de 30 km de aceste ultime două corpuri, cu toate acestea activitatea postvulcanică se resimte extrem de intens, fapt ce subliniază mobilitatea sistemului tectonic până în perioada actuală. Acest câmp de fracturi, cu o importanță primordială în generarea activității postvulcanice în zona Covasna, reprezintă un sistem orientat NV-SE, dispus în diagonală față de direcția generală a structurilor majore est-carpaticice (inclusiv a flișului din zonă). Reprezintă potrivit literaturii de specialitate câmp de fracturi crustale de ordinul I, notat cu simbolul G_{13} (Gavăț 1963). Tot în această categorie de fracturi crustale intră și câmpul major de dislocații cu direcția E-V, notat cu simbolul G_7 , direct răspunzător de scufundarea cristalinului getic spre Bazinul Transilvaniei. El se prelungește înspre est afectând în mod direct structurile est-carpaticice în zona internă de curbură, influențând printre altele și zona Covasnei. Apare în unele lucrări de interes local sub numele de „falia Covasnei”, autorii diminuând prin aceasta importanța regională a acestuia. Are un rol de strângulare și de închidere a căilor de acces pentru emanațiile postvulcanice, formând un sistem nodal cu câmpul de fracturi G_{13} , zonă extrem de activă în apariția la suprafață a manifestărilor postvulcanice. La tectonica zonei concură și dislocațiile locale (simbol I), aparținând sistemului alpinocarpatic, cu rol de compartimentare al fundamentului

adânc al zonei, afectând și cuvertura sedimentară, inițiând un sistem de fracturi mozaicate în aceasta, și înlesnând formarea aureolelor mofetice (Aierinei 1973, 1980).

Pe lângă premisele tectonice favorabile mai sus amintite, joacă un rol important în apariția fenomenelor postvulcanice în zona Covasna și premisele stratigrafice, concretizate prin existența depozitelor pliocene de bazin, care au rol de ecran până în dreptul orașului, iar la est de oraș pierd această calitate datorită grosimilor reduse pe care le au, respectiv datorită schimbării faciesului într-unul litoral arenitic-poros și prezenței tectonicii mai intense de margine de bazin.

Date mineralogice și petrografice

Mineralizația hidrotermală este situată la cca. 1,5 km în amonte de confluența pârâului Hankó cu pârâul Covasna, și conul de dejecție depus de acesta la intrarea pe valea Hankó, și se poate urmări cu intermitență pe câteva sute de metri. Fiind situată în zona de albie, în perioadele ploioase este adesea acoperită de material proluvial.

Lucrările de prospecțiune efectuate în zonă, cât și numărul mare de analize petrografice, calcografice, chimice, spectrale și roentgen prezintă date elocvente privind alcătuirea petrografică și mineralogică a zonei, dintre care menționăm pe scurt cele necesare întregirii imaginii din lucrarea de față.

Gresia cuarțoasă, glauconitică cenușie-verzuie, componentă a depozitelor cretacice inferioare din ambele pânze, este prezentă cu pondere mare în perimetru. Prezintă o structură grăunțoasă, textură compactă și are compoziția medie:

Cuarț	22 - 24 %	0,6/0,6 - 0,12/0,096mm
Muscovit	4 - 6 %	pachete (agregate) bine dezvoltate
Glauconit	2 - 5 %	0,096/0,072mm
Arsenopirită	1 - 4 %	0,072/0,06mm
Fragmente litice	2 - 4 %	0,48/0,36mm
Cimentul rocii; masa carbonatică limonizată fin granulară	56 - 58 %	
Minerale opace	1 - 4 %	xenomorf rar hipidiomorf granulare
Limonit	0 - 3 %	mase prăfoase

Roca este constituită din granule xenomorfe, angulare, epiclastice de cuarț cu extincție normală, uneori slab ondulatorie, rezultat al stresului. Muscovitul dispus între granulele de cuarț, este orientat cu axele lungi paralele între ele, conferând rocii o slabă orientare. Printre granulele de cuarț și lamelele de miche se dispun granule rotunjite de glauconit autigen, cu suprafețe neregulate. În masa rocii apar sporadic fragmente litice formate în marea majoritate din cuarțite, relice de roci metamorfe, aparținătoare șisturilor verzi de tip dobrogean, remaniate probabil în perioada cretacică din vorlandul orogenului carpatic. În probele colectate din apropierea faliilor prezintă dispers și haotic zone xenomorfe umplute cu auripigment de culoare galbenă intensă - portocalie. Cimentul rocii este bazal, format din calcită spartitică maronie, gălbuie, datorită prezenței pigmentilor de hidroxizi de fier, având adesea caracter sideritic. Mineralele opace au aluri xenomorfe, izomorfe, rar idiomorfe, diseminate haotic în masa rocii. Filonașele carbonatice ce străbat roca sunt formate din cristale idiomorfe de calcit, cu macle caracteristice de dimensiuni mari. Calcarul spartitic grezos prezintă o structură granulară, textură masivă, având culoare cenușie de nuanță închisă. Prezintă pealocuri impregnații de pirită foarte fin cristalizate, mai ales în apropierea fracturilor, fiind pătat de mici agregate galbene de auripigment. Compoziția medie a rocii este:

Carbonat	80 - 82 %	0,2/0,1 - 0,06/0,01mm
Granule de cuarț	10 - 15 %	0,2/0,1 - 0,05/0,03mm
Fragmente litice	1 - 3 %	0,1/0,05 - 0,01mm
Minerale opace	2 - 7 %	0,05 - 0,03/0,01mm

Roca formată din carbonat larg cristalizat este impregnată în general de hidroxizi de fier, care pigmentează granulele de carbonat, cu o alură compactă, omogen cristalizată. Pe lângă mineralul carbonatic primar roca conține subordonat cuarț sub forma unor granule rotunjite, mărunte, dispersate în masa carbonatică, respectiv limonit, sericit, clorit și minerale opace. Mineralele opace se găsesc în granule mărunte dispers distribuite în masa rocii. Determinate prin analiza calcografică, ele reprezintă cristale de pirită hipidiomorfe, izometrice (cu-

bice) fin cristalizate. În multe cazuri au tendința de a forma mici agregate, pojghițe, sau plaje dispuse pe fisuri. Roca prezintă o pondere mai scăzută în cadrul anturajului local.

Argilitele cunosc o pondere la fel de importantă în alcătuirea geologică a zonei ca și arenitele. Ele sunt prezente ca roci pelitice compacte, diagenizate, cu stratificație evidentă. Dintre ele elementul petrografic dominant îl reprezintă "șisturile negre" cretacic inferioare, închis nuanțate (negre, cenușii închise spre maronii), datorită conținutului de substanță organică și a oxizilor de fier trivalent și de mangan din zonele superficiale, având o stratificație foarte fină, pe planele căreia se exfoliază în apropierea suprafeței. Este curentă separarea în plăci, după plane care se întretaie sub un unghi cu planele de stratificație pe suprafața lor, ca de altfel și pe planele de stratificație, fiind frecvente depunerile și eflorescențele de sulf și limonit, rezultate din sulfurile de fier (pirit și marcasit) ajunse în mediu oxidant, reprezentând uneori cantități apreciabile (Tabel nr.1). Piritul și marcasitul apare pe suprafețele de stratificație ale argilitelor din complexele cretacice, sub forma de concrețiuni xenomorfe, mase reniforme, sau cruste de dimensiuni variabile până la 6-8 cm mărime. La microscop marcasita apare sub forma unor agregate sferice, prezentând recristalizări de pirit idiomorfe, hipidiomorfe, compacte, sau poroase, izometrice, cu strițiuni de creștere și cu dimensiuni cuprinse între 0,5-0,04mm. Interstițiile dintre cristalele de pirit sunt umplute cu minerale de gangă (calcit, minerale argiloase) și de marcasitul prismatic, lanceolat, cu dispunere radială, ce se întrepătrunde de multe ori cu structura piritului recristalizat. Argilitele roșii (vărgate) aparținătoare intervalului vraconian-cenomanian (Săndulescu 1974) sunt reprezentate de alternanțe ritmice centimetrice de argilite roșii și verzi, rar închise la culoare, negre, cu intercalații subțiri albicioase tufitice. Ele au apărut într-una din lucrările executate, având o pondere subordonată în perimetru. Sideritul, parte constituență a depozitelor cretacice inferioare, formând complexe în constituția cărora abundă, reprezintă termenul de nominalizare al acestora. Se semnaleză într-o pondere mai mică și în celalalte cõmplexe creta-

cice inferioare. Rocile sideritice apar ca strate subțiri, lentile, concrețiuni de diferite dimensiuni. Prezintă structura microgranulară, textura masivă, cu spărtura concoidală, argiloasă.

În apropierea zonei tectonizate la microscop se observă prezența maselor prăfoase de auripigment, ce pigmentează calcita de neoformație fin aciculară de pe fisurile sideritului. Conștiuția procentuală a componentilor variază între:

Siderit	76 - 98 %	masă microgranulară
Minerale argiloase	2 - 15 %	
Auripigment+calcit	0 - 20 %	mase prăfoase și fin acicular
Pirit	1 - 3 %	fin granular
Limonit	0 - 10 %	mase prăfoase

Deși la suprafață depozitele oligocene ocupă un loc însemnat în rândul constituenților litologici, totuși ele concură într-o măsură foarte mică la alcătuirea structurii legate direct de mineralizația de pe valea Hankó, fapt pentru care nu le tratăm în această lucrare. Ele prezintă de altfel proprietăți geochimice asemănătoare cu cele cretacice.

În cercetarea mineralizației, cât și în privința unor semnalări despre asociația mineralogică de pe valea Hankó, au adus un aport substanțial: Kenyeres K. 1859; F. Hauer 1860; Koch A. 1884; Bányai J. 1933-39; Balogh E. 1939; Pávai Vajna F. 1943; T. Brandrabur 1964; Viorica Iancu & A. Apostol 1978; Herman R. & Benedek G. 1980.

În urma lucrărilor de prospecțiune executate se reliefează prezența fracturii majore, cu orientare est-vest (Fig. 4), fiind în repetate rânduri decroșată de cea cu orientare NV-SE, răspunzătoare de manifestările postvulcanice din zonă. În zonele de intersecție degajările de bioxid de carbon sunt deosebit de intense. Zona mediană a fracturii are o grosime considerabilă, de 1,5-5 m, formată din brecii polimictice de falie, zone argilizate, intervale formate din rocile argilitice, grezoase, sau carbonatice (constituente litologice ale zonei, din imediata vecinătate a fracturii), unde se prezintă intens fisurate, formând adevărate brecii oligomictice (Fig. 2).

Brecia oligomictică cu liant carbonatic prezintă o structură mecanică-masivă, textura grosieră, având ocompoziția:

Fragmente angulare litice de gresie silicioasă		
	80 - 85%	50,0/20,0 - 5,0/4,0mm
- cuarțit	48 - 53 %	0,2/0,1 - 0,1/0,05mm
- calcar	18 - 20 %	0,3/0,06 - 0,1/0,05mm
-feldspat carbonatat	1 - 3 %	0,2/0,1 - 0,06mm
-muscovit	1 - 2 %	0,1/0,03 - 0,02/0,01mm
-fragmente de șisturi sericitoase limonizate		
	5 - 7 %	0,1/0,05 - 0,03/0,02mm
-liant silicios	15 - 20 %	-
Liant: carbonatic- calcitic		0,1/0,07 - 0,03/0,02mm
- sideritic	15 - 20 %	0,1/0,07 - 0,03/0,02mm
- pirit	urn.	0,03 - 0,01mm

Brecia este de compoziție litologică uniformă, formată din fragmente de gresii silicioase fin granulare, legate prin intermediul unui liant carbonatic de natură calcitică, subordonat sideritică. Fragmentele de gresie colțuroase au dimensiuni variabile, sunt formate în preponderență din material silicios, (granule rotunjite de cuarț), frecvent apar în constituția lor granule de calcare, de asemenea rotunjite și subordonat feldspați carbonatați, muscovit și fragmente de șisturi sericitoase de granulație fină. Carbonatul sub formă de calcit, larg cristalizat, cu zone concreționare sideritice, formează cimentul rocii. Dintre mineralele opace piritul apare xenomorf, cu dimensiuni mici, la limita dintre fragmentele litice constituente și cimentul rocii. În breciile polimictice elementele ce apar asociate gresiilor sunt argilele de asemenea angulare, de dimensiuni mai reduse, carbonatate sau în unele cazuri argilizate, silicifiate. Fisurile, zonele interstițiale sunt impregnate de cuiburi, filonase calcitice (aragonitice), dispuse haotic, pigmentate în culori gălbui, galben-orange, sau roșcate, datorită realgarului și auripigmentului, dispuse haotic (Fig. 5,6). La suprafață, în zona fracturală s-a depus un strat in situ de argile reziduale, de culoare deschisă, plastică, format pe seama materialului constituent al brecciilor. Peste acesta, interstratificat, s-au format depuneri cvaziorizontale ritmice de calcit (aragonit), auripigment, ajungând în unele locuri la 1,2-2m grosime. Încălcătura soluțiilor care ajung la suprafață, este variabilă, ceea ce se oglindește în ritmicitatea și asociația

diferită a precipitatelor. Mineralogic aceste depuneri sunt constituite din: calcit, aragonit, auripigment, realgar, pirit, marcasit și minerale argiloase. Culoarea precipitatelor, în funcție de prezența procentuală diferită a componentilor asociației mineralogice, variază de la alb, galben pal, galben de lămâie, până la portocaliu, rar portocaliu roșcat, uneori cu tente maronii, datorită hidroxizilor de fier și de mangan. La microscop mineralizația se prezintă sub formă de granule mici de carbonați întrepătrunse de o țesătură foarte fină de cristale aciculare de auripigment. Local în jurul conturelor hexagonale - lung prismatice de carbonați (aragonit), cristalele aciculare de auripigment, formează o coroană, sau umple golurile dintre cristalele de calcită deja formate, dispuse de multe ori radiar, sau ca mase prăfoase. Realgarul apare cu predilecție pe fisurile și golurile breccilor, sub forma unor mici cristale prismatice, agregate granulare sau mase prăfoase, la suprafață transformându-se în auripigment.

Considerații genetice

Având în vedere caracteristicile comportamentului geochimic al arsenului în geofazele ciclului magmatic, ținând cont de apariția auripigmentului și a realgarului în parageneză, am tinde să afirmăm că mineralizația de pe valea Hankó se leagă în exclusivitate de o activitate postvulcanică de temperatură scăzută, sau chiar una solfatariană. Dovadă în favoarea acestei idei sunt mofetele, izvoarele de apă minerală, frecvențele barbotări și emanații de gaze de bioxid de carbon în zonă, fenomene considerate ca fiind argumente ale manifestărilor postvulcanice din zonă. În literatura de specialitate se cunosc păreri asemănătoare pentru explicarea genezei acestor minerale din zonă. Viorica Iancu și A. Apostol (1978) susțin o afiliație genetică cu procesele magmatice profunde și consideră că aceste emanații sunt expresia la suprafață a unor produse de magmatism profund. Cităm: „Cantitatea mare de bioxid de carbon, cât și chimismul apei mineralizate de adâncime (bicarbonatată, clorosodică) ce apare strict pe fracturi dominată de exces de Na, ca și prezența a unor elemente ca: As, B, pH-ul mai ridicat, sugerează o

afiliație genetică cu procese magmatice profunde. O dovadă a circulației ascensionale a unor soluții hidrotermale sau telemagmatice în zonă, sînt depunerile de sulf, realgar, auripigment în cimentul brecei ce însoțește falia Covasna. Cum însă vulcanismul se consideră a fi fost activ în extremitatea sudică a lanțului Căliman-Gurghiu-Harghita pînă în pleistocen, credem că emanațiile actuale de bioxid de carbon din aureola mofetică a acestui lanț, considerate în general ca produse "postvulcanice" reprezintă - expresia de suprafață - ale unor produse active de magmatism profund."

Pe de altă parte prezența bioxidului de carbon și a hidrogenului sulfurat în soluțiile apoase ascensionale îi conferă un pH scăzut soluției, cuprins între 5,5-6,5, fapt întărit și de rezultatele analizelor de ape minerale (A. Szabó 1978-79). Această soluție este un agent foarte coroziv în timp asupra rocilor pe care le traversează. Aceste roci de altfel îi conferă o suprafață mare de atac prin fracturile, fisurile, planele de stratificație, dar mai ales în zonele de breccifieri, pe care le prezintă rocile cretacice-paleogene. Apele minerale din zonă prezintă valori mari ale mineralizației totale de până la 42.700 mg/l. În același timp la adâncimi mici, în aceste roci apa prezintă un drenaj destul de bun și îndeajuns ca mobilizarea elementelor din ea să aibă loc în condiții favorabile (apele din formațiunile de pe valea Hankó sunt reprezentate de debite cuprinse între 0,7-0,8 l/s la adâncimi mai mici de 40-50 m, de unde spre adâncime debitul lor în lucrări scade vertiginos). Concluziile studiilor izotopice executate în zonă de către ITIM Cluj-Napoca (1977-79) menționează de asemenea o circulație destul de rapidă în subteran a apelor provenite din infiltrație. Prezența hidrogenului sulfurat se poate atribui în cea mai mare măsură proceselor de descompunere a materiei organice din șisturile negre, sub acțiunea soluției cu CO₂ în etajele superioare. Conținutul în H₂S al apelor minerale din zonă legate de aceste formațiuni, prezintă valori în jur de 2,5 mg/l (Brandrăbur, 1964). Analizele chimice pentru șisturile negre prezintă de altfel concentrații în sulf cuprinse între 0,20-0,40%, depuse ca eflorescențe pe suprafețele de stratificație (Tabel nr. 1). Arsenul, alt component important din formula realgarului și a auripigmentului, pre-

zintă în apele minerale din zonă concentrații de cca. 1,7 mg/l (la o concentrație de peste 0,7 mg/l As apa minerală se consideră a fi arseniacală). Presupunem că arsenul este spălat în mare măsură de soluțiile ascendente din gresiile silicioase, glauconitice care prezintă o concentrație importantă în acest element. Scăderea presiunii soluției carbogazoase pe măsura ascensiunii ei, rezultat al degajării bioxidului de carbon în primul rând, dar și al neutralizării soluției pe măsura creșterii cantității de sodiu și al contactului cu oxigenul din atmosferă, are drept rezultat scăderea solubilității carbonatului de calciu și precipitarea lui concomitent cu formarea realgarului și auripigmentului. Auripigmentul se poate forma și ulterior prin transformarea realgarului, formând mase prăfoase la suprafață, intercalate stratelor de calcit. Așa se poate explica faptul că parageneza calcit + realgar + auripigment apare la suprafață, iar spre adâncime are tendință de dispariție din brechiile fracturii.

Conținutul în microelemente al diferitelor petrotipuri prezente în apropierea fracturii (Tabel nr. 1), cât și lipsa în concentrații mai mari din zona de falie a elementelor Pb, Zn, Cu, Au, Ag, etc., atât de caracteristic mineralizațiilor hidrotermale filoniene, subliniază veridicitatea acestei ipoteze.

Considerăm că prezența realgarului și auripigmentului din parageneza din zona Hankó este în cea mai mare măsură rezultat al îmbogățirii locale a soluțiilor bicarbonatate în elementele As și S sub acțiunea soluției cu efect coroziv asupra elementelor petrografice constituente ale zonei. Prezintă un factor genetic important al paragenezei de minerale de pe valea Hankó și existența unor structuri hidrogeologice parțial închise, cu un chimism caracteristic. Acesta din urmă este rezultat al condițiilor litologice - al conținutului în elementele constituente ale mineralelor din parageneză al rocilor magazin, și al condițiilor tectono-structurale, specifice acestui loc, neregășibile în alte zone ale perimetrului mofetic Covasna.

Concluzii

Prezența aureolei mofetice din zona Covasna este rezultatul circulației emanațiilor post-

vulcanice de CO₂ de-a lungul câmpului de fracturi cu orientarea NV-SE, direct răspunzător de aceasta, și de-a lungul ansamblului de fracturi regionale și locale care le preiau lateral, fiind înlesnită de lipsa ecranelor stratigrafice la est de centrul localității Covasna, și de schimbarea faciesului depozitelor pliocen-pleistocene într-unul litoral, arenitic-poros, cu un rol de rezervor pentru aceste gaze.

Alt factor genetic important al paragenezei de minerale de pe valea Hankó ar fi existența unor structuri hidrogeologice parțial închise, cu un chimism caracteristic datorat condițiilor litologice, geochemice și tectono-structurale specifice, locale, neregășibile în alte zone ale perimetrului.

Geneza soluțiilor mineralizate din zonă este determinată de interferența bioxidului de carbon mofetic cu stratele acvifere din formațiuni, apele carbonatate, sulfatate, arseniacale, sărate au caracteristica hidrochimică specifică legată de sursele cunoscute, particularitățile lor fiind determinate la rândul lor de natura chimică a formațiunii (a rocilor magazin) prin care circulă.

Bioxidului de carbon și a hidrogenului sulfurat în soluțiile apoase conferă acestor soluții un pH scăzut, transformându-le în agenți foarte corozivi în timp asupra rocilor pe care le traversează. Rocile acestea conferă pe de altă parte în zona fracturilor ce prezintă intense breccifieri, o suprafață mare de atac.

Scăderea presiunii soluției carbogazoase pe măsura ascensiunii ei, rezultat al degajării bioxidului de carbon în primul rând, dar și al neutralizării soluției pe măsura creșterii cantității de sodiu și a contactului cu oxigenul din atmosferă, are drept rezultat scăderea solubilității carbonatului de calciu și precipitarea lui, concomitent cu formarea realgarului și a auripigmentului.

Prezența sulfului se poate atribui în cea mai mare măsură proceselor de descompunere a materiei organice din șisturile negre, sub acțiunea soluției bicarbonatate în etajele superioare, dar și oxidării piritului. Arsenul, celălalt component important din formula realgarului și a auripigmentului are proveniența în mare parte din gresiile silicioase, glauconitice care prezintă o concentrație importantă în acest element.

Față de alte ipoteze cunoscute ce vizează originea elementelor care iau parte la formarea mineralelor din parageneză de pe valea Hankó, în urma cercetărilor efectuate în zonă pledăm pentru varianta unei activități hidrotermale de temperatură scăzută, cu îmbogățire locală în elemente ca S, As, Fe, Ca, Na, etc. din rocile pe care le irighează soluția apoasă a bicarbonatată. Pe baza provenienței principalelor elemente constitutive (As și S), putem considera că realgarul și auripigmentul de aici reprezintă minerale exogene.

Bibliografie

Airinei, Șt., Pricăjan, A.- 1972 - Corelații între structura geologică profundă și aureola morfetică din județul Covasna. Cu privire la zonele de apariție a apelor minerale carbogazoase. Aluta V. p.181-195.

Airinei, Șt., Pricăjan, A., Ștefănescu, M., Setel M.-1975 - Variația manifestărilor bioxidului de carbon morfetic de la Băile Pucioasa-Sintimbru și Harghita. St. Cercet. Geof., Geol., Geogr. Tomul 20. nr. 1. p. 59-73.

Airinei, Șt.- 1980 - Radiografia geofizică a subsolului României. Ed. Științifică și Enciclopedică, Buc..

Balogh E.- 1938 - Adatok a hideg ásványvízforrások kalciumkarbonátos lerakódásainak ismeretéhez. Erdélyi Múzeum, vol. XLI-II. 2. f., Kolozsvár, p. 161-167.

Bányai J.- 1933 - Eltűnt a kovásznai arzénos ásványlétölöhy. Székelység IX., 1-2, p. 13.

Băncila I.- 1958 - Geologia Carpaților Orientali. Ed. Științifică, Buc..

Brandrabur, T., Crăciun, P., Alexandrescu, Gr.- 1984 - Caractere hidrochimice ale acviferelor minerale din zona Covasna-Voinești., St. Tehn. Ec. seria E. nr. 14.

Filipescu, M. G. - 1955 - Vederi noi asupra tectonicii flișului Carpaților Orientali., Rev. Univ. Parhon-Polit. VI-VII, 1955.

Filipescu, M. G. - 1969 - Efectele terapeutice ale stațiunilor balneo-climaterice din județul Covasna. Filiala Uniunii Societăților de Științe Medicale jud. Covasna. Ip. Brașov. Hidrogeologia regiunii Covasna. p.7-17.

Hauer, F.- 1860 - Jahrb. k. k. geol. Reichsanst., Wien, XI. p. 85.

Herman R., ifj. Benedek G.- 1980 - Kovászna - Útikalauz. Buk.

Iancu, Viorica, Apostol, A.- 1978 - Corelația dintre tectonica, apele mineralizate și CO₂ în zona Covasna. D. S. vol. LXV. p.55-70. Buc.

Kisgyörgy Z., Kristó A.- 1978 - România ásványvizei. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Bukarest.

Kisgyörgy Z.-1976-77 - Kovászna megye ásványvizei II. Aluta VIII-IX. p.171-180.

Koch A.- 1884 - Erdély ásványvizeinek kritikai átnézete. Orvos-Természettudományi Értesítő. VI. kötet I. füzet.

Pávai Vajna F.- 1943 - Kovászna környéki geológiai felvételeim jelentése. Budapest.

Pricăjan, A.- 1985 - Zăcăminte de substanțe minerale terapeutice din România. Ed. Tehn., Buc.

Szabó Á., Bogdan Delia, Kisgyörgy Z.- 1980 - Contribuții privind studiul radioactivității apelor minerale și a mofetelor de la Covasna, Băile Bălványos și Malnaș Băi, jud. Covasna. Aluta X-XI. p.359-388.

Sándulescu, M., Sándulescu, J.- 1964 - Cercetări geologice în regiunea Ojdula-Ghelința. D.S. Inst. Geol. XLIX/1.

Strunz, H.- 1982 - Mineralogische tabellen. p. 151. Leipzig.

Zólya L., Zólya Éva, Bartha Zs., László K.- 1987 - Studiul preliminar al ivirilor de aragonit-realgar-auripigment, ca martori ai activităților postvulcanice în flișul din piriul Hankó - zona localității Covasna. Simpozion geologic, 1987, M.Ciuc.

Adalékok a Hankó-pataki aragonit-auripigment-realgár mineralizáció ismeretéhez (Háromszék megye) (Kivonat)

A Hankó-patak völgye a Kovászna környéki ásványvizes-mofettás övezetbe tartozik. Már a múlt század közepétől ismert a geológiai szakirodalomban, főleg a kalcit-aragonit-auripigment-realgár-pirit-markazit ásványtársulás révén, amely feltárásokból is ismert volt.

Kovászna vidéke úgy szerkezeti, mint tektonikai viszonyait tekintve rendkívül kedvező övezet a posztvulkanikus folyamatok felszíni megnyilvánulására. A vidék a pliocén-pleisztocén medenceüledékek keleti peremén helyezkedik el, ahol ezek már nem képezhetnek számottevő akadályt a felszínre nyomuló széndioxidos oldatok útjában, elsősorban a vízzáró rétegek hiánya, illetve egy homokosabb partmenti litofációs jelenlétének következtében. Ehhez járulnak hozzá a pliocén-pleisztocén szerkezeti mozgások kialakította tektonikai előfeltételek, az övezet fontos szerkezeti vetőrendszerek metszésében található. A Kelemen-Görgényi-Hargita vulkáni vonulat kialakulását elősegítő vetőrendszer délkeleti folytatását a helyi medenceszéli töréses tektonika színezi, könnyen átjárható mozaikos törésrend-

szert biztosítva a vetőrendszerek közvetlen met-szési pontjain rendkívül aktív széndioxidos olda-toknak.

A széndioxidban és kénhidrogénben dúsult talajvíz rendkívül korrozívan hat a törésrendszerek breccsás töltőanyagára és a környezetében levő, nagy támadási felületet nyújtó kőzetekre. Ezek a krétakorú flis kőzetek az elemzések szerint is bővelkednek úgy arzénben, mint kénben. A fel-színre törő telített oldat útközben elveszíti széndi-oxidos töltetének egy részét, feldúsul nátriumban, a felszínen pedig a levegőből származó oxigén hatására megváltoztatja pH-értékét, és általal ki-csapódnak az ásványtársulás összetevői. Az így ki-alakult ásványtársulást, az eddigi feltételezésekkel ellentétben, egy alacsony hőmérsékletű, a környező kőzetekből származó elemekben való lényeges feldúsulással jellemezhető hidrotermális folyamat-nak tekinthetjük.

Az arzén és kén származási helyének alap-ján, az itt létrejött realgárt és auripigmentet exogén ásványokként tartjuk számon.

A Hankó-patak ásványtársulásának ki-alakulása nagymértékben a helyi hidrogeológiai rendszer zártóságának, vegyhatásának, az optimá-lis vízhozamnak, az egyedi litológiai és szerkezeti feltételeknek a függvénye, a kovászai ásványvi-zes-mofettás övezet egyedülálló jellegzetessége.

A New Approach to the Mineralization of the Aragonite-Orpiment-Realgare in the Hankó-Valley (Covasna, Covasna County)

(Abstract)

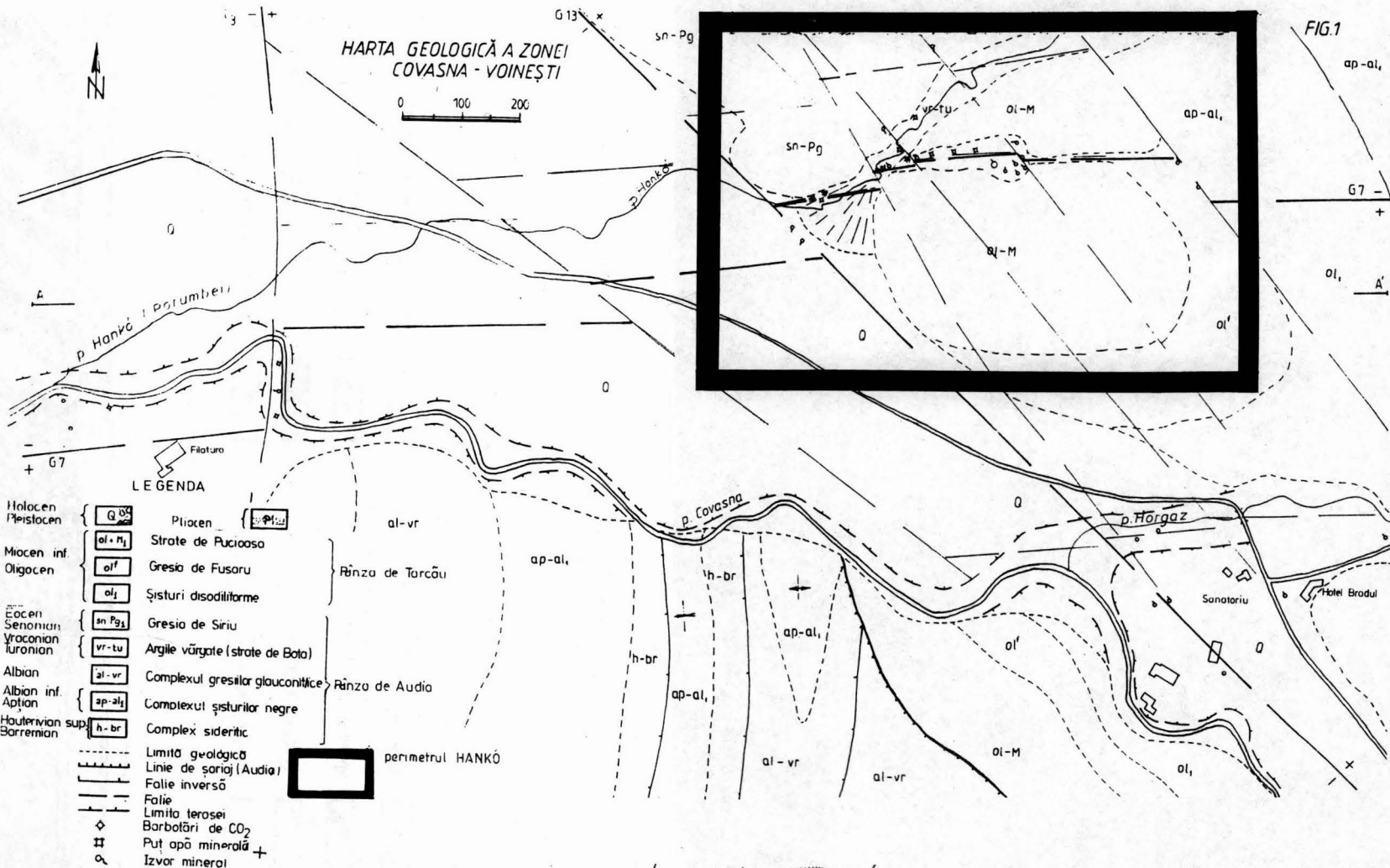
The Valley of Hankó, an affluent of the Covasna rivulet, presents post-volcanic activities, in relationship with the East-Carpathian's volca-nic area. One of the main geological interests of this part is the continuing paragenesis of the mi-nerals, known since the middle of the 19th century. This specific area of Covasna is situated on the eastern edge of the Pliocene-Pleistocene sedimentary deposits of the Tg. Secuiesc Basin, which are covering towards western direction by the Creta-

ceous-Palaeocene flish formations, situated at the interference of some main fractural systems. This area presents a very complex geological structure. Beside favourable tectonic premises for the appea-rance these post-volcanic phenomena in Covasna's area, the most important premise is based on the stratigrafical construction of the deposits. This is formed from Pliocene-Pleistocene basin-forma-tions and appears as a cap rock stretching as far as Covasna town, but towards East it disappears ei-ther because of its low thickness, and because it turns into a sandy-porous shelf facies (permeable rocks) with an intense tectonic procession at the edge of the Basin. In the Hankó Valley the watery solution, very rich in CO₂ and H₂S from which results a low pH level, penetrates and corrodes through the fracture-line a large breccia-rock sur-face. The S content of the solution could be the result of the organic material decay in the black shists, and the As as a component in the formula of realgare and orpiment, could mainly come from siliceous-glaucinitic-sandstone. After several re-searches in this area, we may support the affirma-tion that here in this area was produced a local enrichment in S, As, Fe, Ca, Na and other elements trough a hydrothermal genesis at a low tempera-ture. These elements resulted from those rocks which are penetrated by watery solutions, rich in CO₂ due to turn into a paragenesis of aragonite, calcite, realgare, orpiment, calcite, clay-minerals, iron-hydroxide and manganese minerals. The ori-gine of As and S which are part of the realgare and orpiment, determined us to consider that they are exogene minerals. The paragenesis of these mi-nerals in the Hankó Valley could be a result of the closed hydrogeological structures, having a spe-cific chemistry resulted from the special litological conditions, geochemistry and tectonic-structural conditions which couldn't be found in other parts of the region.

HARTA GEOLOGICĂ A ZONEI COVASNA - VOINEȘTI

0 100 200

FIG.1

LEGENDA

Holocen	G8	Pliocen	al-vr
Plaiocen	al-M	Strate de Fucioasa	Rânza de Tarcău
Miocen inf.	ol'	Gresia de Fusaru	
Oligocen	ol1	Șisturi disodilitorme	
Eocen	sn-Pg	Gresia de Siriu	Rânza de Audia
Senonian	vr-tu	Argile vărgate (strate de Boto)	
Yraconian	al-vr	Complexul gresilor glauconitice	
Iuronian	ap-al1	Complexul șisturilor negre	
Albian	h-br	Complex sideritic	
Albian inf.			
Aptian			
Hauterivian sup.			
Barremian			
-
- Limita geologică
  - - - - - Linie de șarjă (Audia)
  - ==== Falie inversă
  - ==== Falie
  - ◇ Limita terasei
  - ◇ Barbotări de CO₂
  - ⊞ Puț apă minerală
  - Izvor mineral
- perimetrul HANKÓ

SECȚIUNEA GEOLOGICĂ A - A'

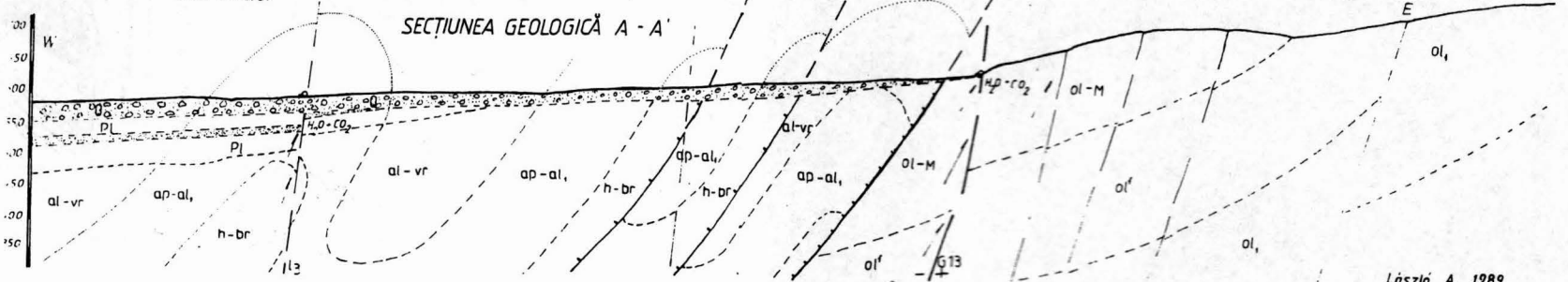
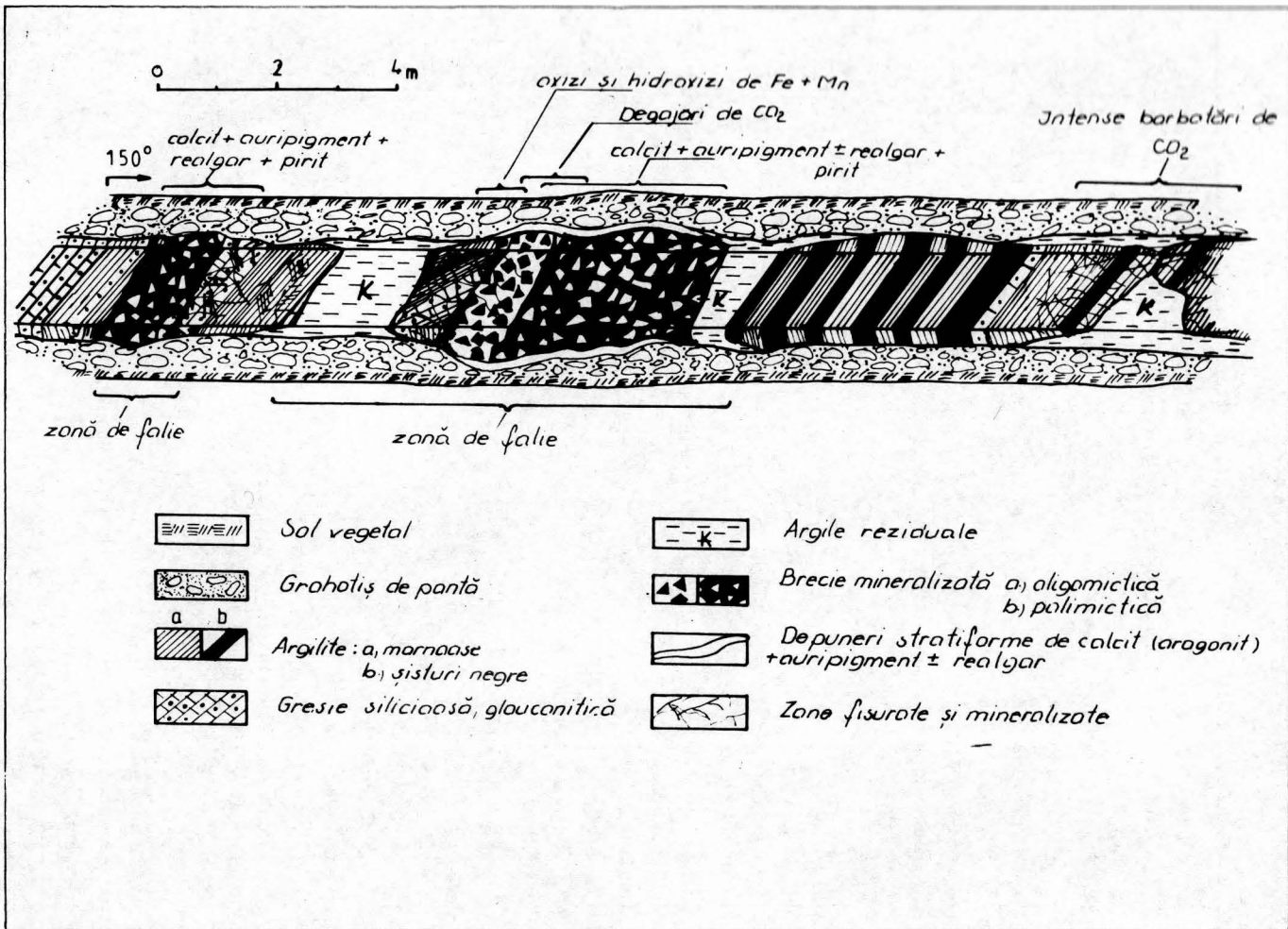

Figura 2. Zona fracturală principală interceptată într-una din lucrările executate pe Valea Hankó.

Nr. crt.	TIP	PETROGRAFIC	Ag (%)	As B Bi		
				As	B	Bi
1.	Microconglomerat	p. Hankó	0,1	>10.000	0	0
2.	Microconglomerat cu liant carbonatic	p. Hankó	0	1000	0	0
3.	Microbrechie	p. Hankó	0	>3000	200	0
4.	Brechie de falie argilizată	p. Hankó	0	3000	200	0
5.	Brechie de falie cu liant carbonatic	p. Hankó	0	>3000	85	0
6.	Brechie zonă de falie	p. Hankó	0	1000	50	0
7.	Șist argilitic intens fisurat cu depuneri de calcit și auripigment	p. Hankó	0	3000	30	0
8.	Brechie de falie cu depuneri de auripigment și realgar	p. Hankó	0	3000	85	0
9.	Argilă grezoasă zonă de falie	p. Hankó	0	>3000	85	0
10.	Argilă	p. Hankó	0	0	600	0
11.	Argilă	p. Hankó	0	0	300	0
12.	Argilă	p. Hankó	0	0	400	0
13.	Șist negru ^x	V. Covasna	0	0	75	0
14.	Șist negru ^x	V. Zagonului Mic	0,1	0	400	0
15.	Șist negru din zona de falie	p. Hankó	0	450	200	0
16.	Șist argilitic	V. Zagonului Mic	0	0	100	0
17.	Gresie	p. Hankó	0	1	200	0
18.	Gresie glauconitică silicioasă	p. Hankó	0	800	0	0
19.	Gresie	p. Hankó	0	0	200	0
20.	Gresie silicioasă glauconitică	p. Hankó	0	100	0	0
21.	Gresie glauconitică	p. Hankó	0	1200	85	0
22.	Depunere superficială de calcit și auripigment	p. Hankó	0	>3000	0	0
23.	Depunere prăfoasă superficială gălbuie portocalie	p. Hankó	0	>3000	0	0
24.	Depunere prăfoasă portocalie roșcată	p. Hankó	0,1	>10.000	0	0
25.	Filonaș de calcit (aragonit), auripigment	p. Hankó	0,2	1500	61	0
26.	Depunere prăfoasă albă de pe fisuri	p. Hankó	0	750	30	0

0 - Conținut sub limita de detecție

-- Element neanalizat (Ge, Ga, In, Ti, Nb, Zr de asemenea nu s-au analizat)

> - valoare peste

^x - analizele chimice pentru sulf prezintă valori cuprinse între 0,20 - 0,40 %

MICROELEMENTE (în ppm)													
Cd	Co	Cr	Cu	Mn	Mo	Ni	Pb	Sb	Sn	V	Zn	Be	W
0	45	0	5	10.000	2	100	3	0	0	3	45	0	5
0	0	0	3	3000	0	10	0	0	3	-	0	-	0
0	3	10	10	3000	0	30	20	0	0	-	25	-	0
0	10	100	100	300	0	75	30	0	3	-	50	-	-
0	0	3	3	600	0	25	0	0	0	-	0	-	-
0	5	75	30	300	0	45	10	0	3	-	20	-	-
0	5	30	3	2000	0	45	0	0	0	-	0	-	0
0	5	30	85	1000	0	65	5	0	0	-	50	-	0
0	3	10	5	850	0	30	3	0	0	-	0	-	0
0	30	85	150	1000	0	100	150	0	3	-	100	-	0
0	20	65	30	250	0	45	15	0	0	-	30	-	0
0	45	100	100	450	0	100	85	0	2	-	100	-	0
0	3	85	45	650	0	65	3	0	0	-	85	-	0
0	15	85	150	2200	1	100	20	0	0	-	65	-	0
0	10	100	100	250	0	50	25	0	3	-	65	-	0
0	3	85	50	275	0	30	5	0	0	-	85	-	0
0	5	100	85	400	1	75	5	0	1	-	30	-	-
0	3	20	3	2200	0	20	10	0	0	-	0	-	0
0	30	0	30	850	0	85	20	0	0	-	250	-	0
0	0	0	3	900	0	5	3	0	1	-	0	-	-
0	0	15	5	900	0	65	0	0	0	-	0	-	-
0	0	0	0	650	0	50	0	0	0	-	0	-	-
0	0	0	0	500	0	30	0	0	0	-	0	-	-
0	0	3	0	150	0	3	0	0	0	0	0	25	0
0	0	0	0	50	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	10	100	30	250	1	30	10	0	2	-	30	-	-

Tabel nr.1 - Tabel cu analizele microelementelor provenite din rocile aflate în zona mineralizației.

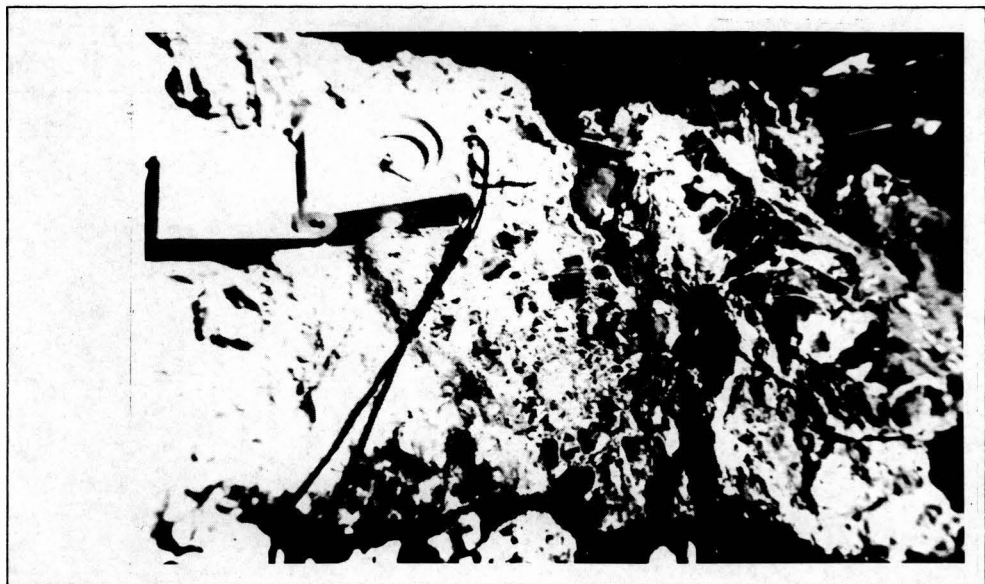

Figura 3. Fractura principală cu orientare est-vest. (V. Hankó)

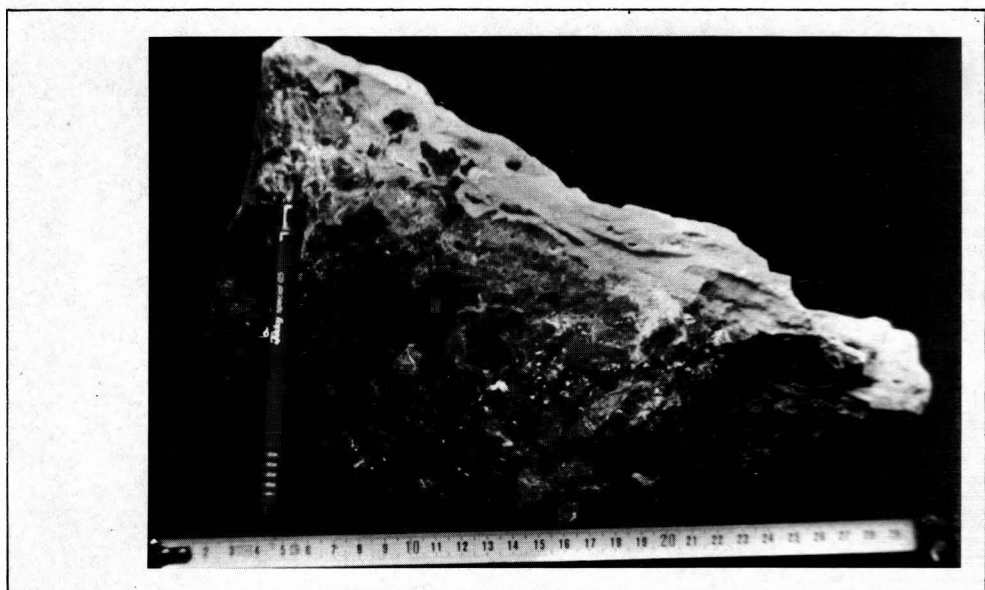

Figura 4. Brechie oligomictică din zona de falie cu depuneri stratiforme de calcit (aragonit) și auripigment. (v. Hankó)

Az utóvulkanikus folyamatok szerepe a Dél-Hargitában található természetes és mesterséges üregek kialakításában és fejlődésében

A Dél-Hargita két övezetében, a Büdös-hegyen és Bodvajban kisebb-nagyobb (2-10 m) üregek, barlangok találhatóak, amelyek andezitben vagy agglomerátumban képződtek. Ezek felkutatása azért is fontos, mert kevés ilyen jellegű üreget ismerünk hazánk vulkáni eredetű hegyeiben.

A Büdös-hegy (1143 m) földtani szempontból két közettípusból épül fel. A hegység alapját a krétakori flis homokkövei alkotják, míg a felső része vulkáni kőzetekből épült fel. Az eredetileg kemény amfibol-biotitos andezitet a hidrotermális folyamatok többé-kevésbé átalakították, tömegét pedig vetők, törések szabdalják szét. A törések iránya ÉK-DNy, É-D és K-Ny.

A lávafolyások megszűnése nem jelentette a vulkáni tevékenység teljes leállítását. A fumarolás és szolfatárás utóvulkanikus szakaszt jelenleg száraz mofettás gázömlés követi. A gázok a krétakori homokkővet és andezitet is átjáró törések mentén törnek fel, és a kőzetek erős mállását idézik elő. Míg a hegy alacsonyabb részein (950 m) több forrás található, addig fennebb (1050 m) jó néhány száraz gázömlés fakad a repedésekből a felszínen.

A gázok eredetére vonatkozólag több magyarázat született. Valószínűleg bonyolult vegyi folyamatok eredményeként képződnek.

A széndioxid (CO_2) a karbonátos kőzetek termális átalakulása, a kénhidrogén (H_2S) pedig a

homokkővekben levő pirit vízgőz hatására történő elbomlása során keletkezik.

A barlangok keletkezésével kapcsolatban a kutatók többsége azt tartja, hogy ezek mesterséges eredetűek, és a hajdani kénbányászat nyomán jöttek létre. Megfigyeléseink szerint nem lehet csak mesterséges eredetre szorítkozni. A törészónák mentén, a kőzetrepedéseken felszálló gázok elmállasztják az andezitet, átalakítják, így a felszínről beszivárgó vizek, a szél, a gravitáció könnyebben el tudják távolítani a fellazult kőzettörmelékét. Kisebb-nagyobb repedésszerű bemélyedések, üregek keletkezhetnek.

Mivel a kén csak a felszínhez közel rakódott le a kőzettörmelék felületére, a bányászat nem a mélység felé, hanem a repedések, törések mentén hatolt előre. Ilyen módon tágultak, hosszabbodtak az eredeti természetes repedések és üregek. A kénkitermelés megszűnése óta újból a természetes folyamatok tágítják, alakítják tovább a kibányászott üregeket, amelyek napjainkra már barlang formát és méreteket értek el.

Kisbarlang (06-116/1 számú barlang*)

A 6 m hosszú barlang sötét színű, kevésbé mállott, amfibol-biotitos andezitben keletkezett, két párhuzamos törés mentén. Nyugatra néző bejárata 2 m széles és 1,5 m magas. Alját a falakról lehullott kőzetdarabok és száraz falevelek borítják. A gázfeltörés az északi fal tövében a legerősebb. A sárga kénlerakódás jelzi a gáz szintjét, amely a kutatás napján (1987. június 6.) 0,5 m volt.

Büdös-barlang (06-116/2 számú barlang)

Régóta ismert, a legerősebb gázfeltörés helye, jelenleg a bejárati része ki van építve. A faragott kővekből alagútszerűen kiépített, két oldalt padokkal ellátott, gyógykezelésre használt rész 7 m hosszú. Ezen belül a barlangrész következik ugyancsak 7 m hosszúságban. A kőzetben húzódo üreg hossza 9 m. Az egész barlang enyhén befelé lejt. A kiépített részt a barlang belsejétől vasrács zárja el. A járat magassága a rácsnál 2,9 m, szélessége 2 m. Bent a belső termecskékben a magas-

* A barlangok számozása a román barlang kataszter (Cadastralul carstului din România) alapján történt

ság 2,2 m, a szélesség 2,9 m. A gáz szintjét itt is a kénlerakódás jelzi. A vasrácsnál 1,1 m-re van a járat talpától. A belső részt szinte teljesen elönti a gáz. A kénréteg vastagsága 3-4 mm (93% S), a kén a kénhidrogénből csapódik ki a levegő oxigénjével való érintkezéskor.

Timsós-barlang (06-116/3 számú barlang)

A Büdös-barlangtól kb. 200 m-re keleti irányban, szürkés-fehér színű, mállott andezit sziklafal tövében nyílik 2,7 m széles és 1,5 m magas bejárata. A délnyugatra néző nyílás egy 3 m magas és 6 m hosszú terembe vezet. A terem egy 154/80° dőlésirányú vető mentén alakult ki. Ennek a teremnek van egy 2 m hosszú összeszűkülő nyúlványa ÉNy-i irányba. Az ellenkező irányba egy 3 m hosszú, egyre alacsonyodó (1-0,5 m) üreg folytatódik.

A barlangban erős gázömlés van, amelyet a rászorulókkal alkalomszerűen gázfürdőként gyógykúrára használnak. Az egész berendezése egy faragott fapad, erre tudnak letelepedni a betegek. Amint a neve is mutatja, ennél a barlangnál a legszembetűnőbb a timsós kiválás a falakon és a bejárattal feletti sziklákon is. A kén oxidációja nyomán kéndioxid is keletkezik és a csepegő vízzel azonnal kénessavat alkot, majd újabb oxigén felvételével kénsavvá alakul. Ez a kénsav a mállott kőzet kaolinjával timsós kiválásokat hoz létre a barlang falain. A legerősebb gázömlés a jobboldali kis üregben van. A gázszintet itt is a lerakódott kén sárga bevonata jelzi. Ezt mindig a bejárattal felhalmozódott törmelékhalmoz szintje határozza meg, mivel meggátolja a gáz kifolyását a barlangból.

Gyilkos-barlang (06-116/4 számú barlang)

A Büdös-hegy északkeleti oldalában helyezkedik el, jelenleg a legnagyobb barlang. Északra néző bejárata 1,8 m magas és 3,5 m széles. A barlang rétegesnek látszó, valójában repedezett amfibol-biotitos andezitben alakult ki. A bejárattól induló 7 m hosszú, 2-3 m széles és 1,5-3 m

magas befelé lejtő járat egy terembe vezet. A terem tengelye ferdén helyezkedik el a járat irányához képest (ÉNy-ra). Magassága 4 m, hossza 6 m, míg szélessége 2,5-3 m. A barlangban a gáz szintje viszonylag magas a bejárattól levő törmelék miatt. Ebben a barlangban a gáz szintjét nem jelöli a kénkiválás, ezért elég veszélyes ide bemenészkedni. Valószínűleg nevét is azért kapta, mert itt történt a legtöbb baleset, vagy öngyilkosság.

„Benedek Elek” borvizes barlang (05-117/5 számú barlang)

A Benedek Elekről elnevezett borvizes barlangok Kisbácson határában, az Érces patak völgyében (a Fenyős-patak baloldali ága), Bodvajtól délre található. A barlangok a hajdani aranykutató bányák átalakulása nyomán keletkeztek. Az aransárgán csillogó vermiculit kristályok bolondították el az embereket. Három rövid tárot hajtottak az andezit agglomerátumba a patak két oldalán.

Az első táro 2 m hosszú, a patak jobboldalán. Megörizte a vágat trapéz alakját. Talpától borvízforrás fakad, amit a pásztorok használnak.

A második táro az előbbtől pár méterre van a jobboldalon. Bányai János (1957) szerint 30 m hosszú volt eredetileg.

Időközben a táro beomlott és víz öntötte el, így bemenni nem lehet. Körülbelül 10 m-re lehet bevilágítani az eléggé lapos járatba.

A harmadik és egyben a legérdekesebb bánya a patak bal partján nyílik. Teljesen elveszítette táro jellegét. Kialakult az egyensúlyi profilja, ezért jelenleg barlang formát öltött. A barlangból bővívíz, 16°C -os borvíz folyik ki. Két részből áll, egy bejárati termecske (3x4 m) és az innen induló 4 m hosszú, 1 m széles járat. Az egész barlang alját 0,5-1,5 m mélységű borvíztó tölti ki. A járat végében van az erős pezsgéssel feltörő borvízforrás. A belső rész falait és mennyezetét érdekes barna színű limonit cseppkövek, lefolyások, tetaratók (lépcsőzetesen elhelyezkedő, apró cseppkömedencék) díszítik. A bejárati terem mennyezetén túszerű, áttetsző gipszkristály-pamacskok láthatók.

A torjai Búdös-hegy barlangjai a magyar barlangtani irodalomban a legrégbben és a legtöbb említettek, de térképvizlat sohasem jelent meg róluk. Ezért tartottuk szükségesnek jelen dolgozatban az alaprajzok és a jelenlegi állapotok közlését. A barlangok elérhető részét közvetlen, a többi részét becsléssel mértük fel.

A Búdös-hegy barlangjai és a „Benedek Elek” borvizes barlang a Székelyföld s egyben az ország természeti ritkaságai. A további kutatás, a barlangok védelme és az itt rejlő s a mai napig elpazarolt „gyógykincs” hasznosítása a jövő sürgető feladatai.

Irodalom

Bányai János (1957): A Magyar Autonóm Tartomány hasznosítható ásványi kincsei, Tudományos Könyvkiadó, Bukarest

Prisăjan, Artemiu (1972): Apele minerale și termale din România. Editura Tehnică, București

Szabó Árpád, Soós Ilona, Schwartz Árpád, Bányai János, Várhegyi Csaba (1957): Magyar Autonóm Tartománybeli ásványvizek és gázömlések, Akadémiai Kiadó, Bukarest

Szabó Endre, Szabó Selényi Zsuzsánna (1981): Újabb fizikokémiai vizsgálatok a torjai Búdösbarlangban, Aluta XII-XIII.

Rolul proceselor postvulcanice în formarea și evoluția unor cavități naturale și artificiale din munții Harghita de Sud

(Rezumat)

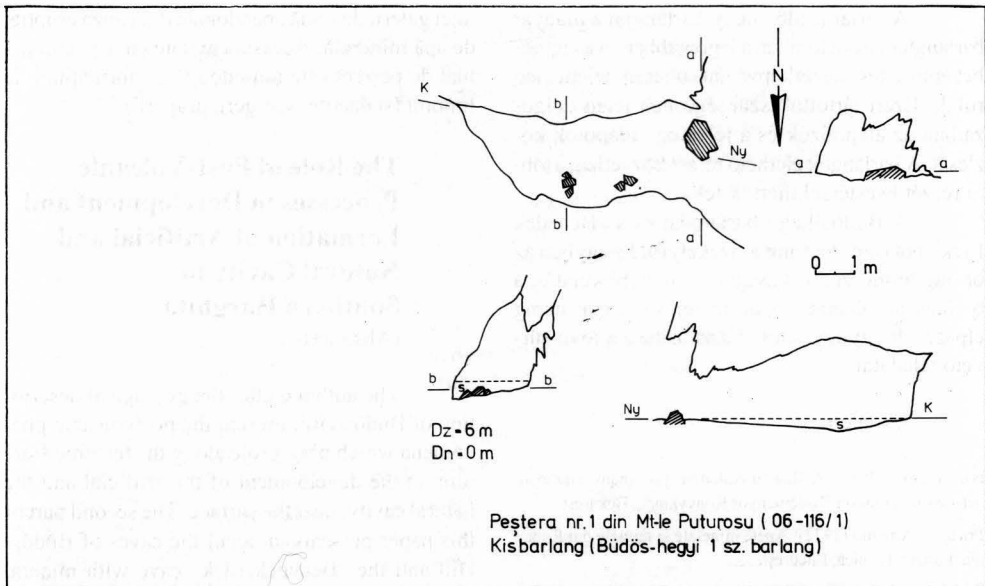
Autorii prezintă cavitățile din munții Harghita de Sud formate în roci vulcanice. Peșterile situate în muntele Búdös (Puturosu) au luat naștere de asemenea în urma fenomenelor postvulcanice (alterarea chimică a andezitului sub acțiunea gazelor CO_2 și H_2S), în zonele de fractură. În urma exploatării depunerilor de sulf nativ, cavitățile naturale au fost lărgite, iar după sistarea lucrărilor acestea au fost modelate din nou de fenomene naturale (dezagregare, alterare chimică, și îndepărtarea materialului prin spălare de către apele de infiltrație, prin acțiunea vântului, sau a forței gravitaționale). Peștera cu apă minerală din Bodvai (Bățani Mici) a luat naștere prin remodelarea

unei galerii de mină abandonate din cauza erupției de apă minerală. Această cavitate cu aspectul actual de peșteră este împodobită cu formațiuni de limonit (stalactite, scurgeri, draperii).

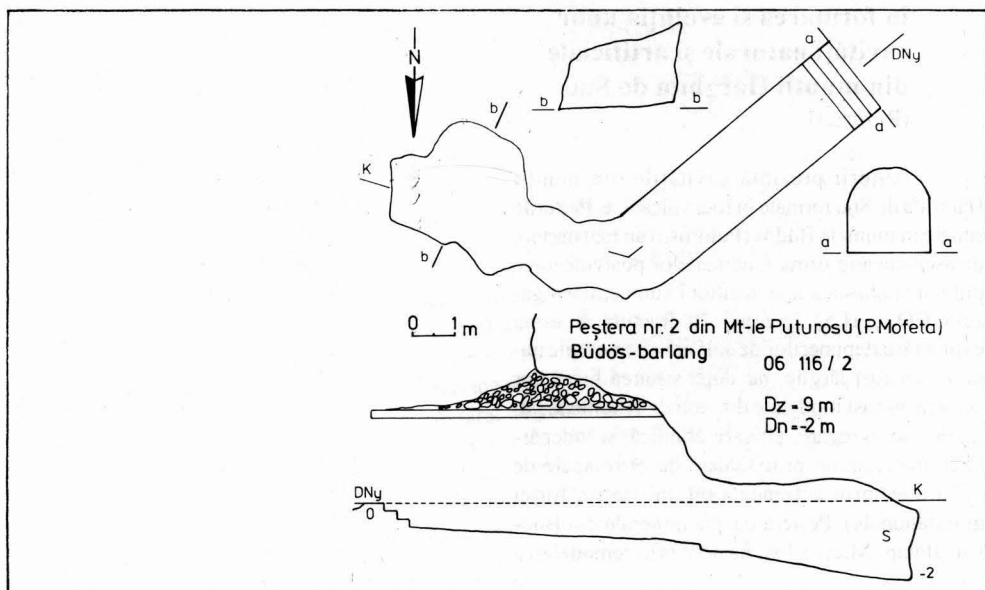
The Role of Post-Volcanic Processes in Development and Formation of Artificial and Natural Cavity in Southern Harghita

(Abstract)

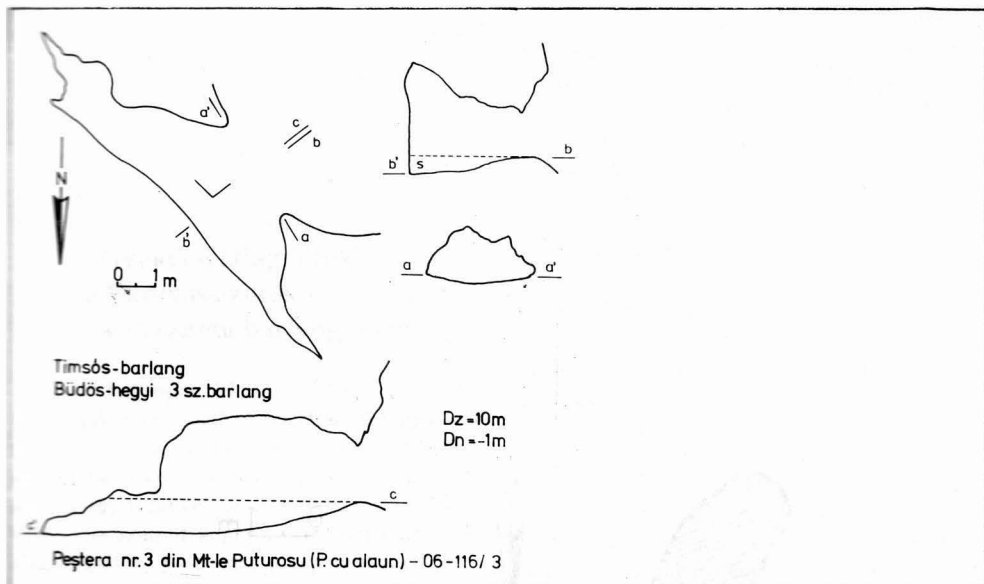
The authors, after the geological description of Búdös-Hill, present the postvolcanic phenomena which play a role along the tectonic fracture, in the development of the artificial and the natural cavity, near the surface. The second part of this paper presents in detail the caves of Búdös-Hill and the “Benedek Elek” cave with mineral water from Bodvaj.

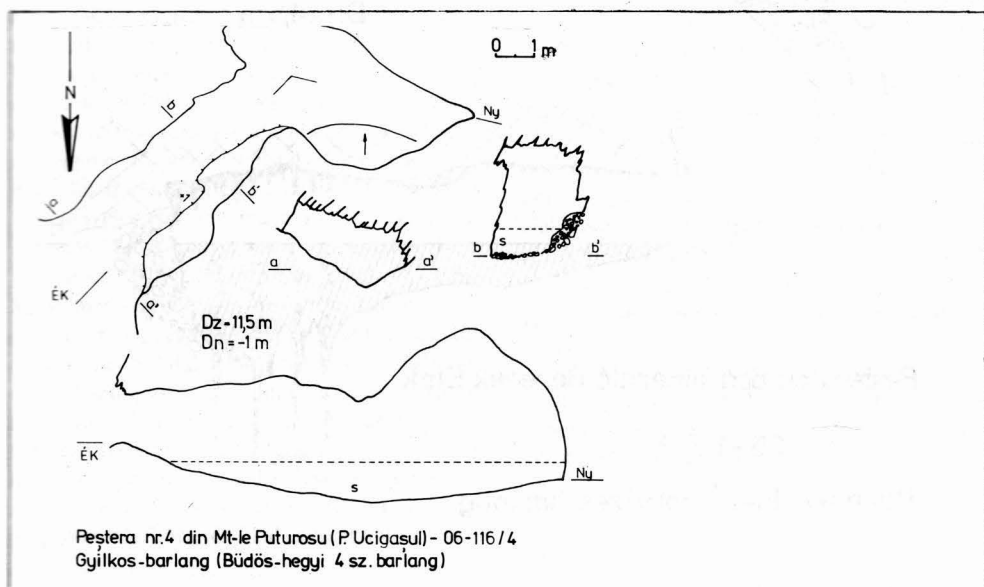
1. ábra

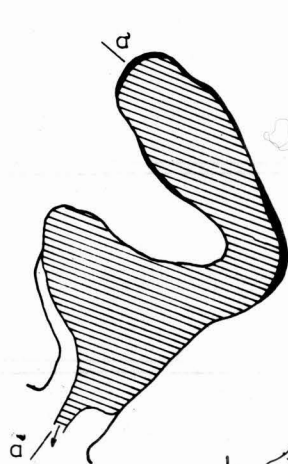
2. ábra

3. ábra

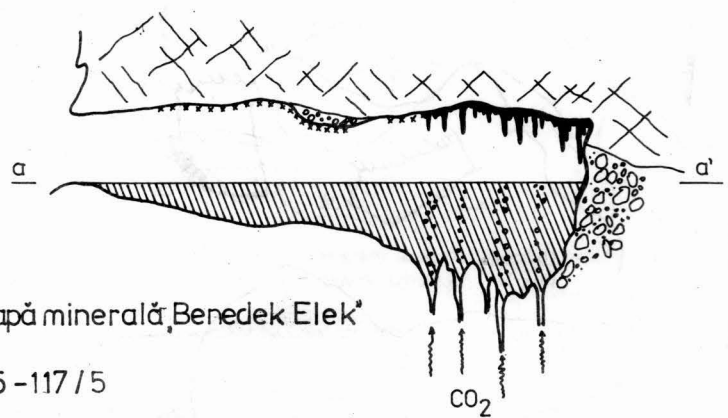

4. ábra

0 1 m

Dz = 8 m
Dn = -1,5 m

Peștera cu apă minerală „Benedek Elek”

05 - 117 / 5

„Benedek Elek” borvizes barlang

„Gyökérsztalagmitok” a Vargyas-szoros 74-es számú barlangjában

A barlangot 1975. január 4-én fedeztük fel és kutattuk át az Ursus Spelaeus Barlangkutató Kör téli tábora alkalmával. Térképezését 1977. szeptember 7-én végeztük el geológus iránytű és topofil segítségével. A barlang az 1200/74-es kataszteri számot kapta a romániai barlangok katalógusában. Ez a szám a bejárat mellett piros olajfestékkel van felfestve. A barlang felkutatásakor a kitöltés felszínén lévő szikladarabok között érdekes sztalagmit formájú gyökérsztalagmitképződményeket figyeltünk meg.

A 74-es számú (Csigás) barlang a Vargyas-patak bal völgyoldalán található. 150 m-rel alább a hajdani 10-es számú hídtól, kb. 108 m relatív magasságban a patakmedertől. Az ösvény az előbb említett átkelőhelytől indul, átvezet a kőgörgöteget felett, majd a sziklafal tövében halad meredeken felfelé. A nyugatra néző rejtett bejárat egy kb. 15 m magas sziklafal alatt nyílik. A hajdani, nagyméretű, boltíves bejárat annyira feltöltődött a lehulló sziklatörmelékkel, hogy alig maradt egy 1,50 m széles és 0,50 m magas nyílás. Ezen a szűk nyíláson beereszkedve a barlang egyetlen, 16 m hosszú és 12 m széles termébe érünk. A cseppkőes mennyezet magassága a terem közepén 2,5 m és a barlang vége felé fokozatosan leereszkedik 0,60 m-re. A falakat odontolitos (farkasfogas) cseppkőfolyások és montmilch foltok borítják. A terem bejárat részét kintről begurult sziklatörmelék és száraz falevelek takarják. A barlang alját száraz, porlékony, sok szerves anyagot tartalmazó, szürkésbarna agyag tölti ki, kisebb-nagyobb mészkődarabokkal és cseppkőtörredékekkel

összevegyülve. Sok üres csigaház látható a kövek között, innen ered a barlang neve is. A kitöltés felszínén a Coțofeni kultúrához tartozó és bronzkori cserépedénytörredéket, valamint egy ősi tűzhely elmosódott maradványait fedeztük fel. Mivel a barlang bejárata magasabban van, mint a terem alja, a benti hőmérséklet elég alacsony. Így 1979. március 4-én a kinti 5°C mellett a teremben csak 1,5°C volt.

A barlangban felfedezett „gyökérsztalagmitok” egyedülállóak, idáig hazánk egyetlen barlangjában se találtak ilyen jellegű képződményeket.

A teremben több ilyen „élő” sztalagmitot találtunk, különböző fejlődési állapotban. Alakjuk csonkakúp, tetejükön csepegési kráterrel. Magasságuk 1-8 cm között váltakozik, átmérőjük 3-5 cm.

A barlang a völgyoldal lepusztulása következtében ma már közel került a felszínhez, így a felette élő fák gyökerei lehatolnak a mészkő repedéseire a barlangba. A kitöltés felszínén tovább fejlődő vastagabb gyökerekre helyenként a mennyezetről időnként víz csepeg. A gyökértest ezen pontjain a hidrotropikus inger hatására járulékos gyökérburjánzás indul meg negatív geotrópos irányban. A gyökérpamacs idővel egyre inkább sztalagmit alakot vesz fel, a csúcsokon a jellegzetes csepegési kráterrel.

Míg a gyökér él, fejlődik, addig a lecsepegő vízből mészkiválás, lerakódás nem történik. Amikor a járulékos gyökér képződése megszűnik és a gyökértest elhal, megindul a mészlerakódás, a mész bevonja az egész képződményt.

A gyökerekből készült keresztmetszeteket mikroszkópon tanulmányozva megállapítható, hogy a „gyökérsztalagmitok” szerkezetének kialakításában tölgya gyökerei vesznek részt. Beszű felépítésükben különösebb elváltozás nem figyelhető meg. A kéregtestben a CaCO_3 kristályainak túlzott felhalmozódása tapasztalható.

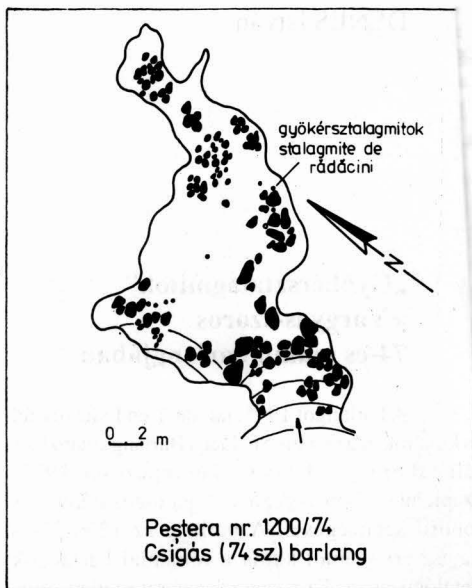
Köszönetemet fejezem ki dr. Kisgyörgy Zoltán egyetemi tanár úrnak és Szép Tóth György barlangász társamnak a „gyökérsztalagmitok” kutatásában nyújtott értékes segítségükért.

**Stalagmite de „rădăcini”
în peștera nr. 74.
din Cheile Vârghișului**
(Rezumat)

Autorul prezintă „stalagmitele de rădăcini” din peștera nr. 1200/74 (Peștera cu melci) situată în Cheile Vârghișului. După prezentarea peșterii sunt descrise procesele de formare și evoluția acestor formațiuni rare, asemănătoare ca formă cu stalagmitele de carbonat de calciu.

**"Rootstalagmites" in the 74
Cave of the Vargyas (Vârghiș)
Gorge**
(Abstract)

The author presents from a cave (no. 1200/74) of Vârghiș Gorge some root formations with aspects which resemble calcium carbonate stalagmites.

1. ábra

Conspectul briofitelor din Munții Nemirei

CLS. HEPATICAE

ORD. MARCHANTIALES

FAM. MARCHANTIACEAE

Marchantia polymorpha L.: specie frecvent întâlnită în locuri umede, pe sol, pe humusul de pe pietre și pe stânci. *Preissia quadrata* (Scop.) Nees, Pl. Ciunget., V. Uzului, în locuri umede și umbroase, pe solul de pe stânci, în locuri de scurgere a apei. *Conocephalum conicum* (L.) Dum., specie frecventă pe marginea lacurilor și bălților, Lac Bălătau, La "Argintărie", Crăcurele, Șandru, Nemira, Țiganca. Car. Fagetalia.

ORD. JUNGERMANIALES
ANACROGYNAE

FAM. ANEURACEAE

Riccardia palmata (Hedw.) Lindb., pe putregaiuri, în etajul molidului, Șandru. Car. Vaccinio-Piceetalia. *R. latifrons* Lindb., pe trunchiuri în putrezire, formând briocenoze cu *R. palmata* și *Dolichotheca seligeri*. Șandru. Car. Vaccinio-Piceetalia.

FAM. METZGERIACEAE

Metzgeria pubescens (Shrank.) Raddi, pe pereții verticali ai stâncilor, de-a lungul văii Slănicului și Uzului. Car. Fagion. *M. conjugata* Lindb., pe humusul de pe pietre, pe stânci, în molidișuri, pe Farcu Mare și M. Țiganca. Car. Querco-Fagetea. *M. furcata* (L.) Lindb., pe pietre, în fâgete, Cl. Pufu, p. Slânic. Car. Fagetalia.

FAM. PELLIIACEAE

Pellia endiviaefolia (Dicks.) Dum., pe solul umed de pe pietre, în molidișuri, pe locul unor foste bălți acum secate, Bălătau, Șandru, Nemira. Car. Montio-Cardaminetalia. *P. epiphylla* (L.) Corda, pe sol mlăștinos, umed, Șandru, Car. Montio-Cardaminetalia.

ORD. JUNGERMANIALES
ACROGYNAE

FAM. PTILIDIACEAE

Ptilidium pulcherrimum (Weber) Hampe, pe scoarța arborilor, Șandru, Nemira. Car. Vaccinio-Piceetalia. Pino-Quercetalia.

FAM. LEPIDOZIACEAE

Bazzania trilobata (L.) Gray, pe humusul de pe stânci, Nemira, sub molidiș. Car. Vaccinio-Piceetalia. *Lepidozia reptans* (L.) Dum., pe cioate de molid, Șandru. Pl. Ciunget, Țiganca. Car. Vaccinio-Piceetalia.

FAM. BLEPHAROSTOMACEAE

Blepharostoma trichophyllum (L.) Dum., pe cioate și pe trunchiuri, pe sol umed, Șandru, Nemira, Țiganca. Car. Pino-Quercetalia.

FAM. LOPHOCOLEACEAE

Chiloscyphus polyanthus (L.) Corda, pe teren apos (bălțile Nemirei), pe trunchiuri umede intrate în putrezire. Car. Montio-Cardaminetalia Cardamino-Montion. *C. pallescens* (L.) Corda, pe pământ umed, La "Argintărie". Car. Montio-Cardaminetalia. *Lophocolea bidentata* (L.) Dum., pe sol argilos, în zona lacurilor Nemirei, p. Slânic. Car. Querco-Fagetea. *L. heterophylla* (Schrad.) Dum., pe cioate, ramuri căzute în bălți, v. p. Slânic, bălțile Nemirei.

FAM. LOPHOZIACEAE

Barbilophozia floerkei (Web.et. Mohr) Loeske, rară, pe sol umed în apropierea cabanei de pe vf. Țiganca. *B. lycopodioides* (Wallr.) Loeske, pe humusul de pe pietre, Nemira. Car. Vaccinio-Piceetalia. *B. barbata* (Schmidel) Loeske, pe humusul de pe pietre și pe stânci, rară. La "Ar-

gintărie". Car. Querco-Fagetea. *Tritomaria exsecta* (Schmidel) Schiffher, rară, pe humusul de pe pietre, Nemira. *T. quinquedentata* (Hudson) Buch, pe humusul de pe pietre, p. Slănic. *Leiocolea heterocolpos* (Theden.) Buch, pe solul de pe pietre, rară, vf. Țiganca. Car. Vaccinio-Piceetalia. *Iso-paches bicrenatus* (Schmidel) Buch, pe sol argilos, Nemira. Car. Pino-Quercetalia.

FAM. JUNGERMANIACEAE

Plectocolea hyalina (Leyll) Mitt., rară, pe v. p. Slănic. Car. Pino-Quercetalia. *Jungermania lanceolata* L., pe sol, v. p. Izvorul Negru. Car. Vaccinio-Piceetalia. *Solenostoma sphaerocarpon* (Hooker) Steph., pe solul de pe pietre, Izvorul Grozei, rară. *S. triste* (Nees) K. Müll., pe humusul de pe pietre, în preajma lacurilor Nemirei.

FAM. PLAGIOCHILACEAE

Pedinophyllum interruptum (Nees) Lindb., pe humusul de pe pietre și de pe stânci, v. p. Slănic. *Plagiochila asplenioides* (L.) Dum., frecvent întâlnită în făgetele și molidișurile din Mții Nemirei, pe sol, pe pietre, trunchiurile arborilor. Car. Querco-Fagetea.

FAM. MARSUPPELLACEAE

Marsupella emarginata (Ehrh.) Dum., pe solul de pe stânci, v. p. Slănic.

FAM. SCAPANIACEAE

Diplophyllum albicans (L.) Dum., pe solul de pe stânci, v. p. Slănic, p. Izv. Negru, Valea Uzului. Car. Vaccinio-Piceetalia. *Scapania calcicola* (Arn. et. Perss.) Ingham, pe solul de pe stânci stropite de apă, Crăcurele, La "Argintărie". *S. curta* (Mart.) Dum. em. Buch, în cursul pâraielor Slănicului, Izv. Alb, pe pietre pe v. Uzului. Car. Pino-Quercetalia. *S. nemorosa* (L.) Grolle, pe pietre în cursul pâraielor Slănic, Izv. Alb. Car. Vaccinio-Piceetalia. *S. undulata* (L.) Dum., pe stânci umede permanent, Crăcurele, La "Argintărie". *S. irrigua* (Nees) Dum., pe sol mlăștinos în apropiere de lacurile din partea superioară a Nemirei. Car. Nano-Cyperion flavescens.

FAM. CEPHALOZIELLACEAE

Cephaloziella rubella (Nees) Warnst., pe trunchiuri în putrezire, pe sol umed și pe humusul de pe putregaiuri, Nemira. var. *sullivantii* (Aust.) K. Müll., rară, pe trunchiuri în putrezire, Nemira.

FAM. CEPHALOZIACEAE

Nowelia curvifolia (Dicks.) Mitt., pe cioata de molid, Nemira, vf. Țiganca. Car. Vaccinio-Piceetalia. *Cephalozia media* Lindb., rară, pe humusul de pe cioate, Nemira. Car. Vaccinio-Piceetalia. *C. connivens* (Dicks.) Spruce, pe humusul de pe cioatele de molid, rară, Nemira. *C. catenulata* (Hub.) Spruce, pe humusul de pe cioate, rară, Nemira. *C. bicuspidata* (L.) Dum., pe sol, Nemira, Șandru. Car. Pino-Quercetalia. *C. reclusa* (Tayl.) Dum., pe cioate, rară, Șandru, "Poarta vântului". *C. lacinulata* (Jacq.) Spruce, pe humusul de pe cioate, rară, vf. Țiganca.

FAM. CALYPOGEIACEAE

Calypogeia neesiana (Mass. et Carestia) K. Müll., pe sol umed, rară, Țiganca. Car. Vaccinio-Piceetalia. *C. trichomanis* (L.) Corda, pe trunchiuri putrede, Șandru. Car. Vaccinio-Piceetalia. *C. suecica* (Arn. et Perss.) K. Müll., pe cioate putrede, rară, Nemira.

FAM. RADULACEAE

Radula complanata (L.) Dum., pe tulpini de *Fagus sylvatica* și *Alnus incana*, Șandru, Nemira. *R. lindbergiana* Gott., pe humusul de pe pietre, rară, v. p. Slănic.

FAM. PORELLACEAE

Porella plathyphylla (L.) Dum., pe trunchiuri de fag, Șandru, Crăcurele, La "Argintărie".

FAM. LEJEUNEACEAE

Lejeunea cavifolia (Ehrh.) Lindb., pe humusul de pe pietre, v. p. Slănic, Șandru. Car. Querco-Pinetalia.

FAM. FRULLANIACEAE

Frullania dilatata (L.) Dum., pe trunchiul arborilor, Șandru, Nemira. *F. tamarisci* (L.) Dum.,

pe solul de pe pietre, v. p. Slănic. Car. Quercu-Fagetea.

CLS. MUSCI

ORD. ANDREAEALES

FAM. ANDREACEAE

Andreaea rupestris Hedw., pe solul de pe stânci, V. Uzului, lângă baraj.

ORD. POLYTRICHALES

FAM. POLYTRICHACEAE

Atrichum undulatum (L.ap.Hedw.) P. Beauv., frecventă în toate etajele forestiere. *A. angustatum* (Brid.) B.S.G., pe sol, v. p. Slănic, Izv. Negru. *Pogonatum aloides* (Hedw.) P. Beauv., pe sol, maluri surpate, pe margini de drum forestier, Șandru, vf. Țiganca. Car. Quercu-Fagetea. *P. urnigerum* (L. ap. Hedw.) P. Beauv., vf. Țiganca, v. p. Slănic. Car. Quercu-Fagetea. *Polytrichum alpinum* L.ap.Hedw., pe platou, rară, Șandru. Car. Vaccinio-Piceetalia. *P. juniperinum* Willd., specie frecvent întâlnită în etajul fagulii, pe sol, v. p. Slănic, vf. Șandru, Nemira. *P. strictum* Banks ap. Sm., în locuri mlăștinoase și umede, ml. Apa Roșie, Nemira. Car. Caricion canescenti-fuscae, Sphagnion fuscii. *P. formosum* Hedw., frecventă pe sol, v. p. Slănic, Crăcurele, vf. Șandru. Car. Quercu-Fagetea.

ORD.BUXBAUMIALES

FAM. DIPHYSCIACEAE

Diphyscium foliosum Mohr, pe pământ în etajul fagulii, vf. Șandru, Nemira, Țiganca.

ORD.TETRAPHIDALES

FAM. TETRAPHIDACEAE

Tetraphis pellucida L. ap. Hedw., pe cioate putrede de molid, vf. Șandru, Nemira, Țiganca. Car. Vaccinio-Piceetalia.

FAM. SCHISTOSTEGACEAE

Schistostega pennata (Hedw.) Hook.et Tayl., în fisuri de stâncă, nișe, Valea Uzului, v. p. Izv. Negru.

ORD.SPHAGNALES

FAM. SPHAGNACEAE

Sphagnum wulfianum Girens., relict subarctic, ml. Apa Roșie. *S. nemoreum* Scop., forma-ză pernitate sub formă de mușuroaie în locuri mlăștinoase. *S. quinquefarium* (Lindb.) Warnst., în loc mlăștin, V. Uzului. *S. robustum* (Russ.) Röhl, mici depresiuni pline cu apă, ml. Apa Roșie. *S. rubellum* Wills., ml. Apa Roșie. *S. fuscum* (Schimp.) Klinggr., mici depresiuni umede, ml. Apa Roșie. *S. plumulosum* Roll, mici depresiuni umede, ml. Apa Roșie. Car. Oxycocco-Sphagnetea. *S. recurvum* P.Beauv., mici depresiuni cu apă, ml. Apa Roșie. Car. Oxycocco-Sphagnetea. *S. leuocum* Doz.et Molk., mici depresiuni cu apă, ml. Apa Roșie. *S. magellanicum* Brid., mici depresiuni cu apă, ml. Apa Roșie. Car. Oxycocco-Sphagnetea. *S. palustre* L., depresiuni cu apă, ml. Apa Roșie. Car. Caricion canescenti fuscae, Oxycocco-Sphagnetea. *S. papillosum* Lindb., în ochiuri mlăștinoase, ml. Apa Roșie. *S. centrale* C. Jens., mici depresiuni cu apă, ml. Apa Roșie. Car. Oxycocco-Sphagnetea.

ORD.DICRANALES

FAM. DICRANACEAE

Dicranum scoparium (L.) Hedw., specie frecvent întâlnită în toate etajele. Car. Pino-Quercetalia. *D. fuscescens* Turner, pe cioate de molid, vf. Șandru, Țiganca. Car. Tetraphidion-Dicranopinion.

D. rugosum (Hoffm. ap. Schwaegr.) Brid., pe sol, Șandru, Țiganca. *Orthodicranum montanum* (Hedw.) Loeske, pe cioate putrede, vf. Nemira, Șandru, Țiganca. Car. Tetraphidion pellucidae. *O. flagellare* (Hedw.) Loeske, pe cioate putrede de molid, vf. Nemira. *Dichodontium pellucidum* (L.) Schimp., pe stânci, în lungul văii p. Uz. *Rhabdoweisia fugax* (Hedw.) B. S. G., pe humusul de pe pietre, Șandru, Uz. *R. denticulata*

(Brid.) B. S. G., pe pietre, vf. Șandru, Țiganca. *Paraleucobryum longifolium* (Ehrh. ap. Hedw.) Loeske, pe stânci, Nemira. *Dicranodontium denudatum* (Brid.) Hagen, pe humusul de pe cioate sub molidiș, vf. Șandru, Nemira. Car. Tetraphidion pelluciadae, Vaccinio-Piceetalia. *Campylopus subulatus* Schimp., Nemira. *C. Swarzii* Schimp., pe sol, Nemira. *Dicranella heteromalla* (L. ap. Hedw.) Schimp., pe pământ, comună Car. Pino-Quercetalia. *D. subulata* (Hedw.) Schimp., pe pământ, V. Uz. *Anisothecium schreberianum* (Hedw.) Dixon, pe pământ, rară. *A. varium* (Hedw.) Mitt., pe sol argilos, Șandru.

FAM. SELIGERIACEAE

Seligeria recurvata (Hedw.) B. S. G., pe pietre, Nemira.

FAM. DITRICHACEAE

Ditrichum capillaceum (Sw. ap. Hedw.) B. S. G., pe solul de pe stânci, v. p. Uz. Car. Seslerio-Festucion glaucae. *Ditrichum heteromallum* (Desw.) Britton, pe pământ, vf. Șandru.

Ceratodon purpureus (Hedw.) Brid., pe pământ, Mt. Șandru, pajiști subalpine pe Nemira. *Pleuroidium subulatum* (Schreb. ap. Hedw.) Lindb., pe pământ, v. Uzului.

FAM. LEUCOBRYACEAE

Leucobryum glaucum (Hedw.) Schimp., pe sol în molidiș, vf. Șandru, Țiganca, v. p. Uz. Car. Vaccinio-Piceetalia, Pino-Quercetalia.

ORD. FISSIDENTALES

FAM. FISSIDENTACEAE

Fissidens adianthoides Hedw., pe sol, în locuri mlăștinoase, ml. Apa Roșie, Valea Uzului. Car. Molinio-Juncetea. *F. taxifolius* (L.) Hedw., pe humusul de pe pietre, M. Șandru, p. Izv. Negru. *F. cristatus* Wils., pe solul de pe stânci umede și umbrite, V. Uzului. *F. exilis* Hedw., pe pământ, Valea Uzului. Car. Fagetalia. *F. minutulus* Sull., în molidiș pe pietre umede, rară, Nemira. *F. bryoides* (L.) Hedw., pe pământ, M. Șandru. Car. Querceto-Fagetea.

ORD. POTTIALES

FAM. TRICHOSTOMACEAE

Leptodontium flexifolium (Dicks.) Hampe, pe humusul de pe stânci, V. Uzului, rară. *Tortella tortuosa* (L.) Limpr., pe solul de pe stânci, stâncăriile Nemirei. *Tortella caespitosa* (Scw.) Limpr., pe pietre, Șandru. *Weisia viridula* (L.) Hedw., pe humus, în fisuri de stâncă, v. p. Uz. *Barbula convoluta* Hedw., pe solul de pe pietre, rară, Șandru. *Didymodon spadiceus* (Mitt.) Limpr., pe humusul de pe pietre, V. Uzului. Car. Cratoneurion commutati. *D. rigidulus* Hedw., pe solul de pe pietre, V. p. Uz, Farcu Mare. *D. trifarius* (Hedw.) Hüb., pe humusul de pe pietre, Șandru. *Bryoerytrophylum recurvirostrum* (Hedw.) Chen, pe stânci, în-deosebi umbrite, fisuri de stâncă, vf. Farcu Mare. Car. Festuco-Brometea.

FAM. POTTIACEAE

Tortula ruralis (L.) Brid., pe trunchiuri de *Acer pseudoplatanus*, în fisuri de stâncă, vf. Farcu Mare. Car. Festucetalia. *Syntrichia montana* Nees, pe solul de pe stânci, Farcu Mare. *S. subulata* (L.) Weber et Mohr., pe solul de pe stânci, vf. Farcu Mare. *Tortula muralis* (L.) Hedw., pe stânci umbrite, Farcu Mare. *T. canescens* (Bruch) Mont., stâncăriile Nemirei. *Pterygoneurum subsessile* (Brid.) Jur., pe pământ, v. Izv. Negru. Car. Festuco-Brometea.

FAM. ENCALYPTACEAE

Encalypta streptocarpa Hedw., pe humusul de pe stânci, v. p. Uz. Car. Festuco-Brometea. *E. ciliata* (Hedw.) Hoffm., pe solul de pe stânci, stâncăriile Nemirei. *E. vulgaris* (Hedw.) Hoffm., rară, în zona stâncăriilor Nemirei. Car. Festucetalia.

FAM. CINCLIDOTACEAE

Cinclidotus aquaticus (Jacq.) B. S. G., pe pietre inundate, v. p. Uz.

ORD. GRIMMIALES

FAM. GRIMMIACEAE

Rhacomitrium canescens (Timm. ap. Hedw.) Brid., pe sol, v. p. Uz. *R. aquaticum* Brid., pe stânci umezite, de-a lungul v. p. Uz. *Coscinodon cribrosus* (Hedw.) Spruce, pe stâncăriile Nemirei, rară. *Schistidium apocarpum* (Hedw.) B. S. G., frecventă pe pietre și stânci însoțite, v. p. Izv. Grozei. *S. brunnescens* Limpr. pe solul de pe stâncării, v. p. Izv. Negru, Nemira, Valea Uzului, vf. Țiganca. *S. confertum* (Funck.) B. S. G., pe solul de pe stânci, M. Nemira, vf. Țiganca. *S. pillosum* Culm., pe stâncării, rară, vf. Farcu Mare, v. p. Izv. Grozei, Șandru. *S. alpicola* (Hedw.) Limpr., pe pietre inundate temporar, rară, v. p. Uz. *Grimmia pulvinata* (Hedw.) Sm., pe solul de pe stânci expuse la lumina, frecventă. *G. montana* B. S. G., pe stâncării, rară, vf. Farcu Mare, Vf. Șoi. *G. ovalis* (Hedw.) Lindb., pe stânci, rară, vf. Farcu Mare.

ORD.FUNARIALES

FAM. FUNARIACEAE

Funaria hygrometrica L. ap. Hedw., pe malul pâraielor, printre pietre în fisuri de stâncă, v. p. Izv. Grozei. *Physcomitrium piriforme* (Hedw.) Brid., în mici depresiuni umede, pe malul apelor, a pâraielor, Plaiul Ciunget, Crăcurele. *P. eurystomum* (Nees) Sendt., între strate de gresie pe malul p. Izv. Negru. Car. *Nanocyperion flavescenti*.

ORD.EUBRYALES

FAM. BRYACEAE

Pohlia cruda (Hedw.) Lindb., pe cioate, pietre, pe sol, stâncării, Nemira, vf. Farcu Mare, Gura Megheș. Car. Quercu-Fagetea. *P. nutans* (Hedw.) Lindb., pe pământ, pe cioate, Pl. Ciunget. *P. polymorpha* Hoppe et Hornsch, pe maluri răscolite, pe marginea cărărilor de munte, pe văile pâraielor, comună. *P. longicollis* (Sw.) Lindb., pe sol, v. p. Uz. rară. *P. elongata* Hedw., pe sol, Țiganca. *Bryum capillare* Hedw., pe solul de pe pietre, pe cioate, la baza trunchiurilor dezgolate, frecventă. *B. caespiticium* Hedw., pe solul de pe

pietre, v. p. Uz. *B. inclinatum* (Brid.) Blandow, în molidiș, pe rămurele și ace de molid în curs de putrezire, rară, Nemira. *B. argenteum* Hedw., pe movilițe de pământ, în locuri însoțite, M. Șandru, pașiști însoțite, vf. Țiganca. *B. creberrimum* Tayl., prin fisurile stâncilor, vf. Farcu Mare. *B. pendulum* (Hornsch.) Schimp., la baza unui perete stâncos, rară, v. p. Uz.

FAM. MNIACEAE

Rhodobryum roseum (Weis. ap. Hedw.) Limpr., rară, pe pământ, v. p. Uz. *Mnium undulatum* (L.) Hedw., v. p. Izv. Grozei, Șandru. Car. Quercu-Fagetea. *M. medium* B. S. G., rară, pe solul de pe pietre umede, v. p. Uz. *M. affine* Bland., la baza trunchiurilor dezgolate, pe pământ, pe pietre, frecventă. *M. seligeri* Jur., pe sol mlăștinosis, la marginea lacurilor Nemirei. Car. Molinio-Juncetea, Alnetea glutinosae. *M. rugicum* Laurer, pe ramuri și ace de molid, rară, Șandru, Nemira. *Mnium longirostre* Brid., în molidiș, pe pietre, pe sol acoperit cu ace și rămurele de molid, pe trunchiuri în putrezire, pe locul unei foste bălți, Nemira, Șandru. *Mnium cuspidatum* (Hedw.) Leyss., pe trunchiuri în putrezire, pe pământ în locuri umede, frecventă. *M. stellare* Reich. ap. Hedw., în locuri înierbate, bogate în apă, pe marginea lacurilor, v. p. Izv. Alb. Car. Quercu-Fagetea. *M. spinosum* (Voit.) Schwaegr., pe solul de pe pietre și pe stânci, pe cioate de molid, sporadică, Șandru, Nemira. *M. spinulosum* B. S. G., în locuri umbrite, pe humusul de pe stânci, rară, Șandru. *M. marginatum* (With.) P. Beauv., pe pietre inundate, pe trunchiuri dezgolate, în etajul fagului, pe pământ, Crăcurele, La "Argintărie". Car. Quercu-Fagetea. *M. riparium* Mitt., în locuri mlăștinoase, rară, pe marginea lacurilor Nemirei. *M. punctatum* Hedw., frecventă pe pământ umed, pe trunchiuri căzute în curs de putrezire, pe humusul de pe pietre, Șandru, Nemira, Pl. Ciunget.

FAM. AULACOMNIACEAE

Aulacomnium palustre (Hedw.) Schwaeger., pe locuri mlăștinoase, Nemira, ml. Apa Roșie. Car. *Caricetum fuscae*.

FAM. BARTRAMIACEAE

Bartramia pomiformis (L.) Hedw., pe pereții verticali ai stâncilor, de-a lungul pâraielor, Izv. Grozei, Uz. *B. halleriana* Hedw., în zona stâncăriilor Nemirei, vf. Farcu Mare. *B. ityphylla* Brid., pe solul de pe stânci, în fisurile acestora, zona stâncăriilor, vf. Farcu Mare, Farcu Mic. *Plagiopus oederi* (Gunn. ap. Schwaegr.) Limpr., pe pereți stâncoși, rară, de-a lungul p. Uz. Car. Acerion pseudoplatani. *Phylonotis calcarea* (B. S. G.) Schimp., de-a lungul pâraiașelor, pe pământ umed, mlăștinos, în locuri deschise, la marginea lacurilor Nemirei, Țiganca, Gura Bașca. Car. Cratoneurion commutati, Molinion coeruleae.

ORD. ISOBRYALES

FAM. ORTHOTRICHACEAE

Ulota crispula Bruch, pe trunchiul arinilor, fagilor în etajul fagului, Șandru, v. Uzului. *U. crispera* (Hedw.) Brid., pe scoarță tulpinilor de fag sau salcie, p. Uz., Nemira. *Orthotrichum affine* Schrad. ap. Brid., pe scoarța de fag, v. Uzului. *O. speciosum* Nees, pe scoarță de arțar, rară, Șandru. *O. anomalum* Hedw., pe pietre expuse la lumină, Nemira. *O. striatum* (L.) Hedw., pe scoarță de arin, rară, v. p. Uz. *O. stramineum* Hornsch. ex. Brid., pe scoarța arborilor, Șandru.

FAM. HEDWIGIACEAE

Hedwigia ciliata (Ehrh. ap. Hedw.) B. S. G., pe roci silicoase însoțite, Șandru, Nemira, Gura Megheș.

FAM. LEUCODONTACEAE

Leucodon sciuroides (Hedw.) Schwaegr., frecventă, pe trunchi de fag, Nemira, Șandru.

FAM. SCORPIURIACEAE

Pterigynandrum filiforme (Timm.) Hedw., pe scoarța arborilor, Șandru, trunchiuri doborâte, pe scoarță de fag, Nemira. Car. Fagetalia.

FAM. CLIMACIACEAE

Climacium dendroides (Hedw.) Web. et Mohr, pe malul pâraiașelor, în locuri mlăștinoase,

pe marginea lacurilor Nemirei, ml. Apa Roșie, Gura Bașca. Car. Molinion-Juncetea.

FAM. NECKERACEAE

Homalia trichomanoides (Hedw.) B. S. G., pe stâncării umbrite, vf. Farcu Mare, Pl. Ciunget, la baza tulpinilor de fag pe Șandru, pe trunchiuri de molid, Nemira. Car. Leucodontetalia, Fagetalia. *Neckera complanata* (Hedw.) Hüb., pe trunchi de fag, Șandru. *N. besseri* (Lobarz.) Jur., pe stâncării umbrite, rară, vf. Farcu Mare. Car. Acerion. *N. crispera* (L.) Hedw., pe scoarța copacilor, în etajul fagului, Șandru, pe stâncării, vf. Farcu Mare. Car. Fagetalia. *N. pennata* (L.) Hedw., pe scoarța copacilor, în fâgete, rară, Șandru. Car. Neckerion pennatae.

FAM. LEMBOPHYLLACEAE

Isothecium myurum (Poll.) Brid., pe trunchiurile arborilor, pe pietre, stânci, pe sol, frecventă. Car. Leucodontetalia, Querco-Fagetea. *Plasteurhynchium striatulum* (Spruce) Fleischer, pe pietre, rară, Șandru. Car. Acerion pseudoplatani.

ORD. LESKEO-AMBLYSTEGIALES

FAM. LESKEACEAE

Pseudoleskea catenulata (Brid.) Kindb., pe pietre expuse la lumină, rară, Nemira. Car. Salicetalia purpureae. *Leskea polycarpa* Ehrh. ap. Hedw., pe scoarța arborilor, Gura Bașca, Crăcurele, Nemira. *Leskeella nervosa* (Brid.) Loeske, în fâgete, pe tulpinile arborilor, pe trunchiuri în putrezire, vf. Șoi, Șandru. Car. Leucodontetalia. Querco-Fagetea.

FAM. THUIDIACEAE

Anomodon viticulosus (L.) Hook. et Tayl., în fâgete, pe trunchiuri de Acer pseudoplatanus, uneori pe pietre, frecventă. Car. Leucodontetalia, Querco-Fagetea. *A. attenuatus* (Hedw.) Hub., pe stâncării, vf. Farcu Mare, v. p. Izv. Negru. Car. Leucodontetalia, Querco-Fagetea. *A. rugelii* (K. Müll.) Keissler, pe pietre, rară, v. p. Uz. *A. longifolius* (Schl.) Bruch, pe trunchiuri de fag, v. p. Feșca de Sus, Uz. Car. Querco-Fagetea. *Heterocladium heteropterum* (Bruch) B. S. G., pe stânci

și pe pietre, rară, vf. Șoi, Farcu Mare. *Abietinella abietina* (Hedw.) K. Müll., pe pietre și pe stânci umbrite sau expuse la soare în pajiști, Nemira, Țiganca, păd. Izv. Negru. *Thuidium tamariscinum* (Hedw.) B. S. G., pe solul de pe pietre și stânci, Șandru. *T. philibertii* Limpr., în făget pe solul de pe pietre, Șandru, pad. Izv. Negru. *T. delicatulum* (Hedw.) Mitt, în făgete, pe pietre, păd. Izv. Grozei. *T. recognitum* (Hedw.) Lindb., pe pietre, în molidișuri, Nemira, Poiana Uzului.

FAM. AMBLYSTEGIACEAE

Cratoneurum commutatum (Hedw.) Roth, pe marginea pâraielor și bălților, pe pietre și sol umed, Șandru. Car. Cratoneurion commutati. *C. filicinum* (Hedw.) Roth, în locuri umbrite, rară, v. p. Izv. Negru. Car. Cratoneurion commutati. *Amblystegium riparium* (Hedw.) B. S. G., pe ciote de molid umede, Gura Bașca. *A. kochii* B. S. G., pe sol, rară, Crăcurele, La "Argintărie". *A. serpens* (Hedw.) B. S. G., pe trunchiuri de arbori, rădăcini dezgolite, cioate putrede, Șandru, Gura Bașca, Nemira. Valea Uzului, păd. Izv. Negru. Car. Leucodontetalia. *A. varium* (Hedw.) Lindb., pe suprafața de tăiere a trunchiului aflat în apa, Bălțile Nemirei, vf. Țiganca. *Amblystegiella confervoides* (Brid.) Loeske, pe pietre, stâncăriile Nemirei. *A. jungermannioides* (Brid.) Giac., pe solul de pe pietre, Nemira. *A. subtilis* (Hedw.) Loeske, în făgete, pe trunchiuri și rădăcini dezgolite, v. p. Uz. Car. Neckerion pennatae. *Campylium hispidulum* (Brid.) Mitt., pe solul de pe pietre, v. p. Uz. Izv. Negru. *C. sommerfeltii* (Myrin) Bryhn, pe solul de pe pietre, v. p. Uz. *C. protensum* (Brid.) Kindb., pe sol mlăștinos, pe pietre în molidișuri, Gura Bașca. *C. stellatum* (Schreb.) C. Jens., pe malul pâraielor, v. p. Izv. Negru. Car. Molinio-Juncetea. *C. chrysophyllum* (Brid.) Bryhn, pe solul de pe pietre, în locuri umede, Șandru. *Platyhypnidium riparioides* (Hedw.) Podp., pe pietre inundate, v. p. Slănic. *Hygrohypnum luridum* (Hedw.) Jenn., pe marginea bălților, Nemira. *Acrocladium cuspidatum* (Hedw.) Lindb., în locuri umede, Șandru, Izv. Negru. *Calliargon cordifolium* (Hedw.) Kindb., pe marginea bălților Nemirei. Car. Molinio-Juncetea. *C. Richardsonii* (Mitt.) Kindb., pe pământ, pe marginea lacurilor Nemirei. *Drepano-*

cladus uncinatus (Hedw.) Warnst., pe rădăcini în curs de putrezire, aflată pe locuri umede, pe pietre, la baza copacilor pe rădăcini dezgolite, Șandru, Crăcurele, Gura Bașca. Car. Vaccinio-Piceetea. *D. aduncus* (Hedw.) Moenk., în locuri umede, pe sol, în bălți, Bălțile Nemirei.

FAM. BRACHYTHECIACEAE

Homalothecium sericeum (Hedw.) B. S. G., în etajul fagului, pe tulpini, pietre și stânci însorite, Gura Megheș, Nemira. Car. Festuco-Bromeetea. *H. philippeanum* (Spruce) B. S. G. pe solul de pe pietre, vf. Țiganca, vf. Farcu Mare. Car. Accrion pseudoplatani. *Camptothecium lutescens* (Hedw.) B. S. G., pe sol, pe pietre, stânci, trunchiul arborilor, Nemira, Șandru, Farcu Mare, Valea Uzului. Car. Festucion sulcatae. *Brachythecium glareosum* (Bruch.) B. S. G., pe pietre, rară, Izv. Negru, Crăcurele. *B. salebrosum* (Web. et Mohr) B. S. G., în făgete, pe trunchiul arborilor, pe cioate, pe sol, frecventă. *B. oxycladum* (Brid.) Jaeger et Sauer., pe sol, Nemira. *B. mildeanum* Schimp., în locuri umede, pe sol pe pietre, v. p. Uz. *B. campestre* (Bruch) B. S. G., pe solul de pietre, rară, v. și păd. Izv. Negru. *B. albicans* (Necker ap. Hedw.) B. S. G., pe rădăcini dezgolite, în făgete, rară, v. p. Uz. *B. rutabulum* (L. ap. Hedw.) B. S. G., pe pietre, pe pământ, frecventă. *B. rivulare* (Bruch) B. S. G. pe pietre inundate, rară, La "Argintărie", par Uz. Car. Cardamino-Montion. *B. plumosum* (Sv. ap. Hedw.) B. S. G., pe pietre umede, rară; Crăcurele, La "Argintărie". *B. velutinum* (Hedw.) B. S. G., pe cioate, rădăcini dezgolite, pe pământ, în făgete, comună. *B. populeum* (Hedw.) B. S. G., pe tulpini de molid, pe pietre, Șandru, vf. Șoi. *B. curtum* Lindb., pe solul de pe pietre, în pajiști subalpine, rară, Nemira. *B. starkei* (Brid.) B. S. G., pe pietre, în molidiș, rară, v. p. Uz. *Eurhynchium striatum* (Hedw.) Schimp., pe pietre, pe marginea cărărilor de munte, pe maluri surpate, păd. Izv. Negru, Șandru. *E. angustirete* (Broth.) Kop., în molidișuri, pe sol cu frunzar, pe pietre în pădure, rară, Ocloș, V. Uzului, Șandru. *E. swartzii* (Turn.) Hobk., pe sol umed, la punctul forestier Crăcurele, pe pietre, în molidișuri, pe sol umed pe Șandru, frecventă. *E. speciosum* (Brid.) Milde, în locuri mlăștinoase, v. p. Uz. Șandru,

Nemira. Car. Cratoneurion commutati. *E. schleicheri* (Hedw.) Lorentz, pe trunchiuri în putrezire, căzute în locul unei foste bălți, rară, lacurile Nemirei. *E. pulchellum* (Hedw.) Dixon, pe solul de pe pietre, rară, Șandru. *Rhynchostegiella tenella* (Dicks.) Limpr., pe solul de pe pietre, rară, v. p. Uz. *Scleropodium purum* (Hedw.) Limpr., pe ramuri căzute, intrate în fază de putrezire, rară, v. p. și păd. Izv. Negru. Car. Vaccinio-Piceetalia, Pino-Quercetalia. *S. touretti* (Brid.) L. J. Koch, pe pietre expuse la lumină, vf. Țiganca. *Cirriphyllum piliferum* (Schreb. ap. Hedw.) Grout., pe sol, în locuri umede, Nemira. *C. germanicum* (Grebe) Loeske et Fleischer, pe pietre, rară, Valea Uzului. Car. Fagion. *C. vaucheri* Loeske et Fleischer, pe stânci, în fâgete, rară, Șandru, Crăcurele. Car. Acerion. *C. vellutinoides* (Bruch) Loeske et Fleischer, pe pietre, rară, Șandru, Vf. Șoi. Car. Acerion.

ORD.HYPNALES

FAM. ENTODONTACEAE

Pleurozium schreberi (Willd.) Mitt., pe pământ, pe solul de pe stânci, frecventă. Car. Vaccinio-Piceetalia.

FAM. PLAGIOTHECIACEAE

Plagiothecium denticulatum (Hedw.) B. S. G., pe pământ și pe solul de pe pietre, pe trunchiuri și ramuri căzute, în fâgete, Valea Uzului, Gura Bașca. Car. Querco-Fagetea. *P. silvaticum* (Hedw.) B. S. G., în molidiș, pe trunchiuri putrede, Șandru, vf. Țiganca. Car. Pino-Quercetalia, Alnetea. *P. succulentum* (Wils.) Lindb., pe suprafața de tăiere a trunchiurilor aflate în fază de putrezire, rară, Țiganca, Car. Fagetalia, Alnetea. *Plagiothecium roeseanum* (Hampe) B. S. G., pe cioate în molidișuri, rară, Șandru. Car. Querco-Fagetea. *P. laetum* B. S. G., în molidișuri, pe sol cu putregaiuri, rară, Nemira. Car. Querco-Fagetea. *Dolichotheca seligeri* (Brid.) Loeske, pe cioate putrede în fâgete și molidișuri, frecventă. Car. Querco-Fagetea, Tetrarhionidion pellucidarum. *Isopterygium müllerianum* (Schimp.) Lindb., pe pietre, sub molidișuri, v. p. Ciunget. *I. elegans* (Hook.) Lindb., pe cioate, Șandru. *Taxiphyllum wissgrilli* (Garov.)

Wijk. et Marg., pe pietre, în cursul unui pâraiaș. Car. Acerion pseudoplatani.

FAM. SEMATOPHYLLACEAE

Sematophyllum demissum (Wills.) Mitt., pe solul de pe pietre, Nemira. *S. substrumulosum* (Hampe) Broth, pe scoarța arborilor, în fâgete, rară, v. p. Izv. Negru. *Heterophyllum haldanianum* (Grey) Kindb., în molidișuri, pe trunchiuri în putrezire, pe sol, pe pietre, rară, v. p. Izv. Negru, Șandru.

FAM. HYPNACEAE

Platygirium repens (Brid.) B. S. G., pe tulpini de Alnus incana, pe lemne putrede de fag, rară, v. p. Uz. Car. Querco-Fagetea. *Pylaisia polyantha* (Schreb.) B. S. G., pe trunchiurile arborilor, în fâgete, Șandru. *Homomallium incurvatum* (Brid.) Loeske, pe trunchiuri de Salix capraea, în pădure pe pietre, în fisuri de stâncă, rară, vf. Farcu Mare. Car. Querco-Fagetea. *Hypnum cupressiforme* L. ap. Hedw., pe sol, pe pietre, stânci însoțite, pe trunchiul arborilor, în fâgete și molidișuri, frecventă. *H. arcuatum* Kindb., pe sol umed, pe suprafața unei bălți secate, sub molidiș, pe sol, Șandru, v. Feșca de Sus. *H. callichroum* (Brid.) B. S. G., pe pământ, în locuri umede, Nemira. *H. fastigiatum* (Brid.) Hartman, pe solul de pe pietre, Șandru. *H. imponens* Hedw., pe trunchiuri în fâgete, rară, Șandru. *H. pallescens* (Hedw.) B. S. G., pe trunchiul arborilor, în fâgete, rară, Gura Bărzăuței, Valea Uzului. *H. bambergi* Schimp., pe solul de pe pietre, rară, Megheș. *Ptilium crista-castrensis* (L. ap. Hedw.) De Not, pe pietre, pe stânci, Nemira. Car. Piceetalia. *Ctenidium molluscum* (Hedw.) Mitt., pe solul de pe stânci, pe trunchiuri pe cale de putrezire, în fâgete și molidișuri, frecventă.

FAM. RHYTIDIACEAE

Rhytidium rugosum (Ehrh.) Kindb., pe pietre și pe pământ, în locuri deschise, Șandru. Car. Vaccinio-Piceetalia. *Rhytidiadelphus triquetrus* (L. ap. Hedw.) Warnst., pașiți, locuri înierbate, pe pietre, Șandru, vf. Țiganca. *R. squarrosum* (Hedw.) Warnst., pe pământ, în locuri deschise, Șandru. *R. loreus* (L. ap. Hedw.) Warnst., pe sol, Șandru.

FAM. HYLOCOMIACEAE

Hylocomium splendens (Hedw.) B. S. G.,
în moldişuri, pe sol acoperit în etajul superior
forestier ca și pe plaiuri de munte, pe stânci,
frecventă, Car. Vaccinio-Piceetalia, Pino-Quer-
cetea.

Bibliografie

1. Augier, J., 1966, Flore des Bryophytes, Paris
2. Barabaș, Victoria, 1974, Contribuții la studiul brioflorei și briocenozelor de pe Muntele Nemira, Studii și Comunic. Muz. Șt. Nat., Bacău
3. Barkman, J. J., 1964, Over de oecologie van de mossen, Natura, nr. 2/3.
4. Bizot, M., 1937, Bryogéographie de la Côte D'Or. Dijon
5. Boros, A., 1968, Bryogeographie und Bryoflora Ungarns, Budapest
6. Coldea, Gh. și Kovács, An., 1969, Cercetări fitocenologice în Munții Nemirei, St. și Cerc. de Biol., seria Bot., tom. 21, nr.2.
7. Gams, H., 1957, Kleine Kryptogamenflora, Bd. IV, Stuttgart
8. Herzog, Th., 1926, Geographie der Moose, Jena
9. Mihai, Gh.; Barabaș, Victoria, 1969, Contribuții la cunoașterea briofitelor din Valea Uzului, St. și Comunic., Muz. Șt. Nat., Bacău
10. Mititelu, D. și Barabaș, N., 1972, Vegetația Văii Trotușului II (Sect. Tg. Troțuș - Dărmănești), Studii și Comunic., Muz. Șt. Nat., Bacău
11. Mönkemeyer, W., 1927, Die Laubmoose Europas, Leipzig
12. Papp, C., 1957, Contribuțiuni la cunoașterea florei și vegetației, în special a celei de Archegoniatae, dintre văile râului Oituz și Uz din reg. Bacău, I-II, An. St. Univ. (serie nouă), sect. II, Șt. Nat. Geogr., tom. III., fasc. 1-2, Iași
13. Podpěra, J., 1954, Conspectus Muscorum Europaeorum, Praha
14. Pop, E., 1969, Mlaștinile de turbă din Republica Populară Română, Ed. Acad. R. P. R.
15. Ștefureac, Tr. I., 1941, Cercetări sinecologice și sociologice asupra briofitelor din Codrul Secular Slătioara (Bucovina), Anal. Acad. Rom. Secț. St. Seria a III-a, vol. XVI, nr. 27.
16. Ștefureac, Tr. I., 1969, Studii briologice în unele formațiuni de vegetație din România, Ed. Acad. R. S. R.
17. Ștefureac, Tr. I. și Barabaș, Victoria, 1972, Briofite de pe Valea Slănicului (district Bacău), St. și Comunic., Muz. Șt. Nat., Bacău
18. Ștefureac, Tr. I., Mihai, Gh., Pascal, P., Barabaș, Victoria, 1973, Conspectul briofitelor din Moldova, St. și Comunic., Muz. Șt. Nat., Bacău.

A Nemere-hegység mohái (Keleti-Kárpátok, Románia)

(Kivonat)

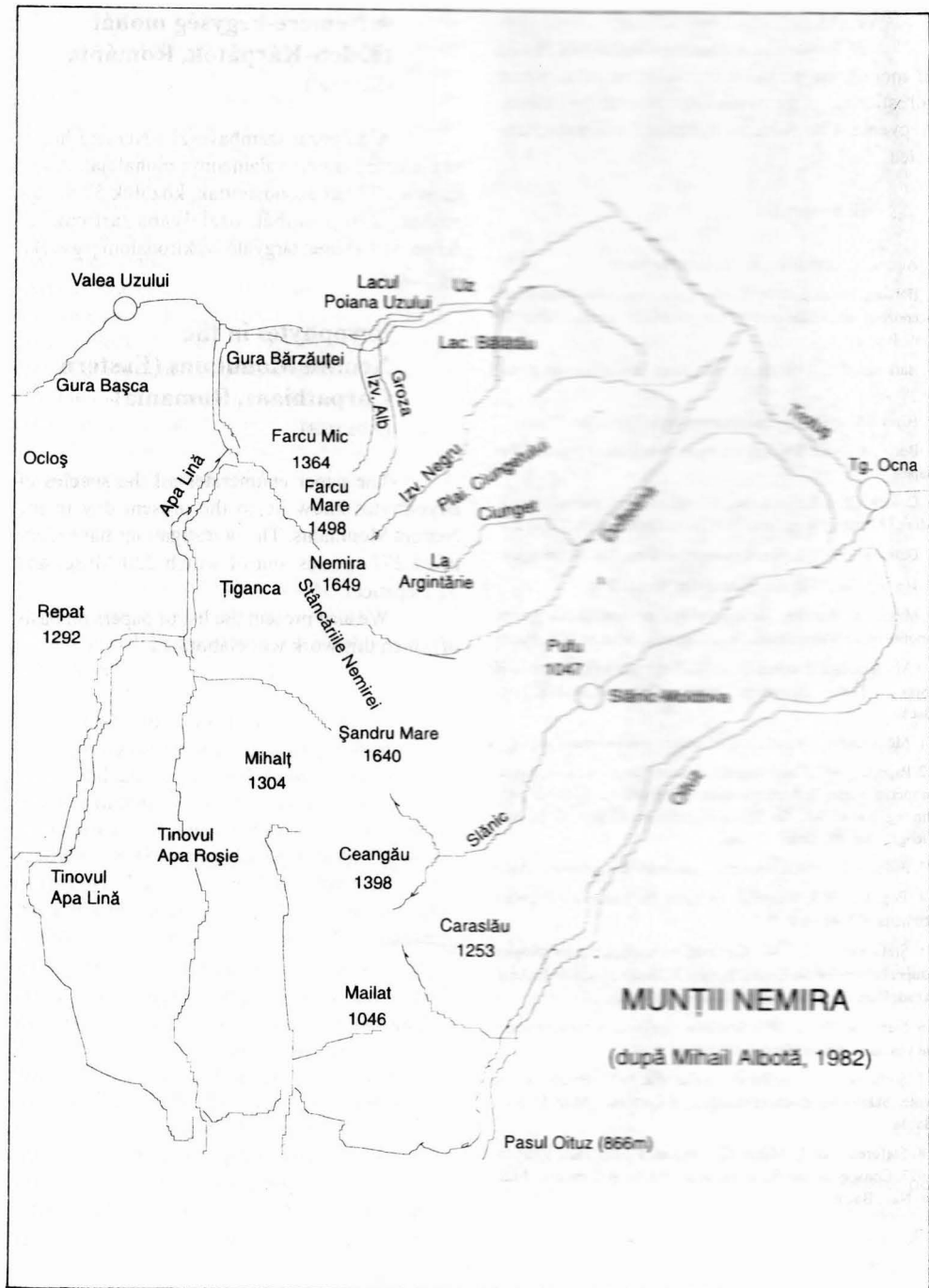
A dolgozat számbaveszi a Nemere-hegység jelenleg ismert valamennyi mohafaját. A kutatások 277 fajt azonosítottak, közülük 57 a máj-mohák, 220 a mohák osztályába tartozik. A dolgozatot a témát tárgyaló szakirodalom jegyzéke egészíti ki.

Bryophytes in the Nemira Mountains (Eastern Carpathians, Romania)

(Abstract)

The paper enumerates all the species of Bryophytes known up to the present day in the Nemira Mountains. The investigations have identified 277 species, out of which 220 Musci and 57 Hepatice.

We also present the list of papers on basis of which this work was elaborated.

Kovászna megye Curculionoidea faunájának alapvetése

Az ormányosalkatú bogarak hada a bogarak rendjébe tartozik. Az egész világon elterjedtek, több mint 40.000 fajuk ismeretes. Közös jellemzőjük, hogy növényevők (fitofágok), a növény gyökerében, szárában, levelein, virágzatában, magjában, a fák kérgében, törzsében és avarjában élnek, fejlődnek és táplálkoznak. Vannak köztük olyan fajok, melyek csak egy növényfajjal táplálkoznak (monofágok), mások egy növénycsalád rokonfajaival (oligofágok), és végül vannak kevésbé válogatós fajok, melyek tápnövényei többféle növénycsaládból tevődnek össze (polifágok). Általában évente egy nemzedékük van. Nagy többségük jól repül, de vannak fajok, melyek nem tudnak repülni. Néhány tömegrajlásra hajlamos faj kivételével óvatos, jól rejtőzködő bogarak. Vannak köztük olyan fajok, melyek éjjel aktívak, nappal pihennek, jól elrejtőzve a naptól. A déli napot különben egyik faj sem kedveli, elbújnak az árnyékban. Az ember által termesztett növényeken néhány faj károkat okozhat, de nagy többségük ártalmatlan. A biológiai egyensúly megtartását bízuk természetes ellenségeikre, a pókokra, fűrkészdarazsakra, gyíkokra, békákra és a madarakra. Ezzel a gondolattal szeretnénk érzékeltetni azt, hogy az emberi beavatkozás a természet világába drága és fölösleges, csak kárt okoz benne. Az ormányosbogár fajok között védett fajok nincsenek.

Az elmúlt években közel 6000 db. ormányosbogarat gyűjtöttünk Kovászna megyében, a térképen (1. ábra) fekete ponttal jelzett

területeken. A gyűjtött bogáryanag preparálása, felcédulázása, majd meghatározása után derült ki, hogy összesen 375 fajhoz tartoznak. Ha figyelembe vesszük, hogy Kovászna megyében kb. 600 faj élhet, akkor a gyűjtési eredményünk 62 százalékos. A Kárpát-medencében 7 családba sorolt kb. 1600 ormányosbogár fajt ismerünk, Erdélyben pedig kb. 1000 faj élhet.

A gyűjtési eredményt kedvezőtlenül befolyásolta az, hogy a gyűjtési módszerek közül többet egyáltalán nem alkalmaztunk. Ezek a következők: Fénycsapdázás (a fényre repülő, éjszaka aktív fajokat így nem tudtuk megfogni); a kérégzés (a fakérgék alatt és kérégben élő szúvak (Scolytidae) és ormányosbogarak (Cossoninae) számos fajt hiányolhatjuk emiatt); a nevelés (az entomológia számára igen fontos, gyakran új ismeretekhez juthatunk a tápnövények felfedezésével, vagy a bogarak életmódjának megfigyelésével), ritkán gyűjthető fajokat lehet kinevelni a más ismert vagy ismeretlen tápnövényekből, például szúvakat gallyakból. A száraz gallyak, fák kopogtatásának elhanyagolása miatt csak kevés orrsobogár (Antribiidae) került elő. Szabályos futtatást sem tudtunk végezni, bár a futtatók már elkészültek. Ennek tudható be sok talajban, avarban, gyökéren élő faj hiánya. "Szabálytalan futtatást" azonban végeztünk, nem is rossz eredménnyel. A kirostált talajt, avar, de legtöbbször mohát a még meleg vagy a tűző napra állított autó motorháztetejére borítottuk, ott szétterítettük, s a meleg hatására megmozduló bogarakat szippantóval, a nagyobbakat csipesszel, összefogdostuk. Ez sok időt vett el a gyűjtéstől, és nem is volt tökéletes, mert az időjárástól is függött, sem szélben, sem esőben, sem szürkület után nem tudtuk alkalmazni. Viszont előnye volt az, hogy tiszteres mennyiségű rostálendő anyagot tudtunk átvizsgálni, és hogy sokkal több helyről tudtunk rostált anyagot "futtatni". Nagyon eredményes volt a mohagyűttesek rostálása. A mohában nemcsak a mohával táplálkozó ormányosbogarak voltak gyűjthetők, hanem a fákön és aljnövényzeten élő fajok is jó búvóhelyként használták a sűrű mohapárnákat. Egy másik program talajcsapdáiból is előkerült néhány ormányosbogár, de a tapasztalataink az, hogy a talajcsapdázás igen sok munkával

jár a szerény eredményhez képest, mivel csak kevés ormányosbogár faj megy a talajcsapdába. A fajok nagy részét fűhálózással, kopogtatással és egyelés-sel gyűjtöttük.

Mostanság állapotfelmérésnek nevezik azt, amit mi végzünk. Eredményeink biztatóak.

Távlati terveinkben szerepel az, hogy Hargita megye és Maros megye intenzív kutatásával feltárjuk Székelyföld ormányosbogár faunáját. Három részben kívánjuk publikálni a megyénkénti gyűjtési eredményeinket, majd rövid összesítést készítünk a kb. 10 éves munkánkról. - Ezáltal ugyanakkor a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) természetrajzi gyűjteményét is egy bogárgyűjteménnyel gyarapítanánk.

A gyűjtött fajok 51%-a (193 faj) nagy elterjedésű, az egész Palearktikumban elterjedtek. 28 %-a (104 faj) csak Európából, 14%-a (54 faj) csak Közép-Európából, 4%-a (14 faj) csak a Kárpát-medencéből és 3%-a (10 faj) csak Erdélyből ismert. Ezek a fajok erdélyi endemizmusoknak tekinthetők: *Otiorhynchus deubeli* Ganglbauer, 1986; *Otiorhynchus millerianus* Reitter, 1913; *Otiorhynchus mehelyi* Stierlin, 1895; *Otiorhynchus krattereri* Boheman, 1843; *Otiorhynchus peneckianus* Smreczynski, 1963; *Otiorhynchus obsidianus* Boheman, 1843; *Otiorhynchus dacicus* Daniel, 1898; *Omiamima hanaki* (Frivaldszky, 1866); *Phyllobius transsylvanicus* Stierlin, 1894; *Lioophloeus herbsti* Gyllenhal, 1834.

A gyűjtött fajok közül 41 fajt 1000 m feletti magasságban fogtunk. Ebből néhány faj az alacsonyabb területeken is előfordul.

Említésre méltó ritkaságnak számító fajok a következők: *Magdalis carbonaria* (Linné, 1758); *Tropiphorus obtusus* (Bonsdorff, 1785); *Notaris granulipennis* Tournier, 1874; *Acalles suturatus* Dieckmann, 1982; *Scleropterus serratus* (Germar, 1824); *Rutidosoma fallax* (Otto, 1897); *Pelenomus canaliculatus* Fahraeus, 1843; *Hadroplontus litura* (Fabricius, 1775); *Mogulones geographicus* (Goeze, 1827); *Mogulones curvistratus* (Schultze, 1897); *Ceutorhynchus gallorhenanus* Solari, 1949; *Ceutorhynchus barbareae* Suffrian, 1847; *Ceutorhynchus vindobonensis* Dieckmann, 1966; *Ceutorhynchus similis* Ch. Brisout, 1869.

A gyűjtőhelyeink listájából kitűnik, hogy nem használtunk fel irodalmi adatokat, vagy múzeumi gyűjtemények régi gyűjtési adatait. Egy alapos és összefoglaló munkára azonban felhígyeltünk, eredményeinket összevethetjük dr. Karl Petri *Siebenbürgens Käferfauna* című 1912-ben kiadott munkájával, mely Erdélyből 828 fajt említ. A jelenlegi Kovászna megye területéről aránylag kevés adatot, összesen 92 fajt publikált. (Többek között ez is lelkesített minket az alaposabb gyűjtőmunkára.) A Petri által publikált 92 faj közül 27 faj mi nem tudtunk megfogni. Ezek a következők:

Exapion formaneki (Wagner, 1929) = *Apion hungaricum* Desbr. - Előpatak

Oxystoma opeticum (Bach, 1854) - Előpatak

Apion rubiginosum Grill, 1893 = *Apion sanguineum* Deg. - Bodzaer Gebirge

Otiorhynchus laevigatus (Fabricius, 1775) - Előpatak, Vargyas

Otiorhynchus carpathicus Daniel, 1898 - Bodzaer Gebirge

Otiorhynchus tristis (Scopoli, 1763) = *Otiorhynchus cuprifer* Stierl. - Előpatak

Brachysomus transsylvanicus Seidlitz, 1868 - Előpatak

Brachysomus setiger (Gyllenhal, 1840) - Előpatak

Liparus coronatus (Goeze, 1777) - Előpatak

Liparus transsylvanicus Petri, 1895 - Vargyas

Dorytomus tortrix (Linné, 1761) - Előpatak

Dorytomus affinis (Paykull, 1800) - Előpatak

Baguos lutosus (Gyllenhal, 1813) - Baróth

Acalles roboris Curtis, 1834 - Előpatak

Coeliodes rubricus (Boheman, 1837) - Előpatak

Rutidosoma monticola Otto, 1897(?) = *Rhytidosoma monticola* Otto - Előpatak

Oprohinus suturalis (Fabricius, 1777) = *Ceutorhynchus suturalis* F. - Előpatak

Ceutorhynchus alliariae H. Brisout, 1860 - Vargyas

Ceutorhynchus constrictus (Marsham, 1802) - Vargyas

Ceutorhynchus cochleariae (Gyllenhal, 1813) - Előpatak

Ceutorhynchus schoenherri Ch. Brisout, 1869 - Előpatak

Baris chlorizans Germar, 1824 - Előpatak

Tychius meliloti Stephens, 1831 - Előpatak

Tychius cuprifer (Panzer, 1799) - Előpatak

Rhynchaenus quercus (Linné, 1758) = Orchestes quercus L. - Előpatak

Gymnetron hispidum Brullé, 1832 - Előpatak

Magdalis violacea (Linné, 1758) - Előpatak

A Karl Petri 1912-ben publikált erdélyi fajlistájában nem szereplő, de általunk Kovászna megyében begyűjtött 46 fajt a fajok felsorolásánál csillaggal (*) jelöltük meg.

A Kovászna megyei gyűjtőhelyeinket beszámoltuk, s a fajok felsorolásánál csak számokkal jeleztük, hogy hol történt a gyűjtés. Céllunk ezzel az, hogy a publikáció terjedelmét csökkentjük. A gyűjtési módszereket és a gyűjtők neveit is rövidítve közöljük.

RÖVIDÍTÉSEK

Gyűjtők névsora:	Gyűjtési módszerek:
(CsZ) - Csata Zoltán	h - hálózás
(KI) - Kocs Irén	f - fűhálózás
(KJ) - Kocs János	e - egyelés
(LGy) - Ladár György	k - kopogtatás
(LM) - Ladár Mónika	ar - avarrostálás
(ML) - Molnár L.	tr - talajrostálás
(PA) - Podlussány Attila	tcs - talajcsapdázás
(Pné) - Podlussány Attiláné	fu - futtatás
(RI) - Rozner István	mr - moharostálás
(SzGy) - Szél Győző	kf - kőforgatás
(ZL) - Zombori Lajos	ké - kérégezés

1. Albis = Kézdi-albis (Albiş) - 1992. VI. 26. (KI)

2. Angyalos (Angheluş) - 1992. VIII. 6. (KI) f, k

3. Árapatak (Araci) - 1992. VI. 28. (KI) k

4. Árkos (Arcuş) - 1979. VII. 19. (ML)

5. Bálványos = Bálványosfürdő (Băile Bálványos) - 1992. VIII. 4. (KI) e; 1993. VI. 3. (KI, PA, RI, ZL) f, 1994. VI. 27. (KI, PA, RI) f, k

6. Barátos (Brateş) - 1992. VIII. 6. (KI) f

7. Bászka-patak völgye - Nagy Bászka (Komandó) (Comandău) - 1991. VIII. 8. (KI, KJ, PA, Pné) mr; 1992. V. 1. (KJ, PA, CsZ, RI) e, tcs, k; 1992. VI. 21. (KI, KJ) tcs

8. Besenyő = Sepsibesenyő (Pădureni) - 1982. VII. 14. (KI) f; 1983. V. 1. (KI, KJ) k; 1983. IX. 8. (KI) f; 1987. VII. 3. (KI) f; k

9. Bikfalva (Bicfalău) - 1988. VI. 8. (KI) f

10. Bita (Bita) - 1992. VIII. 8. (KI, KJ) f

11. Bodok = Sepsibodok (Bodoc) - 1992. VI. 18. (KI) f, k

12. Bodzai-szoros, Kraszna (Trecătoarea Buzăului, Crasna) - 1992. VIII. 25. (KI, KJ, PA, Pné) f, kf, k

13. Csernáton = Alsócsernáton (Cernat) - 1992. VII. 2. (KI) f

14. Dálnok (Dalnic) - 1992. VI. 9. (KI, KJ) f; 1992. VI. 26. (KI) k

15. Egerpatak (Aninoasa) - 1992. V. 30. (PA) f

16. Előpatak (Vâlcele) - 1992. VI. 28. (KI) k; 1992. VIII. 21. (KI, PA) ar, f, k; 1993. VI. 5. (KI, PA, RI) f, k;

1994. VI. 23. (PA, RI) f, kf

17. Erősd, Csókás (Arieuşd) - 1991. VI. 19. (KI) f

18. Étfalva = Étfalvazoltán (Zoltan) - 1992. VI. 18. (KI) f, k; 1993. IX. 26. (KI, KJ) f

19. Erdőfüle (Filia) - 1988. VI. 22. (KI, KJ) f

20. Füle = Erdőfüle (Filia) - 1988. VI. 23. (KI, KJ) f

21. Gyilkos-tető, Bodzaforduló (Întorsura Buzăului) - 1992. VIII. 25. (KI, KJ, PA) ar, tr
22. Hidvég (Hăghig) - 1992. VI. 28. (KI) f
23. Kommandó, 1000 m (Comandău) - 1991. VIII. 8. - X. 6. (KI, KJ) tcs; 1992. V. 1. (CsZ, KJ, PA, RI) e, kf, k
24. Kovászna (Covasna) - 1992. VIII. 8. (KI, KJ) k; 1994. VI. 21. (KI) f
25. Kőkös (Chichiș) - 1992. VIII. 12. (KI) f, k; 1993. VII. 18. (KI) f
26. Lakóca, 1700 m, Berecki-havasok (Vârful Lăcăuți, Munții Brețcului) - 1985. VII. 10. (KI, KJ, PA, Pné) e, mr, k, ké
27. Lemhény (Lemnia) - 1988. VI. 29. (KI) f; 1994. VI. 24. (KI, PA, RI) f
28. Lisznyó (Lisnău) - 1988. VI. 7. (KI, KJ) f
29. Málnásfürdő (Băile Malnaș) - 1988. VI. 14. (KI) f; 1989. V. 14. (KI, KJ) e, f; 1993. IX. 9. (KI) f; 1994. VI. 28. (PA, RI) f
30. "Máté Pál", 1400 m, Berecki-havasok (Munții Brețcului) - 1985. VII. 10. (KI, KJ, PA, Pné) mr, k
31. Nagy Sándor, 1200 m, Nemere-hegység (Șandru Mare, Munții Nemira) - 1992. VIII. 26. (KI, KJ, PA, Pné) mr, ar, k
32. Ojtozi-szoros, Ojtoz (Trecătoarea Oituzului, Oituz) - 1992. VIII. 20. (KI, PA) f, mr; 1993. VI. 4. (KI, PA, RI, ZL) f, k
33. Olt-part, Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) - 1992. VII. 7. (KI) f; 1994. V. 5. (KI) f
34. Oltszem (Olteni) - 1986. V. 2. (KI) f, k
35. Réty (Reci) - 1992. VI. 9. (KI) f; 1992. VII. 8. (KJ) tcs
36. Rétyi Nyír (Mestecănișul de la Reci) - 1992. V. 2. (CsZ, KJ, PA, RI) f, k, tr, tcs; 1992. III. 25. (KI) f; 1992. V. 21. (KJ) tcs; 1992. V. 28. (CsZ, KI, PA, ZL) f; 1993. IV. 15. (KI) f; 1993. IV. 29. (KI, KJ) f; 1993. V. 5. (KI) f
37. Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) - 1992. VI. 23. (KI) e, f; 1992. VII. 1. (KI) e; 1993. IV. 25. (KI) f; 1993. VI. 17. (KI) f; 1993. VII. 22. (KI) e, f; 1994. V. 15. (KI) f; 1994. VI. 13. (KI) e, f, k
38. Sugásfürdő (Băile Șugaș) - 1986. VI. 22. (KI, KJ); 1988. VI. 23.. (KI); 1991. VI. 2. (KI, KJ) f, k; 1994. VIII. 16. (KI, KJ) f; 1994. VIII. 20. (KI, KJ) f
39. Szacsva (Saciova) - 1992. V. 30. (KJ, PA, ZL) mr, f, k, h
40. Szemerja, Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe - Simeria) - 1982. V. 16. (KI)
41. Szentivánlaborfalva (Sântionlunca) - 1991. IV. 5. (KI) f
42. Tekerő-patak völgye, Bodoki-hegyek (Munții Bodocului) - 1992. V. 2. (CsZ, KI, KJ, PA, RI) f, k
43. Tündér-völgy, Kovászna (Covasna) - 1992. V. 1. (CsZ, KI, KJ, PA, RI, SzGy) kf, e ar, mr, k, f; 1993. V. 22.. (KI, KJ) f
44. Uzon (Ozun) - 1988. VI. 7. (KI) f; 1991. IV. 5. (KI) f, k
45. Uzonkafürdő (B<176>ile Ozunca) - 1992. V. 3. (CsZ, KI, KJ, PA, Pné, RI, SzGy) e, f, k; 1992. V. 20. (KI) f, k, e; 1993. VI. 5. (KI, PA, RI) f; 1993. IX. 9. (KI) f; 1994. VII. 7. (KI) f
46. Zoltán = Étfalvazoltán (Zoltan) - 1992. VI. 27. (KI) f
47. Vargyas-patak völgye, Vargyas (Vârghiș) - 1992. V. 29. (CsZ, KI, PA, ZL) e, f
48. Papolc (Păpăuți) - 1993. VIII. 26. (KI) f
49. Középjáta (Aita Medie) - 1993. VI. 5. (KI, PA, RI) f
50. Somkő-nyak, Nemere-hegység (Munții Nemira) - 1994. VI. 24. (KI, KJ, PA, RI) f, tr
51. Sepsibükszád (Bixad) - 1993. VI. 3. (RI) f
52. Zágon (Zagon) - 1993. VIII. 26. (KI, KJ) f
53. Nagyborosnyó (Boroșneu Mare) - 1993. VIII. 26. (KI, KJ) f
54. Kálnok (Calnic) - 1993. VII. 29. (KI, KJ) f
55. Herec, Málnás (Malnaș) - 1993. VII. 27. (KI, KJ) f

56. Tisza-patak, Nemere-hegység (Munții Nemira) - 1994. VI. 24. (KI, KJ, Pa, RI) f, k
57. Kisborosnyó (Boroșneu Mic) - 1993. VIII. 26. (KI) f
58. Feldoboly (Dobolii de Sus) - 1993. VIII. 26. (KI, KJ) f
59. Csomakörös (Chiuruș) - 1993. VIII. 26. (KI, KJ) f
60. Ikafalva (Icafaľău) - 1994. VI. 2. (KI, KJ) f
61. Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) - 1994. V. 23. (KI, KJ) f
62. Sepsiszentkirály (Sâncraiu) - 1994. V. 15. (KI, KJ) f
63. Gelence (Ghelința) - 1994. V. 23. (KI, KJ) f, k
64. Szörce (Surcea) - 1994. VI. 21. (KI, KJ) f, k
65. Szentkatolna (Cătălina) - 1994. V. 23. (KI, KJ) f
66. Vargyas-szoros, Vargyas (Vărghiș) - 1994. V. 21. (KI, KJ) f, e
67. Tamásfalva = Székelytamásfalva (Tamașfalău) - 1994. VI. 21. (KI) f
68. Szotyor (Coșeni) - 1994. VI. 11. (KI) e

AZ ORMÁNYOSBOGARAK RENDSZERTANI BESOROLÁSA

rend:	COLEOPTERA	- bogarak
alrend:	RHYNOCHOPHORA	- ormányosalkatú bogarak
főcsalád:	CURCULIONOIDEA	
család:	ANTHRIBIDAE	- orrosbogarak
	RHINOMACERIDAE	- álesztélynek
	ATTELABIDAE	- esztélynek
	APIONIDAE	- cickányormányosok
	CURCULIONIDAE	- ormányosbogarak
	SCOLYTIDAE	- szűbogarak
	PLATYPODIDAE	- hosszúlábú szűbogarak

A fajok determinálása a legújabb taxonómiai kutatások eredményeinek figyelembevételével történt.

A KOVÁSZNA MEGYÉBEN GYŰJTÖTT ORMÁNYOSBOGARAK FAJLISTÁJA

ANTHRIBIDAE

- Rhaphitropis marchicus (Herbst, 1797) - 61
- Brachytarsus nebulosus (Forster, 1771) - 31, 37, 45
- Dissoleucas niveirostris (Fabricius, 1798) - 39, 63
- Enedreytes sepicola (Fabricius, 1792) - 16
- Anthrribus albinus (Linné, 1758) - 66

RHINOMACERIDAE

- Doydirhynchus austriacus (Olivier, 1807) - 36 *

ATTELABIDAE

ATTELABINAE - alcсалád

- Attelabus nitens (Scopoli, 1763) - 5, 13, 39, 42, 47

APODERINAE

- Apoderus coryli (Linné, 1758) - 8, 38, 39, 42

RHYNCHITINAE

- Pselaphorhynchites nanus (Paykull, 1792) - 36, 39
- Pselaphorhynchites tomentosus (Gyllenhal, 1839) - 50
- Lasiorhynchites cavifrons (Gyllenhal, 1833) - 49
- Caenorhinus aeneovirens (Marshall, 1802) - 39, 42, 47
- Caenorhinus germanicus (Herbst, 1797) - 36, 39, 63
- Caenorhinus pauxillus (Germar, 1824) - 42, 66
- Byctiscus betulae (Linné, 1758) - 5
- Byctiscus populi (Linné, 1758) - 53
- Deporaus betulae (Linné, 1758) - 8, 36, 39, 45, 47, 50

APIONIDAE

Omphalapion hookeri (Kirby, 1808) - 2, 3, 14, 15, 24, 25, 29, 33, 36, 37, 39, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 65

Acanephodus onopordi (Kirby, 1808) - 1, 2, 5, 22, 33, 36, 37, 47, 48, 50, 51, 55

Ceratapion gibbirostre (Gyllengal, 1813) - 3, 42, 53, 55, 65 *

Ceratapion (*Echinostroma*) *penetrans* (Germar, 1817) - 36

Diplapion stolidum (Germar, 1817) - 2

Aspidapion radiolus (Marshall, 1802) - 24, 36

Taeniapion urticarium (Herbst, 1784) - 16, 32, 33, 35, 37, 39, 44, 45, 47, 51

Melanapion minimum (Herbst, 1797) - 47

Squamapion flavimanum (Gyllenhal, 1833) - 5

Squamapion atomarium (Kirby, 1808) - 45, 55

Squamapion cineraceum (Wencker, 1864) - 45, 59

Pseudoprotapion elegantulum (Germar, 1818) - 16, 54, 56

Pseudoprotapion astragali (Paykull, 1800) - 16

Protapion apricans (Herbst, 1797) - 3, 10, 16, 18, 24, 25, 35, 36, 37, 38, 39, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 58, 59, 64, 66

Protapion assimile (Kirby, 1808) - 16, 24, 33, 36, 45, 47, 49, 58, 62, 63

Proptapion gracilipes (Dietrich, 1857) - 47, *

Protapion interjectum (Desbrochers des Loges, 1895) - 24, 33, 36, 39, 47, 54, 58, 66, *

Protapion nigritarse (Kirby, 1808) - 10, 16, 24, 36

Protapion trifolii (Linné, 1768) - 5, 24, 25, 36, 37, 39, 45, 47, 48, 53, 55, 57, 59, 61, 62, 63

Protapion varipes (Germar, 1817) - 39, 47, 58

Protapion ruficrus (Germar, 1817) - 16, 36, 45, 47, 48, 52, 55, 58

Protapion ononidis (Gyllenhal, 1827) - 13, 24, 48, 58, 63, 67

Protapion fulvipes (Fourcroy, 1785) - 5, 16, 18, 24, 25, 31, 33, 36, 37, 38, 39, 42, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 67

Pseudostenapion simum (Germar, 1817) - 36, 47

Pseudoperapion brevirostre (Herbst, 1797) - 8

Perapion curtirostre (Germar, 1817) - 47

Perapion oblongum (Gyllenhal, 1839) - 47, *

Perapion marchicum (Herbst, 1797) - 36, 45, 47, 51

Perapion affine (Kirby, 1808) - 51, 54, *

Perapion violaceum (Kirby, 1808) - 26, 32, 37, 39, 45, 47, 55

Apion frumentarium (Linné, 1758) - 37, 38, 47

Apion cruentatum Walton, 1844 - 39, 47

Apion haematodes Kirby, 1808 - 36

Catapion seniculus (Kirby, 1808) - 16, 18, 24, 25, 33, 36, 38, 39, 45, 47, 48, 51, 52, 58, 59, 67

Catapion pubescens (Kirby, 1811) - 16, 48, 57, 59, 67

Stenopterapion tenue (Kirby, 1808) - 12, 16, 24, 55, 62

Stenopterapion meliloti (Kirby, 1808) - 33

Ischnopterapion loti (Kirby, 1808) - 5, 24, 33, 35, 39, 47, 49, 51, 54

Ischnopterapion fallens (Marseul, 1888) - 36, 47, *

Ischnopterapion (*Chlorapion*) *virens* (Herbst, 1797) - 5, 10, 13, 16, 24, 25, 31, 32, 37, 38, 39, 45, 47, 48, 50, 53, 55

Synapion ebeninum (Kirby, 1808) - 47

Holotrichapion (*Apions*) *aestimatum* (Faust, 1891) - 11, 33

Holotrichapion (*Legaricapion*) *aethiops* (Herbst, 1797) - 16, 36

Hemitrichapion (*Dimesomyops*) *pavidum* (Germar, 1817) - 33, 37, 47, 51, 52, 55, 63

Cyanapion columbinum (Germar, 1817) - 16, 25, 37, 48, 57, 58, 61, 63, 67

Cyanapion spencii (Kirby, 1808) - 16, 24, 63
 Cyanapion (Bothryorrhynchapion) gyllenhalii (Kirby, 1808) - 36, 47, 67
 Cyanapion (Bothryorrhynchapion) afer (Gyllenhal, 1833) - 16, 24, 47, *
 Oxystoma subulatum (Kirby, 1808) - 24, 38
 Oxystoma craccae (Linné, 1767) - 61
 Oxystoma cerdo (Gerstaecker, 1854) - 3, 24, 36, 39, 44
 Oxystoma ochropus (Germar, 1818) - 37
 Eutrichapion viciae (Paykull, 1800) - 10, 15, 22, 36, 39, 48, 57, 58, 59, 63
 Eutrichapion ervi (Kirby, 1808) - 24, 39, 47, 51
 Eutrichapion (Phalacrolobus) melancholicum (Wencker, 1864) - 16, 24, 48
 Eutrichapion (Cnemapion) gribodoi (Desbrochers des Loges, 1896) - 36, *
 Eutrichapion (Cnemapion) vorax (Herbst, 1797) - 37

CURCULIONIDAE

OTIORHYNCHINAE

Otiorynchus scaber (Linné, 1758) - 7, 23, 26, 27, 30, 31, 50
 Otiorynchus dubius (Strom, 1765) - 7, 26, 30
 Otiorynchus morio (Fabricius, 1781) - 30
 Otiorynchus fuscipes (Olivier, 1807) - 7, 23, 30, 31
 Otiorynchus hungaricus Germar, 1824 - 66
 Otiorynchus dacicus Daniel, 1898 - 7, 31
 Otiorynchus proximus Stierlin, 1861 - 7, 23, 26, 31
 Otiorynchus (Dorymerus) deubeli Ganglbauer, 1896 - 26
 Otiorynchus (Dorymerus) millerianus Reitter, 1913 - 43, *

Otiorynchus (Dorymerus) gemmatus (Scopoli, 1763) - 66, *
 Otiorynchus (Dorymerus) schaumii Stierlin, 1861 - 31, 50
 Otiorynchus (Dorymerus) mehelyi Stierlin, 1895 - 39
 Otiorynchus (Dorymerus) austriacus (Fabricius, 1801) - 31, 39, 66
 Otiorynchus (Dorymerus) kollari Gyllenhal, 1834 - 7
 Otiorynchus (Dorymerus) peneckianus Smreczynski, 1963 - 7, 23, 26, 27, 31, *
 Otiorynchus (Dorymerus) obsidianus Boheman, 1843 - 7, 38, 39, 43, 50, 56
 Otiorynchus (Dorymerus) krattereri Boheman, 1843 - 26
 Otiorynchus (Arammichnus) orbicularis (Herbst, 1795) - 14, 33, 37
 Otiorynchus (Arammichnus) tristis (Scopoli, 1763) - 17
 Otiorynchus (Arammichnus) edentatus Seidlitz, 1891 - 8
 Otiorynchus (Arammichnus) ligustici (Linné, 1758) - 1, 8, 9, 17, 28, 37, 44, 64
 Otiorynchus (Tournieria) fullo (Schrank, 1781) - 13, 51
 Otiorynchus (Tournieria) ovatus (Linné, 1758) - 7, 8, 33, 35, 37, 39, 43, 44, 48
 Otiorynchus (Tournieria) pauxillus Rosenhauer, 1847 - 7, 23, 27, 31, 50
 Stomodes gyrosicollis Boheman, 1843 - 8
 Trachyphloeus angustisetulus Hansen, 1915 - 37, *
 Trachyphloeus alternans Gyllenhal, 1834 - 2, 16
 Trachyphloeus bifoveolatus (Beck, 1817) - 23, 36, 61, 63
 Trachyphloeus aristatus (Gyllenhal, 1827) - 36
 Omiamima hanaki (Frivaldszky, 1866) - 7, 30

Omius rotundatus (Fabricius, 1792) - 2, 44

Omius seminulum (Fabricius, 1792) - 3, 5, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 24, 27, 28, 33, 35, 37, 41, 44, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67

Phyllobius pyri (Linné, 1758) - 2, 8, 17, 20, 36, 38, 39, 42, 45, 47, 51, 63, 66

Phyllobius longipilis Boheman, 1843 - 8, 28, 38, 39, 44, *

Phyllobius vespertinus (Fabricius, 1792) - 2, 8, 33, 36, 37, 61, 63, 65, *

Phyllobius scutellaris Redtenbacher, 1849 - 3, 22, 28, 37, 44, 45

Phyllobius incanus Gyllenhal, 1834 - 47

Phyllobius seladonius Brullé, 1832 - 16, 17, 19, 47, 49, *

Phyllobius transsylvanicus Stierlin, 1894 - 23, 26, 31, 50

Phyllobius maculicornis Germar, 1824 - 8, 20, 38, 39, 44, 45, 47, 50, 51, 63

Phyllobius (*Nemoicus*) *oblongus* (Linné, 1758) - 5, 8, 19, 27, 29, 33, 38, 42, 45, 46, 47, 50, 61, 63, 66

Phyllobius (*Parnemoicus*) *viridicollis* (Fabricius, 1792) - 26, 27

Phyllobius (*Udanellus*) *brevis* Gyllenhal, 1834 - 44, 61

Phyllobius (*Subphyllobius*) *virideaeris* (Laichar-ting, 1781) - 36, 63

Phyllobius (*Dieletus*) *argentatus* (Linné, 1758) - 8, 13, 19, 20, 23, 27, 29, 36, 38, 39, 44, 45

Phyllobius (*Metaphyllobius*) *pomaceus* Gyllenhal, 1834 - 1, 8, 14, 17, 22, 27, 32, 33, 39, 45, 50, 63

Phyllobius (*Metaphyllobius*) *calcaratus* (Fabricius, 1792) - 5, 7, 8, 20, 26, 27, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 45, 50, 63, 66

BRACHYDERINAE

Polydrusus tereticollis (De Geer, 1775) - 8, 27, 29, 39

Polydrusus fulvicornis (Fabricius, 1792) - 7, 23, 50

Polydrusus picus (Fabricius, 1792) - 8, 13, 14, 16, 17, 19, 29, 39, 44

Polydrusus (*Eustolus*) *confluens* Stephens, 1831 - 39, 49

Polydrusus (*Eustolus*) *pilosus* Gredler, 1866 - 7, 43

Polydrusus (*Eustolus*) *cervinus* (Linné, 1758) - 8, 20, 36, 41, 44

Polydrusus (*Eudipnus*) *mollis* (Strom, 1768) - 8, 17, 19, 29, 39, 42, 45, 47

Polydrusus (*Metallites*) *pallidus* Gyllenhal, 1834 - 1, 5, 7, 23, 24, 29, 31, 36, 38, 44, 50, *

Polydrusus (*Neodrosus*) *thalassinus* Gyllenhal, 1834 - 47

Polydrusus (*Chlorodrosus*) *amoenus* (Germar, 1824) - 23, 30

Polydrusus (*Tylodrosus*) *impressifrons* Gyllenhal, 1834 - 47, *

Polydrusus (*Tylodrosus*) *flavipes* (De Geer, 1775) - 47

Polydrusus (*Tylodrosus*) *corruscus* Germar, 1824 - 3, 8, 13, 20, 22, 28, 33, 44, 47, 66

Polydrusus (*Tylodrosus*) *viridicinctus* Gyllenhal, 1834 - 16

Polydrusus (*Tylodrosus*) *pterygomalis* Boheman, 1840 - 20, 38, 39

Brachysomus echinatus (Bonsdorff, 1758) - 16

Barynotus obscurus (Fabricius, 1775) - 1

Pachyrhinus mustelá (Herbst, 1797) - 42

Liophloeus tessulatus (Müller, 1776) - 9, 29, 37, 44, 47, 60

Liophloeus (*Liophloeodes*) *herbsti* Gyllenhal, 1834 - 27, 39, 45, 47, 63

Liophloeus (*Liophloeodes*) *lentus* Germar, 1824 - 8, 63, 66

Liophloeus (*Liophloeodes*) *pupillatus* Apfelbeck, 1928 - 8, 39, 63, *

Strophosoma melanogrammum (Forster, 1771) - 7, 8, 16, 29, 35, 36, 44, 45, 51

Sciaphilus asperatus (Bonsdorff, 1785) - 8, 9, 16, 24, 27, 31, 38, 39, 45, 47, 50, 63

Sciaphobus caesius (Hampe, 1870) - 54

Eusomus ovulum Germar, 1824 - 1, 2, 3, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 33, 35, 37, 39, 44, 46, 47, 49, 55, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67

SITONINAE

Sitona languidus Gyllenhal, 1834 - 16, 51, *

Sitona callosus Gyllenhal, 1834 - 63, *

Sitona striatellus Gyllenhal, 1834 - 39

Sitona ambiguus Gyllenhal, 1834 - 37, 39, 61

Sitona hispidulus (Fabricius, 1776) - 16, 24, 28, 36, 37, 44, 47, 51, 57, 58, 62

Sitona ononidis Sharp, 1860 - 3, 15, 16, 22, 24, 25, 29, 33, 37, 44, 47, 55, 59, 60, 61, 63, 65, 67, *

Sitona puncticollis Stephens, 1831 - 8, 11, 13, 44, 53

Sitona longulus Gyllenhal, 1834 - 8, 11, 13, 16, 24, 25, 37, 46, 53, 54

Sitona suturalis Stephens, 1831 - 8, 24, 37, 38, 39, 42, 48, 49, 51, 60, 62, 63, 65, 67

Sitona cylindricollis (Fahraeus, 1840) - 2, 11, 18, 37, 47, 61

Sitona lepidus Gyllenhal, 1834 - 5, 8, 16, 19, 22, 24, 25, 33, 37, 39, 50, 51, 52, 53

Sitona humeralis Stephens, 1831 - 3, 8, 11, 16, 17, 19, 24, 33, 37, 39, 44, 47, 50, 53

Sitona waterhousei Walton, 1846 - 8, 16, 19, 36, 44, 47, 51

Sitona inops Gyllenhal, 1832 - 5, 8, 11, 18, 35, 44, 61, 62

Sitona lineatus (Linné, 1758) - 2, 15, 16, 22, 27, 29, 33, 36, 37, 39, 42, 44, 46, 47, 51, 53, 60

Sitona sulcifrons (Thunberg, 1798) - 1, 8, 11, 16, 18, 19, 24, 25, 28, 29, 31, 33, 36, 37, 39, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 61, 62, 67

Sitona macularius (Marsham, 1802) - 50

Mesagroicus obscurus Boheman, 1840 - 47

TANYMECINAE

Tanymecus palliatus (Fabricius, 1787) - 1, 2, 8, 9, 14, 17, 22, 27, 33, 37, 44, 45, 46, 47, 48, 55, 61,

Chlorophanus graminicola Schönherr, 1832 - 3, 8, 22, 24, 27

Chlorophanus viridis (Linné, 1758) - 3, 22, 27, 47

LEPTOPINAE

Tropiphorus micans Boheman, 1842 - 39

Tropiphorus obtusus (Bonsdorff, 1785) - 39

CLEONINAE

Cleonis pigra (Scopoli, 1763) - 8, 37, 44, 60

Cyphocleonus dealbatus (Gmelin, 1790) - 18

Pseudocleonus cinereus (Schrank, 1781) - 8

Lixus (*Compsolixus*) *albomarginatus* Boheman, 1843 - 28, *

Lixus (*Eulixus*) *iridis* Olivier, 1807 - 47

Lixus (*Eulixus*) *subtilis* Boheman, 1836 - 3

Lixus (*Lixochellus*) *filiformis* (Fabricius, 1781) - 5, 8, 17, 27, 29, 37, 44, 47, 51, 65

Lixus (*Lixochellus*) *cardui* Olivier, 1807 - 17, 20, 22, 27, 63

Larinus (*Larinomesius*) *obtusus* Gyllenhal, 1836 - 9, 33, 39

Larinus (*Larinodontes*) *sturnus* (Schaller, 1783) - 5, 8, 13, 17, 18, 19, 27, 33, 37, 45, 60, 65

Larinus (*Larinodontus*) *turbinatus* Gyllenhal, 1836 - 5, 9, 13, 27, 39, 47, 50, 56, 63

Larinus (*Larinodontes*) *jaceae* (Fabricius, 1775) - 5, 6, 8, 17, 19, 24, 29, 37, 44, 63

Larinus (*Larinodontes*) *planus* (Fabricius, 1792) - 5, 8, 9, 13, 19, 24, 27, 29, 37, 38, 39, 44, 47, 50, 52, 56, 63

Rhinocyllus conicus (Frölich, 1792) - 1, 3, 5, 19, 22, 24, 29, 44, 63

HYPERINAE

Alophus triguttatus (Fabricius, 1775) - 5, 7, 8, 9, 13, 27, 37, 39, 44, 45, 47, 48, 59, 61, 66

Limobius borealis (Paykull, 1792) - 2, 13, 16, 24, 25, 29, 37, 55, 63

Donus comatus (Boheman, 1834) - 27, 50

Donus palumbarius (Germar, 1821) - 23

Donus velutinus (Boheman, 1842) - 27, 30, 50

Donus ovalis (Boheman, 1842) - 7

Donus oxalidis (Herbst, 1795) - 8, 24, 27, 30, 39, 42, 47

Hypera denominanda (Capiomont, 1868) - 37

Hypera adspersa (Fabricius, 1792) - 5, 47

Hypera zoilus (Scopoli, 1763) - 8, 44, 45

Hypera nigrirostris (Fabricius, 1775) - 5, 8, 9, 16, 47, 51

Hypera rumicis (Linné, 1758) - 3, 5, 8, 21, 47, 53

Hypera viciae (Gyllenhal, 1813) - 15

Hypera postica (Gyllenhal, 1813) - 2, 8, 9, 11, 36, 44, 46, 62

Hypera meles (Fabricius, 1792) - 2, 8, 11, 25, 36, 49, 58, 61

Hypera suspiciosa (Herbst, 1795) - 8, 9, 24, 35, 44, 45, 53, 61

Hypera plantaginis (De Geer, 1775) - 28, 36, 44

Hypera arator (Linné, 1758) - 36, 45, 51

Hypera diversipunctata (Schrank, 1798) - 45, 47

Hypera fornicata (Penecke, 1928) - 59, *

HYLOBIINAE

Lepyrus capucinus (Schaller, 1783) - 8, 37, 42, 45

Lepyrus palustris (Scopoli, 1763) - 3, 27, 37, 61

Liparus glabrirostris Küster, 1849 - 4, 5, 33, 47, 66

Hylobius piceus (De Geer, 1775) - 50

Hylobitelus abietis (Linné, 1758) - 7, 30, 35, 36

Plinthus tischeri Germar, 1824 - 31

Leiosoma oblongulum Boheman, 1842 - 39, 43

Leiosoma cribrum (Gyllenhal, 1834) - 43

RHYNOCHOPHORINAE

Sphenophorus striatopunctatus (Goeze, 1777) - 8, 17

Sitophilus oryzae (Linné, 1763) - 68

MAGDALINAE

Magdalis memnonia (Gyllenhal, 1837) - 8, *

Magdalis nitida (Gyllenhal, 1827) - 27, 45

Magdalis phlegmatica (Herbst, 1797) - 36

Magdalis (*Edo*) *ruficornis* (Linné, 1758) - 8, 39

Magdalis (*Edo*) *nitidipennis* (Boheman, 1843) - 39, *

Magdalis (*Neopanus*) *cerasi* (Linné, 1758) - 16, 49, 60

Magdalis (*Odontomagdalis*) *carbonaria* (Linné, 1758) - 8, 47

Magdalis (*Odontomagdalis*) *armigera* (Fourcroy, 1785) - 44, 45, 47

ACICNEMIDINAE

Trachodes hispidus (Linné, 1758) - 31, 39

CRYPTORHYNCHINAE

Cryptorhynchus lapathi (Linné, 1758) - 8

Echinodera (*Ruteria*) *hypocrita* Boheman, 1837 - 21

Acalles camelus (Fabricius, 1792) - 21

Acalles echinatus (Germar, 1824) - 21, 39

Acalles suturatus Dieckmann, 1982 - 21, *

Acalles validus Hampe, 1864 - 16

CEUTORHYNCHINAE

- Rhinoncus bruchoides* (Herbst, 1784) - 3, 22, 27, 39, 52
- Rhinoncus castor* (Fabricius, 1792) - 15, 36, 51
- Rhinoncus inconspectus* (Herbst, 1795) - 3
- Rhinoncus pericarpus* (Linné, 1758) - 3, 5, 9, 16, 25, 32, 37, 39, 42, 44, 47, 49, 63
- Rhinoncus perpendicularis* (Reich, 1797) - 2, 5, 25, 33, 36, 44, 47, 51
- Pelenomus canaliculatus* (Fahraeus, 1843) - 8, 47
- Pelenomus comari* (Herbst, 1795) - 36
- Rutidosoma* (*Scleropteridius*) *fallax* (Otto, 1897) - 31, 32, 43
- Scleropterus serratus* (Germar, 1824) - 27, 38, 39, 50
- Amalus scortillum* (Herbst, 1795) - 51, 62
- Tapinotus sellatus* (Fabricius, 1794) - 36, 49
- Glocianus distinctus* (Ch. Brisout, 1870) - 47, 48
- Glocianus moelleri* (Thomson, 1868) - 47
- Glocianus punctiger* (Gyllenhal, 1837) - 2, 11, 22, 24, 25, 33, 36, 37, 39, 44, 47, 51, 55, 58, 61, 63, 66
- Calosirus terminatus* (Herbst, 1795) - 16
- Stenocarus cardui* (Herbst, 1784) - 11
- Phrydiuchus topiarius* (Germar, 1824) - 67
- Parethelcus pollinarius* (Forster, 1771) - 3, 22
- Hadroplontus litura* (Fabricius, 1775) - 3, 5, 27, 45
- Hadroplontus trimaculatus* (Fabricius, 1775) - 3, 5, 29, 33, 37, 44, 47
- Coeliastes lamii* (Fabricius, 1792) - 45
- Nedyus quadrimaculatus* (Linné, 1758) - 1, 3, 5, 8, 12, 14, 16, 17, 19, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 32, 33, 35, 37, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 50, 51, 55, 63, 64, 66
- Datonychus angulosus* (Boheman, 1845) - 17, 33, 37
- Datonychus melanostictus* (Marsham, 1802) - 39, 45, 47, 61
- Mogulones geographicus* (Goeze, 1777) - 8, 29, 46
- Mogulones abbreviatulus* (Fabricius, 1792) - 28, 44, 47, 48
- Mogulones asperifoliarum* (Gyllenhal, 1813) - 33, 36, 37, 42, 47, 49, 51, 63
- Mogulones curvistriatus* (Schultze, 1897) - 39*
- Mogulones pallidicornis* (H. Brisout, 1860) - 39
- Mogulones symphyti* (Bedel, 1885) - 12, 33, 47
- Thamiocolus signatus* (Gyllenhal, 1837) - 44
- Microplontus campestris* (Gyllenhal, 1837) - 33, 47, 63
- Microplontus triangulum* (Boheman, 1845) - 47
- Microplontus figuratus* (Gyllenhal, 1837) - 33, 61
- Trichosirocalus barnevillei* (Grenier, 1866) - 45, *
- Trichosirocalus horridus* (Panzer, 1801) - 5, 22, 29, 33
- Trichosirocalus troglodytes* (Fabricius, 1787) - 3, 8, 9, 23, 33, 36, 37, 39, 44, 45, 47, 51, 62, 63, 65, 67
- Zacladus geranii* (Paykull, 1800) - 2, 5, 8, 13, 16, 25, 29, 37, 47, 53, 54, 55, 60, 61, 66
- Coeliodes siculus* Schultze, 1901 - 16
- Coeliodes dryados* (Gmelin, 1790) - 13, 38
- Ceutorhynchus barbareae* Suffrian, 1847 - 65
- Ceutorhynchus ignitus* (Germar, 1824) - 60
- Ceutorhynchus vindobonensis* Dieckmann, 1966 - 37, *
- Ceutorhynchus similis* Ch. Brisout, 1869 - 54
- Ceutorhynchus pallidactylus* (Marsham, 1802) - 2, 3, 5, 8, 13, 16, 25, 33, 37, 39, 45, 60, 61, 62, 63, 65, 67
- Ceutorhynchus rapae* Gyllenhal, 1837 - 14, 15, 33, 47
- Ceutorhynchus sophiae* (Steven, 1829) - 1, 11, 17

Ceutorhynchus obstructus (Marshall, 1802) - 21, 27, 44, 60

Ceutorhynchus gallorhenanus Solari, 1949 - 37, 39, 47, 48, 62, *

Ceutorhynchus roberti Gyllenhal, 1837 - 42, 45, 47, 63

Ceutorhynchus puncticollis Boheman, 1845 - 36

Ceutorhynchus pleurostigma (Marshall, 1802) - 36, 47, 48, 54, 63

Ceutorhynchus sulcicollis (Paykull, 1800) - 3, 16, 47

Ceutorhynchus erysimi (Fabricius, 1787) - 3, 15, 16, 19, 33, 36, 37, 45, 47, 63

Ceutorhynchus hampei (Ch. Brisout, 1869) - 46

Ceutorhynchus contractus (Marshall, 1802) - 15, 36, 39

Ceutorhynchus napi Gyllenhal, 1837 - 5, *

Ceutorhynchus floralis (Paykull, 1792) - 2, 3, 5, 8, 11, 15, 16, 17, 18, 22, 24, 27, 32, 33, 36, 37, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 51, 55, 61, 62, 65

Ceutorhynchus chalybaeus Germar, 1824 - 24, 65, *

ITHYPORINAE

Orobitis nigrinus Reitter, 1885 - 36, *

Orobitis cyaneus (Linné, 1758) - 39

ZYGOPINAE

Coryssomerus capucinus (Beck, 1817) - 19, 36, 44, 61

BARINAE

Limnobaris talbum (Linné, 1758) - 8, 27, 38, 45

Limnobaris dolorosa (Goeze, 1777) - 50

Baris artemisiae (Herbst, 1795) - 11, 29, 37, 44, 47, 61

CURCULIONINAE

Curculio (*Balanobius*) *crux* (Fabricius, 1776) - 12, 37, 47

Curculio (*Balanobius*) *pyrrhoceras* (Marshall, 1802) - 36, 47

Curculio (*Balanobius*) *salicivorus* (Paykull, 1792) - 8, 27, 37

Curculio glandium Marshall, 1802 - 22, 44, 45, 52

Curculio nucum Linné, 1758 - 8, 13

Curculio venosus (Gravenhorst, 1807) - 40

ACALYPTINAE

Acalyptus carpini (Herbst, 1795) - 47

ANTHONOMINAE

Brachonyx pineti (Paykull, 1792) - 44, *

Bradybatus kellneri (Bach, 1854) - 29, 42

Anthonomus (*Paranthonomus*) *phyllocola* (Herbst, 1795) - 36, 37, 42, 44

Anthonomus rubi (Herbst, 1795) - 8, 13, 27, 33, 36, 39, 51, 54

Anthonomus pomorum (Linné, 1758) - 8, 19, 28, 36, 42, 44, 45, 60

Anthonomus ulmi (De Geer, 1775) - 45

Anthonomus piri Kollar, 1837 - 47

Anthonomus pedicularius (Linné, 1758) - 42

TYCHIINAE

Ellescus scanicus (Paykull, 1792) - 2

Tychius squamulatus Gyllenhal, 1836 - 37

Tychius caldarai Dieckmann, 1986 - 5, *

Tychius stephensi Schönherr, 1836 - 5, 16, 17, 18, 25, 39, 47, 50, 51

Tychius junceus (Reich, 1797) - 46

Tychius picirostris (Fabricius, 1787) - 8, 9, 13, 16, 17, 19, 22, 24, 33, 36, 37, 47, 51, 61, 62, 65

Tychius medicaginis Ch. Brisout, 1862) - 8, 54, *

Sibinia pellucens (Scopoli, 1772) - 3, 8, 24, 25, 27, 36, 37, 44, 48, 60, 61, 62, 65

Sibinia primita (Herbst, 1795) - 50

ERIRHINAE

Pseudostyphlus pillumus (Gyllenhal, 1836) - 60,

*

Grypus equiseti (Fabricius, 1775) - 8, 47

Notaris granulipennis Tournier, 1874 - 36, 44, *

Notaris (Erycus) acridulus (Linné, 1758) - 5, 24, 27, 32, 44, 47, 50, 67

Notaris (Erycus) aterrimus (Hampe, 1850) - 7

Dorytomus suratus (Gyllenhal, 1836) - 2, 60

Dorytomus schoenherri Faust, 1882 - 16, 37

Dorytomus dejeani Faust, 1882 - 8, 44

Dorytomus tremulae (Paykull, 1800) - 39, 47

Dorytomus filirostris (Gyllenhal, 1836) - 24, 39, 44, 62

Dorytomus longimanus (Forster, 1771) - 2, 18, 39

Dorytomus taeniatus (Fabricius, 1781) - 37, 50

Dorytomus (Olamus) majalis (Paykull, 1800) - 8

Dorytomus (Olamus) melanophthalmus (Paykull, 1792) - 8, 47, 50

SMICRONYCHINAE

Smicronyx coecus (Reich, 1797) - 47

Smicronyx jungermanniae (Reich, 1797) - 13, 39, 51

BAGOINAE

Bagous (Abagous) glabrirostris (Herbst, 1795) - 36

TANYSPHYRINAE

Tanysphyrus lemnae (Paykull, 1792) - 36, 47

ANOPLINAE

Anoplus plantaris (Naezen, 1794) - 36

Anoplus roboris Suffrian, 1840 - 32, 39, 42

RHYNCHAENINAE

Rhynchaenus (Euthoron) fagi (Linné, 1758) - 8, 21, 31, 36, 38, 39, 45, 47, 49, 50, 51

Rhynchaenus (Threcticus) testaceus (Müller, 1776) - 32

Rhynchaenus (Isochnus) foliorum (Müller, 1776) - 27, 63

Rhynchaenus (Isochnus) populicola (Silfverberg, 1977) - 3, 8, 12, 16, 22, 23, 24, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 45, 46, 47, 60, 61, 62, 63, 66

Rhynchaenus (Isochnus) angustifrons (West, 1916) - 36, 39 *

Rhynchaenus (Pseudorchestes) pratensis (Germar, 1821) - 36

Rhynchaenus (Tachyerges) salicis (Linné, 1758) - 39, 42, 57

Rhynchaenus (Tachyerges) stigma (Germar, 1821) - 12, 38, 50

Rhynchaenus (Tachyerges) decoratus (Germar, 1821) - 7, 42, 50

Rhamphus oxyacanthae (Marsham, 1802) - 16 *

Rhamphus pulicarius (Herbst, 1795) - 36

GYMNETRINAE

Mecinus collaris Germar, 1821 - 8

Mecinus pyraeter (Herbst, 1795) - 2, 9, 14, 36, 47, 48, 49, 51, 63

Miarus campanulae (Linné, 1767) - 2, 21, 27, 36, 39, 44, 47, 50, 51, 61, 66

Gymnetron melanarium (Germar, 1821) - 38

Gymnetron labile (Herbst, 1795) - 36, 47, 54

Gymnetron veronicae (Germar, 1821) - 45, 47, 50, 51

Gymnetron beccabungae (Linné, 1761) - 24

Gymnetron furcatum Desbrochers des Loges, 1893 - 51 *

Gymnetron rostellum (Herbst, 1795) - 46

Gymnetron (Rhinusa) antirrhini (Paykull, 1800) - 8

Gymnetron (Rhinusa) bipustulatum (Rossi, 1794) - 8, 39, 51

Gymnetron (Rhinusa) tetrum (Fabricius, 1792) - 3, 67

Gymnetron (Rhinusa) netum (Germar, 1821) - 8

CIONINAE

Cionus alauda (Herbst, 1784) - 39, 50

Cionus scrophulariae (Linné, 1758) - 3, 5, 45, 50

Cionus tuberculosus (Scopoli, 1763) - 5, 8, 27, 36, 37, 39, 50

Cionus thapsus (Fabricius, 1792) - 13, 50

Cionus montanus Wingelmüller, 1914 - 29 *

Cionus clairvillei Boheman, 1838 - 29, *

Cionus nigratarsis Reitter, 1904 - 5, *

SCOLYTIDAE

HYLESININAE

Hylastes cunicularius Erichson, 1836 - 26, 62

Hylurgops glabratus (Zetterstedt, 1828) - 26

Phloeotribus spinulosus (Rey & Eichhoff, 1883) - 50

Xylocleptes bispinus (Duftschmid, 1825) - 39

SCOLYTINAE

Dryocoetes autographus (Ratzeburg, 1837) - 27

Dryocoetes hectographus Reitter, 1913 - 26, *

A kutatást támogatta a Magyar Természettudományi Múzeum (Budapest) és az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA I/3 3179).

Irodalom:

1. Kovászna megye monográfiája - 1969 (Sepsiszentgyörgy)
2. Județele patriei - Covasna - Monografie - 1980 (București)
3. Kovács Sándor - A Bodoki-hegység bükkösei - ALUTA 1976-77 (Sepsiszentgyörgy)
4. Kovács Sándor - A Bodoki-hegység flórája és vegetációja - ALUTA 1984 (Sepsiszentgyörgy)
5. Kónya Ádám, Kovács Sándor - A Rétyi Nyir és környéke - 1970 (Sepsiszentgyörgy)

6. Dr. Kovács Sándor - Rezervatívii si monumente ale naturii din județul Covasna. ALUTA 1984 (Sepsiszentgyörgy)

7. Endrődi Sebő - Fauna Hungariae - 1959-1971 (Budapest)

8. Endrődi Sebő - Bestimmungstabelle der Otiorrhynchus-Arten des Karpaten-beckens - 1961 (Brno)

9. Dieckmann, L. - Beitrage zur Insectenfauna der DDR - 1972-1988 (Berlin)

10. Győrfy Jenő - Fauna Hungariae - 1956 (Budapest)

11. Cmóluch, Z. - Klucze do oznaczania owadów Polski - 1989 (Warszawa)

12. Smereczynski, S. - Klucze do oznaczania owadów Polski - 1965-1976 (Warszawa)

13. Karl Petri - Siebenbürgens Käferfauna - 1912 (Hermannstadt)

14. Lohse, G.A. Lucht, W.H. - Die Käfer Mitteleuropas - 1994 (Krefeld)

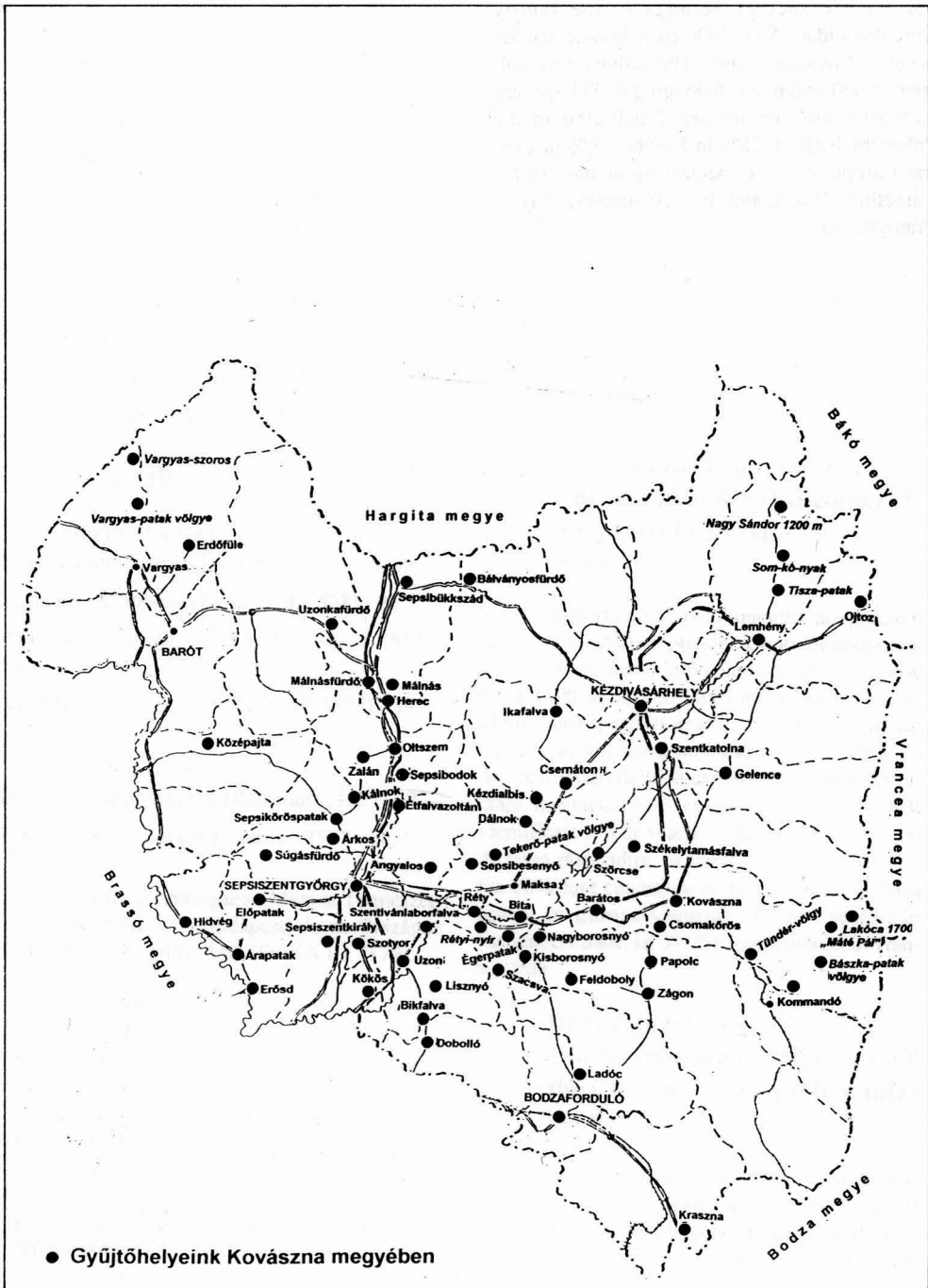
Contribuții la cunoașterea Curculionoidelor (Coleoptera) din județul Covasna (Rezumat)

Superfamilia Curculionoidea face parte din marele ordin al Coleopterelor. Cuprinde aproximativ 40.000 de specii. În Bazinul Carpatic se cunosc circa 1600 de specii, încadrate în șapte familii. Majoritatea speciilor aparțin familiei Curculionidae. În județul Covasna trăiesc aproximativ 600 de specii. Materialul la care se referă prezenta lucrare, însumează 6000 exemplare, din care au fost identificate 375 de specii. Dintre acestea 51% sunt de largă răspândire, prezente în întregul Paleartic, 28% sunt cunoscute în întreaga Europă, 14% numai în Europa Centrală, 4% (14 specii) în Bazinul Carpatic, iar 3% (10 specii) numai în Transilvania.

Data Concerning Curculionoidea (Coleoptera) of the Covasna County (Romania) (Abstract)

The superfamily Curculionoidea, belonging to the order Coleoptera, includes about 40,000 species. In the Carpathian Basin nearly 1600 species are known, ranging into 7 families. The major

part of the species belongs to the family Curculionidae. About 600 curculionoid species occur in Covasna county. The authors have collected 6000 specimens belonging to 375 species. 51% of these species are distributed in the Palearctic Region, 28% in Europe, 14% in Central Europe, 4% (14 species) occur only in the Carpathian Basin, and 3% (10 species) only in Transylvania.

Contribuții la cunoașterea Coleopterelor din Transilvania (România) pe baza colectărilor din ultimii ani

Cele mai multe date despre fauna coleopterelor din zona transilvană a României se regăsesc în lucrările de sinteză ale lui Kuthy (1897) și Petri (1912 și 1925, 1926). De atunci au fost publicate comunicări scurte doar despre unele familii și genuri de coleoptere, lucrări care prelucrează datele colectărilor mai vechi, sau revizuiesc unele specii sau grupe de specii. Majoritatea acestor lucrări au fost scrise în prima jumătate a secolului. Dintre lucrările apărute recent, putem evidenția publicațiile lui P. Lie, în care autorul se ocupă de fauna de Carabidae din Banat și Transilvania și descrie noi taxoane de subspecii, respectiv face cunoscute datele propriilor colectări. O descriere bine fondată și detaliată a răspândirii subfamiliei Alticinae (Chrysomelidae) în România, putem găsi în lucrarea lui Gruev, Merkl și Víg (1993), care prezintă datele colectărilor mai vechi și bibliografia utilizată. Multe date legate de răspândirea coleopterelor sunt enumerate în fasciculele apărute din Fauna Ungariei (ex. Kaszab, 1962).

În prezenta lucrare dorim să prezentăm materialul prelucrat al colectărilor mai recente (1967-1994). În enumerarea celor 617 specii și subspecii figurează reprezentanții următoarelor familii de coleoptere: Carabidae, Silphidae, Staphylinidae, Histeridae, Scaphidiidae, Sphaeritidae, Lycidae, Lampyridae, Cantharidae, Malachiidae, Melyridae, Cleridae, Lagriidae, Alleculidae, Ser-

ropalidae, Meliodae, Anthicidae, Pyrochroidae, Oedemeridae, Lucanidae, Geotrupidae, Scarabaeidae, Melolonthidae, Cerambycidae și Chrysomelidae.

Determinarea speciilor familiei Staphylinidae, respectiv a speciilor din seria de familii Lamellicornia a fost efectuată de László Ádám, iar cea a taxoanelor din seria de familii Malocodermata și Diversicornia, de Dezső Szalóki. Câteva exemplare de carabidae au intrat în catalogul speciilor pe baza determinărilor efectuate de Imre Retezár. Pentru determinarea speciilor, dorim să aducem mulțumiri și pe această cale cercetătorilor susmenționați.

Determinarea reprezentanților celorlalte familii a fost efectuată de autori, astfel: Carabidae de Győző Szél, Silphidae, Histeridae, Scaphidiidae, Sphaeritidae, Lucanidae, Geotrupidae, Scarabaeidae, Cerambycidae și Chrysomelidae de István Rozner.

Enumerarea speciilor s-a făcut pe grupuri de familii. Genurile din cadrul familiilor urmăresc ordinea sistematică, iar speciile în cadrul unui gen cea alfabetică. La ortografia denumirii speciilor ne-am bazat pe vol. 14. al lucrării *Die Käfer Mitteleuropas* (Lucht, 1897). Pentru diminuarea volumului lucrării, după denumirea speciilor am trecut doar numerele de identificare ale locurilor de colectare (sau ale altor date). În lista locurilor de colectare apar prescurtate și numele colecționarilor. Această listă este în fața celei de specii și cuprinde pe județe locurile de colectare marcate cu denumirea în limbile română și maghiară a localităților. Ne-am străduit să cuprindem toate datele marcate pe etichetele de colectare, deci în multe locuri se regăsește altitudinea de colectare, modul de colectare, și în unele cazuri și asociația de plante.

Observații despre specii, în parte, au fost făcute doar în cazul endemismelor carpatice, respectiv al speciilor noi în fauna Transilvaniei.

Majoritatea datelor provin din colectările efectuate în ultimii cinci ani, exemplarele au fost colectate în etajul molidului, în Carpații Transilvaniei, între 700 și 1300 m. Deținem multe date

din etajul gorunului, fagului și carpinului, dintre 300 și 700 m, dar mult mai puține de pe șes.

Prescurtările numelor colecționarilor

ÁL = Ádám, László	RI = Rozner, István
DR = Dankovics, Róbert	RI ^{né} = Rozner, Istvánné
HE = Hámori, Edit	SzD = Szalóki, Dezső
KI = Kocs, Irén	SzGy = Szél, Győző
LGy = Ladár, György	VK = Vig, Károly
MZ = Mészáros, Zoltán	ZL = Zombori, Lajos
PA = Podlussány, Attila	

Lista locurilor de colectare

JUDEȚUL ARAD

1. Odvoș (Odvas), 30.IV.1992., PA și RI
2. Șimand (Simánd), 30.IV.1992., PA, RI și SzGy

JUDEȚUL BIHOR

3. Mții Bihorului, Valea pârâului Alcu (Bihar-hegység, Alcu-patak völgye), 800 m, 11.X. 1980., DA și VK
4. Mții Bihorului, Stâna de Vale (Bihar-hegység, Biharfüred), 1300 m, 16.VII.1983., MZ
5. Mții Bihorului, Gârda de Sus (Bihar-hegység, Felsőgirda), 1200 m, 7.VII.1985., PA
6. Mții Bihorului (Bihar-hegység, Jád-völgy), 17.VII.1983., MZ
7. Mții Bihorului (Bihar-hegység, Pádis-fennsík), 7.X.1990., VK

JUDEȚUL BRAȘOV

8. Mții Ciucaș, Bratocea (Csukás-hegység, Ósán-ci-hágó) 1272 m, 27.V.1992., PA
9. Mții Ciucaș, Muntele Roșu (Csukás-hegység) 1260 m, 27.V.1992, PA
10. Mții Făgărașului (Fogarasi-havasok, Törcsvári-hágó), 9.VII.1985., KI și PA
11. Mții Perșani (Persányi-hegység, Bogáti-erdő), 700 m, 24.VI. 1994., PA și RI

12. Bunești (Szászbuda), 600 m, 23.VI.1994., PA și RI

JUDEȚUL ALBA

13. Mții Gilăului, Răcățâu (Gyalui-havasok, Rakató), 6.VI.1991., LGy
14. Mții Gilăului, Răcățâu (Gyalui-havasok, Rakató), 6-8.VI.1991., LGy
15. Mții Gilăului, Răcățâu (Gyalui-havasok, Rakató), 800 m, kőforgatás, 4.VIII.1991., LGy, PA și SzGy
16. Mții Cugir, Șugag (Kudzsiri-havasok, Sugág), 750 m, 20.VII.1993., PA și RI
17. Mții Cugir, Tărtăria (Kudzsiri-havasok, Tartarau), 1300-1600 m, fenyves, 18.VII.1993., PA, RI și SzGy
18. Mții Cugir, Tău Bistra (Kudzsiri-havasok, Tautó), 800 m, pășune și carpino-fagetum, 19.VII.1993., PA, RI și SzGy
19. Ormeniș (Marosórményes), 150 m, 13. VII. 1993., PA și RI

JUDEȚUL HARGHITA

20. Mții Ciomatul Mare, Băile Tușnad (Nagy Csomád-hegység, Tusnádfürdő), 13.VI.1992., KI
21. Mții Ciomatul Mare, Băile Tușnad (Nagy Csomád-hegység, Tusnádfürdő), capcană de sol, 4.VII.1992., KI
22. Mții Ciomatul Mare, Băile Tușnad (Nagy Csomád-hegység, Tusnádfürdő), capcană de sol, 17.VII.1992., KI
23. Mții Ciomatul Mare, Băile Tușnad (Nagy Csomád-hegység, Tusnádfürdő), capcană de sol, 19.VIII.1992., KI și PA
24. Mții Ciomatul Mare, Băile Tușnad (Nagy Csomád-hegység, Tusnádfürdő), 1200 m, molidiș, 3.VI.1993., KI, PA și RI
25. Mții Ciomatul Mare, Băile Tușnad, Lacul Sf. Ana (Nagy Csomád-hegység, Tusnádfürdő, Szent Anna-tó), 8.VII.1985., KI și PA

26. Mții Ciomatul Mare, Băile Tușnad, Lacul Sf. Ana(Nagy Csomád-hegység,Tusnádfürdő, Szent Anna-tó), 27.VI.1994., KI, PA și RI
27. Mții Gurghiului,Toplița, Zencani (Görgényi-havasok, Maroshévíz, Zsákhegy), 700m, marginea drumului, 6.VIII.1991., PA
28. Mții Gurghiului,Toplița, Zencani (Görgényi-havasok, Maroshévíz, Zsák-hegy), 700 m, 6.VIII.1991., LGy, PA și SzGy
29. Mții Gurghiului, Praid, Valea râului Târnava Mică (Görgényi-havasok, Parajd, Kis-Küküllő part), 28-29.VI.1994., PA și RI
30. Mții Giurgeului, Valea Bicazului (Gyergyói-havasok, Békás-szoros), 26.VI.1994., PA și RI
31. Mții Giurgeului, Borsec (Gyergyói-havasok, Borszék), 1000 m, ciuruire, 14.VII.1985., PA
32. Mții Giurgeului, Borsec (Gyergyói-havasok, Borszék), 1000 m, colectare directă, 7.VIII.1991., PA și SzGy
33. Mții Giurgeului (Gyergyói-havasok, Bucsin-tető), 1280 m, 28.VI.1994., PA și RI
34. Mții Giurgeului, Gheorgheni (Gyergyói-havasok, Gyergyószentmiklós, Hegyes-havas), 1000 m, 7.VIII.1991., LGy, PA și SzGy
35. Mții Giurgeului, Lacul Roșu (Gyergyói-havasok, Gyilkos-tó), 1000 m, 15.VI.1972.VI., PA
36. Mții Giurgeului, Lacul Roșu (Gyergyói-havasok, Gyilkos-tó), 1000 m, ciuruire, 13-14.VII.1985.VII., PA
37. Mții Harghita, 13.VI.1993., KI
38. Mții Harghita, Sâncrăieni (Hargita-hegység, Csikszentkirály , Borsáros), capcană de sol, 26.V.1992., KI
39. Mții Harghita, Miercurea Ciuc (Hargita-hegység, Csikszereda), VIII.1992., KI
40. Mții Harghita, Miercurea Ciuc (Hargita-hegység, Csikszereda) , 800 m, molidiș, 3.VI.1993., KI, PA și RI
41. Mții Harghita, Harghita Băi (Hargita-hegység, Hargitafürdő), 1300 m, 7.VIII.1991., PA
42. Mții Harghita, Harghita Băi (Hargita-hegység, Hargitafürdő), 1300 m, 15.VIII.1992., KI și PA
43. Mții Harghita, Harghita Băi (Hargita-hegység, Hargitafürdő), 1300 m, capcană de sol, 19.VIII.1992., PA
44. Mții Harghita, Harghita Băi (Hargita-hegység, Hargitafürdő), 1300 m, capcană de sol, 26.VIII.1992., KI
45. Mții Harghita, Harghita Băi (Hargita-hegység, Hargitafürdő), 1300 m, 27-30.VIII.1992.VIII., KI și PA
46. Mții Harghita, Harghita Băi (Hargita-hegység Hargitafürdő), 1300 m, 25.VI.1994., KI, PA și RI
47. Mții Harghita, Perla Harghitei (Hargita-hegység, Hargita-gyöngye), 25.VI.1994., PA și RI
48. Mții Harghita, Izvoare (Hargita-hegység, Ivó), 1000 m, 25.VII.1983., SzD
49. Mții Harghita, Băile Chirui (Hargita-hegység, Kérulyfürdő, Tolvajos-patak völgye), 26.V.1992.. PA
50. Mții Harghita, Băile Chirui (Hargita-hegység, Kérulyfürdő, Tolvajos-patak völgye).30.V.1992.. PA
51. Mții Harghita, Băile Chirui (Hargita-hegység, Kérulyfürdő, Tolvajos-patak völgye), 28.VIII.1992., KI și PA
52. Mții Harghita, Băile Chirui (Hargita-hegység, Kérulyfürdő, Tolvajos-patak völgye), 25.VI.1994.. PA și RI
53. Mții Gurghiului, Liban (Görgényi-havasok, Libánfalva , Libántető), 26.VI.1994., PA și RI
54. Mții Harghita (Madarasi-Hargita), 1600 m,10.IX.1986., KI și PA
55. Băile Homorod (Homoródfürdő), 26.VI.1994., RI
56. Mujna (Székelymuzsna), capcană de sol, VI-VIII.1992., KI
57. Mujna (Székelymuzsna), 4.X.1992. KI
58. Mujna (Székelymuzsna), 9.V.1993., KI și PA

JUDEȚUL HUNEDOARA

59. Balomir (Balomir), 30.IV.1992., PA și RI
60. Deva (Déva), 300 m, pășune, gorunete, colectare cu fileul entomologic și directă, 1.VI.1993., RI și ZL
61. Mții Metaliferi, Săliștioara (Erdélyi Ércegség), 250 m, colectare cu fileul entomologic, 31.V.1993., PA și RI
62. Mții Metaliferi, Săliștioara (Erdélyi Ércegség, Szelistyora), 300-400 m, carpinete, colectare directă, 19.VII.1993., SzGy
63. Mții Metaliferi, Săliștioara (Erdélyi Ércegség, Szelistyora), 250 m, gorunete, fânăt, 20.VII.1993., PA, RI și SzGy
64. Leșnic (Lesnyek), 3.V.1992., PA și RI

JUDEȚUL CLUJ

65. Mții Bihorului, Rogojel (Bihar-hegység, Havasrogoz, Vlegyásza-hegység, 1600 m, 4.VIII.1985., RI și Rlné
66. Mții Bihorului, Săcuieu (Bihar-hegység, Székelyjő), 600 m, 5.VIII.1985., RI și Rlné
67. Dej (Dés, Bakó-kereszt), 29.V.1991., LGy
68. Dej (Dés, Gyártelep-erdő), 400 m, gorunete, colectare directă, 5.VIII.1991., LGy, PA și SzGy
69. Dej (Dés, Hidegkút), 24.V.1991., LGy
70. Dej (Dés, Kereszt-erdő), 29.V.1991., LGy
71. Dej (Dés, Királyárka), 29.V.1991., LGy
72. Dej (Dés, Tisztási-erdő), 1.VI.1991., LGy
73. Răzibuneni (Radákszinye), 30.V.1991., LGy

JUDEȚUL COVASNA

74. Mții Baraolt, Vâlcele (Baróti-hegység, Előpatlak), 21.VIII.1992., PA
75. Mții Baraolt, Vâlcele (Baróti-hegység, Előpatlak), carpinete și fâneată, 5.VI.1993., PA și RI
76. Mții Baraolt, Vâlcele (Baróti-hegység, Előpatlak), gorunete, 23.VI.1994., PA și RI

77. Mții Baraolt, Aita Medie (Baróti-hegység, Középahta), 650 m, gorunete și pășune, 5.VI.1993., PA și RI

78. Mții Baraolt, Ozunca Băi (Baróti-hegység, Uzonkafüredő), 550 m, 3.V.1992., SzGy

79. Mții Baraolt, Ozunca Băi (Baróti-hegység, Uzonkafüredő), 900 m, 3.V.1992., PA și RI

80. Mții Baraolt, Ozunca Băi (Baróti-hegység, Uzonkafüredő), 900 m, pășune, 5.VI.1993., KI, PA și RI

81. Mții Bodoc, Băile Bálványos (Bodoki-hegység, Bálványosfüredő), 800 m, pășune și molidiș, 3.VI.1993., KI, PA și RI

82. Mții Bodoc, Băile Bálványos (Bodoki-hegység, Bálványosfüredő), 800 m, pășune, 27.VI.1994., KI, PA și RI

83. Mții Bodoc, Moacșa (Bodoki-hegység, Maksa, Tekerő-patak völgye), 650 m, 2.V.1992., PA, RI și SzGy

84. Mții Bodoc, Malnaș (Bodoki-hegység, Málnás), 28.VI.1994 1994, PA și RI

85. Mții Bodoc, Pădureni (Bodoki-hegység, Sepsi-besenyő, Tekerő-patak völgye), 2.V.1992., KI

86. Mții Bodoc, Bixad (Bodoki-hegység, Sepsi-bükszad, 600 m, fâgete și fâneată, 3.VI.1993., KI, PA și RI

87. Întorsura Buzăului (Bodzaforduló, Gyilkostető), 25. VIII. 1992., PA

88. Bita (Bita), 6.VIII.1992., KI

89. Reci, Mestecănișul de la Reci (Réty, Rétyi-Nyír), 2.V.1992, KI, PA, RI și SzGy

90. Saciova (Szacsva), 30.V.1992., KI

91. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó), 8.VIII.1992., KI

92. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó), 7.X.1992, KI și SzGy

93. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó), pășune, 1.V.1992., PA, RI și SzGy

94. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó), capcană de sol, 8.VIII., 6.X.1991., SzGy

95. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó) capcană de sol, 8.VIII., 6.X.1991.VIII., KI

96. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó) capcană de sol, 21.VI.1992., PA, RI și SzGy

97. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó) capcană de sol, 8.VIII.1992., KI și PA

98. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó) capcană de sol, 7.X.1992., KI și SzGy

99. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó, Bászka-patak völgye), 1200 m, capcană de sol, 8.VIII.1991, LGy, PA și SzGy

100. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó, Bászka-patak völgye), 1200 m, colectare directă, 8-9.VIII.1991., LGy, PA, și SzGy

101. Mții Brețcului, Comandău (Háromszéki-havasok, Kommandó, Bászka-patak völgye), 1200 m, 1.V.1992., PA, RI și SzGy

102. Mții Brețcului, Covasna (Háromszéki-havasok, Kovászna, Tündérvölgy), 800 m, 1.V.1992., PA, RI și SzGy

103. Mții Brețcului, Covasna (Háromszéki-havasok, Kovászna), 8.VIII.1992., KI

104. Mții Brețcului, Lăcăuț (Háromszéki-havasok, Lakóca), 1500-1600 m, 10.VII.1985., KI și PA

105. Mții Nemira, Lemnia (Nemere-hegység, Lemhény, Nagy Sándor), 1200 m, 19.VIII.1992., KI

106. Mții Nemira, Lemnia (Nemere-hegység, Lemhény, Nagy Sándor), 1200 m, 26.VIII.1992., KI și PA

107. Mții Nemira, Lemnia (Nemere-hegység, Lemhény, Tisza-patak völgye), 800 m, 24.VI.1994., KI, PA și RI

108. Mții Nemira (Nemere-hegység, Somkőnyak), 1300 m, 24.VI.1994., KI, PA și RI

109. Mții Perșani, Vârghiș (Persányi-hegység, Vargyas, Vargyas-patak völgye), 29.V.1992., PA

JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN

110. Băile Herculane (Herkulesfürdő, Csernavölgy), 300 m, 29.VII.1994., Ál și HE

JUDEȚUL MUREȘ

111. Mții Gurghiului, Lunca Bradului (Görgényi-havasok, Palotailva, Szalárd-völgy), 1100-1200 m, 28-31.VII.1980., RI și RIné

112. Mții Gurghiului, Lunca Bradului (Görgényi-havasok, Palotailva, Zsirka-patak völgye), 1000 m, 27-31.VII.1980., RI și RIné

113. Mții Căliman (Kelemen-havasok), capcană de sol, 16-19.VII.1991., SzGy

114. Mții Căliman (Kelemen-havasok, Ilva-patak völgye), 30.VII.1980., RI

115. Mții Căliman (Kelemen-havasok, Magyar-Negoj), 1900 m, 29.VII.1980., RI

116. Mții Căliman (Kelemen-havasok, Negoj-völgy), 1600 m, 29-30.VII.1980., RI

117. Mții Căliman (Kelemen-havasok, Oltár-völgy), 17.VII.1991., KI

118. Mții Căliman, Lunca Bradului (Kelemen-havasok, Palotailva), 800 m, 24-31.VII.1980., RI și RIné

119. Mții Căliman (Kelemen-havasok, Timu-völgy), 16.VII.1991., KI

120. Saschiz (Szászkezd), 500 m, PA

JUDEȚUL MARAMUREȘ

121. Rona de Sus (Felsőróna), 27.VII.1992., PA și RI

122. Mții Gutâiului, Firiza (Gutin-hegység, Felsőfernezely, Fekete-hegy), 23.VI.1973., PA

123. Mții Gutâiului, Baia Mare (Gutin-hegység, Nagybánya, Demetermező), 1000 m, 12.VI.1973., PA

124. Mții Gutâiului, Baia Mare, Izvoara (Gutin-hegység, Nagybánya, 800 m, 1-6.VII.1975., PA
125. Mții Gutâiului, Baia Mare (Gutin-hegység, Nagybánya, Kopasz-tető), 8.VI.1973., PA
126. Mții Rodnei, Borșa (Radnai-havasok, Borsa), 1200 m, 27.VII. 1.VIII.1992., PA și RI
127. Mții Rodnei, Borșa (Radnai-havasok, Borsa), 1800 m, 29.VII.1992., PA și RI
128. Mții Rodnei, Borșa (Radnai-havasok, Borsa), 1600 m, 30-31. VII.1992., PA și RI
129. Mții Rodnei, Borșa (Radnai-havasok, Borsa, Nagy Pietrosz), 2000 m, 30.VII.1992., RI

JUDEȚUL SIBIU

130. Mții Făgărașului (Fogarasi-havasok), 600 m, 8.VIII.1991. PA
131. Mții Făgărașului (Fogarasi-havasok), 1200 m, 19.VIII.1992., PA
132. Mții Făgărașului (Fogarasi-havasok), 1200 m, molidiș, 9.VIII.1992., SzGy
133. Mții Făgărașului, Lacul Bâlea (Fogarasi-havasok, Bâlea-tó), 2300 m, 9.VIII.1991, PA
134. Mții Făgărașului, Lacul Bâlea (Fogarasi-havasok, Bâlea-tó), 2300 m, 18 19.VIII.1992., PA și RI
135. Mții Făgărașului, Lacul Bâlea (Fogarasi-havasok, Bâlea-tó), 2000 m, pajiște alpină, 15.VII.1993., PA, RI și SzGy
136. Mții Făgărașului, Lacul Bâlea (Fogarasi-havasok, Bâlea-tó), 1700 m, 15.VII.1993., SzGy
137. Mții Făgărașului, Avrig, Poiana Neamțului (Fogarasi-havasok, Felek), 1600 m, 6.VIII.1985., RI și RIné

138. Mții Făgărașului, Avrig, Poiana Neamțului (Fogarasi-havasok, Felek), 1000 m, 7.IX.1986., PA

139. Mții Făgărașului, Cârțișoara (Fogarasi-havasok, Bâlea-völgy), 2000 m, 6.VIII.1985., RI și RIné

140. Mții Făgărașului, Cârțișoara (Fogarasi-havasok, Strezakercisóra), 1400 m, 15.VII.1993., PA, RI și SzGy

141. Mții Cibinului, Gura Râului (Szebeni-havasok), 700 m, molidiș, 14.VII.1993, PA, RI și SzGy

142. Mții Cibinului, Lacul Oașa (Szebeni-havasok, Oasa-tó), 1000 m, molidiș, 19.VII.1993., PA, RI și SzGy

143. Mții Cibinului, Lacul Oașa (Szebeni-havasok, Oasa-tó), 1000 m, scuturarea plantelor *Filipendula* și *Telekia*, 19.VII.1993., SzGy

144. Depresiunea Sibiului, Bradu (Szebeni-medence, Fenyőfalva), 400 m, carpino-fagete, 2.VI.1993., PA și RI

JUDEȚUL SĂLAJ

145. Mții Meseșului, Zalău (Meszes-hegység, Zilah), 300 m, 13.VII.1993., PA, RI și SzGy

146. Borla (Szilágyballa), 200 m, fâneată , 13.VII.1993., PA și RI

Lista speciilor

CARABIDAE

Cicindela campestris Linnaeus, 1758: 60, 80, 81

Cicindela silvicola Dejean, 1822: 81

Calosoma inquisitor Linnaeus, 1758: 13

Carabus arcensis Herbst, 1784: 101

Carabus auronitens escheri Palliardi, 1825 - Endemism Carpatic: 12, 44, 94, 96, 100, 102, 121

Carabus convexus gracilior Géhin, 1885: 13, 18

Carabus glabratus gibbosus Heyden, 1866: 22

Carabus irregularis montandoni Buysson, 1882: 32, 135

Carabus linnei linnei Panzer, 1810: 43, 96, 99, 113, 126

Carabus obsoletus nagyagensis Seidlitz, 1891: 61

Carabus planicollis Küster, 1846 - Endemism al Carpaților Meridionali : 135

- Carabus silvestris transsylvanicus* Dejean, 1826 - Endemism Carpatic: 127, 135
- Carabus violaceus mehelyi* Gånglbauer, 1896: 13, 23, 32, 43, 94, 96, 100, 121
- Cychnus caraboides* (Linnaeus, 1758): 13, 23, 43, 96, 98, 99, 126
- Leistus piceus* Frölich, 1799: 23, 34, 36, 43, 104, 124, 138
- Nebria gyllenhali* Schönherr, 1806: 93
- Nebria jokischi hoepfneri* Dejean, 1826: 100, 135, 138
- Nebria picicornis* (Fabricius, 1801): 100
- Nebria rufescens* Stroem, 1768: 17
- Nebria transsylvanica* (Germar, 1824) - Endemism Carpatic: 54, 128, 135
- Notiophilus biguttatus* (Fabricius, 1779): 31, 34, 94, 100, 102, 128
- Notiophilus palustris* (Duftschmid, 1812): 94
- Clivina contracta* (Fourcroy, 1785): 41, 101
- Clivina fossor* (Linnaeus, 1758): 101
- Brosicus cephalotes* Linnaeus, 1758: 18
- Trechus amplicollis* Fairmaire, 1859: 45
- Trechus banaticus* Dejean, 1831 - Endemism al Carpaților Maridionali: 140
- Trechus cardioderus* Putzeys, 1870: 36, 102, 138
- Trechus carpathicus* Rybinski, 1902 - Endemism Carpatic: 45
- Trechus latus* Putzeys, 1847: 45, 54
- Trechus marginalis* Schaum, 1862 - Endemism Carpatic: 140, 142
- Trechus plicatulus* Miller, 1868 - Endemism al Carpaților Orientali: 128
- Trechus pulchellus* Putzeys, 1864: 17, 45, 142
- Tachyta nana* Gyllenhal, 1810: 60
- Divalius proceroides* Jeannel, 1926 -Endemism al Mții.Rodnei : 128
- Bembidion andreae* (Fabricius, 1787): 93
- Bembidion decoratum* (Duftschmid, 1812): 93
- Bembidion doderoi* Ganglbauer, 1892: 138
- Bembidion properans* Stephens, 1828: 140, 144
- Bembidion stomoides* (Dejean, 1831): 101
- Bembidion testaceum* (Duftschmid, 1812): 93
- Bembidion tibiale* (Duftschmid, 1812): 101, 138
- Bembidion tricolor* (Fabricius, 1801): 93, 101
- Asaphidon flavipes* (Linnaeus, 1761): 101
- Anisodactylus binotatus* (Fabricius, 1787): 138
- Trichotichnus laevicollis carpathicus* Schauberg-er, 1936: 31, 34, 100, 140
- Harpalus aeneus* (Fabricius, 1775): 13, 80, 130
- Harpalus distinguendus* Duftschmid, 1812: 80
- Harpalus griseus* (Panzer, 1797): 18, 45
- Harpalus melancholicus* Dejean, 1829: 86
- Harpalus rubripes* Duftschmid, 1812: 17
- Bradycellus harpalinus* (Serville, 1821): 101
- Acupalpus meridianus* Linnaeus, 1767: 86
- Poecilus cupreus* (Linnaeus, 1758): 101, 93
- Poecilus lepidus* (Leske, 1785): 13, 18, 101
- Poecilus szepligetii* Csiki, 1908 - Endemism Carpatic: 13
- Poecilus versicolor* Sturm, 1824: 75, 101
- Pterostichus diligens* (Sturm, 1824): 102
- Pterostichus findeli* (Dejean, 1828) - Endemism al Carpaților Orientali si Meridionali: 34, 65, 130, 135
- Pterostichus foveolatus* (Duftschmid, 1812): 31, 101
- Pterostichus foveolatus calvitaris* Breit, 1912 -Subspecie endemică al Mții.Bihorului : 65
- Pterostichus hungaricus* (Dejean, 1828): 65
- Pterostichus jurinei* (Panzer, 1805): 31, 65, 126, 128
- Pterostichus macer* Marsham, 1802: 56
- Pterostichus morio* Duftschmid, 1812: 135

Pterostichus niger (Schaller, 1783): 28, 100, 101
Pterostichus nigrita (Paykull, 1790): 13, 101, 102
Pterostichus oblongopunctatus (Fabricius, 1787): 101
Pterostichus ovoideus Sturm, 1824: 60
Pterostichus pilosus welensi Drapiez, 1819 -Subspecie endemică al Carpaților Transilvani : 12, 17, 111, 126, 127, 135
Pterostichus rufitarsis deubeli Ganglbauer, 1896 -Subspecie endemică al Carpaților Orientali și Meridionali : 34, 45, 99, 100, 124, 128, 142
Pterostichus unctulatus (Duftschmid, 1812): 17, 34, 42, 65, 100, 101, 128, 140, 142
Pterostichus vernalis (Panzer, 1796): 102
Molops piceus (Panzer, 1793): 36, 65, 102
Abax parralelepipedus (Piller et Mitterpacher, 1783): 36, 65, 102, 144
Calathus erratus Schallberg, 1827: 18
Calathus metallicus Dejean, 1828: 65, 128, 135
Calathus micropterus (Duftschmid, 1812): 34, 42, 65, 100, 102
Platynus assimilis (Paykull, 1790): 93, 100, 101, 102, 121, 124
Platynus dorsalis Pontoppidan, 1763: 86
Platynus glacialis (Reitter, 1876) - Endemism al Carpaților Meridionali: 101, 93, 96
Platynus scrobiculatus (Fabricius, 1801): 138
Europhilus fuliginosum (Panzer, 1809): 25, 102
Agonum afrum Duftschmid, 1812: 141
Agonum moestum (Duftschmid, 1812): 5
Agonum muelleri (Herbst, 1785): 99
Agonum sexpunctatum (Linnaeus, 1758): 28, 41, 80, 93, 101
Agonum viduum (Panzer, 1797): 93, 102
Chlaenius nitidulus (Schränk, 1781): 102, 141
Amara aenea De Geer, 1774: 80
Amara erratica (Duftschmid, 1812): 130

Amara lucida Duftschmid, 1812: 86
Amara misella (Miller, 1868) - Endemism al Carpaților Orientali și Meridionali: 128, 140
Amara montivaga Sturm, 1825: 60
Amara nitida Sturm, 1825: 102
Amara schimperii Wencker, 1866: 101
Amara similata (Gyllenhal, 1810): 75, 86, 128
Amara tibialis Paykull, 1798: 86
Demetrias atricapillus Linnaeus, 1758: 81, 86

SILPHIDAE

Nicrophorus fossor (Erichson, 1837): 39, 97, 138
Nicrophorus vespillo (Linnaeus, 1758): 93
Nicrophorus vespilloides Herbst, 1784: 21, 23, 39, 83, 92, 97, 108, 112
Thanatophilus rugosus (Linnaeus, 1758): 83, 93, 126
Xylodrepa quadripunctata Linnaeus, 1758: 28
Oiceoptoma thoracica (Linnaeus, 1758): 11, 76, 83, 92, 93, 118
Phosphuga atrata (Linnaeus, 1758): 1, 26, 30, 46, 53, 79, 116, 118
Silpha carinata Herbst, 1783: 21, 23, 26, 39, 59
Silpha obscura Linnaeus, 1758: 33, 59, 64

STAPHYLINIDAE

Phloeocharis subtilissima Mannerheim, 1830: 37
Megarthus sinuato-collis Lacordaire, 1835: 4, 100
Proteinus brachypterus (Fabricius, 1792): 98, 106
Anthobium imhoffii (Heer, 1838): 26, 46, 65, 128
Anthobium luteum (Marsham, 1802): 65, 120, 137
Eusphalerum anale (Erichson, 1840): 128
Eusphalerum minutum (Fabricius, 1792): 17, 61, 79, 86, 89, 108, 109, 144
Eusphalerum primulae (Stephens, 1834): 83
Omalius excavatum Stephens, 1834: 8

- Omalium ferrugineum* Kraatz, 1858: 133, 134
- Lathrimaeum prolongatum* (Rottenberg, 1837): 96
- Acidota crenata* (Fabricius, 1792): 26
- Amphichroum dentipes* (Heer, 1838): 8, 49
- Geodromicus nigrita* (Ph.W.J.Müller, 1821): 127
- Anthophagus alpestris* (Heer, 1838): 65, 108
- Anthophagus alpinus* (Paykull, 1790): 128, 129
- Anthophagus caraboides* (Linnaeus, 1758): 109
- Anthophagus omalinus* (Zetterstedt, 1828): 65, 128
- Coprophilus striatulus* (Fabricius, 1792): 2
- Trogophloeus corticinus* (Gravenhorst, 1806): 109
- Trogophloeus rivularis* (Motschulsky, 1860): 40
- Oxytelus mutator* (Lohse, 1936): 56, 57, 60
- Oxytelus piceus* (Linnaeus, 1767): 83
- Oxytelus rugosus* (Fabricius, 1775): 40, 80, 144
- Platystethus arenarius* (Fourcroy, 1785): 65, 81, 89, 128, 129, 137
- Oxyporus maxillosus* Fabricius, 1792: 90
- Siemus angustatus* (Stephens, 1832): 93
- Siemus bifoveolatus* (Gyllenhal, 1827): 8, 81, 108, 121
- Siemus bimaculatus* Gyllenhal, 1810: 144
- Siemus brunnipes* (Stephens, 1833): 17, 47
- Siemus cicindeloides* (Schaller, 1783): 107, 137
- Siemus clavicornis* (Scopoli, 1763): 12, 144
- Siemus junco* (Paykull, 1789): 79
- Siemus obscuripes* (Ganglbauer, 1896) - Endemism al Carpaților Orientali: 54, 27, 128, 138, 140
- Siemus similis* (Herbst, 1784): 8, 63, 76, 77, 79, 81, 83, 86, 123
- Siemus tarsalis* (Ljungh, 1804): 51, 106, 108
- Paederus fuscipes* Curtis, 1826: 86
- Paederus limnophilus* Erichson, 1840: 121
- Paederus littoralis* Gravenhorst, 1802: 40, 63
- Paederus riparius* (Linnaeus, 1758): 144
- Paederus ruficollis* (Fabricius, 1781): 82
- Stilicis erichsoni* (Fauvel, 1867): 108, 144
- Stilicis rufipes* Germar, 1836: 76, 102
- Stilicis similis* (Erichson, 1839): 86
- Lathrobium brunnipes* (Fabricius, 1792): 26, 49, 89, 106, 137
- Lathrobium laevipenne* Heer, 1839: 101
- Lathrobium sodale* Kraatz, 1857: 93
- Lathrobium taxi* (Bernhauer, 1902): 87
- Gyrophypnus fracticornis* (O.F.Müller, 1776): 65
- Xantholinus azuganus* Reitter, 1908 - Endemism al Carpaților Orientali: 8, 106
- Othius punctulatus* (Goeze, 1777): 102, 108
- Othius transsylvanicus* (Ganglbauer, 1895) - Endemism al Carpaților Orientali și Meridionali: 8, 17, 26, 34, 42, 45, 53, 93, 101, 128, 140
- Philonthus cognatus* (Stephens, 1832): 83, 89, 99, 106, 109, 130
- Philonthus cruentatus* (Gmelin, 1789): 17
- Philonthus decorus* (Gravenhorst, 1802): 49, 137
- Philonthus laevicollis* (Lacordaire, 1908): 20, 23, 43, 93
- Philonthus laminatus* (Creutzer, 1799): 59, 79, 106
- Philonthus montivagus* (Heer, 1839): 140
- Philonthus politus* (Linnaeus, 1758): 126
- Philonthus puella* (Nordmann, 1837): 65
- Philonthus scoticus* (Joy, 1913) - Specie nouă în fauna Transilvaniei: 101
- Philonthus spinipes* (Sharp, 1874): 65, 140
- Philonthus tenuicornis* (Rey, 1853): 89
- Gabrius pennatus* Sharp, 1810: 83, 109
- Ontholestes murinus* (Linnaeus, 1758): 93
- Ontholestes tessellatus* (Fourcroy, 1785): 12, 45, 83, 128
- Platydracus chalconcephalus* (Fabricius, 1801): 90

- Staphylinus erythropterus* (Linnaeus, 1758): 36, 49
Staphylinus dimidiaticornis (Gemminger, 1851): 80
Ocyopus aenocephalus (De Geer, 1774): 65, 79
Ocyopus biharicus G.Müller, 1927: 28, 83
Ocyopus compressus (Marsham, 1802): 27
Ocyopus fuscatus (Gravenhorst, 1802): 93, 101, 104
Ocyopus kuntzeni (G.Müller, 1926): 10
Ocyopus macrocephalus (Gravenhorst, 1802): 13, 23, 96
Ocyopus pedator (Gravenhorst, 1802): 32
Ocyopus picipennis (Fabricius, 1792): 27
Quedius boops (Gravenhorst, 1802): 51, 53, 86, 90
Quedius cincticollis (Kraatz, 1847): 17, 34, 42, 45, 54, 101, 106, 128, 140, 142
Quedius collaris (Erichson, 1840): 26, 45, 51, 100, 106, 140, 142
Quedius curtipennis Bernhauer, 1908: 52
Quedius fuliginosus (Gravenhorst, 1802): 26, 49, 51
Quedius fulvicollis Stephens, 1833: 140
Quedius limbatoides (Coiffait, 1963): 90
Quedius mesomelinus (Marsham, 1802): 20
Quedius nitipennis Stephens, 1833: 26, 46, 86
Quedius obscuripennis (Bernhauer, 1900): 17, 26, 34, 45, 54, 65, 101, 127, 128, 140
Quedius paradisiannus (Heer, 1839): 51, 53, 106
Quedius plagiatus (Mannerheim, 1843): 138
Quedius punctatellus (Heer, 1839): 54, 128
Quedius transsylvanicus (Weise, 1865): 128
Quedius umbrinus (Erichson, 1839): 47, 51, 96
Sepedophilus marshami (Stephens, 1832): 89
Mycetoporus nigricollis (Stephens, 1832): 79
Bolitobius bicolor (Gravenhorst, 1806): 101
Bolitobius lunulatus (Linnaeus, 1761): 45, 49, 51, 90, 97
Bolitobius thoracicus (Fabricius, 1777): 108
Bolitobius trinotatus (Erichson, 1839): 98, 106
Tachyporus chrysomelinus (Linnaeus, 1758): 83
Tachyporus hypnorum (Fabricius, 1775): 86
Tachyporus nitidulus (Fabricius, 1781): 63
Tachyporus obtusus (Linnaeus, 1767): 66, 85
Tachyporus pusillus (Gravenhorst, 1806): 47
Tachyporus scitulus Erichson, 1837: 101
Tachyporus solutus Erichson, 1839: 86, 88, 89, 144
Tachinus elongatus Gyllenhal, 1810: 96
Tachinus laticollis Gravenhorst, 1802: 23, 34, 45, 49, 51, 65, 128, 144
Tachinus marginellus Fabricius, 1781: 50
Tachinus pallipes Gravenhorst, 1806: 23, 17, 42, 43, 45, 53, 65, 97, 101, 106
Tachinus proximus Kraatz, 1855: 128
Hygronoma dimidiata (Gravenhorst, 1806): 89
Leptusa carpathica Weise, 1876: 45, 128
Autalia puncticollis Sharp, 1864: 65
Aloconota gregaria (Erichson, 1839): 40
Liogluta oblongiuscula (Sharp, 1869): 102
Atheta atramentaria (Gyllenhal, 1810): 65
Atheta cauta (Erichson, 1837): 128
Atheta crassicornis (Fabricius,): 98
Atheta excellens (Kraatz, 1856): 65
Atheta fungi (Gravenhorst, 1806): 106, 89, 144
Atheta gagatina (Baudi, 1848): 47, 52
Atheta longicornis (Gravenhorst, 1802): 65
Atheta putrida (Kraatz, 1856): 98
Aleuonota rufotestacea (Kraatz, 1856): 65
Drusilla canaliculata (Fabricius, 1787): 140

Zyras humeralis (Gravenhorst, 1802): 20, 23

Oxypoda acuminata (Stephens, 1832): 109

Oxypoda opaca (Gravenhorst, 1802): 106

Oxypoda riparia (Fairmaire, 1859): 90

Aleochara bilineata (Gyllenhal, 1810): 65

Aleochara bipustulata (Linnaeus, 1761): 65

Aleochara curtula (Goeze, 1777): 76, 83

HISTERIDAE

Hesperinus semistriatus (Scriba, 1790): 142

Hister bissexstriatus Fabricius, 1801: 75, 93

Hister quadrimaculatus Linnaeus, 1758: 60

Hister unicolor Linnaeus, 1758: 118

Margarinotus brunneus (Fabricius, 1775): 56, 76

Margarinotus ignobilis (Marseul, 1854): 76

Margarinotus merdarius (Hoffmann, 1803): 83

Margarinotus striola succicola (Thomson, 1862):
76

Margarinotus terricola (Germar, 1824): 81

Margarinotus ventralis (Marseul, 1854): 118

Platysoma minor (Rossi, 1792): 60, 118

SCAPHIDIIDAE

Scaphisoma agaricinum Linnaeus, 1758: 118

SPHAERITIDAE

Sphaerites glabratus Fabricius, 1773: 45

LYCIDAE

Platycis minutus (Fabricius, 1787): 100

Homalysius fontisbellaquei Fourcroy, 1785: 108

Lygistopterus sanguineus (Linnaeus, 1758): 17,
108, 112, 114, 132

LAMPYRIDAE

Lampyris noctiluca Linnaeus, 1758: 118

CANTHARIDAE

Podabrus alpinus (Paykull, 1798): 17, 26, 33, 46,
52, 142, 143

Cantharis figurata Mannerheim, 1843: 17, 38

Cantharis fulvicollis Fabricius, 1792: 17, 46, 47

Cantharis fusca Linnaeus 1758: 60, 76, 80, 86,

Cantharis haemorrhoidalis Fabricius, 1792: 12

Cantharis livida Linnaeus, 1758: 11, 12, 18, 47,
52, 60, 82, 86

Cantharis longicollis Kiesenwetter, 1759: 60

Cantharis nigricans (Müller, 1776): 61, 71, 86,
108, 144

Cantharis pellucida Fabricius, 1792: 17, 144

Cantharis rustica Fallén, 1807: 61, 77, 86

Cantharis sudetica Letzner, 1847: 12

Cantharis violacea Paykull, 1798: 17

Podistra pilosa Paykull, 1798: 17

Podistra proluxa (Maerkel, 1851): 116, 128

Podistra rufotestacea Letzner, 1844: 46, 108, 118

Rhagonycha fulva (Scopoli, 1763): 16, 66, 118,
145, 146

Rhagonycha gallica Pic, 1823: 61

Rhagonycha limbata Thomson, 1864: 17, 75, 77,
86, 89

Rhagonycha nigriceps (Waltl, 1838): 53, 108, 116

Rhagonycha nigripes (Redtenbacher, 1842): 17,
33, 45, 46, 65, 116, 121, 136, 143

Rhagonycha testacea (Linnaeus, 1758): 38, 52, 89,
108, 109

Rhagonycha translucida (Krynitzki, 1832): 128

Malthodes maurus Castelnau, 1840: 17

MALACHIIDAE

Charopus concolor (Fabricius, 1801): 89

Charopus flavipes (Paykull, 1798): 109

Axinotarsus marginalis Castelnau, 1840: 16, 47, 63, 76

Axinotarsus ruficollis Olivier, 1790: 145

Malachius aeneus Linnaeus, 1758: 80

Malachius bipustulatus (Linnaeus, 1758): 61, 69, 70, 73, 76, 77, 86

Malachius falcifer (Abeille, 1882): 16, 40, 66

Malachius geniculatus Germar, 1824: 146

Malachius marginellus Olivier, 1819: 63, 146

Malachius viridis Fabricius, 1801: 18, 76

Anthocomus bipunctatus (Harrer, 1784): 8, 9

MELYRIDAE

Trichocelebe floralis (Olivier, 1790): 109

Dasytes caeruleus (De Geer, 1781): 78, 86

Dasytes fuscus (Illiger, 1801): 78, 86

Dasytes niger Linnaeus, 1767: 112, 118

Dasytes plumbeus Müller, 1776: 47, 66, 76, 137, 145

Dolichosoma lineare (Rossi, 1794): 72

Danacaea nigratarsis (Küster, 1850): 16

Danacaea serbica Kiesenwetter, 1863: 66

CLERIDAE

Opilo mollis (Linnaeus, 1758): 78

Thanasimus formicarius Linnaeus, 1758: 24, 53

Trichodes apiarius (Linnaeus, 1758): 12, 62, 65, 126, 128, 143, 146

LAGRIIDAE

Lagria hirta (Linnaeus, 1758): 65, 66, 68, 116, 118, 141, 146

ALLECULIDAE

Cteniopus flavus (Scopoli, 1763): 120

Podonta nigrata (Fabricius, 1794): 120, 146

Pseudocistela ceramboides (Linnaeus, 1761): 118

SERROPALPIDAE

Orchesia minor Walker, 1837: 112

MELOIDAE

Lytta vesicatoria (Linnaeus, 1758): 144

Meloe brevicollis Panzer, 1793: 79

Meloe proscarabaeus Linnaeus, 1758: 17

Meloe violaceus Marsham, 1802: 71, 83

ANTHICIDAE

Notoxus miles Schaum, 1842: 109

PYROCHROIDAE

Pyrochroa coccinea (Linnaeus, 1761): 67

Pyrochroa serraticornis Scopoli, 1763: 61, 73

Schizotus pectinicornis (Linnaeus, 1758): 90

OEDEMERIDAE

Nacerta rufiventris (Scopoli, 1763): 18, 111, 112, 137, 143

Nacerta ustulata (Fabricius, 1787): 111, 112

Chrysanthia nigricornis Westhauser, 1882: 112, 118

Chrysanthia viridissima (Linnaeus, 1758): 18, 65, 143

Ischnomera coerulea (Linnaeus, 1758): 8, 78

Oedemera femorata (Scopoli, 1763): 12, 47, 63, 76, 118, 146

Oedemera flavipes (Fabricius, 1792): 63

Oedemera laticollis (Seidlitz, 1920): 38

Oedemera lurida (Marsham, 1802): 30, 60, 77, 108, 146

Oedemera podagrariae (Linnaeus, 1767): 16, 145, 146

Oedemera subulata (Olivier, 1794): 16

Oedemera virescens (Linnaeus, 1767): 11, 12, 46, 61, 76, 116

TENEBRIONIDAE

Blaps lethifera Marsham, 1802: 58

Opatrum sabulosum (Linnaeus, 1761): 89

LUCANIDAE

Lucanus cervus Linnaeus, 1758: 29, 47, 60

Dorcus parallelepipedus (Linnaeus, 1758): 112

Sinodendron cylindricum (Linnaeus, 1758): 30

GEOTRUPIDAE

Bolboceus armiger (Scopoli, 1772): 40, 80

Geotrupes stercorarius (Linnaeus, 1758): 65

Geotrupes stercorosus (Scriba, 1791): 30, 33, 46, 55, 53, 56, 57, 65, 76, 77, 81, 97, 98, 107, 137, 135

Geotrupes vernalis (Linnaeus, 1758): 111

SCARABAEIDAE

Aphodius alpinus (Scopoli, 1763): 65, 115, 128, 139, 135

Aphodius ater (De Geer, 1774): 26, 77, 89, 127, 144

Aphodius coenosus (Panzer, 1798): 60

Aphodius depressus (Kugelman, 1792): 26, 65, 83, 118, 127

Aphodius equestris (Panzer, 1798): 77, 81, 83

Aphodius erraticus (Linnaeus, 1758): 1, 26, 79, 81, 118

Aphodius fimetarius (Linnaeus, 1758): 60, 65, 81, 83, 89, 93, 118, 127, 128, 129, 139

Aphodius fossor (Linnaeus, 1758): 65, 118

Aphodius gibbus Germar, 1817: 135

Aphodius granarius (Linnaeus, 1767): 77, 79, 83, 89

Aphodius haemorrhoidalis (Linnaeus, 1758): 60, 82, 118

Aphodius laeviceps Rey, 1890 - Specie nouă pentru fauna Transilvaniei: 1

Aphodius luridus (Fabricius, 1775): 1, 79, 80, 81, 93,

Aphodius prodromus (Brahm, 1790): 1, 59, 81, 89

Aphodius pusillus (Herbst, 1789): 81, 118

Aphodius rufipes (Linnaeus, 1758): 56, 65, 111, 112, 116, 118

Aphodius scrutator (Herbst, 1789): 65, 118

Aphodius scybalarius (Fabricius, 1781): 65, 118

Aphodius sphaclatus (Panzer, 1798) - Specie nouă pentru fauna Transilvaniei: 79, 93

Aphodius varians Duftschmid, 1805: 1

Sisyphus schaefferi (Linnaeus, 1758): 57

Copris lunaris (Linnaeus, 1758): 77

Onthophagus coenobita (Herbst, 1783): 56, 60, 86

Onthophagus fracticornis (Preyssler, 1790): 1, 77, 79, 81, 83, 89, 118

Onthophagus illyricus (Scopoli, 1763) - Specie nouă pentru fauna Transilvaniei: 118

Onthophagus ovatus (Linnaeus, 1767): 60, 81, 77, 79, 118

Onthophagus taurus (Schreber, 1759): 1

Onthophagus verticicornis (Laicharting, 1781): 56, 79, 145

MELOLONTHIDAE

Serica brunnea (Linnaeus, 1758): 111

Omaliopsis ruricola (Fabricius, 1775): 118

Amphimallon assimile (Herbst, 1790): 47

Amphimallon solstitialis (Linnaeus, 1758): 12, 47, 118, 120, 145

Melolontha melolontha (Linnaeus, 1758): 3, 4, 17

Anisoplia horticola (Linnaeus, 1758): 30, 33, 46, 52, 77, 82, 86, 107, 108,

Gnorimus nobilis (Linnaeus, 1758): 11

Epicometis hirta (Poda, 1761): 2, 60, 61, 75, 77, 89

Oxythreya funesta (Poda, 1761): 120, 146
Cetonia aurata (Linnaeus, 1758): 11, 19, 60, 66,
75, 112, 118, 141, 145
Valgus hemipterus (Linnaeus, 1758): 60, 75
Trichius fasciatus (Linnaeus, 1758): 11, 18, 26,
66, 82, 107, 108, 111, 112, 118, 137
Trichius sexualis (Bedel, 1980): 142

CERAMBYCIDAE

Prionus coriarius (Linnaeus, 1758): 112, 118, 121
Asemum striatum (Linnaeus, 1758): 24
Tetropium castaneum (Linnaeus, 1758): 46, 52, 53
Tetropium fuscum (Fabricius, 1787): 33
Rhagium inquisitor (Linnaeus, 1758): 24
Rhagium mordax (De Geer, 1775): 81, 107
Oxymirus cursor (Linnaeus, 1758): 86
Pachyta quadrimaculata (Linnaeus, 1758): 18, 26,
82, 107, 108, 112, 114, 118, 137
Evodinus clathratus (Fabricius, 1792): 17, 46, 142
Carilia virginea (Linnaeus, 1758): 17, 18, 26, 33,
46, 52, 82, 107, 108, 111, 114, 116, 137
Dinoptera collaris (Linnaeus, 1758): 18, 61, 77,
111, 112
Pidonia lurida (Fabricius, 1792): 11, 18, 30, 33,
46, 52, 61, 107, 108, 111, 114, 137, 142
Alosterna tabacicolor (De Geer, 1775): 11, 12, 18,
52, 61, 77, 108, 114, 118, 137, 144
Nivellia sanguinosa (Gyllenhal, 1827): 108
Anoplodera sexguttata (Fabricius, 1775): 11, 12,
61
Pseudovadonia livida pecta (K. et J. Dan, 1891):
12, 16, 18, 26, 53, 60, 61, 74, 76, 118, 126
Brachyleptura maculicornis (De Geer, 1775): 52,
53, 107, 108, 111, 112, 118
Stictoleptura scutellata (Fabricius, 1781): 137
Corymbia rubra (Linnaeus, 1758): 65, 111, 112,
118, 126, 137
Anastrangalia dubia (Scopoli, 1763): 103, 107,
111, 112, 114, 118, 137

Anastrangalia sanguinolenta (Linnaeus, 1761):
18, 46, 65, 107, 111, 112, 114, 126
Lepturobosca virens (Linnaeus, 1758): 18, 107,
114, 137, 142
Pachytodes cerambyciformis (Schränk, 1781): 11,
12, 18, 26, 46, 61, 103, 111, 112, 114, 137
Pachytodes erraticus erythrurus (Küster, 1848):
16, 63, 146
Judolia sexmaculata (Linnaeus, 1758): 33, 55, 108
Leptura arcuata Panzer, 1793: 11, 26, 52, 55, 77,
107, 108, 111, 112, 118, 144
Leptura aurulenta (Fabricius, 1792): 137
Leptura maculata (Poda, 1761): 11, 16, 66, 112,
118, 137
Leptura quadrifasciata Linnaeus, 1758: 18, 63,
66, 111, 137, 141
Stenurella bifasciata (Müller, 1776): 63, 146
Stenurella melanura (Linnaeus, 1758): 12, 16, 18,
65, 66, 108, 112, 114, 118, 121, 126, 137, 145
Stenurella nigra (Linnaeus, 1758): 61, 80, 112,
118
Stenurella septempunctata (Fabricius, 1792): 118
Cerambyx scopoli Fuessly, 1775: 12, 75, 81
Obrium brunneum (Fabricius, 1792): 30
Stenopterus rufus (Linnaeus, 1767): 12
Molorchus minor (Linnaeus, 1758): 18, 30, 33,
144
Callidium violaceum (Linnaeus, 1758): 46
Pyrrhidium sanguineum (Linnaeus, 1758): 89
Clytus lama Mulsant, 1847: 18
Chlorophorus figuratus (Scopoli, 1763): 60
Chlorophorus herbstii (Brahm, 1790): 112
Dorcadion aethiops (Scopoli, 1763): 12
Dorcadion murrayi Küster, 1847: 79, 80
Dorcadion pedestre (Poda, 1761): 75
Leiopus nebulosus (Linnaeus, 1758): 120
Agapanthia dahli (Richter, 1821): 141

Agapanthia villosoviridescens (De Geer, 1775):
26, 30, 46, 52, 61, 84, 108, 144

Phytoecia cylindrica (Linnaeus, 1758): 61, 63, 77

Phytoecia pustulata (Schrank, 1776): 60

temostola dubia (Laicharting, 1784): 61

Oberea erythrocephala (Schrank, 1776): 77

Oberea oculata (Linnaeus, 1758): 29

Tetrops praeusta (Linnaeus, 1758): 86

CHRYSOMELIDAE

Donacia thalassina Germar, 1811: 86

Plateumaris affinis (Kunze, 1818): 75

Plateumaris consimilis (Schrank, 1781): 17, 25,
26, 46, 49, 52, 60, 61, 75, 77, 79, 107, 108

Plateumaris rustica (Kunze, 1818): 79

Orsodacne cerasi (Linnaeus, 1758): 112, 118

Orsodacne lineola (Panzer, 1795): 61

Zeugophora flavicollis (Marsham, 1802): 29

Lema cyanella (Linnaeus, 1758): 86

Oulema gallaeciana (Heyden, 1870): 46, 89

Oulema melanopus (Linnaeus, 1758): 11, 52, 60,
63, 146

Oulema septentrionis (Weise, 1880) - Specie rară
în Bazinul Carpatic, frecvent în Transilvania: 11,
74, 79, 86, 89, 108, 126

Lilioceris merdigera (Linnaeus, 1758): 30

Labidostomis longimana (Linnaeus, 1761): 18, 26,
30, 60, 63, 76, 77, 82, 84, 112, 145, 146

Clytra laeviuscula Ratzeburg, 1837: 29, 33, 52,
76

Smaragdina flavicollis (Charpentier, 1825): 63,
112

Smaragdina salicina (Scopoli, 1763): 60, 61, 75

Smaragdina xanthaspis (Germar, 1824): 47, 53,
63, 112, 118

Pachybrachis fimbriolatus Suffrian, 1848: 76

Pachybrachis hieroglyphicus (Laicharting, 1781):
120

Pachybrachis sinuatus Mulsant et Rey, 1859: 18,
66, 76, 84, 137, 146

Cryptocephalus aureolus illyricus Franz, 1949: 65,
77

Cryptocephalus biguttatus (Scopoli, 1763): 61

Cryptocephalus bilineatus (Linnaeus, 1767): 145

Cryptocephalus bipunctatus (Linnaeus, 1758): 16,
47, 53, 61, 77, 84, 112, 118

Cryptocephalus carpathicus J. Frivaldszky, 1883:
108

Cryptocephalus connexus Olivier, 1808: 145, 146

Cryptocephalus decemmaculatus (Linnaeus,
1758): 108

Cryptocephalus elegantulus Gravenhorst, 1807: 61

Cryptocephalus flavipes Fabricius, 1781: 60, 61,
63, 77

Cryptocephalus frenatus Laicharting, 1781: 25, 66

Cryptocephalus hypochaeridis hypochaeridis
(Linnaeus, 1758):
16, 18, 29, 63, 76, 77, 111, 112, 118, 145, 146

Cryptocephalus labiatus (Linnaeus, 1761): 46

Cryptocephalus moraei (Linnaeus, 1758): 17, 26,
47, 52, 53, 63, 82, 108, 112, 120, 121, 145, 146

Cryptocephalus octopunctatus (Scopoli, 1763):
26, 28, 52

Cryptocephalus quadripustulatus Gyllenhal, 1813:
100

Cryptocephalus saliceti Zebe, 1855: 118, 137

Cryptocephalus sericeus sericeus (Linnaeus,
1758): 16, 47, 63, 65, 66, 77, 112, 118, 120, 145

Cryptocephalus sericeus zambanellus Marseul,
1875: 126

Cryptocephalus sexpunctatus (Linnaeus, 1758):
29, 61

Cryptocephalus violaceus Laicharting, 1781: 26,
33, 60, 61, 84, 86

- Cryptocephalus vittatus* Fabricius, 1775: 104, 121
- Pales ulema* Germar, 1813: 61
- Bromius obscurus obscurus* (Linnaeus, 1758): 46
- Pachnephorus pilosus* (Rossi, 1790): 144
- Leptinotarsa decemlineata* (Say, 1824): 11, 26, 46, 61, 86, 106, 107, 108, 126, 144
- Chrysolina (Fastuolina) fastuosa* (Scopoli, 1763): 11, 49, 66, 111, 116, 118, 137
- Chrysolina carpathica* (Fuss, 1856) - Endemism al Carpaților Meridionali: 131
- Chrysolina coeruleans* (Scriba, 1791): 11, 13, 45, 66, 128, 130, 137
- Chrysolina crassicollis rementina* Bechyné, 1950 - Până astăzi cunoscut doar în Carpații Meridionali, identificarea la Răcățâu fiind nouitate: 13
- Chrysolina crassimargo* (Germar, 1824): 49
- Chrysolina globipennis globipennis* (Suffrian, 1851): 124
- Chrysolina haemoptera* (Linnaeus, 1758): 50
- Chrysolina herbacea* (Duftschmid, 1825): 11, 26, 30, 35, 46, 49, 52, 60, 63, 66, 112, 118, 121, 124, 130, 131, 137, 145
- Chrysolina lapidaria lapidaria* Bechyné, 1950: 128
- Chrysolina marcasitica marcasitica* (Germar, 1824): 50, 137
- Chrysolina marcasitica turgida* (Weise, 1882): 11, 30, 108
- Chrysolina marginata* (Linnaeus, 1758): 34
- Chrysolina menthae* (Duftschmid, 1825): 137
- Chrysolina olivieri olivieri* (Bedel, 1892): 137, 145
- Chrysolina olivieri subalpina* (Csiki, 1952): 120
- Chrysolina polita* (Linnaeus, 1758): 16, 26, 46, 49, 50, 52, 63, 80, 82, 111, 112, 118, 121, 122, 137
- Chrysolina rufa squalida* (Suffrian, 1851): 81
- Chrysolina staphylaea* (Linnaeus, 1758): 111
- Chrysolina sturmi* (Westhoff, 1882): 26
- Chrysolina umbratilis* (Weise, 1887): 129
- Chrysolina varians* (Schaller, 1783): 11, 26, 52, 53, 61, 63, 76, 77, 86, 107, 108, 111, 112, 118, 126, 124, 137
- Oreina alpestris alpestris* (Schummel, 1844): 30
- Oreina bidentata* Bontems, 1981: 61, 112
- Oreina cacaliae senecionis* (Schummel, 1843): 30, 33, 34
- Oreina caerulea* (Olivier, 1790): 112, 118, 120, 137
- Oreina intricata anderschi* (Duftschmid, 1825): 11
- Oreina intricata intricata* (Germar, 1824): 30, 33, 128
- Oreina plagiata plagiata* (Suffrian, 1861) - Endemism Carpatic: 11
- Oreina speciosissima speciosissima* (Scopoli, 1763): 45
- Oreina virgulata virgulata* (Germar, 1824): 30
- Oreina viridis viridis* (Duftschmid, 1825): 129
- Colaphus sophiae* (Schaller, 1783): 2
- Gastrophysa polygona* (Linnaeus, 1758): 63, 79, 89, 100, 128
- Gastrophysa viridula* (De Geer, 1775): 11, 12, 17, 79, 83, 89, 100, 107, 126, 128, 137
- Phaedon armoraciae* (Linnaeus, 1758): 36, 100
- Phaedon cochleariae* (Fabricius, 1792): 12, 26, 49, 50, 52, 79, 121
- Sclerophaedon carniolicus* (Germar, 1824): 31, 34, 36, 45, 49, 50, 51, 52, 137
- Sclerophaedon carpathicus* Weise, 1875 - Endemism al Carpaților Orientali și Meridionali: 34, 45
- Hydrothassa glabra* (Herbst, 1783): 2, 17, 52, 66
- Hydrothassa marginella* (Linnaeus, 1758): 26, 49, 52, 79, 102, 108, 144
- Timarchida deubeli* Ganglbauer, 1897: 11, 104

- Blugiodera versicolora* (Laicharting, 1781): 60, 61, 75, 83, 89, 120
- Linzeidea aenea* (Linnaeus, 1758): 11, 29, 49, 50, 51, 52, 81, 95, 102, 106, 108, 121, 122, 130, 137
- Chrysomela cuprea* (Fabricius, 1775): 29, 106, 111, 112, 122
- Chrysomela populi* (Linnaeus, 1758): 60, 146
- Chrysomela saliceti* Weise, 1884: 11, 40
- Chrysomela vigintipunctata* (Scopoli, 1763): 29, 55, 61, 75, 83, 111
- Gonioctena fornicata* (Brüggemann, 1873): 2, 60
- Gonioctena intermedia* (Helliessen, 1913): 27, 49, 52, 79, 83, 95, 106, 137
- Gonioctena interposita* (Franz et Palmén, 1950): 52
- Gonioctena pallida* (Linnaeus, 1758): 46, 83, 118
- Gonioctena viminalis* (Linnaeus, 1758): 29
- Phratora laticollis* (Suffrian, 1851): 27, 46, 61, 65, 66, 108, 137, 142
- Phratora vitellinae* (Linnaeus, 1758): 29, 46, 50, 61, 66, 75
- Phratora vulgatissima* (Linnaeus, 1758): 46, 75, 86, 111, 118, 140
- Timarcha (Metallothyma) metallica* (Laicharting, 1781): 45, 129, 135
- Timarcha rugulosa* Herrich-Schaeffer, 1838: 13, 120, 124
- Galerucella californiensis* (Linnaeus, 1767): 50, 51, 66, 86
- Galerucella lineola* (Fabricius, 1781): 49, 50, 51, 79, 81, 83, 89, 121, 144
- Lochmaea capreae* (Linnaeus, 1758): 18, 46, 75, 77, 81, 83, 107, 120, 137, 142
- Lochmaea crategi* (Forster, 1771): 75, 79
- Galeruca melanocephala* (Ponza, 1805): 2
- Galeruca tanaceti* (Linnaeus, 1758): 11, 12, 46, 47, 52, 53, 60, 107, 108, 112, 118, 120, 145
- Galeruca pomonae* (Scopoli, 1763): 12, 26, 52, 108, 120, 146
- Agelastica alni* (Linnaeus, 1758): 137
- Luperus luperus* (Sulzer, 1776): 29, 40, 47, 86
- Luperus viridipennis* Germar, 1824: 128, 140
- Luperus xanthopoda* (Schrank, 1781): 29
- Phyllotreta atra* (Fabricius, 1775): 12, 16, 17, 26, 47, 61, 63, 60, 76, 79, 86, 89, 108, 121, 128, 137, 144, 145, 146
- Phyllotreta christinae* Heikertinger, 1941: 128
- Phyllotreta cruciferae* (Goeze, 1777): 63
- Phyllotreta diademata* Foudras, 1859: 83, 144, 145
- Phyllotreta exclamationis* (Thunberg, 1784): 79, 144
- Phyllotreta flexuosa* (Illiger, 1794): 51, 52
- Phyllotreta nemorum* Linnaeus, 1758: 26, 120, 137
- Phyllotreta nigripes* (Fabricius, 1775): 26, 79, 86, 89, 108
- Phyllotreta ochripes* Curtis, 1837: 60, 61, 63, 79
- Phyllotreta tetrastigma* (Comolli, 1837): 79
- Phyllotreta undulata* Kutschera, 1860: 12, 26, 47, 53, 61, 63, 76, 80, 83, 86, 89, 108, 137, 144
- Phyllotreta vittata* (Fabricius, 1801): 47, 79, 86
- Phyllotreta vittula* Redtenbacher, 1849: 16, 17, 47, 63, 60, 108, 120, 121, 128, 137, 145
- Aphthona euphorbiae* (Schrank, 1781): 12, 17, 47, 60, 83, 86, 89, 144, 146
- Aphthona lacertosa* (Rosenhauer, 1847): 63, 60, 76, 144, 145
- Aphthona nigriscutis* Foudras, 1860: 63
- Aphthona ovata* Foudras, 1860: 63, 65
- Aphthona pallida* (Bach, 1856): 146
- Aphthona venustula* (Kutschera, 1861): 66
- Aphthona violacea* (Koch, 1803): 40, 76
- Longitarsus exoletus* (Linnaeus, 1758): 63

- Longitarsus melanocephalus* (De Geer, 1775): 61, 63, 76, 86, 121, 144, 145, 146
- Longitarsus nasturtii* (Fabricius, 1792): 26, 83
- Longitarsus parvulus* (Paykull, 1799): 61, 76, 86, 108, 128, 144, 145
- Longitarsus suturellus* (Duftschmid, 1825): 83
- Longitarsus symphyti* Heikertinger, 1912: 63
- Longitarsus tabidus* (Fabricius, 1775): 66
- Altica carduorum* Guérin, 1858: 50
- Altica oleracea* (Linnaeus, 1758): 40, 46, 47, 66, 83, 86, 89, 137
- Batophila rubi* (Paykull, 1799): 11, 61, 66, 81, 86, 102, 144
- Asiorestia corpulenta* (Kutschera, 1860): 17, 34, 76, 81, 104, 137, 140
- Asiorestia cyanescens* (Duftschmid, 1825): 116
- Asiorestia cyanipennis* (Kutschera, 1860): 34
- Asiorestia femorata* (Gyllenhal, 1813): 46, 108, 137
- Asiorestia ferruginea* (Scopoli, 1763): 26, 46, 47, 52, 60, 63, 76, 77, 82, 111, 118, 121, 145
- Asiorestia transsylvanica* Fuss, 1864 - Endemism Carpatic: 128
- Asiorestia transversa* (Marsham, 1802): 121
- Derocrepis rufipes* (Linnaeus, 1761): 40, 60, 61, 77
- Hippuriphila modeeri* (Linnaeus, 1761): 79, 121
- Crepidodera aurata* (Marsham, 1802): 11, 46, 53, 60, 61, 66, 81, 86, 108, 120, 145, 146
- Crepidodera aurea* (Geoffroy, 1785): 47, 108, 146
- Crepidodera fulvicornis* (Fabricius, 1792): 75
- Epitrix pubescens* (Koch, 1803): 61, 63, 60
- Minota carpathica* Heikertinger, 1912: 36, 45, 49, 50, 51, 65, 101, 104, 128, 140, 142
- Mantura obtusata* (Gyllenhal, 1813): 61
- Chaetocnema arenacea* (Allard, 1860): 146
- Chaetocnema aridula* (Gyllenhal, 1827): 120
- Chaetocnema chlorophana* (Duftschmid, 1825): 60
- Chaetocnema concinna* (Marsham, 1802): 12, 16, 26, 29, 60, 63, 79, 86, 89, 137, 144, 146
- Chaetocnema conducta* (Motschulsky, 1838): 146
- Chaetocnema hortensis* (Geoffroy, 1785): 26, 63, 79, 89, 108, 121, 137, 145
- Sphaeroderma rubidum* (Graells, 1858): 16, 29
- Sphaeroderma testaceum* (Fabricius, 1775): 60
- Mniophila muscorum* (Koch, 1803): 26, 36, 45, 50, 51, 53, 101, 102, 128, 124, 140
- Dibolia cryptocephala* (Koch, 1803): 47
- Dibolia occultans* (Koch, 1803): 77, 79
- Dibolia rugulosa* Redtenbacher, 1842: 76
- Psylliodes affinis* (Paykull, 1799): 60, 63, 144
- Psylliodes frivaldszkyi* Weise, 1888: 65
- Psylliodes instabilis* Foudras, 1860: 121
- Psylliodes napi* (Fabricius, 1792): 61
- Cassida denticollis* Suffrian, 1844: 47, 60, 89, 145
- Cassida flaveola* Thunberg, 1794: 52, 79, 81, 86, 89, 108, 137, 144
- Cassida hemisphaerica* Herbst, 1799: 108
- Cassida murraea* Linnaeus, 1767: 63, 124
- Cassida nebulosa* Linnaeus, 1758: 46
- Cassida nobilis* Linnaeus, 1758: 79, 89
- Cassida pannonica* Suffrian, 1844 - Specie nouă pentru fauna Transilvaniei: 107, 146
- Cassida rubiginosa* O.F.Müller, 1776: 12, 26, 58, 61, 79, 84, 86, 108,
- Cassida sanguinolenta* O.F.Müller, 1776: 89
- Cassida stigmatica* Suffrian, 1844: 101
- Cassida vibex* Linnaeus, 1767: 61, 63, 79
- Cassida viridis* Linnaeus, 1758: 11, 16, 26, 30, 33, 46, 55, 52, 53, 60, 66, 79, 81, 86, 107, 108, 111, 118, 137, 144, 145
- Cassida vittata* Villers, 1789: 79

Bibliografie:

- Gruev, B., Merkl O. and Vig K. (1993): Geographical distribution of Alticinae (Coleoptera, Chrysomelidae) in Romania. - *Annales hist.-nat. Mus. natn. hung.*, 85: 75-132
- Kaszab Z. (1962): Levélbogarak - Chrysomelidae. - In: *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*. IX/B, 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 416 pp.
- Kuthy D. (1896): Coleoptera. - In: *A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae)*. A k. M. Természettudományi Társulat, Budapest, 213 pp.
- Lie, P. (1990): Carabus (Eucarabus) obsoletus fossilifer paraguayensis n. m. aus Rumänien (Col., Carabidae). - *Ber. Kr. Nürnberg. Ent. Galathea* 6(3): 108-132.
- Lie, P. (1994): Neue Beiträge zur Kenntnis der Carabofauna des Rumänischen Banates für das Jahr 1993 (Coleoptera, Carabidae). - *Folia ent. hung.* 55: 225-232.
- Lucht, W.H. (1987): Die Käfer Mitteleuropas - Katalog. - Goecke & Evers, Krefeld, 342 pp.
- Petri K. (1912): Siebenbürgens Käferfauna. - Hermannstadt, 275 pp.
- Petri K. (1925-1926): Ergänzungen und Berichtigungen zur Käferfauna Siebenbürgens 1912. - *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss. Sibiu* 76: 165-206.

Adatok Erdély (Románia) bogárfaunájához az utóbbi évek gyűjtéseinek alapján. (Insecta: Coleoptera) (Kivonat)

Románia erdélyi területének bogárfaunájáról a legtöbb faunisztikai adat Kuthy (1897), illetve Petri (1912, valamint 1925-1926) összefoglaló munkáiban található. Azóta csak egyes bogárcsaládokkal vagy nemzetségekkel foglalkozó - jórészt kisebb terjedelmű - közlemények láttak napvilágot, melyekben elsősorban a régebbi keletű gyűjtések adatait ismertetik, vagy egyes fajokat, fajcsoportokat revideálnak. E munkák zöme a század első felében íródott. Az újabban megjelent munkák közül kiemelkedőnek tartjuk P. Lie közleményeit, melyekben a szerző az erdélyi, illetve a bánági *Carabus*-faunával foglalkozik, és részben faj alatti új taxonokat ír le, másrészt saját gyűjtéseinek adatait ismerteti (pl. Lie 1990 és 1994). Az Alticinae alcsalád (Chrys-

omelidae) romániai elterjedésének igen alapos és részletes ismertetése található Gruev, Merkl és Vig (1993) munkájában, mely a vonatkozó irodalmat és a régebbi gyűjtések adatait teljes részletességgel ismerteti. Számos előfordulási adat található a Magyarország Állatvilága sorozat eddig megjelent füzeteiben, pl. Kaszab (1962).

Jelen munkánkban az újabb időkben (1967-1994) történt gyűjtőutak eddig feldolgozott anyagát szeretnénk ismertetni. A 617 fajt és alfajt tartalmazó felsorolásban a következő bogárcsaládok képviselői szerepelnek: Carabidae, Silphidae, Staphylinidae, Histeridae, Scaphidiidae, Sphaeritidae, Lycidae, Lampyridae, Cantharidae, Malachiidae, Melyridae, Cleridae, Lagriidae, Alleculidae, Serropalpidae, Meloidae, Anthicidae, Pyrochroidae, Oedemeridae, Lucanidae, Geotrupidae, Scarabaeidae, Melolonthidae, Cerambycidae és Chrysomelidae.

A Staphylinidae család fajainak, valamint a Lamellicornia család sorozat fajainak részbeni meghatározását Ádám László, a Malacodermata és a Diversicornia család sorozatokba tartozó taxonok meghatározását pedig Szalóki Dezső végezte. A futóbogarak néhány példányá Retezár Imre determinálása alapján került be a fajjegyzékünkbe. A fenti kutatóknak a fajok meghatározásáért ezúton mondunk köszönetet.

A fennmaradó családok képviselőinek meghatározását a szerzők végezték: Carabidae - Szél Győző; Silphidae, Histeridae, Scaphidiidae, Sphaeritidae, Lucanidae, Geotrupidae, Scarabaeidae, Cerambycidae, Chrysomelidae - Rozner István.

A fajok felsorolását családonkénti csoportosításban adtuk meg. Az egyes nemzetségek a családokon belül rendszertani sorrendben következnek, míg a fajok egy nemzetségen belül alfabetikus sorrendben találhatók. A fajnevek helyesírásánál, elsősorban a "Die Käfer Mitteleuropas" 14. kötetére (Lucht, 1897) támaszkodtunk. A terjedelem csökkentése végett a lelőhelyeknek (esetleg egyéb adatoknak) csak a számát adtuk meg a fajnevek után. A lelőhelyek jegyzékében a gyűjtők nevei is rövidítve szerepelnek. Ez a jegyzék a fajok felsorolása előtt található, és meggyéknént tartalmazza a magyar és román helységnevekkel meg-

jelölt gyűjtőhelyeket. Törekedtünk arra, hogy a lelőhely-cédulákon szereplő összes adatot felveszük, így sok helyen megtalálható a gyűjtőhely magassága, a gyűjtési mód és néha a növénytársulás is. Megjegyzést az egyes fajokról csak akkor tettünk, ha kárpáti endemizmusról vagy Erdély faunájára új fajról volt szó.

Adataink jelentős része az utóbbi öt év gyűjtőútjainak anyagából származik - a példányokat az Erdélyi Kárpátok 700 és 1300 m között elhelyezkedő 300 és 700 m közötti tölgyes, gyertyános-tölgyes, illetve bükkös övből is, viszont jóval kevesebb a síkvidéki területekről.

Data on the Coleoptera Fauna of Transylvania (Romania)

Based on Recent Collections

(Insecta: Coleoptera)

(Abstract)

Most data referring to the Coleoptera fauna on the territory of Transylvania (Romania) come from review studies of Kuthy (1897) and Petri (1912 and 1925 1926). Since then, only shorter papers, based on data of old collections, have been published about a few beetle families or genera. Most of these papers were written in the first half of the century. Recently, P. Lie published his studies dealing with the *Carabus* fauna of Transylvania and Banat and described new subspecies based on the results of his own collections (Lie 1990 and 1994). A detailed and thorough survey of the geographical distribution of *Alticinae* (Chrysomelidae) in Romania was published by Gruev, Merkl and Vig (1993) also including data of mainly old collections. Numerous locality data are mentioned in the volumes of "Magyarország Állatvilága" (Fauna Hungariae), e.g. Kaszab (1962).

In the present paper we report locality data of species collected between 1967 and 1994. The 617 species and subspecies belong to the following beetle families: Carabidae, Silphidae, Staphylinidae, Histeridae, Scaphidiidae, Sphaeritidae, Lycidae, Lampyridae, Chantharidae, Malachiidae, Melyridae, Cleridae, Lagriidae, Alleculidae, Serro-

palpidae, Meloidae, Anthicidae, Pyrochroidae, Oedemeridae, Lucanidae, Geotrupidae, Scarabaeidae, Melolonthidae, Cerambycidae and Chrysomelidae.

The specimens were identified by the following persons: Győző Szél (Carabidae - in part), Imre Retezár (Carabidae - in part), László Ádám (Staphylinidae and Lucanidae, Geotrupidae, Scarabaeidae, Melolonthidae - in part), István Rozner (Silphidae, Histeridae, Scaphidiidae, Sphaeritidae, Cerambycidae, Chrysomelidae, and Lucanidae, Geotrupidae, Scarabaeidae, Melolonthidae - in part, Dezső Szalóki (Lycidae, Lampyridae, Cantharidae, Malachiidae, Melyridae, Cleridae, Lagriidae, Alleculidae, Serropalpidae, Meloidae, Anthicidae, Pyrochroidae, and Oedemeridae).

In the List of species, the species are given in alphabetical order within a genus, whereas the sequence of the genera and the families follow the system of the 14th volume of *Die Käfer Mitteleuropas* (Lucht 1987). Because of limits of space, the localities and dates of collections together with the name(s) of collector(s) are indicated by numbers following the names of species. The explanation of these numbers can be found in the glossary where the names of the collectors appear abbreviated. The names of the localities are given both in Hungarian and Romanian - grouped according to districts. Since we included all data printed on the labels attached to the specimens, the collecting method, the altitude or even the plant associations are often mentioned. Further remarks are made only in the case of Carpathian endemisms or species new for the fauna of Transylvania.

The majority of our data come from the material collected in the last five years. The bulk of this material was captured in the spruce belt of the Transylvanian Carpathians between 700 and 1300 m altitudes. We have a lot of data from the beech, hornbeam and oak belt (between 300 and 700 m), but only a few from the plain region.

Acknowledgement - We thank Mr. L. Ádám, Mr. I. Retezár and Mr. D. Szalóki (Budapest) for their help in determination our material. The work was supported by the Hungarian National Scientific Research Fund (OTKA 1/3 No.3179).

A Rétyi Nyír egyes kétéltűinek bemutatása*

A Sepsiszentgyörgyről mintegy 10 km-re lévő Rétyi Nyírt 1962-ben védett területté nyilvánították, de valóságban a párt- és államapparátusban dolgozó elit számára fenntartott vadászterületté vált. Ennek érdekében történt a terület bekerítése, a fűcán és dámvad betelepítése, a ragadozómadarak irtása, a vadállomány etetése és gondozása, s a fűcánok búvóhelyének zánt szeder betelepítése is. Ugyanakkor, erdőgazdasági megfontolásokból, nagy területeket ültettek be erdeifenyővel. Mindezzel, a terület arculatában okozott változások ellenére, egyfajta védelmet is jelentett a Rétyi Nyír növény- és állatvilága számára, mivel oda "egyszerű halandónak" tilos volt a bejárás.

Az 1989 utáni változások csak rontották a Rétyi Nyír helyzetét. A hiányos törvénykezés, tulajdonviszonyok tisztázatlansága, a demokrácia téves értelmezése következtében, egy fokozott degradáció indult el. A kerítések, figyelmeztető táblák eltűntek, egyre nagyobb parcéllák kerülnek megmunkálás alá, juh- és tehéncsordák legelnek, derékmagasságú facsonkok tanúskodnak a fatolvajok tevékenységéről, egy divatosabb hétvégi kiránduló helyé válik, peremterületei átalakulnak szeméttelpeppé.

Különleges volta miatt, a terület már a századelőtől kezdve sok kutató figyelmét felkeltette. Felfedezése növénytani szempontból Moesz Gusztáv nevéhez fűződik, aki az 1910-ben megjelent "A Rétyi Nyír növényzete" című munkájában már egy részletes leírását adja. Rajta kívül, a teljesség igénye nélkül a következő kutatókat említjük meg: Nyárády E. Gy., László K. (1938), Soó R. (1944), Boros Á. (1944), Pop, E. (1944, 1960),

Péterfi I. (1960, 1964), Kovács S. (1969), Péterfi L. I. & Momeu, L. (1988), akik a Rétyi Nyír növényzetét kutatták. A gazdag növénytani adatokkal szemben, az állattani adatok szegényesek. A rovartani kutatásokat Diószeghy L. (1931) és Kocs I. (1983), Kocs I., Podlussány A. (1991-1994) végezték. Diószeghy L. 81 lepkefajt gyűjtött be innen, míg utóbbiak az ormányosbogarakat tanulmányozták. Az itt élő mocsári békával kapcsolatos herpetológiai megfigyeléseket Fejérváry-Lángh A. M. (1943), Dely O. (1953), Stugren, B. (1966), Vancea Șt. (1959) végezték. Cogălniceanu, D. és Tesio, C. (1993) a rövid lábú kecskebéka (*Rana lessonae*) jelenlétéről számolnak be. Madárvilágával kapcsolatosan Molnár L. (1983, 1988) közöl adatokat.

A terület tudományos fontosságát szem előtt tartva, szigorú védelem alá kellene helyezni, amire sajnos pillanatnyilag kevés a remény, megfelelő jogi és anyagi keretek hiányában. Mindezek ellenére helyztfelmérő kutatásokat kell végezni, felkelteni a hatóságok és a közvélemény figyelmét, és a lehetőségekhez mérten megállítani a pusztulást.

A Rétyi Nyír rövid leírása

A Rétyi Nyír 15 km²-nyi, kötött futóhomokterület, a Háromszéki medence kis része, a Bodoki- és Bodzafordulóí hegyek közt kialakult szűkületben, a Feketeügy folyó bal partján, 513-545 m-re a tengerszint fölött. A környék sajátos geológiai-földrajzi, vízrajzi és éghajlati viszonyai együttes hatásának köszönheti létét.

Kialakítását tekintve, a terület homokját a Feketeügy folyó hordta és rakta ide, s ez a homok, saját és mellékfolyói vízgyűjtőterületének kárpáti-homokkő anyagából származik.

Éghajlatára vonatkozóan megállapítható, hogy a vidék éghajlati viszonyait a két fő (keleti kontinentális és nyugati atlanti-óceáni) légáramlat pillanatnyi uralma határozza meg. Évi átlagos hőmérséklete 6-7°C, -30 (január, február) és +30°C (július, augusztus) között ingadozva, átlagosan 400-700 mm csapadékkal.

*Részben bemutatva a Pro Natura szimpozionon, Réty, 1993. május 14., kiegészítve az 1994, 1995-ös adatokkal.

Az erdős területeket ritka gyepel borított homokhátak, és kisebb-nagyobb tavak szakítják meg, mely utóbbiakból több mint 100 darab van. A tavak a hajdani szélbarázdákban alakultak ki, és általában sekélyek (max. 3m). Felületüket részben vagy egészen vízínövényzet borítja, aránylag kevés a szabad vízfelület. Az évi, illetve sokévi átlagos csapadékmennyiség határozza meg a tavak vízháztartását. Ha ez 500 mm alatt van, a sekélyebbek teljesen ki is száradnak (Kovács, 1969). Az utóbbi 15-20 évben egy általános kiszáradási folyamat figyelhető meg, ami nem csak az időjárás, hanem a peremterületeken ásott levezetőcsatornák következménye is.

Növényzetét tekintve, az ősi nyírfaedők (*Betula verrucosa* Ehrh.) egyre inkább visszaszorulnak, az éger (*Alnus glutinosa* Gaertn.) és a betelepített erdeifenyő (*Pinus silvestris* L.) javára, melyek terjeszkedő tendenciát mutatnak (Kovács S. 1969., Péterfi L. Št., Momeu, L. 1988).

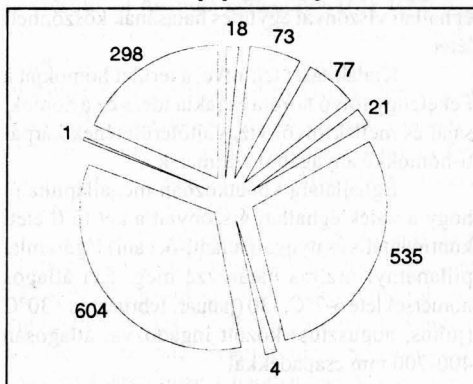
Állatvilága úgy gerinces, mint gerinctelen fajokban nagyon gazdag.

Kételtűi nem csak a táplálkozási láncban betöltött szerepük miatt fontosak, hanem a mocsári béka (*Rana arvalis arvalis* Nilss.) jelenléte kiemelkedő tudományos értéket is képvisel.

A Rétyi Nyír kételtűi

(Csak az 1993. április 4. - május 6. és 1994. március 23.-30. között talált és tanulmányozott fajok)

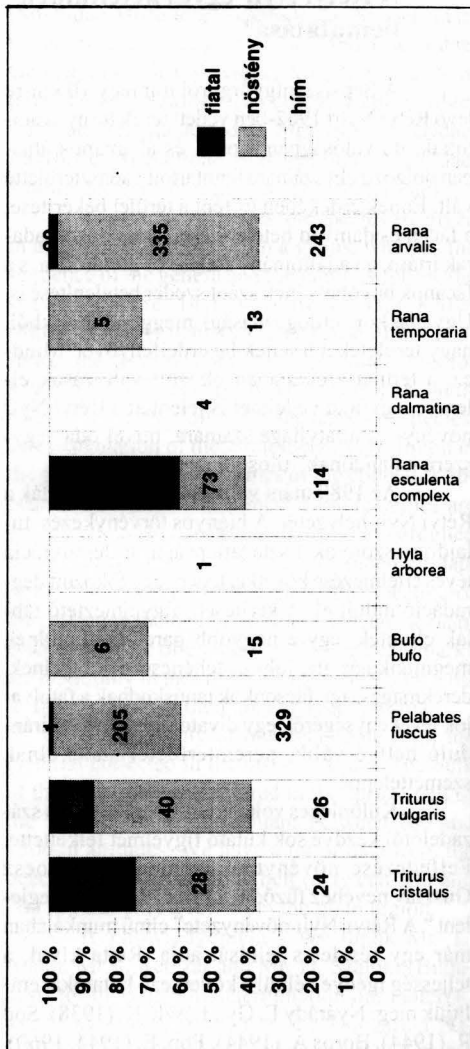
1. A kételtű populáció faji összetétele:

1. ábra. - 1993-94-es összesített adatok

Tarajos göte (<i>Triturus cristatus</i>)	- 73 db (4,47 %)
Pettyes göte (<i>Triturus vulgaris</i>)	- 77 db (4,72 %)
Barna ásóbéka (<i>Pelobates fuscus</i>)	- 535 db (32,80%)
Barna varangy (<i>Bufo bufo</i>)	- 21 db (1,28%)
Leveli béka (<i>Hyla arborea</i>)	- 1 db (0,06%)
Kecskebéka (<i>Rana esculenta complex</i>)	- 298 db (18,27%)
Erdei béka (<i>Rana dalmatina</i>)	- 4 db (0,24%)
Gyepi béka (<i>Rana temporaria</i>)	- 18 db (1,10%)
Mocsári béka (<i>Rana arvalis</i>)	- 604 db (37,03%)

2. A populációk nemi összetétele:

3. A fajok rövid leírása

Tekintettel arra, hogy ezen fajok nagy része külföldiségességük ellenére ismeretlen a nagyközönség számára, szükségesnek tűnik bővebb leírásuk. Néhány saját megfigyeléssel kiegészítve, a fajleírások a következő szerzők műveire támaszkodnak: Blab. J. (1984), Chiminello, A., Generani, M. (1991), Cog<176>Inceanu, D. (1991), Dely, O. Gy. (1964), Fuhn, I. E. (1960, 1962, 1969), Grossenbacher, K. (1987), Gyovai F. (1989), Kingsley, G. N. (1955), Kiss J. B. (1985), Kuhn J. (1991), Marián M. (1988), Stugren, B. (1966), Tester, U. (1991), Viertel, B. (1991).

A biometriás adatoknál, az általam a Rétyi Nyírben találtak mellett, összehasonlításképpen feltüntettem a Fuhn, I. E. (1960): Fauna RPR, Amphibia kötetben közölt, az egész ország területére vonatkozó adatokat is. A Rétyi Nyírre vonatkozóan, a mocsári béka esetében rendelkezünk más szerzők által közölt adatokkal is.

a. Tarajos göte

[*Triturus cristatus cristatus* (Laurentus) 1768]

	hím	nőstény	hím	nőstény
lemért egyedek száma	17	22		
átlagos testhossz (mm)	105,24	112,96	119	127
minimum	85	79	104	113
maximum	120	126	128	143
lelőhely	Réty	Réty		
adat	saját	saját	Fuhn I.E. (1960)	Fuhn I.E. (1960)

Legelterjedtebb farkos kétéltűfajunk. Szinte mindenütt előfordul, felhatol 1900 m-re a tengerszint fölé.

Legnagyobb termetű gőténk, testhosszának majdnem felét, az alul felül úszószegéllyel ellátott fark teszi ki. Zömök testfelépítésű feje rövid, orra lekerekített. Bőre érdes, szemölcsös. Színe sötét, sötétbarnától a feketéig, oldalán számos apró fehér, vagy sárgás, faroktájékon megszakadó, fogazott taraj van, ami a nőstényeken hiányzik, színük is világosabb.

A vizeket - sűrű növényzetű tavak, tócsák - tavasszal keresi fel, a szaporodási periódusban.

Általában júniusban elhagyja a vizet, de néhány példány az egész nyarat a vízben töltheti. A szárazon napközben elrejtőzik, éjjel jár táplálék után. Táplálékát különböző férgek és izeltlábúak képezik. Csak ritkán hibernál a vízben, legtöbbször a szárazon, fagymentes mélyedésekben, kövek alatt.

A nőstény a nászjáték után 60-200, gömb alakú, fehér, 2 mm átmérőjű, kocsonyás burokkal körülvett petét rak. A 2-3 hét múlva kikéltő lárváknak külső kopoltyújuk van. Átalakuláskor 65 mm hosszúak.

Nagyon sok természetes ellensége van, úgy a vízben, mint a szárazon, ezért fontos helyet foglal el a vízi és vízparti élőlények táplálkozláncában.

b. Pettyes göte

[*Triturus vulgaris vulgaris* (Linnaeus) 1758]

	hím	nőstény	hím	nőstény
lemért egyedek száma	16	23		
átlagos testhossz (mm)	61,56	58,65	73	71,3
minimum	56	47	57	59
maximum	68	71	85	83
lelőhely	Réty	Réty		
adat	saját	saját	Fuhn I.E. (1960)	Fuhn I.E. (1960)

Karcsúbb és kisebb termetű, mint a tarajos göte. Bőre sima. Színe a barna különböző árnyalatai, sötét foltokkal. Hasa sárga, narancssárga, szintén pettyes. A nászruhás hím magas, hullámos szélű tarajt visel, ami megszakítás nélkül a tarkótól a fark csúcsáig húzódik. Taraj található a fark alsó szegélyén is. Ilyenkor a hátsó lábujjakat széles, lapos hártya veszi körül. A nőstény nem visel tarajt, sem úszókarimát.

Sekélyvízű tavakban, tócsákban, de még útmenti árkokban is megtalálható, 1000 m-es magasságig. Tavasszal korán a vízbe megy, a felnőttek általában júliusban hagyják el a vizet, de éppúgy, mint a tarajos göte esetében, néhány példányuk egész évben a vízben maradhat.

Petéit március-áprilisban, vízalatti növényekre ragasztja. A külső kopoltyús lárvák 15 nap múlva kelnek ki és 2, 5-3, 5 hónapos korukban alakulnak át.

Táplálkozása, hibernálása és ellenségei hasonlóak a tarajos gótééhez.

c. Barna ásóbéka

[*Pelobates fuscus fuscus* (Laurentus) 1768]

	hím	nőstény	
lemért egyedek száma	316	202	
átlagos testhossz (mm)	39,25	43,13	
minimum	30	30	40
maximum	50	58	52
lelőhely	Réty	Réty	
adat	saját	saját	Fuhn I.E. (1960)

A Rétyi Nyír legérdekesebb életmódú kétlétűje, csak ritkán, főleg a föld megmunkálása során kerül elő. A helybeliek "varosbékának" nevezik.

600 m tengerszint fölötti magasságig az ország legnagyobb részén megtalálható, olyan helyeken, ahol a talaj porhanyós, homokos, vagy löszös. Kerüli a köves vidékeket.

Kistestű, aránylag rövidlábú, varangyszerű, béka. Feje domború, szélesebb, mint amilyen hosszú, bőre a fejtőhöz szorosan hozzánőtt. Szembogara, az éjjeli életmódra utalva, függőleges állású. Hátsó lábán a sarokgumó széles, lapos, éles szélű ásólapátta alakult. Segítségével pillanatok alatt beássa magát a homokba. Ha megijeszítik, vagy megfogják, fokhagyma szagot választ ki. Színe nagyon változatos. Általában barna, de nem ritkák a világos alapon márványozottak sem. Gyakran apró vörös pontok díszítik. Hasi oldala szürkésfehér, néha foltos. A hímek általában kisebbek, az első lábón, a felkaron kiemelkedő, tojáscsod alakú mirigyet viselnek.

Éjjeli állatok, napközben 30-50 cm-re beássák magukat a talajba, s csak éjjel, 9 óra után jönnek elé rovarokból, férgekből, csigákból álló táplálékuk után. A vizet csak szaporodáskor keresik fel.

Kora tavasszal, március-áprilisban történik a peterakás, főleg éjjel. Ilyenkor kotlászerű hangot hallatnak. A hím ágyéktájékon öleli át a nőstényt. Petéit 15-20 mm átmérőjű petezsinórban rakja, ezt

vízínövények köré tekeri. A lárvák már 5-6 nap múlva kikelnek, kifejlődésükhöz viszont 120-140 napra van szükség. Ezek a nálunk élő legnagyobb kétlétű lárvák, 10 cm-t is elérnek, de a szakirodalom 17,5 cm-est is ismer.

Számos ellensége főleg az éjjeli ragadozók közül kerül ki, melyeket nem riaszt vissza sem szaga, sem veszélyhelyzetben felvett riasztó pozíciója. Ilyenkor felágaskodik és felfújja testét.

Az ásóbéka csak laza homokos, vagy löszös talajon képes élni. Megyénkben csak itt, a Rétyi Nyírben és környékén fordul elő, épp ezért, valamint hasznos volta miatt védelmet érdemel.

d. Barna varangy

[*Bufo bufo bufo* (Linnaeus) 1758]

	hím	nőstény	hím	nőstény
lemért egyedek száma	9	5		
átlagos testhossz (mm)	61,11	71,2	67,4	83,5
minimum	56	58	65	62
maximum	66	92	73	112
lelőhely	Réty	Réty		
adat	saját	saját	Fuhn I.E. (1960)	Fuhn I.E. (1960)

Az ország majdnem egész területén megtalálható, néha az erdőhatár fölé is felhatol.

Nagy termetű, zömök. A nőstények nagyobbak, a hímek alkarja viszont vastos. Orrtájéka kerek, szívárványhártája aransárga. Színe különböző árnyalatú barna, hasa piszkosfehér, szürkésbarna foltokkal. Bőre szemölcsös, toxinokat termelő mirigyekben gazdag.

Jellegzetesen szárazföldi állat, amely csak a rövid szaporodási időt tölti a vízben. Éjszakai életmódot él, lomha mozgású béka. A nap világos óráiban kövek, kidőlt fák, farakások alatt, faodvakban, kis rácsalók üregeiben rejtőzködik. Szükség esetén laza talajban, ferdén levezető, rövid járatot készít magának. Éjszaka jár táplálék után. Termete nagy, anyagcseréje aránylag gyors, s épp ezért jelentős mennyiségű különböző férget, izeltlábút, csupasz csigát fogyaszt. Haszna felbecsülhetetlen, biológiai védekezésként egyes országokban kertekbe, szántóföldekre is telepítik.

Kora tavasszal keresi fel, sokszor nagy távolságokból is, szaporodás céljából a vizeket. Ilyenkor tömeges vándorlás figyelhető meg, melynek során sok egyed elpusztul, főleg a közutakon való átkelésnél.

Rövid ideig maradnak a vízben, a nőstények rögtön peterakás után már megkezdik vándorútjukat a nyári szállás felé. A hímek néhány nappal tovább maradnak, miközben halk, gárogásszerű hangot hallatnak. A nőstények a petéket 3-5 m hosszú, kettős kocsonyás zsinórban rakják le, vízinövények köré tekerve, a peték száma több ezer is lehet. A petékből mintegy 2 hét alatt kikelő lárvák - eltérően a többi kétéltű ebihalaitól - zárt rajokban úsznak. Az egész raj szinte egyszerre alakul át, ezért valósággal ellepik a víz partját a frissen átalakult kis békák.

Mérgező bőrváladéka ellenére aránylag sok az ellensége. Számos állat pusztítja a lárvákat, illetve a frissen átalakult fiatalokat. Sok nagyobb természetű madár a felnőtteket sem kíméli, felhasítja bőrüket s kicsipegeti az áldozatot belőle. Rengeteg pusztul el a vándorlás során, valamint tudatlan emberek kegyetlenkedései következtében.

Mindenképp védelmet igényel.

e. Leveli béka

[*Hyla arborea arborea* (Linnaeus) 1758]

	hím	
lemért egyedek száma	1	
átlagos testhossz (mm)	40	37,4
minimum	30	
maximum	44	
lelőhely	Réty	
adat	saját	Fuhn I.E. (1960)

Az ország egész területén elterjedt, a tengerszint felett kb. 2000 m magasságig felhatol. Kedveli a nedves völgyeket és a ritkább állományú erdőket.

Európa egyetlen fánlakó kétéltűje. Általában a magasabb növényzeten (akár 10-12 m magasságig is) bokrokon, fákön tartózkodik. Csak nagy esőzések esetén húzódik a vízbe, bújjik faod-

vakba. Rejtőzésében jól segít színe, mely rendszerint fűzöld, de a környezettől, sőt az állat fiziológiai állapotától függően lehet sárga, ezüstszürke, barna, sőt a hátán feketén pettyezett is. Hasoldala fehér, melyet a hátától egy fehérrel szegett fekete vonal választja el. Bőre mérgező váladékot termel, amely szembe jutva kötőhártyagyulladás okoz. A hím torokbőre barnás és redőzött. Aránylag karcsú. Feje rövid, elkerekedő, teste ovális. Minden ujjá végén tapadókorong van, melyek segítségével könnyedén közlekedik az ágakon, nádszálakon.

Szaporodásuk márciusban kezdődik, főideje május-június, mikor 15-16°C a víz hőmérséklete. Ekkor, főleg éjszaka, a hímek rendkívül erős, gyors ütemű, recsegő hangot hallatnak. Hangjukat torokállású belső hangzacskó segíti. Ha egy hím megszólal, rendszerint kórusban válaszolnak a közelben levő fajtársak. A brekegő koncertet bármilyen erős zaj is kiválthatja.

A nőstény petéit kis, diónagyságú csomókba rakja. A lárvák kb. 3 hónap múlva alakulnak át, amikor is nagy tömegben lepik el a vízparti növényeket. Párosodás után mindkét nem a peterakás helyétől sokszor többszáz méterre eltávolodva, magányos életet él. Október végén vonul téli álmora, földi lyukakban, fák gyökerei között, kövek alatt tölti el.

A leveli béka nappal és éjjel, de csak mozgó állatokra vadászik. Éjszaka nagyobb területet bejár. Főleg repülő rovarokat: legyet, szúnyogot, lepkét, kérészt fogyaszt, de pókot, hernyót is.

Rendkívül hasznos. Időjós képességeibe vetett hit viszont nem tűnik megalapozottnak.

f. Kecsebéka (*Rana esculenta* complex)

	hím	nőstény	
lemért egyedek száma	43	21	
átlagos testhossz (mm)	50,19	56,14	65
minimum	41	46	54
maximum	57	67	76
lelőhely	Réty	Réty	.
adat	saját	saját	Fuhn I.E. (1960)

Egyik leggyakoribb, legelterjedtebb béka-faj. Így a síkvidéken, mint a domb-, illetve hegyvidéken megtalálható.

Alakja karcsú, orrtája elhegyesedő, sarokgumója jól kiegyensúlyozott. Feltűnően jó ugró. Fő színe a zöld, sötét foltokkal, gyakori a világos háterincscsik. Hasoldala fehér, szabálytalan sötét foltokkal. A combok hátsó oldalán barna, fekete sávok között kénsárga márványozottság látható. A hím kitüremkedő hanghólyagja fehér.

Vízhez kötött béka-faj. A legkülönbözőbb ökológiai adottságú vizekben - tavakban, holtágakban, nagyobb tócsákban, mocsarakban - él. Előnyben részesíti az úszóhínárral fedett, náddal, sással, magas füvel borított partú vizeket. A nagyon árnyékos, tápanyagszegény, növényzetnélküli vízállásokat nem kedveli. Vízi életmódot folytat, de nincs állandóan a vízben. Napfényes időben szívesen tartózkodik a vízinövények úszó levelein, vagy a vízparton. Gyakran többszáz méterre is elkóborol a víztől.

Nappal aktív, falánk állat, mindent elfogyaszt, ami él és mozog, s le bírja gyűrni a torkán. Így férgek, rovarok, pókok, apró halivadékok, sőt apró békák is szerepelnek az étlapján.

A telet a vízfenék iszapjában tölti, ahonnan áprilisban jön elő. Párosodása április végén, május elején kezdődik. A hímek rendszerint kórusban hallatják a két külső hanghólyaggal felerősített, csengő, párhívó hangjukat. Hangjukat főleg a párosodási időben, de ritkábban egész őszig lehet hallani. Petéit csomókba rakja, melyek a víz felszínén úszva érnek be. A lárvák átalakulása szeptember végén fejeződik be. Olykor a vízfenék iszapjában lárvá alakban is áttelel, s csak a következő tavasszal fejeződik be az átalakulás.

Nagyszámú ellensége van. Így a lárvá, mint a kifejlett állat sok állatfaj táplálkozását biztosítja. Sajnos az ember sem kíméli, fogyasztási célokra tavaszunként több ezret pusztítanak el, s ezért számuk nagyon csökken, ami az őket fogyasztó állatfajok megritkulásához is vezethet.

Megjegyzendő az, hogy a nálunk élő úgynevezett "zöld békák" közül, melyekhez a tavi béka (*Rana ridibunda*), a rövid lábú kecskebéka (*Rana lessonae*) és kecskebéka (*Rana esculenta*) tartozik, valódi biológiai fajnak csak az első kettőt tartják,

míg az utóbbi a két faj hibridje. Ez a hibrid azonban csak valamelyik szülőpárral visszakereszteződve tud termékeny utódokat adni. Így alakulhatnak ki L-E, R-E illetve R-L-E complexumok. A kecskebékától a tavi béka morfológiailag könnyedén, míg a rövidlábú kecskebékától nehezebben különböztethető meg. Pontos elválasztásuk csak biokémiai módszerekkel lehetséges.

Cogălniceanu, D. és Tesio, C. (1993) hét egyed vizsgálata alapján, a Rétyi Nyír kecskebéka populációját, mint feltételezhetően tiszta lesso-nae-t írta le.

1995-ös saját kutatásaink is ezt a feltételezést tűnnek alátámasztani, viszont tekintve a Rétyi Nyír nagy terjedelmét és a populáció méretét, még további vizsgálatok szükségesek egy végleges álláspont kialakításához.

g. Erdei béka (*Rana dalmatina* Bonaparte 1869)

átlagos test-hossz (mm)	50
minimum	45
maximum	59
adat	Fuhn I.E. (1960)

Dél-Svédországtól, Dániától és Északkelet-Spanyolországtól. Közép-Európán, a Balkán-félszigeten át Iránig húzódik az elterjedési területe. A lombos- és a kevertállományú erdőket kedveli. A hegyekben 1500 m-ig is felhatol.

Teste karcsú, hátsó lábai hosszúak. A test mellett előre nyújtott hátsó láb sarokizülete jóval túl ér az orron. Hátdalja barna, a levegő páratartalmától függően a világos sárgásbarnától, a rózsaszínésbarnán át sötétbarnáig változtatja. Fültájékon, hegyével hátrafelé irányuló elnyújtott háromszög alakú sötétbarna foltot visel. A hátsó comb és a lábszárak sötétbarna harántsávosak. A hasoldal fehéres, a nőtények torkán vöröses márványozással.

Csak szaporodási időben keresi fel a peterakásra alkalmas kisebb tavakat, máskülönben szárazföldi és főleg nappali életmódot folytat. Peterakása korai, a hatszáz-ezer petét is tartalmazó petecsomóit vízalatti növényekhez erősíti. Nemi érettségét két-három éves korában éri el.

Szeptember végén vonul téli álomra a vizek iszapjába, vagy szárazföldi kis mélyedésekbe.

Tápláléka és ellenségei megegyeznek a mocsári békáéval. Sokkal mozgékonyabb viszont, mint az utóbbi, meneküléskor 2 m hosszú, 1 m magas ugrásokra is képes.

b. Gyepi béka

(*Rana temporaria temporaria* Linnaeus 1758)

átlagos test-	
hossz (mm)	68,50
minimum	62
maximum	79
adat	Fuhn I.E. (1960)

Areálja a Pireneusoktól Szibériáig terjed, ahol megszakad, majd Távol-Keleten újra megjelenik. Szibériában felhatol 70-80°-ig is. Nálunk ez a békafaj hatol fel a legmagasabbra, egészen 2000 m-ig. Főleg éjszakai életmódot folytat, a fiatal példányok viszont nappal is aktívak.

Alakja vaskosabb, mint az erdei békáé, orra lekerekített, az előrenyújtott, hátsó láb sarokizülete nem éri el a szemeket. Színezete változatos, a világos sárgásbarnától a vörösesbarnán keresztül, a sötét kávébarnáig. Az erdei békához hasonlóan a fültájékon barna háromszög alakú folt, míg a hátsó lábakon harántsvakok találhatók. Hasoldala sárgásfehér, szürkés márványozottsággal. A hímek a szaporodási periódusban, a bőr alatt felgyülemlett limfa következtében kékes árnyalatot kapnak, ez viszont nem olyan élénk, mint a mocsári béka esetében.

Az egyik legkorábban szaporodó békafajunk. Az 1200-2500 petéből is álló petecsomók a víz felszínén úsznak. A vizeket csak a szaporodási időszakban keresik fel.

Tápláléka és ellenségei hasonlóak az előbbihez. Hibernalásuk szeptember-októberben kezdődik, szárazföldön, de inkább a vizek iszapjában.

i. Mocsári béka (*Rana arvalis arvalis* Nilsson 1842)

	hím	nőstény	hím	nőstény
lemért egyedek száma	242	335	39	8
átlagos test-hossz (mm)	52,78	48,77	50,5	49,9
minimum	36	36	38	42
maximum	68	64	62	64
lelőhely	Réty	Réty	Réty	Réty
adat	saját	saját	Fuhn I.E. (1962)	Fuhn I.E. (1962)
átlagos test-hossz (mm)	31,8	52,8		
minimum	16	42		
maximum	54,5	62		
lelőhely	Réty	Réty		
adat	Dely O. (1966)	Stugren B. (1966)		

Tudományos szempontból ez a Rétyi Nyír legfontosabb kételtűje. Már csak az ő jelenléte elégséges kellene legyen a Rétyi Nyír szigorú védelméhez.

Euroszibériai faunaelem. Areája az Északi-Sarkkörtől a Fekete-tengerig és Északkelet-Franciaországtól Közép- és Kelet-Európán át Szibériáig terjed. Hatalmas elterjedési területén belül több alfajra tagolódik. Ezekből kettő él az országban, a törzsfaj, a mocsári béka (*Rana arvalis arvalis* Nilsson) és a hosszúlábú mocsári béka (*Rana arvalis wolterstorffii* Fejérváry), melyeket főleg a törzs és láb-hossz aránya különböztet meg egymástól. (A törzs mellett előrenyújtott hátsó láb bokaizülete az arvalisnál az ornyílások és a szem közé esik, míg a wolterstorffynál túlér az orron.) A hosszúlábú alfajt az Erdélyi-medence több pontjáról leírták, míg a törzsfajt Észak-Moldova egyik pontján, valamint a Rétyi Nyírben és környékén találták csak meg. Ez utóbbi képezi elterjedési területének legdélibb és ugyanakkor, az észak-moldovai lelőhellyel ellentétben, egyetlen biztos pontját. Nálunk mint jégkorszaki maradványfajt tartják számon, ami szintén hozzájárul tudományos fontosságához.

Vizek közelében, de a párosodási időszak kivételével nem vízben tartózkodik. Nedves

réteken, ártereken él, mocsarak, tavak mellett tan-nyázik. A szaporodási periódust kivéve főleg éjjeli állat, de a fiatalok délután is aktívak.

Aránylag kistestű. Orra elhegyesedő, teste aránylag zömök. Szembogara vízszintes elhelyezkedésű, a jól látható dobhártyát egy, a szem mögött kezdődő, hegyével hátrafelé irányuló, barna színű folt borítja. A hím mellső végtagjai erőteljesek, szaporodási időben a belső ujain nagy, fekete hüvelykvánkost fejleszt. Színe elég változatos, dominál a barna, szürkésbarna, zöld szín viszont nincs. A hát lehet egyszínű, de legtöbbször vonalak, pontok díszítik. Mintázata alapján többféle változatot különböztetnek meg, de oldalán mindig sötét, sokszor egymással összeolvadó foltos figyelhető meg. Gyakori a gerinc menti világos csík is. Hasoldala fehér, foltmentes. A szaporodás idejére a hímek gyönyörű nászruháat öltেনek. Ilyenkor színük zománcosan csillogó égszínkére változik, melynek élénksége viszont az állat pillanatnyi állapotától s az időjárástól is függ. Félelem hatására, vagy borús időben tompul, szürkés lesz. Igazi pompájukat napsütésben mutatják. Feltűnő színük következtében nagyon óvatosak. 25-30 m-ről észreveszik a mozgó tárgyakat, s az addig hangoskodó, állandó mozgásban levő társaság nyomtalanul eltűnik a víz fenekén, s csak félháromnegyed óra múlva jönnek elő, ha már megbizonyosodtak afelől, hogy nem fenyegeti őket veszély.

Szaporodásuk kora tavasszal kezdődik, mikor még gyakoriak az éjszakai fagyok, sokszor a vizet borító jég réteg sem olvadt fel teljesen. Az egyik legkorábban szaporodó kétéltűnk. Peterakáshoz a tavak napsütötte, sekélyvizű, sűrű növényzetű partszakaszát választják ki. Kisebbszámú csoportokban gyülekeznek, a parton is, de főleg a vízben, előbb a hímek, melyek hosszabb időt is maradnak itt, majd a nőstények is megérkeznek, s csak addig maradnak, amíg le nem rakták a petéket. Nagyobb csoportosulás esetén, egy-egy partszakasz valósággal kéklük. A hímek a vízbe érkezéskor még nem kékek, de - ha az időjárás kedvező - hamar átszíneződnek, ami csak 2-3 hétig marad meg. A peterakás befejezésekor, amikor elhagyják a vizet, visszaölik eredeti barnás színüket.

A nőstények a szaporodási időben is barnák maradnak.

A kiválasztott helyen valósággal forr a víz, az egymást és a nőstényeket hajkurászó hímek miatt. A többi kétéltűvel ellentétben, ilyenkor a legóvatosabbak, a legkisebb gyanús jelre pillanatok alatt befürják magukat a vízfenék sűrű növényzete közé. Hangiuk lágy, halk, dallamos, a hímeké valamivel erősebb. Víz alá merített kis méretű palack buborékoló hangjához hasonlít. A hím hónaljtajékon szorítja át a nőstényt. Az egyik két csomóba lerakott peték a víz felszínén maradnak. A lárvák egy-két hét múlva kelnek ki, és az időjárástól függően 2-3 hónap alatt alakulnak át. Ivarérettségüket a 2. vagy 3. évükben érik el. Lárvaik 34-50 mm-re nőnek meg, színük barna, ezen az alapon fémesnek látszó barnássárga foltokkal, fehér hasuk szintén barnássárgán foltosított.

Táplálékukat, a többi kétéltűhöz hasonlóan apró izeltlábuak, férgek, csigák képezik. A lárvák algákat legelnek.

Hibernálásukat szeptember-októberben kezdik el.

Természetes ellenségei főleg az éjjeli ragadozó madarak, a menyétfélék. Peterakáskor viszont, minden óvatosságuk ellenére, gémfélék is zsákmányolják, sőt a békázás sások sem vetik meg. Utánuk csak a kiforgatott békabőr marad meg. Kis mérete miatt nem használják emberi fogyasztásra, viszont sajnos van olyan "békavadász" is, aki ezzel is megelégszik, és szorgalmasan pusztítja őket.

Irodalom

Blab, J. (1984): Biologie, Ökologie und Schutz von Amphibien. Schriftenreihe für Landschaftspflege und Naturschutz, Heft 18. Kilda-Verlag

Chiminello, A., Generani, M. (1991): *Hyla arborea* L., *Pelobates fuscus insubricus* C. and *Rana esculenta* "complex" feeding habits during the breeding period in some rice-field of the Po Plane (Piedmont, Northern Italy). In: Korsós, Z., Kiss, I. (eds.) (1992): Proc. Sixth Ord. Gen. Meet. S.E.H., p. 115-120., Budapest

Cogălniceanu, D. (1991): Experimental hybridization of the *Triturus vulgaris* species group: evolutionary implications. In: Korsós, Z., Kiss, I. (eds.) (1992): Proc. Sixth Ord. Gen. Meet. S.E.H., p. 121-124., Budapest

Cogălniceanu, D. (1991): Male mate choice in newts of the *Triturus vulgaris* species group, Proc. Sixth Ord. Gen. Meet. S.E.H., p. 125-128., Budapest

Cugăniceanu, D., Tesio, C. (1993): On the presence of *Rana lessonae* in Rumania, *Amphibia-Reptilia*, 14., p. 90-93

Dely, O. Gy. (1962): Vornahme von Körpermessungen bei dem Uindelen, *Vertebrata Hungarica*, Tom VI., Fasc. 1-2, p.39-35.

Dely, O. Gy. (1964): Contribution à l'étude systématique, zoogéographique et génétique de *Rana arvalis arvalis* Nilss., et *Rana arvalis wolterstorffii* Fejérv., *Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, tom. X. fasc. 3-4. p. 309-362.

Dely O. Gy. (1964): Testmérétek felvétele farkatlan kétélűtűken, *Vertebrata Hungarica*, Tom VI., Fasc. 1-2, p.1-11.

Fejérváry-Lángh, A. M. (1943): Beiträge und Berichtigungen zum Amphibienteil des ungarisches Faunenkaloges, *Fragm. Faun. Hung.* 6:42-58.

Földi, I. E. (1960): Fauna RPR, *Amphibia*, vol. XIV., fasc. 1., *Szf. Acad. PRP*

Földi, I. E. (1962): Etude éidonomique et taxonomique de la grenouille *oxyrhine* (*Rana arvalis* Nilss), de Roumanie, *Vestnik Československe Spolecnosti Zoologicke*, tom. 26. no. 4.p. 352-364.

Földi, I. E. (1969): Broaște, șerpi, șopârle, Ed. științifică, București

Grossenbacher, K. (1987): Moorfrösche an der südlichen Arealgrenze, *Beih. Schiffler. Naturschutz Landschaftspf. Niedersachs* 18. p. 73-76.

Gyovai, F. (1989): Demographic analyses of the *Moor Frog* (*Rana arvalis wolterstorffii* Fejérváry 1919) population in fraxino pannonicae - alnetum of the Tisza Basin, *Tiscia*, vol. XXIV., p.107-121, Szeged

Kingsley, G. N. (1955): *The biology of the amphibia*, Dover Publications, INC. New York

Kiss J. B. (1985): Kétélűek, hüllők, *Dacia Könyvkiadó*, Kolozsvár-Napoca

Kiss, I., Laár, K. (1991): A field study on a common toad (*Bufo bufo* L.) population near Gödöllő (Hungary). In: Korsós, Z., Kiss, I. (eds.) (1992): *Proc. Sixth Ord. Gen. Meet. S.E.H.*, p.255-258., Budapest

Kocs I.(1988): Adatok a Rétyi Nyírben és Sepsiszentgyörgy környékén élő ormányosbogarak (Coleoptera) megismeréséhez, *Aluta XIV-XV.*, p. 181-185., Szf. Gheorghie

Kocs I., Podlussány A. (1992): Kovászna megye Curculionioidea faunájának alapvetése, kézirat (*megj. jelen kötetben, szerk. megj.*)

Kovács, S. (1969): Mestecănișul de la Reci, *Aluta I.*, p.211-267., Sf. Gheorghie

Kuhn, J. (1991): Uncommon common toads: an alternative reproductive strategy in *Bufo b. bufo*?, In: Korsós, Z., Kiss, I. (eds.) (1992): *Proc. Sixth Ord. Gen. Meet. S.E.H.*, p.267-272., Budapest

Martini M. (1988): A Bakony hegység kétélű és hüllőfaunája, *A Bakony természettudományi kutatásának eredményei XX.*, Zirc

Moesz G. (1910): A Rétyi Nyír növényzete, *Magy. Bot. Lapok IX.*, nr. 10/12, p.333-359, Budapest

Molnár L. (1983): A fenyőrigó (*Turdus pilaris* L.) fészkelése a Rétyi Nyírben (Kovácszna megye), *Aluta XIV-XV.*, p. 191-195., Szf. Gheorghie

Molnár, L. (1988): Contribuții la cunoașterea avifaunei din rezervația Mestecănișul de la Reci, *Ocrotirea naturii și a mediului înconjurător*, Nr. 1., p.49-52., București

Péterfi, L. Șt., Momeu, L. (1988): Mestecănișul de la Reci - refugiu pentru conservarea genofondului algal, *Ocrotirea naturii și a mediului înconjurător*, Nr. 2., p.121-129., București

Real, R., Antúñez, A., Vargas, J. M. (1991): A biogeographic synthesis of European amphibians. In: Korsós, Z., Kiss, I. (eds.) (1992): *Proc. Sixth Ord. Gen. Meet. S.E.H.*, p.377-382., Budapest

Stugren, B. (1966): Geographic variation and distribution of the *Moor Frog*, *Rana arvalis* Nilss., *Annales Zoologici Fennici* 3, p. 29-39.

Stugren, B. (1966): Note faunistice herpetologice din R.S.R., *Studii și cercetări de biologie, Seria Zoologie*, tom. 18. nr. 2. p.103-108., București

Tester, U. (1991): Some remarks on the population biology of the tree frog (*Hyla a. arborea*) in the region of Basel. In: Korsós, Z., Kiss, I. (eds) (1992): *Proc. Sixth Ord. Gen. Meet., S.E.H.*, p.433-438., Budapest

Viertel, B., Veith, M. (1991): Predation by leeches and regeneration, a factor in larval development of *Bufo bufo* (L.). In: Korsós, Z., Kiss, I. (eds) (1992): *Proc. Sixth Ord. Gen. Meet., S.E.H.*, p.479-484., Budapest

Prezentarea unor amfibieni din Mestecănișul de la Reci (Rezumat)

Mestecănișul de la Reci, în afara particularităților geomorfologice, prezintă o importanță sporită și din punct de vedere biologic, având în vedere faptul că aici trăiesc multe specii de animale și plante rare. În ciuda faptului că a fost declarat încă din 1962 rezervație naturală, se poate constata o degradare sporită a teritoriului după 1989, mai ales din cauza legislației lacunare în domeniul protecției naturii, dar și din cauza democrației prost înțelese.

Prezenta lucrare dă o descriere succintă asupra speciilor de amfibieni care au fost găsite și cercetate în perioada 4 aprilie-6 mai 1993 și 23-30 martie 1994, într-un lac ales ca model: salamizdra de apă (*Triturus cristatus cristatus* Laurentius 1768), salamizdra de apă mică [*Triturus vulgaris* (Linnaeus) 1758], broasca brună de pământ [*Pelo-*

bates fuscus fuscus (Laurentus) 1768]. broasca râioasă brună [Bufo bufo bufo (Linnaeus) 1758]. brotacelul [Hyla arborea arborea (Linnaeus) 1758]. broasca de lac (Rana esculenta complex). broasca roșie de pădure (Rana dalmatina Bonaparte 1839). broasca roșie de munte (Rana temporaria temporaria Linnaeus 1758) și broasca de mlaștină (Rana arvalis arvalis Nilsson 1842).

Dintre aceste specii broasca de mlaștină, având în Mestecănișul de la Reci și împrejurimile punctul cel mai sudic de răspândire, și constituind o specie relict glaciară, are o importanță majoră. Mai trăiește în țara noastră, în mod nesigur, într-un singur loc, în preajma Dorohoiului.

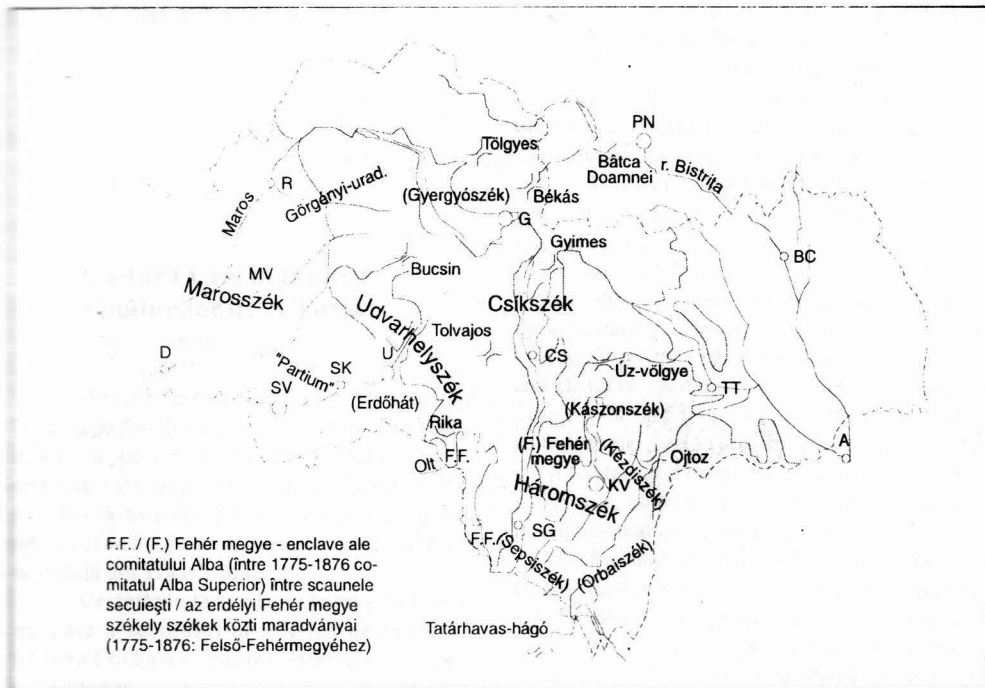
Species of Amphibia in the Area "Mestecănișul de la Reci" (Covasna County)

(Abstract)

"Mestecănișul de la Reci" represents a geomorphologic curiosity, and at the same time, an important biological area for many rare species of animals and plants. Even it was declared as a natural reservation in 1962, it presents after 1989 a high degree of degradation, partly because of inadequate legislation, but at the same time, because of improperly understood democracy.

This paper presents briefly several species of Amphibia. They were captured and studied in two different periods (04.04.-06.05.1993., 23.03-30.03.1994.), from the same place (a puddle considered as typical). These species are the following: warty newt (*Triturus cristatus cristatus* Laurentus 1768), smooth newt [*Triturus vulgaris vulgaris* (Linnaeus) 1758], padefoot toad [*Pelobates fuscus fuscus* (Laurentus) 1768], common toad [*Bufo bufo bufo* (Linnaeus) 1758], tree-frog [*Hyla arborea arborea* (Linnaeus) 1758], edible frog (*Rana esculenta* Linnaeus 1758), common frog (*Rana temporaria*), agile frog (*Rana dalmatina*) and moor frog (*Rana arvalis arvalis* Nilsson 1842).

From scientific point of view, the most important species is *Rana arvalis arvalis* Nilsson 1842, because "Mestecănișul de la Reci" and its neighbourhood represents the Southern limit of its area in Europe.

Fiarta teritoriului județelor Bacău, Covasna, Harghita și Mureș, cu nominalizarea vechilor unități teritoriale-administrative din Secuime / A jelenlegi Bákó, Harghita, Kovászna és Maros megye területének térképe, a székely székék és közbeékelődő vármegyei területek, illetve a későbbi történelmi megyék bejelölésével.

Prescurtările utilizate pentru principalele orașe și țârguri istorice / A feltüntetett történelmi városok és jelentősebb mezővárosok, vásárhelyek nevének rövidítése: A-Adjud (Egyedhalom), BC-Bacău (Bákó), CS-Miercurea-Ciuc/Csikszereda, D-Târnăveni/Dicsőszentmárton, G-Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, KV-Tg. Secuiesc/Kézdivásárhely, MV-Tg. Mureș/Marosvásárhely, PN-Piatra Neamț (Karácsonkő), R-Reghin/Szászrégen (Reen), SG-Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy, SK-Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SV-Sighișoara/Segesvár (Schässburg), TT-Târgu Trotuș/Tatrosvásár, U-Odorhei/Székelyudvarhely.

RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM - ARHEOLOGIE, ISTORIE

ACTA 1995

Cultura Criș în lumina săpăturilor de la Turia

(jud. Covasna)

Primele vestigii ale culturii Criș în județul Covasna au fost descoperite la începutul secolului al XX-lea, pe teritoriul comunei Angheluș, cu ocazia săpării unei pivnițe. Materialul ceramic găsit și trimis la Muzeul din Sf. Gheorghe n-a fost publicat, fiindcă pe atunci această cultură nu a fost cunoscută din Transilvania.

Cercetările făcute la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al XX-lea pe teritoriul județului Covasna au furnizat date importante pentru cunoașterea și încadrarea cronologică justă a acestei culturi în neoliticul sud-estului Transilvaniei. În următoarele rânduri prezentăm rezultatele obținute privind cultura Criș-Starcevo.

Săpăturile întreprinse în anul 1949 sub egida Academiei RPR de colectivul condus de C. Daicovicu la Leț-Várhegy au adus la iveală resturile culturilor Criș, Boian și Ariușd. Scopul cercetărilor a fost verificarea existenței unui castru roman presupus pe acest loc și nu s-a acordat atenție pentru stabilirea stratigrafică a straturilor neolitice.¹ Prelucrarea și publicarea materialului neolitic s-a făcut pe baza observațiilor făcute în cursul săpăturii, cultura Criș a fost urmată de culturile Boian și Ariușd². Tot materialul neolitic a fost prezentat cu un singur strat³. Săpăturile de la Leț în anul 1955 au fost reluate de un colectiv sub conducerea lui I. Nestor și a fost stabilită stratigrafic succesiunea culturilor mai sus amintite⁴. În anii 1949 K. Horedt a făcut săpături la Sfântu Gheorghe-Bedeháza pe malul drept al Oltului și a descoperit vestigiile unei așezări și un mormânt de înhumăție din cultura Criș. Au mai fost depistate

resturile culturii Wietenberg, La Tène-ului dacic și o așezare din sec. XII. d. Chr.⁵

La Cernat ("Dealul de aur") în anul 1960 cu ocazia săpării silozurilor muncitorii au descoperit trei mormânte de cultură Criș, dintre care la capul unuia a fost așezat un vas cu patru picioare⁶.

La Ilienii ("Oașul rotund") a fost verificată o așezare de cultură Criș situată pe malul unui pârâu mic⁷. (Fig. 1.)

În afară de aceste cercetări în anii 1984-86 Muzeul din Sfântu Gheorghe a efectuat săpături de amploare pe teritoriul comunei Turia (jud. Covasna) în valea pârâului cu același nume. Pe ambele terase ale malului acestui pârâu au fost depistate resturile diferitelor culturi din neolitic, epoca bronzului, prima vârstă a fierului, La Tène dacic și feudalismul timpuriu. Ne vom ocupa numai cu resturile culturii Criș din neolitic, descoperite pe ambele maluri ale pârâului Turia.

Pe malul drept al pârâului se află grădina Conacului Apor (Fig. 2.) de unde cu nisipul excavat pentru construirea silozurilor au fost scoase multe fragmente de vase și oase din schelete omenești. S-a păstrat din teren intactă numai o fâșie de o lungime de 65 m, și lată de 20 m. Pe acest loc în anii 1984-85 au fost executate șapte șanțuri (S. I-VII) late de 1 m cu diferite lungimi. În anul 1986 au fost făcute încă cinci șanțuri (S. VIII-XII). Au fost adâncite până la sol virgin, nisip aluvial de culoare sură. Profilul șanțurilor arată următoarea stratigrafie: peste nisip aluvial s-a depus un strat de cultură compact brun gros de 40-50 cm. urmat de un strat de cultură de culoare cenușie gros de 40 cm peste care a fost pământ de vegetație gros de 10-20 cm. Grosimea stratului cenușiu nu era aceeași peste tot, pe alocuri varia (Fig. 4.). Stratul de cultură de culoare brună aparține culturii Criș. În acest strat au fost găsite trei locuințe cu inventar și patru mormânte.

Locuințele semibordeie au fost descoperite în S. III (Fig. 7.) și în S. VII. Forma a fost păstrată cu dimensiunile 3x3 m. vetrele au fost de formă rotundă sau ovală, făcute din pietre cu suprafața lătuțită sau din lut. Bucățile de chiripici cu amprente de nuiete păstrate în grămezi la colțurile bordeielor au arătat că pereții au fost făcuți din nuiete împletite și lutului gros. (Fig. 6.)

Inventarul bordeielor consta din unelte din piatră (lame de silix, de andezit, topoare plate, râșnițe de mâna de forma ovală și pietre de frecat Fig. 10/9-10., 10/5-7.), din os (sule, și spatule, Fig. 10/11, 12.), din lut (greutăți de plasă, Fig. 10/8.), din ceramică.

Materialul ceramic în privința formelor și decorului reprezintă și ornamentele caracteristice ale culturii Criș. După pastă și ardere vasele pot fi împărțite în două grupuri: 1. vase făcute din pastă amestecată cu pleava arsă mediocră și 2. vase confecționate din pastă fină amestecată cu nisip fin și bine arsă. În primul grup aparțin vasele borcan de dimensiuni mari și mijlocii cu pereți groși, cu gâtul cilindric, sau ușor înclinat spre exterior, sau interior. Culoarea lor este cenușie-gălbuie la exterior, în interior este cenușie. Decorul acestor vase este realizat din impresiuni simple executate cu unghia (Fig. 10/12.), din proeminențe aplatizate, brăuri alveolare și din motive de linii incizate (Fig. 11/2.; 1/3-4.). În această categorie mai aparțin vase de dimensiuni mijlocii tot cu o culoare gălbuie de tip vas borcan cu corp bombat și cu gât cilindric, și cu fund plat, sau cu început de inelare. Decorul este barbotina, sau decor cu unghia, aplicat pe întreaga suprafață a vasului. Vas cu picior cilindric a fost reprezentat cu mai multe exemplare (Fig. 12/1.), cu secțiune triflată a fost găsit numai un singur vas (Fig. 12/2.). Vasele acestea sunt confecționate din pastă amestecată cu nisip și bine arsă în culoare brun cărămizie.

În categoria ceramicii fine aparțin străchinii făcute din pastă fină amestecată cu nisip, bine arsă, de culoare cenușie, sau galbenă, prevăzute la mijloc cu butoni mici (Fig. 12/4.). Peretele străchinilor este arcuit sau îndoit la mijloc. Au fost găsite numai două fragmente de străchini acoperite pe exterior și interior cu vopsea roșie, primul decorat pe fond roșu cu meandre în alb și negru. (Fig. 12/5.). Celălalt pe fond roșu cu ornament de meandru în culoare negră (Fig. 12/3.).

În stratul neolitic de cultura Criș au fost găsite două figurine din lut. Prima a fost descoperită în S. II., într-o groapă de cultură Criș. Figurina cu corp rotund are cap plat, brațele ca niște urechiușe sunt lipite de corpul decorat cu linii incizate vertical, orizontal, cu un brâu în relief la

mijloc, iar la bază se lărgeste formând un soclu găurit la mijloc (Fig. 12/7.). Figurina cealaltă este tipul cunoscut din această cultură (Fig. 12/6.).

În categoria obiectelor de cult aparține vasul dreptunghiular prevăzut cu patru picioare. Dintr-un astfel de vas a fost găsit un picior ars negru pe care s-a executat un decor canelat (Fig. 12/9.). Un astfel de fragment de vas este cunoscut de la Trestiana⁸.

Au fost descoperite patru mormânte cu schelet în poziție chircită. Primul a fost găsit în S. II, la adâncime de 1 m (Fig. 5. M. 1.; 14/3). Mortul a fost îngropat în poziție chircită, orientat N-S, capul spre nord. Lungimea scheletului, măsurat de la creștet până la călcâi, a fost de 94 cm. La cap, pe obraz au fost bucăți de cărbuni. La dosul înhumatului au fost două fragmente de vase grosolane. Pe creștetul capului s-a găsit urma trepanației vindecate. Groapa a fost săpată neregulat. Mormântul al doilea a fost găsit tot în S. II, la marginea unei locuințe din feudalismul timpuriu, la adâncimea de 37 cm. Înhumatului îngropat în poziție chircită, orientat N-S îi lipsea partea de jos a corpului, mormântul fiind deranjat de o locuință dacică (Fig. 5. M. 2.). Mormântul al treilea a fost descoperit în S. IX, la adâncime de 137 cm. Tot în S. IX, în poziție chircită a fost un schelet orientat tot N-S, lângă o locuință de cultură Criș. La picioarele mortului au fost fragmente de vase, iar pe sold un picior dintr-un vas negru prevăzut cu patru picioare (Fig. 12/9).

Așezarea a doua este situată pe terasa înaltă a malului stâng al pârâului Turia. Terasa, paralelă cu pârâul, are o pantă lentă, pe platoul plat este un drum de câmp. Între drum și marginea platoului au fost executate trei șanțuri în direcția NV-SE. În șanțul nr. III. au fost găsite două locuințe construite la suprafața culturii Criș. Delimitarea locuințelor s-a făcut pe baza urmelor de pari păstrate în pământ. Profilul șanțului este următorul: sub humus gros de 30 cm a fost un strat de cultură de culoare brun închisă, urmat de strat de pietriș peste nisipul fin de culoare galbenă.

Locuința nr. 1. este de formă dreptunghiulară, de 5,75x5 m. cu axa lungă N-S, intrarea a fost pe latura răsăriteană în formă de pridvor. Vatra

de formă ovală construită din lut, cu diametrul de 1 m, a fost la mijlocul locuinței (Fig. 9.).

Locuința nr. 2. a fost situată de locuința nr. 1. la o distanță de 3 m. Întinderea ei a fost delimitată de urmele de pari și a avut un pridvor spre răsărit. Forma locuinței a fost dreptunghiulară, cu dimensiunile: 5,5x5 m. Vatra rotundă făcută din lut cu diametrul de 1 m a fost în partea sudică a locuinței (Fig. 8.).

În ambele locuințe au fost găsite lângă unele unelte de piatră, din os și fragmente de vase de specie grosieră. În locuința nr. 2. a fost găsit un material destul de bogat; lame de silex, de andezit, unelte din os, greutateți din lut și ceramică. Din os este făcută o spatulă lungă de 12 cm, la un capăt este plat cu margini ridicate (Fig. 10/14.). O altă unelă din os lungă de 7,5 cm la un capăt este înformată ca un vârf de deget. (Fig. 10/13.). Inventarului îi mai aparțin o sulă din os și un fragment de idol din lut. Spatulă și cealaltă unelă din os au fost folosite pentru executarea decorului așa numit "ciupituri" după cum arată unele ornamente pe vase de specie grosieră (Fig. 11/1-2.). Decorul a fost făcut cu aceste unelte nu numai cu unghia, cum crede Kutziar⁹. Materialul ceramic constă din fragmente de vase modelate din pastă grosolană, decorate cu barbotină, vase sferice mai mici cu ornament de "ciupituri", străchini din pastă fină. Nu-a fost nici un fragment din vas vopsit. Au mai fost găsite multe oase de animale și lângă peretele vestic al locuinței multe semințe de plante.

În stratul neolitic de cultură Criș în așezarea din grădina conacului Apor, în afară de ceramica culturii Criș au fost găsite fragmente de vase și de cultura ceramicii liniare în mai multe locuri. În anul 1984 în S.I. la adâncimea de 50 cm a fost găsit un fragment dintr-o strachină făcută din pastă fină cenușie, decorat cu linii în val incizate și prevăzut cu un butonaș neperforat (Fig. 11/10.). La aceeași adâncime au mai fost găsite o bucată din partea de jos a unei cupe decorate cu linii în zigzag la vârf cu o gropiță (Fig. 11/7.) și un fragment de vas decorat cu benzi formate cu linii incizate și cu gropițe (Fig. 11/4.). În S. IV a fost găsit un fragment de vas de culoare cărămizie, care a avut un decor compus din pătrate la colțuri cu gropițe (Fig. 11/8.). În S. V, la adânci-

mea de 90 cm a fost găsit un fund de vas de culoare cenușie brună decorat cu șir de gropițe așezat în forma de cruce, simbol solar (Fig. 13/6.). În 1985 în S. VII, în locuința nr. 2. s-au găsit la adâncimea de 60 cm două fragmente de vase decorate cu benzi liniare întrerupte cu gropițe (Fig. 11/4.).

Săpăturile de la Turia executate în două așezări au contribuit la cunoașterea mai bună a aspectului culturii Criș în această regiune. Au fost stabilite două forme de locuințe; una este semi-bordeiul săpat în pământ și o alta construită la suprafață cu pridvor. Aceste două forme de locuință reprezintă doua faze de dezvoltare ale acestei culturi. Locuința de suprafață are o aria de răspândire cunoscută prin cercul de cultură Vorsesklo, Karanovo Ia, Starcevo și Criș, este cunoscută din Ungaria din așezarea de la Tiszajenő¹⁰. S-a constatat că decorul așa numit "ciupituri" a fost executat și cu unelte din os. În dezvoltarea confecționării ceramicii în privința formelor și a decorului, în aceste două așezări nu au fost observate schimbări. În ambele așezări au fost găsite forme și ornamente de vase, care sunt cunoscute și din celelalte așezări din aria de răspândire a culturii Criș. Vasele vopsite lipsesc din inventarul locuințelor cu pridvor, dar acestea în general sunt rare.

Printre figurinele antropomorfe figurează și un tip de figurină, care până acum a fost necunoscut. Analogia pentru această figurină se găsește în aria de răspândire a culturii Vinca¹¹.

Ritul de înmormântare, mortul în poziție chiricită, orientat în direcția N-S, îngropat în așezare corespunde obiceiului de înmormântare cunoscut din alte așezări ale acestei culturi. Vasul cu patru picioare, vas de cult, așezat la capul unui mort la Cernat¹², precum și un picior al unui astfel de vas așezat pe soldul înhumatului la Turia, permite presupunerea, că acestea au fost așezate intenționat în mormânt și nu cu pământul stratului cultural¹³.

Locuința la suprafață construită cu pridvor este o formă mai evoluată, prin urmare arată o fază târzie. Alte date nu confirmă acest fapt, iar stratul de cultură Criș în așezarea din grădina conacului Apor a fost gros de 40-50 cm, ceea ce arată o durată lungă, dar a fost așa de compact, încât

nici stratigrafic, nici tipologic nu s-au putut constata faze diferite de dezvoltare. Stratul de cultură cenușiu așezat peste stratul de cultură Criș a fost de asemenea omogen, fiind întrerupt în unele locuri prin săparea unor locuințe din epoca bronzului, din prima vârstă a fierului (Hallstatt), din epoca dacică și din feudalismul timpuriu (sec. XIII.).

Prezența fragmentelor de vase ale culturii cu ceramică liniară în bordeiul nr. 2, și în stratul de cultură Criș arată că purtătorii culturii Criș în faza finală a acestei culturi au avut contact cu această cultură pătrunsă dinspre răsărit. Direcția pătrunderii acestei culturi prin valea Pârâului Negru până în Țara Bârsei este demonstrată de descoperirile de la Turia, Cernat¹⁴, Hărman¹⁵ și Codlea¹⁶. Ceramica culturii cu ceramică liniară găsită în așezarea din grădina conacului Apor ridică problema încadrării juste în fază finală a dezvoltării culturii Criș în așezarea de pe malul stâng al pârâului Turia. La stabilirea acestei probleme ar putea aduce un aport important studierea mai aprofundată a materialului ceramic găsit în aceste două așezări și celui de la Leț, unde au fost găsite mai multe faze de dezvoltare ale culturii Criș¹⁷.

În concluzie se poate constata că săpăturile de la Turia au ridicat unele probleme ale neoliticului din sud-estul Transilvaniei, care încă nu sunt rezolvate definitiv, ca faza finală a culturii Criș și legătura cu cea cu ceramică liniară.

Note

1. C. Daicoviciu, Granița de est a Daciei și triburile libere de la hotarele de răsărit ale Daciei, SCIV, I, anul I. 1950. 117.

2. Z. Székely, Săpăturile la Leț-Varhegyiu (Trei Scaune) Materiale și Cercetări de Istorie Veche a României, ed. Academiei RPR 1951. 19.

3. Ibidem. Pl. III-IV.

4. I. Nestor, Raport despre sondajele de la Leț-Vârhegy, Materiale, 111, 1957. 59-63.

5. K. Horedt, în SCIV. I, I. 1950. 128-130, în Materiale II. 1956. 16-18.

6. Z. Székely, în Materiale, IX, 1973. 307.

7. Ibidem. 310.

8. E. Popușoi, Materiale și Cercetări Arheologice, a XIV-a sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980. 13. fig. 4/6.

9. Kutzian I., A Körös Kultúra. Diss. Pann. Ser. II. No. 23. 1944. 72-73.

10. Az Alföldi Régészeti Tudományos Ülésszak előadásainak beküldött tézisei (tezele trimise la al V-lea Simpozion Științific Arheologic din Ungaria). St. S4527, 1968. I.

11. Kutzian I., o. c. Pl. LXII 6a-6b.

12. Z. Székely, în Materiale, IX, 1973. 307.

13. Kutzian I., o. c. 141.

14. La mijlocul comunei Cernat în pârâul Cernat se varsă un pârâiș, pe malul acestuia într-o grădină au fost găsite mormănte cu schelet în poziție chirchită cu ceramica culturii cu ceramică liniară.

15. A. D. Alexandrescu, Ceramica liniară de la Hărman, Cumidava, V. 1971. 11-24; Materiale, X. 1973. 234-243.

16. Istoria României I. 1960. 40.

17. E. Zaharia, Dacia. N. S. 1962. 5-51.

A Körös-kultúra Torján (Kovászna-megye) (Kivonat)

A Sepsiszentgyörgyi Múzeum 1984 és 1988 évek között végzett ásatai alkalmával a Torja patak mindkét partján felszínre kerültek a Körös-kultúra hordozóinak települései. A bal parton földbevéjt kunyhók, a jobb parton földfelszínen, pitvarral épült házak kerültek elő. A két település a lakóházak típusa alapján a Körös-kultúra két fejlődési szakaszát képviseli. A bal parti településen a Vonaldíszes Kerámia Kultúrájának az emlékei is a felszínre kerültek.

The Relics of the Körös Culture in Turia (Covasna County) (Abstract)

On the banks of the Torja (Turia) brook relics pertaining to the Körös culture were discovered. On the left bank cottages deepened in the ground were found, while on the right bank surface houses with porches were revealed. The two settlements belong to the two stages of the Körös culture. On the left bank relics of the Linear Pottery culture were also brought to light.

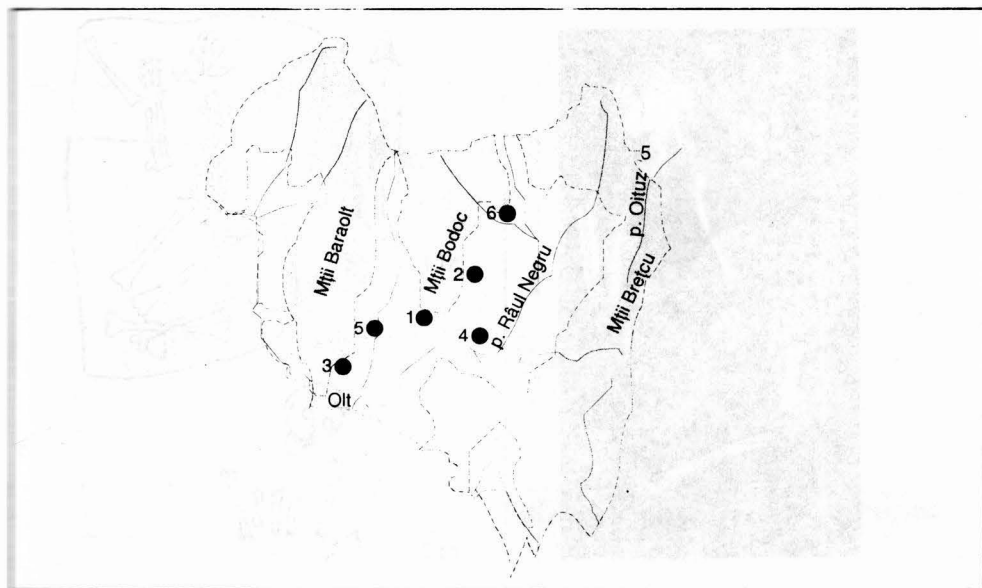

Figura 1. Cultura Criș pe teritoriul județului Covasna

1 Angheluş 2 Cernat 3 Ilieni „Oaşul rotund” 4 Leţ-Vârhegy 5 Sf Gheorghe-Bedeháza 6 Turia

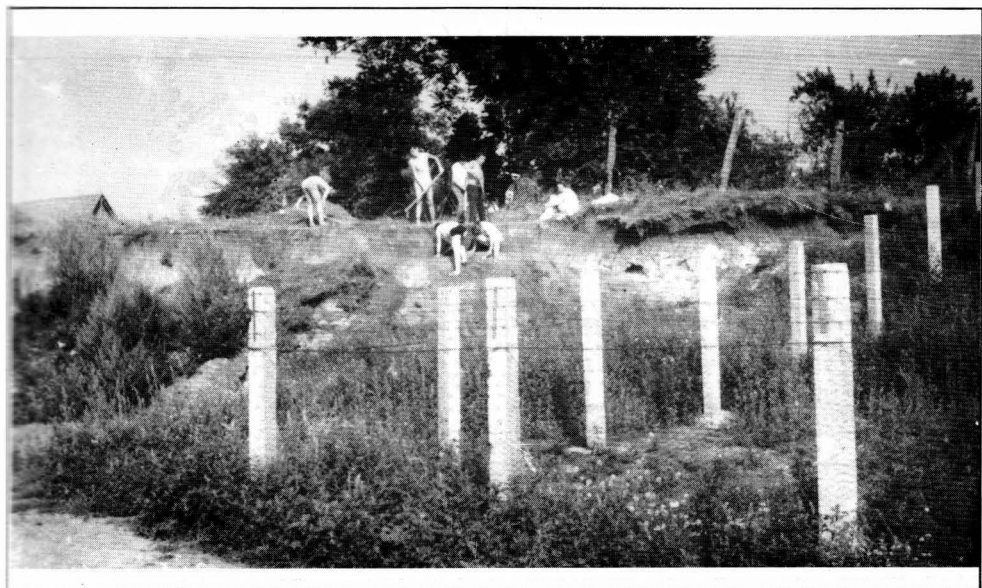

Figura 2. Situl de pe malul drept al pârâului Turia (grădina Conacului Apor)

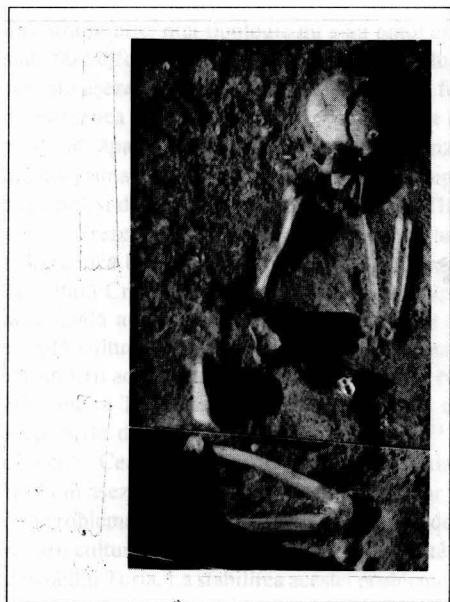

Figura 3. Schelet în poziție chircită (S. II, M.1.)

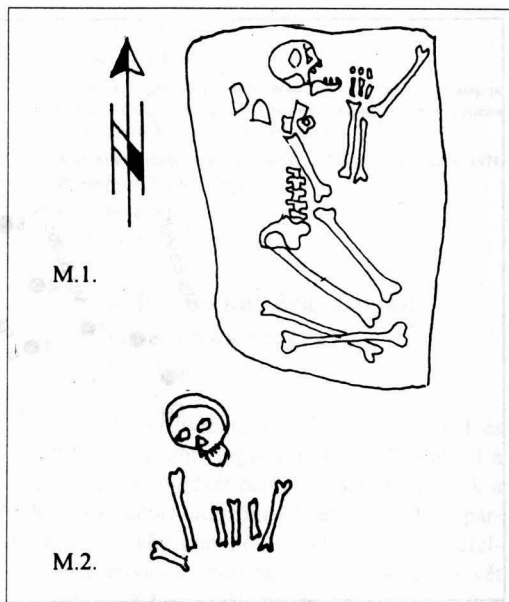

Figura 5. Poziția scheletelor din S. II, M.1. (sus), la -0,92 m și M.2. (jos), la -0,37 m

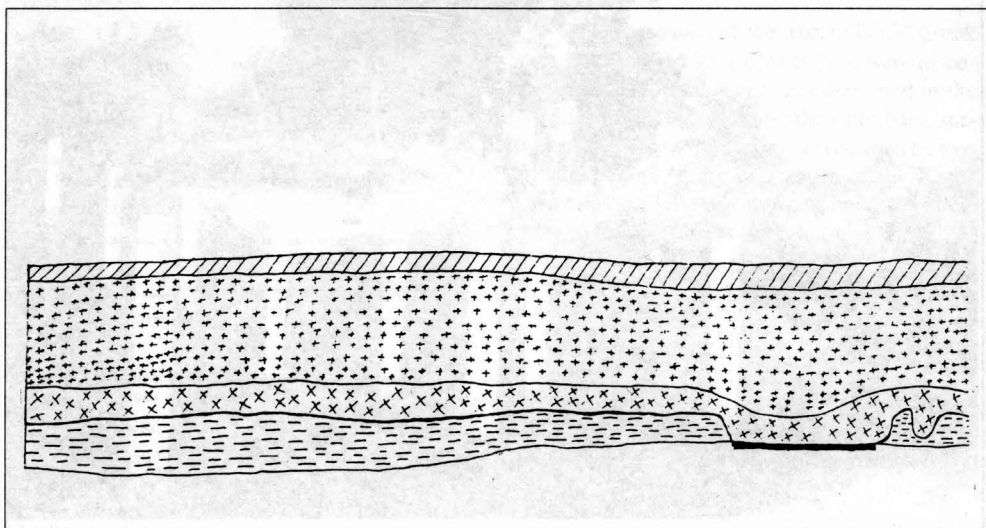

Figura 4. Schița profilului S. II, cu orientare NV-SE, cu mormântul M.1. (succesiunea stratigrafică: humus; strat de cultură cenușiu; strat brun, cultura Criș; nisip aluvial; mormânt)

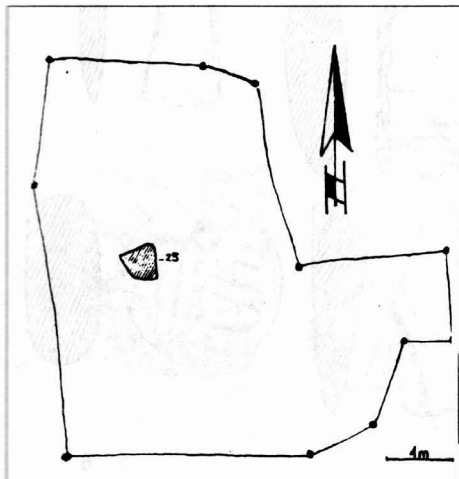

Figura 9. Locuința 1. (S. III, malul stâng al pârâului Turia)

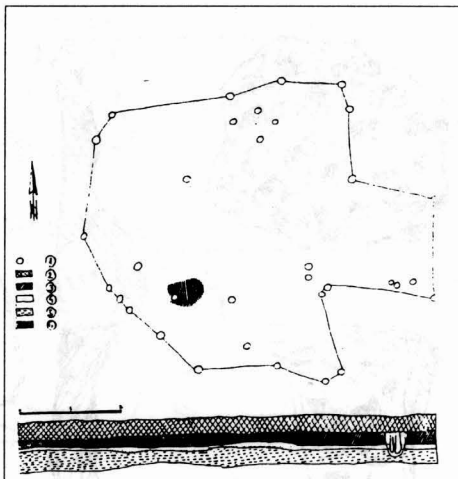

Figura 8. Locuința 2. (S. III, malul stâng al pârâului Turia)

1. Gură de stâlp,
2. Pământ arat,
3. Strat de cultură de culoare galben închis,
4. Strat de pietriș,
5. Nisip fin galben,
6. Vatră.

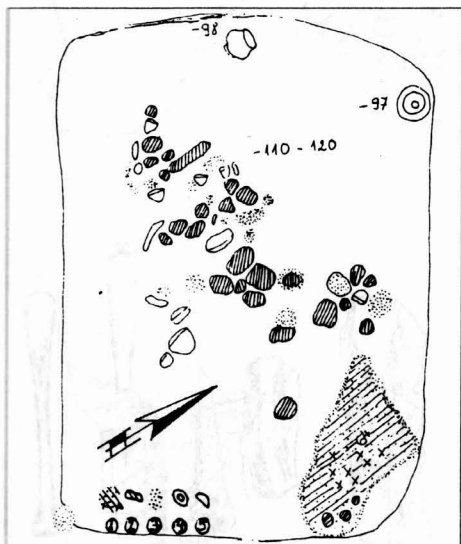
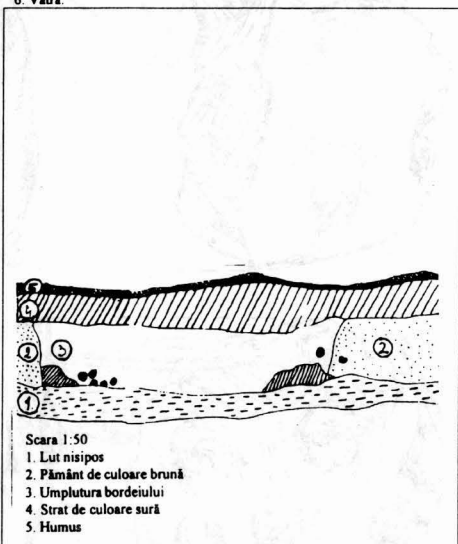

Figura 6. Locuința Criș (S. III, Conacul Apor), plan

1. Vatră
2. Ciob
3. Chirpici
4. Vas

Scara 1:50

1. Lut nisipos
2. Pământ de culoare brună
3. Umplutura bordeiului
4. Strat de culoare sură
5. Humus

Figura 7. Locuința Criș (S. III, Conacul Apor), profil

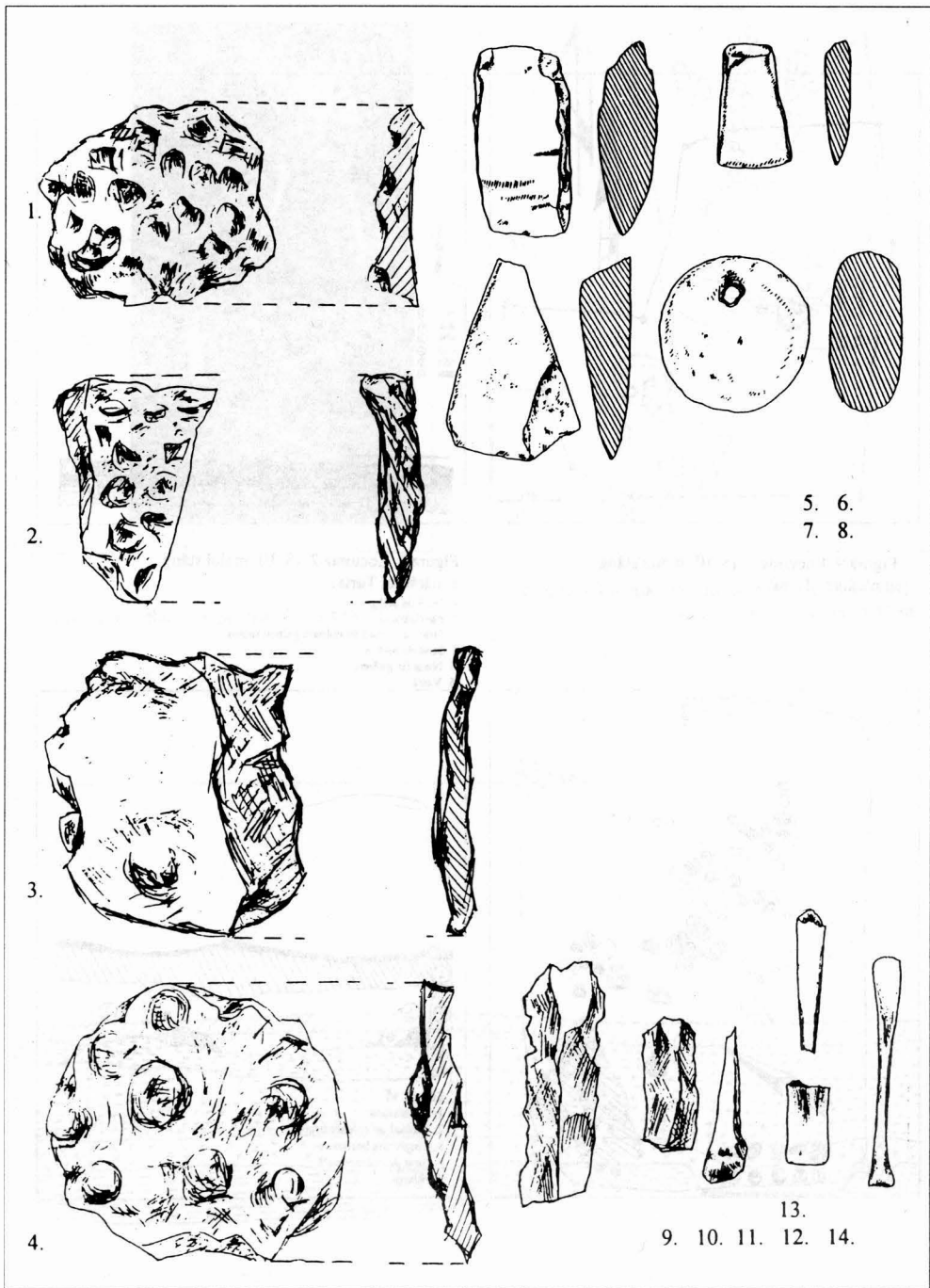

Figura 10. Unelte și vase

Unelte de piatră (5-7, 9-10), din os (11-12),
 greutate de plasă din lut (8);
 vase borcan de dimensiuni mari și mijlocii (1-4),
 din inventarul bordeielor.
 Unelte din os din locuințele de la suprafață (13-14)

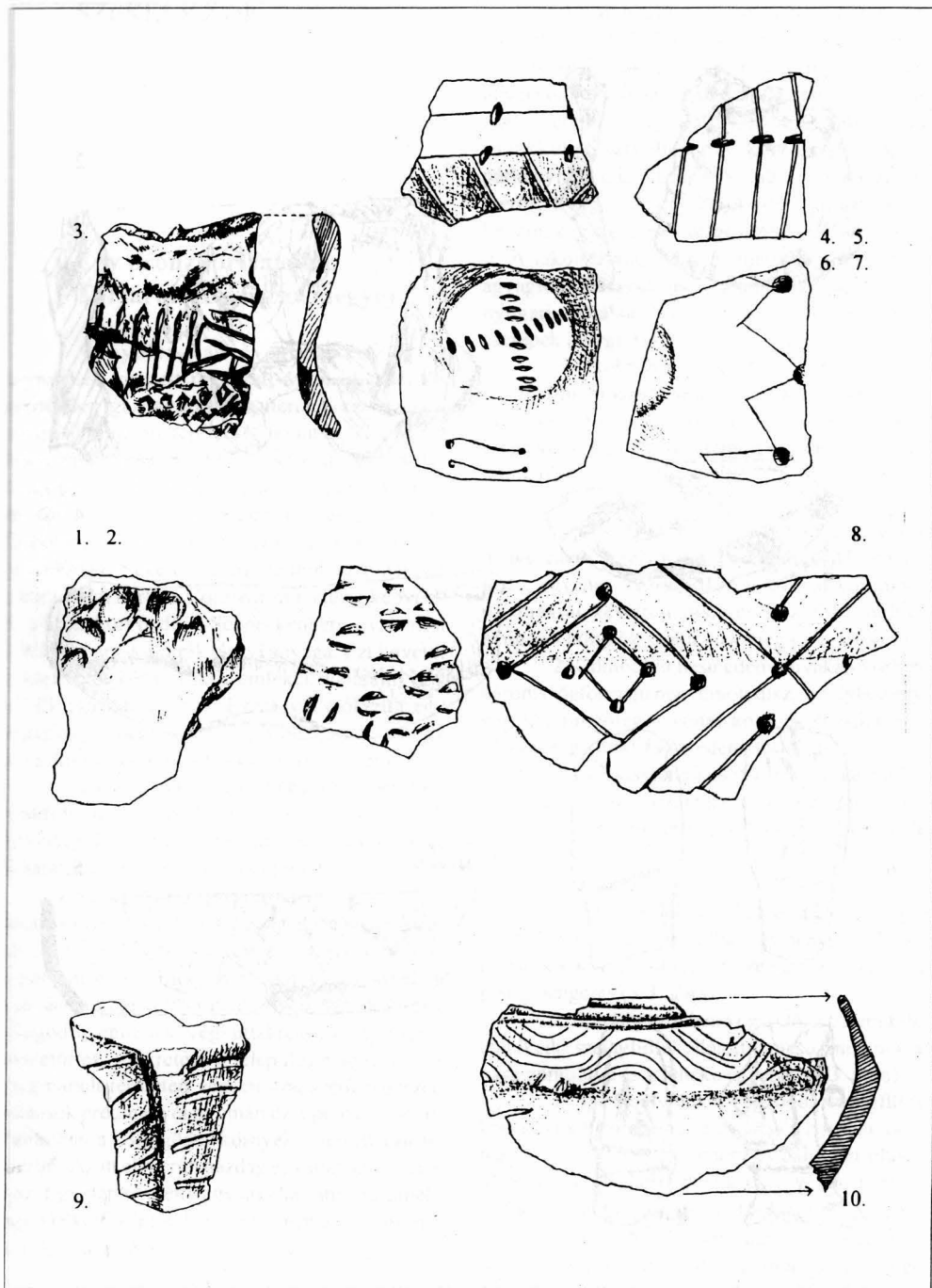

Figura 11. Ceramică

Ceramică de cultură Criș:
 vas ars mediocru, decorat (3) din bordeie, piciorul unui vas dreptunghiular, decorat canelat (9),
 din mormântul M.4. (S. IX).
 Ceramică de cultura Ceramicii Lineare:
 fragment de strachină (10), de cupă (7), de vas decorat cu benzi și gropițe (4-5), cu pătrate cu gropițe la vârf (8), fund de vas cu simbol solar (6)

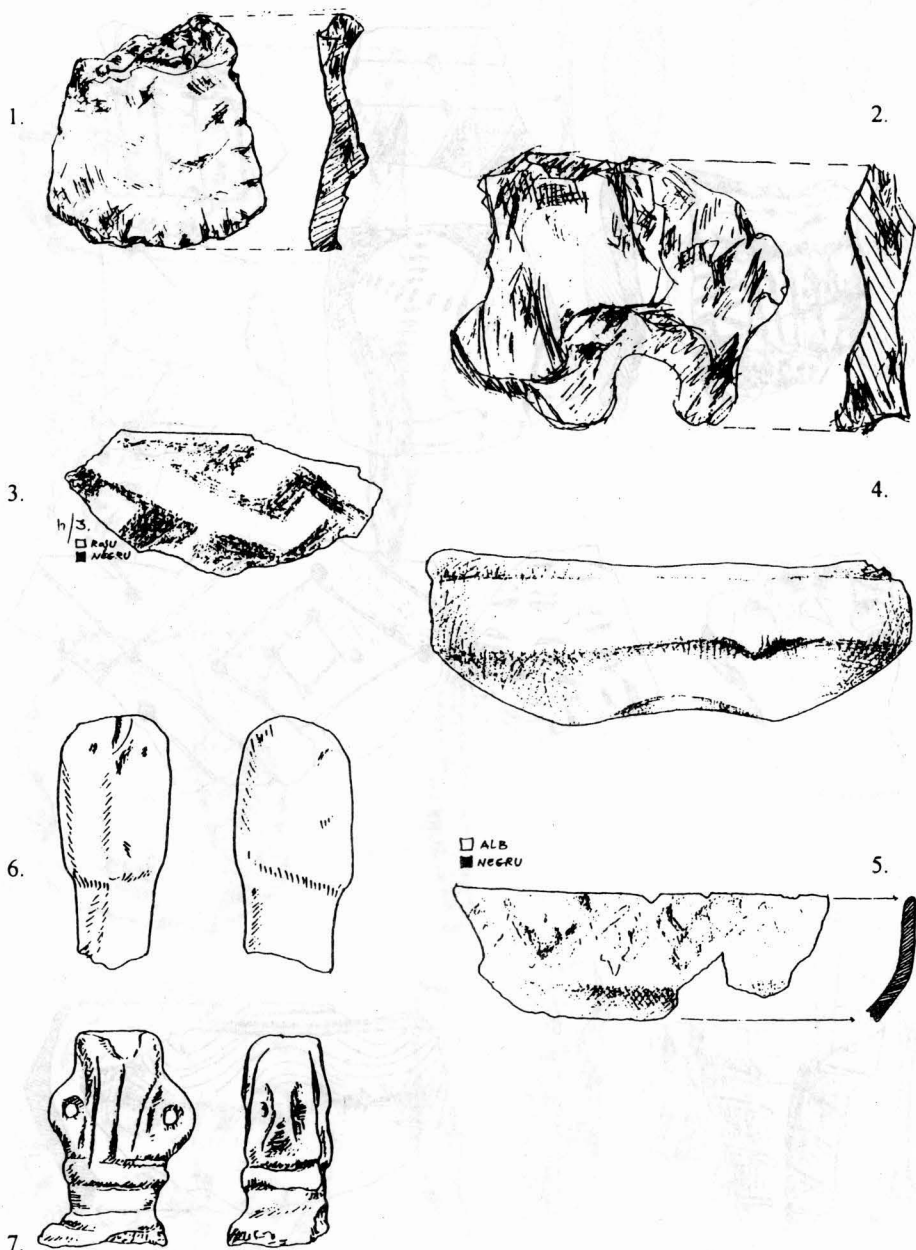

Figura 12. Materialul ceramic din bordeie, cultura Cris

Vas cu picior cilindric (1), vas cu secțiune triflată (2),
 strâchini pe fond roșu cu ornament de meandru (3),
 strâchini cu butoni mici la mijloc (4),
 strâchini cu vopsea roșie (5), figurine (6-7)

Egy bronzkori lakóház Torjáról (Kovászna megye)

A nyolcvanas években Torján és környékén végzett régészeti ásatások jelentős mértékben gazdagították ismereteinket e vidék őskori történelmi fejlődését tekintve. A csiszolt kőkor emlékeitől egész a 12-13. századi első székely-magyar településekig, majdnem minden történelmi kor képviselve van. Sikerült feltárni a Körös-Starcevo, a Vonaldiszkes Kerámia és az Erősdmüveltség emlékeit a neolitikumból, az átmenetet a kora bronzkorba a Coțofeni-müveltség képviselői, a bronzkort pedig a Schneckenberg-, valamint a Wietenberg-kultúrák tárgyi anyaga. Ezt követik a kora és a késő vaskor emlékei, valamint egy 12-13. századi lakóház. Ezenkívül előkerült egy urnasíros temető, szintén a bronzkorból, és egy kőszekrényes kora bronzkori sír (Kistengrab).

Ezen kutatások eredményei részben már szakfolyóiratok hasábjain napvilágot láttak.¹ A következőkben egy egyedülálló bronzkori lakóház feltárásának eredményeit mutatjuk be:

Közép-Torja központjában, a Torja partjának egy kiemelkedő teraszán egy nagyon gazdag régészeti lelőhely került elő. Ez a terület az Apor-kúria kertjének az északnyugati sarkában van, ahol az egykori termelőszövetkezet idején egy silógödöröt építettek, s egyúttal rengeteg ép edényt összetörtek, tönkretéve a település nagyrészét. A megmaradt területen végzett szakszerű régészeti ásatások eredményei nyomán ez a pont a szakirodalomban a "Silógödör környéke" néven vált ismertté. Az itt előkerült gazdag és változatos leletek közt figyelemre méltó egy lakóház anyaga, amely egy Délkelet-Erdélyben eddig ismeretlen bronzkori kultúrát képvisel.

Amint a szelvény profiljából kitűnik, ezt a házat a Körös-kultúra rétegebe ásták be, a föld felszínétől 70 cm-re (2. ábra). A lakóház téglalap alakú volt, hosszszelvénye észak-dél irányban húzódtott, méretei pedig 5,50x4,50 m (1. ábra). Az északkeleti sarkában egy kör alakú, agyagpárkánnyal ellátott tűzhely volt, melynek az átmérője 1 m. A tűzhely körül előkerült töredékes kerámia egy része másodlagos átégés nyomait viseli. A lakóház alaprajzát és méreteit a tapasztott agyagfelület alapján lehetett megállapítani. A délnyugati sarkában levő szuvatrétegből előkerült cserepek jellegetlenek, díszítés nélküliek.

A lakóházban előkerült töredékes kerámia anyaga finom iszapolású, homokkal kevert pasztából készült, és téglavörös-barna színűre van kiegészítve. A következő edénytípusokat különböztetjük meg:

I. Fazekak:

1. Enyhén kifelé hajló peremű, hengeres nyakú edény, melynek a hasa gömbölyű, feneké pedig egyenes. A válli részen körben körömben nyomással készített díszítés húzódik, melyet hengeres bütykök szakítanak meg (3/1. ábra).

2. Gömbölyű hasú edény, nyakán körben háromszögformájú benyomott dísz, amelyhez egy sor, két függőleges vonal közé ékeltek bekarcolt háromszög kötődik. Az edény töredékes.

3. Egy kisméretű edény felső része, melynek széles nyaka, kifelé hajló szája és gömbölyű hasa volt. A vállán körben egy függőleges karcolt csík húzódik.

II. Kancsók:

1. A perem fölé emelkedő szalagfüllel ellátott kancsó, melynek vállán egy benyomott dísz húzódik körbe. A fül felső része egyenes, a nyaka pedig hengeres (3/3. ábra).

2. Spirálbütyökben végződő, a perem fölé emelkedő szalagfüllel ellátott kancsó, melynek a hasa gömbölyű és a feneké egyenes (3/3. ábra).

3. Spirálbütyökben végződő, szalagfüles kancsó, melyen másodlagos átégés nyomai vannak. A fül alsó végén, jobbra és balra két plasztikus horogdísz helyezkedik el, a vállán körben pedig egy sor benyomás van (3/4. ábra).

4. Spirálbütyökben végződő szalagfüles edény felső része, melynek a gömbölyű hasa füg-

gölegesen bekarcolt vonalakkal van díszítve (3/5. ábra)

5. Kettős-hengeres nyakkal ellátott kis kancsó, melynek a perem fölél emelkedő, spirálbütöyökben végződő szalagfüle van, és a perem szélén egy-egy sor gabonaszembenyomásos dísz húzódik. A kancsó hasa gömbölyű, és az egyetlen épen előkerült edény (3/6-7. ábra).

6. Egy mézberakásos, karcolt háromszögekkel díszített edény vállí része.

A lakóház időrendi besorolása a feltárt kerámi és az alaprajz alapján végezhető el. A bekarcolt díszítésű, széles szájú, gömbölyű testű és egyenes fenekű edények az Urnamezők kultúrájának kerámiájára jellemzőek². A Torján előkerült, perem fölél emelkedő szalagfüles edények szintén e kultúrához tartoznak³. A kerámia díszítése, a bekarcolt háromszögek, a plasztikus horogdísz, a benyomásos szalagvonal mind erre a kultúrára jellemzőek. A kettős-hengeres nyakú kis kancsó formája a Wietenberg-kultúra anyagából ismert⁴. A perem fölél emelkedő fülű edények az Ottományi-⁵ és a Wietenberg-kultúrák kerámiájára jellemzőek.⁶

E ház kerámiaanyaga a délkelet-erdélyi bronzkorkutatás szempontjából nagy jelentőséggel bír. Ezidáig Románia területén az Urnamezők kultúrkomplexuma anyagi hordozóinak emlékeit délnyugaton, a Bánságban tárták fel. Ez a kultúra képviseli a közép bronzkort a Zsil és a Duna közti területen. Az elmúlt években Mehedinți megyében, a számos temető mellett egy pár település is előkerült. A Torján feltárt ház anyaga, habár egy pár edényen átégés nyomai észlelhetők, erőszakos beavatkozás nyomait nem viseli. A települést nem dúlták fel, ezért arra kell következtetnünk, hogy a bronzkor középső szakaszának az elején egy déli délnyugati kultúrhatásra a helyi lakosság részben megváltoztatja anyagi kultúráját. Innen származik az a sok Vucedol-, Gârla-Mare-, Vatina-kultúrára emlékeztető formai jellegzetesség. Torján a kora és közép bronzkorból ezidáig Coțofeni-, Glina III.-Schneckenberg, valamint elszórtan a Monteoru I._{C3} műveltség, és a Halomsíros-kultúra emlékei kerültek elő. Az itt bemutatott lakóház régészeti anyaga új megvilágításba helyezi Délkelet-Erdély közép bronzkori fejlődését.

Jegyzetek

1. Székely Z., Pecenegii în sud-estul Transilvaniei, Aluta, 1985-86, 197-210
2. Berciu, D. és Comşa, E., Săpăturile de la Balta Verde și Gogosu, 1949 și 1950, Cercetări Arheologice, II., 1956, 16-4 és 20.2. ábra; Dumitrescu, V.I., Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cirna, Biblioteca de Arheologie, IV., 1961, XXX/112, 114. tábla.
3. Berciu, D. és Comşa, E., o.c., 16/1 ábra, VI.; Dumitrescu, o.c., LXIV/247, LXVII/258. tábla.
4. Horedt, K., Die Wietenbergkultur, Dacia N.S. IV., 1960, 11, 7. ábra.
5. Ordentlich, N., Dacia N.S. VII., 1963, 6/3. és 8. ábra.
6. Horedt, K., o.c., 10/3, 6. ábra.
7. Székely, Z., Cultura mormintelor tumulare în sud-estul Transilvaniei, SCI-VA, T.28, 1977, 125-127.

O locuință din epoca bronzului de la Turia (jud. Covasna)

(Rezumat)

În centrul comunei, pe malul drept al pârâului Turia, pe o terasă înaltă, a fost descoperit și cercetat un complex arheologic foarte bogat. Terenul se află la capătul grădinii conacului Apor, și a intrat în literatura de specialitate sub denumirea de "Zona Silozurilor". În acest loc au fost descoperite resturi de locuințe din cultura Criș, din neolitic, din epoca bronzului, din Hallstatt, din La Tène, din feudalismul timpuriu, sec. XII-XIII. Între aceste descoperiri se află și o locuință, al cărei inventar aparține unei culturi din epoca bronzului, și care prezintă trăsături care până acum nu au fost cunoscute în sud-estul Transilvaniei.

Locuința a fost săpată în stratul de cultură Criș, intersectând locuințele acestei culturi. Aflat la o adâncime de 0,70 m, locuința are forma dreptunghiulară, cu dimensiunile de 5,50 x 4,50 m, axa lungă fiind orientată în direcția nord-sud. În colțul nord-estic a fost așezată o vatră circulară cu gardină de lut. În jurul vetrei au fost descoperite fragmente ceramice decorate, unele arse secundar. Inventarul locuinței constă în ceramică fragmentară, făcută din pastă fină, cu nisip fin degresant, foarte bine arsă, în culoare brun-cărămizie.

La încadrarea cronologică a locuinței ne servesc date numai materialul ceramic și forma vetrei. Vasele cu gura largă, cu pântec bombat și cu fund plat, cu decor incizat, sunt cunoscute din

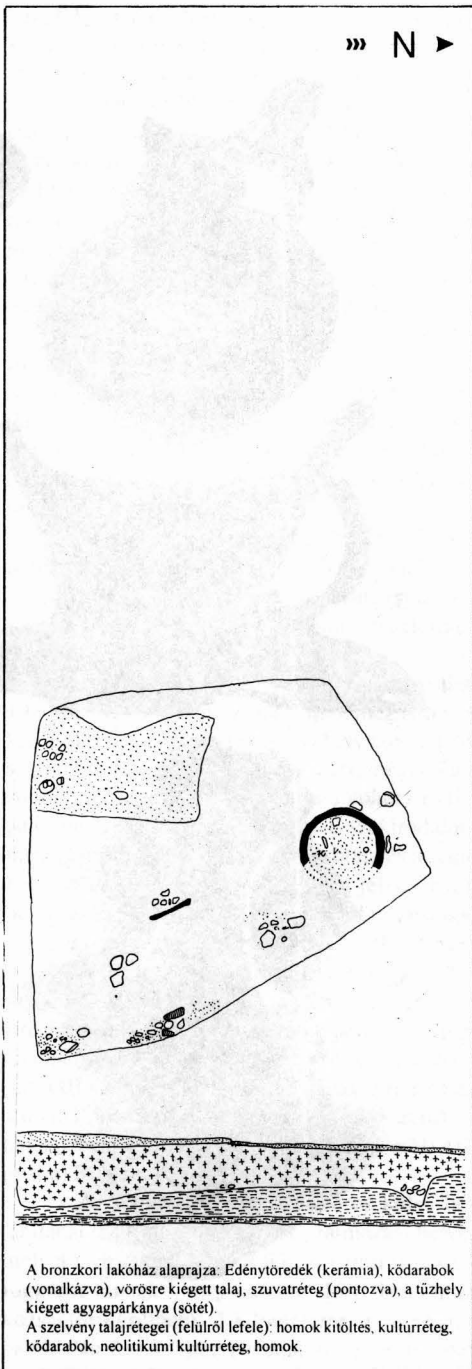
cultura Câmpurilor de urne. Maniera de decor, și de împunsături, hașuri triunghiulare, cârlige în relief plastice, toate sunt caracteristice pentru epoca bronzului mijlociu din sud-vestul României. Vasul cu două orificii este cunoscut din cultura Wietenberg. Căni cu toartă supraînălțată apar în cultura Otomani și în cultura Wietenberg.

Purtătorii marelui complex al Câmpurilor de urne, cultura Gârla-Mare - Cârna - Zuto - Brdo - Vatina ocupă aria sud-vestică a României, delimitată de cursul Jiului până peste Dunăre, în perioada mijlocie a epocii bronzului. Descoperirea la Turia a acestei locuințe, al cărei inventar arată o influență puternică din sud, sud-vest, ridică noi probleme, referitoare la dezvoltarea etapei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei.

A House from the Middle Bronze Age, discovered at Torja (Turia, Covasna County)

(Abstract)

At Turia a rectangular house was discovered, with a circular fireplace, whose surface was clayed. The size of the house: 5.50 x 4.50 m. For the chronological integration of this house we can use only the discovered ceramic material. According to the forms of vessels and the ornaments the ceramic material from Turia belongs to the beginning of the Middle Bronze Age, and has a similar aspect with the Vatina - Gârla-Mare culture.

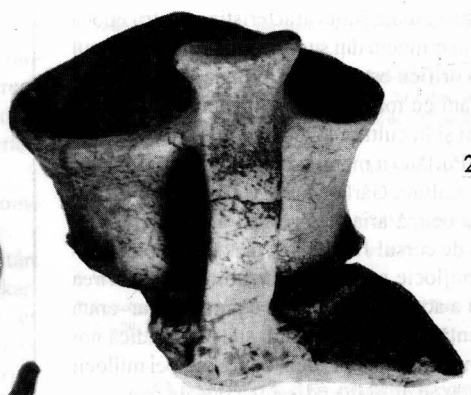
A bronzkori lakóház alaprajza: Edénytöredék (kerámia), kődarabok (vonalkézva), vörösre kiégett talaj, szuivatréteg (pontoszva), a tűzhely kiégett agyagpárkánya (sötét).

A szelvény talajrétegei (felülről lefele): homok kitöltés, kultúrréteg, kődarabok, neolitikumi kultúrréteg, homok.

1.

2.

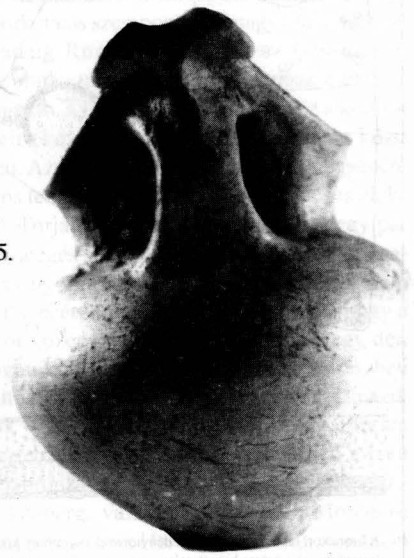
3.

4.

5.

Adatok Kovászna (Háromszék) megye római és népvándorlás korához

Délkelet-Erdély, nevezetesen Kovászna (Háromszék) megye római, valamint népvándorláskori története iránt már a 20. század elején megvolt az érdeklődés mind a Székely Nemzeti Múzeum, mind a kolozsvári Erdélyi Múzeum részéről. A Székely Nemzeti Múzeum múzeumőre, később igazgatója, Csutak Vilmos, dr. László Ferenc múzeumőr társával együtt 1909-1910-ben ásatást végzett a komollói római táborban.¹ Az ásatást a közbejött első világháború eseményei miatt nem tudták folytatni. A római tábor feltárására a Székely Nemzeti Múzeum részéről csak 1942-ben volt újból lehetőség.² A tábor újra feltárását, az előző kutatások megállapításainak az ellenőrzését 1949-ben C. Daicovicu kolozsvári egyetemi tanár végezte el két egyetemi hallgató segítségével, a Román Tudományos Akadémia azévi kutatási tervének a keretében.³ A Csutak Vilmos által vezetett ásatás egy feliratos kő darabját, egy ezüst fibulát, valamint két római tégladarabját hozta felszínre, ezeken égetés előtt a következő betűket karcolták be: S C C és C E (3/1-2. ábra). A bekarcolt betűk megfejtésére egyelőre nincs semmi adat. Lehet gondolni a C(ohors) E(turacorum) S(agitatorium) nevű csapattestre, ez Kr.u. a második század folyamán Dáciában tartózkodott⁴, de jelenléte Komollón nincs eléggé bizonyítva.

Az 1942-ben végzett ásatás a tábort építő csapattest nevét egy töredékes téglabélyeg alapján tisztázta, ugyanis ez azonosítható volt a berecki római táborból ismert cohors I Hispanorum (veterana quingenaria) csapattest téglabélyegével (3/3. ábra).⁵ A tábor építésénél alkalmazkodtak a

terepfelszín alakjához, s ezért a négyszögű tábor keleti oldala rövidebb mint a nyugati. Méretei: 70x70 m. Az ásatás alkalmával előkerült érmék közül időrendben Philippus Pater (Kr.u. 244-249) császár ezüst denarius az utolsó. A táborban talált római kerámián kívül volt még kézzel készített (4/12-16. ábra) valamint koronon készült besimított hálós díszítésű füles edény is⁶. Ezek 4. századi gót edények. A fegyverek közül említésre érdemes egy vastör s egy fém pikkelyekből készült páncéling darabja (lorica squamata) (4/9-11. ábra).

Az Ojtozi szoros bejáratánál van a berecki római tábor, ahol a sokat vitatott keleti védelmi rendszer, a "limes" kérdéseinek az eldöntésére⁷ E. Panaitescu kolozsvári egyetemi tanár végzett ásatást az 1920-as évek második felében.⁸ Megállapítja a tábor formáját és méreteit (180x160 m), valamint a rendeltetését.

1942-ben Paulovics István budapesti egyetemi tanár bejárja Dácia keleti határvonalát, és megvizsgálja Háromszék megye területén az oltszemi, a komollói, a berecki, valamint a feltételezett baróti tábor helyét.⁹

A berecki tábor M. Macrea vezetése alatt 1950-ben egy munkaközösség újból megássa.¹⁰ A két ásatás alkalmával előkerült bélyeges téglák szerint két csapattest építette a tábort, mégpedig a cohors I Bracaragustanorum és a cohors I Hispanorum veterana. Rajtuk kívül a szakirodalom még a cohors IIII Hispanorum equitata és a legio IIII Flavia egyik osztagának ittlétét jelzi.¹¹ Ezek itteni tartózkodása kérdéses (Wagner, Die Dislokation der röm. Auxiliarformationen..., 99.). A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében csak a cohors I Hispanorum és a cohors I Bracaragustanorum csapattestek bélyeges téglái találhatóak (3/4-5. ábra). A gyűjteményben lévő legio XIII Gemina bélyeges téglájának a Berecken való előfordulása sem bizonyítható (3/6. ábra). A tábor jelentőségéről s a helyiség római nevééről (Angustia) R. Vulpe értekezik.¹²

Az Ojtoz patakában, a szoros külső bejáratánál talált bélyeges téglák származási helye, melyet még a középkori Rákóczi várral is összefüggésbe hoztak¹³, megoldódott. 1981-ben Ojtoz községtől körülbelül 2 kilométerre, az országút baloldalán folyó Ojtoz patakán át egy erdei utat

építettek. A patak északkeleti magas partját átvágták és egy négyszögű római őrtorony egyik falát a nyugati oldalon lebontották. A torony belsejéből a cohors I Hispanorum és a cohors I Bracaraugustanorum csapattestek bélyeges téglái kerültek elő. A Székely Nemzeti Múzeum szakemberei, akiket értesítettek a téglák előfordulásáról, a leletmentő ásatást elvégezték. Az őrtorony a patak magas partján van, északkelet irányú lapos tetejű magaslaton, melynek nyugati oldalán egy másik patak, a Tölgyes pataka folyik. A két patak összefolyásánál építették a rómaiak az őrtornyot, mégpedig a patakok összefolyásától 120 méterre, a szoros külső bejáratánál. A torony falvastagsága 2 m, a keleti fal, mely épen maradt, kívülről mérve 7 m hosszú, a többi oldal is ilyen méretű kellett, hogy legyen, vagyis a mérete: 7x7 m, a belső mérete, 3x5 m (2. ábra). A tábor és az őrtorony között hegygerinc emelkedik, ez feltételezi egy közbeeső másik őrtorony létezését is a hegygerincen.

Háromszék megye keleti részén, Nagyborosnyón, egy magaslaton vannak egy római tábornak a romjai, melynek létezését a szakemberek sokáig kétségbe vonták. Szilágyi János budapesti régész a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében levő bélyeges téгла (4/8. ábra) alapján Nagyborosnyón egy római tábor létezését elfogadja, de a bélyeges téгла bélyegét tévesen ala Pannoniorum-ként oldja fel, bár nem zárja ki az ala I Palmyrenorum feloldást sem.¹⁴

Paulovics Nagyborosnyót, mint római táborhelyet, meg sem említi, C. Daicovicium pedig tagadja a tábor létezését.¹⁵

Csutak Vilmos és László Ferenc felszíni kutatást végeztek Nagyborosnyón, s gyűjtésük eredményeként a múzeum a fent említett bélyeges téglával gyarapodott. A táborhelyet, méreteit, valamint az ott állomásozott csapattestek nevét a Székely Nemzeti Múzeum 1973-1974-es évi ásatásai révén sikerült megállapítani.¹⁷ A tábor alakja hosszényszögű volt (90x70 m), falának vastagsága 1,35 m. Az ásatások folyamán a következő csapattestek téglabélyegei kerültek elő: 1. (AL)A GALL, feloldása ala I Gallorum (7/4. ábra). Ennek a csapattestnek a bélyeges téglája előkerült még a község területén és a közeli Réty község Telek nevű helyén.¹⁸ 2. (C)OH IBRAC, feloldása: co-

hors I Bracaraugustanorum (7/5. ábra). 3. CCH III G, feloldása: cohors III Gallorum (7/3. ábra). 4. AL PALM, feloldása: ala Palmyrenorum (8/6.).

A tábor délkeleti sarkában a falba beépítve került elő az ala I Latobitorum parancsnoka által Hadrianus császárnak állított emlékmű feliratos alapköve (10/2a-2b. ábra). Ez a kelta lovas csapattest Dáciában eddig még ismeretlen volt. Egy gyalogos egysége ennek a kelta nemzetiségű népnek a Rajna vidékéről, Colonia Agrippina-Kölnből ismeretes. Ez a lovas csapattest volt a tábor építője, itt állomásozott még a többi felsorolt csapattest. Időrendben az ala Palmyrenorum volt az utolsó, mely a táborot védte.

Az Ölt völgyében, Oltszemen, a folyó jobb partján levő magaslaton, a Mikó kastély területén vannak a római tábor romjai. Ezeket még Benkő József a múlt században észrevehető állapotban látta.¹⁹ 1949-ben a C. Daicovicium által vezetett munkaközösség a kastély területén egy kutató árkot húzott, s megállapította a tábor helyét, melyet már Paulovics is megvizsgált.²⁰ A tábor feltárását a Székely Nemzeti Múzeum szakemberei végezték el, az 1968-79²¹. valamint 1987-1988 évek²² folyamán. A tábor méretei: 142x92,5 m. Az ásatások folyamán nem került elő feliratos emlék, bélyeges téгла, de a tábor közelében talált bélyeges téglákból épített római sír megőrizte a tábor építő csapattest nevét. A téglákon a következő betűk és számok voltak: C IIII B E, ezek többféle megoldásra adnak lehetőséget: C(ohors) IIII BE(ssorum) vagy C(ohors) IIII BE(tavorum) (6/2. ábra). A tábor építésének az idejére támpontul szolgál Traianus császárnak egy katonai barakkban talált verdefényes nágy bronz érme (6/1. ábra).

A felsorolt háromszéki táborok a római Dácia délkeleti határának a védelmét látták el, a Kárpátok átjáró szorosait zárták le. A berecki tábor az Ojtozi-, az oltszemi a Tusnádi-, a nagyborosnyói a Bodzai-szorost, a komollói kis praesidium pedig a Moldovába kivezető hadiutat biztosította. Ennek az erődrendszernek a megépítése már Traianus alatt, a feladása - az érme tanúsága szerint - a 3. század közepén, Gallienus császár (254-268) uralkodása alatt történt. A táboroknak az elhagyása, a frontrövidítés, a gótok és a karpok sorozatos támadásaival van kapcsolatban, akik a 3. század

kezépen keletről a szorosokon keresztül megszállják az Olt és a Feketeügy völgyét.²³ Ez a magyarázat a komollói táborban talált gót edényeknek, ugyanis itt a rómaiak helyébe a gótok telepednek le. Korai betelepüléseket bizonyítja a sepsiszentgyörgyi Eprestetön talált hamvasztásos gót sír. Ezt a temetési eljárást a gótok csak a korai időben használták. Téves K. Horedtnak az a megállapítása, hogy itt a gótok egy általa "Sepsiszentgyörgyi műveltség"-nek elnevezett műveltséggel rendelkező népet találtak²⁴. Ennek a hipotézisnek ellentmond az Eprestetön talált félkörös fogójú csontfésű (4/10. ábra), egy bronz lemezfibula, meg egy aláhajtott lábú fibula, melyek a település egyik kunyhójából együtt kerültek elő (4/17. és 5/18ab. ábra). Ezek a gótok jellegzetes ékszerai a maroszentannai gót temetőben is.²⁵

A gót betöréssel megszűnik a római pénzforgalom, ezt bizonyítja a Csernátonban 1960-ban talált 80-100 római kis bronz éremből álló éremlelet. A legrégebb érem Gallienus császár (254-268) érme. A római pénzek forgalma Gallienus alatt szűnik meg ezen a vidéken, s csak egy évszázad múlva indul meg újra, ezt bizonyítja a további 4 érem, amelyek a leletből a Csernátoni Tájémuzeum gyűjteményébe kerültek. A négy érem közül három II. Constantinusé (323-361), egy pedig Constantius Gallus-é (351-354). A sepsiszentgyörgyi, kilyéni és rétyi gót településeken is II. Constantinus érmei kerültek elő. Csernátonban az éremleleteken kívül egy csontvázas sír is bizonyítja a gótok itteni letelepedését. A gótok a 4. század végén a hunok nyomására elhagyják az Olt és a Feketeügy völgyében levő településeket. Ezt bizonyítja a Tekerőpatakon elásott kincslelet, melyet Gratianis (367-383) arany érmei 376-ra datálnak, valamint II. Valentinianus (375-392) Torján talált bronz érme.

A gótok helyét a gepidák foglalják el, akik mint a hunok szövetségesei Délkelet-Erdélyt is megszállják. Ennek bizonyítéka a kézdipolyáni település alsó szintje, ahol az egyik kunyhóban egy ujjas bronz- és egy aláhajtottlábú bizánci fibula, egy egysorfogas csontfésű és bepecsételt díszítésű edények kerültek elő (4/1a-5., 9/1a-1b. ábra). Ezek mind a gepidák anyagi műveltségének az emlékei.

A 6. században a gepidák településére rátelepednek a keleti szlávok, az antok, akiket az avarok hoznak magukkal. Ezek a Keleti-Kárpátok szorosain keresztül, Moldovából (Izvoare) jönnek, s telepednek le az Olt és a Feketeügy völgyében.²⁶ Településeik ismeretesek a következő helyiségekből: Szotyor, Sepsiszentgyörgy, Angyalos, Csernáton, Kézdipolyán és Torja. A kézzel készített, perem nélküli edények, amelyek Csernátonban (12/4. ábra), valamint Kézdipolyánon (12/3. ábra) kerültek elő, az ősi szláv kerámiára jellemzők, és ismeretesek az oroszországi 6-7. századi szláv településekről²⁷.

A Kézdipolyáni település több szintű, és az időtartama a 4. századtól átnyúlik a 9-10. századba. A 26. számú kunyhóból előkerült besimított rácsos mintájú (12/2. ábra), valamint a hengeres testű, mély vízszintes vonalakkal díszített edény (12/1. ábra) bolgár eredetű. Az újabb bolgár és magyar kutatások bebizonyították, hogy Omurtag bolgár kán (816-831) Erdélyt is birodalmához csatolta.²⁸ A bolgárok délkelet-erdélyi uralmát bizonyítják a csernátoni 9-10. századi szláv-bolgár településen talált besimított rácsos mintájú edények²⁹, valamint egy bizánci éremlelet³⁰ is (5/20. ábra), mely IX. Bizantin bizánci császár bronz érmével végződik³⁰. Ennek a településnek a kerámiája különbözik a kézdipolyáni és a csernátoni 6-7. századi szláv kerámiától. Az éremlelet tanúsága szerint a település megszűnése a 9. század közepére tehető. Ez lehet az időpontja az itteni bolgár uralom megszűnésének is, amelynek a magyarok vetnek véget.

Háromszék megye területén a magyar honfoglalás kezdetét jelzi a Sepsiszentgyörgyön, az Eprestetön talált bizánci karddal eltemetett magyar lovas sírja³¹, valamint Eresztevényen a Zádogostetön előkerült lovassír kengyele és lándzsája³². Ezek a sírok mind 10. század elejiek. A 11. század második felében az Olt és a Feketeügy völgyét a magyarok már tömegesen lakják, amit bizonyítanak a kilyéni, a sepsiszentgyörgyi (Bedeháza), angyalosi, rétyi, csernátoni és torjai 11-13. századi magyar települések³³, és a zabolai és petőfalvi 11-13. századi magyar temetők³⁴. Ezeknek a temetőknek a megszűnése a 13. század

elején az 1241-es tatár betöréssel hozható összefüggésbe.

A 12. század második felében, a 13. század elején a székelyek telepednek le ezen a vidéken, ők veszik át az itt levő magyar népességtől a keleti határvédelmet. A magyar királyság a határt kitolja a Kárpátok külső oldalára, ezt bizonyítja a moldovai Piatra Neamț (Karácsonykő) melletti magyar 12. századi erődítmény-település, a Bâta Doamnei nevezetű magaslaton. Ezen a helyen egy magyar faerődítmény, félköríves apszisú templom romjai, és a hozzátartozó temető kerültek elő, utóbbiba a halottakat S végű hajkarikával temették el.³⁵ A temetőt és az erődítményt II. Béla magyar király érme a 12. század végére, a 13. század elejére datálja. A határvédelemben a magyarokon, székelyeken kívül az idetelepített besenyők is részt vettek. Ezt bizonyítja Sepsibesenyő falu neve, valamint a Torja-Karatnán feltárt besenyő település³⁶.

A korai magyar betelepülők és a székelyek szellemi és anyagi kultúrája annyira azonos, hogy csak kronológiailag követhetjük, melyik telepítés, vagy temető korai magyar, és melyik székely. A 11-13. századi települések, mint a kilyéni, a sepsiszentgyörgyi (Bedeháza), a rétyi, az angyalosí, a Csernátonban a Domokos-(Tájmúzeum) és a Cseh-(Haszmann-) kúriák területén találhatók, valamint Torján a Torja patak bal parti magaslatán (Vármegye) levő, az első foglalkozókhoz, a magyarokhoz tartoznak. Ez utóbbi, a 10. századra jellemző edény darabján égetés előtt bekarcolt rovásjelek voltak, ez a bizonyítéka annak, hogy a magyarok is használták a "rovásírást". Ezek a településeken sok a cserépüst, tehát a jellegzetes magyar edény töredék, ezek jelzik a települések korai (11-12. sz.) idejét.

Egy későbbi, a 13. századba tartozik a Torja jobb partján, az Apur kúria kertjében feltárt földbe ásott kelet-nyugat tájolású kunyhó, amelynek boltozatos kemencéjét a kunyhó déli falába ásták.³⁷ A kunyhó méretei: 4x4 m. A kunyhóban talált kerámia között csak egy darab volt egy cserépüstből, a többi edény füles vagy fül nélküli, a fenekén kidomborodó kereszt alakú bélyeggel. A kunyhó leltárához tartozik még három különböző típusú, magyarok által használt nyílhegy, és egy sarkantyú darabja. A kunyhó, típusa, valamint

a benne talált tárgyak alapján, a székelyek hagyatéka, akik ide később jöttek, és nem telepedtek a patak bal partján levő magyar településre.

Ugyancsak székely település Csernátonban a Fülöp Károly kertjében feltárt, a föld felszínén épült kőosztagú ház, amelyben a tűzhelyet kövekkel építették. A települést Nagy Lajos (1342-1382) érme a 14. századra datálja.

A 13. század végére, a 14. század elejére datálható az ozsdolai település, ahol még a félig földbe ásott négyszögű kunyhó, és a falába vájt boltozatos tűzhely megmaradt, de a benne talált kerámia nem hasonlít a 11-13. századi kerámiához. A gyors korongon készült edények fala ívelt, nagy részük füllel van ellátva, a szájuk széles, az egyenes perem bemélyített, s a vállon körbefutó, párhuzamos mélyített vonalak vannak (13/1-7. ábra). Ez a székely település kronológiailag a torjai településnél későbbi.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a székely települések fejlődését csak a 12. századtól fogva tudjuk nyomon követni. Az a tény, hogy Torjának egy része, melyet ma is "Vármegyének" neveznek, a Szent István király által létesített Fehér megyéhez tartozott, azt bizonyítja, hogy itt a székelyek és a besenyők előtt korai magyar települések voltak. A zabolai és petőfalvi temető sem székely, ezekben itt a 11-12. században letelepedett magyarok temetkeztek.

A magyar honfoglalással és a székelyek letelepedésével véget ért a megyének a római hódítás és népvándorlás kori története. Az itt letelepedett székelység a magyar királyság keretében, évszázadokon át megőrizve ősi nemzetiségi szervezetét, eleget tett hivatásának, védte a magyar királyság keleti határát.

Jegyzetek

1. Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1908-1909 évi állapotáról, 51; Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910-1911 évi állapotáról, 61.
2. Székely Z., A komolói erődített római tábor, Kolozsvár, 1943, 1-35 lap, 1-10 kép, I-XIV tábla
3. Granița de est a Daciei și triburile libere de la hotarele de răsărit ale Daciei, SCIV, I, anul 1, 1950, 117-118.
4. Szilágyi J. A daciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek, Diss. Pannonicae, Ser. II. No. 21, 1946, 19.
5. Székely Z., i. m. 21, 10 kép, Szilágyi J. i. m. 10

6 Ibidem, XII, t. 14-16.

7 Buday Á., Limesproblemák, Dolgozatok, 3 (1927), 123-129

8 Panaitescu Em., Le limes dacique, Nouvelles fouilles et nouveaux résultats, Academie Roumanie, Bulletin de la section historique, t. XV, 1929, 76-77

9 Paulovics I., Dacia keleti határvonala, ETI, Kolozsvár, 1944, 60-81.

10 Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sf. Gheorghe-Brețcu 1950, SCIV I., anul II., 1951, 287-296.

11 Szilágyi J., i. m. 18-19.

12 R. Vulpe, Angustia, Klny., 1944, 551-559

13 Paulovics I., i. m. 76, 81.

14 Szilágyi J., i. m. 19, 92, jegyzet.

15 Jelentes a Székely Nemzeti Múzeum 1910 és 1911 évi áll., 1912, 64, 65.

17 Székely, Z., Noi descoperiri din epoca romană din sud-estul Transilvaniei, SCIVA, 3, t. 26, 1975, 343-351; Székely, Z., Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei, Aluta, VIII-IX, 1976-1977, 53, fig. 5.

18 Idem. Materiale epigrafice din estul Transilvaniei, SCIV, I, anul XIII-XIV, 1963, 165.

19 Benkő, J., Transilvania, I, 1834, 548.

20 Granița de est a Daciei... (i. m.); Paulovics I., i. m.

21 Székely, Z., Castrul roman de la Olteni, Aluta, 1980, 55-75.

22 Idem. Castrul roman de la Olteni, noi rezultate ale cercetărilor de teren din anul 1987-1988, Arheologia Moldovei, XVI, 1993, 279-282; Az oltszemi (Olteni) római tábor (Háromszék-Kovácsna megye), 1987-1988. évi ásatások, Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1993, 49-55.

23 Idem. Materiale ale culturii Sintana de Mureș din sud-estul Transilvaniei, Aluta, I, 1969, 23-60, 68-69.

24 Horedt K., Siebenbürgen in spätromischer Zeit, Bukarest, 1982, 79-81.

25 Kovács I., A maroszentannai népvándorláskori temető, Dolgozatok, III, 1912, 52 kép, 3 a b, 4.

26 Székely, Z., Slaves anciens dans le sud-est de la Transylvanie, Balcano-Slavica, I, 1971, 55-57.

27 G. L. Smirnova, Frühslawische Siedlung in der Nähe der Gemeinde Nervisk a Dnjester, Pamatky Archeologicke, LI, 1960, 13 kép, 1.

28 Fodor I., Bolgárak a honfoglaláskori Magyarországon, Honismeret, XI évf., 1983, 5. sz., 19.

29 Székely, Z., Sud-estul Transilvaniei în secolele IV-XIV, Marisia XV-XXII, 1985-1992, Pl. XLVII, 6-8.

30 Idem. Contribuții la problema stabilirii secuilor în sud-estul Transilvaniei, Crișia, 1974, 90.

31 Székely Z., Adatok a Székelyföld népvándorláskorához, 1945; Kiss, A., Frühmittelalterliche bizantinische Schwerte im Karpatenbecken, Acta Archaeologica, 39, 1987, 7 kép, 1-4, 206-207.

32 László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben, Kvár, 1943, XV t. 3-4.

33 Székely Z., Kora középkori települések a Székelyföldön (XI-XIV-ik század) Veszprémi Történelmi tár, 1990, I. 3-19.

34 Idem, Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben, Korunk Évkönyv, Kvár, 1973, 219-228.

35 Ibidem, 226, Az oltszemi (Olteni) római tábor, 2. jegyzet.

36 Idem. Pecenegii în sud-estul Transilvaniei, Aluta, XVII-XVIII, 1986, 197-200.

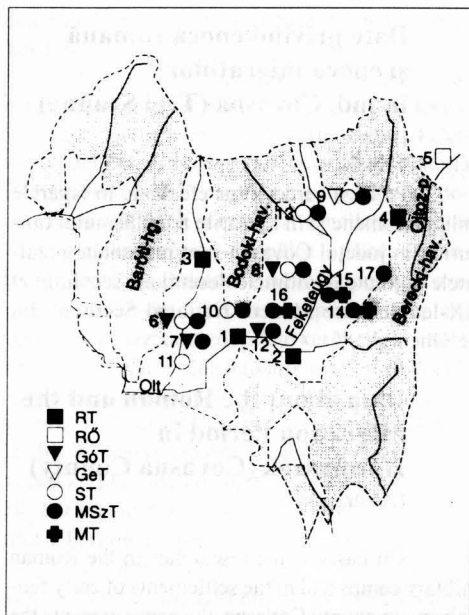
37 Ibidem, 198.

Date privind epoca romană și epoca migrațiilor în jud. Covasna (Trei Scaune) (Rezumat)

Pe baza cercetărilor efectuate în lagărele militare romane și în așezările feudalismului timpuriu din județul Covasna sunt prezentate rezultatele obținute în ultimele decenii ale secolului al XX-lea de către Muzeul Național Secuiesc din Sf. Gheorghe.

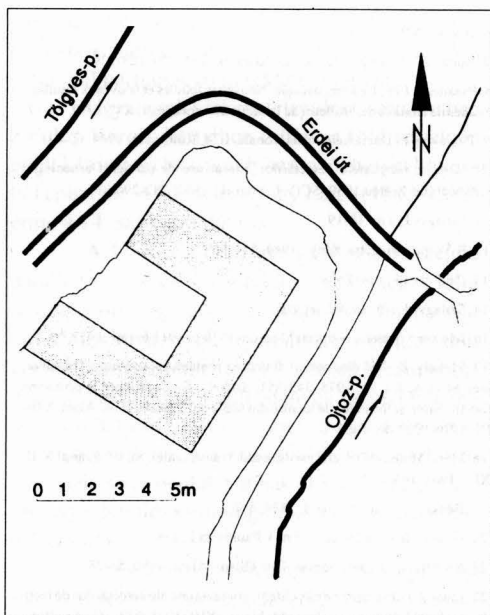
Data about the Roman and the Migration Period in Háromszék (Covasna County) (Abstract)

On basis of the researches in the Roman military camps and in the settlements of early feudalism - in county Covasna, the paper presents the results obtained by the Székely National Museum in Sf. Gheorghe in the last decades of the 20th century.

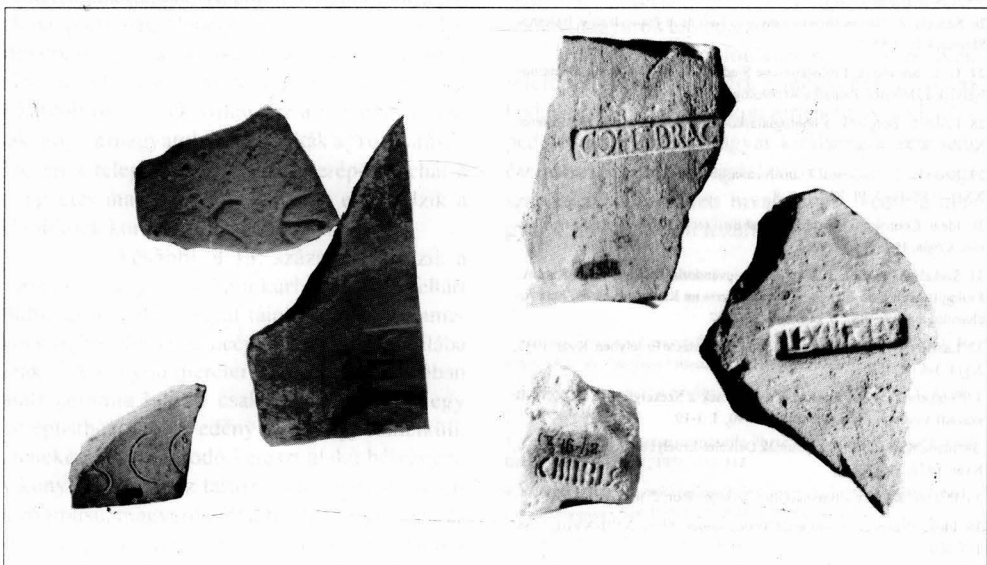

1. ábra Római- és népvándorlás kori régészeti lelőhelyek, Háromszék

RT- Római tábor, RÓ- Római őrtorony, GóT- Gót település, GeT- Gepida település, ST- Szláv település, MSzT- Magyar-székely település, MT- Magyar temető, 1- Komolló, 2- Nagyborosnyó, 3- Oltzsem, 4- Bereck, 5- Ojtoz, 6- Sepsiszentgyörgy, 7- Kilyén, 8- Csernátó, 9- Kézdiváralya, 10- Angyalos, 11- Szator, 12- Réty, 13- Toria, 14- Zabolá, 15- Petőfalva, 16- Maksa-Eresztevény, 17- Ozsdola

2. ábra Római őrtorony az Ojtozi-szorosban

3. ábra Komolló (1-3), Bereck (4-6)

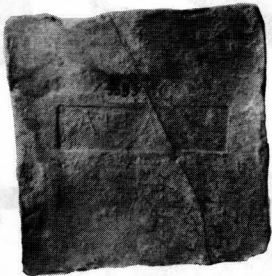
7.

12.

13.

14.

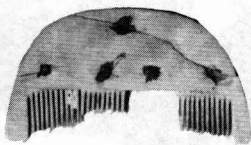

8.

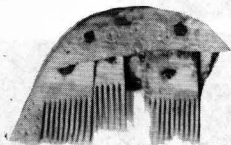

15.

16.

10

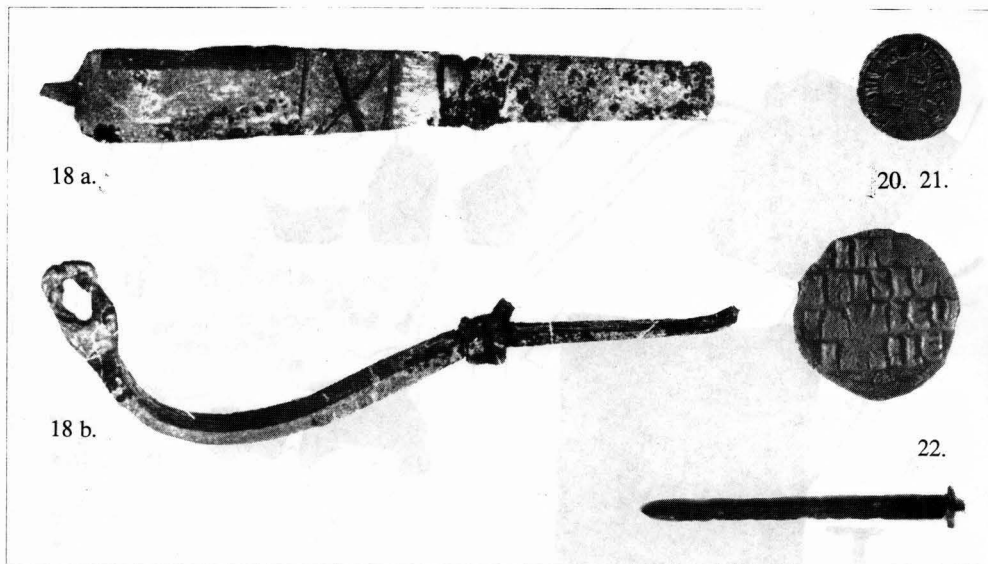

11

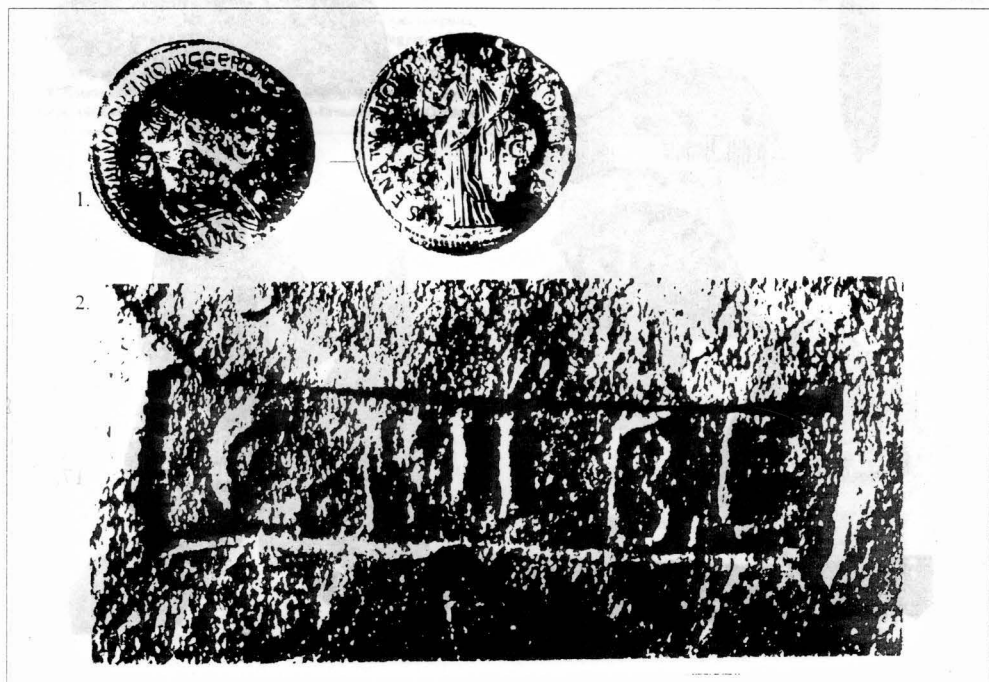

17.

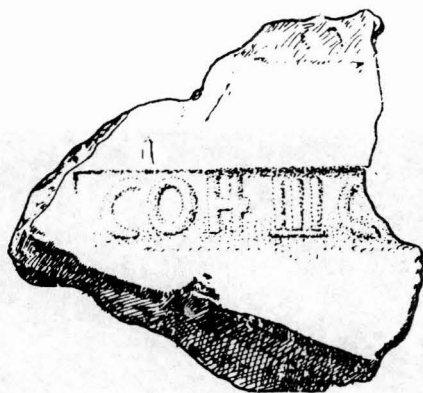

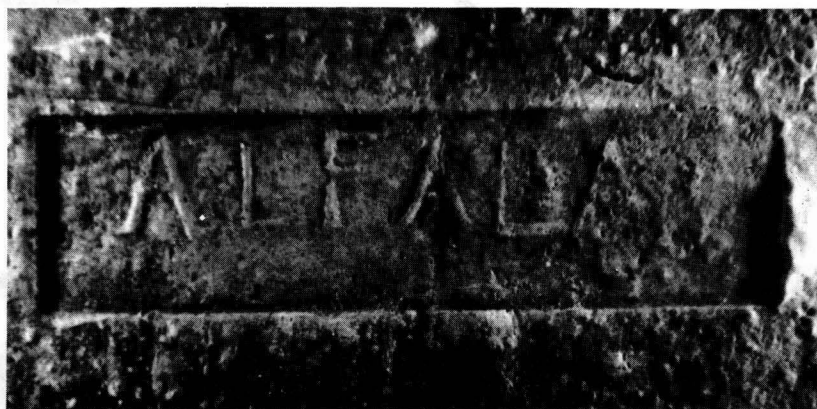
5. ábra Sepsiszentgyörgy. Eprestedő (18 a-22)

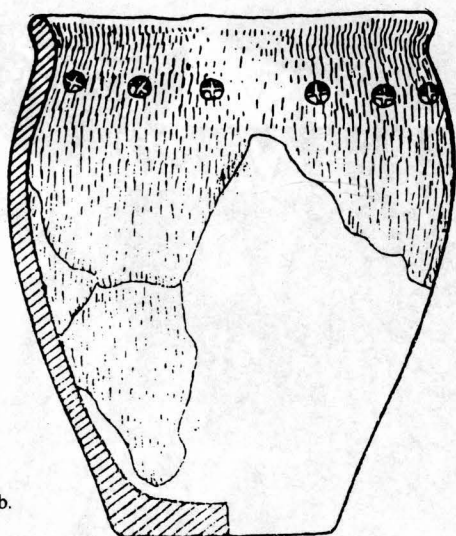
6. ábra Oltzsem (1-2)

6.

8. ábra Nagyborosnyó (€

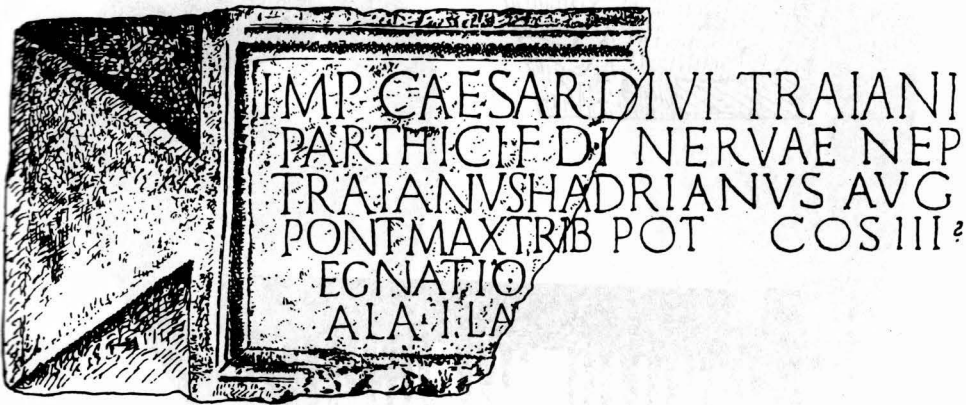

1 a. 1 b.

9. ábra Kézdivolyán (1a-1b)

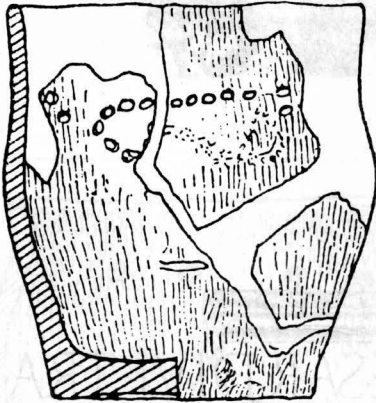
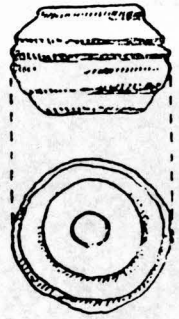
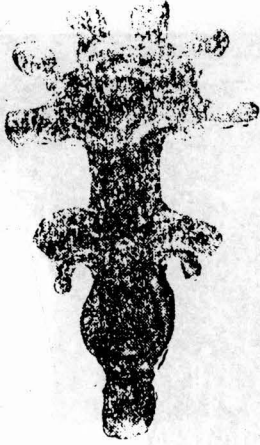

2 a.

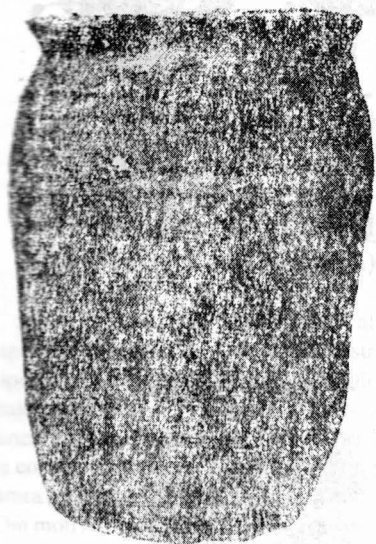

2 b.

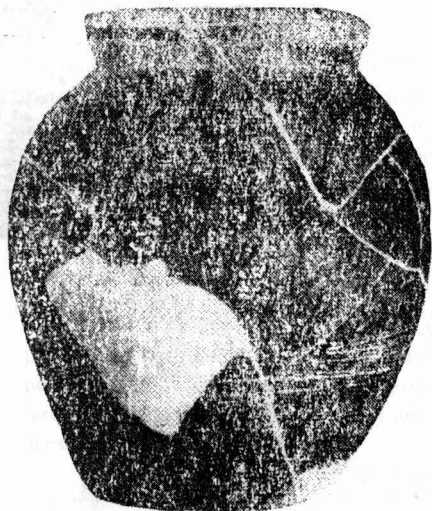
1 a. 1 b.

1.

2.

3.

4.

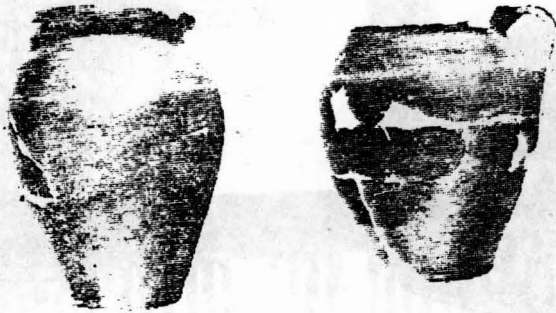
1. 2. 3.

4. 5.

6. 7.

Cercetări arheologice în așezarea din sec. IV. d.Chr. de la Chilieni (județul Covasna)

Satul Chilieni, situat pe malul stâng al Oltului, aparține din punct de vedere administrativ municipiului Sf.Gheorghe. Malul stâng al Oltului constituie o terasă înaltă - cu teren arabil - unde funcționează și o carieră de nisip. În ruptura malului s-au constatat gropi în formă de sac, în umplutura cărora se aflau oase, cărbune și fragmente de vase. Din motive obiective, o perioadă de timp nu s-au putut face cercetări prin săpături arheologice, și s-a mulțumit în consecință cu cercetarea gropilor evidențiate în ruptura malului. S-a constatat că este vorba de gropi cu resturi menajere, din care au fost colectate fragmente de vase care aparțin culturii Sântana de Mureș.¹

Pe baza acestor date, ca și a materialului rezultat din peregrinaje, în anii 1987 și 1988, ca și în anii următori, au fost întreprinse săpături arheologice la capătul sud-vestic al satului, pe malul stâng al Oltului, la locul numit "Nisipărie".

În prima campanie de săpături arheologice, din 1987, la marginea terasei Oltului au fost executate două șanțuri paralele lungi de 30 de m fiecare, în direcție NE-SV. Au fost trasate și deschise de asemenea 3 casete cu dimensiunile de 3'8, 3'4, 4'4 m. Cu această ocazie s-au descoperit resturi de cultură materială aparținând epocii bronzului (culturii Wietenberg), epocii migrațiilor (culturii Cerneahov-Sântana de Mureș), respectiv din sec. XII-XIII. (pinten cu rotiță). S-a descoperit și un cuptor de redus minereu de fier (cultura Cerneahov-Sântana de Mureș), precum și o locuință a cărei delimitare s-a făcut pe baza urmelor de pari observate. Dimensiunile locuinței au fost de 2,5'2,5

m. În fundul cuptorului a fost descoperită o fibulă din bronz, cu picior întors pe dedesubt (mit umgeschlagenem)², precum și fragmente ceramice din vase făcute din pastă fină și grosolană, executate la roată și cu mâna. În perimetrul și interiorul locuinței au fost găsite numeroase fragmente ceramice din vase făcute din pastă fină ori grosieră, lucrate la roată și cu mâna, fusaiole din lut, fragmente de pahare din sticlă cu analogii în necropolele din Muntenia din sec. IV.³, precum și fragmente de cărămizi de zidărie, romane. Prezența acestora din urmă se explică prin situarea așezării de la Chilieni în apropierea castrelor romane, de la Comolău și Boroșneul Mare.

Din inventarul locuinței cercetate face parte și moneda împăratului Constantin II, care permite datarea așezării în sec. IV., inclusiv al cuptorului de redus minereu de fier din apropierea acesteia.

În cursul săpăturilor arheologice din 1988, la sud de șanțurile executate în 1987, a fost executat un șanț lung de 10 m, lat de 1 m, adânc de 0,60-1,10 m, fiind deschise și două casete cu dimensiunile de 5'6 m, în care au fost dezvelite două locuințe pătrate, cu urme de pari, având dimensiunile de 4'4 m, precum și un cuptor folosit după părerea noastră pentru coacerea pâinii. În privința cuptorului acesta, s-a păstrat aproape jumătate din boltă, iar vatra în întregime. Aceasta din urmă a fost întărită cu fragmentele unui vas mare de tip "Krausengefäss", care au fost lutuite. Baza cuptorului s-a aflat la -1,10 m, sub nivelul solului, având diametrul de 90 cm, iar înălțimea bolții păstrate a fost de 50 cm. Cuptorul se pare că a aparținut locuinței descoperite în imediata apropiere.

Inventarul celor două locuințe constă din fragmente de vase făcute cu mâna și la roată rapidă. Marea parte a ceramicii este făcută cu mâna, reprezentând oale borcan, unele dintre ele fiind decorate pe margini și pe umăr cu un șir de triunghiuri apăsate în pasta, imitând același decor de pe vasele din sticlă romane⁴.

În categoria ceramicii lucrate cu mâna se includ și cele câteva fragmente de blide, lucrate din pastă impură, cu cioburi și pietricele în compoziția ei, având culoarea cărămizie-închisă.

decorate la bază cu găuri executate prin impresiuni digitale, fiind similare cu tipul de ceramică din sec. IV, cunoscut din Transilvania și din sudul Carpaților, neputând aparține carpilor, deoarece în cazul culturii acestora nu întâlnim șirul de decor cu găuri¹. Ceramica lucrată la roată este reprezentată prin vase așa numite "Krausengefäss", străchini, ulcioare confecționate din pastă sură, sau având un luciu negru. În șanțul trasat s-a descoperit și un vârf de lance cu tub de înmănășur, din fier. Alături de acesta au mai fost descoperite un tipar în stare fragmentară, pentru turnat ace din bronz, precum și o piatră, de asemenea în stare fragmentară, pentru așcutitul bicelor.

Pe baza cercetărilor întreprinse în cele două campanii de cercetări arheologice, și a analizei materialului descoperit, s-a constatat că perimetrul cercetat de la Chilieni a fost locuit atât în epoca bronzului, cât și după retragerea romană, în sec. IV, d.Chr., respectiv în sec. XII-XIII. Unele elemente ale materialului din sec. IV, justifică inclusiv prezența unei populații germanice, în speță a goților.

Note

1. Szekeley, Zoltan, Cimitirul și biserică datând din feudalismul timpuriu de la Chilieni (oraș Sfântu Gheorghe), județul Covasna, în Materiale și cercetări arheologice, București, 1986, p. 215

2. Bucur Mițrea, Constantin Preda: Necropola din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia, Ed. Academiei, București, 1966, p. 137

3. Ibidem, p. 145

4. Benkő Andrea, Regeszeti fuzetek, Budapest, 1962, p. 130, Pl. XXV, T9

5. Bichir Gheorghé, Cultura carpică, București, 1973, p. 68-69.

Arheologicele cercetări la Chilieni K.r.u. 4. századi kilyéni településen (Kovászna megye) (Kivonat)

Kilyén falu közigazgatásilag Sepsiszentgyörgyhöz tartozik. Az Olt bal partja itt magas teraszt képez, megművelhető földterülettel, de a martban homokbánya is működik, a falutól dél-nyugatra. A "Homokbánya" elnevezésű terület felszíni gödreiből a Marosszentannai kultúrához tartozó háztartási kellékek maradványai kerültek elő.

1987-ben, az Olt-terasz szélén ÉK-DNy-i irányban két 30 m hosszú, egymással párhuzamos árkot, és három 3x8, 3x4, 4x4 méteres gödröt ástak, ezekből a Wietenberg és a Cerneahov-Marosszentannai kultúra, a korai feudalizmus (12-13. század, rozettás sarkantyú) maradványai kerültek elő. A Cerneahov-Marosszentannai kultúra tartozéka egy vasérc kemence, alján egy felfelé fordított lábú bronzfibulával és kerámia-törredékekkel, és egy 2,5x2,5 méteres lakóház, környékén és belsejében számos edénytörredékekkel, agyagkoronggal, üveg-pohár-törredékekkel, továbbá római kori téglatörredékekkel, és egy II. Constantinus császár idejéből származó érmével, amely a település 4. századi korára enged következtetni. A téglatörredék a vidék római táborokhoz (Komolló és Nagyborosnyó) közeli elhelyezkedésével magyarázható, az üveg-pohár-törredékek analógok a 4. századi munténiai nekropoliszokban feltártakkal. Az 1988-as ásatások során az 1987-ben ásott árkoktól délre egy 1 m széles, 10 m hosszú és 0,60-1,10 m mély árkot, illetve két 5x6 m-es kutatási gödröt, amelyekben két, kárómaradványokkal kockázott 4x4 m-es lakóházat és egy kemencét tártak fel. A kemence boltozati része felerészben, tűzhely-része csaknem teljesen épen került elő. Utóbbi egy "Krausengefäss"-típusú nagy edény részleteivel erősítették meg. A kemence alapátmérete 90 cm, megmaradt boltozatának átmérete 50 cm, 1,10 m-re feküdt a talajszint alatt, és a közvetlen közelében feltárt lakóház tartozéka volt. A fent említett két lakóházban feltárt tárgyi emlékek kézi és korongos készítésű edénytörredékek. Nagyreszük kézi megmunkálású, többségük római üvegek mintájára festett edény. A kézi készítésű kerámiák osztályába tartoznak a tál-törredékek is, amelyek kevésbé tisztá, törmelékkel és kavicsal teli agyagból készültek, színük sötét-téglaszín, alapjukon benyomások díszítésűek. Ez a kerámia Erdélyre és a Kárpátok déli részére jellemző, és semmiképp se társítható a kárpok kultúrájához, hiszen abból hiányzik a lyukas-díszítés motívuma. A korongon készített kerámiát, az ún. "Krausengefäss"-nek nevezett edények képviselik, tálak, serlegek, többségükben feketés fényű edények. A kutatóárokban felfedeztek egy vas lándzsahegyet is, emellett egy bronz tűöntőminta törredékét és egy bicskaélező kő rész-

Összegzésképpen, a régészeti leletek alapján Kilyén területe mind a bronzkorban, mind a Kr. e. 4. században, valamint a 12-13. században lakott volt. A 4. századi leletanyag igazolja a népvándorláskori germán (gót) jelenlétet is.

Archaeological Researches in the 4th Century Settlement at Chilieni (Covasna County)

(Abstract)

The author presents the results of archaeological researches which took place in 1987-1988 in Chilieni, Covasna County and which contribute to the problem of presence of the gothic elements in 4th century in this region.

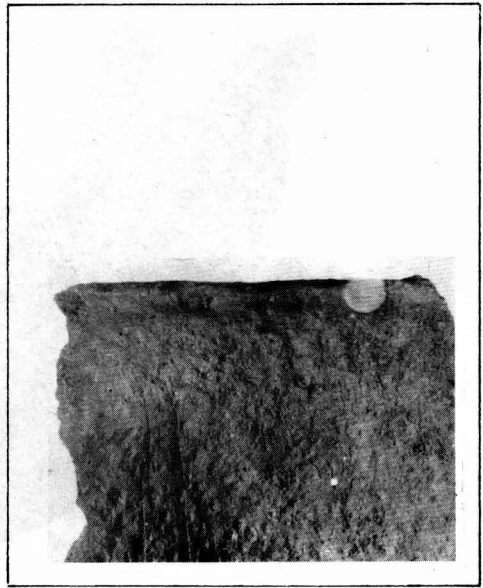

Figura 1. Fragment de vas din pastă impură lucrat cu mâna

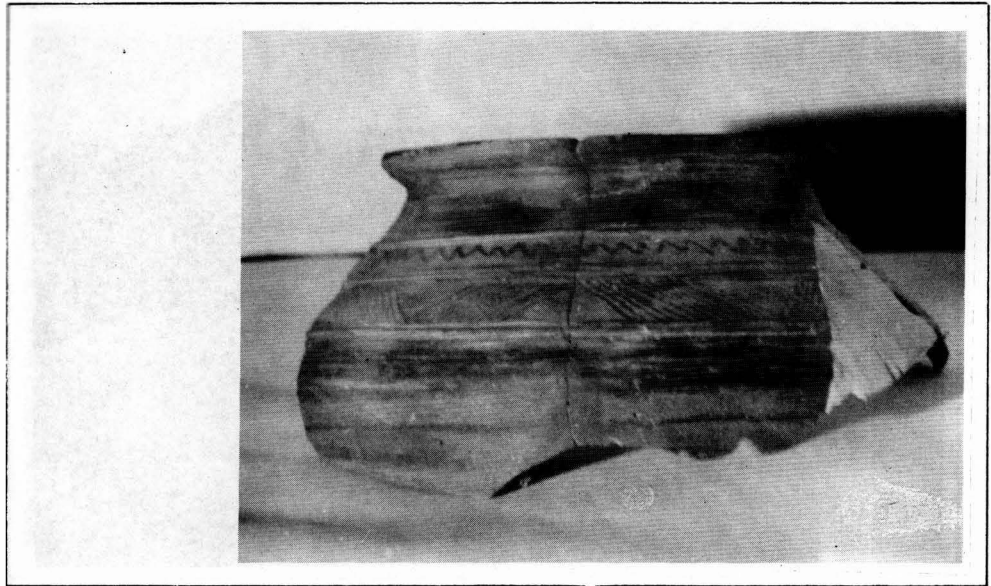

Figura 2. Fragment de vas din pastă sură lucrat la roată, cu decor în valuri și linii lustruite, încadrate de braie în relief

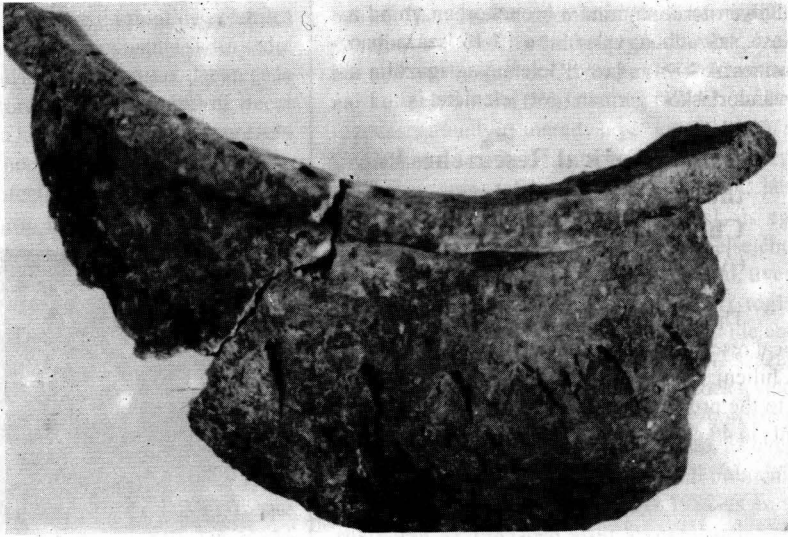

Figura 3. Fragment de vas lucrat cu mâna, decorat cu un șir de triunghiuri apăsate în pastă

Figura 4. Fragment de vas lucrat cu mâna, decorat cu un șir de triunghiuri apăsate în pastă

Figura 5. Vârf de lance cu tub de înmănușare

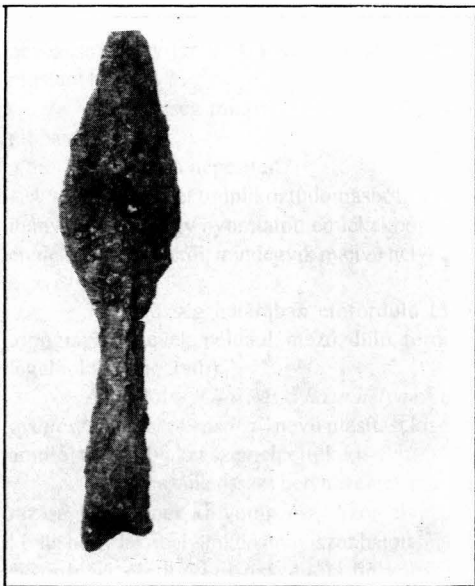

Figura 6. Blide lucrate cu mâna, cu decor cu găuri la bază

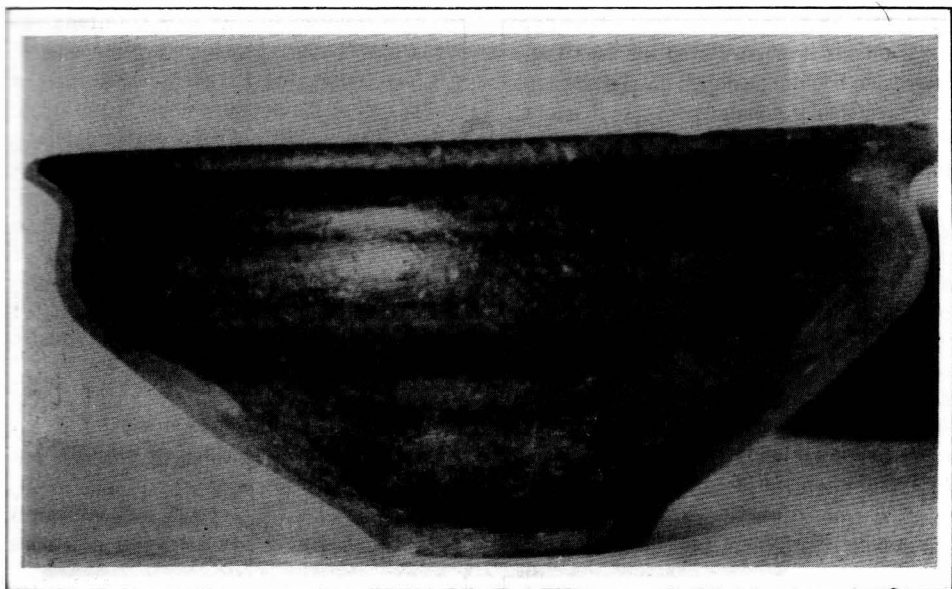

Figura 7. Strachină lucrată la roată din pastă cenușie

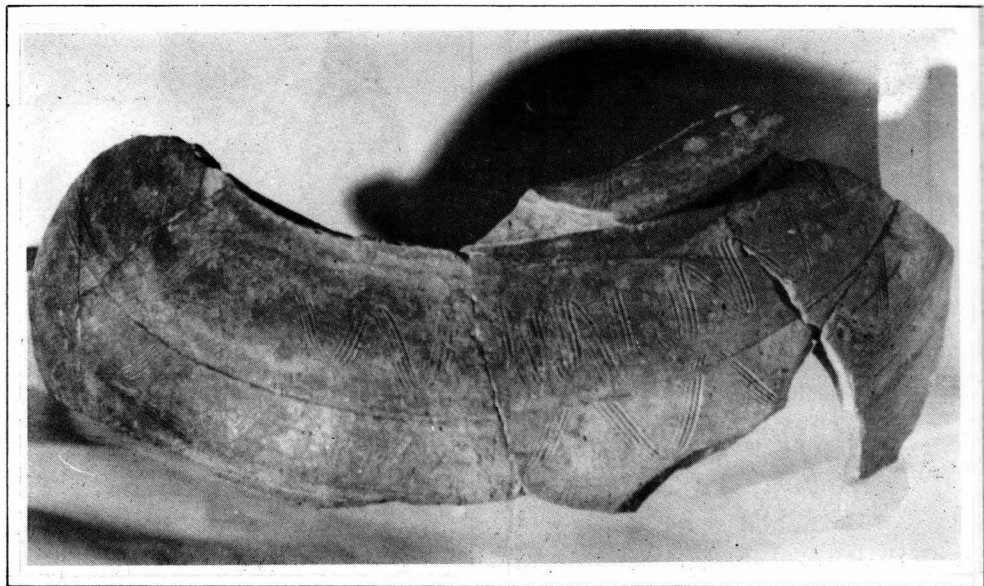

Figura 8. Fragment de vas de tip „Krausengefäß”

Figura 9. Fragment de tipar
de turnat ace din bronz

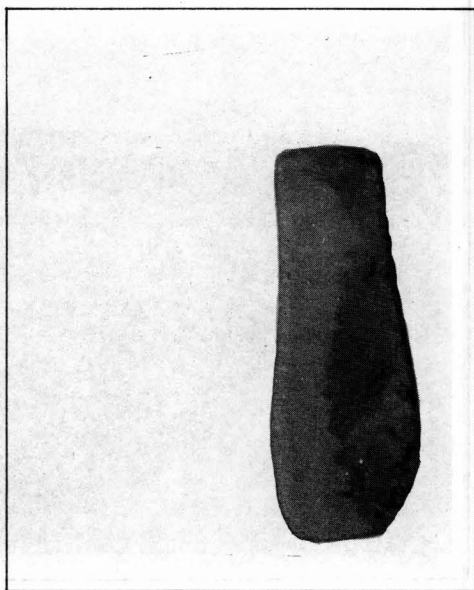

Figura 10. Fragment de piatră pentru ascuțitul bricelor

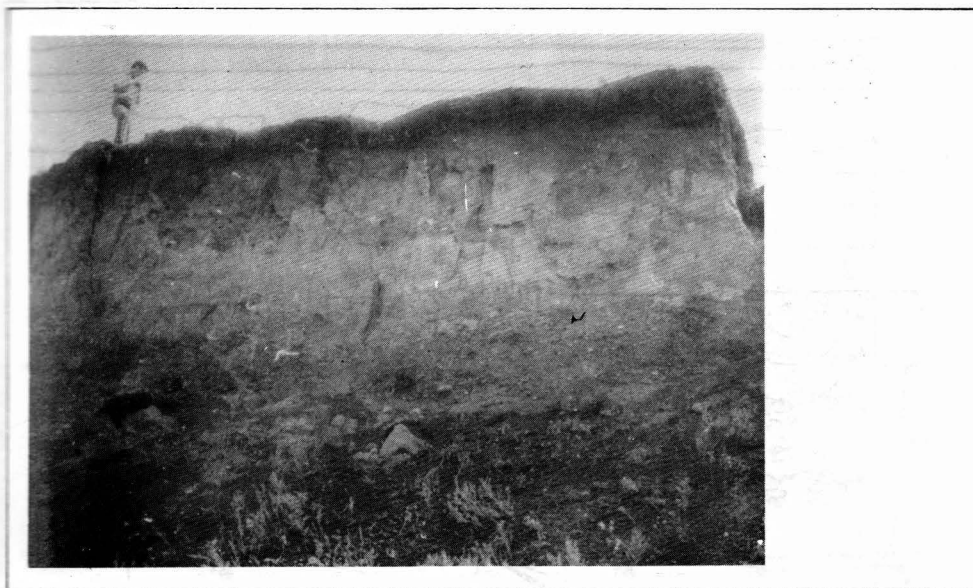

Figura 11. Chilieni, malul stâng al Oltului, terasa

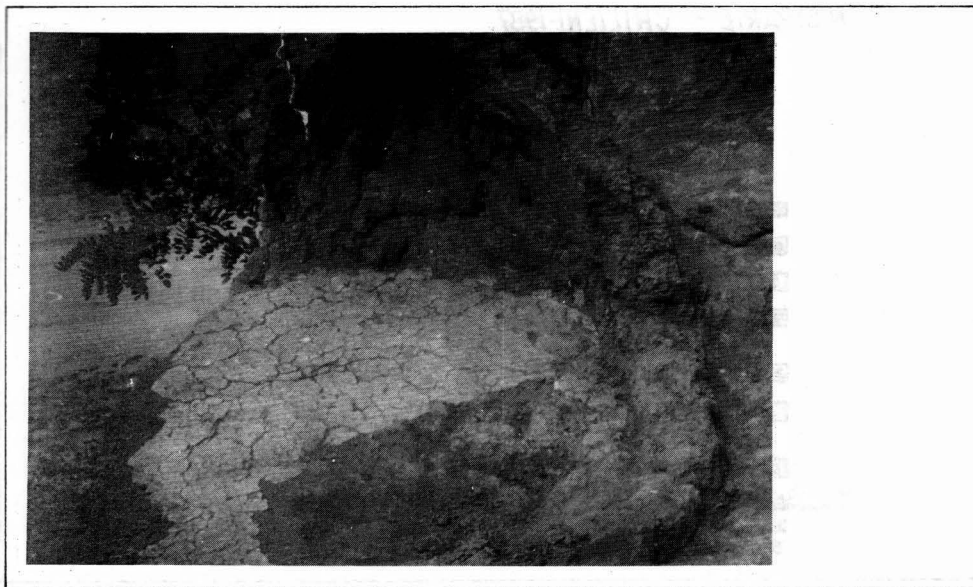
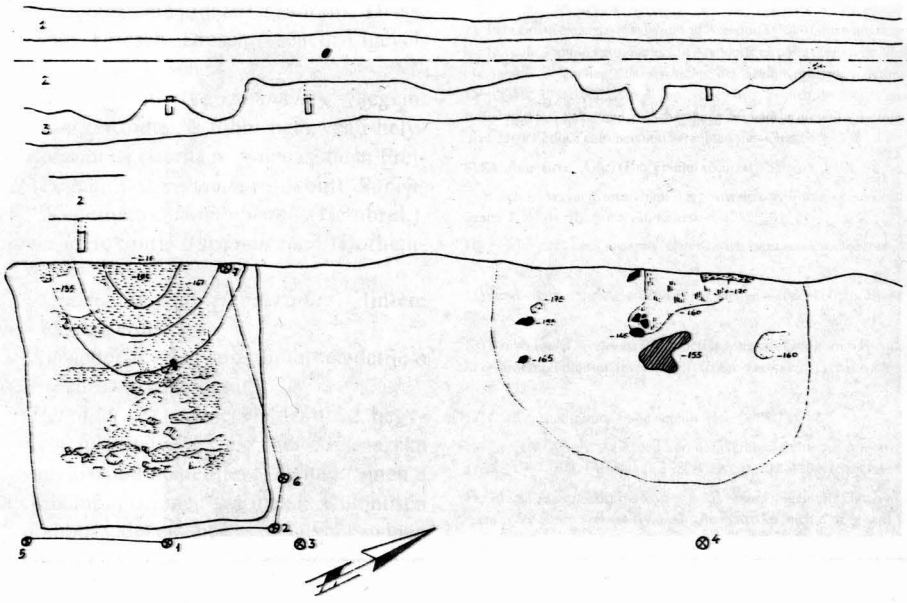
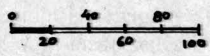

Figura 12. Cuptor de copt pâine.

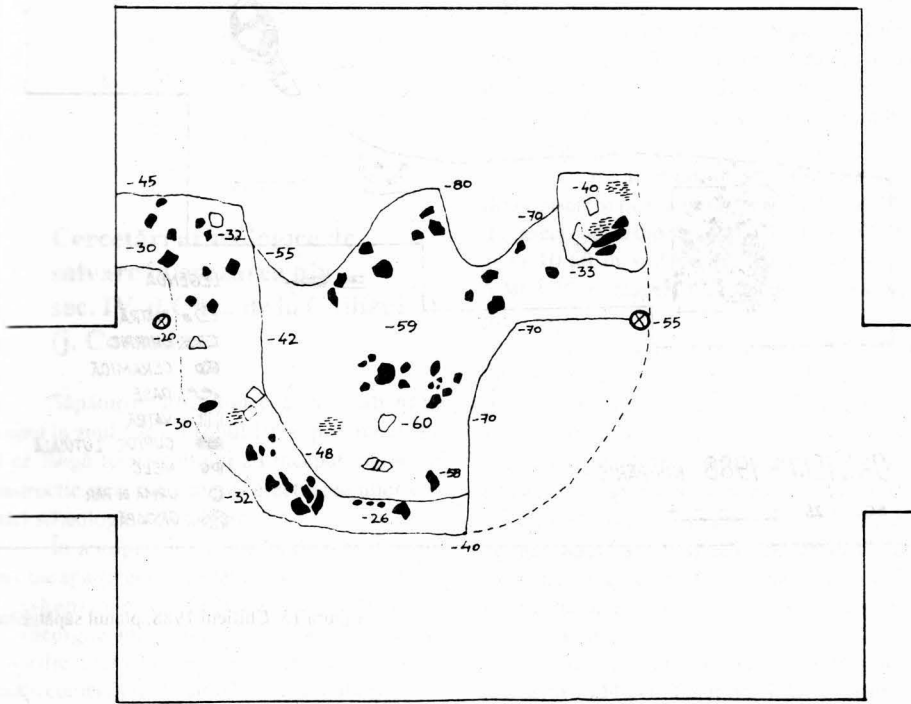
NISIPĂRIE - CHILIIENI-1987
 SC. 1:20 C.2.

LEGENDA

- CĂRBUNE COMPACT
- PIATRĂ
- ORIFICIU PAR 1-7
- CHIRPIC MĂRUNTIT CU CĂRBUN
- CHIRPIC COMPACT
- CHIRPIC MĂRUNTIT FRAGMENTAR
- CERAMICĂ

- 1. STRAT FERTIL
- 2. STRAT DE CULTURĂ
- 3. PĂMÎNT VIU

CHILIENI - 1987

NISIPĂRIE · CUPTOR Ș.I. C. 1.

LEGENDA

- PIATRĂ
- ▨ CERAMICĂ
- ▨ CHIRPIC
- CĂRBUN
- ⊗ PAR

SC. 1:20

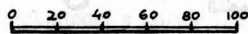

Figura 14. Chilieni. 1987. cuptor. caseta 1.

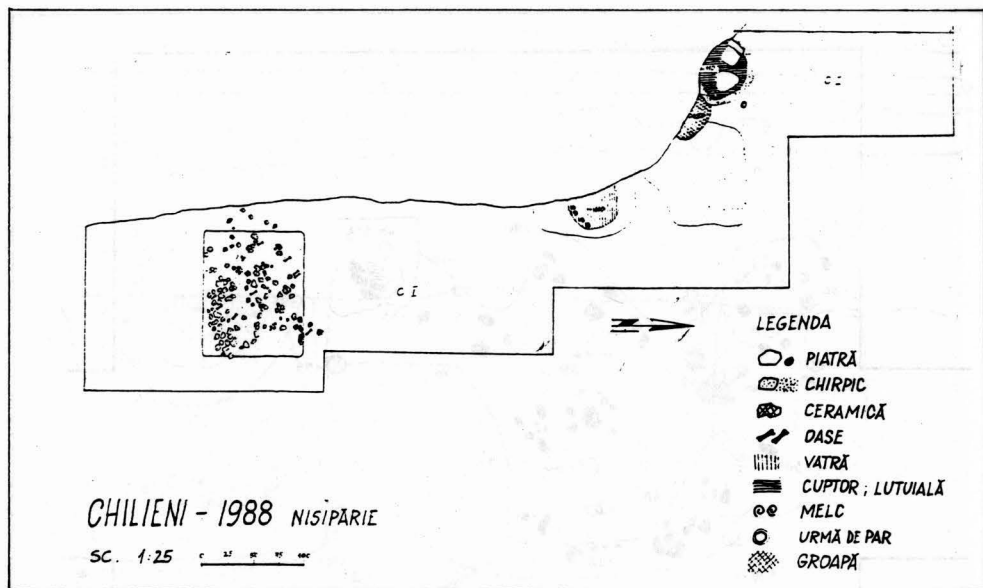

Figura 15. Chilieni 1988, planul săpăturilor

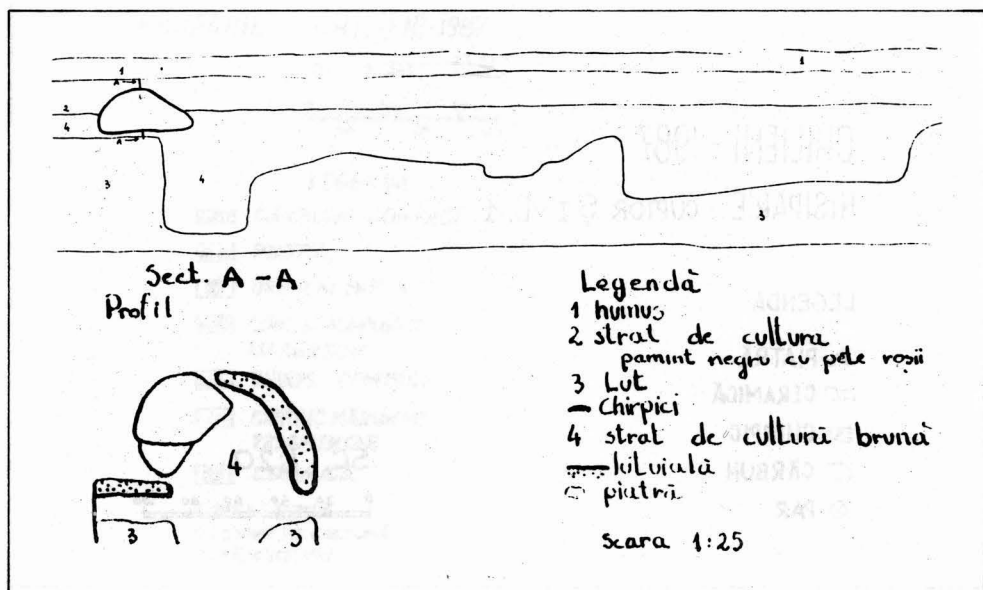

Figura 16. Chilieni, 1988, profilul peretelui nord-vestic.

**Cercetări arheologice de
salvare în așezarea din
sec. IV. d.Chr., de la Chilieni
(j. Covasna)**

Săpăturile arheologice de la Chilieni au început în anul 1987. În anul 1994, pe terenul arabil de lângă terasa Oltului au început lucrări de construcție, ceea ce a impus efectuarea unor cercetări arheologice de salvare.

În apropierea atelierului de reparat automobile aparținând societății STOP CAR SRL din Sf. Gheorghe, pe lângă șoseaua Brașov-Sf. Gheorghe, între Chilieni și Coșeni, au început în aprilie lucrările de construcție ale sediului unității comerciale sus amintite. În timpul executării fundației clădirii puteau fi distruse materiale arheologice de pe o suprafață de aproximativ 100 m². Începând de la colțul nordic al clădirii noi, în partea nordică a terenului agricol aparținând așezării, am săpat un șanț lung de 28,60 m și lat de 1 m (șanțul de cercetare nr. 1.).

În timpul campaniilor de săpături, în ultimii 8 ani nu s-au făcut săpături, decât pe malul terasei Oltului. În anul acesta am avut posibilitatea să facem cercetări și pe o porțiune de teren de lângă șoseaua Sf. Gheorghe-Brașov. S-a săpat un șanț de cercetare pe lângă latura vestică a clădirii amintite, înspre terasa Oltului, lung de 16,10 m și lat de 1 m (șanțul de cercetare nr. 2.).

În șanțul nr. 1. nu s-au găsit materiale arheologice, fragmentele ceramice de pe suprafața solului au fost aduse probabil de către plug. Așezarea umană de la Chilieni nu s-a extins până la linia șoselei actuale, ci s-a limitat la porțiunea dintre albia actuală, respectiv terasa Oltului. Această concluzie este confirmată și de faptul că

nici în șanțul nr. 2. nu s-au găsit materiale arheologice.

Șanțul nr. 3., de 10 m lungime și 1 m lățime s-a executat la 7,70 m de latura estică a clădirii noi, șanțul nr. 4., lung de 5 m și lat de 1 m, în partea sudică. Nici aceste șanțuri nu au adus nici un rezultat.

În afara șanțurilor amintite, s-au deschis două case și pe malul terasei Oltului, la 14,50 m de caseta sudică din săpăturile din 1993 (C1/1993), și la 10,60 m sud de acesta (caseta nr. 1., de 5,50'3,20 m, respectiv caseta nr. 2., de 4,00'2,50 m).

În caseta nr. 2. s-a găsit unul din peretele unei locuințe, celelalte părți ale clădirii s-au distrus probabil de către lucrările din cariera de nisip. În cele două case s-au descris materiale arheologice constând din fragmente de ceramică din pastă fină ori grosieră, lucrute la roată ori de mână, de culoare roșie, neagră ori cenușie, de tip "Krausengefäss" sau în tehnica "grafitti", respectiv patru obiecte din fier: două lame, un inel al unei cataramă, precum și un spin aparținând tot unei cataramă.

În concluzie, pe baza cercetărilor întreprinse în 1944 s-au făcut precizări în primul rând privind delimitarea în direcție estică, nordică și sudică a așezării care nu s-a extins în consecință spre drumul național Sf. Gheorghe-Brașov, ci s-a aflat între Olt și actualul mal al terasei acestuia, obiectul carierei de nisip de aici.

**Archeológiai leletmentő
kutatások a Kr.u. 4. századi
kilyéni településen
(Kovászna megye)
(Kivonat)**

A sepsiszentgyörgyi STOP CAR Kft. tulajdonában levő autójavító műhely közelében, a Brassó-Sepsiszentgyörgy közti műút mellett, Kilyén és Szotyor között, áprilisban megkezdték a fent említett kereskedelmi egység új székhelyének építését, ez, tekintettel a közeli 4. századi településre, leletmentő kutatásokat tett szükségessé. Az új építmény északi sarkától egy 1 m széles,

28,60 m hosszú kutatási árkot (1-es kutatási árok) ástak, a település szántóterületének északi felén.

Az építmény nyugati oldalánál ásták meg az Olt-terasz martja felé az 16,10 m hosszú és 1 m széles 2-es kutatási árkot. Az 1-es kutatási árokban nem találtak semmiféle leletet, így feltételezhető, hogy a talaj felszínén talált kerámia-töredékeket a mezőgazdasági gépek húzták oda. A 2-es kutatási árok metszetében sem találtak leletnyomokat. A kilyéni település tehát nem terjedt ki a Brassó-Sepsiszentgyörgy közti műút vonaláig, hanem az Olt és jelenlegi teraszának martja között terülhetett el.

Az építmény keleti oldalától 7,70 m-re megnyitott, 10 m hosszú és 1 m széles 3-as kutatási árok és a déli oldali 4-es, 5 m hosszú és 1 m széles árok sem hozott eredményeket. Az említett árkokon kívül az ásás során két szelvényt nyitottak az Olt-terasz martján is: 14,50 m-re az 1993-as déli szelvénytől (1-es szelvény) és 10,60 méterre az elsőtől délre (az 1-es szelvény 5,50 m x 3,20 m-es, a 2. szelvény 4,00 m x 2,50 m). A 2-es szelvényben egy lakóház egyik falát találták, más részei valószínűleg a homokbánya munkálatai során semmisültek meg. A feltárt anyag finom, vagy durva izapolású agyagból készült, kézi és korongos megmunkálású, piros, fekete és szürke színű, "Krausengefäss" és "graffiti" technikával kivitelezett kerámiatöredékekből áll. Emellett még négy vastárgyat is találtak: két pengét, egy csatgyűrűt és egy csatnyelvet.

Preserving Archaeological Researches in the 4th Century Settlement at Chilieni, (Covasna County)

(Abstract)

The systematic researches that have been undertaken from 1987 until in the 4th century settlement of Chilieni, turned into save-type diggings because next to the Olt terrace there has been started a building process on the arable land. This constituted the object of the previous researches. Four control ditches were traced (S1, S2, S3, S4) as well as two cassettes on the arable land and on the trend of the Olt river terrace. In the profile of

the control ditches of the arable land there were no culture remainders, found fact that leads us to the statement that the ceramics fragments and pieces turned up at the surface of the soil in this part had been brought from the terrace sides either by the plough or by the agricultural machines. The settlement did not extend to the national road Sf. Gheorghe-Braşov, but was placed between the present-day riverbed of the Olt and its terrace. The material discovered, mainly that in the two cassettes, consists is fragments of ceramics of smooth paste or rough material, worked by the wheel or simply hand-made. Their colours are reddish, black or grey of the "Krausengefäss" type or done in the "graffiti" technique. Among them there were also discovered four metal objects, consisting of two blades, a buckle ring as well as a ticklish belonging to a buckle too.

Leletmentő ásatások a 15-16. századi vargyasi gótikus templomnál (Kovácszna megye)

1994 szeptemberének első felében leletmentő ásatások kezdődtek Vargyason, a jelenlegi református imaház telkén. Mivel az illető évben egy mészlózt gödör kiásása során román kori és gótikus építészeti elemekre és egy csiszolt, rozásírással ellátott kődarabra (valószínűleg keresztelő medence darabja) bukkantak, az ásatások megkezdése szükségszerűnek bizonyult.

A fent említett emlékek mellett az új református templom alapjainak kiásásakor a mostani járószinttől számított -1,5 méteres mélységből számos emberi csontváz töredék is felszínre került. Két kiásott csontváz koponyáján a szemüreg peremén és a halántékon zöldes oxidáló foltok figyelhetők meg, amelyeket pénzérmék és hajkarakók okozhattak. Hasonló jelenséget észlelhetünk a 12-13. században elhalálozottak csontvázaiban kiásásakor, így a zabolai és petőfalvi (Kovácszna megye) 12. századi temetők feltárásánál.

Összevetve ezeket az eredményeket az irásos emlékekkel, amelyek a helység unitárius parókiája archívumának tulajdonában vannak, feltételezhetjük egy középkori templom meglétét, ezt az utólagos ásatások igazolták is. A középkori templom maradványai sürgős mentőmunkásokat igényeltek. A kutatást a szóban forgó területen elhelyezkedő, a 19. század közepén épült, ma református imaház, és az új református templom alapjának kiásásából származó nagy földtömeg ottléte nehezítette.

Mindezek ellenére sikerült feltárni egy késő gótikus, 15-16. századi, 24 méteres belső hosszúságú templom északi falait, és a templom

sokszögű szentélyének északkeleti felét, az eddigi kutatások alapján kettősnek bizonyult sekrestye falait és alapját. Egy északkelet-délnyugati irányú kutatási árok révén felszínre került a gótikus templom nyugati falának alapja is, amely valószínűleg a diadalív közelében helyezkedett el, és kb. 7 méteres belső szélességre enged következtetni. A hajó és a szentély közti választótérben, az északi fal vonalán, a mai járószinttől számított -0,88 méter mélységben, a másik, valószínűleg román kori alapon 32 ezüstérmét és néhány kerámiatöredéket találtunk. Az első tisztítás és konzerválás után négy pénzérme a 13. századra datálható, egyikük Habsburg Rudolf (1276-1282) ezüstpénze.

A pénzérmék felbukkanása új megvilágításba helyezi a jövőbeli kutatást - mind a román, mind a gótikus korszakra, mind pedig a 13. századi pénzforgalomra vonatkozóan Erdély ezen részén.

Végül, de nem utolsó sorban meg kell említenünk azokat a freskótöredékeket, amelyek mind a gótikus, mind a román szinten fellelhetőek, és amelyek pontosabb képet adhatnak az eddigi feltárt hasonló emlékekről.

A további kutatások célja az egész építményegyüttes (templom, harangtorony és körkerítés) teljes feltárása, konzerválása és romkertté nyilvánítsa.

Cercetări arheologice de salvare la biserica gotică din secolul XV-XVI. de la Vârghiș (j. Covasna) (Rezumat)

În prima jumătate a lunii septembrie 1994, în localitatea Vârghiș s-au întreprins pe terenul cultului reformat cercetări arheologice cu caracter de salvare. Cercetările au fost necesare, întrucât în vara aceluiași an, cu ocazia săpării pe terenul avut în discuție a unei gropi pentru stingerea varului, au apărut la nivelul fundației unei construcții masive elemente arhitectonice aparținând stilului romantic și gotic, precum și un element cioplit din piatră (probabil cristelhiță ori suport pentru o statuie), prevăzută cu o inscripție runică. La aceste

vestigii se adaugă și cele care au apărut nu departe de groapa de var, pe același teren, cu ocazia executării fundației pentru noua biserică reformată. Ultimele constau din numeroase fragmente de schelete umane care au fost răvășite și scoase la suprafață, din adâncimea de -1,50 m față de nivelul actual de călcare. Pe două cranii s-au surprins în regiunea ochilor și a tâmplor pete verzui de oxizi datorate unor monede, respectiv unor inele de tâmplă, ceea ce ne face referiri la practicile utilizate cu ocazia înhumării celor decedați în perioada secolelor XII-XIII., situație surprinsă și cu ocazia cercetărilor întreprinse în cimitirele din secolul XII., de la Zăbala și Peteni.

În urma cercetărilor întreprinse s-a reușit decopertarea zonelor peretelui nordic și a jumătății nord-estice a absidei poligonale, aparținând unei biserici gotice târzii, din secolele XV-XVI., având în interior o lungime totală de 24 m și o lățime de 7 m. S-a reușit de asemenea și localizarea laturii nordice a zidurilor și a fundației sacristiei care pe baza cercetărilor de până acum pare a fi dublă.

În zona de delimitare dintre navă și altar, pe latura peretelui nordic, au apărut la baza altei fundații (probabil a fazei romanice), 32 de monede de argint, precum și câteva fragmente dintr-un vas ceramic, în care au fost probabil depuse și ascunse. Pe baza unei prime intervenții de curățire, conservare și determinare la un număr de 4 monede, tezaurul s-a putut data din secolul al XIII-lea - una din ele aparține lui Rudolf de Habsburg (1276-1282).

Apariția tezaurului monetar ridică noi probleme pentru cercetările viitoare la acest obiectiv arheologic, atât în cazul fazei romanice, cât și a celei gotice, dar și în privința circulației monetare în secolul al XIII-lea din această parte a Transilvaniei. Nu în ultimă instanță trebuie amintite fragmentele de frescă apărute atât în nivelul gotic, cât și în cel probabil romanice, care la rândul lor vor fi supuse determinărilor de laborator.

Preserving Archaeological Researches at the Gothic Church of the 15-16th Centuries at Vargyas (Vârghiș, Covasna County)

(Abstract)

In the summer of the same year, when digging on the same place, at the basement of a massive building there appeared Romanesque and Gothic style architectonic elements as well as some stone cut elements (holy water pot or a statue support), with a runic inscription on them. Besides these vestiges we can also count those which were discovered not far from the lime of whole on the same territory, when the new foundation for the Protestant church was built. Here there were found numerous fragments of human skeletons, which were dug up and brought to the surface - to about 1.50 m compared to the present-day level. On two skulls, near the eye hole and on the forehead part there were discovered green oxide stains which may come from some coins or forehead rings. All this take us back to the customs and practices on the occasions of burying ceremonials between the 12-13th centuries, the same aspects being noticed at the researches at Zăbala and Peteni on the 12th century. After the finalising of the researches they reached the covering of the northern wall part and half part of the north-eastern absydis of a Gothic church of the 15-16th centuries having a wall length of 24 m, and width of 7 m, as the northern part of the wall reflects part of the sacred room seeming to be doubled. In the limit zone between the ship and altar on the northern part at the basis of a new fundament (might be that of the romanice phase) there were discovered 32 silver coins, as well as numerous fragments of a ceramic pot, where the former had probably been kept and hidden. After a first phase of cleaning process, on four of the coins - the period they existed could be established for the 13th century, much likely because one of them belonged to Rudolf of Habsburg (1276-1282). The discovery of this monetary treasure raises new problems for the future researches at this archaeological objective.

17. századi csíkszéki pogánydúlások

Erdély fejedelme, II. Rákóczi György 1657-ben Lengyelországba, a lengyel trón megszerzéséért hadjáratot indított. Félévvel később a fejedelem szövetségesei, a kozákok és a svédek kivonultak a lengyel földről. Az erdélyi hadak helyzete, amelyeket moldvai és havasalföldi segédszerepek is elkísértek (Gheorghe Ștefan, illetve Constantin Șerban idején), csakhamar kritikussá, sőt tragikussá vált. Az egész hadsereg, amelyben már csupán 5000 főnyi harcképes katona maradt, a tatár fogságába esett. Ilyen katasztrófa Mohács óta magyar hadsereget aligha ért.

II. Rákóczi György céljai, köztük a független magyar királyság helyreállítása, nem álltak arányban Erdély akkori erejével, lehetőségeivel. Kalandorpolitikája a fejedelemség pusztulását, összeomlását idézte elő. Ráadásul felelőtlenül továbbra is ragaszkodott a hatalomhoz. Emiatt a török nagyvezír 1658-tól a megtorló hadjáratok sorát indította Erdély, a török fennhatóságát semmibevevő ország ellen. 1658-tól az életnek az a biztonsága, amit Bethlen Gábor uralomra jutásától, 1613-tól kezdve létrehoztak, a korábbi években virágzó ország, mind-mind semmivé lett. A nagyvezírtől fejedelemmé tett Barcsai Ákos (1658-1660) követői és II. Rákóczi György hívei között polgárháború kezdődött¹.

Ha csak egy pillantást vetünk a jelenkorban kiadott jelentős történelmi traktátusokra, az a furcsa meglepetés ér, hogy ezekből teljességgel hiányoznak a 17. század második felében Csíkra zúduló török-tatár támadások okozta véreszetségre való utalások. Három művet említenék: az Istoriea României III. kötetét (Bukarest, 1964), a

tizennégy kötetnél elakadt Magyarország történetét, valamint az Erdély története (1986) című 3 kötetes munkát.²

A helyi történeti kútfők, kisebb-rövidebb írásos emlékek igen számosak, de távol állunk attól, hogy ezekből a forrásokból merítve megközelítőleg is teljes képet alakíthassunk ki Csík romlásáról, pogánydúlások okozta veszteségeiről.

Elősoroljuk a legfontosabbakat:

- Ferenczi György gyergyószentmiklósi plébános Regesztruma (krónikája).

- Kájoni János csíksomlyói tudós szerzetesnek a Liber Niger (Fekete könyv) című munkája, a régi somlyói orgonában megőrzött felirata, valamint Herbárium tartalmaz e témakörből értékes adatokat.

- A Csíkszeredai Állami Levéltárban megőrzött 17-18. századi protokollumok, peres iratok.

- A Csíki Székely Múzeum régi könyvgyűjteményében őrzött Vizitációs jegyzőkönyv 1669-70-es bejegyzései igen értékes adatok forrása és néhány megjegyzést tartalmaz a fenti témakörből az ugyanott őrzött Kászsónszéki protokollum, a 17. század második feléből.

- A kozmási Domus historia Lakatos István plébános krónikájával.

- Cserei Mihály történetíró ismert munkája, az Erdély története.

- A csíkszentgyörgyi római katolikus parókia anyakönyvének, a jenőfalvi falujegyzőkönyvnek néhány bejegyzése.

- További forrást képezhetnek a csomafalvi anyakönyv, a Csíki Lapok, a csíkszentsimoni Endes család levéltára, amelyekben a török-tatár dúlásokat felidéző adatokra bukkantunk.³

Ferenczi György gyergyószentmiklósi plébános regesztrumából idézünk: "Ugyan augusztusban Taplocát (Toplicát) elégették Gyergyóban a moldvai oláhok. Item die 6 kijövének az oláhok Moldvából. Gyergyóba többen három ezernél, egy kapitánalja kozák is, Ditrót meggyújtották és az gyergyaiak eleikbe állának kevesen, talán harmadfél százan, Szárhegyen alól, Gábor Deák előttök járó, és az Jézus kiáltásba eljőve az angyal, és úgy megrettenté az moldvai nagy hadat, hogy az oláhokban tizenolcad fél száz maradt ide, de a gyergyaiakban csak tizenöt esett el, és zászlót is

24(et) nyertek el az moldvaiaktól. Szárhegyen alól egy halomba többet raktak ötfélfé száznál, a többi az farkasok s hollók öté meg, ezek is 1658. esztendőben lőnek, szeptemberben.”

Ebből a rövid de nem egészen pontos leírásból az derül ki, hogy egy kisebb moldvai alakulat, amelyben kozákok és talán tatárok is voltak, (valószínű az új vajda, a Gheorghe Ștefan felváltó Gheorghe Ghica parancsára) Pintye (Pintea) kapitány vezényletével feldúlták Toplicát, majd Ditrót. A gyergyóiak Gábor Deák vezetésével szembeszálltak velük, és Szárhegy határában győztek. Valószínű, a gyergyóiaknak sikerült törbe csalniuk őket. Az eseményekre Szárhegyen a Tatárdomb emlékeztet, ahová az elesett idegeneket temették.⁴

II. Rákóczi György, valamint Barscai Ákos halálát (1660) követően Kemény János (1661-1662) II. Rákóczi György politikáját folytatta. Petki István, Csikszék főkapitánya és Lázár István, a szék főbírája az új fejedelem híve, támogatója. Ugyanakkor elleneztek Afafi Mihálynak a török által fejedelemmé történt kinevezését, és amikor úgyszólván egész Erdély behódolt már Ali temesvári pasának, akkor is kitartottak törökellenes politikájuk mellett. Biztak a Csíkot övező hegyek, völgyek, erdők védelmében, a “tudós (táltos) emberek” jóslatában. Várták Kemény János hadait. Petkiék csak a józan ész hagyták ki a számításaikból.⁵

A csíkiak Petki István vezetésével 1661 őszén a Nagyerdőn (Hargitán, a Tolvajos környékén) ledöntött fatörzsekből erősséget építettek ki. Ezt sáncokkal, árkokkal erősítették meg. “Minden oldalon hadi ördögséggel és furfanggal felszerelt, és háló formán bekerített tábor volt ez”. A tábor leírásához Evlia Cselebi török utazót, történetíró-t hívtuk segítségül, aki maga is részt vett a Csík elleni büntető hadjáratban.

Tolvajoson küzdött a csíki gyalogság zöme. Néhány ágyújuk is volt. A lovasság, amely talán a tartalékerőt képezte, a Székelyudvarhelyről Csikszeredába jövő út mellett, az erdő szélén foglalt állást. Valahol a közelben, a Nyírhát (vagy Nyires) nevű helyen állott a csíki parancsnokság, Petkiék tábora. A Nagyerdőn (a Tolvajoson) lévő tábornok Izmael budai pasa parancsára az egri török

lovasság délről, a tatár lovasság északról kerülte meg, és rajtaütött a csíki lovascsapatokon és főtáboron. Senki nem vette észre idejében a 10-20.000 fős török-tatár lovasság átkaroló hadmozdulatát.

Kezdetben a csíki lovasság szembeszállt az előtűnő pogány hadakkal, de a törökök egyre nyilvánvalóbbá váló nyomozó fölénye hamarosan menekülésre kényszerítette. A kortárs Köpeczi János levélben, Bethlen Jánossal és Evlia Cselebi-vel egyezően azt írja, hogy mindenki menekült, amerre tudott. Csík “3-4 óra alatt füstöt vetett”.⁶

A betörés 1661. október 21.-én, Szent Orsolya ünnepén, pénteki napon történt. Kájoni János feljegyzéseiből, de más korabeli írásokból is tudjuk ezt. Alcsíki peres jegyzőkönyvek (protokollumok) adatokkal szolgálnak a pusztításról. Bánkfalván “pénteken estve a Füstösék szekerét a tatárok felverék, másodszer szombatra virradólag...” írja az egyik peres irat, Gergely Páléknak (és még sok másnak is) ugyanott, Bánkfalván “mindenek elégett”. Menaságon “elveszének Pál Bálintnék” mondja egy tanú.

Az említett írásokból kiderült, hogy a bánkfalviak, szentgyörgyiek, szentmártoniak és kotormányiak egy része (talán nagyobb része) a Katorga, Váné és Csinód erdejében rejtőzött el a török-tatár veszély elől. A szentsimoniak is az erdőbe menekültek.

Nagy számban menekültek a somlyói ferences kolostorba is. Vesztükre. Legtöbbjük pogány kézre került, másokat megöltek. A szerzetesek közül négyen estek áldozatul a pogánynak, négyet elfogtak, de ők később szerencsésen kiszabadultak. A templomokat, a falvakat a török-tatár hadak felgyújtották.

A török had megostromolta a Mikó-várat. A várbeliék négy ágyúval rendelkeztek. Evlia Cselebi szerint “a vár és a város elpusztult. A győzelmese harcosok vígan voltak”. Ami még megmaradt a Mikó-várban, azt Józsa Mihály hordta el később: a várkaputól a cserefákat, egy “üstös hordót szurokkal”, egy vendelyt (nagy faedényt), nagy kart (gabonatartó láda lehetett), a várbeli tömlőc vasrostélyát, egyéb vasakat, üvegablakokat (“üvegablakokat”), 100 szál deszkát, ajtókat, “ónos ajtósarkokat”, padokat, és “sok más egyet-má-

sokat”. Józsa Mihály így indokolta tettét: “elhozám, mert más is elvitte volna”⁷⁷.

A Páter Veres Lajos kéziratából merítő Losteiner Leonárd a Csíkből elhajtott foglyok számát több mint 10.000-re teszi. A korabeli források és későbbi írások egybehangzó véleménye szerint a harcoló férfiak csoportját érte a legkisebb veszteség. Az erdő őket elrejtette. Az otthon maradtak közül leginkább az asszonyok és a gyermekek kerültek pogány kézre, vagy ölték meg őket. Kőpeczi János írja, hogy a pogány “otthon lepte meg a sok lelket”⁷⁸.

A csíkszentkirályi Tánzos György tanúvallomásában mondja: “tudom azt, hogy mikor Fogarastól az pogányság alá megyen vala Szeben felé, akkor jó egészségben vala Csiszer Márton leánya, János Bálintné, aki felől az kérdés vagyon, látám, hogy az kicsin gyermeke is az öliben vala, s úgy megyen vala.”

A dánfalvi Czako János “rabságra esett nehézkes (állapotos) feleségének életéről” semmi hír. A rabok sokszor üzentek, néha levelet írtak vagy íratnak. Kiváltásukat sürgették. A csíkszentgyörgyi Koncsag Pálné, Kencse Margit Lippáról írt (íratott?) levelet: “Szabó György bátyám uram... mégis kérem kegyelmedet, ne hagyjon! Isten oltalmazza kegyelmedet ilyen rabságtól!”⁷⁹

A csíki egyház Vizitációs könyve 1669-1670-ben 374 rabságra jutott, vagy “a nagy diszturbiumban” (zűrzavarban) eltűnt emberről tud. Közülük 250 asszony.

Az egyházi törvénytörvények újabb házasságuk kapcsán felülvizsgálta azoknak a helyzetét, akiknek első házastársuk 1661 őszén rabságra jutott vagy eltűnt.¹⁰

Mintegy 400 rabságra jutott, eltűnt emberről tudunk, de ez csak igen kis hányada a valós veszteségnek.

1665-ben, miután Petki Istvánt és Lázár Istvánt visszahelyezték előbbi funkciójukba, a bánkfalvi Benedek Márton, a csíkszentgyörgyi Kelemen Jánost, a szentsimoni Csató Pétert perbe fogták, mert azt hangoztatták (és ez volt az igazság), hogy a két főtiszt miatt “veszett el Csík”. Ők nem álltak volna szembe, hanem ahogyan Kelemen János mondotta “mü behódlottunk volna”. A szentkirályi Ferencz János szerint: az ő gyermekei

is” az Úr (Petki István) miatt estek rabságra”. “Ha félreállították volna a cselédet (a gyermeknépet) nem vesztek volna olyan igen”.¹¹

Nem készítették elő körültekintően Csík védelmét, nem számoltak minden eshetőséggel, és ez tömegtragédiához vezetett.

Az utolsó, 1694-es tatárbetörésről a kortárs Lakatos István kozmási plébános, Cserei Mihály, később Losteiner Leonárd írtak. Számos csíki peres irat és anyakönyv tartalmaz az eseményre vonatkozó adatokat. Később foglalkozott az utolsó csíki tatárbetöréssel Benkő József, Benkő Károly és Orbán Balázs is. Ebben a században Endes Miklós.

A csíki előljárók (bizonyára 1693-ban): Sándor János alkaptány, László Tamás Deák, Alcsík királybírája és Csató János felcsíki királybíró meggyőzték Apor Istvánt és Friederich Veterani császári tábornokot, hogy a négy századnyi német katonát Csíkből vonják ki. A szék védelmét a csíkiakra bízták. 1694 telén szokatlanul nagy hó esett. Az alkaptány ebből azt a téves következtetést vonta le, hogy a tatárok nem törnek be Csíkba. Gyimesben, a Rákóczi-várnál szolgálatot teljesítőket hópénz ellenében az alkaptány felmentette a szolgálat alól. Cserei Mihály szerint csak a nyomorú, sánta, nincstelen emberek, akik nem tudtak fizetni Sándor Jánosnak, azok kényszerültek arra, hogy a gyimesi strázsára menjenek.

A tatárbetörés előestéjén beérkezett a havasról Sándor János román pásztor. Értesítette gazdáját a tatárok közeledtéről. De ő nem hitt neki, hazugságnak vélte az állítást. A pásztorot vissza-kergette a havasba. A tatárok előhada, Lakatos István szerint 350 főből álló alakulat, február 13.-án tört be és hét falut, éspedig Szentmihályt, Szépvizet, Szentmiklóst, Borzsovát, Göröcsfalvát, Vacsárcsit és Delnét feldúlta, felégette és kifosztotta. Az embereket, ha elértek, rabságra hajtották, vagy levágták. Ekkor semmisült meg Csíkszentmihály Cibrefalva nevű tizese. Csíkszentmihályon, az 1000 főt meghaladó községben a beütés után, szó szerint értendő, hogy hirmondó is alig maradt. Ez kora hajnaltól délig zajlott le. Ekkor a rabló hadak megrakodva elvonultak.

Sándor János riadót, gyülekezőt rendelt el. Gyergyóból is érkeztek férfiak. Valahol Szentmi-

hály és Szépvíz térségében táboroztak. De 24 óránál tovább nem maradtak hadi készültséggel, a nagy hidegre hivatkozva szétszözltek. Február 15.-én, írja Cserei Mihály, közel 12.000 tatár tört be újból Csíkba. Lakatos István csupán annyit említ, hogy a tatárok most jóval többen voltak, mint előző alkalommal. "Széltiben fogták Csíkot", írja Cserei, és "reggeltől estig rabolták, dúlták". Ez alkalommal az egész Felcsík áldozatul esett a tatár-betörésnek.

Tudunk róla, hogy több helyen is szembeesegültek a rabló hadakkal. Karcfalván Borsos Gergely és Gergely Imre "egy társaságban lévén, oltalmazták a tatároktól magokat". Így szereztek egy tatár lovat is. Hasonló eset történt Csíkrákoson is. Itt a pogányok levágták Dániel Péter Deákot, a rákosi tanítót, feleségét, Benkó Annát pedig, sok más emberrel együtt, elhajtották.

A kortárs Cserei Mihály írja, hogy Szentmihályon egy lány szembeszállt a tatárokkal, akik a szüleit akarták megkötnöni, elhajtani. Kardot ragadott, de az egyenlőtlen harcban legyőzték és megölték a bátor leányt a pogányok. Csomortánban viszont megfutamítottak egy kisebb rabló tatár csoportot.

Csíksomlyón Nizet Ferenc belga eredetű szerzetes csatarendbe állította a diákságot, a többi összegyűlt embert. A tatárok, látván készülődésüket, elkerülték az összecsapást. Ellenben Taploca határában egy kisebb ütközetre került sor. Itt sebesült meg a csíkszentgyörgyi Szebeni István, aki rövidesen meg is halt.

Hosszúaszó völgyében is egy kisebb ütközet volt. Itt kapott halálos sebet egy tatár nyilától a csíkszentgyörgyi Tompos István, és a hagyomány szerint itt esett el Xántus Keresztes is. Emlékére épült a Xántus-kápolna Hosszúaszón.

Csíkszentkirályon félreverték a harangokat. A férfiak felfegyverkeztek. Léstván Miklós vezette őket. Az összecsapásban a hagyomány úgy tudja, hogy elesett a tatárvezérnek a fia, és még több tatár.

A pogányok által elhurcolt emberek számát nem ismerjük pontosan. Számukat Cserei Mihály egypár ezerre, Lakatos István viszont több mint 7.000-re becsüli.

A betörés miatt Cserei Mihály Constantin Duca moldvai vajdát is hibáztatja. Ugyanis nem értesítette a csíkiakat a készülődő tatár-betörésről. Cserei egyben magyarázatot adja Duca vajda magatartásának.

A legfőbb vétkes Sándor János alkapitány (Cserei Mihály is így véli), aki elhanyagolta teendőinek az ellátását. Felelőtlenül viseltetett Csík sorsa iránt. Lakatos István krónikájának utolsó mondata is, véleményem szerint a csíki vezetőket, leginkább pedig Sándor János alkapitányt hibáztatja, amikor azt mondja, hogy "így veszett el a székelység 12 törzseből egy, minden ellenállás nélkül".

A rabok közül sokan tértek haza, akiket a rokonok, az erdélyiek kiváltak. A többség azonban bizonyára soha nem jöhetett haza. A szegényebb rendű emberekkel, a jobágyokkal nem törődött senki, őket nem váltotta ki senki. Csak ha elszöktek, úgy szabadulhattak meg. A rabságba esettek közül számosan megfagytak, betegségben meghaltak. Apor Ilonát, Cserei Mihály nagyanyját, amikor tatár földön meghalt, kihúzták a mezőre, el sem temették.¹²

Erdély a 17. század végén két nagyhatalom: a gyengülő, hanyatló Török Birodalom és a megerősödő, terjeszkedő Hasburg Birodalom között vergődött. Fajáromból vasjáromba került, a török igát a német váltotta fel. Ezt a Lipót-féle diploma (1691), később pedig a karlócai béke szentesítette (1699).¹³ 100 évvel később a csíkszentmihályi Sándor familia képviselője a betörés okát a bosszúállásban jelölte meg.¹⁴ Ez pedig a Török Porta parancsára és jóváhagyásával történhetett. A török Erdély elvesztéséért állt ily módon Felcsíkon bosszút.

Jegyzetek

1. Erdély története II. Budapest, 1986. 716-726., 784-790.
2. Erdély története I-III. Bp., 1986; Istoria României III., București, 1964; Magyarország története 1526-1686, 2. Második kiadás, Budapest, 1987; Magyarország története, 1686-1790, 2. Második kiadás, Budapest, 1989.
3. Cserei Mihály, Erdély története, Bp. 1983; Ferenczi György, Regesztrum (kiadta Veszely Károly), in: Erdélyi egyháztörténeti adatok, Kolozsvár, 1860; Kájoni János, Fekete könyv, Szeged, 1991; Kájoni János, A régi orgona felirata (Csíki Székely Múzeum), Kájoni János, Herbárium (Csíksomlyói Ferences Kolostor könyvtára); Lakatos István, Csíkszemlési Domus története, 61; Losteiner Leonard, Cronologia topographică-chorographică... (Csík-

Näväliri págâne în scaunul Ciuc în sec. XVII.

(Rezumat)

Expedițiile de pedepsire ale Porții otomane ca urmare a campaniei lui Gheorghe Rákóczi al II-lea în Polonia, din anul 1657, pornită fără consimțământul Porții, au avut urmări catastrofale pentru principatul Transilvaniei.

Conducătorii scaunului Ciuc: István Petki și István Lázár, urmând linia politică a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea și a lui Ioan Kemény, în toamna anului 1661 au hotărât organizarea rezistenței, dar aceasta s-a prăbușit foarte repede. Ciucul a fost distrus aproape total de năvălire. Peste 10.000 de oameni au fost ucși sau luați în captivitate.

Studiul prezintă aceste evenimente tragice precum și cele legate de ultima năvălire tătară în Ciuc, din anul 1694, pe baza unor documente locale în cea mai mare parte necunoscute și nevalorificate până în prezent.

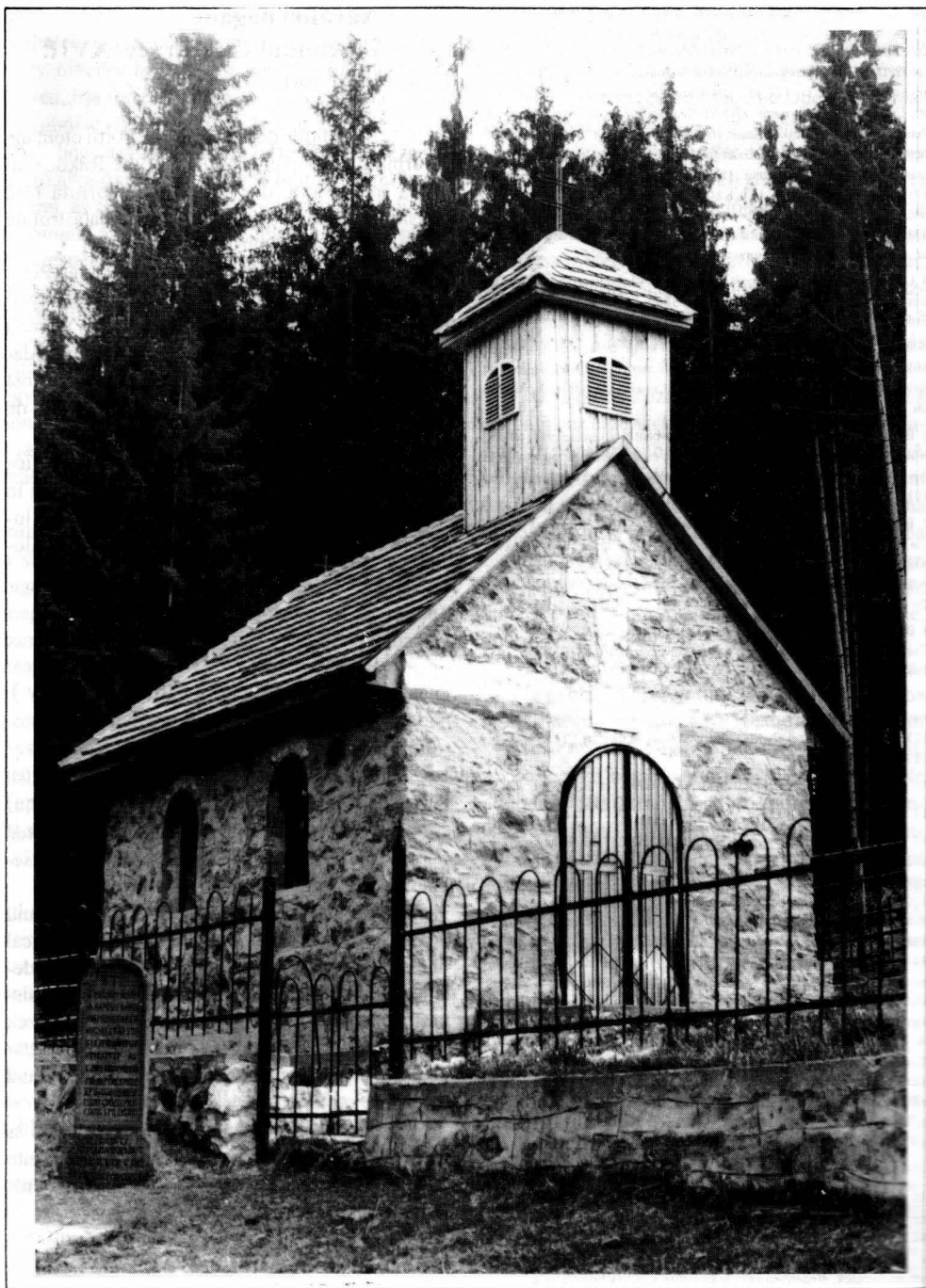
The Pagan Ravagings of the 17th Century in Csíkszék (Harghita County) (Abstract)

The punishing expeditions of the Turkish Porte, as a result of the campaign in Poland of György Rákóczy II. in 1657, and which started without the consent of the Porte, had awful consequences.

The leaders of Csíkszék: István Petki and István Lázár, followers the anti-Turkish political line of György Rákóczy II and János Kemény, decided in the autumn of 1661 to organise a resistance which fell quickly, and the land of Csíkszék was almost totally destroyed by the Turkish-Tartar invasion. More than 10,000 people were killed and taken into captivity.

The paper presents these tragic events as well as those linked to the last Tartar invasion into Csík in 1694, on basis of some local documents mostly unknown until now.

1. Ferencz Kolostor könyvtára), Sándor Imre, A csíkszentsimoni
2. Csíkszék levlétára, Kolozsvár, 1910, Csíkszere dai Állami Levéltár, Csík-
3. Székely iratai, 27/16-22 (1657-1699) sz. iratsomók; Felcsíkszék iratai, 28/1-
4. (1699-1724), Alcsíkszék iratai, 29/1-2. sz. iratsomók; Csíkszentgyörgyi
5. anyakönyv, 47/111. sz. 129, 182, 204; Csomafalvi anyakönyv, 47/125/1742/
6. Cs. Á. L. T. Csíkszék iratai, 27/XVI-XX/39/1767 (A szentmihályi Kósa
7. Péter és feleségét Bocskor Annát 1694-ben, vagy utána "az öreg Bocskor
8. János 375 tallérral váltotta ki" a rabtságból); Csíki Székely Múzeum 10-es
9. számú kéziratos protokolluma, 153-154.; Vizitációs jegyzőkönyv (1669-
10. 1714). Ltsz. 6256. 1-111., 163; Kászoni protokollum. XVII. sz. második
11. kötet. Cs. Sz. M. Ltsz. 6328; Liber seminarii, 4129 számú kéziratos könyv,
12. 1903 (A Cs. Sz. M. régi könyvtára); Jenőfalvi faljegyzőkönyv, Ltsz. 6314.
13. sz. 46, 50-51 (A Cs. Sz. M. könyvtára).
4. Losteiner Leonard, Cronologia topographico-chorographica..., 449; Orban
5. Balázs, A Székelyföld leírása II., Bp. 1869, 115-116.; Veszely Károly,
6. Erdélyi egyháztörténeti adatok, Kolozsvár, 1860, 147.
5. Bethlen János, Erdély története, 1629-1673, Bp. 1993, 103-106.; Endes
6. Miklós, Csík-, Gyergyó-, Kászón-székék (Csík megye) földjének és népének
7. története 1918-ig, Bp. 1938, 116-122.; Evliá Cselebi, Magyarországi utazá-
8. sa, Bp. 1904, 122-128.
6. Benedek Fidel, Tatarbetores Csíkba 1661-ben, Kolozsvár, 1945, 60-66.
9. Különösen hasznos könyv az 1661-es török-tatár betoresről, pusztításról.
10. Az egyetlen átfogó munka ebben a témakörben; Bethlen János, i. m.
11. 103-106.; Evliá Cselebi, i. m. 122-128, 133-134.
7. Benedek Fidel, i. m. 66-75.; Bethlen János, i. m. 103-106.; Evliá Cselebi,
i. m. 127-128.; Kájoni János, Liber niger, 67; Kájoni János, Fekete könyv.
12. Szeged, 1991, 118.; Kájoni János, Regi orogona felirata, 1664; Csíkszere dai
13. Állami Levéltár, Csíkszék iratai, 27/17-20. sz. iratsomók; Alcsíkszék iratai,
29/1-2. sz. iratsomók
8. Benedek Fidel, i. m. 68, 67-72, 76-81.; Bethlen János, i. m. 103-106.; Evliá
Cselebi, i. m. 127; Kájoni János, Fekete könyv, Szeged, 1991, 57-58, 118;
Losteiner Leonard, i. m. 467.
9. Csíkszere dai Állami Levéltár, Csíkszéki protokollumok, 27/III/16-20. sz.
iratsomók; Csíkszéki egyházi Vizitációs jegyzőkönyv, 1667-1714, Ltsz.
6256, 1-111 (Csíki Székely Múzeum.); Székely oklevéltár VI., Kolozsvár,
1897, 286.
10. Csíkszéki egyházi vizitációs jegyzőkönyv 1669-1714, Ltsz. 6256. 1-111.
11. Székely oklevéltár VI., Kv. 1897, 291-294.
12. Cseri Mihály, Erdélyi történelmi, Bp. 1983, 252-257.; Endes Miklós, i. m.
162-167.; Lakatos István, Csíkszék Domus historia, 61 (Lásd Székely
oklevéltár VI., Kv. 1897, 444-449). Lakatos szerint Szépvíztől csak örményt
120-at hajtottak el; Losteiner Leonard, i. m. 543-550.; Orban Balázs, A Székely-
föld leírása II., Pest, 1869, 32-33, 38, 73-74.; Csíkszere dai Állami Levéltár,
Felcsíkszék peres iratai, 28/1/9, 11, 16, 17-24, 26, 31-32, 37, 46, 70-74,
84-85, 90, 94, 106-108, 118, 140, 206, 207 (Protokollumok); Alcsíkszék
peres iratai, 29/1/20-21, 29, 37, 233, 266, 29/27 (Protokollumok); A Székely
Oklevéltár VII. kötetében 1702-beli tanúkihallgatást közölnék: "... tudja
kgtek, ha (dánfalvi) Lukács Péter vött volna tatárt a felesége váltásában?"
A. 2. tanu: a dánfalvi János Péter özvegye, Anna asszony mondja, hogy
(Lukács Péterné) "reménkedett. (rimánkodott) hogy a nagy Isten kedvéért
otót váltás me Lukács Péter" (95 old.); 1724 körül, 30 év múltán a szent-
mihályi Ferencz Fulop és Bányhá Mihály Tatárországba mentek, hogy 50
tallérral kiváltás Lukács Péternét, de "ki nem akart jöni, ki nem hozhat-
ták". Ha ez igaz? (Felcsík iratai, 27/1/1727/205-206)
13. Erdély története II., Bp. 1986, 877-897.
14. Szádeczky Lajos, A csíki székely krónika, Bp. 1905, 216.; Sándor Zsig-
mond írta a Sándor-Apor perrel kapcsolatban 1804-ben; A Csíki Székely
Múzeumban 1994. május 5.-én nyílt meg a Pogánydúlások Csíkszere dában
a 17. század második felében című kiállítás. Korabeli tárgyak, jórészt az
idézett források, eredetiben vagy másolatban kerültek bemutatásra.

1. ábra A Hosszúaszói Xántus-kápolna.

Hagyomány szerint itt esett el Xántus Keresztúr a tatárokkal vívott ütközetben. 1990-1991-ben épült újjá.

Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék társadalma a 17. században (Vázlat)

A hajdani Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék 17. századi társadalmi rétegződésének áthatóbb elemzése, a társadalmi élet alakulásának nyomkövetése még várat magára. Ez alkalommal annak felvázolására kerülhetett sor csupán. Bevezetőként a népesség számának alakulását vizsgáljuk. Forrásanyag gyanánt az 1575. évi adókimutatás, az 1614-es lustra és az 1721-es összeírás szolgált. Az 1575-ös adóösszeírás kiegészítésre szorult, mert csak a jobbágycsoportot ölelte fel. Erre szolgált a főemberek és a lófők 1569. körüli névsora. A zsellérek számát így sem sikerült megállapítanunk. Az 1575. évi adókimutatáskor Csíkra 1381 forint 60 dénár esett. Vagyis 50 dénáros adóval számítva 2763 családot érintett.¹ Az 1569 körüli összeírás 15 főembert és 556 lófőt említ névszerint.²

Az 1614-es lustra, az önálló fejedelemség idején végzett legátfogóbb összeírás, 48 faluban 4555 családfő nevét tartalmazza. Ebből csupán Csíkszereda mezőváros hiányzik.³

Az 1721-es összeírás adóügyi, a megadózendó lakosság gazdasági helyzetének felmérését célozta, és 50 faluban 3955 adóköteles családot ölelt fel.⁴ Nem terjedt ki az adómentes nemesekre, az ún. immúnisokra, és a nincstelenekekre. Mivel a lófő- és gyalogrendűek közötti megkülönböztetést az adó szempontjából érdektelen volt, e két rendet ezen összeírás egy rovatban adja.

Az adatok alapján a szék összlakossága, ha átlag öt személyt számítunk egy családra, tekintetbe véve a feltételezett kimaradottakat is, a 16. század második felében mintegy 18 ezer főt tett

ki, a 17. század második évtizedében 25 ezret. Egy évszázad múlva a lakosság állománya nem érte el a 20 ezret.

Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék népessége 1575-1721 között, családonként

Társadalmi főbb csoportok	1569-1575	1614	1721
főember	15	18	?
arnalista	-	-	140
lófő	556	1069	-
gyalog	-	548	2509
közzszabad	-	-	1059
jobbágy	2763	464	1072
zsellér	?	1041	117
egyéb	?	376	117
Összesen	3334	4555	3955

Csík társadalmának alakulását mintegy másfél évszázadon át, székekre lebontva, a már említett összeírások segítségével követtük nyomon.

Mivel az 1575-ös adóösszegekből csak a megadózottak létszámára következtethetünk, az elemzés folytatását az 1576-os ötven dénáros adókimutatás segítségével végezhetjük el.⁵ Ennek összesítése érezhetően kevesebb az azelőttinél (1017 forint az 1381,60-nál szemben), de segítségével felvázolható a székenkénti megoszlás.

Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék lakosságának megoszlása székenként 1576-ban (a főemberek és a lófők 1569-ben)

Főbb társadalmi csoportok	Székek				
	Gyergyó	Felcsík	Alesík	Kászon	Összesen
főember	-	7	8	-	15
lófő	48	215	253	40	556
darabont	?	?	?	?	?
jobbágy	308	944	651	131	2034
zsellér	?	?	?	?	?
egyéb	?	?	?	?	?
Összesen	356	1166	872	171	2603

A két összeírás - 1569. és az 1576. évi - kiegészíti egymást, mégsem öleli fel az összlakosságot. Annak megállapítására csak következtetni lehet. Igen sok a hiányzó elem. A főemberek közül a helyben nem tartózkodók valószínűleg kimaradtak. Így nem szerepel köztük a szárhegyi Lázár István. A lófőknél Szentimre hiányos. A jobbágy-

ok közül csak azokat adózták meg, akiknek a faluban nyílfordje, vagy legalább "hat forint érő lábás barma" (vagyis két ökre) volt. Az összeírásból kimaradtak a szegény jobbágyok, a falusbírók, az urak és nemesek darabontjai, béresei, majorosai és molnárai. de az égettek is. Nincs adatunk a zsellérekről, mivel ezek is adómentességet élveztek, valamint az egyéb kategóriába sorolható egyénekről.⁶ Így a tényleges összlakosság száma magasabb volt, mint az adatokból kitűnik, nincs kizárva, hogy 20-25%-kal is. Valószínűleg elérte, vagy megközelítette a 4 ezer családot. Erre enged következtetni a két egymás után végzett adókivetés - az 1575. és az 1576. közötti eltérés, több mint hétszáz család - 2763, illetve 2034). Ekkor a lakosságnak több mint egyharmada Felcsíkon élt, Gyergyó és Kászon lakossága még nem volt számottevő, azok is egy kevés kivétellel jobbágyi állapotúak voltak.

Az 1576-os összeírással kapcsolatosan még megemlítendő, hogy a megadózott jobbágyok 57,7%-a fejedelmi jobbágy volt (1174 család), a többi nemesi-földesúri. Ez utóbbiak részaránya a század végéig nőtt, újabb fejedelmi adományok révén.

Csik-, Gyergyó- és Kászonszék lakosságának családok szerint társadalmi megoszlása székenként, 1614-ben

Főbb társadalmi csoportok		Gyergyó		Felcsík		Alicsik		Kászon		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	
főember	1	0,1	9	0,4	8	0,5	-	-	18	0,4	
lőfő	80	11,1	536	28,6	473	27,7	80	22,3	1069	23,5	
gyalog	114	15,9	134	7,2	231	13,5	69	19,4	548	12,9	
szabad	242	33,7	394	21,1	318	18,6	85	23,7	1039	22,8	
jobbágy	59	8,2	206	11,0	176	10,3	23	6,4	464	10,2	
zsellér	174	24,2	458	24,5	335	19,6	74	20,7	1041	22,9	
egyéb	49	6,81	34	7,2	166	9,7	27	7,5	376	8,2	
Összesen	719	100	1871	100	1707	100	358	100	4555	100	

Csik- Gyergyó- és Kászonszék lakosságának megoszlása székenként 1721-ben

Főbb társadalmi csoportok		Gyergyó		Felcsík		Alicsik		Kászon		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	
nemes (főember)	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	
armalista	36	3,2	28	2,8	62	4,3	14	3,8	140	3,5	
lőfő és gyalog	814	72,0	646	64,0	823	56,9	226	61,3	2509	63,4	
jobbágy	218	19,3	239	23,7	506	35,0	109	29,5	1072	27,1	
zsellér	28	2,5	45	4,5	26	1,8	18	4,9	117	3,0	
egyéb	34	3,0	51	5,0	30	2,0	2	0,5	117	3,0	
Összesen	1130	100	1009	100	1447	100	369	100	3955	100	

Csik lakosságáról, úgy a népesség számáról, mint annak társadalmi megoszlásáról a legpontosabb képet az 1614-es lustra nyújtja. Felöleli az összlakosságot, családonként, társadalmi hovatartozás szerint. Ebből kitűnik, hogy Felcsík volt a legnépesebb, Gyergyó pedig az összlakosságnak még csak 15,8%-át tette ki. Másrészt az is szembetűnő, hogy a székely szabadság visszaadása alkalmával (1601) nemcsak a fejedelmi jobbágyok lettek szabad állapotúak, hanem a nemesi fennhatóság alatt állók jó része is. Ugyanakkor aránytalanul megnőtt a zsellérek száma.

Az 1721-es összeírásról készített kimutatásból első pillanatra szembetűnik az összlakosság számának csökkenése. Főként Felcsík lakossága az 1614-belinek alig a felét tette ki csupán. De csökkent Alicsiké is. Ugyanakkor Gyergyóé eléggé töretlen szaporodást mutat.

A népesség apadásának okát több tényezőben kell keresnünk. Első helyen a katasztrofális következményekkel járó eseményeket említhetjük: a tatár rabsággal végződő II. Rákóczi György-féle lengyelországi hadjáratot, az 1661-es török-tatár betörést, valamint az 1694. évi tatárdúlást, de ide kell sorolnunk az 1717-1719. évi pestist és éhínséget is. Ezek mellé sorolhatók az időközönként megismétlődő járványos betegségek és természeti csapások (szárazság, éhín-

ség, sáskajárás, stb.). Ezek mind a lakosság számának csökkenését eredményezték.

Csik legnépesebb része a 18. század közepéig Felcsík volt. Ezt tükrözik az összeírások is. Felcsík után következett Alcsík, majd Gyergyó és Kászon alacsony arányszámmal. A 18. század elejére ez a megoszlás, a fennebb említett okok miatt megbomlott, mivel a legsúlyosabban érintett terület Felcsík volt. Míg népessége 1576-ban Csik összlakosságának a 44%-át tette ki, ez az arány 1614-ben 41%-s volt, de 1721-re 26%-ra esett vissza. Nemcsak Alcsík, de Gyergyó is megelőzte. Alcsík részesedése ugyanekkor 31%-ról 37%-ra, majd 39%-ra növekedett. Gyergyó lakossága állandó gyarapodásban volt. A különböző csapások csak mérsékeltek a lakosságnövekedés mértékét, de megállítani nem tudták azt.

Felcsik lakosságának csökkenését elsősorban az 1661-es török dúlás és az 1694-es tatár betörés okozta. 1661 októberében a török-tatár csapatok, miután elfoglalták a Mikó-várat, és felgyújtották Csíkszeredát, három napig táboroztak a város mellett, kifosztva és felégetve a környező falvakat, megtizedelték a lakosságot, legyilkolva, illetve rabságra víve sokukat.⁷ 1694-ben hasonló sors várt ugyancsak a felcsíkiakra.⁸ Ekkor szenvedett pl. Vacsárcsi olyan veszteséget, amelyet soha nem hevert ki, tengődő kis faluvá sorvadva le.

Az 1717-1719. évi éhínség és pestis idején a csikkozmasi plébános, Lakatos Mihály feljegyzése szerint Csíknak 25.666 lakosa volt, Alcsíkon 8916, Felcsíkon 8145, Gyergyóban 6398.⁹ Az akkori járvány okozta a legnagyobb veszteséget a lakosságnak, többet mint a legtöbb hadi esemény. Szerinte ekkor 11.348-an pusztultak el a pestisben (adatait pontatlanoknak találtuk, a közszegenkénti összesítéséskor 10.748-at eredményezett). Egy korabeli másik feljegyzés ugyanakkor 12.630 elhalálozottat tüntet fel, ebből Alcsíkra 4304, Felcsíkra 3404, Gyergyóra 3900 és Kászonra 1022 esett.¹⁰ Bármelyik adatot is fogadjuk el pontosabbnak, az eredmény megdöbbentő. Ez a járvány Csik lakosságának több mint 40%-át ragadta el az élők sorából. Hogy a családok száma 1721-ben viszonylag magas, annak magyarázata nem lehet más, mint az, hogy a legtöbb áldozat a gyerekek és az öregek

sorából került ki, az esetek többségénél az életerős felnőttek túlélték azt.

A társadalmi tagolódás felső fokán a *főemberek* (primores) állottak. Az 1562-es felkelés után a lófőkkel együtt a vármegyei nemességgel egyenrangúaknak ismerték el őket. Számszerint kevesen voltak. 1569-ben és 1602-ben 15-öt, 1614-ben 18-at tüntettek fel névszerint az összeírásokban. Az összeírásokból valószínűleg ki is maradtak egy páran (így 1614-ben Mikó Ferenc és Lázár István, de lehet hogy mások is). Ennek ellenére számuk Csíkban alacsony volt, az összlakosságának még fél százalékát sem tették ki. Közülük kerültek ki a széki, katonai, bíraskodási és általában az igazgatási vezetők. Hadban - tehetőségük szerint - többemagukkal voltak kötelesek szolgálni, ennek fejében az évente felosztásra kerülő földekből négyszer annyi részt kaptak, mint a közrendűek, és kétszer annyit, mint a lófők.

Az 1569-ben összeírt főemberek: Antal Balázs, Antal Pál és Máthé János Madéfalváról, Lázár János Csicsóból, Fejér György és Máthé János Vacsárcsiból, Sándor Mihályné és Sándor István Szentmihályról, Mikó János és Czakó Benedekné Zsögödrről, Czakó János Szentlélekről, Becz Györgyné Bánkfalváról, András Márton Szentkirályról, Antal László és Antal Hadnagy Szentimréről és Becz Pál Kozmásról.

1614-ben a főrendűek folytonosságá nagyjából kimutatható. (Czakó, Mikó, Lázár, Sándor, Fejér, vagy Hadnagy). Másoknál a folytonosság leányági öröklés útján történt (Lacz, Király, Cseke, Petki). Vannak új főrendűek is, mint a Geréb és Závor család. Az 1614-ben összeírt főrendűek névsora a következő: Lacz András Bánkfalváról, Czakó Pál árvái Szentlélekről, Károly István és Cseke Gergely Kozmásról, Mikó Tamás Zsögödrről, Mátyás Hadnagy, Mátyás János és Antal Hadnagy Szentimréről, Fejér Máté Vacsárcsiból, Petki Frigyes és Kelemen Mihály Csicsóból, Sándor Péter Szentmihályról, György Geréb Taplocáról, Zavor Fridrich árvái Madarasról és Lázár János Szenttamásról.

Már ebben az időszakban kimutatható, hogy a rendi tagolódás és a vagyoni, gazdasági rangsorolás nem fedik egymást. Az 1576-os összeírásban a főembereknek csak egy részét

találjuk a több szolgálóemberrel rendelkezők között. A fejedelmen kívül, aki a legnagyobb föld-birtokkal (jobbággal) rendelkezett az egész Székelyföldön, 60 jobbágytartó került ki. A legtöbb jobbágya (131) Lázár Istvánnak volt Gyergyóban, őt követte Lázár János 88 családdal 6 faluban (ebből Lázárfalván egyedüli birtokosként 20-szal), Becz Pál özvegye 72-vel nyolc alszíki faluban, Lázár Farkas 55-tel négy faluban, János Geréb 52-vel hat faluban, Becz Imre 32-vel öt faluban, Salamon Péter 15-tel hat faluban, Mikó János 13-mal öt faluban, Király Albert 13-mal Csátószegen, Farkas Ferenc 10-zel két faluban stb

Egyrészkül adományozás útján jutott birtokhoz, anélkül, hogy csíki származású lett volna, mint például az udvarhelyszéki János Geréb. A kisebb birtokosok a lófők rendjéből kerültek ki.

A 17. század elejére a jobbágytartó primorok (nemesek) és lófők száma és súlya gyarapodott. Eltűnt a fejedelem, mint földesúr Csíkból. A volt fejedelmi jobbágyok a szabadrendűek sorába kerültek. Az 1614-es összeírásban 68 birtokos nevét azonosítottuk. De számuk nagyobb lehetett, hisz több faluban az ősjobbágyok neve mellé csak elvétve tüntették fel a birtokosait is. Ekkor legnagyobb jobbágytartók voltak szárhegyi Lázár István Gyergyóban, szenttamási Lázár János, csicsói Kelemen Mihály és Petki Farkasné, vacsárcsi Fejér Máté, szentmihályi Sándor Péter, madéfalvi Antal Imre Felcsíkon, torjai Apor Lázár, uzoni Béli Kelemen, szentsimoni Antal Hadnagy és Mátyás Hadnagy, kozmási Becz Tamásné, Király István és Cseke Gergely, zögödi Mátyus János, Mikó Tamás és a Pokai árvák, valamint a szentléleki Czák Pál Alcsíkon.

A 17. század elején meglepően magas a jobbágy-, de főként a zsellértartó lőfő- és szabadrendű székelyek száma. Közülük kerültek ki a század második felében már elszaporodott "armalisták", vagyis címeres nemesek, akik nemes levelet szereztek anélkül, hogy ezzel együtt adományként birtokot is kaptak volna.

A csíki főemberek sorát gyarapította több, a szomszéd vidékről itt birtokot szerzett nemes, például a torjai Apor Lázár vagy az uzoni Béli Kelemen. De mint csíki sajátosság, a birtokosok zöme helyi eredetű főember, vagy lőfő.

Amint már említettük, a 17. század folyamán mind gyakoribb a szabadrendűek, főként a még köznemesnek tekintett lófők nemesítése, címeres levéllel való ellátása. 1611-ben a borzsovai Bene Tamás, 1620-ban a szentsimoni Endes György, 1625-ben a szárhegyi Fülöp Gergely és a kászi Tuson Mihály, 1627-ben a szentmihályi Kósa Imre és György, 1635-ben a kászonföltői János Miklós, 1638-ban a dánfalvi Kovács Mátyás és testvérei, 1640-ben az ugyancsak dánfalvi Csáki Lőrinc és János kapnak címeres levelet.

Az 1643-as lustrakor már 58 nemes írtak össze Csík- Gyergyó- és Kászonszékben. Az alszíkiak közül megemlítjük a Balás, Bors, Czákó, Endes, Fodor, Hadnagy, Mikó, Pókai, Szabó és Veres családokat. Felcsíkról az Antal, (madéfalvi) Bartalis, Baxa, Bodó, Cserei, Daniel, Dónát, Fazakas, Geréb, Gegő, Gurzó, Imreh, Kósa, Kelemen, Petki, Péter, Sándor és Török családokat, Gyergyóból a Bot, Csíki, Ferenc, Fülöp, Elekes, János, Kacsó, Kastaly, Kőműves, Pál, valamint a szárhegyi Lázár famíliát.¹³

A 17. század második felében a nemesítettek száma tovább bővült. 1685-ben 86, 1702-ben 154 nemesi státusban szereplő családot írtak össze.¹⁴ Apafi Mihály uralkodása utolsó szakaszában a nemesség összetétele mind heterogénebb lett. A régi főemberek rendje fellazult és kibővült, részben az új nemességgel, részben az itt meghonosodott főnemesekkel. Új nemesi hierarchia alakult ki. A nemesség felső rétegét mintegy húsz család alkotta. Ők voltak az "urak", a "mágnások", akik elkülönültek a szegényebb vagyoni háttérrel rendelkező nemesektől. Egyrészkül, kihasználva a megváltozott politikai helyzetet, az osztrák fennhatóság kínálta lehetőségeket, már a század végére rangot és hivatalt szerzett az új hatalomtól, ami - természetesen - anyagi tényezők biztosítását, illetve szerzését is könnyebbé tette. A 17. század végén a Petkiek, Aporok, Kálnokiak, Mikések, Hallerek és Henterek neve előtt ott díszelgett az új hatalomtól, a bécsi udvartól kapott hűségjel, a grófi, vagy bárói cím.

Csíkszék politikai és társadalmi életének alakulását a 17. században egészen a nyolcvanas évekig a szárhegyi Lázárok, a zögödi Mikók, a királyhalmi előnevet viselő csicsói Petkiek, az al-

sücsernátoni Domokosok befolyásolták a leginkább. Mellettük szóhoz jutottak még - főként a törvénykezés, igazgatás, katonai vezetés alsóbb fokain - a Sándorok, Csereiek, Csatók, Gerébek, Borsok, Endesek és mások. A szék korabeli politikai életén végigkövethető egy törökellenesség, illetve osztrák császárpártiság. E politika felkarolói és életői, a szék hangadói ők voltak. Rossz helyzet-felismerő politikájuk nem egy alkalommal katasztrofális következményekkel végződött, mint 1661-ben vagy 1694-ben, amikor a szék lakossága megtorló expedíciók szenvedő alanya lett.

Az osztrák fennhatóság Csíkra való kiterjesztése során a szék élére új vezető réteg kerül. Az Apor, Kálnoki, Mikes grófok lettek a politikai és társadalmi élet irányítói.

Az *armalisták rendje* a 17. század végéig mint társadalmi réteg nem létezett. Címeres nemesi levelük alapján a nemességhez tartoztak általában. A birtokos nemességtől való különválasztásukat a 18. század elején meghonosított új adózási rendszer hozta létre. Az 1714. évi diétai végzéssel adófizetőkkel váltak, a lőő és gyalog székelyek mellett a legalább két ősjobbággal nem rendelkező nemesek is. Ezen rendelkezés értelmében a csíki nemesség zöme elvesztette nemesi "immunitását" és az adózó népesség sorába csúszott le. Számukat, és általában a nemességen belüli részarányukat jól tükrözik az összeírások. 1702-ben a csíki, gyergyói és kászoni nemesség 154 családot tett ki, 1703-ban csak az armálisosok száma 110 volt, 1721-ben 140. Ekkor az adómentes nemesség - tekintetbe véve az időközben megejtett nemesítéseket és az esetleges szaporulatot is - nem lehetett több 25 családnál.

A *lőők rendje* az 1562-es felkelés után a vármegyei köznemességgel lett egyenrangú, vagyis megmaradt kiváltságos rendnek, mégha annak alsó fokán állott is. Katonai kötelezettségeit lovas harcosként kellett teljesítenie. 1569-ben névszerint 556-ot írtak össze Csík-, Gyergyó-, Kászonban. Ez egyébként az első lajstromos anyag róluk. Ekkor a szék összlakosságának mintegy 21-22%-át teheték ki. A 17. században súlyuk és szerepük katonailag és társadalmilag is megnőtt. Ezt bizonyítja a fejedelmek feléjük fordított figyelme közvetlenül a székely szabadság Báthori Zsigmond

féle 1601-es visszaállításával kezdődően. A sorozatos lőfősítésekkel (az egyéni esetek mellett csoportos lőfősítésekről is van tudomásunk, például 1655-ből) számbelileg is sokasodtak.¹⁵ 1614-ben Csík lakosságának 23,5%-át tették ki, a század végéig részarányuk elérte a 40%-ot.

Vagyonhiány helyettük a század elején már nagyon különböző képet mutat. Vannak közöttük 2-3 jobbágyot vagy 4-5 zsellért tartók, de számosan olyanok is, akik nem tudták állani lovaskatonai kötelezettségeiket. Egyrésztük nemesi levelet szerzett, de volt, aki gyalogszolgálat teljesítésére kényszerült, vagy főemberi (nemesi) függőségbe került.

A székely székelyekben a legtöbb lőő Csíkbán és Sepsiszéken volt. Kiváltságos helyzetükön az első csorbát II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után szenvedték el, akkor, amikor a török portának fizetendő adó törlesztése végett őket is megadózták. Az 1711-es szatmári béke után megszűnt katonai kötelezettségük. Egyúttal elvesztették nemesi kiváltságait és adófizető szabad paraszttá váltak.

A *gyalog rendbeliek* vagy gyalog puskások az 1562-es felkelés után fejedelmi jobbágyokká tett "község" soraiból kerültek ki, akkor, amikor létrehozták a *vörös-darabont* katonai egységeket. Mivel puskával is ellátták, *gyalog puskásoknak* (pedites pixidarii) is nevezték őket. Ruházatukról és gyalog szolgálatuk miatt *vörös darabontnak* vagy *drabantnak*. Már János Zsigmond megkezdte a székely jobbágyokból némelyek kiválogatását és gyalog szolgálatba állítását. A Báthoriak idejében állandó gyalogsággá váltak a székely vörös darabontok. Fejedelmi oklevelek szabályozták szervezetüket, kötelezettségeiket és jogait. 1602-ben Csíkbán a Basta-féle összeírás 119 gyalog székely családot sorol fel. 1614-ből 548 gyalogrendőrül tudunk.

Az 1601-ben felszabadított volt fejedelmi jobbágyok, akiknek száma meghaladta az ezer családot, Bethlen Gábor idejében zömmel a gyalog székelyek sorába kerültek. Módosabb részük lőfőséget is nyert, szegényebbjeik jobbágyi, vagy zselléri sorba kerültek. A váraknál és a fejedelmi udvarban rendszeres szolgálatot teljesítő vörös

darabontok mellett megjelent a gyalogszékelyek rétege. Így az 1614-es összeírásban még *szabadokként* emlegetett volt fejedelmi jobbágyok rétege I. Rákóczi György idejére már eltűnt, mint külön kategória. Az 1643-as lustrában a lófők, vagy a gyalogok közt találjuk a "recentes" (újak), vagy "recuperati" (visszaszerzett) székelyeket is.

A XVIII. század elejére, a valamikori község, a székely társadalom egykori legszélesebb rétege, a szabadságjogokkal élőknek a legvékonyabb rétegévé apadt le. 1702-ben 371 darabont és 209 más megnevezésű egyszerű szabadrendű volt csupán, mintegy 10-12%-a az összlakosság-nak.

A jobbágyok és zsellérek. A feudális függőségben élők között találjuk a jobbágyokat, zselléreket és a szolgákat. Létrejöttük a hűbéri viszonyok térhódításának az eredménye. Ennek a folyamatnak az általánossá válása a Székelyföldön a 16. század közepére esik. Az 1562-es felkelés után a "község" fejedelmi fennhatóság alá került. 1570-re ezeknek mintegy kétötöde nemesi (földesúri) jobbágy lett. Ez utóbbiakra nem terjedt ki az 1601-es felszabadítás. Így a 17. század folyamán megmaradt a függő viszonyban élők népes tábora. Ezek számát szaporította a század első évtizedében lefolyt "fejekötes", illetve jobbágyvá válás, valamint zsellérré szegődés. A társadalmi lesüllyedés okai a katonáskodástól való szabadulás, vagy mentesség, elszegényedés, erősebbek szárnyai alatti védelemkeresés, stb.

Csikban a 17. század első felében meglepően magas a zsellérek száma. Érdekes, hogy a zsellértartók jó része lófő és gyalog rendű, a zsellérek számottevő része pedig szabadrendű származású volt. Mellettük nagy számban ott voltak a "külsők", a más vidékről vagy országrészekről valók, részben román zsellérek és szolgák.

A 17. század végére, illetve a 18. elejére az összeírásokból a zsellérek tömege szinte teljesen eltűnt, az 1614. évi 23%-ról 1721-re 3%-ra csökkent, míg a jobbágyoké 10%-ról 27%-ra emelkedett (számszerint 464 családról 1072-re). A jelenség okai még feltáratlanok. Sajnos, kevés század második feléből való, e kérdésre vonatkozó forrásanyaggal rendelkezünk. Így csak feltételezésekre vagyunk utalva annak megál-

lapításakor, hogy egy jobbágyosodási folyamatról van-e szó, vagy a zsellérségnek jobbágyvá nyilvánításáról.

A fő társadalmi rétegek mellett a tárgyalat időszakban találunk másokat is: egy pár tucat városlakót, bányászt, egyházi és oktatásügyi személyt. Ezek száma mindvégig csekély volt, de Csik szellemi és politikai életében jelentős szerepet játszottak, főként a világi és szerzetes papság és az írástudók, a "deák"-ság. nem véletlenül találjuk 1702-ben a nemesség soraiban, sőt a főrendűek között az egyházi személyiségeket is, mint P. Lászlófi Andrást Szenttamáson, P. Paulust Várdotfán, P. Szabó Mihályt Szentimrén, P. Antalfit Szentgyörgyön, P. Ivancsot Szentmártonban, Györffi Pétert Szárhegyen, N. Nádasi Pált Gyergyóújfaluban, P. Köszvényesi Miklóst Alfaluban, Micsonoki Pál plébánost Gyergyószentmiklóson.

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy Csik-, Gyergyó- és Kászon székek társadalmi struktúrája, annak alakulása a 17. században mindvégig megmaradt az egész székely társadalomra jellemző keretek között. Sajátossága Csikban a főrendűek alacsony arányszáma, mégha az a század végére érezhetően emelkedett is. Ugyancsak sajátossága a katonarendűek közül a lófők, vagyis a lovasok túlsúlya. Ez nem egy véletlen jelenség volt, hanem az önálló fejedelemség katonai politikájának eredményeként alakult így. A katonarendet védő és annak erejét növelni igyekvő fejedelmi udvar ez irányban alkalmazott politikájára, párosulva a csíki katona rendek szabadságjogaikat megtartani akaró ragaszkodásával, a szabad székelemek (lófő és gyalog) túlsúlya a 18. század elejére nemcsak megmaradt, hanem tovább növekedett (54%-ról 1614-ben, 66%-ra 1721-ben). Kimondott jobbágyfalu nem is volt ebben az időszakban a földesúri alapítású Verebesen és Lázárfalván kívül (a gyergyói Vasláb a század végére kezdett benépesedni).

A 17. század második felében bekövetkezett, egész Erdélyre kiható hanyatlás e vidéket rendkívül súlyosan érintette. A természeti csapások (járványok, éhínség, saskajárás, stb.) mellett az adott politikai helyzethez kapcsolódó rossz (elhízott) viszonyulások több alkalommal áldozattá tették e föld népét (gondolunk itt az 1661-

és török-tatár büntető expedícióra, valamint az 1794-es tatárdulásra). Ezt tükrözik a 18. század eleji felmérések, amelyekből kitűnik az elpusztított legnagyob, legértékesebb veszteség, a lakosság számbeli megcsappanása.

Jegyzetek

1 Székely Oklevéltár, IV., szerk. Szabó Károly, Kolozsvár, 1895, 45 (Az országgyűlés 1575 decemberében, majd 1576 októberében vetett ki 50 tiszti adót.)

2 U. a., II., Kolozsvárott, 1872, 269-273.

3 Székely felkelés, 1595-1596, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1978.

4 Ácsády Ignác, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, XII., Budapest, 1896, 207-218, 495.

5 Székely Oklevéltár, IV., 43-45.

6 Szadeczky Kardoss Lajos, A székely nemzet története és alkotmánya, Budapest, 1927, 156.

7 P. Benedek Fidel, Tatár betores Csikba 1661-ben, Kolozsvár, 1945, 81. P. Benedek számításai szerint Csik lakosságának fele biztosan elveszett. Egy nemeseket legyilkolták, főként az öregeket, a fiatalokat pedig rabságba vitték. Csik mindenik faluját porig égették, az állatokat elhajtották, a mozgatható javakat elrabolták a tatár-török hordák.

8 Székely Oklevéltár, VI., szerk. Szadeczky Lajos, Kolozsvár, 1897, 444-451, Dr. Endes Miklós, Csik-, Gyergyó- és Káson-szék (Csik megye) földjének és népének története a legrégibb időkől 1918-ig, Budapest, 1938, 162-167.

9 Székely Oklevéltár, VII., 232-233.

10 U. o., 231.

11 Dr. Endes M., i. m., 101, 104, 108.

12 Magyar Országos Levéltár, Budapest, F. 136, Székely lustrajegyzékek és nemesi összeírások, I. 1-162.

13 Az 1643-as lustrában a következő nemeseket találjuk: Beldi János és Beldi Pál Kozmáson, Balás Benedek és Balás Deák Szentmartonon, Endes Mihály, Endes Benedek, Endes Máttyás és öccse György Szentsimonon, Hadnagy Máttyás, Fodor Ferenc és Gergely Deák Szentimrén, Sors Tamás, Sors Lukács és öccsei, Barabás és Imre Szentkirályon, Czako Ferenc, Veres Ferenc Szentlecken, Miko János, Pökai Máttyás Zsögödön, György Gereb Taplocán, Ince Gaspár és Ince Bálint Delnén, Gurzó Marton Csikszentmiklóson, Imreh Janos, Péter Miklós és Péter Imre Szépvizen, Sándor Péter, Kósa Imre, László öccsével, Kósa Ferenc, Kósa Péter, Torók Miklós, Torók Máté és Bartalis István Szentmihályon, Dónát László Vacárcsiban, Fazakas Ilyés és Fazakas Pál Göröcsfalván, Dániel Deák, Dániel Imre, Marton Deák és Bodó Bálint Rákoson, Antal Imre, Cserei Mihály, Mikárdi Mihály és Mikárdi Miklós árvái Madefalván, Baxa János és Ladó István Madarason, Mihály Deák, Kacsó Péter, János Péter, Pál György, Mihály János árvái, Tamás Deák árvái Gyergyószentmiklóson, Ferencz Gábor és öccse, Mihály Tekerőpatakon, Bot András, Mihály Deák, Kastaly János és Elekes András Gyergyóújfaluban, Kőműves Mihály Csomafalván, Lázár István, Csiki Gergely és öccsei, valamint Fülöp János Deák Szárhegyen.

14 Magyar Országos Levéltár, F. 136., Székely lustrajegyzékek és nemesi összeírások, 181-632, 825-865; Endes, i. m., 520-540, 15. Endes, i. m., 113-115.

Societatea în scaunele Ciuc, Giurgeu, Cașin în sec. XVII.

(Rezumat)

Studiul de față analizează schimbările demografice și modificările sociale intervenite în structura populației din Ciuc în perioada susmenționată. Se constată că pe acest teritoriu administrativ numărul populației a scăzut mult în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Fenomen specific pe de altă parte: pătura liberă a societății secuiești este sprijinită, întărită de puterea centrală în tot cursul secolului al XVII-lea, pentru a-și păstra condiția de oameni liberi în cadrul societății feudale, având în vedere faptul că oastea secuilor constituia o parte însemnată a armatei țării.

The Society of Csik-, Gyergyó- and Kásonzék (Harghita County) in the 17th Century

(Abstract)

The present study is a demographic analysis of the population of Csik in the 17th century, and a presentation of the social changes in this region. The study presents the fall in population in the second half of the 17th century. The free class of the Székely society had been sustained and helped by the central power all over the 17th century, so that they may preserve their condition of free men in feudal society, having in view the importance of the Székely army.

Örmények a Székelyföldön (a 19. század közepéig)

A helynevek tanúsága szerint az örmények már a honfoglalást követő századokban jelen voltak a Kárpát-medencében: a ma is itt élő örmények azonban csak a 17. századtól telepednek meg Erdélyben. Többségük Moldvából jön át - az általuk jól ismert szorosokon -, az ottani zavaros politikai helyzet, a török beütések és nem utolsósorban az erőszakos térítési kísérletek következtében. Az 1630-as évek után egyre gyakrabban találkozunk velük, míg 1672 után egy részük végleg itt telepedik le.

Kezdetben főképpen a Keleti-Kárpátok átjárói mellett húzódnak meg; főbb telepeik Petele, Beszterce, Gyergyószentmiklós, Szépvíz, Görgényszentimre, Kanta, Ebesfalva, Szamosújvár. Később e két utóbbi messze kiemelkedik jelentőségében, és az erdélyi örménység fő központjává válik.

Az örmények Erdélyben is, mint máshol Kelet-Európában, kereskedelemmel és kézművességgel foglalkoztak, híres volt az általuk készített kordován. Elsősorban azonban a marhakereskedeleme specializálódtak; Erdélyből, de jelentős számban Moldvából és Havasalföldről is vásárolták fel a szarvasmarhát, hogy aztán felhízzalva adják tovább Pest, és főleg Bécs piacain, jelentős szerepet töltte be Bécs húsellátásában. A 18. század első feléből Erdély külkereskedelméről fennmaradt hézagoss adatok azt mutatják, hogy az állatexport képviselte a teljes kivitel több mint felét, és pl. 1733-34-ben ennek a 177 ezer forintra rúgó összegnek a 90%-át az ökörexporthoz tette ki, ezt pedig jórészt az örmények monopolizálták.¹ Az állatkereskedelemben a 18. század első felében is a

ták kezükben a nyersbőrök felvásárlását. A szegényebb örmények vándorkereskedőként járták az országot a Pestről és máshonnan beszerzett portékával. Erdély akkori, elég fejletlen, és főleg a külkereskedeleme specializálódott kereskedőrétegének jelentős hányadát tették ki az örmények. Trócsányi Zsolt szerint "nem túlzás, ha örmény kereskedők a 18. század derekán, második felében arra hivatkoznak, hogy fő kereskedelmi tevékenységük sok ezer forintos harmincadbevétel eredményez a kincstárnak", és ennek nyomán a kamarai igazgatás mint kincstári népeket védi őket.²

Az örmények valószínűleg már korábban is átjártak Moldvából Erdélybe, és ezen belül a Székelyföldre; örmény kereskedők jelenlétére utal, még tömeges megtelepedésük előtt, Csík-Gyergyó-Kászonszék Generalis Congregatiójának 1643. évi végzése is, amely elrendelte, hogy vasárnap és ünnepnapokon "az egyéb árusok, kalmárok, örmények, egyszóval valakik árut visznek piacra, mise alatt áruikat ne merészljék árulni".³

Két jelentősebb székelyföldi telepük, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz is éppen a két Keleti-Kárpátokon való átkelőhely, a békási és a gyimesi mellett alakult ki. E két helység örmény népessége gyorsan gyarapodott. 1715-ben Gyergyószentmiklóson 43 családot írnak össze (közülük 15 tímár, 13 kereskedő), 1735-ben már 77-et (44 tímár, 9 kereskedő), 1750-ben pedig 115 családfőt (77 tímár, 23 kereskedő); 1808-ban a családok száma már 246-ra emelkedik, az 1850-es népszámlálás alkalmával 1144 személyt találunk. A 18-19. században Gyergyószentmiklóson a lakosság mintegy negyedét tették ki.⁴ A szépvízi telep már nem fejlődött ilyen dinamikus, érzékenyen érinti őket az utolsó tatárbetörés is. 1715-ben 15 családot találunk, és a század közepén is még harminc alatt van a számuk. 1715-ben az összeíró meg is jegyzi: "ezek a Csíkiak majd mindnyájan elig esik a kenyérbe is, a nagy szegénységek és sok szolgaságok miá". Kantán a 18. század első felében hét családfőt említenek, a század végére közösségüknek nyoma vesz.⁵ Az 1735-ös összeírás szerint a 77 gyergyószentmiklósi családfő közül 31 Moldvában született, tehát a bevándorlás folyamatos volt a 18. század első felében is.⁶

A székelyföldi örmények kezdetben az erzsébetvárosi örmény bíró joghatósága alatt álltak, de már egy 1736-os levelet a "gyergyószentmiklósi örmény nemzet bírója" ír alá, 1752-ben pedig így írnak egy per során: "minthogy taxát fizetnek, külön joghatóság alatt állnak".⁷ 1796-tól Gyergyószentmiklós és Szépvíz is kereskedelmi bíróság, Mercantile Forum működött, mely egy bíróból, egy jegyzőből és 12 esküdtből állt. A büntügyeket leszámítva minden örményekkel kapcsolatos ügyben őket illette a döntés joga. 1848-ig így három eltérő jogállású közösség élt egymás mellett: az örmények a Mercantile Forum, a határőrök (1764 után) a General Commando, a provinciálisták pedig a szék joghatósága alatt.

Az örmények letelepedéséig Gyergyószentmiklós, bár a gyergyói medence központi helye, és 1607-ben vásártartási engedélyt is kap Rákóczi Zsigmondtól, egyszerű község, ha a nagyobbak közül való is. Gazdaságilag azonban csak az örményeknek köszönhetően indul fejlődésnek: a 18. század második felében egyre gyakrabban említik városként, először Csíkszék közgyűlésén 1726-ban.⁸ 1763-ban kéri, hogy a helységet emeljék szabad királyi város rangjára, de ezt csak a másik két jelentős örmény telepnek, Szamosújvárnak és Erzsébetvárosnak sikerül elérnie. Gyergyószentmiklós, bár továbbra is mezővárosként szerepel, hivatalosan csak 1907-től lesz város.

Egy 18. század végi jelentés szerint "A Gyergyó Szent Miklósi Örmény Communitást formálják ti. a Timár Congregatio és a Kalmárok Congregatioja. A Mercantil Forumon kívül ezek alatt van az idevaló örménység."⁹

A vagyonosabb réteget a kereskedők, tímárok és részben a szűcsök képezték, ezek jelentették a nagyobb presztízsű foglalkozásokat is; az egyik szépvízi szegénynél meg is jegyzik "Szóts mester, de igen koldus Ember".¹⁰ A kereskedők voltak kétségkívül a leggazdagabbak.¹¹ Erre utal az is, hogy a gyergyói tímár céhbe bárhova való örmény ifjat bevettek, de "az olly embereket pedig, kik gazdagok, marhákkal, vagy egyéb árukkal kereskednek, nem szoktuk bévenni".¹² A szegényebbek sokszor fizetett munkásként dolgoznak a tímárműhelyben, vagy vásárról-vásárra jár-

nak, és fizetségért másoknak árulnak, vagy "kenyer, gyertya és gyümölcs s több ilyen apróságok árulgatnak, azzal keresik a magok élelmeket".¹³

Volt tehát egy elég szűk, gazdag és sikeres kereskedőréteg, egy jelentős, főleg tímárokból és kalmárokból álló középréteg, a családfők többsége pedig szerény körülmények között üzte az ipart, vagy kereskedést. Gyakori a kettős, vagy hármas foglalkozás is, hiszen a tímár és mészáros szakmák szoros kapcsolatban álltak az állat- és borkereskedelemmel.¹⁴

A tímárok már korán társaságba tömörültek; 1709-ben említik az örmény tímarcéhet Erdélyben, amely egy lengyelországi örmény társaság mintájára alakult, és bár szabadalomlevél híján, de teljesen az igazi céhek mintájára működött. 1759-ben tanúkihallgatást rendeltek el a gyergyószentmiklósi örmény tímarcéh ügyében, a főkormányzékhez felküldött anyagból megismerhetjük a céh működését. A tanúk elmondják, hogy "amennyi örmény vagyon itten Sz. Miklóson egy néhányon kívül mind Timár mester emberek", és úgy "folytatták mesterségüket mintha valóságos Privilégiumok volna, egymást büntetik, Táblát mint a Privilégiumos helyenn járatattnak a Dékányok által". A gyergyói tímároknak egyezségük volt a szamosújváriakkal, hogy a debreceni vásáron minden 1600 kötés kordovánból (egy kötésben 6 bőr volt) 1000-et a gyergyóiak, 600-at a szamosújváriak vigyenek.¹⁵ A mestereket három osztályba sorolták, az I. osztályú kereskedők 30-50 kötést vihettek a vásárra, a II. osztályúak 20-40-et, a III. osztályúak 10-30-at, és "az Erdélyben való vásárokra is az grádus szerint szabad vinnünk, a mint a czéhünk rendelése tartya". Az említett tanúvallomás során az egyik tímár huszonkét nevet sorol fel, akik a tímárok "elei", de "ezeken kívül is még sokan vagynak". Ez az osztályozás azonban a feltörekvő mesterembereknek gátat is jelentett. Az egyik mester vallja, hogy ő nem egyezett bele az új rendelkezésbe, hogy csak bizonyos számú bőrt szabad vinni a vásárokra, "mivel én még több Portiot vagy adot adok, mint némely aki közüllünk az első Classisban vagyon, s én mégis az utolsóban vagyok, s ha rendelésünk nem volna, mindenkor töb bőrt vinnék eladni".¹⁶

A gyergyószentmiklósi örmények nagyszámúak voltak, tehát tízár volt, ezért is versenyeztek a szomszédváriakkal; 1760 táján több, mint százán voltak ezt a mesterséget, a század végén pedig már 180-an. Egy feljegyzés szerint csak a gyergyószentmiklósi tímárok a kordovánnal való kereskedés nyomán 1754 és 1764 között 9412 Rft-ot fizettek a harmincadra.¹⁷ 1800 körül a tíz, vagy több munkással dolgozó tímárfabrikák száma meghaladta a húszat, ezen kívül még volt több kisebb műhely. Számuk azonban a 19. században egyre csökkent, 1820-ban már csak tíz, két évvel később már csak hat műhelyt találunk. A hanyatlás fő oka a divat megváltozása, az, hogy "az egész világ megpapucosodott" - ahogy ezt szemléletesen írják a Mercantil Forum jegyzőkönyvében.¹⁷

A szegényebb örmények néhány más mesterséget is gyakoroltak; voltak köztük szűcsök, eszmiadiák, tarisznya- és erszénykészítők, szabók, és főként mészárosok, foglalkozás, mely szintén szorosan kapcsolódott a marhakereskedelelemhez. Gyakoriak voltak ezért a kettős foglalkozásúak is: tímár és kereskedő, vagy tímár és mészáros egy személyben. A mészároskodás majd két évszázadon keresztül volt a nézeteltérések egyik fő forrása az örmények és a székelyek között. A gyergyószentmiklósi mixta communities 1822-es határozata kimondta, hogy "minek utánna ide Gyergyó Szent Miklóstra régi időtől fogva az Örmény Natio megtelepedett, az Örménység is némi nemű részben a Közönséges terű felségelésében maga tehetségit nem szokta eltagadni, és ezért az Örmény Natiobeli Szegényebb sorsú személyek csak nem az Húsvágás és Mészároság gyakorlása által keresvén magok élelmeiket, készek valának csaknem Székely Konstitucionális Jussunkat velek megosztani, és a Székely szabadsághoz tartozó Mészároság gyakorlásában megszenvedni", de csak ha "az Örmény olyan személy leszen, hogy minden időben itten a mi Communitásunkba helyt marad, nehogy az olyan Ember Molduvából Magyarország, magyarországról más tartományokba járjon, és ennél fogva csak akkor álljon Mészárosnak, amidőn a marha olcsó".¹⁸ A mészároság jelentőségét mutatja Teleki József 1799. évi megjegyzése is, hogy "majd egész Gyergyó inen (ti. Szentmiklósról) él hússal".¹⁹

A kézműipart, de főleg a kordován-készítést nem lehet szorosan elválasztani a kereskedelemről, hiszen a tímárok egyben kereskedők is voltak, akik a vásárokon saját maguk árulták portékájukat, sőt Szongott Kristóf szerint nem is tartották magukat iparosoknak, hanem kereskedőknek. A kereskedelem szerepére utal a város - "kereskedés szorgalmi által elhíresedett Gyó Szt Miklós" -, életében Szentiványi Mihály leírása is 1837-ből: "Nem cifra, még nem is csinos, de pénzes városka. (...) Ezen (piacán) több, eléggé ellátott és nem drága boltok vannak. Gyergyószentmiklós örmény szellemű kereskedőváros."²⁰

A gyergyói kereskedőket három osztályba sorolták: akinek tőkéje nagyobb volt 500 Ft-nál, ún. "bécsi áruval" kereskedett, 50-500 Ft között között "brassói áruval", a vándorkereskedőknek pedig kevesebb, mint 50 Ft tőkéjük volt. Ez utóbbiak a falvakat járták, és fonalat, dohányt, puska-port és egyéb apróságot árultak, vagy cseréltek vad-, bárány- és kecskebőrökre, sajtra és már termékre.²¹ Az 1720/21-es összeírás tanúsága szerint a gyergyói örményeknek 5363 Ft évi bevételük volt, a mesterségekből, elsősorban a kordován készítéséből 2442 Ft, a kereskedelemből 2921 Ft, árukészletük értéke pedig 36.472 Ft-ra rúgott. A székelyeknek összesen 417 Ft a jövedelmük, e jelentős különbség aztán az ellentétek egyik forrásává válik. A szépvíziek elsősorban kereskedelemmel foglalkoztak, ebből évi 1830 Ft bevételük van, a mesterségekből csupán 357 Ft, árukészletük pedig 7085 Ft értékű.²² A kereskedelem legjövödelmezőbb ága a marhakereskedés. Erről Orbán Balázs így ír: "Hanem az itteni örmények nem annyira ipar és helyi üzérkedés, mint inkább a kivitel kereskedés által gazdagodtak fel; ennek egyik fő tényezője a marhakereskedés volt: mert a szentmiklósi örmények felszedték Csíkban és Moldvában a hízott marhát, s azt hajtsáiraikkal Bécsig, sőt tovább is elszállították, még pedig oly nagy mérvben, hogy az évi kivitel 300.000 juh, 40.000 ökör és 10.000 ló volt."²³ A 18. század végéről tömegesen maradt ránk a gyergyói és szépvízi kereskedők útlevélkérdései, akik Moldvába mennek marhakereskedelelem céljából. A kereskedelmi forgalom intenzitását mutatja egy 1797. évi jelentés is, mely szerint a pircsikei vám-

nál "az Molduvából ki jövő Szt. Miklós örvényekkel... A Contumatio officiumnak szüntelenvaló bajossága vagyon", ezért szükséges volna "a szüntelen való Transportatio végett az itten levő őrizet meg keményíteni".²⁴

Mivel az örmények sokáig nem vásárolhattak földet, ezért kénytelenek voltak legelőket bérelni, részben a környező községek havasait, részben pedig a Bánságban és az Alföldön hatalmas legelőket. Itt aztán idővel meg is vették a bérelt pusztákat, és közülük sokan a nemesség soraiba kerültek. 1780-ban például Kövér János és Kajetán, gyergyószentmiklósi kereskedők, akik az Alföldön állathízlalással jelentős vagyonra tettek szert, kapnak armálist. 1809-ben Kövér Kajetán megtagadta az örmény közösség költségeihez való hozzájárulást, de ekkor még a katonaság segítségével kényszeríteni tudták az adó kifizetésére. E vagyonos réteg, míg át nem telepedett végleg alföldi birtokára, jelentős szerepet játszott a közösség életében, egy 1820-as vallomás szerint "a gyergyószentmiklósi Communitás fenntartói a pusztai kereskedők voltak".²⁵

A 18. század végéről és a 19. század első feléből számtalan bérleti szerződés maradt ránk, melyekből az örmények tökérejezre is következtethetünk. Például 1819-ben Gyergyószentmiklós és Tekerőpatak községek a "putnai birodalmat" több havassal együtt kiadják árendára 15 évre Czárán Kristóf és József gyergyószentmiklósi örmény kereskedőknek, akik egy summában fizetik ki a bérlet árát, 7500 német Ft-ot.²⁶ Az árendálások miatt az örmények többször kerülnek összeütközésbe a helybeliekkel. 1799-ben "Felső és Alsó Gyimes Lunikai Lakosok ugy az Ivanyosiak is" protestálnak a csíki főkirálybírónál, hogy "münköt itt valo adozokat, s minden közönséges terhet viselőket ki szoritottanak, hasonloképpen az Örmény Natio is nálunknál modosabbak lévén, annyira vitte a maga kereskedésbeli dolgát, hogy némellyik nem tsak egy Havast hanem némellyik Kettőt hármat is ki arendál, és a mü pusztulásunkra münköt ki rekeszt, lak helyüinkből ki hány 's maga különös hasznára fordittya az Királyi Aeriurnak is megbetsülhetetlen kárával".²⁷

A marhakereskedelem mellett, és ennek visszaesésével - az új konjunktúrát, a fa árának

emelkedését kihasználva -, egyre fokozottabban kezdenek az örmények rátérni a fakereskedelemre. A Keleti-Kárpátok erdősegei erre jó lehetőséget biztosítottak. Erről Orbán Balázs így ír: "A marhakereskedés napjainkban csökkent, főleg azért, mivel örményeink közül sokan a tutajkereskedésre adták magukat, melyet az azelőtti időkben csaknem egészen egyedárúságok alá vettek, mert télen átmikor a kevés gabonát termő gyergyói nép szűkséget szenved - előlegesen kiosztott pénzzel vagy gabonával megvásárolták jó olcsón a tutajokat, s azokat Arad és Lippára szállítva, nagy nyereséggel adták el."²⁸

A Maroson való tutajozásra már a fejedelemség korából vannak adataink, a 18. század végétől aztán a gyergyói fakereskedelem mindinkább az örmények kezébe kerül. Saját, vagy bérelt fűrészmalmonakon vágatják a deszkát, pl. 1842-ben Lázár Péter gyergyószentmiklósi örmény kereskedő Tölgyesben bérel fűrészmalmonkat a tekerőpataki, kilyénfalvi és szentmiklósi községek-től. Nagy mennyiségben vásárolnak fát a parasztoktól is, és vagy a Maroson úsztatják le Aradig, Soborsinig vagy a Kis-Besztercén Moldova felé, majd a Szereten és a Dunán Galacig, ahol értékesítik.

A kiskereskedelemben betöltött szerepük a vidék életében legalább ilyen fontos. A múlt század közepén Benkő Károly feljegyezte, hogy Gyergyószentmiklós - "40-nél több singes s más árukkal rakott boltjai léteznek, - kereskedését nagyobbára örmények folytatták", Szépvízen pedig ők bíriák a piacot, és "öt singes, s egyéb árus boltjaik vannak, s minden kereskedést üznek, az őss magyar lakosok pedig a mellék utzákra, s azoknak is többnyire szélyeire szorultak lakaikkal, kis példa mit tesz az, hogy a Magyar nem üzte a kereskedést".²⁹ Azonban nem csak e két helységben, hanem szerte a Székelyföldön ők tartják fenn a boltokat, az örmény vándorkereskedők pedig a falvakat látják el áruval. Hogy az örmények gazdasági tevékenységük révén a városiasodást is elősegítették, arra éppen a két székelyföldi telepük a jó példa. Íme, hogy mutatja be Orbán Balázs Szépvíz a múlt század közepén: "Szépvíz sokadalmakkal és hetivásárokkal bíró falu csak, pedig sokkal városiabb külleme van, mint a város névvel

fennelgő Csík-Szeredának, téres piacán több emeletes ház és bolt, s élénk kereskedelmi mozgalom, mit az itt lakó és vállalkozó szellemű örmények idéznek elő.”³⁰

Gazdasági tevékenységükből következően az örmények voltak a modern pénzforgalom meghonosítói a nagyrészt természeti gazdálkodást folytató székely székekben. 1803-ban a gubernium arra inti a gyergyószentmiklósiakat, hogy “a Könyörgő Örmény Társaságot és annak Tagjait mint akik azon Székben a pénznek forgását nem kútsin mértékben segítik minden nemű nyomorúságosoktól az igazság Sinór mértékéig óltalmazni igyekezzenek”.³¹ 1834-ben a gyergyószentmiklósi Mercantile Forum fordul egy beadványban a székely közönséghez, amelyben kifejezik reményüket, hogy a közönség “meg fogja ösmereni, hogy az Örménységnek itten való megtlepedése nintsen a helybéli birtokos lakosoknak károkra, hanem inkább hasznokra; mert akármí eladója legyen is a Ns. Közönségnek, azt leginkább a tiszta pénzen élő Örmény Lakosok szokták megvásárolni”.³²

A székelyek ezt azonban nem látják mindig, így az örmény-székely együttélés nem volt problémáktól mentes. Az örmények kezdetben a sző szoros értelmében is együtt éltek a székelyekkel, hiszen ezek házaiban laktak, vagy ezeket bérelték. Gyergyószentmiklós nekik köszönhetően fejlődik mezővárossá; ők lendítik fel a gazdasági életet, a kereskedelem és kézművesség révén munkalehetőséget teremtenek a székelyek számára is. Az 1785/86-os úrbéri összeírás során mondják a gyergyószéki falvak jobbágyai: “itten pedig az örmények Kordovánt szokván ki készíteni, azokat ki Magyar Országra, onnan pedig egyéb árukat ide Szekeresek által szoktak hordatni s’ a kinek arra való marhája vagyon, hogy Szekerességre mehet, abbolis pénzt kereshet”, valamint: “... a Gyergyó Szent Miklósi Örménység Timár házai, melyekre való szükséges Materialék hordásából, és azok mellett való Munkálkodásokból sokan hasznot vesznek”.³³

Az együttélés többnyire békés, de az örmények kereskedésük, gyors meggazdagodásuk és nem utolsósorban eltérő életformájuk miatt többször ellentétbe kerültek a székely közösséggel. A

vitás pontokat főleg a vásárjog, elővételi jog, korcsmárlás, legettetés jelentik. 1848-ig folyamatosan érkeznek a guberniumhoz a két fél panaszai. 1720-ban a főkormányshék engedélyezi az örményeknek a szabad kereskedést a piacon. 1726-ban azonban Csikszék közgyűlése megtiltja, mondván: “Mivel a Preaemptio is a Proprietariusoké, az az a Városiaké és oda bíró Possesoroké, azért Nyárban reggel Nyöltz óráig, Télben pedig Kilentz óráig legyen a Vásár a Városiaké, azon az időn túl légye szabad mind örménynek s mind másnak”. Megtiltják ekkor az örményeknek, hogy “se titkon, se nyilván Kortsomát ne tartson”, tíz hordó bornál többet be ne hozhassanak, “ha Városi Ember Marhát akar levágni, arra már Marhát az örménység ne vágjon, míg elkél”, bűnügyekben “nintsen Jurisdictionja semmi az örmény Birónak”, és végül: “Mind ezeken fellyülis mindenekben tartsa és alkalmaztassa magát az Örménység Törvéntételiben a Haza törvényeihez, Tisztjeihez és lakóhelyihez s Népihez a jó Hármóniáért.”³⁴ A határozatnak természetvédő pontja is van, amely kimondja: “A Timár Házaknál az Örmények tartsanak emészto gödröket, az élő vizet Herbárral az az Timár Szeméttel ne inficiállyák.”³⁵

Az örmények nem tartják be a határozatokat, azzal védekezve, “minthogy az említett Possessor Urak és Falu bennünköt azok megtartására szorossan nem kényszerítettek, és talán előtt Járóink is elégséges képen azon Constitutiokat közöttünk meg nem hirdették, vagy kezeknél sem volt, s az üdö múlásával is felejtődött azok illendő observatiojok, tagadhatalanul azok ellen sokszor véthetünk.”³⁶ A későbbiekben részben ugyanezek a panaszok ismétlődnek, gigészülve újabbakkal is, pl. meg szeretnék tiltani az örményeknek a szabad legettetést, panaszolják, hogy az örmények felvásárolják az élelmiszert a parasztoktól, és drágábban adják tovább a piacon, hogy monopolizálják az élelmiszkereskedelmet, a tutajozást stb. 1734-ben egyenesen azzal fenyegetőznek a gyergyóiak, hogy “ha annyiszor a Tekintetes Nemes Széket még is busittják, terhellik... Semmiképpen meg nem engedjük, hogy itt lakjanak, hanem másutt keressenek magoknak helyet”. Az örmények kérik, hogy “szép egységben ellyünk mind ennek előtte, joban is igyekezzünk mű is élni,

és alkalmaztatni, tehetségünk szerint az Nemes Székhez magunkot. Hogy pedig most ki mennyünk Szent Miklósról, hirtelen nem lehet, mivel hogy fogadott házaink vadnak és... kötésünk volt, azt el nem hadhagyjuk, az Templomot is nem hadhagyjuk félben”.³⁷

A helyzetet tovább bonyolódik a határőrezredek felállítása után. A katonarendűek többször is szorgalmazzák az 1726-os határozatok betartását, néha éppen a tisztek hangolják a határőröket az örmények ellen, hogy így vezessék le a feszültségeket.

Az örmények hamarosan megtelepedésük után szétrajzottak, ahogy Orbán Balázs írja “szétterjedtek ők az ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő, s azt balul lenéző nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglépesedtek”.³⁸

A többi székely mezővárosban is nyomon követhetjük az örmények gazdasági tevékenységét. Kezdetben főképp a bőrfelvásárlás miatt tiltakoznak a helybeli kézművesek, főként az iparilag fejlettebb Marosvásárhely és Székelyudvarhely céhes mesterei. A leginkább érintett szakma a szűcsöké volt, az erdélyi szűcs céhek uniója már a 17. század végétől majdnem folyamatosan protestál az örmények tevékenysége ellen. 1819-ben a marosvásárhelyi szűcs céh a tanácshoz fordul a panaszával, hogy Csiki Márton, Issekutz Bogdán és három másik kereskedő boltjaikban bőrneműt árulnak a céh privilégiuma ellen. “úgy annyira, hogy már Czéhunknak tagjai a mesterségekből nem élhetnek, magok míveket el nem adhatták”, ennek következtében “Czéhunknak nagyobb részint minden Tagjai elszegényedtek, ők pediglen magok elgazdagodtak, s naponként gazdagodnak, mégis ugymondva a Czéhoknak Tagjai hordozzák a Városnak nagyobb cehit. Az mi Czéhunk, valamint más Czéhok is Boltokat nem nyitának, azáltal Kereskedésekkel nem kisebbítik, következőleg minden igazsággal meg nem egyező dolog az, hogy ők is sarlójokat a mi Buzánkba ne vágják”.³⁹

Az udvarhelyi szűcs céh is hasonló gondokkal küzdött végig a 18. század folyamán és a 19. század első felében. 1735-ben a céh a szék főbírájához fordul panasszal, hogy az örmények

az Udvarhely környéki falvakban összevásárolják a bőrköket, többet ígérve a parasztnak, és az udvarhelyi boltjaikban is árulnak bőrt és bőrneműt.⁴⁰ 1743-ban így írnak “ezek az Betsületes Örmények Bárány Bőrökött és egyéb vad Bőrökött ugy annyira szedik, hogy már bennünket az Populé számban sem véssen. Sőt nem csak Falukrol hordgyák hanem itt is Conveniálván az szegénységgel magok Boltjokban bé hozván titkon megvesszik.”⁴¹ A viszony nem mindig ellenséges azonban, 1759-ben éppen a szűcs céh ad bérbe három sátorhelyet a piacon gyergyószentmiklósi örmény kereskedőknek.⁴² Egy 1779-es tanúvallomás során az is kiderült, hogy a mészáros céh egy örményt a tagjai közé felvett, azzal a feltétellel, hogy szarvasmarhánál egyebet nem vág. Igaz, azt is említik a tanúk, hogy a városi bíró protestált, “hogy örmént a Czéhba bé ne vegyünk”.⁴³ Ez később máshol is megtörténik, pl. 1824-ben a marosvásárhelyi szűcs céh is tagjai közé fogad egy örményt.⁴⁴ A kereskedelem Udvarhelyen is javarészt a kezükben lehetett, erre következtethetünk “az Nemes Székház alatti Boltjaikban áruló Örmények”, a piacon és máshol kereskedő örmények gyakori említéséből.

Sepsiszentgyörgyön is nagyjából hasonló volt a helyzet, azzal a különbséggel, hogy ott a kézműipar még fejletlenebb stádiumban volt. A 19. század első harmadáig a város kereskedelmi életét nagyrészt az örmények irányították, ez a kereskedők nevéből is kiténik, ezután egyre növekszik a zsidók szerepe. De az örmények megtelepedtek olyan kis mezővároskában is, mint amilyen Székelykeresztúr, vagy Csíkszereda.

Az örmények tehát a Székelyföldön, az ottani fejletlen gazdasági viszonyok között részben pótolták a hiányzó polgári réteget, a kereskedelmet majdnem teljes egészében, és bizonyos kézműves szakmákat részben ők tartották a kezükben (kevésbé a fejlettebb kézműves iparral rendelkező városokban, mint Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Udvarhely). Ezzel nagyjából ugyanazt a szerepet töltötték be a gazdasági életben, mint más vidékeken a zsidók. Érdekes megfigyelni az örmények és zsidók komplementaritását, ahol az egyik előfordul, ott a másik hiányzik. Az 1850-es népszámlálás alkalmával Gyergyószent-

miklóson van 1144 örmény, Kézdivásárhelyen 82, Csíkszeredában 15, itt a zsidók teljesen hiányoznak, Udvarhelyen 40 örmény, 17 zsidó, Marosvásárhelyen 87 örménnyel szemben már 202 zsidó, és végül Sepsiszentgyörgyön nincs egy örmény sem, de van 56 zsidó. Jelenlétük egyben a városiasodás fokmérője is, hiszen a teljesen jelentéktelenné vált mezővárosokban, mint Székelykeresztúr, vagy Illyefalva, mely egykor taxás helyként szerepelt, és a diétába is követet küldött, nem találunk sem örményt, sem zsidót.⁴⁵

Érdekes azt is nyomon követni, hogy ezek a konfliktusok hogyan jelentek meg az ideológia szintjén, hiszen a "nemzeti ébredéssel" egyidőben egyre inkább megideologizálják, mindkét részről a nézeteltéréseket.

A székelyek különböző okok miatt, mint a középkori struktúrák továbbélése és az ehhez kapcsolódó mentalitás, a határövezredek megléte, a tökéhiány, stb. nem tudnak lépést tartani gazdasági téren az örmények modernebb módszereivel, így ezek gyakorlatilag monopolizálják a kereskedelmet és a kézműves iparágat. A székelyek hátrányba szorítottnak érzik magukat, féltik az előjogaikat, a vigaszt egy hagyományos értékekre épülő konzervatív ideológiában keresik. Mélyen a hagyományos társadalmi rendszerben gyökerezve minden újítást elleneznek, meg szeretnék akadályozni a rendi társadalom széthullását, ahol mindenkinnek megvan a maga pontosan megszabott helye. Az örmények új életformát képviselnek, "másságukkal" megzavarják a társadalom megszokott rendjét. A székely fél panaszában gyakran megjelenik a társadalmi különbségekre való hivatkozás. 1831-ben a gyergyószentmiklósi közösség által megtiltatik "minden örménynek vagy más birtoktalan jövevénynek akik vétetődnek mint taxás zsellérek... a komunitás megegyezésin kívül a kortsomálás, Mészárszékek gyakorlása".⁴⁶ Az örmények különben a konkurrenciától féltő magyar és szász kézművesek beállításában is úgy jelennek meg - a zsidókhhoz hasonlóan -, mint haszonleső, kapzsi, kegyetlen népség, akik csak élösködnek az országon, de hontalanként nem éreznek iránta semmilyen felelősséget. Az Erdélyi Szócs Céhek Uniója 1711-ben kéri, hogy fogadják őket "mind ennek az Ország(nak) igaz haza-

fiait az Örmények, mind idegen Natio ellen", és így írnak: "Igaz hazafiak vagyunk, kik éjjel nappal az eő Felsege Szolgálatyát promoveallyuk, helyt tartunk,... Javainkat az Eő Felsege Szolgálatyának promoválására nem sajnáljuk exponálni, és mostan az Ország valamiben meg tsendesedvén, az Eő Felsege Szárnya és Protectioja alatt akarván respiriumot venni, ezen örmények mindenképpen igyekeznek bennünket fogyatni s nyenyerünket elvenni, holott is : Idegen Natiobéliek, és tsak olykor szeretik Erdélyt, amikor hasznukat érzik, ha mi háboru idő intervenial, más országokba recipiállyák magukat, az alatt az földnek sírját, szép pénzt, ezöst marháját szedik, s amikor eléggé meggazdagodtanak, más országban el mennek."⁴⁷

A jöttment idegen - tősgyökeres hazafi el-
lentétpár vizsaterő motívuma ezeknek a beadványoknak, szintén az első foglalás jogára való hivatkozás: "Mü Töss Gyökeres Székellyek, kiknek néhai Ditsöült Eleink ezen Helységet vérekkal keresték, és sok Századok folyomattya alatt Tatártól, Töröktől, s más ragadozó ellenségek kezétől meg tartották, már most ezen panaszló Örmények által, akik nem régebben u.m. 1672-ik esztendőben háram esztendőktől alatt havasonok való kóborlások után ditső Eleink által mintegy szánakodásból befogadtattak, de azzal Tsakugyan ezen vérel szerzett Tartományban nem örökös fiak gyanánt adoptáltattak, hogy ki nyomattassunk, azt sem Isten, sem ember sem Törvény meg nem engedi".⁴⁷ Ugyanebben a 19. század eleji beadványban írja a "Gyergyó Szent Miklosi Mixta Communitás", hogy a "Föld ezen Székely Helységen nem az Örményeké, hanem Tsupán a Székely Communitásé", mert ezt "sok sanyaru szolgálattya és vére hullása sött élete kotszkáztatásának" árán szerezte, míg "az Örménység semmi más köz terhet nem visel; Holott a királyi városokban lévő Örménység ha személyesen nem szolgális, de redemptionis Taxát fizet s a felett a Határpénzt is tartozik megadni".⁴⁹ A székelyek azzal érvelnek, hogy az örmények csak a maguk hasznát nézik: "De nem úgy szolgálak F. Urunknak és Ns. Hazánknek amint mü akik eleitől fogva vérünköt szoktuk vala szolgálni, egyéb terhet is ugymint utt Tsinálást, Forspontot,

Erdövágást a Granitzokon is a gránitzokon való strása Házak reparatiojában soha nem segítettek”.⁵⁰

Az elégedetlenség fő forrása az örmények sikeres gazdasági tevékenysége. A székelyek attól tartanak, hogy gazdaságilag teljesen az örmények befolyása alá kerülnek. Egy 18. századi beadványban a határőrök panaszkodnak, “hogy már sokan az örménynek való adosság mián majd jobbbághoz hasonlók lettek”, mert “hogy az itten Gyergyó Szent Mikloson meg telepedett Örmény natió az extra ordinaria Kereskedésével és oeconomijával egész veszedelmet és posztulást okozot nem tsak a Szegénységnek hanem az egész Communitásunk beli Katonaságnak és helységünknek. (...) Mindhogy pénzes kereskedők ős jóságainak, külső szántó és kaszálóinkot, sokakat el örökösítettek, zallagosítottak, és arendáltak, úgy hasonló képpen minden liztelő és Fűrészmalmunkot, melly mian a katonaság semmi oeconomiaát nem folytathat.”⁵¹

Ez a jelenség eléggé általános volt, hiszen 1812-ben a marosvásárhelyi polgárok is így írtak: az örmények városunkban a törzsök polgárainak nagy prejudiciumára annyira megszaporodtanak, hogy már a város fényesebb és jobb helyeit ők bírják, a Piazst s ahhoz közel eső Utzák beli jóságokat legnagyobb áron is megvásárolják, sőt naponként annyira sokasodnak, hogy attól lehet tartani, hogy miattuk ennekutána jó helyeken jóságot sem lehet másnak venni”.⁵²

A kereskedés, a társadalomban betöltött szerepük, mentalitásuk révén az örményeket sokkal inkább a dinamizmus jellemzi, érvrendszerükben fellelhetjük a gazdasági és politikai liberalizmus elemeit.⁵³ Az örmények kezdetben konciliáns magatartást tanúsítanak. A 18. század elején egy beadványban kéri, hogy “szüntelen való gyanosság alatt ne legyünk, hanem mint idegenek A Ts. Possessorok szárnya és Protectioja mellett, nem különben közönséges Falu joakarattyából élhessünk, s csendes békességbe nyughassunk. Kevés nyereségért üldözést, gyűlölséget ne szenvedgyünk.”⁵⁴

Később egyre inkább önértzetesen tiltakoznak a “megtúrt” státusz ellen, azzal érvelvén, hogy ők már itt születtek, “nem lévén ezen édes Hazánk idegen népei... hanem itt lakos haza adozó rendei ős Felsőségnek, nemis valami bujdosok

hanem helyt álló igaz hivei ős Felsőségnek”⁵⁵, akik “100 (eszten)dön felyül muló időktől fogva itten meg telepedvén, az ide való szabad székelyeknek és birtokos Nemeseknek házbért s Taxát fizettek és fizetnek s kiknek Jussaikban mindenkor részeseadni kellett s kellett, és ennél fogva az Uralkodó Felsőség is mint concivilisált Nemzetek Jussát” elismerte, mivel “az Országos terheket, adozásokat egy szívvel lélekkel törvényesen hordja”⁵⁶. Felsorolják a közösség érdekében kifejtett tevékenységüket: ők vásárolják meg a székelyek áruit. látják el a piacot. Erdemeiket a hatóságok is elismerik, 1803-ban a gubernium arra inti a gyergyószentmiklósiakat, hogy “a Könyörgő Örmény Társaságot és annak Tagjait mint akik azon Székben a pénznek forgását nem kicsin mértékben segítik minden nemű nyomorgatásoktól az igazság Sinór mértékéig óltalmazni igyekezzenek”.⁵⁷

Az örmények a liberalizmus nevében tiltakoznak a hűbéri maradványok és módszerek ellen: “mitsoda lelkiismerettel kényszerithet munkót arra valaki, hogy az ő borát, vagy buzáját vegyűk, és pénzünkél szabadosson ne élhessünk”. Tiltakoznak a hűbéri jogszolgáltatás ellen is, mondván: “kicsoda halott ilyen dolgot, hogy maga causájában Actor, Testis, Biro és Executor legyen nem illik vala teledkedni aztott egy Ns. Szék(ne)k, anál inkább Pápastáknak”.⁵⁸

A 19. század elején az örmények még egy ideig megőrzik gazdasági pozícióikat, de egyre többen telepednek meg az Alföldön és a gazdagabbja a nemesség sorába emelkedik, így az erdélyi örménység éppen a leggazdagabb és legmobilibb rétegét veszíti el. Érdekes módon az örmények éppen abba a feudális struktúrába kívánnak integrálódni, amely gazdasági tevékenységüket egyidőben pártolja és fékezi. A 19. század első felében bekövetkező változások lassan a hanyatlásukhoz vezetnek, piacuk beszűkül, gazdasági pozícióik jelentéktelenné válnak. A külkereskedelemtől fokozatosan áttérnek a belkereskedelemre. Gyergyószentmiklósról számos örmény család települ át a környező falvakba. A beolvadás, nyelvük elvesztése itt a Székelyföldön korábban kezdődik, mint a két örmény szabad királyi városban, Szamosújvárt és Erzsébetvárosban, hiszen itt mindig is kisebbségben éltek. 1848 után

amint az etnikai alapon szerveződött közösségek elveszítik jogi személyiségüket, és a modern társadalomba való integrálódás egyben nemzetiségük feladásához is vezet. A 19. század végére asszimilációjuk véglegessé válik, bár egy bizonyos fajta nemzeti öntudat a mai napig kimutatható körükben.

Jegyzetek

1. Erdély története, főszerk. Kopeczi Béla, II köt., Budapest 1987, 991.
2. Timcsanyi Zolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1896-1940*. Budapest, 1988, 265.
3. Idézi Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest 1982, 205.
4. Országos Levéltár (OL), Erdélyi Guberniumi Levéltár, F 49 *Vegyes conscriptiók*, fasc. 5., nr. 4, 13, F 50 - *Az 1750-es általános összeírás*, 78. téka, *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Budapest, 1983.
5. OL, F 49, 5. cs. 13.
6. Az összeírás azt is közli, hogy a bevándoroltak hány éve élnek itt, ebből megállapítható, hogy a bevándorlásnak két nagy hulláma volt, hogy a 20. század első felében a családok Moldvából vándorolt be 20-24 éve, tehát 1710-15 tájéka. A kantai hat család (mind kereskedők) öt éve él a helységben, negyven Moldvából, ketten Szépvízről költöztek át.
7. Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. Szamosújvár 1901. II., 272, HL, F 26 - *Gyergyó fiúszék levéltára*, Varia, nr. 39.
8. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. II.* Budapest 1868, 105.
9. Idézi Tarisznyás Márton: *i. m.* 218.
10. OL, F 49, 5. cs. 13.
11. 1715-ben Gyergyószentmiklóson a 43 családfő közül 15 timár, 13 kereskedő, 3 varga, 2 mészáros, és egy-egy szabó, tarisznya-, erszénykészítő, szűcs, borbély, valamint a bíró és egy szolga. Ezenkívül volt "mint egy négy vagy öt nyomorék özvegy Asszonyok, kik közül némelyik fonogat, némelyike varrással, sütesivel él, s azokon kívül két vagy három majd éhel haló koldus nyomorékok". A családfők közül 23 módosabb, 20 pedig a "szegénység" közé van sorolva. A tehetősek között van mind a hét kereskedő, a timárok közül kilenc, három kalmár, a bíró, a szabó, a tarisznya-, valamint az erszénykészítő. A szegények között irtak össze hat timárt, három kalmárt, a három vargát, a két mészáros, a szűcsöt és a borbélyt. Szépvízen ugyanakkor a hét jómódú családfő közül két kereskedő, két szűcsöt, egy timárt találunk a bíró mellett, egy pedig szűcs és kereskedő egyszemélyben. A nyolc szegény között van két szűcs és egy-egy kalmár, timár és szabó. 1721-ben 66 családfőt, 1735-ben pedig már 77-et találunk. 1735-ben 45 timár van, közülük tizen egyben mészárosok, harman pedig kalmárok is, két nagykereskedő, tizennégy kalmár, három szűcs, öt cizmadija, egy varga és egy takács, heten pedig meg nem nevezett foglalkozásúak, általában szegények, akik vagy szolgaként, vagy alkalmi munkából élnek. A jövedelmi különbségek részben a fizetett adóból is kitérzenek, a legnagyobb 57,20 Ft, míg a legkisebb 0,50 Ft, de tizenötön egyáltalán nem fizetnek adót (az átlag 4,50 Ft). A szépvíziek közül 1735-ben van egy kereskedő, 8 kalmár, 6 timár, közülük egy mészáros, 2 mészáros és kalmár egyszemélyben, egy cizmadija, 3 szegény. A legtöbb adót fizetőknél (5 Ft-nál nagyobb adót húszen fizetnek) külön rovatban feltüntetik, hogy Moldvából okrot, lovat, bőrt, Havasalföldről bőrt hoznak be. 1750-ben a 115 gyergyói családfőnél nemcsak a foglalkozást, hanem a vagyoni állapotot kifejező kategóriát (jó, közepes, gyenge) is feltüntetik. A 62 timár közül 8 közepes, 54 gyenge,

a 8 kereskedő közül 4 jó, 3 közepes, 1 gyenge, van még 1 közepes és 13 gyenge kalmár, három gyengének minősített szűcs és ugyanannyi cizmadija, két gyenge tarisznyakészítő, egy közepes és egy gyenge mészáros és hét szegény.

12. OL, *Erdélyi ficsális Levéltár*. F 234. V. szekrény. Fasc. 377.
13. Állami Levéltár Hargita Megyei Fiókja (HL), F 1. II. nr. 69.
14. Lásd a fent említett összeírásokat.
15. Szongott Kristóf. *i. m.* III. 39.
16. OL, *Erdélyi Ficsális Levéltár*. F 234. V. szekrény. Fasc. 377.
17. U. o.
18. HL, F 1. II. nr. 59.
19. Idézi Tarisznyás Márton: *i. m.* 91.
20. Szentiváni Mihály: *Gyaloglat Erdélyben*. Budapest 1968, 110.
21. U. o. 219-220.
22. Nagyszebeni Állami Levéltár. Fond Urbaini și Conscriptii. Nr. 52. *Conscriptio Sedium Siculicalium Haromszek et Tsik...*
23. Orbán Balázs: *i. m.*, Budapest 1868, p. 104-105.
24. HL, F 27. LVIII. nr. 36.
25. Tarisznyás Márton: *i. m.* 216-219.
26. HL, F 1. II. nr. 53.
27. HL, F 27. LXI. nr. 81.
28. Orbán Balázs: *i. m.* 104.
29. Benkő Károly: *Csik Gyergyó és Kászón leírások*. Kolozsvár 1853, II. 62, 145.
30. Orbán Balázs: *i. m.* II. 74.
31. U. o.
32. HL, F 1. II. nr. 75.
33. OL, F 49 - 1785/86-os úrbéri összeírás, 8. csomó - 15, 35.
34. HL, F 1, nr. 3.
35. U. o.
36. U. o.
37. U. o.
38. Orbán Balázs: *i. m.* II. 75.
39. Állami Levéltár Maros Megyei Fiókja (ML) F 164. nr. 436.
40. HL, F 249 - *A udvarhelyi múzeum gyűjteménye*, nr. 174.
41. U. o. nr. 175.
42. U. o. nr. 628.
43. U. o. nr. 189.
44. ML, F 164. nr. 512.
45. *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Budapest 1983. E városok lakossága 1850-ben: Marosvásárhely - 6488, Gyergyószentmiklós - 3966, Kézdivásárhely - 3346, Székelyudvarhely - 2983, Sepsiszentgyörgy - 1716, Csíkszereda - 914.
46. HL, F 1, nr. 29.
47. ML, F 164 - *A marosvásárhelyi szűcs céh iratai*, nr. 34.
48. HL, F 1, nr. 3-13.
49. U. o.
50. U. o.
51. HL, F 1, nr. 29.

53 A nemzetiségi felszültségeket természetesen nem lehet kizárólag a liberális-konzervatív ellentétre korlátozni, mint ahogy nem lehet kizárólag gazdasági ellentétekre sem visszavezetni, hiszen egy jóval bonyolultabb jelenségről van szó, melynek ez is csak egyik összetevőjét jelentette

54 HL, F 1, nr. 3

55 OL, F 234, V szekrény, nr. 377

56 U o.

57 U o.

58 U o.

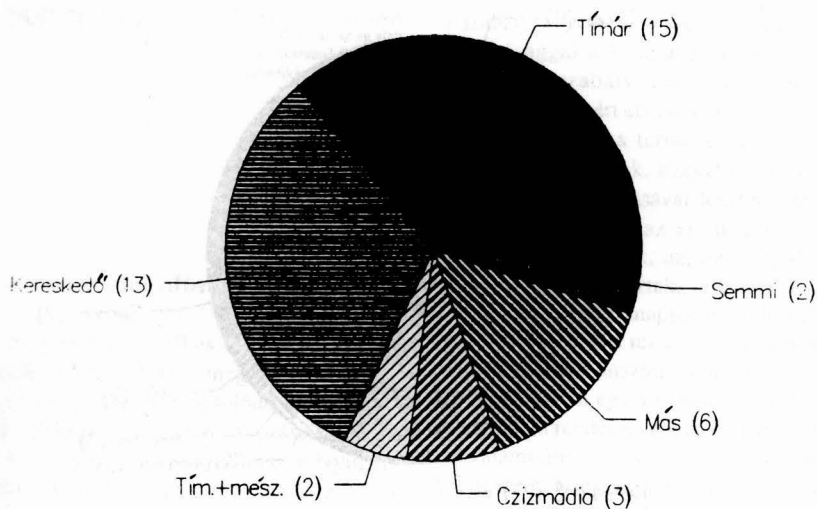
Armenii din Secuime (până la mijlocul sec. XIX.) (Rezumat)

Strämoşii armenilor transilvăneni de azi s-au stabilit în Ardeal venind în special din Moldova, în sec. XVII. Centrele lor cele mai importante au fost Gherla (jud. Cluj) și Dumbrăveni (Jud. Sibiu), dar vreme îndelungată au o importanță apreciabilă și Gheorgheni, sau într-o anumită măsură chiar Toplița-Ciuc, cartier actual al orașului Miercurea-Ciuc (jud. Harghita). S-au stabilit în primul rând în zona trecătorilor transcarpatice, și s-au ocupat în special de comerțul de vite, comerțul de piele, confecționarea cordovanului, și mai târziu de comerțul de lemne. Autorul trece în revistă stratificarea lor socială, autonomiile de care s-au bucurat, conviețuirea lor pașnică în general, dar prezentând uneori și conflicte, cu societatea secuiească. Prezența lor în Secuime prezintă o importanță apreciabilă, pe lângă altele armenii introduc în acest ținut circulația monetară modernă, iar dezvoltarea în târg al Gheorghenilor, sau perioada de înflorire de mai târziu a Topliței-Ciuc este de asemenea meritul lor în primul rând.

Armenians on Székelyföld (up to the Middle of the 19th Century) (Abstract)

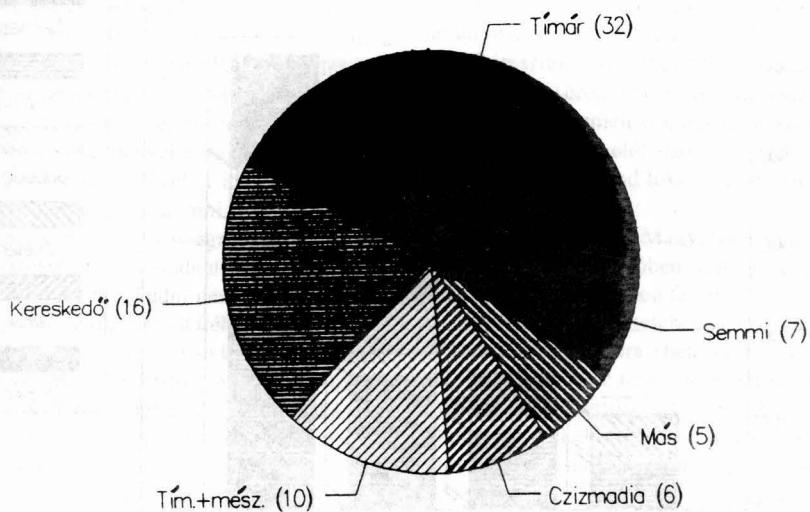
The ancestors of the present-day Transylvanian Armenians settled in Transylvania mostly from Moldavia in the 17th century. Their biggest centres are Szamosújvár (Gherla, Cluj County) and Erzsébetváros (Dumbrăveni, Sibiu County), but for

a long period Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, Harghita County) or even Csiktaploca (Toplița-Ciuc, today a district of Csikszereda, Harghita County), are significant. They settle first of all in the surroundings of the passes leading into Moldavia and become involved into cattle breeding, leather trade, cordwain manufacturing, later with wood trade. The author presents their social division, autonomy, the way they used to live together with the Székely society, most of the time peacefully, but also leaving some conflictual traces, sometimes. Their presence is significant. Among others, the Armenians are those who nationalise the modern money circulation in the Székelyföld, and thanks to them Gyergyószentmiklós developed into an agrarian town, or Taploca flourished once as never before.

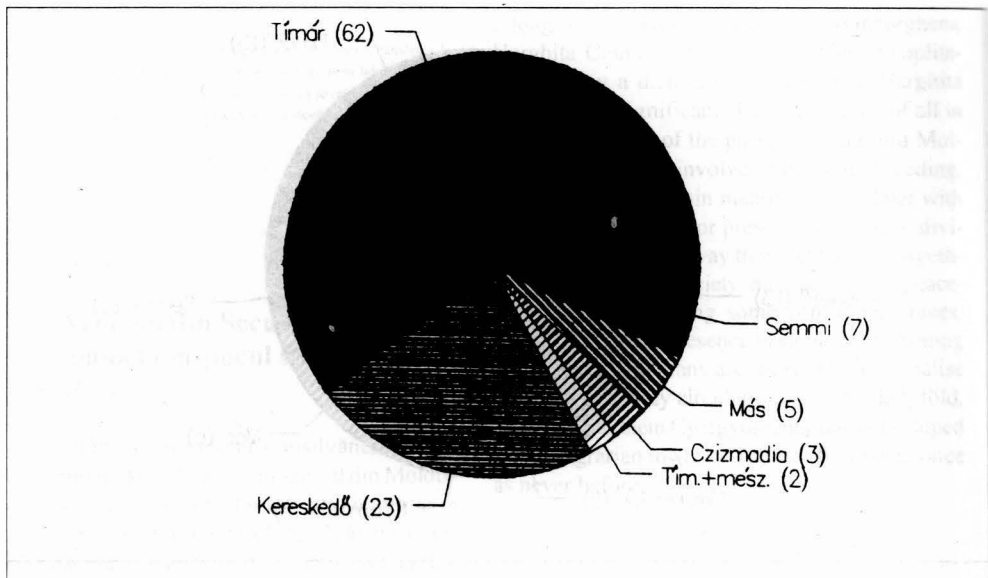
1. ábra Az örmények szakmai megoszlása

Gyergyószentmiklós 1715

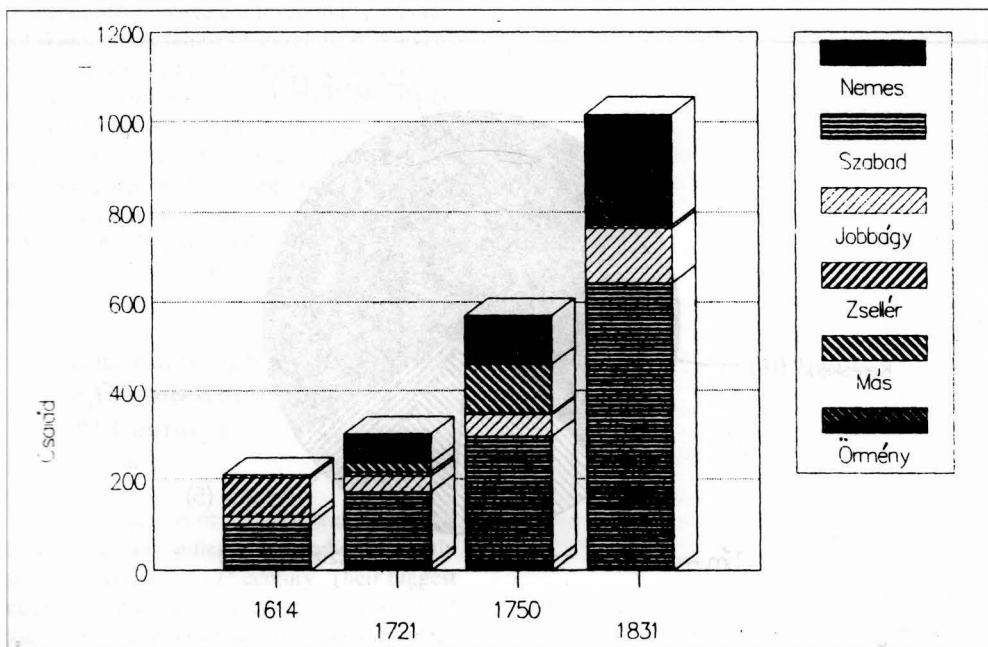
2. ábra Az örmények szakmai megoszlása

Gyergyószentmiklós 1735

3. ábra Az örmények szakmai megoszlása

Gyergyószentmiklós 1750

4. ábra Gyergyószentmiklós társadalma

a szabályzatok határozták meg, néha rendkívüli szigorúsággal a kézművesek életét születéstől haláláig. A szabályzatok a céhtagok érdekeit védelmezték, ezért elsősorban a munkára, a javak előállításának és a termékek értékesítésének a módjára vonatkoztak. Ezeket azonban csak egyfajta életrend betartásával lehetett biztosítani. A szabályzatok ezért az életnek szinte minden területére kiterjedtek, az életkornak megfelelő előírásokat tartalmaztak, meghatározták a kézműves ember hétköznapjait és ünnepeit egyaránt.

A céhes élet rendje évszázadokon át szinte mozdulatlanok látszott. Általában az volt rá jellemző, hogy az egyszer már valamilyen módon megalkotott rendet igyekeztek megőrizni, nehogy azt valami újítás felborítsa. Ez a mentalitás főleg abból eredt, hogy a munka rendje, a javak előállítása során felhasznált eszközök és alkalmazott eljárások is hosszú időn át, egymást követő nemzedékek életében jórészt változatlanok voltak vagy csak oly csekély mértékben változtak, hogy az szinte észrevétlen maradt. Ezért aztán az élet rendjén való változtatást is indokolatlannak, nem kívánatosnak, sőt időnként határozottan károsnak ítélték.

Az élet azonban elkerülhetetlenül változásokat hozott. A céhszabályzatokat is igyekeztek állandóan egyre tökéletesebbé tenni. Ezért büszkén írták oda a bevezető- vagy befejező részhez, hogy örök rendtartásul megőriztessenek.¹ A törvényerőre emelt szándék természetesen nem gátolhatta meg az előhaladást, s így a korábban tökéletesnek vélt rend fokozatosan megváltozott, átalakult.²

A történelmi Magyarország területén a céhek nem azonos időben indultak el a fejlődés útján, eltérések vannak a felvirágzás, a hanyatlás, a céhek utóélete tekintetében is. Magyarországon általában a 15. századra tehető a céhek megalakulása. A 15-16. század fordulóján már több száz céh működött a jelentősebb városokban. A később iparosodó Székelyföldön évszázados késéssel indult a polgárosodás, a kézművesipar és a kereskedelem fellendülése, s így a céhek megjelenése is. Magyarországnak a török hódoltság alá került részein másfél évszázadra elakadt a céhes kézművesipar fejlődése. Erdélyben és a Székelyföldön

A céhes élet időrendje

Dolgozatom a céhes élet időrendjével foglalkozik, ennek időbeli meghatározottságát vizsgálja, és csak ehhez kapcsolódó kérdéseknél tér ki más, például erkölcsi vonatkozásaira.

A középkorban a céhszisztem Nyugat-Európában, Magyarországon, s így Erdélyben és a Székelyföldön is, nagyjából hasonló életrendet tenemtet. Mégis, a térbeli és időbeli eltérések ennek sajátos vonásokat kölcsönöztek.

A rendtartó székely mesterember életének ezt a sajátos időrendjét a kézdivásárhelyi céhszabályzatok és jegyzőkönyvek alapján szeretném bemutatni. Sajátos történelmi időszak rendjéről van tehát szó, és ezért helyét a rendtartás általában érvényes keretei közt kell előbb megjelölnünk.

Teremtett világunkban és benne a legfőbb teremtményben, az emberben mindig adott volt a rend és a rendteremtő szándék is. Minden kor embere beleszületett egy már meglévő rendbe és ebben próbált további rendet teremteni, az élet mindenkori követelményeinek megfelelően. Ezért törvényeket, rendszabályokat alkotott s azokat igyekezett betartani és betartatni. Rendre szüksége volt az egyének és a közösségnek. Enélkül semmilyen közösség nem maradhatott és nem maradt fenn. Az ebbe beilleszkedni nem tudó vagy nem akaró egyed pusztulásra volt ítéelve.

A történelem folyamán kialakult többféle közösség rendjét ismerjük. A Székelyföldön például, a paraszti világban eleinte a szokásjog, később az írásba foglalt falutörvények érvényesültek.

A középkori kézművesek életében meghatározóak voltak a városi polgári rend általánosabb törvényei és a mesterembereket szakmák szerint tömörítő céhek sajátos rendszabályai. Ezek

épp ez a másfél évszázad az erdélyi fejedelemség kora, amikor a fejedelmek iparpártoló politikája révén egymás után alakultak céhszervezetek. Kézdivásárhelyen a 16. század második felében, Báthori István uralkodása idején alakult az első céh, a tímároké. A 17. század első felében, Rákóczi György kiváltságlevelével jött létre a csizmadia céh, majd a II. Rákóczi György által kibocsátott privilégiumokkal a szűcsök és a fazekasok céhe. A török kiűzése után, a 17. század végén és a 18. században a mai Magyarország területén újjászerveződtek a céhek. Ezzel szemben Székelyföldön, az osztrák elnyomó politika miatt ebben az időben kevés céh alakult. Kézdivásárhelyt például egyetlenegy sem. Így a 19. század első fele lett, megkésetten bár, majdnem mindenütt a céhrendszert újbóli felvirágzásának az ideje. Kézdivásárhelyen a század első évtizedében a szijgyártók és a mészárosok, 1841 és 1844 között pedig a szabók, az üstgyártók, az asztalosok, a kovácsok-lakatosok és a kalaposok tömörültek céhekbe.

A kiegyezés után gyorsan iparosodó Magyarországon a céhek, mint középkorból fennmaradt szervezetek a szabad iparfejlődés akadályaiává váltak, ezért 1872-ben törvény által megszüntették őket, helyükbe ipartársulatokat alakítottak. A gyáripar kifejlődésével aztán ezek is megszűntek. Kézdivásárhelyen, ahol a 19. század második felében és századunk elején egyetlen jelentősebb vállalat sem létesült, a kézművesek újjászervezett ipartársulatai megőrizték és továbbvitték a céhes hagyományokat egészen 1948-ig, az államosításig.

A hosszú, több évszázadra terjedő idő alatt, a gazdasági és társadalmi feltételek változásával a kézművesek munka- és életrendjét meghatározó szabályzatok is változtak. Állandónak csupán a rendszerentésre való törekvést tekinthetjük. A közösség követelményeket állított tagjai elé, amelyek biztosították a kölcsönös tiszteletet, az egyéni és közösségi érdek összehangolását, s ezáltal minden polgár számára a biztonságot. Egyfajta önkormányzati rendszer korai jelentkezését figyelhetjük meg ebben a gyakorlatban, amelyet Bibó István szavaival öntevékeny rendszeremtésnek nevezhetünk. Joggal mondhatjuk demokratikusnak, hiszen a közösség tagjai maguk rendelkeztek saját sorsuk felett. A törvényeket nem egy kívülál-

ló hatalom kényszerítette rájuk, hanem maguk alkották azokat, mert felismerték, hogy rendre szükség van, és azt is, hogy adott történelmi időben épp milyenre. Szabályzataikat ugyan felterjesztették felettes hatóságokhoz: fejedelemhez, városi tanácshoz jóváhagyás végett, de csupán ezek megerősítéséért s egyben igazolásul is annak, hogy nem ütköznek nagyobb közösség, tehát az ország, vagy a város általános érdekeibe.³

A középkori céhszabályokat a keresztény erkölcs normái hatották át. A céh tagjai, a gazdasági életben és a társadalmi viszonyokban végbemenő változásokhoz alkalmazkodva módosítottak a szabályzatokon, egyes artikulusokat kihagytak, másokat beiktattak, vagy átfogalmaztak, a keresztény életszemlélet azonban tartósan meghatározó jellegű maradt. A különböző történelmi időkben keletkezett céhszabályzatok részletes összehasonlító elemzése meghaladja a dolgozat keretét. Bemutatóni azt szeretném, ami állandó bennük: mindenkor megszabták a kézműves ember munkáját, életét azáltal, hogy időben kijelölt keretek közé helyezték.

A középkori városban, ahol céhszervezet alakult, a kézműves ember nem szabhatott saját életrendet magának, mert egy közösség tagja volt, amely övta és segítette őt, s amelyet ő is köteles volt szolgálni.

A céhbéli mester kiváltságos helyzetben volt a nem céhbélivel, vagy az idegennel szemben. Sőt, a gyermeke is bizonyos értelemben kiváltságosnak tekinthető. Ez nem jelentett semmiféle rangot, de a mesterség elsajátításában, a mesterré- és városi polgárrá válásban kétségtelenül előnyt biztosított számára.

A szűcs céh 1649-ben kelt kiváltságlevelében ez áll:

”hogiha az mester leginy be akar az Cehben állani, s mesterséget akar követni, elsőben is tisztelie meg az Cehet és 12 forintalt tartozék a iambor Cehnek... ha peniglen Cehbéli Mesterember Gyermeke követ mesterséget csak hat forintalt tartozik, s egy tisztelettel”.⁴

”ha mesterember faluról akar magának feleséget hozni, a feleségéért tartozik az Mestereket megtisztelni, ha penig városbéli ember giermekét veszi, nem tartozik semmivel.”⁵

A céhbéli mesternek és családjának előnyt biztosító artikulus annyira jelentős volt, hogy közel száz évvel későbbi ugyancsak szűcs, de más céh privilégiumokban is megtaláljuk.

„A mester embernek Özvegyei, úgynevezett Fiai és Leányai a Czéh meg engedett Privilegyeivel és Szabadságaival úgy élhetnek, mint mintén magok a Mester Emberek.”⁶

A 19. században az Erdélyi Kormányosság által kibocsátott Privilégiumok típusszabályzatokat tartalmaztak, amelyek külsejükben és tartalmukban majdnem teljesen azonosak. A céhbéli mester gyermekének előnyt biztosító cikkely mindenikben megtalálható.

„Az inasi tanulás ideje üstgyártó mester gyermekére nézve 3 - három, idegenére 4 - négy esztendeig tart.”⁷

„A remeklő legény miután a mesteri jogdíjra, ha idegen származású volna, 20 az az húsz Rforintot, ha pedig ezen czéhbéli mester gyermeke, 10. az az tíz Rforintot a Czéh pénztárába előlegelesen befizetett, a Czéhba bevétetik és mesteri joggal felruháztatik.”⁸

„A mester emberi fokozat függ a hittétel idejétől; ha egyszerre többen eskünnének fel, azon esetben a Czéhbeli mester gyermeke elsőb az idegennél.”⁹

A céhszabályzatok pontosan meghatározták a tanulás idejét, rendjét. Mester csak az lehetett, aki alaposan elsajátította a mesterséget s ennek remek munkájával bizonyosságát is tudta adni. Az inasévek, az úgynevezett „apródesztendők” általában négy évig tartottak.

„Inast Cszymadia négy esztendeonek alatta tanosághra be ne fogagyon, de ha az Ura akarya fertály esztendeot megh engedhesen benne.”¹⁰

„El vagyon rendeltetve, hogy az Inas 4 Esztendeot teolesön apród esztendőt az Uránál.”¹¹

„Ha valamelyik Ifiúnak a ki nem Mester Ember Gyermeke a mesterség tanulására kedve leszen, válasszon magának egy Tanító Mestert a kinél Négy heti próbát kiállván Születéséről költ kereszt levelével és két kezesseivel együtt az Inaságban léendő bé iktatás végett, az czeh eleiben állítassék, amikor is, a Czéh egyben Gyűléséért 1 Rforintot fizetni tartozik.”¹²

Tekintettel arra, hogy a mesterember gyereke tulajdonképpen már a családban szinte játszva sajátította el a szakmai tudást, a szabályzat megkönnyítette az inasságból való felszabadulást. „Ha a Gazda Inassát maga költségen szegődötteti bé, maga ruházza és szabaditya fel, úgy Tanulásának ideje Négy egész Esztendő légyen, ha pedig mind ezeket az Inas vagy Szülei a magokéból tellyesítik, felszabadulások ideje három esztendő leszen. A Mesternek fiaira nézve pedig semmi bizonyos Esztendő tanulásokra ki nem szabatik, mivel azok 3 vagy 4 Esztendő előtt is, ha mesterségek Tanulásban olyan szorgalmatosan Gyakorolták magokat, hogy a fenn álló felséges Rendelések Szerént egy vagy két esztendei tanulások után is Inasi próbát minden hiba nélkül el készíthetik. Tanító Gazdájoktól, magok viseletek, és Szorgalmatosságokról való bizonyosság leveleket elé mutatván fel Szabadíthatnak.”¹³

Ha a tanulás idejét illetően volt is kedvezés a mesterember gyereke számára, a teljesítmény terén nem volt semmilyen engedmény.

„A tanulás idejét kitöltvén köteles leszen az Inas az Inasi próbát el készíteni.”¹⁴

Az inasszegődtetésre vonatkozóan szinte teljesen azonos módon rendelkeznek a 19. század közepén kibocsátott szabályzatok.

„Inasnak bevétetik - nemzet és vallás különbsége nélkül minden becsületes szülőktől származott, jó hírű nevű és 12 - tizenkét esztendőt elért, vagy azon felyüli életkorú Ifjú, kinek a szabadmesterségre hajlandósága leszen.”¹⁵

Az inaskodás nem kis keserűséggel, megaláztatással, gyakran veréssel is járó esztendei után az inas felszabadult, ami nem jelentett tulajdonképpen szabadságot, csak jogi helyzetének változását. Mesterlegényként csekély fizetésért további kemény munkával tett szert mesterségbeli tudásra.

„Az Inasok, akár idegenek akár Mesterek fiai legyenek, minekutána a Czéhtől fel szabadíthatnak és Legényeknek esmértetnek, tartoznak azon Czéhnál még egy esztendeig dolgozni, és az után más Városokban vagy Országokban is, három Esztendeig bővebb tanulás végett vándorolni. Haza jövén pedig egyik betsületes Mester embernél fél esztendeig lakni és a ki szabott bérért dolgozni,

hogy az alatt külső helységekről hozott erkölte meg esmérthessék.”¹⁶

A legények munkával történő tanulása a következő rend szerint alakult:

“A mester legények akár hét számra, akár nap számra, akár pedig darab számra dolgoznak, mégis hétfőn reggel kezdven a dolgot tartoznak egész héten által dolgozni, illy rendel. Téli időben reggeli hat órától fogva estvéli Tíz óráig, nyáriidőben pedig Öt órától fogva, egész nap mint addig míg a nap világa tart még pedig minden kedvtelenség nélkül.”¹⁷

“Minden legény a műhelybeli munkát pontosan tartozik elvégezni.”¹⁸

Különös szigorúsággal követelték meg a munkát az ünnepeket megelőző hetekben, amikor több termékre volt szükség, és szorosabb volt a határidő.

“Egy legénynek is Hétköznap Vasárnap szorgos eseteken kívül Mesterét elhagyni, valamint ellenben a Mesternek is méltó ok nélkül legényét elküldeni nem szabad. Ugy szintén Húsvét, Pünkösöd és Karácson előtt három héttel egy legénynek is Műhelyét el hagyni és a Mesternek is legényét ezen ki szabott időben el bótánai telyességgel meg nem engedtetetik, ha tsak valamelyik Rész bizonyos okok által arra nem kényszerítettik.”¹⁹

Ha a legény munkában eltöltött esztendeje lejárt, elindulhatott vándorolni.

“Minden Legénynek szabad bővebb tanulás végett ... annyit ideig vándorolni, amíg neki tetszik, anélkül, hogy az által Czéhbeli rangját el vesztené.”²⁰

A legény vándorlási szándékát két héttel korábban kellett jelentse mesterének, amikor pedig a vándorlásból hazatért a céhmesternél vagy az atyamesternél három napot kellett dolgozzon.

“A mesterlegény inasságból felszabadulta után egy egész esztendőt ezen czéhnál köteles dolgozni, aztán pedig külföldön, vagy más honi városokban a mesterség bővebb tanulására s maga kimívelése végett három esztendeig vándorolni s végre a vándorlásból hazatérte után ugyan ezen czéhnál egy remek esztendőt töltvén ennek végével, midőn tudniillik már mesternek a céhba bevételni kíván “remek munkáját” a czéh által

előlegesen meghatározott mívben és kijelölt helyen kiküldött Biztosok felügyelete alatt a Czéhnek bemutatni. Mind azon által, hogy ha előre nem látható akadályok miatt vándorolni nem lehetne, abban az esetben is jó és tökéletes remekjét megadván a felséges Királyi fő Kormánytól előre nyereendő engedelemmel, bevétessék. Mely remek munka a Czéh által megvizsgáltván s jónak és elfogadhatónak találtván, a remeklő legény miután a mesteri jog díjául, ha idegen származású volna 20 az az húsz Rforintot, ha pedig ezen czéhbeli mester gyermeke, 10 az az tíz Rforintot a Czéh pénztárába előlegesen befizetett, a czéhba bevétetik és mesteri joggal felruháztatik. Ellenben pedig, ha a remek rossznak s el nem fogadhatónak találhatnék, bővebb remeklésre utasítatik s az czéhba mind addig, míg tökéletes, hiba nélküli remek munkát elő nem mutat, mesternek fel nem vétetik.”²¹

A mesterré válásnak, természetesen, a tökéletes szaktudás megszerzésén kívül számos más akadálya is volt. Meglehetősen nagy összeget, úgynevezett mestertaksát kellett a céhnek befizetnie, záros határidőn belül kellett nősülnie és egy éven belül mesterasztalt kellett adnia, tehát meg kellett vendégelnie a céh tagjait.

A mesterlegények vándorlásaik során sok magyarországi városban megfordultak. A kézdívásárhelyi kézművesek jó hírnevéről tanúskodik az, hogy Debrecenből és Veszprémből is érkeztek ide legények mesterséget tanulni, sőt olyanok is voltak, akik itt telepedtek meg, itt kérték a céhbe való felvételüket. Egy múlt század közepéről való szücs céhjegyzőkönyvben olvashatjuk:

“Ugyan ez nap Veszprém megyei mező Városi Szaller János egy Kérelmet ad Czéhunkhoz hogy ötet az illendő Taxa lefizetése mellett Czéhunk kebelébe vennők bé mint hogy 9 évet vándorlott legény mire Határozat: Mint hogy előttünk ugy a Városi Tanács előtt is még nem elég esmeretes töltsön köztünk is 3 évet s az után szerentséknnek tartjuk Tag társunknak be fogadni. Ezen válasszal meg nem elégedve folyamodott a Tkts Tanács eleibe a Kérelmess egy kérelvével, melyet mi is mint Czéhunk elől ülője feleletre kérelmét kivettük s míg feleletünköt megtettük volna a T. Tanátshoz a Kérelmest megtekintve 2 évet

elengedve s a harmadikot mint remek évet, az maga Kérelmesét el tölteni engedték mit is a Kérelmes kérvényével nyilváníttásával elfogadott és a T. Tanács-
hoz bé adott írományairól egészen lemondott. Molnár Mózes főcéhmaster Bodó Jóseff Kis Céhmaster.”²²

Egy későbbi jegyzőkönyvben megtaláljuk az indoklást:

“Mint hogy a Kérelmes folyamodónak jó erköltséit mint személye mint vándor könyve mutatja kérése méltányoltatott.”²³

Az inas és a mesterlegény tanulásra rendelt ideje tulajdonképpen a mester által kijelölt és ellenőrzött munkában telt el. Az önállóvá vált, műhelyt fenntartó mestert a céh ellenőrizte és kötelezte tisztességes, jó minőségű munkára.

“Hogy ha valamely Mester Ember munkáját fel vállalván azt Terminusra el nem készítette, akkor a Czéhbeli előljáró a dolgozató által megkerestetvén, tégyen a munkának bevégezésére illendő terminust, melyre ha még a munka el nem készülne fizessen az olyan restül dolgozó Mester Ember a Czéhnek 30 krajtzárt.”²⁴

“A mesterember bár kinek is megtalálására munkát vállalván fel, köteles azt a kítűzött határidőre illendő fizetésért tisztességesen elkészíteni, vagy készíttetni.”²⁵

A céh rendjének fenntartására, a szabályzatban előírt kötelezettségek betartására, a mulasztások, kihágások büntetésére a céh tagjai közül előljárókat választottak. Ezek kötelesek voltak rendszeres időközönként céhgyűlést tartani. A céh szervezeti életének is megvolt a maga rendelt ideje.

“Az Csizmadia Mesterek egy koezoenséges helyre eoszvegyüllyenek és egy Feo s Vice Céhmastert választanak kik esztaandeig tartozzanak az Czéhnek minden rendtartására és szabadságára gondot viselni s vigyázni, s az meghirt Articulusok rendi szerint és minden jelen lewő és koevetkezendeo Szükségekért táblajárások által az mestereket házokhoz gyüteni.”²⁶

A szűcsök 1649-es szabályzata előírja, hogy új esztendő napján kell megtartani azt a céhgyűlést, melyen fő- és kiscéhmaster, atyamestert választanak. Ezek a generális vagy nagygyűlések más szabályzatok szerint év végén, karácsony másodnapján voltak. A 19. századi szabályzatok

két nagygyűlést tartanak kötelezőnek: Szent János havának 26.-ik napján és karácsony harmadnapján. A céhszabályzatok többsége azonban céhgyűlést minden fertály esztendőben szükségesnek tartott, hogy az “ez alatt elé fordult Czéh dolgai igazításba vétessenek.” A legények társaságának szabályzatai általában havonta megtartandó gyűlést írnak elő. Az év végén, illetve az év elején tartott nagygyűlésen választották meg a céh előljáróit meghatározott időre: a főcéhmastert és a kiscéhmastert egy esztendőre, az atyamestert és a látómezt két esztendőre. A céh gyűlésein kellett elszámolni a céh vagyónával, eldönteni, hogy mire fordítsák a céh pénztárában lévő pénzt, itt kellett felolvasni az inasoknak, legényeknek, mestereknek a szabályzatot, hogy “az azokat által hágók magokat tudatlansággal ne mentessék.”

A céhszabályzatok nem csak a tanulásra, a munkára, a szervezet belső életére, rendjének megtartására fordítandó időt szabták meg, hanem az ünnep megtartására is kötelezték a tagokat.

“Vasárnapi és Innepnapi templomi Isteni tiszteletekre a vallások különbsége nélkül minden előljárók, mesterek és legények megjelenni kötelesek.”²⁷

“Az ki surczosan jár inep napon, büntetődik 50 kr.”

“...innepnapokon mindenki templomba menjen.”²⁸

Szinte mindenik szabályzatban pontosan megjelölt köteleesség a templombajárás, az ünnepek megtartása.

Az eddig bemutatott szabályzatokból úgy tűnik, hogy a derék mesteremberek nem is tettek egyebet, csak dolgoztak és imádkoztak. A szabályzatokból ugyan kevéssé derül ki, de a jegyzőkönyvek tanúskodnak arról, hogy bizony nem mulasztották el az alkalmat, ha mulathattak. A szórakozásnak is megvolt az ideje. A szabályzatok szerint akkor, amikor inast szegődtek, felszabadítottak, legényt mesterré avattak, mert ilyen alkalmakkor a céh előljáróit több tál étellel, több veder borral kellett megtisztelni. Az élet jelentős eseményei: keresztelő, esküvő, néha még a temetés utáni tor is alkalmat kínált a mulatozásra. A legényekkel is bizonyára nem egyszer történt meg, hogy vasárnap mulatozásra adták fejüket, és ezért

hétfőn hajnalban nem tudtak munkába állni. Számos szabályzatban ezért szerepel a Blaumontag, az úgynevezett korhelyhétfő megtartására vonatkozó szigorú tilalom.

A céh gondoskodott az öregekről és betegekről. A szabályzatokban külön artikuslus írta elő az öregek szabályaikat.

“El végezze a Nms Czéh egyenlő akarattal, hogy ennek utána a mely öregek Czéh mesterséget viselhetnek azoknak az ülés helyek egyik az másik után leszen, Gradus szerint.”²⁹

Ez a rend a vásárok alkalmával is érvényesült.

“... minden veszekedések eltávoztatására nézve, meg határozatják, hogy a vásárokbán üljön és árulyon legelőll az öregebb Mester ember, utána a többi mind rendre idő szerént.”³⁰

Az idősebbek iránti tisztelet megadására már a mesterlegények szabályzataiban is találunk előírást:

“Egybegyűlések alkalmával oly rend leszen, hogy ki-ki felszabadulása szerint üljön.”³¹

A céh gondoskodott a végtiszteességről is. Mesterember, vagy családtagja halála esetén nem csak temetésen való megjelenés volt kötelező, büntetés terhe mellett, hanem a halottas háznál való kétszeri, vagy háromszori virrasztás is. Ugyancsak a céh gondoskodott a sírásásról és a test viteléről.

Egy 1808-ból való szűcs protokollum tanúskodik erről:

“Anno 1808 die 2 April Czéh gyűlése lévén és egyszersmind Czéhoz tartozó bajok igazítottak, az holot is elvégeztették örök megtartásul, az hogy ennek utána az Atyamester szoros kötelessége legyen (büntetés mellett) az hogy ha valaki meghalozik Czéhunk részéről, akár férfi, akár pedig Asszonyember legyen, az keserves háznál meg kívánta kötelességeket mint Atya mester, leg kisebb fogyatkozás nélkül véghez vigyen és a Test vivőket az előtt való nap a Czéh részéről rendelje ki, hogy Vitelkor ebben hiba ne legyen, aki pedig ez ellen vétene, mint szó fogadatlan büntetését úgy határozza el a Czéh a mint az Artikuslus tartja az az 1 for. és 1 font Viasz minden kifogás és kedvezés nélkül.”

A céhrendszer, mint láttuk, az egész életet átfogó, mindenre kiterjedő szabályzatokat alkotott, védte, oltalmazta tagjait, gondoskodott róluk,

ugyanakkor legfőbb meghatározója volt a közösséghez tartozó egyedek életének, végigkísérte életüket születésüktől halálukig.

A céhrendszer felett eljárt az idő. Szabályzataik is elévültek. Előírásait későbbi időkben már nem lehetett munkát és életrendet szabályzóknak tekinteni és fenntartani. Az “örök rendtartásul” hozott szabályok nem lehettek örökéletűek. Azok az előírások azonban, amelyeknek ihletője a keresztény világszemlélet volt, amelyek mélyen humánus életérzésből fakadtak: a becsületes munkára, embertársainak megbecsülésére és szeretetére, a róluk való gondoskodásra vonatkoztak, soha nem évülhetnek el, amíg emberi méltóságunkhoz ragaszkodunk.

Jegyzetek

1. A kézdívasárhelyi csizmadia mesterlegények 1796-ban kelt szabályzatának bevezető része:

“Mi, az kik vagyunk e nagy Erdélyben, Háromszéken nemes Kézdívasárhely városában Privilegiált Csizmadia Chénak Ché Mesterei és több Tagjai kívántuk mi is mint más külső Városokban az Mester Legénység között az mi Chéhunkban lévő szép Társaságot rendtartásul fel állítani és azokban a melyek ide aláb meg vagnak határozva, egyenlő akarattal ki adni és *Örökké rendtartásul* határoztuk, hogy kinek mitsoda kötelességek legyen, a kik ezen Társaságban vagnak...”

2. A kézdívasárhelyi csizmadia mesterlegények 1796-ban kelt szabályzatának utolsó lapjára 1813-ban bejegyezték:

“A mint a régi Articuluss a *régiség mián Meg avult* azon okokból *Újra iratott*, Confrontáltatott, puctumról puctumra Ugy tanáltatott. A Nemes Ché Petszétével Újra MegErősítettet Az 1813-dik Esztendőben, boldog Asszony hava 15-kén Benkő Sámuel Fő Chémesterege idejében Tsiszár Miháj kis ChéMester”.

3. A kézdívasárhelyi üstgyártó céh 1844-ben kelt Privilegiuma és szabályzata:

“Rendszabályok, Mellyek az Erdélyi Nagy Fejedelemségbeli Királyi Fő Kormányásék által nemes Kézdí Vásárhely városában felsőbb engedelemmel alakulandó Üstgyártó Céhnek, a honi Czéhok általános rendzétéseig, *Használhat és szoros megtartás végett* ideiglenesen kiadatnak.”

A privilegium utolsó lapján bejegyzés:

“1844-be Augustus hónapja 17-ik napján a *szokott impélyes tisztelettel publicaltatott*, a mind ezt bizonyította a Kézdí Vásárhelyi Törvényes Tanács Közigazgatási jegyző Könyvének 1844-be Augustus 17-én 654 számok alatt költ irománya - megjegyzetem a meg irt napon Szabó Dániel Fő jegyző.”

4. A kézdívasárhelyi szűcs céh II. Rákóczi György erdélyi fejedelem által 1649 január 29-én Gyulafehérváron kiadott Privilegiuma és Szabályzata, 26. Artikuslus

5. U.o. 27. Artikuslus

6. A kézdívasárhelyi szűcs céh 1824-ben megújított Privilegiuma és Szabályzata, 21. Artikuslus

7. A kézdívasárhelyi Üstgyártó céh 1844-ben kelt Privilegiuma és Rendszabályai, 3. Czikk

1111-4 Czikk
Kézdivásárhelyi kalapos céh 1844-ben kelt Privilegiuma és Szabályzata, 11. Czikk

1111-4 Czikk
Kézdivásárhelyi csizmadia céh I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1790-ben Gyulafehérváron kiadott Privilegiuma és Szabályzata, 11. Czikk

1111-4 Czikk
Kézdivásárhelyi szücs céh 1649-es szabályzata, 6. Artikulus

1111-4 Czikk
Kézdivásárhelyi szücs céh 1824-es Szabályzata, 50. Artikulus

1111-4 Czikk
51. Artikulus

1111-4 Czikk
52. Artikulus

1111-4 Czikk
Kézdivásárhelyi szabó céh 1841 november 7-én az Erdélyi Nagyfejedelemségbeli Királyi Fő Kormányzszék által kiadott Privilegiuma és Szabályzata, 3. Czikk

1111-4 Czikk
Kézdivásárhelyi szücs céh 1824-es szabályzata, 27. Artikulus

1111-4 Czikk
39. Artikulus

1111-4 Czikk
Kézdivásárhelyi timár legények 1850 augusztus 15-én kelt szabályzata, 7. Artikulus

1111-4 Czikk
Kézdivásárhelyi szücs céh 1824-es szabályzata, 44. Artikulus

1111-4 Czikk
37. Artikulus

1111-4 Czikk
Az istgyártó céh 1844-es szabályzata, 5. Czikk

1111-4 Czikk
A kézdívásárhelyi szücs céh 1851 november 29-i gyűlésén készült jegyzőkönyv, 49. lap.

1111-4 Czikk
1853-ban felvett jegyzőkönyv, 51. lap

1111-4 Czikk
A szücs céh 1824-ben kelt szabályzata, 20. Artikulus

1111-4 Czikk
Az istgyártó céh 1844-es szabályzata, 9. Czikk

1111-4 Czikk
A csizmadia céh 1638-as szabályzata, 1. Artikulus

1111-4 Czikk
Az istgyártó céh 1844-es szabályzata, 17. Czikk.

1111-4 Czikk
A timár legények 1850-es szabályzata, 4. és 50. pont

1111-4 Czikk
A szücs céh 1788. évi protokolluma

1111-4 Czikk
A szücs céh 1824-es szabályzata, 15. Artikulus

1111-4 Czikk
A timár legények 1850-ben kelt szabályzata, bevezető rész

Timpul breslelor

(Rezumat)

Lucrarea analizează statutele de breaslă, îndeosebi acele reglementări care prevăd obligații stabilite în timp.

Statutele și procesele verbale ale breslelor din Tg. Secuiesc din secolele XVII-XIX. dovedesc că viața comunităților s-a desfășurat conform unei ordini bine determinate în timp. Îndeplinirea unor obligații, precum și exercitarea unor drepturi au fost stabilite și după acest criteriu.

Statutele de breaslă au fost elaborate de fiecare comunitate de meșteșugari conform nevoilor proprii, acestea servind deopotrivă interesele asociației profesionale în general și cele per-

sonale ale membrilor săi. Aceste statute conțineau în primul rând prevederi cu privire la însușirea meșteșugului, precum și la realizarea și valorificarea produselor meșteșugărești. Dar cum reiese din statutele și procesele verbale de breaslă ale tăbăcariilor, cizmarilor, cojocarilor, timplarilor, croitorilor și pălărierilor din Tg. Secuiesc din perioada analizată, reglementările se extindeau la aproape toate domeniile vieții. Ele au stabilit o ordine nu numai în muncă, dar și în privința timpului consacrat pentru odihnă, pentru festivități religioase și laice, pentru petreceri.

Statutele conțin norme cu privire la viața morală, la comportament, la încadrarea individului în viața colectivității, începând din frageda copilărie pînă la cea mai înaintată vîrstă a meșterului și a membrilor familiei sale. Statutele reglementau modul de viață al fiecărui membru al comunității de la naștere pînă la moarte.

Articolele statulelor de breaslă s-au modificat de-a lungul secolelor, ele fiind mereu adaptate la situația economică și socială din fiecare perioadă istorică. Năzuința spre o ordine bine stabilită a rămas însă constantă.

The Temporal Order of Trade Guild Life

(Abstract)

The paper analyses those elements and rules of the trade guilds that defined the temporal pillars of the lives of guilds. The guilds functioning in Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc) between the 17th-19th centuries have each statutes, which prove that the life of the craftsman-society had exactly determined rules. Duties and rights had all a certain precisely stated order in time. The rules themselves were established by the community and the single members as well.

These rules could only be effective if they first regulated the life of the craftsman itself. Therefore the rules not only scheduled the time for work for rest, but also extended over the religions and lay feasts, over anniversaries and ceremonies, over behaviour in every-day life as well as over the moral rules too.

The statutes of the trade guilds changed and were modified over the centuries according to the economic and social situation of the given period, but the diligence over the maintenance of the discipline remained continuous. The statutes of the guilds strictly determined the life of the craftsmen in all respects, from birth until death.

Faluközösség Zágónban a 19. század közepén

Zágon Háromszék délkeleti szögletében helyezkedik el. Területének nagy része hegyvidék.¹ A Bodza völgyétől a Nagy Baszka völgyén át egészen a Kis Baszkaig s le a Peták patakáig Zágóné volt az egész havas.² A környék legnépesebb falusi jellegű települése. Országszerte az azonban ismertté, hogy itt született Mikes László, II. Rákóczi Ferenc hűséges bujdosó ura, a magyar irodalom egyik remekművének, a Rákóczi-leveleknek a szerzője.

1848 előtt Zágón közigazgatásilag Orbai járás tartozéka volt. Legkorábban az 1567-es registersuma említi a nevét, ekkor már jelentős település lévén, 51 kapuval szerepel. 1602-ben 105-re szaporodik a családok száma, 1614-ben pedig már 281 gazdaságot jegyeznek fel. A lélekszám a 19. század derekától számítva mindig több volt 4000-nál. 1850-ben Bodza vidékkel együtt 6047 lakost számláltak össze, 1880-ban 4152-en, 1910-ben 5131-en, 1930-ban 4037-en, 1956-ban 4232-en és 1966-ban 4171-en éltek a faluban. A társadalmi tagolódás szempontjából a jobbágy paraszti kategória túlsúlya jellemző a szabadrendi lakossággal szemben. 1614-ben például a 281 családból 6 nemes, 102 szabad (lőfő és gyalogos), 158 jobbágy és 15 zsellér. A felekezeti megoszlás a reformátusoknak kedvezett: 1869-ben a 3804 lélekből 1569-en tartoztak ehhez a felekezethez, 468-an római katolikusok, 647-en ortodoxok voltak; 1900-ban pedig 2796 református mellett 1388 római katolikus és 971 ortodox élt. A Mikes, majd Szentkereszty uradalomban a 17. századtól kezdődően román jobbágy népesség telepszik meg. Míg 1699-ben mindössze 39 családot jegyeznek fel, 1910-

ben a román anyanyelvűek már megközelítették a magyarok számát. Az 5135 összlakosságból 2984 magyar és 2108 román volt. Az ősi zágoni családok: 1602-ben nemesek Mikes, Jankó, István Deák; lőfők Lukács, Bács, Gecse; szabadosok: Sáska, Orbán, Albu, Kónya, Fazekas, Isák, Csoma, Csutak, Elekes, Gecse, Andor, Jákó, Konda, Simon, Sikó, Bogáti, Sidó, Kupán, Szőke, Ferencz, Geruzda, Blaskó; jobbágyok Veres, Székely, Sikó, Hadi, Andók, Bardi, István, Kerekes.⁴

Három társadalmi kategória élt tehát egymás mellett, egymásra utalva, békességben, ritkábban ellenséges szándéktól vezérelve. A legszámtovábbiak a jobbágyok, zsellérek voltak, akiket a források közrendnek, adózórendnek, provinciálístáknak, vagy egyszerűen jobbágyoknak emlegetnek. Az elnevezésbeli megkülönböztetéseket az 1848-as forradalom fogja eltörölni, a jobbágysággal egyidőben. Számukat 1802-ben egy határőrségi összeírás 222-re becsüli. Egyed Ákos egész Székelyföldre kiterjedő statisztikai táblázatában 1750-ben 117 jobbágy család és 41 zsellércsalád szerepel. 1848-ban viszont a számuk már 461 és 104 volt, összességében tehát a 19. század közepén 565 család élt függőségben.⁵ Nagyságrendben a jobbágyság után a katonarend következett. 1848-ig a zágoni szabadrendiekből lett katonák a II. székely gyalogezred Barátoson állomásozó VI. századához tartoztak, a huszárok székhelye pedig Lécfalván volt.⁶ A 19. század elején készített katonai összeírás Zágónban 107 katonarendi családot említ. Összehasonlítva az ugyanakkor felírt civilekkel, megállapítható, hogy ellentétben Háromszék falvainak nagy többségével, itt a jobbágy népesség kétszer akkora nagyságrendű volt, mint a szabad lakosság. Zágón 1764-gyel, a határőrség létesítésével kezdődően, 1848-ig sorolható a katona-jobbágyfalu típusába, 1848-ban az osztrák rendszerű határőrség gyakorlatilag felbomlott, a jobbágyságot pedig a forradalom megszüntette.⁷ A katonarend megjelölésére a vitézi rend, szabadrend, két ág, vagy 2 renden lévő katonaság megnevezéseket használják.

Az erős jobbágy-paraszti közösség népes nemesi rend jelenlétét sejteti. A kuruc párti Mikések zónagyát elkobozták és 1718 után a báró Szentkereszty család birtokába került. Ha-

sonló sorsra jutott László Ferenc birtoka is, amelyik a Vajna, Bartha, és Jankó családokra szállt át.⁸ A Szentkeresztyek voltak a leggazdagabbak a faluban, a főnemesség szűk köréhez tartoztak, amikor róluk volt szó "méltóságos udvar"-ként emlegetik őket. Bartha Károly is a főnemesi rendhez tartozott, a közéletben Orbai szék királybírája tisztét látta el, és az ő tulajdonában volt a Zágón-Bárkányi üvegcsűr. A nemesség és katonaság egymás mellett élése nem tekinthető viszállymentesnek. Így Jankó Ferenc nemes embert 1798-ban a katonaság a Bodzán lévő szénájának elfuvarozásával károsította meg, és az általuk adott magyarázat semmiképpen sem felelhetett meg a kárvallottnak: "azon katonaság akik elvitték, eltávoztak".⁹ Hosszan tartó pereskedés folyt a katonaság és a Szentkereszty familia közt a Zágón határában lévő havasi juhlegelő, a Hosszúhavas birtoklásáért. Még 1787-ben, a Főhadivezérség a Főkormányzék egyetértésével a katonaság számára 1666 rénes forint összegért a Szentkereszty családtól megvásárolta a havas használati jogát. A Szentkeresztyek azonban ennek ellenére továbbra is sajátjuknak tekintik a havasrészt, és ez a tény sorozatos incidensek előidézőjévé vált. 1801-ben a regiment hivatalos levélben válaszul az említett családnak, és tények erejével igyekszik meggyőzni őket a kérdéses terület katonai részre történő átszarmaztatásáról.¹⁰ Midőn 1808-ban Boldizsár József és Rosnyai Antal káplárok kirukkolási paranccsal felkeresték a Bartha Simon nemes házánál szolgalegényként dolgozó Molnár Ferenc gyalogkatonát, a ház ura megtiltotta házanépének, hogy a katonai behívót Molnárnak tudtára adják. Amikor másodszor keresték a katonát, a gazdája azt felelte: "ügy elküldtem az erdőbe egy másik parasztommal, hogyha az egész regiment keresné meg nem találná", végkonklúzióként pedig így vélekedik: "a szolgát esztendőre fogadtam, míg az idő ki nem telik, eddig el nem bocsájtom".¹¹ Vajna Antal és Szacsvai József zágoni nemesek 1816-ban a falutól bérbé vett területeiknek a katonaság általi erőszakos elfoglalása miatt panaszkodnak. A közösségi feladása szerint viszont a kérdéses terület kiélését a bérlők tovább adták, mely cselekedet mindenki számára tiltott volt.¹² 1819-ben pedig Vajna András nemes udvarában fegyveres

katonák túlkapásai bolygatták meg a falu nyugalmát, annál is inkább, mivel az összetűzés halálos áldozatot is követelt.¹³ A katonai hatalom és az azzal visszaélők tehát a nemesi szabadság semmivé vételével, erőszakos cselekedetekkel zavarták a kiváltságos rend megszokott életét, elősegítve ezáltal a feszültség, a nyílt ellentétek állandósulását.

A civil lakosság és katonaság közötti viszony sem tekinthető problémamentesnek. A határőri szervezet bevezetése a közterhek hordozásának növekedését eredményezte a jobbágy-ság számára is. A polgári lakosság a katonacsaládokkal együtt részt kellett vállaljon a tisztek beszállásolásában és tűzifa ellátásában is, és a civilek nem mindig teljesítették a rájuk háruló feladatokat, az a tisztek panaszából is kikövetkeztethető. 1806-ban Panovszky kapitány az ellene irányuló ellenséges magatartást teszi szóvá, miszerint a számára megállapított 5 öl tűzifát a zágoni jobbágyok "meg nem akarják adni, és sem a királybíró, sem pedig a dulló nem akarnak segedelemmel lenni, annak megadattatásában".¹⁴ A barátságosnak egyáltalán nem nevezhető kapcsolatot tükrözi egyébként Dombora Mihály parasztbírónak 1817-ben a királybíróhoz intézett levele is, amelyben arról tudósítja felettesét, hogy a Zágónban elszállásolt tisztek nincsenek megelégedve az előírt tűzifával, hanem annál egyebet követelnek, és amikor a falus bíró befuvarozta a hadnagy számára a ráeső famennyiséget, az fizetségképpen jól megverte őt.

Noha tapasztalhatták a katonák nem könnyű életét, a társadalmi szabadság utáni vágy, a feudális függőség alul való szabadulás lehetősége nagy vonzóerővel hatott a jobbágy-ság soraiban. Azok az esetek viszont, amikor a jobbágyok társadalmi státusukat felcserélve katonának ajánlották magukat, a jobbágy-nemesi viszony kiéleződését eredményezték. Hasonló eset történt 1788-ban, amikor Barabás Miklós írásbeli kéréssel folyamodott a II. gyalogezred parancsnokságához: "régtlől fogva felhozott szándékom lévén, hogy a nemes székely gyalogregimentnél fegyvert vegyek és azzal szolgáljam öfelségét, mely szándékomnak véghezvitele iránt a földesurammal gyakor ízben akartam számot vetni, nevezetesen a

lami adózást és a községi fenntartási terheket, amelyek ugyancsak megemelkedtek az 1848 előtti helyzethez viszonyítva. Valójában a jobbágyság többsége képtelennek bizonyult az egész váltságdíj készpénzben való kifizetésére és ezért arra kényszerült, hogy földet "hagyjon vissza". A visszahagyott föld nagyságának arányában csökkent a készpénzben fizetendő összeg. Csakhogy ennek igen súlyos következménye volt, mert egyre apadt a felszabaduló családok birtokába jutó föld mennyisége. Hárman földjük felét hagyták vissza, egy pedig csak belső telkét tudta megváltani. Ezek, s a többi jobbágyság 228 Hold szántóból kb. 86 holdat, az egésznek mintegy 37%-át már az önálló gazdálkodás első lépésénél elveszítették.¹⁹ Felszabadulásuk egyik feltételként a közös havasok és legelők őket illető részének 2/3-át a földesúri udvarnak engedték át.²⁰ A zágoni zsellérek általában csak házaikat vásárolták meg, így agrárproletárként napszámoskodásból éltek tovább.²¹

A faluközösség élén vezető testület állott. A 19. század közepén Zágonban az előjáróság a következő tisztségekből tevődik össze: bíró, jegyző, esküdtek, polgárok, erdőbíró, erdész-farakató, erdőpásztor, adószedő (kollektor), pénztárnok, kulcsár. A bíróválasztás összel, vagy télen történt, és egy évre szólt. A bíró és az esküdtek intézték a falu gazdasági ügyeit, ők vezették a gyűléseket, a felettes hatóságok rendeleteinek végrehajtásán fáradoztak, de kisebb peres ügyekben is ők intézkedtek. A sűrűsödő gondok, a bírói hivatal egyre összetettebbé válása megoldhatatlan feladatok elé állítja annak megszemélyesítőjét. Szükségessé lett tehát a pénzügyi kérdések leválasztása, önálló pénztárnok működtetése, de ez a tehermentesítés még mindig nem elegendő, ezért 1853-ban elhatározzák: "minthogy közönségünknek többféle gazdasági és törvényes dolgai vannak, amelyeknek levégzésére a bíró Úr nem juthat el, sokféle politikai dolgok által el lévén foglalva, hogy abban az ágában is közönségünk előhaladhasson arra nézve egy három személyből álló bizottmányt neveztek ki: Bartha Miklós, Vajna László és Szatsvai Gábor urak, akik felelősség terhe alatt kötelesek a közönség dolgait ellátni". Megjegyzendő, hogy mind a három bírókisegítő nemes ember volt. A

faluközösség vezetésében a bírót a hűtösök, vagy esküdtek és polgárok segítették.²²

1849-ben a hűtösök feladatait ekképpen összegezik: "a mindennapi dolgok eligazítására a hűtösök olyan utasítással neveztetnek ki, hogy hivataluk folytatásához hittel és elkötelezetten mulatatlant teendőjük léssen naponként a közházánál 6-6 egyénnek egymást felváltólag bírónak és polgáraink segítségével folytonosan munkálkodni minden felsőbb rendeleteket híven és pontosan teljesíteni, az eshető rovatokat célarányos igazsággal kiróni, felszedni és beszoigáltatni, hogyha mindezeknek módszerint eleget nem tennének minden büntetések kinevezett hűtös atyánk fiaira háromlandanak". A hűtösöket és polgárokat is minden évben újra választották. A hűtösök száma általában 12 volt, de 1852-ben pl. 15 személy töltötte be ezt a hivatalt. A polgárokat elsősorban bíraskodási hatáskörrel ruházták fel, ezért megválasztásuk után ünnepélyes eskütételre (beesketésre) került sor. Számuk évenként változott: 1849-ben 7-en, 1850-ben 12-ten, 1852-53-ban pedig 10-en alkották a polgárok testületét. A 19. század második felében, amikor lényegében már minden előjárósági tagot megfizetnek, a hűtösök és polgárok is pénzbeli juttatásban részesültek.

Útjavítási, sáncépítési munkálatokkal a község felnőtt férfi tagjai tartoztak, de szükség volt egy olyan személyre, aki az utak, utcák gondozását, javítását irányította, és az ide szükséges munkaeszközök beszerzésével és megőrzésével foglalkozott. Ez volt az útcsinálató biztos. Éjnek idején az emberek javainak a biztonságára az éjjeli őrkörmot nem ismerő ébersége gondoskodott. 1852-ben a templom előtt hirdették ki, hogy a falu őrzésére alkalmas négy személy kiválasztására várják a jelentkezőket. A falu hatalmas erdőségeekkel rendelkezett, a hamuzsír főzése, az üveggyártás, és más nagyarányú faanyag fogyasztása az erdőgazdálkodás terén a szokásos erdőbíró és erdőpásztorok mellé egyéb felügyelő-felvigyázó hatáskörökkel rendelkező megbizottakat is megkövetelt. 1850-ben falugyűlésen fogalmazták meg az új tisztségek lényegét: "a favágás és behordás pontos felügyelete mellett a hamuzsír főzőket összegyűjteni, azokat társulatoként protokollálni s a kinevezett erdőbőkben felosztani, köteles tovább-

említett atyánk fia ellenörködni afelett is, hogy hamuzsírforók amit beadnak, arról pontos kimutatás terjesszenek közönségünk elejbe s minden hámsza hamuzsírért az egy forintot a falunak admissztrálják”. 1850-ben újabb tisztséggel bővült az előjáróság. Czirják Zsigmondot birtokváltoztatási jegyzőkönyv (telekkönyv) vezetőnek választák meg.

Az önkormányzás sajátos szervei a tizesek vagy tizedek, melyek a falut utcákra, alegységekre bontották. Zágóban nyolc tizedet ismerünk: Felsőtárszeg, Alsótárszeg, Felszeg, Danszeg, Sáska, Guruzda, Hosszutized és Középtized. Minden tizednek az élén a fő és altizedek állottak. Szükség esetén az altizedesek számát megduplázták, amint az 1848-ban is történt: “a mostani kényes tekintetből nemes falunk éjszakánkénti őrzésére kineveztetnek...”, felsorolva minden tizedben a fő és az immár két személyből álló altizedesek névsorát. A tizedesek tevékenysége főképpen közérdekű munkálatok megszervezésében, irányításában érvényesült: utak, utcák javítása, hidak, pallók építése, karbantartása, stb. 1853-ban például a vízhiányban szenvedő Hosszútized, Guruzda és Siskatized lakói számára a közpénztárból kapott segítség felhasználásával a tizedek vizet vezetnek lakóközreteikben.

1849. augusztus 19.-én báró Wolgemuth altábornagy kezdte gyakorolni Erdély katonai és polgári főkormányzójaként a győztes ellenforradalom nevében a hatalmat.³ Erdélyt és ezen belül a Székelyföldet katonai kerületekre osztották fel. A háromszéki katonai kerület egyik alkerületének székhelye Nagyborosnyó volt, ide tartozott közigazgatásilag Zágón is. Noha a székely határőrségi szervezet megszűntették, a falu lakói a katonai terhek viselésétől nem mentesültek. A rebelis székelyek szemmel tartására megerősített katonai őrhelyeket létesítettek. A birodalmi hadsereg aránytalanul nagy részét állomásoztatták Erdélyben és az egykori forradalmi góccokban.²³ A határvidéken lévő Zágón és környéke katonai ellenőrzése tehát kétszeresen is indokolt intézkedésnek számított. A katonai őrhelyek házainak a felépítése és felszerelése, a telepek élelmiszer- és faellátása, egyáltalán a katonaság számára történő mindenféle fuvarozás a lakosságot érintette. Ide

sorolható még a tisztek beszállásolása a faluba, és nem utolsósorban a katonai vezetők és polgári tisztviselők nyerges lovon, vagy fogaton történő utaztatása. A falu határában a következő helyeken építettek fel őrtornyokat: Roszkónál, Ingoványon, Jóvízen, Zabrátón és Gelesztáson. Az idegen katonaság jelenléte tehát rendkívüli megterhelést jelentett a falu számára, és jövedelmének nem kevés részét a katonaság javára történő szolgáltatások kifizetésére fordította.

Az állattartás Zágóban a lakosság fő foglalkozása volt. Ezt lehetővé tette az is, hogy feltűnően sok közfölddel rendelkezett a falu, határa 42.902 holdon terült el.²⁴ Az állatlétszám nagyságára utal egy 1896-os statisztikai adat, mely szerint Zágóban 4000 szarvasmarhát, ugyanannyi juhot, 1000 lovat, 2000 sertést tartottak a gazdaságok.²⁵ A legelőterületeket az állatállomány nagysága és a gazdaságban betöltött szerepük szerint osztották fel. A zágoni legelők a falu határából több 10 kilométer távolságra mélyen benyúltak a hegyek közé. Zabrátóig, Bodzáig, Kommandóig. A hatalmas erdőségek között hegyi-havasi legelőkben sem volt hiány. A faluközösség 1853-ban a különböző csordák legelőterületeinek pontos körülírását végezte el: a szarvasmarhákat 4 csordába osztották szét. Jelentős számú bivalyat is tartottak a gazdaságok, külön csordát ezekből azonban nem alakítottak ki, hanem a tehennel együtt legeltették. A ménesnek külön kihatárolt terület járt, a juhállomány nagy számát jelzi a négy nyáj, illetve esztenahely kijelölése, melyek szétosztása a tizesek szerint történt. A sertéseket is ugyanezen elv alapján sorolták két seregbe. A falu az igás marhák számára biztosított a legközelebbi legelőket, ezt a célt szolgálta a nyomáshatár, a szántó és kaszáló felszabadított tarlója, de az ugarnak hagyott határrész is.

Tavasszal amikor a szűkös téli takarmány már fogytán volt, a kaszálók és legelők növényzete mégcsak alig sarjadt ki, az állatok élelmezésére ezeket a területeket is kénytelenek felhasználni. 1847. április 24.-én erről intézkedik a falu gyűlése: “a kaszálókról a marhák ki nem fogatnak, hanem mátolg kezdve egy hétig a kaszálókon legelések megengedtetik, ha szerfelelti esős idő be nem következik, mely esetben a réti kaszálókba rögtön

kifogni a marhákat, szabad bíró atyánkfíának, hűtösöknek és határpásztoroknak maga mellé véve kötelességévé tétetik.” A kitélre azért volt szükség, mert a kaszálók felázott talajának növényzetét a rájuk hajtott állatok kitaposhatták volna.

A marhalegelők területének korlátozott volta miatt az erdőirtás volt az egyetlen lehetőség azok területének megnövelésére. Ezt a célt szolgálta az alacsonyabb minőségű erdős részek kitermelésének a bérbe adása. 1848-ban Bartha Károly üvegszíri tulajdonosnak bérfizetés ellenében engedélyezik egerfás erdőréssz kitermelését “a marhalegelő szaporítására”. Bartha Károly pedig kötelezte magát, “hogy a megnevezett kiterjedésben lévő helyekről a fakat merejiben levágtatván pusztává tétetem”. A szarvasmarhatenyésztés mellett a juhtartás volt kiemelkedő jelentőségű a zágoni parasztgazdaságok életében. 1853-ból pontos adataink vannak a négy nyájban legelő fejős juhok számáról: az első 412, a második 450, a harmadik 460, a negyedik pedig 400 juhot számlált. Több mint 1700 fejősjuha volt tehát a gazdaságoknak, amelyekhez még hozzászámíthatunk mintegy 550 meddő juhot, így az összállomány elérte a 2200-2300 főt. Ha ehhez hozzáadjuk a Szentkereszty udvar külön állományát, valamint a módosabb gazdák nyáján kívül tartott állatait, az összlétszám bizonyosan elérte a 3000 darabot. Az eszténa társaságokat a tizesek szerint szervezték meg, a lakosság lakhelyének megfelelően csoportosítva.²⁶ Eszerint osztották szét a juhokat a nyájokban, s jelölték meg a kiszabott eszténa- és legelőhelyeket. Az eszténa társaság elnevezés kevésbé elterjedt volt Zágóban, helyette inkább “az utca gazdaság”, “juhtartó gazdaság” megjelölés használatos. A havasokba április 24. után terelték fel a jászágót. A legelőterületek igazságos szétosztására a már nem létező szántóföldi nyilas sorshűzás ősi szokását alkalmazták. Ez azt jelentette, hogy a nyájak egymás között cserélték élésterületeiket, így hosszú időre nem maradhatott legelőhely egy bizonyos nyáj használatában. Konkrét adatokkal nem rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy az állomány egy részét Havasalföldön teletették volna, a gyakran felbukkanó “belföldön teletett juhokról”, vagy belföldön teletett juhos gazdákról szóló jegyzőkönyvi beírások arra enged-

nek következtetni, hogy a nagy számú juhállomány egy részét elégséges téli takarmánykészlet hiányában a Bärágan pusztáin teletették. A havas kiterelt juhok után bizonyos összegű díj fizetés az úgynevezett “havas pénz” volt szokásban. Az eszténák őszi felszámolása nem történhetett Szentmihály nap (szept. 29.) előtt. Ezután viszont az időjárás alakulása szerint megkezdődött a leköltözés a havasról, több-kevesebb időt töltve a falu már felszabadított legelő és kaszáló rétein. Az így levonuló seregek egyúttal a kaszálóterületek trágyázását végzik, kosározás útján. A tél beálltával a juhok visszakerültek a gazdaságokba, a teletetés gondjait mindenki lehetősége és tehetsége szerint viselte. “A kost”, a téli takarmány elégtelensége viszi rá a közösséget arra, hogy téli fagyok idején engedélyezze az őszi vetezések legeltetését, de nagy szükség esetén a szántó területeket még tavasszal is - mindenki a sajátját, határpásztori felügyelet mellett - a juhok élésére fordíthatják.

A sertésállomány tavasztól őszig kijelölt helyeken, két csordába szétosztva növekedett. A sertésekre különös figyelemmel kellett vigyázni, mert leginkább megkárosíthatták a más állatok számára kijelölt legelőterületeket. Esetenként a szántó, ugar, vagy tarlóhatár bizonyos ideig a sertéscsorda rendelkezésére állott. 1851-ben például szeptember 27.-én szabadították fel az őszhatár tarlóját a sertések számára. A bükk- és csereerdők makktermése volt a legkívánatosabb takarmány a sertésseregek hizlalásában. A 19. század derekán Zágóban a makkos erdők termését már évente bérbe adják, és a falu saját sertésállományára csak sikertelen üzletkötés esetén részesülhetett ebből. 1847-ben például a falu a következőképpen határozott a makkos erdők kérdésében: “minthogy csere erdejinkben lévő makkból közönségünk akkora hasznot nem remélhet, hogy árverés útján eladhasson, tehát szabad engedelem adódik, hogy akinek tetszik maga sertéseit oda hajthassa és pásztorolhassa, juhok és kecskék által használni nem engedődik, úgy makkot felszedni hasonlólag három magyar forint büntetés terhe alatt”. 1851 októberében a bükk-makkos erdő termését bocsájtották a falu hasznára. Az erdőket felosztották a két sertéscsorda között, a makkos disznók után viszont a falu kasszájába heti bért

kellett fizetni, egy nagy sertés után hét krajcárt és 6 krajcár sópénzt, esztendőn aluli sertésekért pedig fele taxát kértek.

Háromszék erdélyszerte az ismert kitenyészítő vidékek közé tartozott²⁷, Zágón ebben vezető szerepet töltött be. A lótartásra is az jellemző, hogy tavasztól ősziig kint legeltet a ménes. A többi állatnál nagyobb gondot fordítottak a lovak jó állapotban tartására. A pásztorok figyelmét többször is felhívják erre, mert tevékenységüket nem tartották kielégítőnek, sőt a ménes őrzésére kiszemelt pásztorok mellé még szükség szerint lovas gazdákat is rendelnek, azért, hogy a ménes éjjel-nappal legelhessen. Így volt ez 1847-ben, amikor elhatározták, hogy a pásztorok mellé éjszakánként "csatásokat" tesznek, hogy ezek felügyelete alatt éjjel is legeljen a jószág.

Olyan gazdasági szerkezetben, ahol a legeltetésre alapozott az állattartás, nagy gondot jelentett a teletetés. A téli takarmányszükségletet elsősorban a széna fedezi, ezért annyira megbecsült a kaszáló.²⁸ Több részen is kaszálóterületeket tartottak fenn, közös tulajdonban voltak, de csak az ésszerű betakarítási rend és a termék prédálói-mak megfékezése biztosíthatta az állatok téli tartásához megkívánt szénamennyiséget. Az őszi- és tavaszhatárban lévő kaszálók általában magánkézben voltak, míg az erdőben lévőket közösen birtokolta a falu, a kialakult szokásrend szerint: "a gyakorlat szerint a közönség kebelében létező három álladalom jelesen nemesség, katonaság és jobbágság által forgólag használni szokott kaszálók". A szénafű lekaszálása meghatározott időpontra volt kitéve, tilos volt hamarabb nekifogni, s így mindenki majdnem egy időben végezhetette azt el, mert csak így lehetett elejét venni az erőszakos cselekedeteknek.

A 19. század közepén a földművelés szempontjából elsőrendű fontosságúak az őszi és tavaszi kalászosok voltak, kukoricát kisebb helyen természetek, de már a burgonya is kezd teret hódítani. Az ipari növények közül elsősorban a kender érdemel említést. Mind a két, mind a három nyomásos határrendszer akadályozta a kapások és a takarmánynövények termesztésének a kiszélesítését, a belterjes gazdálkodást.²⁹ A hagyományos határrendszer eltörlése 1853-ban vetődik

fel első ízben a közösség bajaival küszködő falugyűlésen. Az ugar eltörlése tárgyában a falu vezetői a közösség véleményére voltak kíváncsiak, ezért egy bizottságot neveztek ki, amely egy részletes javaslat elkészítésére kapott megbízást. Az előterjesztés nem járt sikerrel, bizonyosság erre a közösség ezzel kapcsolatos vélekedése: "folyó hó 18-án tett jelentése előljáráóságunknak miszerint az ugar rendszer eltörlése iránt tanácskozást tartani kívánván a Cs.K. Nagyborosnyó alkerületi bizottságtól folyó hó 24-én a szabadalmat megnyerte ugyan közönségünk, de azon kihagyás mellett, hogy azt meg ne változtassam, annál fogva arról nem is tanácskozott többet". A konzervatív erők tehát még túlsúlyban voltak, de a felsőbbiségnek sem állt érdekében az ősi gazdálkodási rendet felszámolni egy új, kiforratlan, kérdőjeleket magában hordozó, és a lakosság körében sem népszerű gazdasági formával.

Ahol fordulókra oszlott a határ, tekintettel kell lenni egymásra, össze kellett egyeztetni a munka végzését időben és térben.³⁰ A határ megművelése csupán egybehangolt és a közösség által kényszerítően előírt terv alapján volt lehetséges.³¹ Megszabták a termények betakarításának idejét, és ezentúl az állatokat szabadon kihajthatták a tarló legelőre. 1848-ban október 10.-ét jelölték ki a betakarítás bevégzésére: "minden gazda a mezőn való vetemények körül a hazatakarítás végett úgy igyekezzon, hogy a nevezett napon merejiben felszabadítatik a határunk". 1851. szeptember 27.-én gyűlésen határozták el: "hogy minthogy az idő nagyon kedvező, tehát jónak véli nemességünk, hogy a jövő hétfőhöz egy hétig a törökbúzaszedés hátra maradjon, s aki mégis ezen határozatnak ellene szegülne azt 12 magyar forintig büntetődjön". A közösség ragaszkodott az együttes művelés érvényben maradásához, hiszen egybehangolt vetésterület hiányában az apró parcelláknak a legelésző állatok elől való elkerítése éppoly nehezen lett volna megoldható, mint a düllo utak hálózatába való bekapcsolódásuk.³²

A 19. század közepén a burgonya termesztése már rendszereződött, megszűnt csak kerti vetemény lenni, meghódította a szántóföldeket is. 1850. október 12.-i falugyűlésen a burgonya kieszédesének végső határidejét október 17.-ére

tűzték ki. Zágóban szokásba jött bizonyos személyek számára "pityóka ráta" adományozása. A szegénysorsú, de becsületes emberek kapták jutalmul a közösségtől, a köztulajdont képező földekről, de kihangsúlyozták, hogy pityókarátát csak azok kaphatnak, akik a közhelyeket saját foglalással nem károsították meg. A közjavak magántulajdonba kerülése elleni harc eszközeként használta a faluközösség mindazoknak a megjutalmazását, bizonyos nagyságú, burgonya termesztésére alkalmas földdel, akik a falu vagyónát tiszteletben tartották.

Zágóban is, mint általában a székelyföldi földközösségekre, jellemző a falu birtokos nemesei, határőr katonái, jobbágysai együttes tulajdonosa a legelő, az erdőbirtok legelőivel és kaszáló területeivel egyetemben.³³ A faluközösséget talán semmi sem érintette érzékenyebben mint a saját területeinek állandó és fokozatos sorvadása. Ezért a közösség ádáz küzdelmet vív tagjainak kapzsi, a közösség rovására terjeszkedő törekvései ellen, de rendkívüli erőfeszítései ellenére sem képes meggátolni az amúgy is fogyatkozóban lévő közös tulajdon további apadását. A kapitalista többlettermelés, a piacra irányuló terményfölösleg megkívánta a gazdálkodásra alkalmas területek szaporítását. Ez lehet a magyarázata a jelenség általánossá válásának a 19. század közepétől kezdődően.

A falu közhangulatát semmi sem befolyásolta oly mértékben, mint az a huza vona, ami a kisajátított közföldek körül alakult ki. A kérdésben minden gazdaság, minden család érdekelt, mert a legelő, kaszáló, erdő használata nélkül megélhetésük egyik alapvető bázisát veszítették volna el. Az ez irányban hozott törvényrendbéli intézkedéseknek és határozatoknak sem volt foganatja, de a bírók sem léptek fel kellő erővel a foglalkozók szemben. A foglalkozók pedig naponta szaporodtak: "ez ingerültségek öregbednek, már vérengzések is voltak, szóval a haladék veszedelmet szül", olvasható 1852-ben.

A közföldek védelmének fontos része volt a területek pontos körülhatárolása. 1850-ben biztosokat neveztek ki a közhelyek határainak "kihalsztatására". A védekezés egy másik formája a bírságolás volt. A faluban foglalkozókat 12 forinttal büntették, mindaddig, amíg az elfoglalt helyről

kertjeiket "el nem távolították. Ide sorolható az intézkedés is, amely értelmében a foglalkozókat nem rendelkezőket burgonyás területtel jutalmazták. Ugyanakkor megkezdődött Zágón határainak a felmérése és telekkönyvezése, külön választva ezáltal a magán- és közös tulajdont. Szitabodzás Zágón falu majorsági közkaszáló helyeit foglalták el és építették be az odavalósi lakosok. 15 nap haladékot kaptak épületeik lebontására, a terület szabaddá tételére. A felsorolt intézkedések ellenére nem haladt megnyugtató módon a közhelyek visszaszámzatatása. A faluközösség segítségért a Sepsiszentgyörgyön székelő Kerületi Bizottsághoz folyamodott. Ennek parancsnoka Kovács István kapitány 1852. május 22.-én Zágóban utazott, ahol teljes felügyelés előtt vizsgálta ki az erre vonatkozó sérelmeket, és a kialakult helyzet rendezésére utasítást is bocsátott ki, mely szerint az 1836-ban történt első felmérés adatai alapján minden személyt az elfoglalt birtok nagysága és milyensége szerint kellett megtaxálni; az 1836-1848 közötti időszak foglalkozásait hasonló módon bérfizetés ellenében lehetett megtartani; viszont minden 1848 utáni adomány vagy foglalkozás azonnali hatállyal érvényét veszítette. Az erőszakos foglalkozók, ha 24 óra alatt kerítéseiket le nem szedték és fel nem szabadították, az elfoglalt területre karhatalmat rendeltek, ki az illetők saját költségén.

A több mint 40.000 holddal rendelkező zágoni határt legnagyobb részben erdőségek borították. Ezen mélyen felnyúltak a környező hegyekbe. Egyaránt bővében volt itt lombhullató- és fenyveserdő. Az erdőalji falunak szűk volt a szántóhatára, így az erdő nemcsak a mindennapi faszükségletet biztosította, hanem az élethez szükséges terének a kibővítését is szolgálta, és ugyanakkor a közjóvédelmek szaporításának fontos forrásává vált.³⁴ A 19. század második felében pedig megkezdődik a piaci kereslethez igazodó áru-termelés szintjén az erdőségek kapitalista kitermelése. Gyorsan szaporodtak a fűrészmalmok, a falu határában üveghuta létesült, és főleg ennek köszönhetően a hamuzsír főzése is ipari méreteket öltött.

A zsindegy, lécs, deszka, faedény, kerék, kád és cseber népiparszerű előállítását a szükséges jövedelem kiegészítését szolgálták, mert amint azt

a zágoniak írják: "a lakosok birtokhelyzetüknél függve nem lévén képesek a föld terméséből élelmiket és ruházatukat kikeresni, majd mindnyájan azt az erdőnek különböző fanevei eladásával pótolni kénytelenek." Széleskörű kereskedést folytattak faáruikkal, elsősorban Brassó piacán, épület- és edényfával, deszkával és zsendellyel.³⁵ A bőséges erdőállomány nemcsak a benne élők számára nyújtott életlehetőséget, de a közösség növekvő anyagi gondjain is segített, a szakszerű erdőkielés pedig a legelőterületek nagyságát szaporította. Bizonyos erdőrészeket meghatározott időre bérbé adtak: az üveghuta tulajdonosa, majd később bérlője évenként újította meg faigényletét: a huta számára készített hamuzsír is egyre inkább foglalkoztatta az erdők fáit. A zsendelykészítés is meghaladta a gazdaságok szükségleteit, és előtérbe került az eladásra irányuló termelés. 1847-ben Bartha Károly Bárkány nevű kaszálóján üvegcső építésébe kezdett. 1848-ban az üveghuta már működött. Az üvegcső létesítése: a fakitermelés, ölbévágás és fuvarozás több zágoni embernek munkalehetőséget biztosított. A létesítmény vezetése nemsokára Filta József bérlő kezébe került. A kedvezőtlen piaci körülmények, a vámháború Romániával azonban hamar, már 1886-ban csődbe juttatta a vállalkozást.

Népipari szinten az építkezésekhez való fa, deszka, léc, zsendely készítése igen elterjedt foglalkozás volt Zágonban, de jelentőségben ezek fölé emelkedett a hamuzsír főzése. Az üveghutához alapanyagként használt hamuzsirt a lakosság széles körben készítette. 1850-ben Filta Józsefnek, a huta bérlőjének a falu Baszkán túl lévő erdősegeiben - Kis és Nagy Bota, Jóvíz, Szurduk, Hidegkút, Hosszúhavas - olyan kikutással engedélyezték a hamuzsír főzést, hogy minden mázsa után a főzőnek 10 forintot, a falunak 1 forintot tartozik fizetni. A hamuzsír főzés ellenőrzésével az üvegcsőri favágást és behordást felügyelő személyek voltak megbízva. A hamuzsír előállítás mellett igen elterjedt népi faipari mesterség volt a zsendelykészítés. Ennek a terméknek a nyersanyagát a fenyőfa nyújtotta, és a zabratói Kis és Nagy Bota, valamint a Szurduk fenyves erdőket választották ki erre a célra. 1847-ben olyan határozat született, hogy zsendelyt csak helyi lakos, és csak saját épít-

mények befedésére készíthet. Szükség volt a korlátozó, szabályozó intézkedésekre, mert amint 1847 áprilisában írják: "mivel a közelebbi években a szelíd felügyelet miatt az erdőbe lévő zsendely csinálás felettébb nagy lábra kapott, mely fenyves erdeinknek végső pusztulásával fenyeget, nemcsak közönségünk szívére vette és célul tűzte ki magának, hogy a veszélytől és végpusztulástól fenyves erdeit megmentse, mi okból az erdőbeli zsendely csinálásért minden kivétel nélkül három magyar ezüst forint büntetés terhe alatt megtiltja újból a mai naptól kezdve az egész esztendeig".

Az erdők nagyméretű pusztulásának és fogyatkozásának a meggátolására 1853-ban aprólékos tervezetet dolgoztak ki és egyúttal pontosan körülhatárolták a lakosság erdőkielési feltételeit és fabeli részesedését is. A szabályzat első és legfontosabb pontja lehetővé tette minden zágoni gazda számára az ingyenes tűzifa, eszköz, épület- és edényfa szükségleteinek a kielégítését. A külbirtokosok is hasonló módon élvezték az erdők faállományát, hacsak belső telkük után az erkölcsi jogot zselléreknek hasznóbérbé nem adták. Ide nem sorolandók az erdős helyeken, majorsági kaszálókön, vagy foglalásokon megtelepedett románok, akik taxa fizetés mellett csak a közösség által kijelölt erdőt használhatták. A házi használaton felüli tűzifa, épület, edényfa, zsendely, deszka, kerékfa, tengelyfa, sas, kád és cseber eladása esetén a közpénztárba bizonyos mennyiségű pénz kellett lefizetni. Például egy öl tűzifa után 50 ezüst krajcárt, 1 darab kádért 3 krajcárt, 1000 zsendely után egy forintot. Azok a zágoni lakosok és birtokosok, akik gazdaságukkal el lévén foglalva és emiatt a különös fafelésegeket falus feleiktől vásárolták meg, bizonyos előnyöket élveztek az idegenekkel szemben, minthogy számukra is biztosítva volt a szabad erdőhasználat, ezért a vételnél az eladó mentesítve volt a taxa fizetésétől, a vevő pedig annyival olcsóbban jutott a kívánt fához. Teljesen megtiltották a nyesett, léc, karó eladását mondván, hogy ezáltal "szer felett pusztul az erdő". A büntetés pedig egyszerre többféle is volt: elkobzás, kárköltés és erdőpásztori fáradság megtérítése. A legnagyobb pusztítást azonban a hamuzsír főzés és a kalányosok okozták. Ezért a kalányos edényeknek eladásra szánt készítését

megtiltották. Mesterségük üzésére a zágoni lakosok házi szükségletére haza hozott edény fáját megvásárolhatták, és ebből dolgozhattak. A hamuzsír főzését, mint nagy mennyiségű faanyag fogyasztót, szintén betiltották. Az eladott fa kivitele a faluból egyetlen útvonalon történhetett, a Hosszú tized utcán át a Tanorok kapun keresztül, ellenkező esetben a fát elkobozták.

Az erdőségek igazi fogyasztói azonban nem annyira a fát nyersanyagként használó, házi ipart folytató földművesek voltak, mint inkább a kisipar szintjén túlnőtt, manufaktúrális termelésen alapuló üveghuta, másrészt az annak működését szolgáló jelentős mennyiségű hamuzsír előállításához megkívánt famennyiség elhasználsa, és főként az erdőségek bérbe vételével azok üzemszerű kitermelése és fűrészszerűként történő feldolgozása. Így a múlt század 80-as éveinek a végével a Zágon határában 2600 katasztrális hold erdőt bérlő Schmidt-Ungar-Orosz cég a vágástól a gőzfűrészig üsztató csatornát fog létesíteni, de már saját vasutat nem épít, hanem a kovásznai vasúttállomásig az Erdélyi Erdőipari Részvénytársaságtól bérszállítást vesz igénybe. A 20. század első éveiben pedig a nagyváradi illetőségű Diósi Ignác és fia Lajos nevű cég épít ki nagykapacitású fűrésztelepet Zágon határában, amely villanyvilágításra és éjszakai üzemelésre is be van rendezkedve. A vállalkozók 1905-ben azt is elhatározzák, hogy a szállítás korszerűbbé tétele érdekében az erdőkitermeléstől Zágon községen át a háromszéki vasút barátosi állomásáig teher- és személyszállításra alkalmas 17 km hosszúságú keskeny vágányú vasutat építenek, 1906-ra el is készül a nagyszabású munkálat, és február 21.-én üzembe is helyezik.³⁵

A gazdaság, a ház szükségeire a munkaeszközöket, a ruházati cikkek jó részét mindenki maga készítette. Bizonyos kézműves munkákat azonban ösidöktől fogva mesteremberek végeztek. A komunitásnak volt kovácsa, molnára, mészárosra, kocsmárosra, stb.³⁶ A mészárszéket, a kocsmát és a malmot, mint a közösség tulajdonát időszakonként, általában egy évre terjedően, árverés útján a többet ígérőnek adták bérbe.

Zágonnak régi időktől fogva hétfő napi heti vásár tartására volt kiváltsága, amelyet 1895-ben

kibővítettek baromvásár tartásának engedélyezésével. Nagyborosnyó és Kovászna, a két gazdaságilag fejlett település érdekeivel azonban ellentétben állt a zágoni állatvásárok állandósítása. Felfolyomódásukra az alispán időlegesen meg is szüntette a már elnyert jogot. Azonban az a tény, hogy Zágon a környék legnagyobb állattartó helyeége volt, végül is döntő módon befolyásolta a felsőbbség határozatát, mi által Zágon visszakapta a heti baromvásár tartására már előbb kivívott szabadságát.

Meg kell még említenünk, hogy Zágon a nagy hagyományokkal rendelkező kultúrközpontok közé tartozott. Iskolája a vidék legjobbjai közé sorolható, óvodát akkor tartott fenn, amikor ez máshol teljesen ismeretlen volt, kórusa pedig országos hírnévre tett szert. De ez már külön dolgozat témáját képezheti.

Jegyzetek

A tanulmányban közzett adatok többsége a "Határozati jegyzőkönyv 1846-56, a zágoni nemes közönség jegyzőkönyve kezdődik december 19-én" című falujegyzőkönyvből származik

1. Kovászna megye (Monográfia), Sepsiszentgyörgy, 1969, 273 l.
2. Orbán Balázs A Székelyföld leírása. III. Pest, 1869, 159 l.
3. Egyed Ákos. Falu, város, civilizáció, Bukarest, 1981, 131 l.
4. Szekeley Oklevéltár II. kötet, 222 lap, III. kötet, 192 lap, és egyéb hivatalos összeírások
5. Egyed Ákos. i. m. 115 l.
6. Szádeczy Lajos. A székely határőrség megszervezése. 1762-64-ben, Budapest, 1908, 194 l.
7. Egyed Ákos. i. m. 47 l.
8. Orbán Balázs i. m. 160 l.
9. Sepsiszentgyörgy Állami Levéltár. Határőrségi iratok 1789, 1161-es számú aktacsomó,
10. U a 1801. 854-es aktacsomó
11. U a 1808. 1591-es aktacsomó
12. U a 1818. 2711-es aktacsomó
13. U a 1819. 2752-es aktacsomó
14. U a 1806. 1319-es aktacsomó
15. U a 1588. 1091-es aktacsomó
16. Egyed Ákos. "Sok súlyos terű alatt (50 zágoni jobbágycsalád története)". Megyei Tükör, 1971. június 20.
17. Egyed Ákos, Falu, város, civilizáció, 121. l.
18. Egyed Ákos. Sok súlyos terű alatt...
19. U a
20. Egyed Ákos. Falu, város, civilizáció 136-137 l.

- ☞ Ua 140 I.
- ☞ Ua 143 I.
- ☞ (xxxx) Magyarország története II. Budapest, 1971, 14 I.
- ☞ Egyed Ákos, Falu, város, civilizáció, 201. I.
- ☞ (xxxx) Egy nagyközség érdekei. Székely nemzet (Sepsiszentgyörgyi napilap), 1896. augusztus.
- ☞ Tanszlyas Márton. Gyergyó történeti néprajza, Bukarest, 1982, 85. I.
- ☞ Egyed Ákos. Falu, város, civilizáció, 199. I.
- ☞ Imreh István. Rendtartó székely falu, Bukarest, 1973, 171. I.
- ☞ Egyed Ákos. Falu, város, civilizáció, 221. I.
- ☞ Imreh István. i.m. 156. I.
- ☞ Miksa Ferenc. A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971, 164. I.
- ☞ Ua 176. I.
- ☞ Imreh István. Majorság gazdálkodás a székelyföldön a feudalizmus bomlás idején, Bukarest, 1956, 43. I.
- ☞ Nagy Imre. Népi erdőkielés történeti formái. Budapest, 1978, 109. I.
- ☞ (xxxx) Székely Nemzet, 1905, 87, 163. szám; 1966, 23. szám.
- ☞ Imreh István. Rendtartó székely falu, 290. I.

Comunitate sătească în Zagon la mijlocul sec. XIX.

(Rezumat)

Autorul tratează viața comunității din Zagon la mijlocul secolului al XIX-lea, în special sub aspectele ei economice. La început sunt prezentate problemele sociale de aici, existența celor trei păături sociale (nobili, țărani liberi, grăniceri, iobagi) și relațiile dintre acestea. Sunt cuprinse evenimentele de după Revoluția din 1848-49, respectiv problema iobăgiei și împroprietărirea țăranilor. În continuare sunt descrise organele locale de autoadministrare și atribuțiile lor, tradiția acestora fiind specifică pentru Secuime în general. Ultima și cea mai mare parte a lucrării se ocupă de viața economică a comunei, de principalele preocupări ale oamenilor de aici. Cea mai importantă ocupație era creșterea vitelor. Din cauza hotarului foarte mare al comunei, cel mai mult s-a dezvoltat creșterea animalelor. Agricultură, datorită terenurilor restrânse utilizabile pentru această îndelețnicire, era mai puțin importantă. Datorită existenței unor întinse teritorii împădurite, o ocupație răspândită a constituit-o exploatarea pădurilor. S-au ocupat de confecționarea cherestelei, șindriile, clorurei de potasiu, etc. Tot prin bogăția

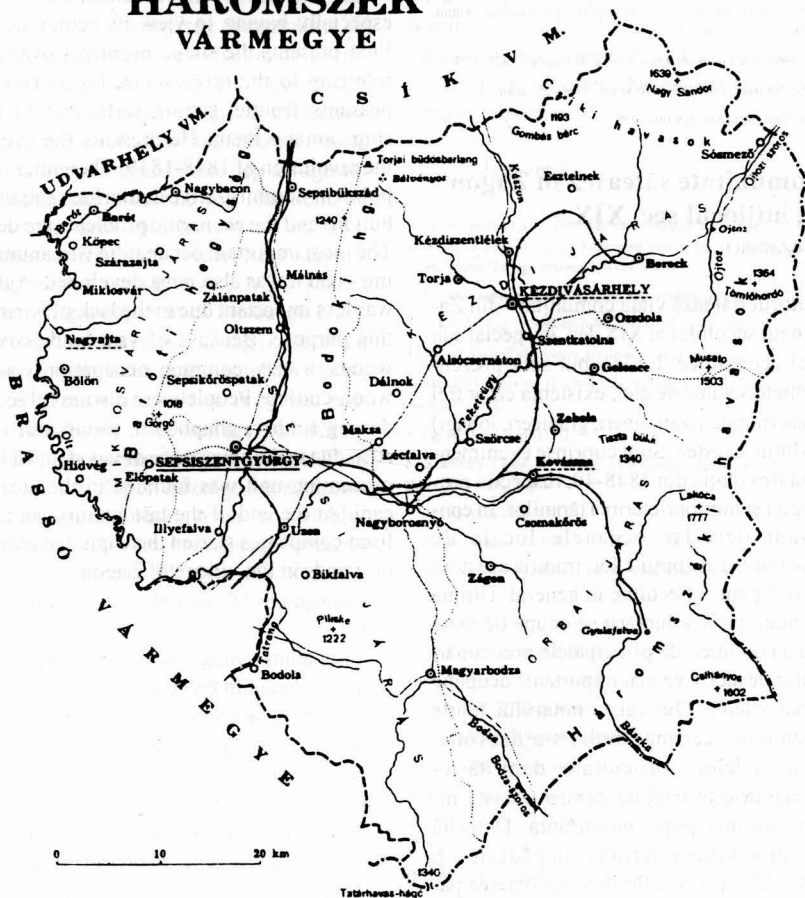
în lemn se explică și înființarea în 1847 a unei glăjerii de sticlă în hotarul numit Barcani. La sfârșitul secolului trecut a început și exploatarea capitalistă a pădurilor comunei Zagon.

The Village Community in Zagon (Covasna County) around the Middle of the 19th Century

(Abstract)

The author deals with the life of the Zagon community around the middle of the 19th century, especially having in view its economic aspects. First presents the social problems of the place - referring to the three social layers (nobles-free peasants, frontier guards, serfs) and the relationships among them. He presents the events after the revolution of 1848-1849. Thereafter the local-political-administrative authorities and their attributions and the economic problems are described. The most important occupation was animal breeding - and it was also most developed. Agriculture was less important due to the lack of territories for this purpose. Because of vast lands covered by woods, a very common occupation was that of wood-cutting. People were also involved in producing timber, chapboard, potassium chloride. Also due to the abundance of wood, in 1847 a glass processing unit was founded in the area of Barcani. At the end of the last century some specialised companies started the capitalist exploitation of woods in the village of Zagon.

HÁROMSZÉK VÁRMEGYE

A székelyek az 1848-1849-es forradalomban és szabadságharcban

Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc a székely történelemnek éppoly meghatározó fejezete, mint az a magyar történelemnek. A forradalommal véget ért a székely rendi társadalom több évszázados korszaka, s kialakultak a polgári társadalom fejlődésének a lehetőségei és keretei. Ugyanakkor 1848-1849-ben a székelység végképp kijelölte a helyét az egyetemes magyar nemzetben. Röviden: 1848-cal véget ér a középkori székely nemzet története, a natio siculica, aminthogy megszűnt az erdélyi három nemzet rendszere is, amelyen Erdély alkotmánya több évszázadon át alapult. A modell, példa, amelyhez a székely fejlődés Erdélybe ágyazottan több-kevesebb sikerrel ezentúl igazodni próbál, nem más, mint a nyugateurópai civilizáció, a polgári világ. Ez a világ már régen nem ismeretlen az erdélyi magyarság és székelység számára. Széchenyi könyvei és eszméi már a harmincas években elterjedtek körében, s Bölöni Farkas Sándor is felfedezte az egész magyar értelmiség számára az amerikai demokráciát.

A múlt meghaladásának szükségességét jól látta a liberális magyar nemesi-értelmiségi elit, Erdélyben is és a székelységben is. Éppen ezért habozás nélkül bekapcsolódott az európai forradalom hullámába, amely 1848. márciusában Párizs felől Bécsen és Pesten keresztül Erdélybe is eljutott.

Hogyan viszonyult a magyar forradalom társadalmi és nemzeti programjához a székelység,

milyen sajátos kérdések vártak megoldásra saját kebelében, mit várt az erdélyi és az egyetemes magyarság a székelyektől 1848-ban? Hogyan tudott - egyáltalán eleget tudott-e tenni ezeknek az elvárásoknak a székelymagyarság? Ezekre és számos más kérdésre kell keresnünk a választ az 1848-49-es évek történetét kutatva.

Először azonban nézzük meg, hogy milyen volt a Székelyföld, a székely társadalom helyzete 1848 előtt, hogy aztán számba vehessük a forradalmi években bekövetkezett változásokat.

Mint közismert, a Keleti-Kárpátok erdélyi előterében, a Maros, a Nagy- és Kisküküllő, valamint az Olt folyó felső és középső terein elhelyezkedő Székelyföld négy székre oszlott, ezek Háromszék, Csíkszék, Udvarhelyszék és Marosszék. A Székelyföldre tartozott a távolabbi kis Aranyosszék is. A székelymagyarság létszáma, az 1840-as évek végén mintegy 400 ezer főnyi volt. A székely társadalom századokra visszamenően földművelő-állattenyésztő társadalom, amelynek adekvát településformája a falu volt. A székelységnek több mint 90 százaléka az említett székek 435 falujában élt. A városok fejlődése messze elmaradt a szász városokhoz viszonyítva, de mégis jelentős céhipari és művelődési központ Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Sepsiszentgyörgy, céhes ipara által Kézdivásárhely is. Erről a földművelő székely társadalomról mégis nehezen volna elmondható, hogy tipikus földművelő társadalom volt. A feudalizmus korában ugyanis a tipikus földművelő társadalmakat alapvetően a jobbágyrendszer határozta meg, mint Erdélyben a román társadalmat, vagy a magyarországi magyar társadalmat. A Székelyföldön viszont a jobbágyrendszer, bár elterjedt volt, nem lehetett meghatározója a társadalom jellegének, mert *a székelységnek valamivel több mint a felét különböző szabad társadalmi kategóriák tették ki. A szabad székelység: szabad földművelők, határőri rendűek, kisenemesek, városi polgárok, kívül maradtak a feudális függőségek formáin, számukra 1848-ban a társadalmi szabadság kérdése másként tevődött fel, mint a politikai jogok nélküli, földesúri hatalom alatt élő jobbágyosság és szellérség számára. A jobbágyosság mindenekelőtt társadalmi szabadságot akart, minden más kérdéshez való viszonyulását a fel-*

szabadulása határozta meg. A határoni rendszerben élő csíkszéki és háromszéki székely szabadok attól a Habsburg-hatalom által 1764-ben rájuk kényszerített tehertől (fegyverviselés) szerettek volna megszabadulni, amelynek történetét a madéfalvi vérfürdő emléke kísérte, és amely számára az idegen elnyomást (idegen tiszttek, német vezényleti nyelv) is jelentette. A határovezetten kívül maradt Maros- és Udvarhelyszék, nagyrészt Aranyosszék szabad földművelői, a korábbi lovas- és gyalogrendű székely családok leszármazottai, a közös *teherviselés polgári programjéért lelkesedtek*, mert a székely rendiségben túlszaporodott fő-, közép- és kisnemesi családok privilégiuma, a tehermentesség a nem kiváltságos, szabadparaszti rend (és a jobbágyság) túlzott adóztatását, megterhelését vonta maga után. S mit akart a székely vezetőréteg: a fő- és középnemesség, a hivatali értelmiség?

A reformkori nemzeti mozgalom a vezető székely társadalmi kategóriát megosztotta. A nemzeti liberális mozgalom fő- és középnemesi vezetői id. Bethlen János (1792-1851), if. Bethlen János (1811-1879), Pálffy János (1804-1892), mindnyájan Udvarhelyszékből, Berzenczey László (1820-1884) Marosszékből, Balási József (?-1855), Mikó Mihály (1817-1881) Csíkból, Háromszékből Szenkeresztzi Zsigmond, valamint a szabadfoglalkozású liberális értelmiség: ügyvédek, papok, kollégiumi tanárok, mint Berde Mózes (1821-1893), Fábíán Dániel, már korábban bekapcsolódtak az erdélyi magyar nemzeti mozgalomba. A polgári átalakulást a székely-magyar nemzeti mozgalom is a Magyarországgal való egyesülés által vélte biztosíthatónak. Nem véletlen Széchenyi befogadása, Kossuth egyre nagyobb népszerűsége, s Wesselényi Miklós politikájának támogatása a székely vezetőréteg által. Bár ez a mozgalom terjedt, a konzervatívok befolyása erős volt még. Különösen Apor Lázár báró (1784-1868), a későbbi erdélyi kancellárhelyettes, Apor Károly nagybírtokos, P. Horváth Albert (1800-1874) háromszéki, Matskási Lajos udvarhelyszéki, Tholdalagi Ferenc (1803-1864) marosszéki, valamint Dindár Antal aranyosszéki főkirálybíró, mindnyájan a Jósika Samu (1805-1860) és öccse Jósika Lajos (1807-1891) által vezetett erdélyi konzervatív párt támogatói, teljesítették meg a székelységben a

nemzeti liberális mozgalommal szembeszegülő konzervatív társadalmi erőt. A konzervativizmus katonai támasza volt Erdélyben a Nagyszebenben székelő császári főhadparancsnokság, Puchner (1799-1852) fővezérrel az élén. A konzervatívok számítottak a két román határovezred mellett a csíki és a háromszéki gyalogezredek, valamint a székely huszárezred tiszti karára is. A Gubernium, amelynek elnöke a tudós Teleki József (1700-1855) főkormányzó, szintén a konzervatív Erdély megőrzésének eszköze, de nem idegen mégsem az alkotmányos reform gondolatától, sem a magyar nemzeti gondolattól. Aminthogy a Nagyszebenben székelő, s 1848-ban Mikó Imre (1805-1876) vezetése alatt Erdélyi Kincstár tisztviselői kara is ingadozik a kor két nagy irányzata: a konzervatív, illetőleg a nemzeti liberális mozgalom között.

2.

Az 1848 előtti békés évtizedekben a liberális reformmozgalom az erdélyi országgyűlésen háttérbe szorították a Bécs támogatását élvező konzervatívok. Akik még hosszú konszolidációt reméltek, mint a bécsi udvar és Metternich kancellár. De helyett "vihart arattak, mert szétvetettek", akkor, amikor az alkotmányos, békés reformok útján még sok mindent - talán mindent - megoldhattak volna. Egy bizonyos: 1848-49-ben kevesebb vér folyt volna Erdélyben, ha Wesselényi-éket el nem nyomja Bécs és az erdélyi konzervatív csoportosulás.

A "vihar" 1848 márciusával érkezett Erdélybe. De a vihar szó voltaképpen nem is illik Erdély márciusi forradalmára, hiszen békés, alkotmányos formákban kezdődött, s ha mégsem helyteleníthető a használata, az azzal áll összefüggésben, hogy a békés formákat hamarosan erős társadalmi és nemzeti konfrontációk váltják fel, hogy 1848 őszén Európa legvéresebb polgárháborúja düljön fel a történeti Erdély kies tájait, nemrég még pátriarkálisnak tűnő falvait, városait.

De térjünk vissza a Népek Tavaszának nevezett márciusához.

A bécsi és pesti forradalom híre 1848. március 20.-án egyszerre érkezett meg Kolozsvár-

az Erdélyi Nagyfejedelemség fővárosába, ebbe nagyrészt magyarok által lakott nagy múltú városba, ahol az erdélyi magyarság vezető rétegének nagyobb része tartózkodott. Ez megkönnyítette a helyzetüket; azonnal összeült a liberális ellenzék tanácskozni a teendők felett. Miután az ellenzék el Bethlen János vezetésével már összeállította az erdélyi magyar nemzeti mozgalom programját, megjelent a gyűlésen Jósika Lajos, s az erdélyi konzervatívok nevében egyetértését nyilváníttotta a programmal, amelyről 23.-án közös nyilatkozatot adtak ki. Ezt nevezték kolozsvári programnak, amely a következőket tartalmazta: hívják össze minél hamarabb Erdély országgyűlését, hogy sürvényt hozzon a köztelhervisélsről, a törvények előtti polgári egyenlőségről, a jobbágyfelszabadításról és a székely nemzet sérelmeinek orvoslásáról. És mindenekelőtt mondja ki Erdély unióját Magyarországgal. Tehát a program: unió és társadalmi reform. Ez volt az első erdélyi reformcsomag, amely a március 15.-i 12 ponttal és a Pozsonyban elfogadott törvényekkel együtt végig az erdélyi események központjában áll: a magyar és székely törvényhatóságok és a magyar és székely-magyar társadalom gyorsan elfogadta, ereje vég-ső megfeszítésével harcolt életbe léptetéséért, míg a román és szász társadalom többsége, kezdeti egyetértés után szembefordult a kolozsvári magyar programmal. Többséget mondunk, mert az erdélyi románság közt mindig voltak s nem jelentéktelen számban olyanok, akik bár feltételeiket hangoztatták, főként a román nemzeti jogok biztosítását illetően, kitartottak a magyar forradalom mellett.

A székelység 1848 tavaszán a székek és a városok közgyűlésein megvitatta és elfogadta a már említett kolozsvári programot. A hatóságai fórumokon a konzervatívok mindenütt háttérbe szorultak és a kezdeményezést határozottan átvette a korábbi liberális ellenzék, amely sietett maga mögé felsorakoztatni a székelység tömegeit. A legkonzervatívabb két fő királybíró: Matskási Lajos Udvarhelyszéken és Dindár Antal Aranyosszéken kénytelen megválni tisztségétől, helyükbe közismert reformpártiak lépnek, íj. Bethlen János az előbbiben, illetőleg Zeyk József (1806-1852) az utóbbiban. Az európai forradalom híre, a nagyhatalmú Metternich bukása, a pesti forradalom

győzelme, a felelős magyar miniszterelnök Batthyány Lajos kinevezése nagy lelkesedést váltott ki a közvéleményben. A korábban csendes székely városok utcáit tüntetők lepik el, igazi társadalmi fórumokká változtatva a főtereket.

Marosvásárhely kezdte, ahol az ott gyakorolkoskodó jogásziifjúság március 22.-én gyűlésen mondja ki Horváth János ellenzéki képviselő védnöksége mellett, hogy magáévá teszi a pesti ifjúság 12 pontját. Csatlakoznak a magyar joggyakorlokhoz románok és szászok is, köztük a később nevezetes Avram Iancu (1824-1872), Papiu Ilarian (1828-1878) és mások, akik a jobbágyfelszabadítást első teendőnek nyilváníttották. Ekkor még az ott tartózkodó szász ifjak sem utasították el a pesti 12 pontot, így az uniót sem. 25.-én a városban tüntettek, este fáklýásmenet volt, forradalmi dalokat énekeltek. Április elsején Székelyudvarhely főterét is nagy néptömeg lepte el. A szónok a megbukott Metternich rendszerét, mint "a nép zsírját szívó, az erkölcsöket megmérgező, a hatalmat csak egy néhánynek kezében összpontosító" rendszert bírálta. Pálffy János, a székely ellenzék kiemelkedő vezéralakja a népgyűlésen kijelentette: boldog, mert ezután nem fog herekényt élni az ország javaiból, hanem annak terheit hordozva, jövőjét a köznéppel együtt munkálja. Udvarhelyszék nemesi rendje 1848. március 30.-án elhatározta, hogy lemond nemesi címeiről, s a közterhekből részesedni kíván. Csíkbán április 12.-én, ugyancsak nagygyűlés keretében, új erő lépett fel: a határórkatonaság képviselői követelik a 84 éve tartó terhes határori intézmény megszüntetését. Mikó Mihály (1817-1881) helyettes főkirálybíró egyetértett, de a váltakozások csendes bevárására kérte a népet. Háromszéken a székely társadalmi rendek közötti nézeteltérések belső forrongás lehetőségét vetítették előre, ezért itt a feszültségek csökkentése volt napirenden, hogy korszerű reformok megvalósítását el lehessen kezdeni. Így is történt. Háromszék közgyűlésén, április 11-12.-én minden társadalmi rend képviseltette magát. Abban nem volt véleménykülönbség, hogy a pesti 12 pontot s a kolozsvári programot Háromszék elfogadja, ebben a kérdésben egyöntetű igen volt a közgyűlés állásfoglalása, de a hogyan kérdésben jelentős véleménykülönbség mutatkozott. A

mérsékelt szabadelvű nemesség Szentiványi György képviselővel az élen itt is az alkotmányos formák betartására hívta fel a népet, de a határőrkatonai képviselők közbevágtak: "Megcsalatumk, mint valánk csalva 84 év óta". A közgyűlés vezetői érvekké csendesítették le a katonai rendek képviselőit, hogy végül a közgyűlés elfogadja azt a programot, amely 1848 tavaszán a legfrappánsabban fejezte ki az egész székelység akaratát. Az elfogadott program a következő pontokat tartalmazta: *az unió megvalósítása; a közterhekben a hon minden fia részesedik; egyenlő polgári és vallási szabadság jár mindenkinek; az úrbéri viszonyok kárpótlás mellett teljesen megszüntetendők; a székelyföldi határőrkatonai rendszer megszűnik és helyette nemzetőrséget szerveznek.* Vítán felül: a feudalizmus és rendiség, valamint az abszolutista kormányzati rendszerek végét jelentette ez a program, amely egyben megalapozta a székely társadalom polgári átalakulását.

3.

A forradalmak természetrajzához tartozik, hogy kitorérésük idején nagy a lelkesedés, sok romantikus elképzelés születik, mert minden megvalósíthatónak tűnik. De a szónoklatok, fáklyás menetek, közös ebédek ideje gyorsan lejár, aztán a szürkébb hétköznapi gyakorlati tevékenységére tevődik a hangsúly. Ekkor jönnek a komplikációk, amikor rendszerint kiderül, hogy az érdekegyeztetés reformkori jelszava milyen nehezen megoldható feladat. S amikor, mint Erdélyben is, a nemzeti érdekek is összeütköznek, a társadalmi és nemzeti kérdések szálai összekuszálódnak, a gyors és bátor cselekvés a sikernek egyik fő feltételévé válik. Nos, úgy látjuk, hogy Erdélyben túlságosan elhúzódtak az előkészületek, teret engedve a forradalom ellenségeinek, hogy az első megrettenésükből felocsúdvá, szervezkedni kezdjenek, rendezzék soraikat, majd szembeforduljanak a forradalommal. Igaz, hogy ami Erdélyben történt, az nem írható mind saját számlájára.

Az átalakulás törvényes fórumának, az erdélyi országgyűlésnek az összehívását a liberális magyar ellenzék, köztük a székelyek is már a márciusi napokban kérni és követelni kezdték, de Bécs

ellenállását csak nehezen és később sikerült legyőzni. S akkor is csak úgy, hogy Teleki József főkorományzó önhatalmúlag hirdetett országgyűlést, melynek megnyitását május 29.-re tűzte ki. Ezt aztán az udvar is jóváhagyta. De a kéthónapos késés máris nehéz helyzetet teremtett; áprilisban és májusban tömegessé váltak a jobbágymozgalmak, s a kamarillától kiinduló propagandának sikerült elhitetnie a köznéppel, hogy a jobbágyi terheket nem a magyar forradalom, hanem a császár törli el. Annál inkább hatott ez a propaganda, mivel a május 15-17.-i balászfalvi Román Nemzeti Gyűlés már feleskette a románságot a császár iránti hűségre, kijelentve, hogy még tárgyalni sem hajlandó az unióról mindaddig, amíg az erdélyi románságot nem nyilvánítják bevett, önálló nemzetté.

Végül, ha késlekedve is, május 29.-én Kolozsváron megnyílt az utolsó erdélyi rendi országgyűlés. Ott voltak Erdély magyarságának ismert képviselői, akik a megelőző két évtizedben a reformmozgalmat vezették: Wesselényi Miklós (1796-1850), Kemény Dénes (1803-1849), id. Bethlen János, Szász Károly (1798-1853) és mások. Ez az országgyűlés hozta meg az átalakulás törvényeit; megszavazta az uniót, a törvény előtti egyenlőséget, a jobbágyfelszabadítást, a szabad sajtót, törvényt hozott a választói jog kiterjesztéséről. Ezek a törvények véget vetettek a feudalizmusnak, a rendi kiváltságoknak, s megalapozták Erdély polgári átalakulását. Megoldás nélkül maradt viszont Erdély egyik legsúlyosabb kérdése, a nemzetiségi kérdés, amely inkább birodalompolitikai problémává, az 1848-as forradalom gordiuszi csomójává vált.

Ezek ellenére a kolozsvári országgyűlés elvégezte a legalapvetőbb feladatát. A jelenlévő 22 szász és 5 román képviselő is megszavazta a törvényeket, az uniót is, de - amint rövidesen kiderült - a román és a szász vezetőréteg nem értett egyet az unióval, s csak idő kérdése volt, hogy a kamarilla a maga oldalára állítsa mind a román, mind a szász nemzeti mozgalmat.

A székelység képviselői: Berde Mózes, Mikó Mihály, ifj. Bethlen János, Pálffy János és mások azt is kérik, hogy a székely katonaság ügyét oldja meg elfogadható módon az országgyűlés. De

ebben a kérdésben csak elvi döntés született, mert az események azt mutatták, hogy szükség van a székely fegyveres erő megtartására. Tetézte a bajt, hogy a székelyföldi jobbágságnak csak töredéknyi részére terjedt ki a jobbágyfelszabadító törvény, mivel az ún. székely örökségen - az ősi székely magánbirtokon - települt jobbágyot kivették az úrbériség fogalomköréből. Emiatt nagy elégedetlenség keletkezett a székelyföldi jobbágság számára.

4.

A magyar közvélemény, sőt a politikai vezetők körében is élt valamiféle olyan elképzelés, hogy a Székelyföldön minden rendben van, hogy ott nem osztják meg belső ellentétek a társadalmat. Emiatt nagyok voltak az elvárások is, főként a székely katonai erő iránt. Következésképpen, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország déli határait veszély fenyegeti, Batthyány miniszterelnök a székelyeket is segítségül hívta a veszély elhárítására. Május 19.-én felhívással fordult hozzánk, hogy küldjenek kebelükből önkénteseket a szervezendő magyar hadseregbe. A felhívást Gál Sándor (1817-1866) miniszteri katonai tanácsadó, a Székelyföld későbbi katonai főparancsnoka, valamint Klapka György (1820—1892) százados, később Bem tábornok helyettese, vitte a Székelyföldre. Klapka részletes beszámolójából ismerjük a küldetés lefolyását. Jelentése szerint a székely fiatalok közt mindenhol lelkesedést tapasztalt, de a széki tisztségek visszafogottságot mutattak, és ez nem kis zavart keltett a közvéleményben. Arról volt szó, hogy a küldöttséggel egyidőben érkezett meg a Gubernium átirata Kolozsvárról, gyanúsaként véltve az említett küldöttek tevékenységét, mivel azok nem jelentették az erdélyi központi szervnél küldetésük célját.

Legeredményesebben Háromszéken működtek: itt három népgyűlést rendeztek, és egyiken Dobay ezredes, a második gyalogezred parancsnoka kijelentette, hogy kész segítséget nyújtani a magyar forradalom vezetésének, amikor arra felszólítást kap. A háromszéki jobbágság már említett elkeseredését úgy sikerült megszüntetni, hogy Pünkösti Gergely (1822-1912) őrnagy, nyilvánvalóan nem csak saját véleményét fejezve ki, kihirdette, hogy Háromszéken ettől a naptól kezdve megszűnik a robot. Fokozatosan kialakult Háromszéken az a belső társadalmi egység, amely aztán lehetővé tette az eredményes cselekvést. A nyár folyamán megkezdődött a katonai együttműködés is a székelység és a magyar kormány között: a háromszéki gyalogezred egy zászlóalja és egy huszárosztály júliusban csatlakozott a magyar haderőhöz, s ugyanezt tette augusztusban a csíki ezred egyik zászlóalja is. Ezek az egységek részt vesznek a Jelačić elleni harcokban, és majdan Bem erdélyi hadjáratában kiváló helytállással érdemlik ki a fővezér többszöri elismerését. De ez még messze van.

Erdély viszonylagos csendes nyarat 1848 őszén hatalmas polgárháború követte (története még megíratlan, irodalmi feldolgozása sincs, pedig Margaret Mitchel "Elfújta a szél" című regényéhez fogható témát kínál. Természetesen nem a csatabárd kiásásáért, hanem a tanulságok levonása érdekében volna jó megírni ennek történetét). Valóban, elfújta a szél a tavaszi hónapok testvériség-illúzióját.

A polgárháború kezdeteiről eltérő véleményeket olvashat az érdeklődő a magyar, vagy román, illetőleg a szász történetírásban, amelyek olykor nyíltan, máskor hallgatólagosan, de mindig a másik félre háritják a nagy véráldozattal járó katasztrófának az ódiúmat. (Szerencsés kivételnek tartjuk a háromkötetes Erdély történetének megfelelő részét, amelyet Miskolczy Ambrus írt.) Legjobb módszer, ha az eseménytörténethez fordul a kutató, és a kronológiai sorrendet lehetőleg szem előtt tartja.

1848. szeptember 11.-ét írtak, amikor Jelačić főerői Bécs tudtával, engedelmeivel, sőt megbízatásával átkeltek a Dráván, hogy elnyomják a magyar forradalmat. Szeptember 14.-én a Bécsből visszatérő Urban alezredes nyomban átveszi a 2. román határezered parancsnokságát, lázadónak nyilvánítja a magyar kormányt, megtagad minden engedelmességet Erdély képviselőinek és megkezd a román népfelkelés szervezését. Naszódon egymás után esketi fel Észak-Erdély falvait, köztük magyarokat is (amelyeket részben, vagy többségben erőszakkal hajtanak Naszódra), a császár

hűségére és a magyar kormány ellen. A Naszódra vonuló parasztok magukkal hurcolják számos falu földesurát, református papokat, tisztviselőket, bántalmazzák őket, Naszódon pedig Urban ítéelkezik felettük. Megmozdul az első román határőrezred is, ugyanígy cselekedve Balázsfalva körzetében. A Gubernium és Vay Miklós (1802-1894) teljeshatalmú kormánybiztos hol egyezkedni próbálnak Urbannal, aki gögösen és megalázóan elutasítja, hol erőszakhoz nyúlnak, mint korábban is, mint Aranyoslónán, szeptember 11.-én, amikor katonaság nyomta el a magyar sorozóbizottság működése ellen felkelt román parasztmegmozdulást. Szeptember 16.-án a Szász Nemzeti Egyetem is megtagadja az engedelmességet a magyar kormánynak. Szeptember 15-25. között egy újabb (a harmadik) balázsfalvi gyűlés 15 román légió, azaz 195.000 felkelő felfegyverezését határozza el. S bár Puchner, a császári haderő főparancsnoka csak később hagyja jóvá ezt a tervet, gyakorlatilag máris megkezdődött a román népfelkelés. A magyar nemesség s a hivatalnokai kar menekül a falvakból a magyar városokba. Számos kastélyt felégetnek, kifosztanak a felkelők. A magyar városok szervezik a nemzetőrségeket, amelyek ki-kicsapnak a felkelő alakulatokra; október 12-13.-án a kolozsvári, illetőleg a marosvásárhelyi ideiglenes rögtönítélő bíróság kivégeztet négy román felkelőt, köztük Bătrâneauu prefektust. Olaj volt a tüzre... A felkelés általánossá válik, az erdélyi magyarság kétségbeesve fordul a székelységhez segítségért. Ilyen körülmények közt kerül sor az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés megtartására.

5.

A székelyeket Berzenczey László kormánybiztos, maroszséki középirtokos nemes, országgyűlési képviselő hívta egybe. A Gubernium, amelynek elnöke ekkor gróf Mikó Imre volt, először ellenezte, majd maga is bekapcsolódott a székely nagygyűlés szervezésébe. Október 16-18.-án mintegy 60.000 székely gyűlt össze az öt székely székből, a többség Udvarhelyszékből, Csík- és Háromszékből. Marosszékből kevesen, Aranyosszékből pedig éppenséggel csak küldöttség indulhatott útnak a már fennálló polgárháborús ál-

lapotok miatt, hiszen az utakat ellenőrző román népfelkelő csapatok éberségének, többször ellenállításának a leküzdésével juthattak el az udvarhelyszéki Agyagfalvára. Egyébként nem véletlenül gyülekeztek a székelyek a Nagykükküllő mellett fekvő agyagfalvi réten. Itt ugyanis már többször tartottak a történelem folyamán székely nemzetgyűlést, a legnevezetesebbet 1506-ban.

1848 októberben Agyagfalván jelen voltak a székely társadalom rétegeinek a képviselői: a nemesi rend, a városok, a falvak népe, s ott volt a három székely határőrezred is. Utóbbinak különösen nagy a jelentősége: a határőrezredek ugyanis még mindig az osztrák katonai főparancsnokság, a General Commandó alá tartoztak, s Puchner főparancsnok határozottan megtiltotta, hogy a székely ezredek Agyagfalvára menjenek. A székely főtisztek aggályoskodtak, mert szerették volna elkerülni a nyílt szakítást a főparancsnoksággal, mégis a háromszéki ezred parancsnoka, Dobay Károly ezredes, valamint Sombori Sándor, a huszárezred parancsnoka engedett a közkívánatnak, és Agyagfalvára vezette az illető ezredek. A csíki ezred főparancsnoka, Dorsner ezredes tulajdonképpen a császári főparancsnokszághoz húzott, de kénytelen volt engedelmességni a főmegnyomásnak, így a csíki ezred sem hiányzott Agyagfalváról. Agyagfalván gyülekeztek a nemzetőri csapatok is, amelyeknek választott tisztek álltak az élén.

Az Agyagfalván összegyűlt székelyeknek sorsdöntő kérdésekben kellett állást foglalni: meg kellett határozni a székelység helyét a magyar forradalom és a kibontakozóban levő ellenforradalom viszonyában, részvételét az erdélyi magyarság önvédelmi harcában, kifejezésre kellett juttatnia az erdélyi népek iránti szándékát. A nagygyűlés határozatai mind rövid távon, mind perspektivikusan történelmi jelentőségűek voltak. A nagygyűlés elnökéül a Gubernium gróf Mko Imrét nevezte ki, de a székelység ragaszkodott ahhoz, hogy szabadon választott elnöke legyen - és maga választotta meg elnöknek ugyancsak gróf Mikó Imrét, aki nagy népszerűségnek és tekintélynek örvendett a székelymagyarság körében, bár túlzott óvatossággal az utóbbi időben sokan nem értettek egyet. Így Berzenczey László sem, a gyűlés összehívója, aki szintén székely nemes, akárcsak Mikó Imre, s akit

szónoki tehetsége s daliás alakja miatt székely Kossuthként is emlegettek a kortársak; főleg mégis azért nevezték így, mert Kossuth Lajosnak hűbéli híve volt. Őt a székely köznép valósággal hátrányozta. A tanácskozást a kettőjük - Mikó és Berzenczey - mögé csoportosulók küzdelme jellemezte.

Berzenczey eredetileg azzal hívta össze a székelyeket, hogy önálló székely kormányt válasszanak, hozzanak határozatot az ősi székely szabadságjogok mikénti visszaszerzéséről, s hogy székely katonai tábort szervezzenek. Mikókék más programot ajánlottak, nevezetesen a magyar kormány és a magyar király iránti hűség kinyilatkoztatását, békés szándékuk kifejezését Erdély népe iránt, határozat elfogadását védelmi ügyekben. Végül a két irányzat összevetéséből kompromisszumos határozatok születtek. A gyűlés hiteles jegyzőkönyve szerint a székelység kifejezésre jutatta, hogy Magyarországon és az erdélyi részeken a kamarilla működése odavezetett, hogy "az ország békés polgárait nemzetiség színe, ütügye alatt egymás ellen lázították, annyira, hogy az egymással századok folytán békében élt nemzetiségek, egymást fegyveres erővel megtámadni részint készülnek, részint már meg is támadták és nyílt háborút folytatnak". Így volt: *Erdélyben a polgárháború gyakorlatilag már az agyagfalvi gyűlés előtt megkezdődött.*

A tanácskozás első napján a székelyek hűségüket tették a magyar alkotmányra és a királyra, békére hívták fel a románokat és szászokat. A székely társadalom belső ellentéteinek megoldására hozott határozat kimondotta: jogban és kötelezettségben a Székelyföldnek minden lakója egyenlő; a székely határvári rendszer megszűnik, a megszervezendő haderő a császári katonai főparancsnokságtól elszakad s csak a magyar minisztériumnak engedelmeskedik. Ezek a határozatok kijelölték a székelység helyét a magyar nemzetben: a teljes jogegyenlőség kimondásával a magyar polgári forradalom alapelveit kiterjesztették a székelységre, feloszlatták a székely rendi natiót, nemzetet, ezzel a székelyek egyenként, polgárokként integrálódtak a magyar nemzetbe, amelyhez a középkor óta mint külön státussal bíró magyar etnikum, rendi nemzet tartoztak.

Miközben a tanácskozás folyt, folyamatosan jöttek a polgárháborús hírek, hogy magyar családokat hurcolnak Balászfalvára és Naszódra, hogy Urban Marosvásárhely ellen készül a közeli Szászrégenből, amelyet már korábban megszállva tartott. Ezért Berzenczey és pártja a székely katonai tábor megalakulását elfogadtatta a nagygyűléssel, s megfelelő előkészület nélkül a négy dandárra osztott, mintegy 30.000 fős székely katonai erő kiindult a megtámadott erdélyi magyarság védelmére, és a Székelyföldet bekerítéssel fenyegető császári erők visszaszorítására. Kezdeti sikerek után azonban a nagyrészt újoncokból s kiképzetlen népből álló felkelő csapatok fegyelme megbomlott, s a már bomladozó székely haderő Marosvásárhelynél Gedeon tábornoktól súlyos vereséget szenvedett. Ehhez a fegyelem megbomlásán kívül hozzájárult az, hogy a székelység egyetlen ágyúval sem volt felszerelve, hogy a katonatisztek nagy része passzív volt, mert kényszer alatt vállalta a katonai akciót. A kényszer Berzenczey alkalmazta, aki a forradalmároknak ahhoz a típusához tartozott, akit Bibó István nagyon nem szeretett, olyan forradalmár, aki számára minden lehetséges, de a konkrét feladatok előtt tehetetlennek bizonyult. Az lett volna? Nem erről volt szó, hanem arról, hogy a hozzá nem értés, a katonai fegyelem semmibevétele s a fennhéjázás bosszulta meg magát. A szalmaláng-lelkesedés nem volt elegendő a tapasztalt osztrák tisztek által vezetett fegyelmezett, jól felszerelt császári sereg elleni sikerhez. Ilyenformán a székelység 1848 őszén nem tehetett eleget a magyarság elvárásainak, amelyek lehet meg is haladták ténylegesen erejét.

A székely katonai erő veresége súlyos következményekkel járt: Maros- és Udvarhelyszéket ellenség szállta meg, Csíkszékre a császári tisztek semlegességet kényszerítettek rá, miközben az erdélyi magyarság magára maradt, mert a császári katonai erő, a román és szász népfelkelés által is támogatva, kiszorította az erdélyi magyar katonai alakulatokat Erdélyből. Eközben irtóztató polgárháború folyt, amelyben a magyar nemzetőrsek lefegyverzése után a magyar nemesség és értelmiség, valamint tisztviselői családok tették az áldozatok zömét. Kisenyeden, Zalánán, Balászfalva és Naszód térségében, Körös-

bányán, Marosújvárt, majd a kalotaszegi peremvidéken október végén, november és decemberben több ezer magyar polgári lakossal végeztek a román felkelők és parasztok. Januárban Nagyegyed következett, ahol 600 halottja volt a Prodan és Axente prefektusok által vezetett légiók támadásának. Mindezekért, majd február-márciusban, magyar ellenakció követelt több ezer áldozatot a románság köréből. Eredetileg az emberölést, lopást, gyűjtogatást elkövetettek megbüntetése volt a cél, de közben ártatlan polgári lakosok is elpusztultak a falvakban végzett akciók során.

Mi történt eközben a Székelyföldön?

6

Említettük, hogy Marosszékét és Udvarhelyszékét megszállták a császári katonai erők, Csík megyességet fogadott a General Comandónak, Erdélyből a magyar fegyveres erő kivonult. Csak Háromszék határozta el az önvédelem megszervezését, s védte meg a szék földjét fegyveresen, nem rettenve meg a sokszoros túlerőtől.

Nem legenda, történelmi tény: a mintegy 100 ezer lakost számláló, kis Háromszék valóságos népszavazást rendezett 1848 november elején arról, hogy vállalja-e az önvédelemmel járó terheket és veszélyeket. A válasz egyöntetű: igen, vállalja. Puchner tábornok feladásra felszólító felhívását azzal utasítja vissza, hogy Háromszék nem támad meg senkit, de minden áron megvédi magát. Szervezetten cselekszik, levonta az agyagfalvi sereg súlyos vereségéből adódó következtetéseket. Kormányt választ, amelynek élén Berde Mózes ügyvéd, a határőr katonai rendek közt népszerű országgyűlési képviselő áll; a katonai ügyek irányítását Dobay Károly alezredestre bízták. A már meglévő katonai alakulatok mellé újabb nemzetőri csapatokat szerveztek, s védővonalat alakítottak a szék határainál. 10-12 ezer katonát vonultatott fel a határok mentén. Ott voltak a széthullott székely tábor legbátrabb alakulatai, a XII. zászlóalj (ebben a székely diákok, fiatalok), és a Mátyás-huszárok néhány osztagja. De még mindig kétséges volt, hogy a fegyveres önvédelemre sor kerülhet-e. A főtisztek vonakodtak vállalni a fegyveres harc

kockázatát; ágyú nélkül nem lehet sikeresen szembeállni az ellenféllel - mondták. Ekkor ajánkozott Gábor Áron (1814-1849) arra, hogy ágyút önt. A "lélesen ágyú" felkiáltás minden valószínűség szerint november 16.-án hangzott el a nagygyűlés székelyesedett széki közgyűlésén, Sepsiszentgyörgyön. Gábor Áron az Ojtozi-szoros bejáratánál fekvő iskolában szerezte ismereteit az ágyúöntésről, ahová a háromszéki határhozrend küldte. Most eljött az alkalom, hogy bizonyítson. Miután Berde Mózes is megbízatást kapott rá, a Dél-Hargita peremvidékén, Magyarhermány mellett, a Bodvaj nevű vaskohónál öntötte meg azt a két ágyút, amely végül el is döntötte a fegyveres önvédelem ügyét: az ágyúkat nyilvánosság előtt kipróbálta, és a sikeres bemutatkozás elképzelhetetlen önbizalmat adott a szék katonanépeinek. Van ágyunk is - mondták - nem vagyunk gyengébbek az ellenségénél. És ezzel megindult az önvédelem szervezete: a hadianyaggyártás központja Kézdivásárhely, ahol fejtett a céhes kisipar. Itt Gábor Áron irányítása mellett Turóczi Mózes (1813—1896) rézöntő műhelyében 64 ágyú készült, amellel löszér, mindenféle katonai felszerelés. A falvak egymással versengve ajánlják fel harangjaikat, hogy legyen ágyú az önvédelemre. Harangokból ágyúkat öntöttek. A határok őrző alakulatok ellátása a hajdani székely katonai rendszerre emlékeztetett, amikor a harcba induló katona két heti élelméről maga gondoskodott. Aztán a falvakban előállított élelmet társzekerekre szállították a Feketeügy, az Olt folyó, s a Rika-hegység körül állomásozó táborokba, az Ojtozi- és Tusnádi-szoros védőinek; minden falu a maga alakulatát látta el. Eközben létrejött a központi élelmezési szervezet is. Háromszék 1848 decemberében öt ütközetben verte vissza az ellenség próbálkozásait. Közben Heydte százados biztatására román népfelkelők felgyűjtották Köpec falut s 50 embert megöltek. Ez újabb erőfeszítésre készítette a széket: Gál Sándor vezetésével, s Gábor Áron székely tűzéreinek hathatós támogatásával, a Háromszék szélén fekvő Erdővidéken betört ellenséget a székegy haderő december 13.-án szétverte. Háromszék erőfeszítéseit benn az ún. Kiskomité, amely a legelészántabb forradalmárokat és szabadságharcosokat tömörítette, úgyszólván megkésztette: Gál Dá-

mel (1811-1861) illyefalvi születésű ügyvéd, országgyűlési képviselő, Bíró Sándor (1816-1877) republikánus rétyi pap, s mindenekelőtt Gábor Áron és sokan mások járták a falvakat, nem engedték eluralkodni az embereken a titokban harcaztatt reménytelenség hangulatát. Háromszék harca meghaladta a helyi jelentőséget, jelentős osztrák katonai erőt kötött le, amelyek nem fordulhattak ilyen körülmények közt Magyarország ellen. Pedig volt egy ilyen terv is. Éppen emiatt az ellenség újabb erőket összpontosított, december 24.-én nagy támadást indított; az ütközetet Hídvegnél a székely haderő elvesztette. Csak pillanatra rövid egy-két napra feledkezett meg ismét a székelység a fegyelem kötelező szabályairól és azt az ellenfél azonnal kihasználta. Arról volt szó, hogy karácsonyt ünnepelni sok katona hazaérkezett, hogy hazaszökött, lényegesen gyengítve ezáltal a védelmi vonalat. Egy vesztett csata elég volt ahhoz, hogy a Háromszéken is felülkerekedő békepárt tárgyalásokat kezdjen, és békét kössön 1848. december 28.-án. Ezt a békekötést Árapataki béke néven ismeri a történelem. Igaz viszont az is, hogy ez a béke nem volt megalázó, amennyiben ennek értelmében az osztrák főparancsnokság csapatai nem vonulhattak be Háromszékre. E békével véget ért Háromszék önvédelmi harcának első szakasza. A második szakasz a Bem erdélyi hadjáratáról szóló hírek megérkezésével kezdődött 1849 januárjában. Ezt már Háromszék az egész székelymagyarsággal és erdélyi magyarsággal együtt vívja.

7.

Bem tábornok 1848. december 20.-án indította meg az erdélyi hadjáratot, amely 1849. március 20.-án Brassó bevételével sikeresen befejeződött. Ekkor Puchner csapatainak utolsó egységei is elhagyták Erdélyt, csak Gyulafehérvár, Déva és az Érchegység maradt a császáriak, illetőleg az utóbbi Avram Iancu kezén.

Bem hadseregével érkezett vissza Erdélybe az a két székely zászlóalj és huszárcsapat, amelyek Batthyány miniszterelnök hívására 1848 nyarán mentek ki Magyarországra. Ez alakulatok kiváló szolgálatot tettek, hiszen már mind harcedzett emberekből álltak, s a Piski-i híd védelmét nem

kis mértékben bátor közbelépésük döntötte el. Mivel a magyarországi harcokban és az erdélyi hadjáratban soraik megritkultak, Bem tábornok Kiss Sándor (1809-1849) ezredes vezetésével a háromszékieket hazaküldte, majd a csíkiakat is, hogy újrarendezték soraikat, és segítsenek az önkéntesek toborzásában Bem hadserege számára. Az újoncozás januárban az egész Székelyföldön megkezdődött, s február 4.-én egy kisebb haderő Gál Sándor ezredes vezetésével el is indult, hogy Bem hadseregéhez csatlakozzék. Ütközben azonban a Brassóhoz közeli Prázmár térségében a háromszékiekből és csíkiakból alakult mintegy 6000 főnyi csapat cári dzsidás alakulatba ütközött.

Cári haderő Erdélyben, már februárban?

Igen, Bem sikeres hadművelete arra készítette Puchner, hogy a Havasalföldön állomásozó cári csapatoktól kérjen segítséget. De bizonyos megfontolásokból mégsem a katonai főparancsnok, hanem Nagyszeben és Brassó város küldöttsége - élén Şaguna ortodox püspökkel - hívta be az orosz haderőt. Ebből a haderőből indult el Háromszék felé az az egység, amely feltartóztatta Gál Sándor különítményét. Az új helyzetben Gál Sándor jobnak látta, ha visszafordul Háromszékre, és itt várja be a további fejleményeket. Végül február 19.-én csatlakozott a székely haderő Bem hadseregéhez, s aztán folyamatosan érkeznek maros- és udvarhelyszéki újoncok is. A székelység Szeben március 11.-i bevételénél kitűnően vizsgázott, mint sok utána következő csatában. Bem nagyra értékelte, szerette a székely katonát, nem csoda, hogy az áprilisban indított bántási hadjáratára is nagyrészt székelyekből álló haderővel vállalkozott. "A székelyek" című versében Petőfi, aki szintén ott volt a Bántásban, szép emléket állított a székely bátorságnak.

Mielőtt a bántási hadjáratba elindult, Bem tábornok elismerése jeléül látogatást tett Háromszéken. "Csaknem egy év óta első nagy honfi örömről vala" - írta Demeter József Háromszék önvédelmi rendszerének élelmzési biztosa. Nem volt különös előkészület, de amit tettek, ugyan-csak meghatotta a tábornokot: székely leánysereg virágkoszorút adott át ezzel a felirással: "A tábornok új által hősiég kiküzdött s még teljesen kivivandó szabadságunkért ajánljuk e koszorút".

Köszönete mellett Gábor Áronnak őrnagyi előléptetését bizonyító oklevelet nyújtott át, Kézdivásárhelynek nyomdát ajándékozott.

Bem tábornok Gál Sándor ezredest bízta meg a Székelyföld védelmének megszervezésével. A dolog sürgős volt, mert a kivert császári erők készültek visszatérni Erdélybe, és nem egymaguk jöttek, hanem a cári intervenciói hadsereg oldalán.

Az Erdélyben 1849 tavaszán alapított hat hadosztály közül a 6. alakult Székelyföldön, ez mintegy 5000 főből állt s 26 ágyúval rendelkezett. A székely hadosztály főparancsnoka Gál Sándor ezredes, a tüzérség parancsnoka Gábor Áron őrnagy. Feladata a Bodzai-, Ojtozi-, Gyimesi-, Tölgyesi-, valamint a Tömösi-, Törcsvári-szoros védelme volt. Nagyrészt székelyekből állt a brassói, valamint a besztercei hadosztály is. A Székelyföldön sietve kiszélesítették a hadiipari műhelyeket, és ezek felújították az erdélyi haderő hadfelszerelését. Jelentős megrendeléseket kaptak a marosvásárhelyi, kézdivásárhelyi, nagyszebeni céhek, különösen ruházati felszerelések előállítására. Kellott a sietség, mert június 18.-án a cári csapatok Lüders tábornok vezetésével megindították a támadásokat az erdélyi magyar haderő ellen. Egyszerre támadtak a Temesi-, Törcsvári-, Besztercei-, és egy nappal később az Ojtozi-szoroson. Az említett szorosok térségében állomásozó székely haderő nem tudott a koncentrált támadással szemben hasonló nagyságrendű összevont haderőt kiállítani. A túlerőben levő oroszok a Tömösi-szoroson áttörték a védelmet, több mint 300 székely, köztük Kiss Sándor ezredes főparancsnok vesztette életét. Itt álljunk meg egy pillanatra...

Arról, ami a szorosok áttörése után következett, azt írta az egyik legkiválóbb hadtörténészünk, Gyalokai Sándor, hogy nehezére esik ezekről az eseményekről szólni: kellemtelen téma, mert előzőleg már annyi hősiességről írtak egyesek (alighanem a legnagyobb székely, Orbán Balázs Székelyföldjére gondol), hogy most a realitásokra visszavezetni az olvasót szinte lehetetlen. E sorok írója is sokat tanulmányozta ezt a kérdést. Nemcsak az irodalom, hanem az eredeti források alapján is, és úgy látja, hogy az igazság ezúttal is valahol a középben van. Mert igaz, hogy a székely haderő nem tudta feltartóztatni a cári és osztrák

egyesült haderőt, de július 19. és augusztus 2. között, amikor a Székelyföldet az utolsó magyar katonai egység is elhagyta, több nehéz, nagy emberáldozattal járó ütközetet vállalt, bizony általában reménytelen helyzetben. De a csaták után újra rendezte sorait, s kétszer foglalta vissza Háromszéket a cáriaktól. Közben olyan helytállásról tett ez a maroknyi haderő tanúbizonyságot, mint a július 2.-i kökői csata, ahol elesett Gábor Áron ágyúöntő, a székely tüzérség főparancsnoka, vagy a július 5.-i sepsiszentgyörgyi ütközet, ahol két század honvéd, parancsnokával, Gyertyánffy Ferenc (1827-1849) századossal egy szálig elesett az egyik magaslati pont védelmében (Eprestető). S ne feledkezzünk meg arról a különítményről se, amely Tuzson (1825-1904) őrnagy vezetésével a kászoni hegyek közt, a Nyergestetőn egy napig még feltartotta az üldöző ellenséget, sok halottat hagyva a csatatéren. A becstületért. Ez volt a Székelyföld védelmében vívott utolsó kísérlet. Közben megtörtént július 31.-én a segesvári ütközet, s ott pusztult el Bem 3000 főnyi seregének jó része, ott tették jeltelen sírba Petőfi Sándor holt tetemét is.

Már csak a világsosi epizód volt hátra...

*

Milyen hát a székelység 1848-1849-es küzdelmének mérlege. Mit kapott és mit adott?

Küzdes, közdelem volt a javából. Amit kapott, azt főleg a társadalomtörténet értékeli nagyra: megváltoztatta túlhaladott társadalmi berendezkedését, s gyorsabb ütemben indulhatott el a több szabadságot ígérő polgári világ felé. 1848-1849 egyben nemzeti szabadságharc is volt, amelyben nagy véráldozatot és anyagi áldozatot hozott, akárcsak az ősszmagyarság. Mindennek ellenére vagy talán éppen ezért a székelymagyarság az 1848-1849-es forradalmat és szabadságharcot féltett nemzeti-történeti hagyományai közt tartja nyilván. Így véljük, hogy ez a hagyomány mai küzdelmének is egyik erőforrása.

Levéltári gyűjtemények

Csikszék Levéltára 1848/49-i iratok - Állami Levéltár Csikszere-

Háromszék Levéltárai: az állandó Bizottmány, a Tiszti Hivatal iratai, az Elnökség iratai, valamint a családi levéltárak - Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy

Kézdivásárhely, a Városi Tanács Jegyzőkönyvei - Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy

Országos Levéltár Budapest. Erdélyi Levéltárak. A Gubernium levéltára. Az országos biztosok levéltárai.

Udvarhelyszék levéltára, az 1848-49. évi iratok. Állami Levéltár Kolozsvár.

Nyomtatott források

Deák Imre: A szabadságharc története levelekben. Bp., 1943.

Kövári László: Okmánytár az 1848-49-i eseményekhez. Kolozsvár, 1861.

Revoluția de la 1848-49 din Transilvania I-V. București, 1977-1992.

Emlékiratok és feldolgozások

Bakk Endre: Kézdivásárhely és az ottani Jancsó családok története. Kézdivásárhely, 1896.

Bias István: Marosvásárhely a szabadságharc alatt. Marosvásárhely, 1900.

Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988.

Bözödi György: 1848 márciusa Marosvásárhelyen, Marosvásárhely és vártemploma. Bp., 1990. 179-195.l.

Dragomir, Silviu: Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-1849. I-II. Sibiu, 1944; III, V. Cluj, 1946.

Egyed Ákos: Háromszék 1848-49. Buk., 1978.

Egyed Ákos: A társadalmi kérdés Udvarhelyszéken az 1848-49-es forradalom idején. Aluta 1980. 155-170.l.

Egyed Ákos: Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és a zsellérkérdés történetéhez a Székelyföldön. Falu, város, civilizáció. Buk., 1981. 102-103.l.

Endes Miklós: Csik-, Gyergyó-, Kászonszékek (Csik megye) földjének és népének története. Bp., 1938.

Gyalokay Jenő: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. Bp., 1938.

Imreh István: 1849-es székely hadi lapok. Korunk Évkönyv, 1974.

Imreh István: Népi mozgalmak Háromszéken. 1848. Arcok, eszmék, tettek. 1848-49. Szerk. Dávid Gyula. Buk., 1974.

Jakab Elek: Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848-49-re. Bp., 1880.

Károlyi Dénes: Gál Sándor. 1848. Arcok, eszmék, tettek 1848-49-ben. Szerk.: Dávid Gyula. Buk., 1974. 258-277.l.

Kovács Endre: Bem József. Bp., 1854.

Kövári László: Erdély története 1848-49-ben. Pest, 1861.

Miskolczy Ambrus: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban. Erdély története III. Szerk.: Szász Zoltán. Bp., 1986. 1346-1424.l.

Nagy Sándor: Háromszék önvédelmi harca 1848-1849. Kolozsvár, 1896.

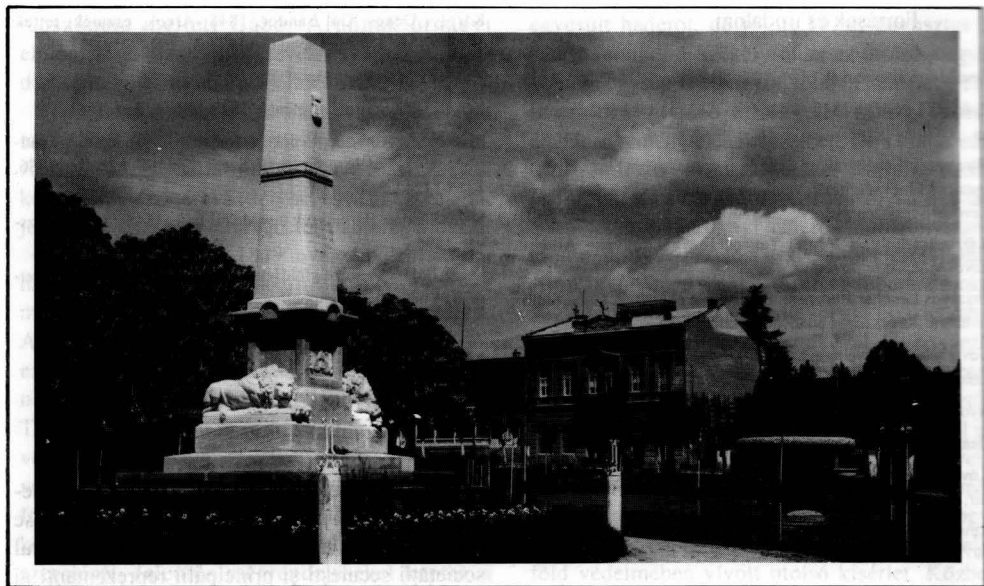
Orbán Balázs: A székelyföld leírása történeti, régészeti, természettudományi és népismeret szempontból. I-VI. Pest, 1868. Bp., 1873.

Secuiei în revoluția și lupta pentru libertate de la 1848-49 (Rezumat)

După ce analizează situația socială a secuimii în ajunul luptelor revoluționare, autorul se ocupă de curentele ideologice conturate în sânul societății secuiești și principalii reprezentanți ai acestor mișcări reformiste. Evenimentele revoluționare din Transilvania sunt legate organic de luptele din Secuime, duse împotriva absolutismului habsburgic, și în primul rând de cele mai importante acțiuni militare petrecute în 1848-1849 în Trei Scaune.

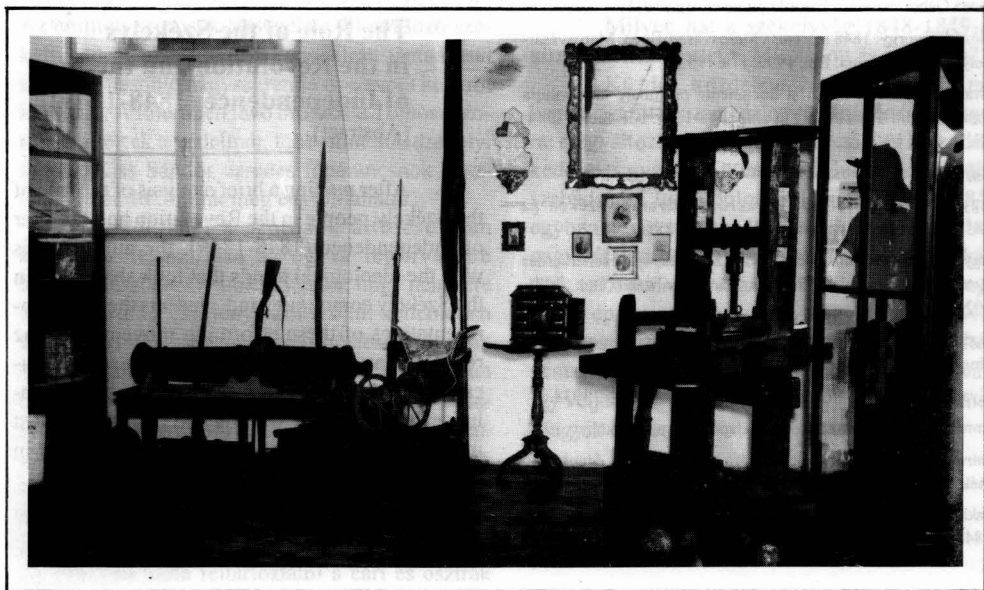
The Role of the Székelys in the Revolution and the War of Independence (1848-1849) (Abstract)

After making a brief analysis of the role of the Székely people in the Revolution and the War of Independence (1848-1849), the author deals with the ideological trends that took shape within the Székely community and presents the main representatives of these reforming movements. The revolutionary events in Transylvania are organically bound to the battles against Habsburg absolutism in the Székelyföld and first of all to the most important military actions between 1848-1849 in the area of Háromszék (Three Seats County).

1. ábra Sepsiszentgyörgy, Emlékmű. KÁSÁS Sándor kiadása, Sepsiszentgyörgy.

Az 1946. december 4-én hivatalosan felülbélyegzett, tehát még használatban levő képeslapon a 48-as emlékművet korábbi helyreállított állapotában láthatjuk.

2. ábra Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Történelmi gyűjtemény.
Bem tábornok nyomdája, Gábor Áron ágyúja.

D O K U M E N T U M - D O C U M E N T E

ACTA 1995

Napos, holdas, kígyós, csillagos csempe - Csíkszentmihály - Cibrefalva. M: 18,5 x 14 cm. 17. sz. (?).
SZŐCS Vince gyűjteménye, most ismeretlen helyen.

Az 1994-1995-ös évet vesztéséggel zártuk: eltávozott közülünk BINDER Pál és KRISTÓ András.

KRISTÓ András

(1930-1994)

Csikszentkirályon született, tanulmányait a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem földrajz-földtan karán végezte, de foglalkoztatta az építészettörténet, és zenekonzervatóriumi előadásokat is látogatott. Már ekkor legenda övezte. diák korában a magyar természeti földrajz talán legjelentősebb alakjával, Cholnoky Jenővel levelezett. Volt bátorsága megismerkedni az ötvenes évek elején a kari könyvtár bezúzásra ítélt könyveinek bár részleges mentését. Pályáját Sepsiszentgyörgyön kezdte, majd Csikban folytatta, nemegyszer oktanal gyanakvás, méltánytalan mellőztetés légkörében. Hidrogeológus volt és tanár. Földrajzi szakíró, első írása a Székely Nemzeti Múzeum (akkor Tartományi Múzeum) 1955-ös Évkönyvében jelent meg, a korabeli kritika a kötet legkiemelkedőbb írásaként méltatta. Főként a Csíki- és Kászoni-medencék környékén, a Hargitában, a Vargyas mentén kutatott, geomorfológiai, hidrogeológiai, negyedidőrajz-geológiai tanulmányai a sepsiszentgyörgyi, csikszeredai, székelykeresztúri, zilahi múzeumi kiadványokban, hazai és magyarországi szakfolyóiratokban jelentek meg. A romániai szakirodalomban elsőként tárgyalta a periglaciális képződményeket, de tudománynpszerűsítő, szakmetodikai és természetvédő írásokat is közölt. Tankönyv-, útikönyv-, szakkönyvszerző. Kötetei: *A Csíki-medence földtörténete* (1956), *Hargita megye útikönyve* (1973, román nyelven is), *Románia ásványvizei* (1978, Kisgyörgy Zoltánnal). Utolsó, már posztumusz írásai a Földrajzi Közleményekben (1995/1), és a Csíki Zöld Füzetekben (1995/1, angolul is), annak a Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesületnek a kiadványában jelentek meg, amelynek a lelke volt. Hagyatékára következő kötetekben kívánunk érdemben visszatérni. 1994. december 14.-én halt meg, Budapesten. A Székely Nemzeti Múzeum saját halottjának tekinti.

Dr. BINDER Pál

(1935-1995)

A közeli Botfaluban született, a Bolyai Tudományegyetem földrajz-földtan karán végzett, majd tanított és könyvtáros volt, egyetemi pályára az ötvenes években nem kerülhetett. Így vált kiváló történészünké. Az utolsó transzilván tudósaink egyike: egyaránt otthon volt a magyar, a német, a román nyelven és történelemben. 1961-es. Korunkbeli jelentkezését követően sorozatosan közölte mindhárom nyelven helynév-, gazdaság-, ipar-, társadalom- és művelődéstörténeti, földrajzi, muzeológiai, bibliológiai tárgyú tanulmányait és ismeretterjesztő írásait. Brassó történeti földrajzából doktorált. Első önálló kötete, a *Közös múltunk* (1982) a román-magyar-szász-szláv történelmi együttélés, a méltányosságon alapuló múltbeli helyi öngazgatás kincsestára. További megjelent kötetei: *Cavalerii apocalipsului* (1993, Paul Cernovodeanuval), *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542-1860)* (1993), *A bodolai (Béldi) uradalom története* (1994). A múzeumhoz, a Székely Nemzeti Múzeumhoz sokszínű emberi-szakmai kapcsolat fűzte. Anyja révén háromszéki volt, míg az Afrika-kutató apai dédapja Franz Binder gyűjteménye a szebeni Brukenthal-múzeum féltett kincse. A Székely Nemzeti Múzeum (akkor Kovászna Megyei Múzeum) gyakori kedves vendége és külső munkatársa volt, évkönyveinek állandó szerzője (Aluta 1971, 1972, 1976-77, 1978-79, 1980-81), a 90-es években Cserey Zoltánnal közösen összeállították Kovászna megye településeinek kötetben még megjelenésre váró kismonográfiáját. A Pesty-féle gyűjtés székföldi anyagát még személyesen hozta el az ACTA-1995 számára. Utolsó, posztumusz írása a Századok 1995/5 számában jelent meg, a kötetünkben szereplő román változat fordítása ennek alapján történt. 1995. június 8.-án halt meg, Brassóban. A Székely Nemzeti Múzeum saját halottjának tekinti.

András KRISTÓ

(1930-1994)

Născut la Sâncrăieni (jud. Harghita), a absolvit Facultatea de Geografie-Geologie a Universității Bolyai de la Cluj. E în corespondență deja în timpul studenției cu geograful maghiar cel mai însemnat, Jenő Cholnoky, îl preocupă muzica și istoria arhitecturii. După terminarea studiilor lucrează ca hidrogeolog, la Sf. Gheorghe, mai târziu ca profesor, în Ciucul natal. Debutează în Anuarul din 1955 al Muzeului Național Secuiesc (denumit atunci Muzeul Regional) din Sf. Gheorghe, lucrarea sa este considerată de critica contemporană cea mai bună lucrare din acest volum. Cercetează în primul rând zona Depresiunii Ciucului și a Cașinului (Plăieși), Munții Harghita, valea Vârghișului. Studiile sale geomorfologice, hidrogeologice, de geologie a cuaternarului, sau privind aspecte geologice ale istoriei arhitecturii, apar în publicațiile muzeelor din Sf. Gheorghe, Miercurea-Ciuc, Cristuru Secuiesc, Zalău, în reviste de specialitate din țară și din Ungaria. Se ocupă primul în țară de studiul formațiunilor periglaciare. Desfășoară o importantă activitate și în domeniul metodelor de specialitate, al popularizării științei, al mișcării ecologiste. Autor al volumelor *A Csiki-medence földtörténete* (Istoria geologică a Depresiunii Ciucului, 1956), *Ghidul turistic al județului Harghita* (1973), *România ásványvizei* (Apele minerale din România, 1978) împreună cu Zoltán Kisgyörgy). A murit la 14 decembrie 1994, la Budapesta.

Born in the village of Sâncrăieni (Harghita County) he graduated the "Bolyai"-University in Cluj, the geographical-geological faculty. Early in his studies' period he had been in relationship with the most famous Hungarian geographer, Jenő Cholnoky. He was fond of music and history of architecture. After graduation from the university he worked as geohydrologist in Sf. Gheorghe (Covasna County), later as a teacher in his natal region. His début in the Museum Year Book 1955 of the Székely National Museum (then called Regional Museum) in Sf. Gheorghe was considered the best paper of the volume. It was a research-work mainly on the Ciuc Basin, the Cașin Basin, the Harghita-Mountains and the Vârghiș-Valley. His geomorphological, geohydrological and quaternary-geological studies or those referring to geological aspects of the history of architecture - were all published in the editorials of Sf. Gheorghe, Miercurea-Ciuc, Căsturu Secuiesc or Zalău museums, in profile magazines in the country and in Hungary. He is the first in the country to show interest in the periglacial formations. He also has a significant activity in the domain of the methods, in that of popularising science and the ecological movement. As author, he signed the following books: *A Csiki-medence földtörténete* (Geohistory of the Ciuc Basin, 1956), *Ghidul turistic al județului Harghita* (Touristic Guide of the Harghita County, 1973), *România ásványvizei* (Mineral Waters of Romania, 1978, with Zoltán Kisgyörgy). He died in Budapest, on the 14th of December, 1994.

Pál BINDER

(1935-1995)

Născut la Bod (jud. Brașov), a absolvit Facultatea de Geografie-Geologie a Universității Bolyai de la Cluj. În atmosfera politică a anilor cincizeci nu poate să facă carieră universitară. Se face istoric, este unul dintre ultimii savanți "transilvăneni", se simte acasă deopotrivă în limba și istoria maghiară, română, germană. Debutează în revista clujeană Korunk, după care va publica sute de studii și articole din domeniul toponimiei istorice, istoriei economice, istoriei industriei, istoriei sociale, istoriei culturii, geografiei, muzeografiei, bibliologiei, în toate cele trei limbi, între altele în anuarele Muzeului Național Secuiesc. Își dă doctoratul din geografia istorică a Brașovului, în 1971. Cercetător neobosit al trecutului comun al comunităților române, maghiare, germane din Transilvania și de pe întreg teritoriul țării, ne dezvăluie un întreg teazar de date referitoare la conviețuirea istorică pașnică și la autoadministrarea comună locală din trecut, bazate pe echitate. Volumele sale apărute: *Közös múltunk* (Trecutul nostru comun, 1982), *Cavalerii apocalipsului* (1993, alături de Paul Cernovodeanu), *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542-1860)* (Istoria comunităților luterane maghiare din Transilvania, 1993), *A bodolai (Béldi) uradalom története* (Istoria domeniului de la Budila, 1994). A murit la 8 iunie 1995, la Brașov.

Born at Bod (Brașov County) he graduated the "Bolyai"-University in Cluj, the geographical-geological faculty. Having in view the political atmosphere of the fifties, he couldn't make a university career. He becomes a historian and is one of the last Transylvanian scholars. His Knowledge of Hungarian as well as of the Roumanian and German languages is optimal. He makes his début in the Korunk in Cluj. He continues publishing hundreds of papers and articles in the domain of historical toponymy, economic and social history, history of industry or of culture, geography, museography, bibliography - in all the three languages. Many of these were also published in the year-books of the Székely National Museum. He writes his doctoral dissertation on the historical geography of Brașov, in 1971. As a fervent research worker of the common past of the Roumanian, German and Hungarian communities in Transylvania and from all over the country, he reveals a whole treasure of data referring to the historical together living in peace, to the local self-administration in the past, which was based on equity. His published the volumes: *Közös múltunk* (Our Common Past, 1982), *Cavalerii apocalipsului* (The Horsemen of the Apocalypse, 1993, which Paul Cernovodeanu), *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542-1860)* (The History of the Hungarian Lutheran Congregation in Transylvania, 1993), *A bodolai (Béldi) uradalom története* (The History of Budila Domain, 1994). He died in Brașov, on the 8th of June, 1995.

A Székföld (Hidvégi uradalom) falvainak leírása és helynevei 1865-ben

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteményében őrzik a magyarországi és erdélyi helynévkutatás szempontjából felbecsülhetetlen értékkel bíró Pesty Frigyes-féle helynévgyűjteményt. A Temesváron született Pesty Frigyes (1823-1889) történettudós aktív résztvevője volt az 1848-49 évi szabadságharcnak, amiért később börtönbe is került. 1861-ben országgyűlési képviselő, 1864 augusztusában a Pesti első magyar iparbank vezértitkára lett. A Magyar Tudományos Akadémia már 1859-ben levelező, majd 1877-ben rendes tagjává választotta. A Magyar Történelmi Társaság főképpen az ő kezdeményezésére alakult meg. 1864-65-ben ő kezdeményezte az országos helynévgyűjtést, ami alapján írta utolsó tudományos munkáját, az 1888-ban megjelent *Magyarország helynevei*-t. Erdélyi vonatkozásban főleg Szabó T. Attila és Janitsek Jenő használták fel a Pesty által gyűjtött régi helyneveket.

Az ország megyei, járási és községi hivatalai a következő magyar, német, román, szlovák nyelven nyomtatott kérdőívek alapján állították össze az illető helység adatait:

“Az adatgyűjtés következő kérdőpontokra terjed ki:

1. A megyének, kerületnek, járásnak, széknek neve, hová e helység tartozik.
2. A községnek, városnak hány féle neve él most; melyik neve bir csak helybéli elterjedéssel, melyik ismeretes országszerte.

3. Volt-e hajdan a községnek más elnevezése? Vagy tán csak különféleképp iratott a mostani helynév?

4. A község mikor említetik meg legkorábban?

5. Honnan népesített?

6. Mit lehet tudni köztudomásból, hagyományból, írott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetéről, értelméről, mindegyik nyelvű helynévről nézve?

7. A község határában előforduló többi topográfiai nevek, például: mező, dülő, forduló, legelő, kaszáló... (stb).”

A kérdőív *“Utasítás a haza helyneveinek gyűjtésére és összeírására”* nevű utasítást kísérte, amiből az alábbiakat szemelgettük ki:

“A cél hazánk összes helyneveinek magyarázása, értelmének kinyomozása. Azon élvezeten kívül, hogy lakóhelyünkön annyszor halott magán és polgári életünkkel összenőtt helyneveink értelmét fölfoghatjuk, igen nagy nyereménnyel kínálkozik a nevekben fekvő rejtély megnyitása történeti és nyelvészeti tekintetben, és e szerint főfontosságú tudományos érdekek előmozdíthatók ez úton.

Hogy ezen cél elérhessék, szükséges mindenek előtt, hogy mindazon tárgy, a melynek topográfiai neve van figyelembe vétetvén, az egész névkincs összeírassék. E szerint fákön és épületeken kívül majdnem minden ingatlan tárgy tartoznék ide, mert minden talpalatnyi földnek, hegynek, völgynek külön, sokszor többféle neve van. A névgyűjtemény teljessége egyik főfontosságú érdek a tervezett munkánál...

Minthogy minden községben van egy két ember, sőt vannak többen is, kik lakóföldjüket legnagyobb részletekig ismerik, igen sok függ azon egyének megválasztásától, kik a helynevek gyűjtésével megbizandók. Kikérdezendők volnának a falu vénei, jegyzői, papjai, erdészei, vadászai, bányászai stb. - egyik a másikkal adatait fogna kiegészíteni. A hol a szóbeli adatok kifogyanának, ott a hivatalos és hiteles irományok is még bő forrásul szolgálnának, ugmint a földbirtok tulajdonát kimutató és adósorozó könyvek..., az egyházi matrikulák, jegyzőkönyvek, monográfiák stb...

A mi a gyűjtés sikeres eszközlésére még tudni szükséges, kivehető az utasításhoz kapcsolt schemából, mely szerint a kitöltés foganatosítandó. A feleletek azon sorban iratnak folyó szöveggel, nem rovatozott kimutatás alakjában, az iverk lapjaira miként a kérdő pontoztatott a schémában következnek, megtoldván azt anyival, a menyit a tárgy bősége szükségessé teend. Ha a község ezen utmutatás fonalán minden kérdésre a lehető legtökéletesebb válaszokkal elkészült, és még a legutolsó talpalati földnek stb. is mely saját elnevezéssel bir, névjegyzékét összeírta, az illető feljegyzések mint külön füzet küldessenek be a község által Temesvár szab. kir. város hatósága útján *Pesty Frigyes* magyar akadémiái tagnak további használatra és feldolgozásra.¹

A később, 1876 után Háromszékhez csatolt Székföld (Hidvég, Árapatak, Erösd, Elöpaták, Nyárosatak és Lüget) a helynévfelvitel időpontjában, tehát 1865-ben még Felső-Fehér vármegyéhez tartoztak. A Pesty-féle kérdőivekre a vidék református lelkészei, névszerint az árapataki Csulak Zsigmond, a hidvégi Nagy Sándor és az erödsi Pálffy János válaszoltak. Lügetről Vass István közjegyző és Iosif Bucsa román pap csak rövid kiegészítést küldtek. Elöpatakról is csak egy rövid összefoglalás jutott Pesty Frigyes tulajdonába.

A bevezető történelmi rész minősége egyetlen, a legrészletesebb összefoglalót Csulak Zsigmond állította össze. Bár az alább közlendő anyagban leglényegesebb a helynévanyag, a történelmi anyag sem elhanyagolható. A fent említett lelkészek Orbán Balázs leírásával egyidőben készítették a Pesty Frigyes utasítására összeállított válaszukat, ezek általában gazdagabbak és pragmatikusabbak a Székelyföld legjobb ismerőjének néha szűkszavú és romantikus leírásánál.² A Székelyföld helynévanyaga - legalábbis Árapatak és Hidvég esetében - jól kiegészíthető Bogáts Dénes levéltári gyűjtésével.³

A Hidvégi Uradalom falvainak leírói 1865-ben meglepően jól ismerték a Székelyföld régi történetét. Mindhármán hivatkoznak az eredetileg a Gróf Nemes család hidvégi levéltárában örzött 1252. évi donációra, melyben IV. Béla király Benccenc ispánnak, a székely Akadás fiának

adományozza a sepsi (sebesi) székelyek, brassói (barcasági) szászok és a kerci románok földje között fekvő, "terra Zek" nevű földet.⁴

Mivel egy korábbi munkánkban szövegtünk a Székelyföld régebbi történetéről⁵, erre most nem térünk ki. Az alábbiakban néhány adattal egészítjük ki, illetve helyesbítjük a lennebb közölt faluleírásokat.

1) Árapataknál Csulak Zsigmond nem említi a falu német (Arndorf - Arendorf), illetve szász (Arendref) nevét⁶. Pedig ez a szomszédos botfalusi és földvári szászoknál napjainkig használatos volt. A brassói számadásokban is ezen a néven találjuk⁷. A falu román helyneveinek G.G. Rafiroiu 1938-ban megjelent falumonográfiájában nézhetünk utána⁸. Csulak a falu dézsmafizetés történelmével tévesen idéz; itt, Szendrei helyett Szereday Domokos olvasható. Szereday (1740-1795) jezsuita író foglalkozott a gyulafehérvári káptalan történetével (Notitia capituli ecclesiae Albensis, Alba Iulie 1751). A székelyföldi s így árapataki helynevekre is számos új adathoz jutnánk Szabó T. Áttila Erdélyi Helynévtörténeti Adatok (EHA) kiadása esetén. Egyelőre a Sztörténeti Tárbán idézett 1830. évi adata hívjuk fel a figyelmet, amely vidékünkre vonatkozik: "a hol a hidvégi határon eredő *druga pataka* belé szalad az *előpatakába* a *druga patak* tövén halom ásatott a *szén pataka* tövére a hol a gyertyános nevezetű erdőből eredő *Elő pataka* nevezetű patakba belé foly".⁹

2) Elöpaták - régi neve *árapataki Borviz*-betelepülése régebb, mint azt Csulak Zsigmond tudta. Kovách Géza 1971-ben adta ki a hidvégi parasztközösség 1795-ben Felső-Fehér megye főispánjához intézett levelét elvett határai végett, amiből a következőket idézzük: "Hogy az hidvégi határon a *Havadon* eleitől fogva volt Méltóságos Mikó Ferentz úrnak egy darab kaszálója, valamint több méltóságos birtokos uraknak is, s azon *Havadot* mindenkor megkaszáltatta ő nagysága, ám-bátor semmi kerítés körülötte nem volt is, mind-addig míg a *Nyáros patakba*, úgy a *Borvizhez* azután *telepedett feles gazdák*, úgy a falusi lakosok is így ennyire meg nem szaporodtak, soha azelőtt a falusi marhák addigélé nem legeltettek, közelebb lévén a faluhoz elegendő legeltető hely.

De mióta a *Nyáros patak* és az *Elő patak* így meg-
népesedett, és mi falusiak is annyira megszap-
odtunk, mely miatt az ezelőtt volt igen bőv legelő
hely, majd lakhelyekké, majd szántó és kaszáló
hellyé felfogatott, úgy annyira megszaportattunk,
marhalegetéseinkbe, hogy mármost az itt Hava-
don, sőt tovább is azhova azelőtt soha nem men-
tek, márháink kiterjedni kénszerítettnek, mely sze-
rént az irt *Havad* már ma közelgő hely gyanánt
vagyon, úgy hogy hanemha valaki bekerteli, külön-
ben nem kaszálhat...¹⁰

3) Erőd falu valóban Árapatak filiája volt,
s egy 1469 évi levél szerint Árapatak határán újab-
ban telepedett (possessio Ereusd in territorio pos-
sionis Arapataka noviter populis decorata).¹¹

A hidvégi uradalom egyik legrégebb leírá-
sa 1781-ből származik, s tartalmazza *Liget és Eger*
első említését is. A két település ma *Arini* néven
olvadt össze, és a Brassó megyei Szászmogyo-
rőshoz tartozik. 1781-ben ugyanis Gróf Nemes
Ferenc egy Benkő Józsefnek írt levelében értékes
adatokat közöl a Nemes családról és birtokairól,
amiből csak a településtörténeti adatokat idézzük:
"Praediumok, vagyis elpusztult falu heljei az Ára-
pataki Határon nintsenek, vagynak ugyan erdőal-
jai foglalások, és telepítések is, de oljas emlékezet-
tet nem érdemlenek. Az egy *árapataki Borviz*, mely
fenn az erdő között, és az Árapataki patak meljé-
kin vagyon, meg érdemli a ditséretet, már is elkezdett
hiresedni. A hidvégi erdőn borviz két helyen va-
gyon. Napkelet felől *Fábján Bértze*, napnyugat
felől pedig *Borkút* nevezetű helyen, de egyik sem
igen derekas... A *Liget és Eger* enyiben külö-
böznek, hogy a *Liget* fenn a hegyen vagyon, meljet
maga *G(róf) Nemes Ádám* inpopulált. *Eger* pedig
alatt az *Ország uttyában* vagyon, ezt régebben
lakták mint a *Ligetet*. Fele ennek miénk, fele *G(róf)*
N(emes) Ján(os) ő *Exc(ellenciájá)*é. Én pedig mind
Házamat, mind pedig Olt vizen levő malmomat
1767-ben építettem vala."¹²

Nemes Ferenc leveléből kitűnik, hogy a
prédiumok közül Eger (*Arini*) régebben, 1750
körül telepített (= inpopulált) román zsel-
lérekkal és jobbágyokkal. Mára Egerrel összeol-
vadt Lület, ami egy fennsíkon levő tölgyerdőtől
kaphatta nevét. 1796-ban itt már román egyház és
iskola működött (Iacov Popovici dascal la Arini).¹³

Az 1865-ben említett hidvégi határnevek közül egy
pár ma már Nyáraspatakhoz tartozik, s csak román
nevek van. Ilyen például a *Dirisen* = *Dirişiş*, *Kerek*
aratás = *Orotaş*, *Kabalamező* = *Cobolameziu*, *An-*
gobér = *Ongomber*, *Szerbuj* = *Valea Sárbului*,
Korlát = *Valea Corlatului*. Maga Nyáraspatak egy
szűk völgy a *Dirisen* erdő és *Büddösoldal* között.

A két székhelyi anyaköztség tehát *Hidvég*
(*Hidueg*) és *Árapatak* (*Aruapotak*, 1349: *Arapata-*
ka) volt, s oklevelesen mindkettő először pápai tiz-
edlajstromban (1332-37) szerepel¹⁴.

Hidvégen és *Árapatakon* a német (szász)
eredetű helynevek érdemelnek különös figyelmet.
Ezek azzal magyarázhatók, hogy *Hidvég* (*Fürsten-*
burg)¹⁵ kb. a 15. századig és *Árapatak* (*Arndorf*)¹⁶
a 16. századig egészen, vagy legalábbis részben
szász lakosságú volt. *Árapatakon* úgy a földesúr
(*Geréb*) mint a parasztlakosság körében (*Gászpor*
= *Kasper*) német eredetű családnevek is fennma-
radtak. Mivel e számos helynév jórésze az Olt
mentén található, azzal is számolnunk kell, hogy a
folyó mederváltoztatása miatt barcasági szász nevű
legelők és kaszálók kerültek át *Hidvég* és *Ára-*
patak területére. A szomszédos barcasági szász la-
kosságú *Földvár* (*Homm*, *Hondjevich*, *Schuler-*
hossig)¹⁷ és *Botfalu* (*Auf der Tiefen Hamm*, *Im*
roten Busch, *Im Pruosmersch* — *Hamm*)¹⁸ határán
napjainkig vannak olyan helynevek, melyek
összezsengenek az Olt jobbpartján levő ártéri
helynevekkel. Íme a szász eredetű - vagy más gya-
nús helynevek listája:

Hidvég: *Dirisen* (1681), *Drissen* (1780) és
képződményei; *Angobér*, *Lámfor*.

Árapatak: *Fejhám*, *Hám*, *Henderbóts*,
Rorhám (1760), *Henderbölcs*, *Hét oldal*, *Stokom*,
Brock, *Repejhám*, *Hembrek*, *Hokom*, *Földicásán*,
Borhonchen vagy *Bora* heintyen, *Kurucborok*.

Brock = *Bruch*, szászul *brach* = mocsár
(*Sumpfboden*, *Sumpfliese* - pl. *Am neichste*
Brauch-Kissink, *im grossen Bruch* = *Feketeha-*
lom)¹⁹.

Angobér - az *Ango-előtag* az *Anger* (*Afm*
Onger) füves teret, széles utcát jelent, pl. *aff* *den*
Anger, *Angergass*.²⁰

Borhenchen - az előtag *Boru* - *Buru* = kút,
forrás nevével függ össze, pl. *afem* *Buru* = *Prázs-*
már, *Borelden*.²¹

Dirisen - legvalószínűbb összefüggése a drissen (az ugart másodszer szántani, Driss, Drisst), vagy Driesch, Dresch (csépelni) igével, mint helynév: brit Dresch.²²

Hamm kicsinyítve *Hämmchen* = legelő, ártér. Ebből képződtek a többi hám végű helynevek: *Rohrhamm* (Lorhám) = nádas, talán Freihamm? (Fejhám), *Stockhamm* (Stokom), *Rübenhamm* (?Repejhám), *Hammbruch* (Hembrek), *Heuhamm* (?Hokom), *Borhämmchen* (Borhemchen).²³

Henderbots vagy *Henderbölcs*. Hintere Busch = hátulsó erdő.

Kurucborok - legvalószínűbb eredetije a "Kurze Bruch" = rövid mocsár.

Hét oldal - ez a német Halde (oldal, hegyoldal, verőfény) illetve a szász hielt származéka lehet. Nagydisznód német neve, Heltau (innen a Heltai családnév) is innen származik. Különösen Erdély dombos vidékein, bortermő falvakban igen gyakoriak a helt-képzős helynevek (pl. Darócon a Tsaikel Hailt - a Székely oldal)²⁴.

Az itt közölt székelyföldi faluleírások és a helynevek adattára elsőrendi forrásként felhasználhatók az illető települések modern falumonográfiáinak összeállítására. A tagosítás előtti 1856. évi helynévgyűjtés bizonyára sok olyan topográfiai nevet tartalmaz, ami ma már nem használatos. 1865-ben még élők voltak azon magyar helynevek, amelyek ma Nyárospatak, Lüget és Eger valamint Előpatak román, valamint Hete cigány lakói által már nem ismeretesek, vagy más (esetleg lefordított) formában maradtak fenn.

Jegyzetek

1) Országos Széchényi Könyvtár (OSzK), Kézirattár. Folio hungarica 1114. Pesty Frigyes helynévgyűjteménye.

2) Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népméi szempontból. III. Pest, 1868. 23. 29. (Felső-Fehérvármegye egy foltocskája).

3) Háromszéki helynevek. Gyűjtötte Bogáts Dénes. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Szerkesztette Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. 56. (Árapatak) 61. (Hídvég)

4) Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen von Franz Zimmermann und Carl Werner I. Hermannstadt, 1892. 86.

5) Binder Pál: Adalékok a középkori Sepsi szék és a környező területek történelmi földrajzához - Aluta 1981. 58-59. (A Székelyföld rövid ismertetése)

6) Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch I. Berlin-Leipzig, 1929 180 (tennebb SSWb)

7) "Item eidem expensai et salarii ad Arendorff (1520); Item uni familiarum qui fuit cum domino Petro Sartore in Arendorff ex parte illorum de Nosbach pro salario" - Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt I. Kronstadt, 1896. 256, 334; 1600: Am 8 Tag Novembris ziechen die Reiter aus der Bosau und aus Sekelland zu Schessburg zu, und in diesem Zug töten die Arendorffer etlig Teutschen und beraubten sie - Quellen V. 378.

8) Ráffroi, G.G.: Araci (Din Ținutul secuizat). Salonta, 1938

9) Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila, III. Bukarest, Kriterion, 1982. 301.

10) Erdélyi jobbágyok panaszlevelei: Kovách Géza kiadása. Bukarest, 1971. 80—81.

11) Iczkovits Emma: Az Erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp., 1939. 82.

12) Benkő József levelezése. Commercialia Litterarum Hungariae - Magyarországi tudósok levelezése I. Kötet. Szerkeszti Tarnai Andor. Bp., 1988. 123-125.

13) Corfus, Ilie: Insemnări de demult. Iași, 1975. 125.

14) Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1987. 195. (Árapatak), 198. (Hídvég), 201—202. (Székelyföld)

15) Brassó szász lakossága között a 15. század végén több hidvégi származású adófizető szerepel (v.ö. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. III. Kronstadt 1896), így pl. Endris von Furstenbrich - Andriosch von Fyrstemburg - von Hythwych, 694. old.; Jerger von Fyrstempwrg., 698. old.; Thumes von virstenburch, 647. old. A város számadásaiban 1545-ben a Nemes család egyik tagja is felbukkan: Michaeli Nemes de Fyrstenburg, 266. old.

16) 1542: Metersz piter de Arapatock; a bolonyai Mester utca (Dy Twer gasen) lakója 1490 körül; Korstchyn alias Korschen von arrendorff - Quellen III. 207, 663. Ezzel szemben a 15. századvégi brassói adóösszeírásokban szereplő, Erdődről származott lakosoknak magyar neve van. 1490 körül az óbrassói Hátulsó utca (Dy hynderst gassen) lakója Errödy pal vagy Herodsi pal, v.ö. Quellen III. 647, 658, 671.

17) Janesch, Georg-Troll, Mendgen Hans, Stephani Kurt: Marienburg im Burzenland. Zur Geschichte der einstigen Ritterorden - Gemeinde in Siebenbürgen. Bielefeld, 1987. 5.

18) That, Rudolf: Brenndorf. Ereignisse und Gestalten aus der 700-jährigen Geschichte einer siebenbürgisch-burzenländischen Gemeinde. Kipfenberg, 1979. 53—54.

19) SSWb I. 763

20) SSWb I. 125

21) SSWb I. 682

22) SSWb II. 78-80

23) SSWb IV. 43-44

24) SSWb IV. 32, 135

Descrierea domeniului de la Hăghig din 1865

(Rezumat)

Documentul de față constituie partea referitoare la teritoriul fostului domeniu de la Hăghig a culegerii de date toponimice a cunoscutului cercetător din secolul trecut, Frigyes Pesty. În prefață Paul Binder atrage atenția în special asupra problemelor de interferență germano-maghiară din toponimie. Ar fi de dorit de asemenea analiza interferențelor similare, româno-maghiare.

The Description and Names of Places of the Villages of Székföld (the Domain of Hídvég), in 1865

(Abstract)

The publishing (Pál Binder) presents in this document the part referring to the territory of the Hídvég domain in the past. This work has in view the toponymical data of the well-known researcher of the past century, Frigyes Pesty. In the preface the publisher draws attention to the problems of German and Hungarian interference in toponimy.

Nemes Felsőfehérvármegyében kebeleztet Hidvég helységben — és határában előforduló helynevek megnevezése, értelmezése s ezen elnevezést felderítő régebb vagy újabb körülmények, történések, események, regék, mondák megemlítése.

1. Nemes Felsőfehérvármegye melyben Hidvég helység kebeleztetve van mostani alakját és nevét csak is 1764-től fogva nyerte, midőn Mária Theresia Magyar királynő által a nagy terjedelmű Fejérvármegye törvénykezési tekintetből előbb két continua táblára osztatott fel, közigazgatási tekintetből még 1775-ig egy főispán alatt maradván. Ekkor t. i. 1775 évben egészen két részre osztatott fel Fejérvármegye, a nyugati rész nevezetvén *Alsófejérvármegyének*, a keleti rész pedig mely több darabjaival beékelődik *Háromszék* területébe, *Felső Fejérvármegyének*.

Felsőfehérvármegye jelenleg egy fő ispán alatt (ki jelenleg Péterlaki M(éltóságos) Ládai Ágoston úr, országgyűlési távollétekor pedig helyettese M(éltóságos) Szöcs János dirigens fő bíró úr) — igazgatás tekintetében két kerületre *Kül-* és *Belkerületre*. A *Belkerület* több járásokra vagy szolgabíróságokra oszlik, melyek közül egyik a *Hidvégi járás* vagy *Hidvég szolgabíróság* nevezetve Hidvég helységről, mint a mely mind főnemesi birtokosai, mind lélekszáma tekintetében ezen belkerületnek legtekintélyesebb helysége.

2. Hidvég fekszik Fejérvármegye belkerületének azon szélpontján, hol a *Barcza* (Buczenland - Brassóvidék), *Miklósvárstuszek* és *Sepsiszek* özszevzöggelnek épen az Olt folyama mellett, az által választatván el a tőle 1/4 irányra fekvő *Földvártól* (Marienburg). Nagyon valószínű, hogy fekvésénél fogva nevezetes események színtere lehetett és hogy egyszersmind több birtokos kezén fordulhatott meg a vidék a szerint a mind a hadi szerencse szolgál mig jelenlegi főnemes birtokosai a n(agy) méltóságú Gróf Nemes és Gróf Mikó Család őstörzsének Vincentius Comesnek jutott kezére IV. Béla király idejében 1252-ben.

Nem tartom feleslegesen megemlíteni itt, miszerint Hidvég a vele szomszédos *Árapatakával* s a hihetőleg később telepített *Erősd* helységgel ugyszintén a két elsőnek praediumaival *Előpatak*, *Nyárapatak* és *Lügettel* együtt a feudális rendszer idejében mindig együtt, mintegy egész birtokterület jön elő. Az ősidőben Zeek (vagy Szék) később a *Hidvégi birtok*, *Árapataki birtok* név alatt mindig oda értetvén a többi nevezett falvak és praediumok. Mellőzve a fennebb mondottak igazolására más nyomtatott vagy irott okmányokat szükségesnek tartom felemlíteni IV. Béla magyar királynak adománylevelét 1252-ből, mely így hangzik: “Caput ipsius rivuli (ős neve ezen patakaknak Korlát vagy Kollát pataka — Lásd: Benkő Transilvania Tom I S. 152 nota c).

Említett Vincencius comesnek egyenes ivadéakai a Gróf Mikó és Gróf Nemes nagy méltóságú főnemes családok, innen ered említett grófi családoknak “Hidvégi” praedicatuma is.

Hidvég (románul Hegyig) nyomtatott oklevélben melyet láttam először 1462 Mátyás király egy decretumában, melyet a törösvári castellanusnak küldött Hidvég és Árapatakát illetőleg. Egyébíránt német neve *Hidvégnék régen Fürstenburg* volt (ma inkább csak Hidvégnék nevezetik németül is) mely több gyanúsításokra adhat alkalmat. Felesen a névből következtetve azt lehet sejtteni, hogy vagy hatalmas (fejedelmi) urának kellett lenni ezen helynek, vagy valaha nagyszerű várnak kellett itt lenni, s midőn ez utolsónak teljességgel semi romjai fel nem fedezhetők — önként az elsőnek kell valószínűnek lenni hogy tudni illik Hidvég Fürstenberg régen hatalmas birtokosáról neveztetett. S ki lehetett volna e hatalmas birtokosa más, mint az itt a *Barczán* Hidvég fősomszédságában 1211-ben megtelepedett s oly hamar elhatalmasodott *Német-Lovagrend* - “*Mária-rend*”, melynek főhelyét “*Marienburg*”-ot (Földvárt) csak az Oltfolyama választotta el Hidvégtől. A Német Lovagrend 1225-ben történt inneni elüldözése után mehetett a *Fulkun* szász kezére s azután mint említtem az 1241-ben történt nagy tatárdúlás után a Comes Vincentius kezére.

3. *Hidvégnek* ezen elnevezése hihetőleg azon korból való, midőn a tatárpusztítás után (1241) comes Vincentius által újranépesített - a többnyire magyar topográfiai elnevezésekből gyanítani lehet - magyar vagyis székely lakókkal, amit a ma is nagyszámu Székely fel szabadult terület igazolni látszik. Neve onnan van, mert a Fölvárt Hidvégtől elválasztó *Hid* mellett fekszik ezen helység. Román neve *Hegyig*, mely a magyar "Hidvég" névből eredett.

4. Lásd a fennebbiekben

5. A fennebbiek szerint valószínűleg a Székelyföldről magyar lakosokkal. De később román lakók is számosan telepítettek ide a földesurak által, részint új helyekre, részint a magyar colonusok helyére. Ma a magyar lakók száma 2/3, a románoké 1/3-ad a kik a legbarátságosabb érülettel viseltetnek egyik a más iránt - annyira, hogy - habár különböző felekezetek tagjai - egyik a más főbb ünnepeit tiszteletben tartva - azokon a munkától különösen az zajos munkától vissza tartják magukat. Egyébaránt az is barátságos jelenet miszerint mint két nemzetbeli köznépek egyforma viselete van a deszú, és kieresztett hosszú ing.

6. Lásd fennebb pontokban.

7. A *Hidvég* határában előforduló helynevek oly számosak, s oly a hely fekvése s természet szinte egyszerű magyar elnevezések, melyeket csak megemlíteni is elégnék tartok, bővebb leírását adván csak az oly neveknek, melyek idegen hangzásuaknak tünnek fel, vagy a melyek honi egyik vagy másik nemzetársunk történetére felderítésül szolgálhatnak.

a) *Hidvég*-nek utcái.

Nemes utca - Gróf Nemesek legnagyobb udvara előtt

Funditura - A Gr(óf) Nemes udvar majorja mellett, hihetőleg a később oda telepített (fundált) román colonusoktól neveztetve.

Béres utca - szembe rugó utca a Gr. Nemes udvarral.

Patakszerutca - A falu között lefolyó patak mellett.

Felszeg-utca - A falu magasabb helyén - Háromszék felé vivő úton, ennek folytatása a

Székely utca - a székelyföld felé.

Mikó utca - Gr. Mikó udvar előtt.

Pap utca - a ref. papi telek előtt.

Oláhsheri utca hol többnyire oláhok laknak.

Indisor-utca — új telepítvény - az Indisor nevű kaszáló mellett.

Dombi utca - a Dombi jószág előtt.

Kaszáló részek elnevezései

a) *Indisor* mely fekszik éppen az Olthid mellett gyaníthatólag magyar eredetű név, ezen szökből talán: "Indítsd a sort". Lehet, hogy e hely háborus öszveütközések színhelye lehetett - a hol a hadsorok egymás ellen indítottak, vagy talán a kaszáláskor indítandó kasza sorról (rendről) neveztetett.

b) *Lókert* gyönyörű nagy kaszáló rétje - a M(éltóságos) Gr. Mikó családnak.

c) *Várszeg* - községi rét, mely a földvári várra szögellik, de attól az Olt által választatik el.

d) *Füzes* - a füzekről.

e) *Tiltott rét*

f) *Felső porond* hol az Olt porondai (fővénye) hány.

g) *Határszáton* - Határszél Árapatak felől hol a határpatak mintegy elenyészik a fütengerben, mint hágó fennakad a tenger fővényén.

h) *Cziczzej*

- i) Szarkaszeg
- k) Rövid láb
- l) Székel Pál
- m) Csillag szeg
- n) Tökis só - tökés só
- o) Kicsi rét
- p) Hosszu nyíl
- q) Katona kert
- r) Malom eleje

Erdő nevek

A. *Druga patak környéke*

- a) Szénpatak oldala
- b) Székel út oldala
- c) *Druga pataka*
- d) Gredina máre
- e) Czélfa
- f) Mészégető

B. *Mikó erdő*

- a) Mészégető
- b) Nyárosbércze
- c) Fábíán Bércz
- d) Csolnak árka — hihetőleg inkább Csolnak árka
- e) Arnyék és medvés oldala
- f) Hegyes orr
- g) Oldal Havad
- h) Közbercz

Jegyzet. Van ezen (Mikó) erdőségben mélyen benn egy szintoly jó borvíz (savanyúvíz) mint az előpataki - a Nagy Lik nevű erdőségben. Ugyan ezen erdőségben ezen századnak elején egy patak fejénél aranyat mostak - tordai aranyászkok.

Határ részek, dülök és lábak

- a) *Tóra menő* - ma nádasokra megyen
- b) *Sósvíz* - Sóstartalmu talaj van, az ott termett fűvet sós tartalmáért nagyon esdik a marhák.
- c) *Ebhát* - magaslaton.
- d) *Dresken feje* (lásd hátrább)
- e) *Békás kút oldal*
- f) *Tövíses kút oldal*

g) *Dirisen hát* - minden határnevek között a leguralkodóbb név a *Dirisen*, hihetőleg a német birtoklás idejéből fennmaradt név - valószínűleg ezen német szóból: "die Riesen" (<209>rások). Van ugyanis "*Dirisenhát*", "*Dirisen oldal*", "*Dirisen patak*", "*Dresikenárok* sat.

- h) *Csereszél*
- i) *Kerek aratás* - kerek irtás
- k) *Omlás*
- l) *Székel út*

- m) *Benkő árok oldal*
- n) *Havad út* hol hó hamarabb esik, s később olvad el.
- o) *Halastó* - hajdan a földes uraknak halas tójuk volt.
- p) *Angombér* - hihetőleg ezen német szóknek: "augen" és "beere" öszvetételekből, mivel ezen szélén levő verőfényes oldal szép szemü epreket teremhetett, mig mivelés alá nem jutott.
- q) *Szerbuly* - újabban mivelés alá fogott szántó föld.
- r) *Közép ré* - Közép rév - oly forma földvölgyület, mintegy tengeröböl.
- s) *Lámfor oldal* - gyaníthatólag e német szóból: Lamme és fűhen bárányt hajtani, legeltetni.
- t) *Büdöskert* — egy szejks izü forrásról, a nép azt hiszi róla, hogy a terhes betegségeknek csak gyógyszere, és használja ivásképpen.
- u) *Korlát oldala* - a Hidvég-Árapataki öszveterületnek északi határát képezi, innen van neve is.
- x) *Csutura teteje*
- z) *Lüget oldala* Lüget mellett
- v) *Havad rétek*

Hidvégnék Praediumai

- a) *Lüget* = *Lárin* neve mutatja, hogy nem régi - eleinte csak mulató helye, később gazdasági majorja a Gr. Nemes családnak. Román lakókkal van telepítve, kiknek papjuk is van. Közigazgatási tekintetben mindig a hidvégi községi bíró alatt volt.
- b) *Nyárospatak* románul *Járos* egy kis román telep a hidvégi bíró alatt.
- c) *Előpatak, Hidvég és Árapatak* határán főbb birtokosai a Gr. Nemes. Gr. Mikó a M(éltóságos) Beldi, Gr. Kálnoki sat. családok.

Magyar. Mivel árapataki pap barátom vállalta magára Előpatakról többet írni, ezért én itt többet megjegyezni szükségfeletlenek tartom.

A fennebbi adatokat öszve gyűjtötte, s a t. cz. Szolga Birói Hivatal 251 számú hivatalos felszólítására - később a Méltóságos Láday Ágoston úr ő nagysága 236 lln szám alatti elnöki szám alatti rendelete következtében hivatalos tisztelettel küldi bé a hidvégi járás szolgabirája tekintetes Imecs János úr kezébe - az illető helyre küldés végett. Ha igénytelen jegyzeteimmel valamit szolgálhatok az ügynek azért Istené legyen a dicsőség -

Irtam Hidvégen 1865 Május 30-án

Nagy Sándor

ev. reform. pap

és egyházmegyei jegyző

O.Sz.K. kéziratár, Pesty helynévgyűjteménye. Fehér megye. 202r + v, 203r + v, 204r + v, 205r + v, 206r + v

1865

Lüget község képzelhető eredeti leírása

Lüget (Liget) a hidvégi Gróf Nemes család praediuma lévén semi tulajdonosi határrésszel nem bir. Hidvég községnek filia községe volt, alig 60 lakható házat számlál. 1864-évre a lakosság kívánatára jelentetet külön falus bírója - mindig a hidvégi bíró volt egyszer s mind lügeti bíró is mint filiának: a major közül apránként mint napszamosokot telepítette a nevezet Grófi család (a telepítések mutatása szerint) van a major közül egy régi tölgyfai kisederdő Csuteria név alatt, régebb bé volt erős fa kerítéssel kerítve és vadas kertnek használtatott: a közepetjään egy méjj árok észak keletről délnyugatra futva a

fejébe ez bő forrású forrás a bekerítéskor ez halastónak használt hely volt készítve - a hol szép halakat tartott a tulajdonos Gróf - a forrás neve is Csutéria forrás - egyéb adattal e tárgyba nem szolgálhatni - különben a Hidvég leírásánál mint határába lévő dűlőrész elé fog fordulni.

Kelt Lúgeten 1865 május 24

Buksa Iosef Vass István

román pap közjegyző

Pesty helynévgyűjtemény Fehér vm 294r

1865

ERŐSD

1. Erősd községe van N(eme)s Felső Fehér vármegyében Hidvég járásban.

2. Ezen községnek csakis egy neve van: Erősd németül Erösd, oláhul Erusd.

3. Ezen községnek tudomásunk szerint más elnevezése nem volt.

4. Hogy ezen közösség neve legkorább mikor említetik tiszta bizonyossággal nem tudhatni, minthogy kezdetben csak egyes lakók az uraságok földeit Hidvég és Árapatakról mivelvén, építettek később gazdák is települtek, kik Gróf Nemes és Mikó Családoknak robotossai voltak s az egész Erősd helysége is ezen lévén Árapatak és Hidvégi lakosokból települtek ide.

5. Népesítésre nem csak Hidvég Árapatakról hanem a velle szomszédos Székelyföldre s ugy a magyar ajku lutheránus közül is nevezetesen Krizbáról népesedett annyira a mennyire most van.

6. Magyar neve eredetéről szájhagyomány uton annyit tudhatni, hogy nagyobb része határainak mind erőssen hegyes s bajosan járható lévén jelenben s anyivalis inkább alapulásakor s egy helyet éppen Erös oldalnakis hívják, innen vehette Erősd nevét, még van egy adoma, hogy nagyon erősek a verengerők (?) voltak az első települők s azért Erösseknek is neveztek — de inkább az elsőnek lehet hitelt adni még nagyon az ugy nevezett Csokás tetején mostis látható várom maradék, hol a hagyomány szerént Erös vára lett volna, mint később a helyek nevezésénél szólni fogunk.

7. Községünk fekszik az északi széleség 43 keleti hosszúság 44 fok alatt. Határa keletről Háromszék felé Aldobollyal, Árapatakkal, délnyugatról Botfalvával k(eletre) Sz(ász) Hermány és Szentpéter határaival, melyektől az Olt folyama választja el. Ucczaival nem igen dicsekedhetek, mert körülbelül magyarok és oláhok együtt mintegy 380 lelket számlál s jelenleg 68 házszámot - utzaja kettő van, az ugynevezett Pusztá vagy Pap utzta mert, hogy ott a pap lakik, a más a falu között lejjővő két felőlli utzta mely között foly a mezőről bėjővő egyenes meder vett (?) falu pataka s két felől minden 1/2 öl távolra fűzfával megvert tőle zöld alá gyönyörű! követi az utatot.

A község határában előforduló

helység nevek

1. Az Alsó vagy Székely határban

a) A *Lenkert* mely sok lent teremvén innen vette nevét is.

b) *Rupta* vagy *Erös oldal* hegy meredek levén bajosan járhattak szekérral - s midőn kaphattak a tetőre innen nevezték *Kapta* vagy *Ruptának*.

c) *Csokás tető*. Nagy hegy, melynek délnyugat felől egyenes természet által egész oszlopzatokhoz hasonló meredek oldalába lévő jukakba igen sok csókák költnek és télbe is ott laknak innen az elnevezés. Ezen hegy tetején van az említettem várom, ahol egy világító torony lehetett tempellariusok itt léte alatt, a Krizbai várról mit Hősök várának neveznek át ellenbe, s egyszersmind a tatárjáráskor lármafák voltak, melyek a vész közelítésekor meggyújtattak - egyik helység a másiknak jelt adának a közelgő veszélyről

- ugyanennek közelébe a várpatak oldalában mely az ott lévő várról neveztetett így. Láthatók egyéb kecske köröm forma csiga rétegek.

d) *Gyiszk* erről halgat a kronika, de ezen oldalba nagy mennyiségben található urnák darabjai, sőt közelebb kincset keresve éjszaka nagy gödröket ástak s tanáltak egy szép urnát, de nem találtak semmit benne nagy reménységek dacára az ottani (?) oldalon bé eresztették s ben az árokba darabokra tört, ugyan itt szántás alkalmával, minthogy most egy részén a fák elpusztulván szántóföldnek használtatik, tanáltak egy tegett finum acél csákányt mikből azt következtetni, hogy római telepnek kellett lenni.

e) *A Fácza* mely hely nagy erdőshely volt s benne sok fáczának tanyáztak, innen vette eredetét s nevéit.

2. Középső határban

a) *A Barabás teteje* Barabás nevű egyén birta és aratta ki azon helyet, rolla van a neve is.

b) *Hoszszak*. Az ottlevő földek csaknem az egész határt keresztbe vágva nagyon hosszúak - innen a neveis.

c) *Kincses Árok*. Ezen hely mind erdős volt s benne, a hagyomány szerint tolvajbandák laktak. Közepén lévén Háromszék és Barcaságnak honnan mindkétfelé nekik alkalmas időben zsákmányra mehettek, s nagy árkok lévén ide rejtették el prédájokat, mit azután a babonás nép még a közelebbi erdőbenis mindig minden évben Szentgyörgynapra virradólag keresett és ásott, mais sok ásások és mély gödrök láthatók, de hogy kaptak volna valamit, arról hallgat a hagyomány.

d) *Vápatója*. Vápás hely a hegyek között.

e) *Dellő*. Itt delelnek az Olt mellett a marhák s innen a neveis.

3. Felső határban

a) *Veczel, Veczel köve*. A Korlátpatakától a hidvégi határ alsó végéről lenyúló hegylánc végsarka, melyet Akadás Vince birt s adomány útján szállott át Erősd, Árapatak, Hidvég és ezek határaival a Gróf Mikó és Nemes családokra. A Veczeltető egy nagy magas hegy, melyről átláthatni a Temes, Bodzai, Töröcsvári és Ojtozi szorosokon Oláhon felé s úgy az egész Székelyföld, Barcaság és Erdővidék várait, hegyeit és sok falvait láthatni. A hagyomány az rolla, hogy ily magas és Háromszék felől nagy meredek lévén s amellet arról az Olt is alatta folyván, az akkor nagy rengeteg erdőség közötti Veczel köve udvába rejtették zsákmányokat a Kincses Árokba és Veczelben tartozkodó rablók, ugyan azért mostis Szentgyörgy nap éljén gyakran járnak az oláhok pénz lesni, de még üressen jöttek vissza.

b) *Farkas Árok*. Árkos hely, most szántóföld, de mikor erdő volt, sok farkasok tanyáztak benne, egész religio (?) azoknak innen vette nevét is.

c) *Veczelolya, Felső Veczel*. A hegy alatt egy szép térség. Alsó Veczel ezis ugyan az Veczel nyugati részei alyába egy térség.

d) *Csikkos kert*. A tulajdonos urak ott csikaikat legeltették innen a neveis.

e) *Dánczos*. Miért nevezik így nem tudatik.

f) *Falu rétye* a falu melletti térség rétes helye.

Irtam Erősdön 1865 május 12-én

Pálffy János

Erődsi h(elvét) h(itvallásu) lelkész.

MB. Nem leend helytelen itt megemlítenem mit még fenebb kellett volna de az említendő hid mellett soraim irtam csak készületbe volt, most pedig teljesen az Olt folyamán át 32 hosszú öl, szélesre 2

öl és lábra el készítve tökéletesen járhatóvá tétett, s ennek létrejöttét melynek üdvös voltáért nemcsak Erősd község, de az egész különböző vidékek ittjártó lakói csak hálájukat nyilvánítják, ugyan itt lakó Hidvég járás szolgabírája M(éltóságos) Tinely (?) János úrnak, mert az előbb említett sárfészek falvának, honnan ezelőtt sem szomszéd falvaiba a járatlan közlekedő hegye és sáros utak miatt, sem az Olton át Barcaságra s úgy Brassóba ha terménye volt is nem mehetett csak középszerű esős időben, most mind Árapatak felé, Árapatak-Erősd-Aldoboly-Háromszék felé, Háromszék alsó részének Erősd felé az Olton át egyenes vonalba per Botfalva. Szunyogszeg, Fogaras és Szeben s így tovább az utak mégpedig mindenütt ki sánczolva porondozva megnyitlak s ez által nemcsak községink de másokis közösen számíthatatlan hasznot nyertek s mindezen üdvös munkálatok s közös nép igen tisztelt szolgabíró ur eréjes eljárásának a közérdek iránt fáradhatatlan szívélyes kitaró fáradozásának sőt áldozatának köszönhetni. Isten seggőjje az igazságos hivatalnokot többekreis a közös nép nevébe óhajítja az író.

Pesty helynévgyűjtemény Fehér vármegye

134r + v, 135r + v, 136r + v, 137r + v.

1864

ÁRAPATAK

Felelet

A "Helynevek" öszve írása aránt, hozzám intézett felszólításra

Figyelemmel meg olvasván "a haza helynévcimek gyűjtésére az öszve írására kiadott Utasítást", az alábbiakban kívántam meg felelni a bennem vetett bizalomnak;

Általános megjegyzések:

Elő hivatván a helységi előljáró által, a korosabb, de egyszersmind tekintélyesebb öregeket névszerént:

1. Gászipor György idősb 80 éves
2. Nekiti János 70 éves
3. Kolcz Samú 65 éves
4. Gászipor István Bíró 62 éves

s más értelmes egyéneket; elővettem föld könyvet, mi hogy a hely nevek közül edgy is ki maradjon legfőbb vezér fonal; ennek nyomán minden helyneveket felolvasván úgy ahogy ott sortirozva vagynak fel kértem: mondják meg, ha valamit tudnak, vagy hallottak, azon helynevek eredetét s más nevezetességeit illetőleg; mihez a magam csekély tudatomot is, mit 18 éveken gyűjthettem, hozzá csatolván; úgy állítottam öszve ezen feleletemet. Kiemelni kívánván, hogy az én kiszemelt egyéneim mint írástudatlanok mindnyájan, nagyon kevés adattal tudtak szolgálni, s a mit adtak is, inkább csak regy vagy mese szerű.

Számomra pedig kezem között e célra nagyon kevés, mondhatnám, éppen semmi történelmi írott adataim nintsenek, irtam tehát nagyobrszít magoknak a helyneveknek természetes fekvések vagy ahol hasonló el nevezések nyomán.

Részletes feljegyzések

Árapatak községben található helyneveknek s illetőleg az a tárgyban 7 pontok alatt kitűző kérdések felvilágosítása.

Felelet

1. kérdés. A megyének, kerületnek, járásnak sat. neve a hová a helység tartozik.

Árapatak jelenleg tartozik Nemes Felsőfejér vármegye belkerülete, Hidvégi járás szolgabíróságához - Topográfiailag fekszik inkább Erdély délkeleti részében, délről a Bartzaság, n(ap) kelet és északról Háromszék, n(ap) nyugatra Erdővidék terjedelmes vidékek, hosszúságaik között.

Közvetlen szomszédos falvak vele délről *Bofalva* (Brendorf) szász, keletre *Erősd* magyar, északra jelenleg borvíz *Előpatak* oláh, n(ap) nyugatra *Hidvég* magyar falvak között.

A hajdan korban ez az egész vidék egy szász ember, neve *Fulkon* birtoka volt. IV-ik Béla király idejében, mikor a tatár dúlás pusztított kegyetlenül, megszakadás, nota vagy a tatárdulás következtében a királyra szállván 1256-ik év körül 4-ik Béla király donacionalis levél által ajándékozza egy Akadós nevű magyarnak, kitől származnak az ezen vidéken igen nevezetes három család ágak, a *Gróf Mikó*, *Gróf Nmes* és *Gróf Kálnoki* családok. A donacionalis levél meg volt az árapataki ev. ref. megye ládájában, magam is láttam, de minthogy hitván papírra volt leparitva (?) az idő, mőj és penész el rongyoltotta. A tatár így van meg jeelve benne: A monte cacumine *Vetzel*, *Havad*, *Korlát*, usque ad rivum *Nyáros patak*, a meridian fluvium Olt sath. Régentén tehát ezen csoportosulása a hidvégi járás szolgabíróségának 1 Erős, 2 Árapatak, 3 Előpatak, 4 Nyárospatak, 5 Hidvég, 6 Lüget edgyüvé tartoztak s csak Hidvég és Árapatak nevei fordulnak elő inkább a régi irományokban. Előpatak, Nyárospatak csak prediumok lévén elnevezett falvaknak, Erős pedig éppen filiája volt egyház tekintetben is Árapatakának.

Bővült felvilágosítással szolgálhat e tárgyban Hidvégi Gróf Nemes János eő exelentiaja igen gazdag család levéltára.

A helység maga völgyben fekszik inkább, de határai, erdei, magos hegyes, mély árkolásokkal szomszédosak rakot: azonban verőfényes oldalai termékenyek 2 gradussal lévén melegebb éghajlata mint a szomszédos Háromszéknek, a törökbuza termelésre nagyon alkalmas.

2. kérdés. A községnek hány féle neve él most?

Valamint rég úgyszintén jelenlegi elnevezés: Árapatak (oláhuul Árpeták) más néven nem ösmeretes legalább és nem akadtam más elnevezésire. Hogy régentén nem csak szász birtokosa volt, mint irám *Fulkon*, e vidéknek, hanem maga az egész helység szászához tartozhatott, erre mutatnak az edgyes helyneveknek szászos hangzású elnevezései, pl. *Bora heintyen*, *Henderbölcs*, *Bruck* (szakadás, törés), *Karatzborok*, *Hám*, *Lorhám*, *Fejhám*, *Repejhám* sat. kaszáló helyek, s a mais meglévő ugynevezett Szászok tőja.

3. kérdés. Volt é hajdan a községnek más elnevezése?

A második pont alatt megvan rá a felelet - nem.

4. kérdés. A község mikor említetik legkorábban?

Erre nézve mint dézmát vezetett pap kutatván dézmánk eredete után, egy régi könyvben, melynek címe: *Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transilvaniae etc.* per *Antonium Szendrei* etc.

EZEKET TALÁLTAM: "permodum gravis querela qnomodo in anno, cujus nondum praeteriisset castellani Theucz (forte quod hodie Törcs audit) quadam decimas ipsius capituli de possessionibus Hidveg ac Arapatak ipsi capitulo more alias consueto provenire delentes, et inductione, investigatione tua, pro se ipsis occupasset, pro quibus nulla ejusdem hactenus fuisset satisfactio etc." *Uttam Buda A.D. 1462.*

Az idéztem (!) könyvben találtam Árapatakának legrégebb elnevezésit iratban Hidvéggel edgyütt.

5. kérdés. Honnan népesítetett?

Hogy régebben magyarok voltak a lakosok onnan világos, hogy nemcsak minden lakos a magyar papnak tizedet adott, hanem még a ref. osk(ola) tanítónak is képét fizettek, a mi ugy származott, hogy a magyar lakosság ki halván vagy kitétetvén a sessiókból, a románok csak akkor költözhetek belé, ha a magyar egyházi személyek tartozásait pontosan fizetik, a mi egész 48-ig pontosan teljesített is - ma ugyi ugyan mint a magyarok létszáma viseletek öltözete jól lehet egyrészt magyar, mintazonáltal általánosan szász - inkább a csángó magyarsághoz tartoznak.

6. kérdés. Mit lehet tudni a név eredetéről?

Régentén nevezhettek *Aranypatakának* mert az emberek gazdagabbak és boldogabbak voltak, ma inkább lehetne nevezni *Árvapatakának*, mert az emberek, lakosok nagyon el árvtáltak, el szegényedtek, pedig meglehetősen birtokba szabadultak belé.

A valóság pedig ennyi: *Árapataka* nevit vette *hihetőleg* a sok ároktól nevezetesen a falu között lefolyó veszélyes pataknak gyakori meg áradásától.

7. kérdés. A község határában előforduló többi topographiai nevek. Erre nézve a könnyebb átnézhetős tekintetéből eltérve a telek könyvi rendtől, ezen osztályozást láttam czélszerűnek fel venni. Mert főbb neveket így soroztam: A. *A helység maga.* B. *A mező vagy szántók.* C. *Erdők, rétek.* D. *Legelők, hegyek.* F. *Halmok.* G. *Bértzek.* H. *Árkok, puszták.* I. *Folyók.* K. *Patakok.* L. *Kutforrások.* M. *Tavak* és N. *Irtványok* végre a *Prediumok* utak és ezeknek több elnevezése:

Lássuk rendre

A. Helység maga.

A következő uttzai elnevezések vannak:

1. *Hidvégi uttza* egy igen szép rendszeresen épített uttzá, mely, keletről nyugatra irányul - fő érdeme, hogy a mi falun ritkaság, soha se igen sáros nevit Hidvégtől kapta meris szomszéd falutól, hova a rajta végig menő ország ut vezet.

2. *Béli uttza* nevét a híres Béldi családtól kapta, mais ez a család kizárólagos birtokosa ezen uttzának alig egy pár felszabadult jobbágy lakik benne - Brassó fele visz.

3. *Gász uttza* hihetősen a községben mais igen fles számmal lakó colonusoktól kapta nevit kik gászoknak neveztetnek. Előpataka fele visz.

4. *Gász eleje* oláhu *Gura Gászuluj*, nagyon atyafias a gurá Szátulujjal falu szájja - örökös lármá és zaj lévén itt. Ez egy igen nevezetes gyűlő helye a fiatalágnak, terjedelmes térség, több utak öszve szaladásánál, közül gyöngyözve mindenfelől ivó helyekkel, korcsomákkal - ez az árapataki piac. Itt szokták régen s ma is némelykor, az amugy futólagos falu gyűléseit tartani - more patrio - közből a bírú, bírói páczájára támaszkodva, a hallgatóktól körül fogva szokta a törvényt osztogatni és aztán a közel levő kortsmán megerősíteni. Most civilizálódtunk e tekintetben éppen ott a *Gasz előtt* fogadván faluházat, a hova a község öszve gyűlhessen.

5. *A hula* egy kis sikátor uttza egy vak patak árokkal. Az oláhok templomba járó uttzájuk - neve eredete bizonytalan.

6. *Templom uttza.* A Ref. magyarok templomba járó uttzája hasonló árokkal mint a románoké - e tekintetben nints mit irigyeljen a két egyház egymástól, mind a két uttza rondaságok gyűlhelye, nevű templomtól kapta, mint a hova vezet.

7. *Patakszer uttza* az *ugynevezett Vingyillia* a patak folyása mellett - egy csomó hitvány viskó a Méltóságos Tamási udvarhelyéhez forrasztva. Aki itt jár az Irlandi szegények vagy a londoni koldusok jutnak önkénytelenül eszébe, szemétdombokkal felhalmozott keritetben ajtó előkkel, bundadarab, botskorkák, rongyos cipők, likas kalap, hámlott csere kéreg, más ezer meg ezer nemű rendetlenül szerte szélyel szórva mint szegénységi jelvények - egyszeri látás eleget tesz.

8. *Stábalj* hajdan katonai állomásul szolgáló laktanya - mint a neve is mutatja - az öregek között még némelyek emlékeznek rá - alig egy pár házzal.

B. A mezők vagy szántók

1. *Nagy mező* nevit maga adta magának mert hogy terjedelmes szép mező - itt a következők alnevek, illetőleg dülőkfordulnak elő:

- a) *Malom csere* egy malom flett van - hajdan cser erdő volt nevit innen kapta.
  - b) *Hegyen által* egy magasatska hegyen húzódik keresztül — nevit innen vette.
  - c) *Horgas* nevit a horgason menő egyes föld daraboktól (kapta).
  - d) *Hosszú* nevit a szántóföldek hosszúsága adta.
  - e) *Mézes* a mellette le folyó hason nevü pataktól.
  - f) *Küpus* kut egy kut volt ottan hajdanában küpülve — onnan az elnevezés.
- 2) *Kis—Mező határ rész* sokkal kisebb a Nagy Mezőnél innen van a neve szántókkal.

Dülők:

- a) *A három dülő* neve eredete bizonytalan.
  - b) *Székely út* a Háromszékre vezető út közelében.
3. *Hét oldal határ rész* - szántók nagy részt. Itt eljövő dülő vagy alnevek:
- a) *Határpatak* nevit ezen dülő a Hidvég és Árapataka határa közt lefolyó pataktól kapta.
  - b) *Baksomm (?)* egy irenevő (?) árok, neve eredete bizonytalan.
  - c) *Fejhám* szántók neve eredete bizonytalan. A Hét oldal határ rész alsólabán egy szép lankás *Hét oldal* nevét az itt gyengén emelkedett két halmotkától kapta - termékeny hely, itt van még a
  - d) *Gimetske láb* szántó - neve bizonytalan
4. *Rétre menő határ rész* - szántók. Az itt levő szántók бүтүјөкkel a rétre menvén neve innen
5. *Kertek mege* határ rész - szántók. A falusi edgyes jószágoknak бүтүјөк kertjére rugván — határrész a jószágokat kerítő kertektől kapta nevét - igen termékeny térség.

Alosztály

- a) *Pataktő*. A falut végig folyó pataknak az Olt vizébe ömlésétől kapta lenevezését.
  - b) *Stabaly*. A faluban ezen névnek megfelelő helytől - minthogy éppen erre rug, kapta a nevét.
  - c) *Kenderlábra menő* a minden évben kenderrel bevetni szokott földektől kapta nevét.
6. *Kenderes láb*. Minden évben változatlanul kenderet vetnek belé innen van elnevezése.
7. *Sinkó kert* határ rész, szántók néveredete bizonytalan.

Dülők vagy alosztályai:

- a) *Lorhámra jövő* - neve eredete nincs tudva,
- b) *Gatyafenék* megfelel nevinek mert éppen olyan mint a gatyában az eresztés s éppen talál most *Hét oldal* névvel, mert miután Árapatakán de jure minden trágyázás az udvarol a mezőn (?) a mult évben *Hét oldal* Beldi urnak trágyázván a csorda, mint a Gatyá fenék csaknem egyedüli tulajdonossa a csorda itt *Hét oldal* trágyázott. A muüt évben tehát az árapataki csorda a Gatyá fenékbe trágyázott - rendkívüli uraság marha *Hét oldal* meknek gatyába trágyálni.

8. *Templom mege* határ rész, szántók - nevét a ref. Templomtól vette mivel közel van.

Al nevek:

- a) *Fáskert* alya - neve hason nevü kertről mely felette van.
- b) *Tohér* - neve nincs tudva - valami posványos tó ér van ott hihetőleg innen van a neve.

C. Az Erdőn előforduló elnevezések

1. *Retkes* nevét az emberek feladása szerint onnan kapta, mert egy ut viszen keresztül *Háromszékre*, s hajdanában tolvajos hely lévén egy asszony ment itt keresztül a tolvajok meg ölték pénzt *Háromszék* nála, de később hurokra kerülvén azt vallották, hogy csak egy retket kaptak nála.

Al nevek:

- a) *Vizes Retkes* egy kis patak árokkal, hol patak foly.
- b) *Száraz Retkes* egy más árkos hely hol nem foly patak.
- c) *Fazakas*. Erdő név - eredete bizonytalan.

d) *Fiutelek* (?) részint szántó, nagyrészt erdő - neve eredetét nem tudom.

2. *Székellyut teteje*. Háromszéktől helységünket elválasztó magas hegy részint erdő, részint legelő helyel-helyel szántó.

Al nevek:

a) *Varsa* olyan forma hely, meredek, löjtőjével körül hely (?) keríteni, mint egy varsa-hal fogó kas.

b) *Ágazat* többfelé ágazó völgy nyilásaival - erdő

c) *Krétsken* részint szántó, részint erdő - neve eredete bizonytalan.

3. Stokom határ rész, nagyrészt erdő, kis szántó — név eredete bizonytalan.

Al nevek:

a) *Köves ut*, nagy darab irtványos hely lakhelye van erdő is nevét a hozzájuthatási ut kövességétől kapta.

b) *Galambbug* egy nagy magaslat - nevét a mint mondják onnan kapta, mert valami nagy cserfőly volt ottan melyen galambok fészkeltek - most szántó.

4. *Farbűkk* erdő és szántó, bükfák végződése s egyszersmind a határ itt végződik Háromszéktől felé.

5. *Gyértelek* így is mondják *Gyészér* a legnagyobb erdőréssz egy tagba. Neve származása nem tudni.

a) *Mézes* patakon aluli rész.

b) *Mézes* patakon felüli rész. Egy kőből lefolyó Mézes nevű pataktól neve is (?) előfordul.

6. *Stemek* - erdőréssz, neve nem tudatik honnan.

Az erdőkre nézve általában megjegyzendő, hogy még 1819—1820-ban a birtokosság között lévén osztva, nagyrésze a tulajdonosoktól is kapott nevet, pl. falu erdeje, ref. egyház erdeje, Béli Venter, Gréb László, Tamási László satb. - továbbá a mely erdős helyek nem említették azok vagy mint puszták vagy mint legelős vagy mint bértes helyek ott fognak megemlíteni.

D. Rétek elnevezése

Ennek két nagyobb elnevezése fordul elő úm. Alsó és Felső természetesen az Olt folyama adja meg az irányt, az alsó a falun alól, a felső a falun felül esik.

1. *Alsó Rét* itt a következő alnevek jönnek elő:

a) *A határ* - neve természetesen van, mert éppen a határ szélen van.

b) *Határpatak eri* (?) - a két községet elválasztó határpataktól jön.

c) *Brok* ennek eredete nem tudjuk honnan deriváljuk innen e, hogy brok oláhuul czibre értelme vagy a német törés, szakadás ez talán Brückké hid.

d) *Repejhám* - bizonytalan eredetű: számos elnevezés.

e) *Borahuntyen* dto - // - // -

f) *Derics Miklós szege* - régi birtokosáról —

g) *Dombi szege* - hasonló birtokosáról.

h) *Papszeg* - ref. papi birtok (Kanonika portio)

i) *Czigány halála* - mondják, hogy tán egy cigány halt ott el.

k) *Fuvar* - eredete bizonytalan.

2. *Felsőrét* itt előforduló alsóbb elnevezések:

a) *Henderbölcs* neve származása bizonytalan - név rokonságánál fogva az árapataki község gondatlansága miatt alig egy tized alatt, az Olt rakonczátlansága a szomszéd botfalvi szászokhoz fogva szakítani.

b) *Kurutzborok* - ennek is elsőfele ősmertes, utolsó nem.

- c) *Hajósoknál* - az Olton át szállító hajósokról.
- d) *Nagyszeg* - egy nagy Olt kanyarodástól.
- e) *Kis szeg* mert az előbbinél jóval kisebb.

E. Legelők

- a) *Szenestőke* hajdan erdős hely volt, most kopár.
- b) *Nagy Busnya* bértz inkább tán rusnya bértz.
- c) *Kis Busnya*
- d) *Lenke pusztája*
- e) *Sostáj*
- f) *Kapta*

F Hegyek.

AI nevek:

- a) *Nikiti hegye* neve az aljában lakó Nikiti nevű lakostól.
- b) *Kápolna hegye* melynek tetején áll a Béli család sirboltja.
- c) *Tamesaj hegye* A Tamási család kápolnájáról.
- d) *Templom hegye* A ref. Templomtól kapta nevét.

G Bértzek.

AI nevek:

- a) *Fásbértz* hajdan erdő, most szántó.
- b) *Hárbértz* erdő és szántók.
- c) *Közbértz* régen erdő most szántó.
- d) *Busnyabértz* legelő.
- e) *Séren bértz* erdő.
- f) *Mészpatakbértz* erdős hely.

H. Árkok - alnevek

- a) *Egres árka* erdős hely.
- b) *Órdög árka* erdő és szántó
- c) *Kretskenárka* dto.
- d) *Fásbértz árka* szántók.
- e) *Segleslétzek (?) árka* erdős hely.
- f) *Székely út árka*
- g) *Nagy árok* erdő.
- h) *Köves út árka*
- i) *Rosz árok* hetiben (?) szántó
- k) *Kománkut (?) árka* erdő
- l) *Retkes árka* erdő
- m) *Bükut árka* erdő
- n) *Fazakas árka*
- o) *Fodisánk árka* (?)

I. Folyam

nagy maga az Olt - mely Árapatak határát délen körül folya.

K. Patakok és puráj

- 1) *Mézpatak*
- 2) *Retkespatak*
- 3) *Falu pataka*
- 4) *Határ patak*
- 5) *Szén vagy Széj patak*, szélin van.

6) *Terenbértz pataka*

7) *Tőgyér patak*

8) *Hete patak*

9) *Székely ut pataka*

10) *Borviz pataka*

11) *Köves út pataka*

12) *Kretsken patak*

13) *Mézes pataka* - erről azt állítják, hogy egy gyermek meg ehezvén nagyon s valami darab pulitzkát megette az után ivott ezen patakból azt állítá annak a pataknak a vize mézes - mert néki az olyan jól esett mintha mézes vizet ivott volna - innen eredett a *Mézespatak* neve.

Annyi igaz, hogy a nép azt tartja, ki a Mézespatak vizit me kostolya az Árapatakáról nem kívánkozik el lakni.

Ez fennebbiekből látható, hogy Árapatakát nem ok nélkül nevezik Ároknak és Pataknak, mert 14 külön nevű árok és 13-m külön nevű patakja van - csak amit én hevenyében lejegyzék.

L. Határon lévő kutforrás nevek

a) *Küpüs kút* régen küpülve volt foglalva a forrásviz a könyebb merítés végett - ma csak neve van meg - innen elnevezése a Nagymezőn.

b) *Katonakút*. Egy igen kedves és szükséges forrás az ev. ref. egyház erdején nyáron a csordának itató helyül szolgál - nevét onnan kapta, mert régen katonai állomás lévén. Árapatakon valami szökevény katonák bu(j)káltak és tanyáztak ezen a helyen.

c) *Tetves kút* az erdőn az Ágazat határszélben, neve onnan van, mert valami ketske pásztorok ott tanyásván tetvekkal környezetet eltöltötték s onnan mások is elkapták.

d) *Komán kútja*. A Borvizszéli menő országot közelében egy völgyben - neve onnan van, mert a régi rengett erdőségben egy tolvajvezér neve *Komán* szokott ott enni és tanyászni.

e) *Szent Ilona kútja* egy igen kedves jó vizű forrás a Kismezőn. Ennek név eredetéről egy rege él a nép ajkán, mely a következő: "Élt Árapatak határán régen régen egy vadleány kit hivatka Szent Ilonának. Azzal a tulajdonsággal birt, hogy a ki következő idő változását meg érzette és hírül adta előre. Be jó volna, ha most is volna egy ilyen még pedig mikor szép időt jósolt, isszonyatosan sirt és orditozott, mikor ellenben rút időt, vigadott, táncolt, gyönyörtien énekelt örömében. Az emberek többször próbálták megfogni, de minden kísérlet hasztalan volt, mert bármily vigyázva körül fogták, ő mindig csuda erejénél fogva mintha csak tetetlen valami lett volna, kisiklott az emberek kezei közül. Végre csellel ejtették törbe. Ugyanis készítettek mind a majomnak egy csizmát, melynek egy feje és arról fel emelkedve két szára volt. Ezt megszurkozták belül, a kuthoz vitték a hol a szép Tündér Ilona szokott mulatozni előtte fel próbálgatták húzni, úgy hogy Ilona asszony lássa az után ott hagyták a csizmát s távolról lesték mit fog tenni vele Ilona. Hát oda ment, nézegette s majom módjára felpróbálta és mikor a kívánsi emberek

...rohantak, hogy meg csipjék, szegény nem tudott többé elszaladni és így törbe esett.” Szeretnéd tudni egye kedves olvasó, mi lett azután Ilonával. Itt a vége, csak addig tart a rege. Közelmultban ez a csatornák csatornák a föld alatt ki volt vezetve a Gróf Nemes János udvarában, ahol egy igen szép kutnak szolgált vizül a föld alatt. A csatornák edgyes darabjai ma is láthatók. Most ismét a föld rétegek mart leszakadások miatt oda vinni lehetetlenné vált.

M. Vápák, gödrök

- Dénes miklós vápája*
- Jó Mihály György (?) vápája*
- Jó Simonné gödre* - Mind (3) legelők. Neveiket kapták a hasonló nevű árapataki lakosoktól.

Sajó elnevezések, nemde?

N. Tavak, Nádasok

- Szászok tója* - feljebb volt szó rólla.
- Falu tója* - közönség helye,

Általában a tavak inkább jelenlegi birtokosai nevét viselik - Béli tó, Tamási tója, Jó Mihály György tója sat. Nevezetes az, hogy szatyorkötésre igen alkalmas nádat szolgáltatnak s ad libitum, akár mely világ részéből ide verődött ember szabadon vághatja, legfellebb a falus bírónak van egy kis proventusa érte. De sokkal értékesebb is, nevezetesebb *Szakatur* nádja, mely az építkezéshez megkívántató kellék s itt körülhet (?) legjobb, legnagyobb mennyiségben nálunk kapható.

O. Irtványok

- Geréb Irtvány*
- Turini Irtvány* sat. Melyek hasonlólag jelenlegi birtokos neveit hordozzák bizonyásául annak, hogy nem rég irtották, mert maga az irtók utódai használják jelenleg.

Általában megjegyzendő az irtványoknál, hogy Árapatak határinak legnagyobb része irtvány, s ott ahol ez előtt csak száz évvel, mit mondok alig 50 évvel vad rengeteg erdőség volt, ott most hullámozó zöld vetések s más szorgalmi produktumok gyönyörködtetik a szemlélőt.

Végre

P. Prediumok

a) *Lenkert* egy terjedelmes határrész egy magos fennsikon, házakkal, majorokkal ellátva. Nevét hogy honnan vette, nem tudhatni, lehet hogy eleinte felesleges len termésétől, de a mire a jelenlegi lakosság nem igen emlékszik.

b) *Hete* egy más predium hasonlólag erdőséggel vegyes terjedelmes szántóhely több lakházak és lakosok csoportosulásával, különösen a seprükötő, kalántsínáló cigányok végetlen menyiségű burdei hurubájával, kik seprükötés kereskedésekkel nyír erdőket ki pusztítani képesek a birtokosság nagy kárával. Ezek látják el az egész Barcza vidékét nyírág seprüvel. Neve gyaníthatólag onnan származott, mert eleinte 7 ház lehetett ott, most két annyinál is jóval több van.

c) *Borviz - Előpatak*. Ez is árapataki predium volt, de már ma külön, önálló bírósággal bír. 1819-20 körül alig volt egy-egy nevezett veres cserepes ház, ma már minden tekintetben tul szárnyalva szülő anyját Árapatakát, sőt a mi több háládatlan is irányában, mert a midőn az édes anya ma is fáradozik az ő

ékítésén, utjai jó karban tartásán s e végre minden évben több ezerre menő ingyen napszámos s más anyagokat ád, ő ezért csak egy korty legfennebb egy has borvizet ád ingyen már egy fertálynál ha többre van szükségünk, azt úgy fizetteti velünk mint a bukuresti boérral, a ki soha egy para investációt se tesz a közlekedés jó karban tartására. Hja, nem csak az emberek között vagynak háládatlan fiúk és leányok, hanem még a prediumok közt is. Ilyen háládatlan filiája Erőd is Árapataknak, hogy miért? Megmondására még nem jött el az idő. Előpatak nevit kétségtelenül a patak eleitől vagy is jobban mondva eredetétől kapta mert onnan foly le hozzánk fálvankon (?) itt folyó patakunk. Ha meg nem sérteném, vagy a más gabonájába aratnék, fel jegyeznék onnan is egy néhány hely nevet, mint pl.

1. Sipos nagyobb rétet szántó és erdő s helyel-helyel kapáló név eredetét bizonyosan nem tudom.
2. Juhkert hasonlólág mint a fennebbi.
3. Farbükk fennebb már előfordult.
4. Hársbérc ez is említve volt - továbbá

Borviz forrás kutai melyek használat alatt vagynak van öt borviz forrás um.

A patak folyást véve fel mely közvetlenül mellette foly mindeniknek *első* legfelül a patak jobb partján mit hideg fürdőnek használtak, neve *lobogó*.

2-dik. *A fő kút*, mit a vendégek ivásra használnak, patak balpartján, minek világra kiható jótékonysága teretura (?) kétfelég elterjedet. Hogy mit tartalmaznak ezen forrás vizek ezer meg ezer orvos irva hagyta hátra - egy évi árendája.

(hiányzik a vége)

A Székely Nemzeti Múzeum anyagának részleges elszállításáról és pusztulásáról 1944-45-ben*

1995. márciusában múlt ötven éve annak, hogy a Székely Nemzeti Múzeum értékes gyűjteményének nagyobbik része Zalaegerszegen megsemmisült. Megkíséreljük összefoglalni az előzményeket.

A közgyűjtemény anyagának elmenekítése az esetlegesen bekövetkező háborús események elől már 1943-ban felmerült. 1944. április 3.-án a VKM 66.492/1944. sz. rendeletével elrendeli a gyűjtemény anyagának a Tolna megyei Lengyel községbeli Apponyi-kastélyba való azonnali elszállítást. Herepei János múzeumigazgató (múzeumőr) összehívja az igazgatóválasztmány elérhető tagjait, és némi vita után a rendelet végrehajtása mellett döntenek. A román "kiugrás" után, a VKM 3265/1944. sz. augusztus végén kelt bizalmas rendelete a Székely Nemzeti Múzeum 200 ládájának (a felbecsült szükséglet) 10-15 vagonot rendel ki, ám az ekkorra már általánossá vált fejtelenség, tájékozatlanság miatti tömegessé váló menekülés megnehezíti a vagonszerzést.¹ Végül 1944. szeptember 2.-án a vagon, amely az igazgató

által legértékesebbeknek ítélt anyagú 5 ládát, valamint az igazgató családját és személyi holmijait egy részét² fogadja be, Herepeivel és Cs. Bogáts Dénessel együtt elhagyja a várost. A negyvenhat ládát tartalmazó másik vagon még aznap délután, Árvay József felügyelete alatt indul utána, Csíkban éri utol Székely Zoltán. Az épületben csak a legendás mindenés, Fadgyas Anna marad.

Herepeiék szeptember közepén érkeznek meg Lengyelre. Időközben Székely Zoltán és Árvay József úgy határoznak, hogy Désről az utasítás ellenére is Kolozsvárra irányítják a második vagon. Herepei egy 1945 nyarán írott feljegyzéséből tudjuk, hogy ha Árvayval van, nem engedte volna eltéríteni az anyagot. Kolozsváron, minthogy itt is napokig a veszélyes pályaudvaron vesztegel a vagon, az Erdélyi Múzeum Egyesület vezetőségének javaslatára a ládákat behordják az EME pincéjébe. Roska Márton, Kelemen Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila ellenzik, hogy az anyag kikerüljön Erdélyből, azonban váratlanul Kolozsvárra érkezik Vargha László, a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége előadója. Az anyag után jött, és szeptember 23.-án magával is viszi azt Keszthelyre, a Balatoni Múzeum épületébe. Ide érkezik Herepeiék is, akik közben október közepén, felsőbb rendelkezésre, szintén továbbmennek Keszthelyre.³

Keszthelyen sincs azonban sokáig nyugta a ládáknak. December 7.-én elrendelik a város polgári kiűrtését. December 9.-én ismét bevagonírozzák a ládákat, majd a szerelvény Szombathely felé indul (ide költözött le Budapestről a VKM is), de Tapolcán elakad, és minden könyörgés, rábeszélés ellenére két hétig ott vesztegel, nyílt pályán. December 24.-én sikerül Herepeiének visszavinnie az anyagot Keszthelyre, a Balatoni Múzeum alagsorába.

* A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum anyagának legértékesebb részét 1944 őszén a közeledő front elől a Dunántúlra menekítették, ahol az végül, számos szerencsétlen körülmény összzejátszása nyomán, a zalaegerszegi állomást érő 1945 március végi légítámadás során, úgy tűnik, teljesen megsemmisült. Számos kérdés maig sem tisztázott. Milyen ládák indultak útnak a két különböző szerelvénnyel, különbözött-e a sorsuk? Miért nem sikerült az anyagot Kolozsváron, tehát Erdélyben visszatartani - ki értesítette a fölöttes kormánybiztost a szállítmány eltérítéséről? Miért nem maradtak ládák az eredetileg kijelölt lengyeli kastélyban, amely megúsza a háborús pusztítást? Mit értünk az anyag elpusztulásán, mit tudhatnak még erről az akkor éppen Zalaegerszegen tartózkodó evakuált sepsiszentgyörgyi tisztviselők, illetve már inkább csak a leszármazottaik? Milyen új szereményekről tudósítanak Herepei János jelentései. A téma legjobb ismerői ma valószínűleg Balassa Iván és Székely Zoltán, valamint a történet feldolgozására készülő Sas Péter. Véleményünk szerint az anyag pusztulásáért való felelősség kérdése, sok áldatlan vita kiváltója, értelmetlen. A történet olykor egymásra mutogató erdélyi főszereplői kétségen felül álló tudósok, akik mindent elkövettek az anyag megmentéséért, és senki nem láthatta előre a háborús zűrzavarban, milyen megoldás volna helyesebb, ki-ki felkísmerete szerint cselekedett. Ideje viszont feltárni és összerakni a még tisztázható részleteket. A Vincze Gábor által összeállított anyag közlése az ehhez történő első hozzájárulás. (A szerkesztő)

1945. január 1.-én Csomay Miklós Zala megyei nyilas főispán, kormánybiztos elrendeli, hogy Darnay Béla, a Balatoni Múzeum megbízott igazgatója kísérete mellett a két múzeum anyagát szállítsák be Zalaegerszegre. A 8530/1944. sz. főispáni rendelet megtiltja, hogy a múzeum személyzete magánvagyonával kövesse a múzeum ládáit: "Az e téren elkövetett szabálytalanságért az internálást azonnal folyamatba teszem." Herepei mindent megpróbál, hogy a rendeletet visszavonassa, Zalaegerszegre is lemegy, de hiába. 1945. január 6.-án a Székely Nemzeti Múzeum ötvennégy (?) faladáját és tizenhárom papiroscomagját tartalmazó tizenöttonnás vagon elindul a megyeszékhely felé.⁴

Herepei további mentési akciókkal próbálkozik. Levélben többek között dr. Török Andor, az igazgatóválasztmány elnöke, valamint dr. Váró György, Pálffy Károly, Nyíró József erdélyi párti képviselők, közbenjárását kéri. Az említetteknek írt levelekre válasz nem érkezik. Miután értesül arról, hogy a vagonokat ki sem pakolták, az akkor Zalaegerszegre evakuált Kisgyörgy Józsefnek és Hamar Samúnak ír, figyeljék a vagonot és próbálják gondját viselni az anyagnak.

1945. március 29.-ére virradólag szovjet repülők támadják a vasútállomást. A szerelvény, amelyhez a két múzeum kincseit tartalmazó vagonokat kapcsolták, kigyullad. Összesen 23.805 tételnyi levéltári, 1487 tételnyi néprajzi, 3072 darab régészeti, 1723 darab képzőművészeti anyag van ott, 2050 könyv, fényképek és műszerek. Herepei április közepén szerez tudomást a tragédiáról. Levelet ír a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségének Budapestre, vádolja a közigazgatást, a minisztériumot, mindenkit, aki nem segített. "Alólirottak ezek után otthon Erdélyben, sajnos, aligha van mit keresnie." Erdélyben valóban megindulnak a vádaskodások. 1945 óta Kolozsváron és Sepsiszentgyörgyön Székely Zoltánt, illetve Herepei Jánost tartják a fő felelősnek, ezért hívnám fel a figyelmet néhány tisztázandó kérdésre:

a. Herepei felsőbb parancsra csomagolta össze a múzeumi anyagokat. A menekítést/kiürítést ráadásul, 1916-ra gondolva, a múzeum igazgatóválasztmánya is támogatta. Jóváhagyták volna-e Budapestről a gyűjtemény helyben ma-

radását, mint történt a kolozsvári egyetem esetében?

b. Kolozsváron többen úgy vélik, hogy Vargha Lászlót Székely Zoltán értesítette az anyag eltérítéséről. Csakhogy miért tette volna ezt? Éppen ő tértette el Árvay Józseffel. Mások szerint "a kolozsváriak" (Kelemen Lajos, Szabó T. Attila, stb.) is felelősek, mert meg kellett volna akadályozniuk, hogy Vargha elvitesse a városból a ládákat.⁵

c. Darnay Béla felelőssége már egyértelműbbnek tűnik, ha a Balatoni Múzeum megmentéséért sem tett semmit, viszont nem találtam nyomát, hogy ezért 1945 után valami módon felelősségre vonták volna. A nyilas főispán felelőssége teljesen egyértelmű, hiszen neki módjában állt volna kipakoltatni a vagonokat, vagy biztonságosabb helyre vitetni a ládákat. (Említettek Herepei tartja felelősnek, 1945-ben Szabó T. Attilának és Brüll Emánuelnek írt levelében.)

d. A vádaskodások a fentiek ellenére Székely Zoltánnal és Herepei Jánossal szemben indultak el, már 1945 tavaszán. Miért?

Az elszórt célzásokból, utalásokból úgy tűnik, hogy Herepei Sepsiszentgyörgyön a helyi elit (kollégiumi tanárok, helyi potentátok) nem igazán fogadta be. Nem az ő emberük volt, Kolozsvárról került oda. Ezért jöhetett kapóra, hogy 1945 márciusa után bűnbakot keressenek benne. (Herepei több levelében utal rá, hogy szentgyörgyi ellenségei nagyon fenekednek rá, és fejszével vágják haza.) Másrészt a Herepei-levelezésből az is kiderül, hogy Székely Zoltánnal való viszonya 1944 előtt nem volt felhőtlen. 1945 nyarán Herepei a leveleiben már a legsúlyosabb vádakkal, jelzőkkel illeti addigi beosztottját, munkatársát. Az ellentét okáról nem ír. Ellentétükben a korábbi kolozsvári tudományos elit egyértelműen előbbi pártját fogja, utóbbira háritva a felelősséget az anyag pusztulásáért. A felelősség tisztázására sohasem kerül sor. Részben azért, mert Herepei 1945 után nem mer hazamenni. A levelezés alapján még 1946-ban is játszik ennek gondolatával, és hogy szemébe nézve szentgyörgyi vádlóinak, tisztázza magát. Valószínűleg felmentették volna, ám hazamenetel helyett még 1947-ben is sértődötten visszatudomásul, hogy a Székely Nemzeti Múzeum elnök (új) igazgatót neveztek ki.

Az itt közölt kronológia egy Herepei János által 1945 nyarán összeállított nagyobb jelentésű részre. A jelentést nemcsak a Múzeumok Országos Főfelügyelőségének, hanem Kolozsvárra, Szabó T. Antiláéknak is megküldte. A levelezés alapján négy-öt másolat is készülhetett. Egy közülük, az itt közzétett a Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjteményében található, más jelentéseivel együtt (XIX-J-I-H, 32. d. sz. n.), egy másik példány a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában van (Ms. 5558/38). Ugyanitt található Herepei János levelezése is. A jelentésből helyhiány miatt kihagytam a kevésbé fontos részleteket, a kihagyások jelölése: [...].

A dokumentumokat annak reményében késztem közzé, hogy fél évszázados hallgatás után mégre megszólalnak a még élő szemtanúk, előkerülnek az írászaltalálókban lapuló dokumentumok, a témával foglalkozó tanulmányok.

Jegyzetek

1. Kiszabott becslések szerint 1944 őszén Háromszék megyéből mintegy 1000 ember menekült el, köztük a Múzeum igazgatóválasztmányának nagy része.

2. A legértékesebb könyvpeldányokat is tartalmazó könyvesládája például a becsomagolt múzeumi anyag nagyobb részével maradt, majd a kapkodásban a könyvekkel együtt a második szállítmányba sem került be, így menekült meg.

3. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem irattárának és egyéb szétterített anyagainak a keszthelyi Festetich-kastélyt jelölték ki, ezért a Múzeum anyagát Kolozsváron az egyeteméhez csatolták. Ha a múzeum anyagát Lengyelén marad, illetve oda kerül, az MTA tulajdonában levő Apáczai-kastély titkos pincéjébe, talán megmenekül.

4. Balatoni szerint Csomay korábban Darnay tanítványa volt, és bizalmas viszonyban voltak. Ez érthetővé tenné, hogyan szerzett tudomást a Balatoni Múzeum igazgatója három nappal a rendeletet végrehajtó szolgabíró előtt a múzeum elszállításáról.

5. Balatoni Béla akkori kelet-magyarországi kormánybiztos visszaemlékezésében azt állítja, hogy ha ő idejében tudomást szerez arról, hogy a Múzeum Kolozsvárra került ládáit el akarják szállítani, ő azt megakadályozná.

Despre evacuarea și distrugerea parțială a materialelor Muzeului Național Secuiesc în 1944-1945

(Rezumat)

Partea cea mai valoroasă a materialelor Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe a fost evacuată în toamna anului 1944 din fața frontului. Aceste materiale s-au distrus până la urmă în timpul atacului aerian din 29 martie 1945, în gara de la Zalaegerszeg (Ungaria). Publicarea documentelor ce urmează încearcă să aducă o contribuție la clarificarea detaliilor.

About the Partial Evacuation and Destruction of the Materials of the Székely National Museum in 1944-1945

(Abstract)

The most valuable part of the Székely National Museum was evacuated in the autumn of 1944 due to the approach of the front. These materials were destroyed during an air raid on the 29th of March 1945, at the railway station in Zalaegerszeg (Hungary). The following documents try to contribute to the clarification of the details.

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM.

Sepsiszentgyörgy.

K E S Z T H E L Y .

93. szám.

1945.

NEHÁNY ADAT A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM VÁLOGA-
TOTT ANYAGÁNAK KIMENEKÍTÉSÉRE VONATKOZÓLAG.

[...]

1944. IV. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elrendeli múzeumunk válogatott anyagának belső országrészbe való azonnali elszállítását, amit az időközben beállott események tettek időszerűvé. /:66.492.-1944./IV.3. VKM.:/

Ezzel egyidejűleg a Főfelügyelőség elrendeli, hogy a "menekítésre szánt múzeális anyag elhelyezés" céljából "a Magyar Nemzeti Múzeum Tolna megyei uradalmába, Lengyelre" vitessék, "ahol intézkedésemre az egykori Apponyi-féle kastélyban megfelelő helyiség áll rendelkezésre a múzeális anyag elraktározására." "A továbbiakban még felhívom, hogy a múzeális anyag elmenekítése mértékére és egyéb módozataira, a felmerülő szükséglethez képest, saját hatáskörében, a helyi körülmények figyelembevételével, a legteljesebb személyes felelősség mellett intézkedjék." Ennek végrehajtása céljából a város polgármesterének, a vármegye alispánjának és az erdélyi kormánybiztosnak támogatása haladéktalanul kikérendő. Egyúttal 7.000.-P. rendkívüli segélyt utal ki a szállítással kapcsolatos kiadások fedezetére. /:222.-1944. K.O.F. sz.:/ Az átutalt összeg is megérkezett.

Mint ahogy a rendelet haladéktalan intézkedést kíván, ezért nem tartom az időt sem alkalmasnak, sem elégségesnek, hogy ebben, a különben nagyon fontos ügyben külön igazgató-választmányi gyűlés hívjanak össze. Ellenben a helybeli lakós igazgató-választmányi tagokat, valamint Kézdivásárhelyen lakó dr. Török Andor elnökünket és Csíkszentmártonban lakó dr. Nagy Jenő alelnökünket haladéknélküli felkeresni és döntésüket kikérni határozom el. Egyenkénti véleményük -az 1944. évi április hónap 30.napján felvett jegyzőkönyv szerint- a következő döntést eredményezte:

1, dr. Barabás Andor alispán szerint: a rendeletnek jobb lesz elegettenni, mert ezzel minden felelősséget a felsőbb hatóságok magukra vállalják.

2, dr. Keresztes Károly ügyvéd, ü.v. alelnökünk szerint: múzeumunk anyagát nem szabad innen elszállítanunk. Véleménye szerint egész Európának éppen Háromszék a legbiztosabb pontja, ahol ellenséges haderő soha be nem teszi a lábát. Itt tehát harcok még abban az esetben sem lesznek, ha az Aldunamentén előretörő orosz seregek az Alföldet el is foglalnák.

3, dr. László Ferenc ügyvéd, ig.-választmányi jegyző szerint: A rendelet teljesítése vagy nem teljesítése akkora felelősséget rejt magában, hogy a végleges döntés előtt jónak látja az elnökség s legalább a helybeli tagok véleményének kikérését, mivel előre soha sem lehet tudni, hogy 1916. miképpen ismétlődik meg.

4, dr. Török Andor országgyűlési képviselő, elnökünk szerint: a miniszteri rendelkezésnek -már a helyzet komolysága miatt is- eleget kell tenni

• 5, dr. Nagy Jenő közjegyző, alelnökünk határozott kívánsága, hogy innen föltétlenül el kell szállítani az anyagot.

6, Bogáts Dénes ny. postafőfelügyelő, tb. múzeumi levéltáros, pénztáros szerint: a többség elhatározásához csatlakozik, minthogy ő is nagyobb biztonságban látja az anyagot az ország belsejében.

7, Felszeghi István kollégiumi tanár, múzeumi igazgatóőr és

8, dr. Kónya Samu kollégiumi igazgató, múzeumi igazgatóőr szerint: a többség véleményéhez csatlakoznak, mivel az anyag elszállítására gondolni ésszerű.

9, dr. Keresztes Károly ü.v. alelnökünk: meghajol a többség akarata előtt, bárha indokolt véleményét továbbra is fenntartja.

[...]

1944. V.-VIII. hónapok folyamán a csomagolást tovább folytatjuk úgy, hogy a becsomagolt és szabályszerűen előkészített nagy ládák száma eléri a 84 darabot. Ezeknek tartalmáról három példányos jegyzékeket készítve, egyiket a ládákban helyezzük el, a másikat a Főfelügyelőségnek küldjük fel, a har-madikat pedig magunknál tartjuk. A kiállított tárgyak közül kiválasztottakat lehetőleg másokkal pótoljuk, s ilyen formán a m-úzeumnak mind a külső, mind pedig a belső képét igyekezzük rendezni, zavartalanul megtartani. Az összes szobrokat a régiségtár boltivelései és falmenti sarokszőgelései mellett helyezzük el, hogy bombatámadás alkalmával lehetőleg megkímélődjenek. Az irattár régi anyagát, s az elszállítá-sra nem kerülhető nagyméretű könyvritkaságokat a III. számú megerősített óvóhelyre szállítjuk le, míg a már leszegezett ládákat a II. számú kellően biztosított, boltíves óvóhelyen helyezzük el.

[...]

1944. VIII. utolsó napjaiban, meg IX. 1. és 2.-án mindennap keresem dr. Keresztes Károly ü.v. alelnökünket, hogy a Sz.N.M. sorsát megbeszéljük; de sem telefonon keresztül, sem pedig személyesen keresve, nem sikerül megtalálnom. Állítólag elutazott a városról, legalább az alispán így tudja. -/:Ugy emlékszem, VIII.-27.-én sikerül utoljára átadni üzenetemet. Ebben kérem, minthogy én mindég csak nagyon rövid időre hagyhatom el irodámat inkább ő fáradjon át hozzám:/Ettől az időtől kezdve semmi bizonyosat nem tudok róla. Így azután jóformán csak a magam elhatározá-sára maradtam, minthogy a múzeum felelős tényezői közül már csak Barabás Andor alispán, Bogáts Dénes, Demeter Béla és dr. Ferencz Lajos igazgató-választmányi tagok vannak még a városban, akik különben maguk is mindnyájan menekülésre szánták el magukat. A vidéki tagokkal az összeköttetést többé már nem tudom felvenni, mivel a postaforgalom a román fegyverletételt követő napokban teljesen megállott.

[...]

1944. IX.-1. Egész napom vagonok utáni telefonálgatással, járással telik el. Közben a múzeum személyzetének nagy része kevés holmiját, valamint a múzeum legértékesebb öt ládját és egy-néhány nagyobb csomagját kiszállítja, s részben a csendőrségi, részben pedig más vasuti kocsikban helyezkedik el. /:Herepei János, Bogáts Dénes, Székely Zoltán, Árvay József, Barabás Jenő./ A városban a délután folyamán kiragasztott, nyugalomra intő tartalmú hirdetéymenyekre a bíróság, a posta s a közigazgatás tisztviselőinek egy része hazahurcolkodik, hogy azután másnap délután kevesebb egyetmással hanyatt-homlok igyekezzék magának helyet keresni valamelyik vasuti szerelvényen. A hirdetéymény hatása alatt Székely Zoltán és Barabás Jenő is itthonmaradásra határozván el magát, holmijukat az állomásról visszacipelik.

1944. IX.-2. A délelőtt folyamán a főispán és Benedek Ernő főhadnagy segítségével az Állomásparancsnokság útján végre is sikerül egyetlen 20 tonná-s nagy vaggont szereznem. /:Kérésemet az Állomásparancsnokság eleinte azzal utasítja el, hogy Sepsiszentgyörgy kiürítése hivatalosan még nem rendeltetett el s ezért előírás szerint innen csak az állami fölöslegek szállíthatók el. A válaszom az, hogy a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteménye, bárha nem képez állami tulajdont, azonban az egész nemzet összességéé, így tehát az országnak drágább kincse, mint akár az adóhivatal vagy pedig a törvénszék iratai. Tehát egyenlő értékű az államvagyonnal. Minthogy azonban mind a közigazgatásnak, mind a hadműveleteknek e nehéz időkbén csak akadálya, terhe, ezért jelenleg Sepsiszentgyörgyön csakis fölöslegnek tekinthető. Ezzel az érveléssel sikerül azután az Állomásparancsnokság hozzájárulását és rendelkezését elnyernem. Az állomásfőnök azután most már

előzékenyen keresi ki számunkra a legjobb és legnagyobb német vaggont.:/ E sok rohangálás közben azonban a március közepe óta tartó éjjel-nappali egyedüli rádió- és telefonügyeletes szolgálat, valamint az utolsó napok fokozott izgalmai miatt annyira kimerültem, hogy a Mikó utca közepén végigvágódom /:tanúm erre Balogh kollégiumi szolgál, aki felemelni segített./: Ugyanez a pályaudvaron is megismétlődött, ezért azután az anyag kifüvaroztatását és vagonba rakatását már nem vállalva, Fadgyas Annára és Barabás Jenőre bízom, vonatkísérőnek pedig dr. Árvay Józsefet jelölöm ki, minthogy a mindenképp derekabb, hűséges, megbízható, becsületes Fadgyas Anna, továbbá régi szolgánk: Fodor Józsefné, valamint dr. Székely Zoltán tanár is otthonmaradásra határozza el magát. - Mielőtt azonban végleg elhagynám a múzeum telkét, utoljára átszaladok a múzeum minden termén, Fodornének utasítást adva az egyes tárgyak és az épület védelmére és megőrzésére vonatkozólag.

1944. IX.-2.-án délután 2 órakor Herepei János múzeumigazgató néhány ládányi múzeumi anyaggal és külön csomaggal, valamint kevés saját holmijával, továbbá Bogáts Dénes tb. levéltáros elhagyta Sepsiszentgyörgyöt. A vonat lassú menetben haladt állomásról állomásra. Alkonyatfelé Csíkszentsimonra érkeve, Fodor Sándor zászlós útján még egyszer utasítást küldök haza Székely Zoltán tanárnak.

1944. IX.-2.-án délután 6 órakor, vagyis négy órával az előbbi szerelvény elindítása után -amint utólag értesültem- a múzeumi kocsit magában foglaló szerelvényt hasonlóképpen kifuttatják az állomásról. Ugyanis az Előpatak irányából betörő partizán-csapatok már a vártemplom mellett és a főtéren lövöldöznek. Ez az oka, hogy e szállítmány csupán 47 nagy ládát tartalmaz, ugyanis a vonat korai elindítása miatt a többi már nem volt idő kiszállítani. Sok nagy értékünk mellett tehát így maradnak otthon az ügykezeltési iratok, valamint a leltárkönyvek, amelyeket már a szállítás ideje alatt csomagolt össze Fadgyas Anna s.tiszt. /: Vonatkísérők: dr. Árvay József és Barabás Jenő.:/

1944. IX.-2.-án éjjel, miután már a csendőrpáncsnokság is elhagyja a várost, dr. Székely Zoltán is meggondolkozva, utánaindul a múzeumi szállítmánynak; Csíkszentimrénél utolérve, átül a múzeumi kocsijába s ezzel ő is az anyag felelős kísérőjévé válik.

[...]

1944. IX.-16.-án sok viszontagság után betegen megérkezem Lengyelre. Itt már vár a további rendelkezés.

Ezenközben a múzeumi szállítmány is megérkezik Désre, ahonnan azután dr. Árvay József és dr. Székely Zoltán -utasítás ellenére is- Kolozsvárra irányíttatja. Itt azután az Erdélyi Múzeum Egyesület vezetőségének rábeszélésére, helybenmaradásra határozzák el magukat. Ekkor a sorozatos bombatámadásoknak sokszor kitétt pályaudvaron vesztelő vagonunkból Barabás Jenő becsületes altisztünk saját elhatározása következtében az EME Régiségtárába hordatja be ládáinkat. /:Az a szerelvény, amelyhez múzeumunk üresen maradt kocsija is tartozott, másnap bombatalálatot kapott.:/

Néhány nap múlva dr. Vargha László előadó, mit kormánybiztosi megbízott, Budapestről Erdélybe küldetvén, a felsőbb szigorú rendelkezés értelmében a Székely Nemzeti Múzeumnak Kolozsvárra érkező ládáit 2 teherautóra rakatva, az egyetemi intézetek 24 ládájával együtt, Budapesten át az újonnan kijelölt állomáshelyre, Keszthelyre, a Balatoni Múzeumba vitette. /:A kolozsvári egyetem nagymennyiségű többi ládáját néhány nappal előbb szállították Keszthelyre, a Festetich-kastélyba.:/

Időközben Kolozsvár helyzete is mind szorongatottabbá válik, az egyházak s a közigazgatás nagy része /:köztük az EME is:/ helybenmaradásra szánja el magát. Ezért marad Kolozsvárt Árvay József, míg nem Barabás Jenő a múzeumi anyaggal, Székely Zoltán pedig külön, vonat nélkül indul Pest felé utba.

1944. X.-11. Felsőbb rendelkezés értelmében családostól együtt én is átjövök Lengyelre Keszthelyre s így múzeumunk személyzetéből itt Herepei János igazgató, Bogáts Dénes tb. levéltáros, dr. Székely Zoltán beosztott tanár és Barabás Jenő II.oszt. altiszt és családjuk verődik össze.

[...]

Kelt Keszthelyen, 1945. évi június hónap 30. napján

Herepei János a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója

[...]

Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjteménye

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM.

Sepsiszentgyörgy.

K E S Z T H E L Y .

99. szám.

1945.

NEHÁNY ADAT A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM VÁLOGA-
TOTT ANYAGÁNAK KESZTHELYRŐL VALÓ IDEIGLENES ELME-
NEKÍTÉSÉRE VONATKOZÓLAG.

[...]

1944. XI.-11. Érkezik a Főfelügyelőség 487.-1944. számú leirata. Közli, hogy Keszthely netaláni kiürítésével kapcsolatos kormányintézkedés nem történt. A mindenkori rendelkezések lesznek az irányadók.

1944. XI.-12. Kézbcsítik dr. Vargha László közgyűjteményi előadó bízalmas természetű magánlevelet. A netaláni kiürítés következtében való továbbmenekülést nem ajánlja, azt tanácsolja, hogy innen se menjünk.

[...]

1944. XI.-29. Zalaegerszegre utazom. A főispán nincsen otthon, a véletlen azonban összehoztam Áron tanügyi főtanácsos, csíkszeredai ny. gimn. tanár, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatótanácsmányi tagjával, aki családjával együtt Egerszegezen állapotodott meg. Őt kérem meg, vegye gondjaiba múzeumunkat s amennyiben bennünket érdeklő bármicsoda rendelkezés tudomására jutna, értesítsen róla s ha szükségesnek látszanék, egyuttal eszközözljön ki számunkra segítséget. Noha Keszthelyről egyáltalában nincsen szándékomban továbbállni, mégis -a bekövetkező eshetőségekre készen- jónak látok minden eszközt biztosítani, amely múzeumunk javát szolgálhatja.

[...]

1944. XII.-7. Hivatalosan elrendelik Keszthely polgári kiürítését. - Fennjárva a Főszolgabírói Hivatalban, azt a választ nyerem, hogy a Székely Nemzeti Múzeummal kapcsolatos rendelkezés nem érkezett. Éppen ezért, minthogy a kiürítés csupán a polgári elem részére rendeltetett el, még teljesen lehetségesnek látom, hogy bármicsoda további lépést tegyek.

1944. XII.-8. A Balatoni Múzeum épületébe f. évi október hónap végén -a múzeumokat minden katonai beszállásolás alól mentesítő rendelet érvényessége ellenére is- beraktározzák a pécsi katonai Egységüzemi Anyagszertár ide menekített raktáranyagát. Keszthely polgári kiürítésének elrendelésével egyidejűleg megkezdik a katonai béke-alakulatoknak és raktáraknak elszállítását is; ilyen formán az anyagszertár sok vagonnyi értékét teherautókkal és szekerekkel szállítják a vasúti állomásra. Ma reggel azonban az elszállítást vezető e.ü. hadapródjelölt őrmester bizalmasan közli a múzeumi altiszttel, hogy abban az esetben, ha a fenyegető harctéri helyzetre való tekintettel az anyagot nem tudnák idejében idehozni rakni, az épületben visszamaradó kötszereket, műszereket, orvosságokat s egyéb holmikakat az

épülettel együtt fel fogják robbantani. Az altsízt ezt a hírt azonnal jelenti nekem. Erre átküldöm Darnay Béla, a Balatoni Múzeum megbízott igazgatója, lakására, tudtára adandó a hallottakat és kérve, tüstént jöjjön át, hogy megbeszéljük a teendőket. Darnay a hírt egykedvűen fogadva s bakkancsát nyugodtan tovább zsírozva, felelte: tudtam, hogy ez fog bekövetkezni! Ezután mintegy ötnegyed órát hiába várakozva reája, felkeresem dr. Szerecz Imre apátplebánust, a Balatoni Múzeum elnökét, kérve, jöjjön velem a katonai Állomásparancsnokságra, hogy onnan tudjuk meg a hiteles bizonyosságot s amennyiben lehetséges lenne, távoztassuk el gyűjteményeink s az épület felől a fenyegető veszedelmet. A nagyon jóindulatú elnök készségesen állana rendelkezésemre, azonban éppen fontos egyházi gyűlésbe lévén indulandó, ezért az ő nevében teendő lépésekkel is engem bíz meg. - Felmenve ezután a katonai Állomásparancsnoksághoz, az ajtó elé kiállított őr, nem enged be az irodába, mivel ott éppen fontos telefonbeszélgetés folyik. Megállok tehát az ajtó előtt, ahová belülről minden szó érthetően, világosan kihallatszik. A beszélgetés legelején nem voltam jelen s ezért nem hallhattam meg, hogy melyik nemhelybeli Parancsnokságtól kérnek utasítást. Azt azonban már világosan megértem, hogy a telefonáló arra vonatkozólag kér rendeletet, hogy amennyiben az Anyagszertárt idejére nem sikerülne kiüríteniük, robbanthatják fel a hátrahagyandó anyagokkal együtt. A választ, sajnos, nem hallhattam. - A telefonálás befejezése után bemenne az irodába, a parancsnokot keresem, azonban nincsen itthon, mivel a német tábornokkal együttesen a harcéri állások megszemlélésére mentek ki a környékre, a segédtsízt pedig minden felvilágosítást megtagad, azt felelve, hogy a felrobbantással kapcsolatos felvilágosítás adásán csakis az ezredes jogosult. - Innen eltávozva, felkeresem Barthos vezetőjegyzőt, kérve, hogy a Székely Nemzeti Múzeum ládázott anyaga számára utaljon ki valahol a községben feltétlenül bombabiztos, száraz pinchelyiséget, hogy a veszélyeztetett Balatoni Múzeum épületéből mindent átszállíthatassak. Ő azonban csak a premontreiek gimnáziumát tudja megnevezni, amely azonban nem egészen biztonságos, mivel könnyen hadi célpont lehet, arra való tekintettel, hogy az épület az átvonuló és megszálló német és magyar katonaság állandó szálláshelyéül szolgál. - Ilyen formán nem lévén más választásom, felkeresem a Főszolgabírói Hivatalt. Innen azután azt a választ nyerem, hogy megérkezett a főispán telefonrendelkezése, amely vagonok kiutalását rendeli el mind a Székely Nemzeti Múzeum, mind pedig a Balatoni Múzeum anyagának és személyzetének mentésére.

[...]

1944. XIII.-9. Megtörténik a berakódásunk. [...] - Ezután megírom jelentésemet és postára adom a Főfelügyelőségnek címezve. Majd vagonjainkat egyelőre Szombathelyre irányítatom, mivel am gondolok, hogy a további irányítást ott levő minisztériumunktól fogom majd személyesen kérni és megkapni.

1944. XII.-10. Szerelvényünk, amely az Egészségügyi Anyagszertár egynéhány kocsiját is tartalmazza, ezen a napon utba indul és megérkezik Tapolcára. Itt azután mellékvágányra, nyílt pályán kidobva, jó ideig vesztegelünk, majd az állomási épületek elé bevontatva, összesen teljes két hetet kell várakoznunk a legnagyobb hidegben. Hiábavaló minden sürgetésem mind az Állomásfőnökségen, mind a Pályaudvarparancsnokságon, indítást nem adhatnak, mivel a német katonaság a további vasútvonalat egészen lefoglalva tartja.

[...]

1944. XII.-23. Tájékozás céljából dr. Székely Zoltán tanárt visszaküldöm Keszthelyre. Ott első sorban Darnay Béla igazgatót keresi fel. Darnay bár nem mutatkozik hajlandónak múzeumi visszafogadá-sá-ra, azonban dr. Szerecz Imre apát-plebános, múzeumi elnök szóbeli biztosítására

1944. XII.-24.-én mégis csak visszatérünk Keszthelyre. Itt Darnay a legembertelenebb fogadtatásban részesít. A rendetlen és felturt, máskülönben azonban csaknem teljesen pusztá Balatoni Múzeum épületének minden zuga - saját szavai szerint - csupán a Balatoni Múzeum számára van lefoglalva s így nekünk ott helyünk nem lehet, sőt - amiként más alkalommal is kijelentette - a kiürítés következtében minden jogunk elveszett a visszatérésre. Másnak meg úgy nyilatkozott, hogy megszűnt a Főfelügyelőség

ezért annak rendeletei is megszűntek. Ilyen fogadtatás után, természetesen, el kell kerülnöm, hogy visszahordott ládáink anyagával foglalkozhassam, hogy saját irodánkba csak egyszer is betegyem a libamát, annál is inkább, mert annak kulcsa bár a kezemben van, azonban az odavezető folyósó kulcsát már nem adván át, állandóan zárva tartja.

[...]

1944. XII.-2 7. A VKM.-nek Szombathelyre jelentem visszatérésünket. További utasítást és védelmet kérek. Intézkedés a mai napig nem érkezett.

Kelt Keszthelyen, 1945. évi június hónap 30. napján

Herepei János a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója

[...]

Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjteménye

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM.

Sepsiszentgyörgy.

K E S Z T H E L Y .

100. szám.

1945.

NEHÁNY ADAT A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM VÁLOGA-
TOTT ANYAGÁNAK ELPUSZTULÁSÁRÓL.

[...]

1944. XII.-29. Dr. Székely Zoltán tanár írásbeli jelentése szerint: e napon "Dr. Darnay Béla igazgató magához hivatott... Közben láttam, hogy nagyban pakol. Megkérdeztem, hogy hová? Azt felelte, hogy 'hivatalos titok, nagyon messze!' Nyilván Németországot értette!"

Darnaynak e kijelentéséből tehát annyi bizonyos, hogy neki tudnia kell arról a rendeletről, amelyet a kormánybiztos-főispán csak három nap múlva közöl a keszthelyi főszolgabíróval. Mondják különben, hogy karácsony után Darnay jár Zalaegerszezen, sőt tudomásom van róla, hogy a csónkahéten két levelet is küld a főispánnak. Ha fel is tételezném, hogy mindez más útvonalon kifolyólag történik, mégis csak bizonyítékát látom annak a körülménynek, hogy egykori utasításának: Csomay Miklós főispánnak Darnay adja tudtára Tapolcáról való hazatérésünket. Hogy pedig felvilágosításait nem a legjobb célzattal és nem a legigazságosabb módon adja, mutatja nemcsak a következők, hanem a mód is, ahogyan a rendelkezés kiadása történik. /: Ennek a feltevésnek elfogadására jogosít fel az a számtalan feljelentés, amelyet keszthelyi tartózkodásunk hosszú ideje alatt Darnay mind a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, mind a helybeli Honvéd Helyőrségparancsnoksághoz, mind a Vármegyéhez, mind pedig a csendőrséghez adott be hol Székely Zoltán tanár, hol Barabás Jenő altiszt, hol pedig Herepei János múzeumigazgató ellen; sőt valószínűleg még más helyekre is eljuttatta áskálódásait, ahonnan még nincsen lehetőségem biztos meggyőződést szerzem, ellenben tapasztalnom kell a folytonos mellőzést és a barátságtalan fogadtatást.:/

1945. I.-1. Ujév reggelén a helybeli Főszolgabírói Hivatal váratlanul és indokolatlanul jött meggyőzően tudomásomra hozzá, hogy a főispán-kormánybiztos dr. Darnay Bélának elrendelte a Székely Nemzeti Múzeum és a Balatoni Múzeum anyagának vagonba rakását és Zalaegerszegre való beszállítását.

A rendelet érthetlenebb ténye mellett nagyon meglep az a zsarnoki eljárás is, hogy a felelős és jártas gondozók véleményét ki sem kérve, sőt őket egyenesen félre állítva, önkényesen egy más valakit, sőt -valljuk meg- - egy ellenségesen viselkedő idegent tesz a szerencsétlen és észszerűtlen elgondolás végrehajtójának. Tiltakozásomra azt a választ nyерem, hogy mit sem tehetnek érdekünkben, ellenben a rendeletnek sürgősen eleget kell tenni. Felkeresem tehát Darnayt bővebb felvilágosítá-sért és az egyöntetű eljárás megbeszélésé végett. Egykedvűen meghadott, illetőleg félvállról odabökött válasza az, hogy ő csomagol és elegettesz a rendeletnek! - [...]

1945. I.-2. Zalaegerszegeen a főispánt keresve, nem találom otthon. Ezért Antal Áron csíkszeredai ny. gimn. tanár, igazgató-választmányi tagunkat keresem fel és kérem támogatását. Válasza szerint bár ő összekülönbözött a főispánnal, mégis tőle telhetőleg mindent igyekezni fog megtenni múzeumunk érdekében. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a főispán makacs és erőszakos ember, s kiadott rendelkezésének visszavonására aligha lehetne rávenni, ezért az a gondolata támadt, hogy megkéri Vajna Gábor belügyminisztert, aki -úgy hírlík- e hét közepe táján Egerszegre fog jönni. Vajna kézdivásárhelyi származású székely ember lévén, bizonyosan jól ismeri múzeumunkat s érte valószínűleg mindent meg fog tenni. Antal Áron legjobbnak találná, ha a belügyminiszter maga közelében, a sárvári várban helyezné el mind a múzeumi anyagot, mind pedig a gondviselő személyzetet. Én azonban elsősorban a Keszthelyen való maradhatást kérem, s csak ha ez már semmiképpen sem volna lehetséges, vitessék el az anyag az ország határain belőli lehető legbiztosabb helyre. Minden esetre azonban számá-ra olyan, nedvességtől mentes és egerektől védett épület választassék ki, ahol sem bombatalálat nem érheti, sem a harcéri helyzet esetleges változásakor nem lehet kitéve a megsemmisülésnek. Dolgomvégezetlen, de bízva Antal Áron sikeres közbenjárásában, térek haza, minthogy nem várhattam be Vajna jövetelét, mert a túlzúfolt városban télvíz idején, sehol sem sikerült szállóhelyet kapnom.

Ugyanezen a napon adja ki a főszolgabírói hivatal a MÁV. keszthelyi Állomásfőnökséghez intézett átíratát. Ez azután az előbbinél is világosabban juttatja kifejezésre azt a körülményt, hogy helyi jelentőségünél jóval magasabb értékű ügyünkben feleltünk, nélkülünk határoz a nemzeti sorsunkat. Hozzánemértéssel irányító önkénynek egyik nem utolsó szerve ! "Zala vármegye Főispánja, mint Hadműveleti Kormánybiztos elrendelte, hogy a Keszthelyen levő Székely Múzeum és a Balatoni Múzeum múzeális értékei azonnal Zalaegerszegre szállíttassanak el. A fentiek alapján felkérem Címet, hogy a két Múzeum értékeinek elszállításához, legkésőbb f. évi január 4.-re 5 vaggont biztosítani sziveskedjék. A vagonokba való berakást Dr. Darnay Béla múzeumigazgató, keszthelyi lakos fogja végezni. A vagonok feladója a múzeum igazgatója. A vagonok Keszthelyről Zalaegerszegre irányítandók, ahol az átvevő Zala vármegye Főispánja, mint Hadműveleti Kormánybiztos lesz. 1945. I.-3. Zalaegerszegről hazaérkezve még ezen a napon értesítem dr. Búzás Béla keszthelyi főszolgabírót előző napi utamról, s kérem a rendelet végrehajtásának felfüggesztését addig az ideig, amíg a főispán és a belügyminiszter egyetértőleg újabb rendelkezést nem ad ki. Ugyanakkor magam is írásbeli kérést intézek Vajna belügyminiszterhez, kérve, hogy múzeumunkat vegye pártfogásába s a főispáni rendelkezést módosíttassa, vagy változtassa meg. De ha ez mégsem lenne lehetséges, ládáinkat vitesse maga mellé Sárvárra, a múzeum számára védett, biztos helyre s ugyanoda telepíttesse le múzeumunk személyzetét családtagjaikkal együtt. Egyúttal írok Csomay Főispánnak is, jóindulatú pártfogását s rendelete módosítását kérve. /:Se Vajnától, se Csomaytól soha választ nem kapok.:/

1945. I.-4. A főszolgabíróságra hivatnak. Itt Fülöp tb. főszolgabíró kijelenti, hogy haladék nincsen, minthogy a főispán rendelete szerint a múzeumok anyagát Darnay igazgatónak még e hét folyamán Zalaegerszegre be kell szállítania és a főispánnak átadnia. Az igazgató urra /:már mint énreám vonatkozólag:/ pedig -folytatja tovább- "rendeletem van arra, hogy ha szabótál, az igazgató untartóztassam le és csendőrökkel Zalaegerszegre kísértessem bel!" Magától értetődő megbotránkozásomra pedig azt a feleletet nyерem: "most ez a hang és ilyen az intézkedés!" - [...]

Ezenközben Darnay Béla, a Balatoni Múzeum mb. igazgatója megteszi az intézkedéseket a két múzeum anyagának kiszállítatására és vagonba való berakására. Ezt a munkát mindkét múzeum altisztje és irányításuk mellett rabok végzik, akiket nyilas örök felügyelete mellett vezényeltek ki erre a munkára. Magam felkeresem a nyilaskeresztes pártot, megbeszélést folytatandó a kísérőnek kijelölt két pártszolgálatos őrral. Megtudakolom a nekik kiadott rendelkezést. E szerint a szállítmányt nem szabad elhagyniok, csak akkor, amikor Zalaegerszegen az ottani pártszolgálatosok majd felváltják. - Erre megírom Antal Áronnak a levelet, részletezve benne az újabb fejleményeket s kérem, hogy sürgősen kövessen el mindent az egész székelység e legrágább kincse érdekében. Bízva Vajna belügyminiszter támogatásában, remélem, hogy végül mégis szerencsésen fog megoldódni múzeumunk rossz mederbe rántott sorsa.

1945. I.-5. [...] A Székely Nemzeti Múzeum vasúti kocsija teljesen jókarban van. Száma: FRANCE 198.703. űrtartalma: 15 tonna. A beraktározott anyag mennyisége 54 nagy faláda és 13 papiroscomag. Ebből másfél ládányi és 13 csomagnyi anyag új szerzemény.:/ Értékbeli tartalmuk számunkra felbecsülhetetlen. Részletes tartalomjegyzékük egyik példányát magamnál tartom. - Ugyanebbe a kocsiba rakat Darnay a kolozsvári egyetem idemenekített anyagából 6 ládát, amíg a többi, talán 9 ládát a Balatoni Múzeumnak részben rendszeresen, részben pedig hevenyében összecsomagolt holmijain kívül sok zsidó műtárgyat, dísztárgyat és bútorrt raknak be.:/

Délután vagonunk mindkét ajtaját leolmozdtatom. Ólombullánk jelzése: KESZTHELY / 1945. I. 5. / 47. / A Balatoni Múzeum MÁV. G.120.034. számú vasuti kocsijára hasonlóképpen feltétem a "plomb"-ot; ennek jelzése hasonló a mienkéhez, csupán a száma: "4". [...]

Még ugyanezen a napon megint csak írok Antal Áronnak Zalaegerszegrre, tudatva, hogy berakodásunk megtörtént. Kérem, hogy a kirakodásnál legyen jelen /:s ezzel, mint igazgató-választmányi tagunk, képviselje múzeumunk érdekeit.:/ Egyuttal bízzon meg egy vármegyei hajdút az örökéssel, hogy a ládák kirakásakor drága értékeinkkel semmi baj se történhessék. /:Ekkor ugyanis még álmomban sem mertem volna arra gondolni, hogy ládáinkat azonnal nem szállítják fedél alá !:/

1945. I.-7. E napokban közli a községi előljáóság azt a rendeletet, amelyről különben már Zalaegerszegen való bennjárattamok tudomást szereztem, hogy a Dunántúl "tehermentesítésére" az ország minden részéből idesereglett menekülteknek Németországba ki kell költözniök. Már Zalaegerszegen elhatároztam, hogy az országból nem fogok eltávozni s ezért sürgős felterjesztést írok a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, külön Rajniss miniszternek, valamint a Főfelügyelőségnek címezve. Kéréseimet 2-2 különböző címre küldöttem el, minthogy nem tudom pontos állomáshelyüket. Magyarországon való maradásunkat és múzeumi anyagunk visszaszállítását, vagy legalább is egy helyre való költöztetésünket kérem. /:Választ egyik felterjesztésemre sem kaptam.:/

[...]

1945. I.-15. Dr. Darnay Béla a Balatoni Múzeum mb. igazgatója hatalmaskodási lehetetlenségében dr. Székely Zoltán, a Székely Nemzeti Múzeumhoz szolgálatéltelre beosztott állami gimnázium r. tanár ellen különböző ürügyek alatt feljelentést adott be a helybeli állomásparancsnoksághoz. A kivizsgálás sürgős lefolytatása ügyében fenn járván, szóba kerül a Múzeum elvitelével előállott lehetetlenül szomorú és veszélyes helyzet. Ezen a réven megismerkedem az éppen ott jelen levő Maróti Károly keszthelyi országgyűlési képviselövel, aki -közügyről lévén szó- felajánlja segítségét. Az elmondott helyzetről jegyzeteket készít s egyuttal vállalja, hogy másnap autóval indulván vissza Sopronba, az ott levő székelyföldi képviselöknök szívesen továbbítja leveletem. Megírom tehát dr. Török Andor múzeumi munkáinknak és Nyirö József írónak mindég ugyanazt a kérést magában foglaló bőséges tartalmú leveletem. Sürgős közbenjárás-rt és intézkedés kisürgetését kérem. Egyuttal Marótinak is írok, pártfogását kérem. Választ -sajnos- egyik levelemre sem kaptam.:/

[...]

1945. I.-20. Érkezik Antal Áron igazgató-választmányi tagunk levele Zalaegerszegről. Tudatja, hogy a múzeumi vagonokat a főispán rendeletére a zalaegerszegi állomási épület előtt fogják tartani s

állandóan pártszolgálatos örök fognak reá vigyázni. Azonnal válaszolok, figyelmeztetve, hogy az örök ha egyébtől meg is védhetik, de a bombatámadás veszélyét nem tudhatják elhárítani. Ezzel egyidejűleg írok Török Andornak, közölve vele Antal Áron levelének tartalmát s nyomtatékosan figyelmeztetem a múzeumi anyag felett lebegő nagy veszedelemre. Nagyon sürgős és eredményes közbenjárását kérem. E levelet az Állomásparancsnokság szíveseége folytán a katonai futár viszi Sopronba. De ugyanilyen uton továbbítatom Szombathelyre Rajniss Ferenc miniszterhez, Bisztray Gyula és Asztalos Miklós osztálytanácsosokhoz kitézett kérésemet. Válasz azonban sem az előbbiekre, sem az utóbbiakra nem érkeztet. /Akkor még nem tudtam, hogy Bisztray tanácsos nem hagyta el Budapestet./

1945. II.-6. [...] levelet írok Kisgyörgy József sepsiszentgyörgyi pénzügyőri felügyelőnek Zalaegerszегre, kérve, hogy vagonunkat vizsgálja meg: vajjon az egész kocsi, de különösen az ajtók olmozása sértetlen-e s a tavaszi olvadás nem folyhatott-e be belsejébe ! Azután állandóan őrzik-e ? Kérem továbbá, hogy időnként ismételten vizsgálja felül a helyzetet és tudósítson róla.

1945. II.-20. Érkezik Kisgyörgy József két értesítése. Közli bennök, hogy a kocsikat rendbenlevőknek találta. A pártszolgálatosok őrzetében nincsen hiány, azonban riadók alkalmával is benne tartják közvetlenül a pályaudvar épülete előtt, mert másképpen nem tudnak felelősséget vállalni értük. Az állomásfőnökség véleménye szerint jó volna a kocsikat valamelyik kisebb állomás őrzetére bízni, ahol nincsenek kitéve a bombázás veszélyének. - Különbben felajánlja további szolgálatát dr. Hamar Samú sepsiszentgyörgyi pénzügyigazgatóval együtt.

1945. II.-20. Még ezen a napon írok Hamar Samúnak, kérve, hogy úgylis mint székely, de úgylis mint a Múzeum diákori dolgozótársa, vegye kezébe a Székely Nemzeti Múzeumnak Zalaegerszегre vitt anyaga feletti gondviseletet, mert hiszen őt is éppen olyan aggodalommal kell eltöltse a jelenlegi állapot, mint amennyire engem gyötör. - Írok továbbá Kisgyörgy Józsefnek is, kérve, hogy továbbra is vigyázzon a vagonokra. Megkeresem Antal Áront is, kérve, hogy igyekezzék a főispánt reávenni, hogy a Múzeum anyagáról gondoskodják, ne legyen kitéve a mozgó tengely miatti nagy veszélyeknek. Ha azonban Egerszegen mégsem lehetne számára helyet kapni, amíg a máshová való szállítás megtörténhetnék, indíttassa útba az őrzetben tartott kocsikat valamelyik kisebb állomásra.- Egyuttal mindhármukat felkérem, hogy a múzeum felelős vezetőségének és az igazgató-választmány szerepének mintegy helyetteseképpen képviseljük érdekeinket.

1945. II.-25.-én kelt dr. Hamar Samú válasza, amelyben tudat, hogy a zalaegerszegi pályaudvarparancsnokságon kieszközölte, a vagonoknak a katonaság részéről való őrzetét, továbbá az állomásfőnököt is reabeszélte, hogy riadó alkalmával mindkét kocsit nyíltpályára kifuttassa.

[...]

1945. II.-27.-én tartandó katonai meghagyási bizottsági tárgyalásra készülve éppen e jó hír [*Csánky Dénes osztályfőnök utóbb tárgyalanná vált ígéréte Herepei előző napi szombathelyi közbenjáró útja alkalmával*] adja az ötletet, hogy az igazgatón s a nélkülözhetetlen altiszten kívül dr. Székely Zoltán tanár meghagyását is kérelmezzem. Kifejtve azt a körülményt, hogy a székelység egyetemes tulajdonát képező egyetlen tudományos intézmény tárgyainak megmentését segítik elő Székely Zoltán meghagyásával, minthogy a sok meghagyásával, minthogy a sok hányódáson keresztülment páratlan gyűjtemény minden egyes darabját haladéktalanul újra szárogatnunk s többféle úton-módon konzerválnunk kell, különben föltétlenül elpusztul, elkorhad, vagy szétmállik. A csupa katonákból álló bizottság megértette kívánságom teljesítésének nagy horderejét s akkor, amikor máshol mindenütt a legalacsonyabbra szállította le a meghagyottak létszámát, egyedül a Székely Nemzeti Múzeumnál egyhangúlag beleegyezett az emelésbe.

[...]

1945. III.-2. Zalaegerszегre utazva, a két múzeumi vaggont pontosan az állomásépület végén levő pályaudvarparancsnokság előtti rakodóvágányon találom. Állapotuk teljesen sértetlen; az ajtókon levő ólobullák a régiek. Tárgyalva a Pályaudvar-parancsnoksággal s az Állomásfőnökséggel, minden

lehető óvintézkedés megtételét ígéri. Felk-eresem Hamar Samút, Kisgyörgy Józsefet és Antal Áront, múzeumunk barátait s figyelmüket felhíva a bombatámadás, valamint az orosz hadsereg előnyomulásával járó veszélyre, kérem, hogy tegyenek meg mindent a főispánnál, hogy drága kincsünk ne jusson végpusztulásra. Ezután felmegyek a főispánhoz. A titkárnál jelentkezve, gúnyos mosollyal ta-lálkozom, miközben célzást tesz bizonyos Darnay-féle ügyre. Majd a főispán elé kerülve, udvariasan, de nagyon kimérten fogad és vezet be a szobájába. Itt megkérdezi, hogy a Darnay-féle ügyben jöttem-e ! Azt válaszolom, hogy nem. Ezt annál is inkább mondhattam, mivel sejtelmem sincsen róla, hogy mire céloz. Mikor pedig elmondom jövetelem célját s a veszélyekre figyelmeztetve, kérem támogatását, - készséges és barátságos hangon ígéri, hogyha eddig nem is tehetett, de ezután megtesz értünk mindent, annál is inkább, mivel erre Rajniss miniszter is felhívta a figyelmét. Konkrétumot kérve, közölte, hogy most még nem tud semmit sem mondani, de rövidesen az is meglesz, legyenek csak nyugodt. Szíves hangú búcsúzásakor azonban arra kér, hogy hagyjam békében és ne bántsam Darnay Bélát, a Balatoni Múzeum igazgatóját, az ő egykori tanárát. Kérése nagyon váratlan s ezért hamarjában nem is tudok reája mást vála szolni, mint -hogya ez volna az ára múzeumi anyagunk elhelyezésének- akkor ezt már annak idején, Keszthelyre való költözésemkor teljesítettem, hiszen Darnayt soha, de soha sem bántottam, annak ellenére, hogy ő mindég a leghetetlenebb módokat felhasználva törekedett mindnyájunknak kellemetlenséget, bajt, romlást okozni. [...]

1945. III.-7. [...] [levél útján] jut tudomásomra, hogy Csánky Dénes miniszteri osztályfőnök a közelmúlt napokban csakugyan járt lenn Keszthelyen. Lénárd, Festetich-uradalmi főtítkártól nyert újabb értesülés szerint e látogatás március első napjaiban történt, tehát alig egynéhány nappal azután, hogy Szombathelyen beszéltem vele [...]. Ami azután még jobban súlyosbítja a helyzetet, vele együtt volt lenn Rajniss miniszter, akivel együtt keresték fel a Festetich-kastélyt. Miután Rajniss az itt látott kincseket teljesen lebecsmérelte, Csánky mindössze csak csekély anyagot választott ki és szállíttatott el valahová, bíztonságba. /:ld. egy régi oltárképet és a levéltár árpádházi királyok-korabeli okleveleit.:/ A többi, még mindig kiváló értékű anyagot azonban itt hagyták. / A többi, még mindég kiváló értékű anyagot azonban itt hagyták /:köztük a XIV.-XV. századbeli középkori okleveleket, a hatalmas könyvtár sok-sok nagy értékét, stb., stb., valamint a kolozsvári egyetemi intézetek idemenekített pótolhatatlan felszerelését, könyvtárát, továbbá a klinikák sok millió értékű műszereit, kitéve a csőselék bekövetkezett vak rombolásának és rablásának !/ Ez mutatja a mértéket, hogy mennyire nem volt szívügyük sem a Székely Nemzeti Múzeum, sem a Balatoni Múzeum megmentése ! Sőt jellemző a leghivatottabb tényezők cinikus nemtörődömségére, mondhatnók: gonoszságára, hogy a látszat kedvéért sem hívtak maguk elé, mert azt is fölöslegesen tartották, hogy az utókor ítéletét valamelyes porhíntéssel befolyásolják. Ezen azután nagyon elszomorodva, most már teljesen reménytelennek látom a helyzetet, mivel bizonyosra veszem, hogy az oktalan intézkedések és a bűnös nemtörődömség nem vezethet jó eredményre. Nem szoktam elveszíteni a fejemet, de most már magam sem tudom, múzeumunk megmentése érdekében kihez is fordulhatnék, akinek valóban nemcsak módjában van, hanem csakugyan cselekszik is és nem csupán ígérettel húzza-halassza az időt! [...] Abból a szomorú példából, hogy a Festetich kastély felbecsülhetetlen értékeivel s a kolozsvári egyetem felszerelési tárgyaival az illetékes főhatóságok többé má-r nem törődnek, látom, hogy én nekem sincsen sok, mit várnom! [...] Irataim egy része megsemmisült volt s ezért néha az iktatókönyv szűkszavú soraiból kísérelem megeleveníteni a súlyos események láncszemeit.

[...]

1945. III.-2 3. Dr. Tóth János szombathelyi városi tanácsosnak irok. Együttal érdeklődöm a városháza pincéjének jelenlegi lehetőségei felől. - Ugyanezen a napon Antal Áronhoz és Hamar Samúhoz is intézek leveleket, kérve, hogy nagyon sürgősen tárgyaljanak a főispánnal addig, amíg nem késő. Kérem, szerezzenek szá-munkra vaggont, hogy bármi történjék, önkényesen is utánamehessünk a

Múzeumnak. A következő napokban állandóan azon töröm a fejemet, hogyan tudnék átmenni Zalaegerszegrre, hogy jelen legyek a mind rohamosabban közeledő fejleményeknél.

1945. III.-25. Alkalman kínálkoznék egy bizonytalan útirányú katonai szállítmánnyal elindulnom, de akkor a legnagyobb kétségeknek tennem ki családomat s itt kellene hagynom azokat a múzeumhoz tartozókat, akiknek sorsáért felelősséget vállaltam!

A kora-reggeli órákban beszélek a főszolgabíróval, kérem, hogy amint lehetséges, szóljon telefonon a főispánnak s kérjen a múzeumhoz tartozók és családtagjaik részére két vaggont. Jól tudom, hogy ha sikerülne ezeket megkapnom, a legjobb esetet véve számításba, akkor megtörténhetik, hogy eljutok Zalaegerszegrre s ott netalán-tán még reá tudom venni a főispánt a ládák behordására, viszont azonban a velem levő összesen 18 személyre nagy bizonytalanságot s talán romlást okozna, ha a bekövetkező végkifejlés egy idegen vá-rosban, fedél nélkül s talán éppen vagonban találna mindannyiunkat. Mégis elmentem volna, ha sikerül vaggont kapnunk, azért, hogy megkísérlejem megmenteni a Székely Nemzeti Múzeum anyagát.

Dél előtt visszamegyek a főszolgabíróhoz. Kérdésemre azt válaszolja, hogy elveben volna vasuti kocsi, de a gyakorlatban lehetetlen megszerezni, mivel minden beérkező üres vaggont a katonaság azonnal lefoglal. Másfelőlről azt tanácsolják, hogy forduljak a nyilasokhoz, azok talán tudnak segíteni. Ismeretlenül beállítok dr. Nagy Mihályhoz, a főszolgabíróséghez beosztott párttaghoz. Azt feleli, hogy nincsen módjában a vagonok felett rendelkezni, men-jek inkább a katonasághoz. Felkeresem a megbízott főhadnagyot, ő azonban csupán a berakodáshoz szükséges járműveket és embereket tudná rendelkezésünkre bocsátani. Így azután beletörődve a változhatatlanba, délután megint felmegyek a főszolgabíróhoz, kérve, hogy létesítsen telefonösszeköttetést a főispánnal. Meg akarom mondani, hogy most már elérkezett a legutolsó pillanat, amely mindnyájunk számára nagy felelősséget rejt magában! Ládáinkat vitesse be a vármegye házára, mert különben elpusztulnak, hiszen eddig is csak a véletlen szerencse őrizte meg és nem a fegyveres őrök! Három óra hosszat várok a kapcsolás megtörténte. Hiába! Este 9 óra tájban még a főszolgabíró lakására is elmegyek, hátha az ottani telefonhoz adták a csatolást. Hiába!

1945. III.-26. Táviratot adok fel, egyet a főispánnak, egyet Csányi miniszterhelyettesnek s egyet Asztalos osztálytanácsosnak. Ezekben a Székely Nemzeti Múzeum anyagának bombatámadástól biztos helyre, fedél alá való szállításának azonnali elrendelését és végrehajtását kérem. [...] Ugyanezen a napon a katonai futár által levelet küldök Zalaegerszegrre dr. Hamar Samú pénzügyigazgatónak, valamint Antal Áron igazgató-választmányi tagunknak, továbbá Szombathelyre a VKM.-nek. [...] Ugyancsak katonai futár viszi el az alábbi tartalmú két levelet, egyiket hasonlóképpen a VKM.-nek Szombathelyre, a másikat dr. Török Andor múzeumi elnökünknek Sopronba: Herepei János igazgató a bekövetkehető pusztulásért a felelősséget teljesen elhárítja magáról, minthogy sokszori személyes és írásbeli sürgetése ellenére sem történt meg a Székely Nemzeti Múzeum anyagának biztonságba helyezése, a zalaegerszegi nyílt pályaudvarról Keszthelyre való visszaszállítása, avagy bárhová zárt helyre, fedél alá való elraktározása. Talán a legutolsó percekben kérem a halogatás nélküli intézkedést megtenni.

1945. III.-27. Ugyanezt megismétlem Csányi miniszterhelyetteshez intézett levelemben. Azután egy- egy levelezőlapot küldök Csomay főispánnak, Antal Áronnak és Hamar Samúnak; kérem a ládáknak a vármegyeháza levéltári helyiségeibe való azonnali beszállíttatá-sának keresztülvitelét. Befejezésül Vajna miniszternek írok, hivatkozom székely származására s kérem, mentse meg ezt, a minden székely közös tulajdonát képező pótolhatatlan drága kincset!

Ezután már nem veszek tollat a kezembe s többet nem teszek egy lépést sem [t.i. értesül a Fesztich-kastélybeli műkincsek pusztulásáról] [...].

[1945. IV.] [...] A bekövetkezett több, mint félhónapig tartó, szörnyűséges bizonytalanság után, április közepe felé megérkezik Zalaegerszegről a sepsiszentgyörgyi pénzügyigazgató üzenete: "a Székely Nemzeti Múzeum és a Balatoni Múzeum két vagonja, amely löszert szállító szerelvényhez volt

kapcsolva, az egyik löszeres kocsiért telitalálalat következtében a zalaegerszegi pályaudvaron március 28-án porráégett.” Így kellett tehát a székelység legdrágább kulturkincseinek, valamint egy másik múzeum összes értékeinek szüklátóköri és halogatás, rosszindulat és könnyelműség, áskálódás és felelőtlenység, alkalmatlanság és cinizmus miatt nyomorultul elpusztulniok !-

Győtrő nagy küzdelmemet egyes-egyedül magam vívtam meg. A három hónapig tartó szakadatlan munkában az első pillanattól végig csupán Barabás Jenő II. oszt. múzeumi altiszt kipróbált hűségére s a legnehezebb testi munkában is mindenkor készséges segíteni-akarására támaszkodhattam. Külső bejáratai körül pedig dr. Hamar Samú sepsiszentgyörgyi pénzügyigazgató az, aki zalaegerszegi tartózkodása alatt minden tőle telhető módon igyekezett a múzeum anyagát menteni.

[...]

1945. V.-17. Dr. Hamar Samú sepsiszentgyörgyi pénzügyigazgató, Kisgyörgy József pénzügyőri főfelügyelő, Szabó Ferenc máv. felügyelő, állomásfőnök és Nadrai László máv. felügyelő, kérésre jegyzőkönyvet vettek fel. Ebben többek között megállapították, hogy közbenjárásainkra az Állomásfőnökség légi riadó alkalmával vagonjainkat az állomás területéről rendszeresen kitolatta. “Ez meg is történt egészen addig, amíg a város elfoglalása küszöbön állott.” Ekkor azonban 1945. évi március 28.-ról 2-9.-re következő éjszaka a zalaegerszegi vasútállomás egy meglepő orosz repülőátmadást kapott s az orosz gépek foszfor lövedékeitől az a vasúti szerelvény, melyhez kapcsolva volt fentemlített vagon, kigyuladt s ugyanakkor bombatalálalatot is kapott s mert az állomás-son levő löszervonat is felrobbant, menteni semmit sem lehetett, hanem az értékek mind megsemmisültek.” A helyszínen a hamú alól összegyűjtött megmaradt csekély anyag mintegy kosárnyit tesz ki. Edénytörmelékek, balta, bronzkori sarló, kardpenge, kengyel, buzogány, ... ez mindössze az, ami a nagy értékekből megmaradt. - Ezt a szomorú valóságot rögzítik le a múzeumunk anyagát jól ismerő menekült barátaink és a zalaegerszegi állomásfőnökség képviselői !

[...]

Kelt Keszthelyen, 1945. évi június hónap 30. napján

Herepei János a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója

[...]

Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjteménye
Ad 74-1945.sz.

Másolat.

Székely Nemzeti Múzeum. Sepsiszentgyörgy.

Keszthely. 78/1945.szám.

A Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségének, Budapest.

Jelentem, hogy a Székely Nemzeti Múzeum Keszthelyre beosztott személyzete együtt van és várja a felsőbb rendelkezéseket, a múzeum anyaga azonban - ma érkezett értesülésünk szerint - a zalaegerszegi állomáson menthetetlenül elégett. E sorsban osztozott a Balatoni Múzeum gyűjteménye is.

Csaknem három hónapon keresztül küzdöttem az ellen a szörnyűséges gazság ellen, amely féltve őrzött, pótolhatatlan értékeinktől elszakított, még azt sem téve lehetővé, hogy Keszthelyről való erőszakos elszállításuk után bár mi is követhessük. Az adott válasz eleinte a letartóztatással való fenyegetés, azután - enyhülve - a legjobb megoldás kiválasztására tett ígéret és újabb ígéret, vagyis halogatás és újabb halogatás volt. - Vádolom a közigazgatást, vádolom a minisztériumot és vádolok mindenkit, akizhez segítségért fordultam, de mégsem segített !

Még elképzelni is szörnyűséges, hogy közel három hónapig állottak a ládák idegen állomás vasuti kocsiba berakva, csupán pártszolgálatosok és katonák őrizete alatt! Hiábavaló volt minden kérés és figyelmeztetésem, hogy ez az állapot sem a bombatámadás, sem az ágyugolyó ellen nem nyújt védelmet, különösen az adott esetben, mikor wagonjaink az utolsó napon éppen egy löszeres kocsihoz csatoltam hozzá.

Kétségtelen igazság, hogy máshol sokkal nagyobb értékek pusztultak el, ez azonban nem vigasztalás akkor, amikor végül is csupán csak a nemtörődömség, a hanyagság és a könnyelműség juttat ilyen szomorú sorsra mind a Székely Nemzeti Múzeum, mind a Balatoni Múzeum anyagát, sőt más olyan értékeket is, amelyeknek sorsa nem tartozván reám, érettük csak mint közkincsért volna jogom vádlóképpen fellépnem.

Nagyon óhajtanám részletes jelentésem élő szóval megtennem és annak alapján kérnem a legszigorubb büntetés kiszabását mindazokra, akiket a törvény keze elérhet ...

Alólirottak ezek után otthon Erdélyben, sajnos, aligha van mit keresnie. Hiszen már azért is pálcát törtek felettem, amiért a felsőbb rendeletnek eleget téve, kihoztam muzeumunk anyagának egy részét. Barabás Jenő altisztünk minden körülmények között osztolni akar az én sorsomban, dr. Székely Zoltán tanár azonban - nagyon helyesen - haza szándékozik menni Sepsiszentgyörgyre, csak hogy nem ismerjük a mostani erdélyi viszonyokat, ezért azután ha bővebb felvilágosítást nyerhetnénk, nagyon megköszönök. Szépen kérem tehát, hogy mind utasításukat, mind pedig tájékoztatásukat velünk lehetőleg minél előbb közölni sziveskedjenek, hogy végtére is valamiképpen megszabadulhassunk attól a sok lelki szenvedéstől, aminek egész menekülésünk ideje alatt itt ki voltunk téve.

Addig is, amíg részletes jelentésemet lehetőleg élőszóval megtehetném, e rövid felterjesztésemet tudomásul venni és sürgős rendelkezésüket megadni kéri

Keszthelyen, 1945 április 22.-én

Herepei János s.k.

a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.

Cím: Keszthely, Régi állomás u.6.sz. /./.

Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjtemény

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1802 címer

KÖZGYŰJTEMÉNYEK ORSZ. FŐFELÜGYELŐSÉGE

BUDAPEST IV.: REÁLTANODA-U. 2.

74-1945.sz.

Tárgy: A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum anyaga

Hiv.sz.: 1094-1945. el n.

Miniszter Ur!

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának f.évi április hó 22.-én kelt 78-1945. sz. jelentésének a másolatát, amelyben a sepsiszentgyörgyi és a keszthelyi mezeum gyűjteményének az elpusztulását jelenti, tisztelettel felterjesztem.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum menekített 52 (ötvenkét) láda és 10 (tiz) csomag anyagát, a IX. (erdélyi) hadtest területén lévő és a VKM. gondozására bízott értékek biztonságba helyezése tárgyában 1944. évi IX. hó 11.-én kelt 3265-1944. XV.om.biz. VKM.sz. rendeletre, ill. a helyi (sepsiszentgyörgyi) hadműveleti kiürítési parancsra 1944. év szeptember havában először Kolozsvárra, majd a felvevő területül kijelölt Keszthelyre - a Balatoni Múzeumi épületébe - szállították.

A Székely Nemzeti Múzeum Keszthelyre menekített anyagát kiürítési parancsra 1945. december hó elején szállították el Keszthelyről.

Fogadja Miniszter Ur őszinte tiszteletem kifejezését.

Budapest, 1945. V. 11.

Iráb melléklet.

[Dr. Vargha László aláírása]

a felügyelői teendők ellátásával id. mb. közgyűjteményügyi előadó.

Dr. gróf Teleki Géza urnak, m.kir.vallás- és közoktatásügyi miniszter,
Budapest..

Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjteménye

KÖZGYŪJTEMÉNYEK ORSZÁGOS FŐFELÜGYELŐSÉGE

Ad 114-1945. sz.

Tárgy: A Székely Nemzeti Múzeum igazgatóságának intézkedései.

Hiv.sz.: KOF 94-1945. sz. KOF 114-1945. sz.

4.722/945

[Mellékletek:]

J E G Y Z Ő K Ö N Y V

felvetett Zalaegerszegen, 1945. évi május hó 17-én Háromszék vármegye hadművelési kiürítése tárgyán a Székely Nemzeti Múzeum menekített műkincsek mikénti megsemmisülésének megállapítása tárgyában.

A fenti tényállás bizottsági megállapításánál jelen vannak: dr. Hamar Sámuel miniszteri tanácsos, sepsiszentgyörgyi pénzügyigazgató, Kisgyörgy József pénzügyőri felügyelő, volt sepsiszentgyörgyi lakosok és Szabó Ferenc MÁV. felügyelő, állomásfőnök és Nadrai László MÁV. felvigyázó.

A bizottság tagjai megállapítják, hogy a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteménye Keszthelyről egy France jelzésű 198.703 számú waggónban a zalaegerszegi állomásra irányított és az értékek a zárt és lakattal ellátott vasuti waggónban a személypályaudvaron volt állandó őrizet alatt.

A Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának, Herepei Jánosnak kérésére, de már előbb, ettől függetlenül is interveniált dr. Hamar Sámuel miniszteri tanácsos és Kisgyörgy József pénzügyőri felügyelő a zalaegerszegi állomásfőnökségnél, hogy légiriadó esetén az értékeket tartalmazó waggon az állomás területéről kitolassék, ez meg is történt egész addig, amíg a város elfoglalása küszöbön állott.

1945. évi márc. hó. 28.-ról 29.-re követő éjszaka a zalaegerszegi vasútállomás egy meglepő orosz repülőtérmegrohadást kapott s az orosz gépek foszfor lövedékeitől az a vasuti szerelvény, melyhez kapcsolva volt fentemlített waggon, kigyulladt, s ugyanakkor bombatelitalálatot is kapott s mert az állomáson levő löszervonatot is felrobbant, menteni semmit nem lehetett, hanem az értékek mind megsemmisültek.

Dr. Hamar Sámuel miniszteri tanácsos agnoszkálni kívánta azt, hogy az értékek valóban megsemmisültek-e s ezért a robbanás folytán szétszórót iratfoszlányokat megvizsgálta s talált az iratfoszlányok között egy iratábrlát melyen német összeírások 1657-1835-ig Legatorie de carti Roth könyvkötészet Sft. George " felírás volt, továbbá talált Szemerja Kálnok és Köröspatak felirással 1759. évből származó kéziratot, amelyek kétségtelenül azt bizonyítják, hogy a Székely Nemzeti Múzeum műkincsei a zalaegerszegi vasútállomáson felrobbant és elégett waggonban tényleg megsemmisültek.

A bizottság sepsiszentgyörgyi tagjai összegyűjtötték a helyszínen talált cserép és edény törmelékeket, el nem égett tárgyakat (balta, kardpenge, kengyel, pénzt helyettesítő sarló, buzogányfej) s azokat magukkal vitték további megőrzés céljából.

A tényállás jegyzőkönyvi megállapítása után a bizottság a jegyzőkönyvet két példányban felvette azért, hogy a jegyzőkönyv egy példánya Herepei János muzeumi igazgató, keszthelyi lakosnak küldessék meg, míg a jegyzőkönyv másik példánya dr. Hamar Sámuel miniszteri tanácsos, pénzügyigazgató őrizetere bízott.

-KMFT.-

Kisgyörgy József s.k. pénzügyőri felügyelő

Hamar Sámuel s.k. miniszteri tanácsos pénzügyigazgató

Szabó Ferenc s.k. MÁV. felügyelő, áll.főnök

Nadrai László s.k. MÁV. áll.felv.

A másolat hiteles, felvétellett 1945.évi nov.14.-én Keszthelyen a Székely Nemzeti Múzeumban Sepsiszentgyörgy-Keszthely.

Alulírott igazolom, hogy a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója Herepei János Ur a folyó évben kb.február hó végén hivatalomban felkeresett és megkért arra, hogy a szombathelyi városháza által alátámasztott alagsori raktárhelyiségeinek valamelyikét bocsássam a Székely Nemzeti Múzeum I waggonyi anyaga biztonságba helyezésére az Ő rendelkezésére. Ez a helyiség a bombatámadások ellenbiztosan és szilánk biztosan megerősítést nyert. Kilátásba helyeztem, hogy amennyiben a helyiségeket Csányk Dénes dr. a Szépművészeti Múzeum volt főigazgatója a múzeum anyaga részére igénybe venné, eljárjak a polgármesteremnél, hogy egy másik alagsori helyiséget bocsásson a Nemzeti Múzeum rendelkezésére, egy olyan helyiséget, amely önmagában is bedőlés biztos. Csányk főigazgató tetszéssel fogadta a tervet, azonban sem a saját anyagát, sem pedig a Székely Nemzeti Múzeum anyagát nem helyezték el a helyiségekben.

Szombathely, 1945. július 6.-án.

Szombathely város műszaki tanácsnoka Dr. Tóth János s.k. múzeum ör egyetemi magántanár

Másolat hiteles, felvétellett Keszthelyen, 1945. évi nov. hó 14-én a Sepsiszentgyörgy-Keszthely Székely Nemzeti Múzeumban

Folytatólagos jegyzőkönyv készült a fenti ügyben Keszthelyen 1945. évi november hó 14. napján.

Jelen vannak: Dr. Velics Ervin közalapítványi ügyész kirendelt vizsgálóbiztos, dr. Pintér István járási jegyző, Kuczko Ilona jegyzőkönyvvezető.

Dr. Pintér István 1915. szeptember 16.- keszthelyi születésű, járási jegyző érdektelen tanu előadja a következőket:

Tudomásom van arról, hogy a múlt év december havában az akkori Zala megyei főispán és hadműveleti kormánybiztos telefonfelhívást intézett a keszthelyi járás főszolgabírói hivatalához, amelyben nyomatékosan meghagyta, hogy a főbírói hivatal minden szükséges intézkedést tegyen meg a Sepsiszentgyörgyi székely nemzeti múzeumnak Keszthelyen lévő anyaga, valamint a Balatoni múzeum anyagának mielőbbi elszállítása tárgyában.

A főbírói hivatal a főispántól kapott többszöri felszólításra, írásbeli felhívást intézett dr. Darnay Bélához, valamint Herepei Jánoshoz a Székely múzeum igazgatójához a múzeumi anyag elszállítása tárgyában szükséges intézkedések haladéktalan megételére.

Tudomásom van arról is, hogy mid dr. Darnay Béla, mint pedig Herepei János az elszállítás ellen tiltakoztak, s igyekeztek mindent elkövetni, annak megakadályozása céljából.

Hogy ez végeredményben még sem sikerült nekik, véleményem szerint az akkori katonai helyzet, a városban dühöngő nyilas terror, valamint annak a veszélye okozta, hogy bármely órában számolni kellett a már aláaknázott múzeum felrobbantásával.

Egyéb előadnivalóm nincs, vallomásom helyesen van felvéve.

Kmft.

[Kuckó Ilona és Dr. Pintér István járási jegyző aláírása]

Antecedente și consecințe sud-transilvănene ale formării voievodatului Munteniei (sec. XIII-XIV.) I.*

I. Condiții geografice

În sec. XII. regatul maghiar în expansiune s-a extins până la linia Carpaților Meridionali numiți și Alpii Transilvaniei. În mod analog cu denumirea de *Erdöelve* din timpul formării regatului maghiar ('din fața pădurii', 'dincolo de păduri', Ultrasilvana, Transilvania, de unde provine și numele *Erdély*) a regiunilor de dincolo de Munții Apuseni și de pădurile Meseșului, regiunile de dincolo de Meridionali s-au numit de către maghiari *Havaselve* ('dincolo de munți', Transalpina). Partea de sud-est a Transilvaniei, cu numele maghiar *Barca* (Bârșa, de unde provine și numele maghiar al Țării Bârsei: *Barcaság*), este inclusă în structurile de apărare a graniței numai după 1211. La sud de Munții Harghita prisăcile vechi au urmărit linia pădurii *Rika* (Rica, Munții Perșani de Nord) și a Munților Perșani (de Mijloc și de Sud), iar zona situată la est de acestea (Țara Bârsei, Trei Scaune, Ciuc, Giurgeu) constituia zonă de limes. Din punct de vedere al apărării graniței, cea mai mare importanță o aveau trecătorile-porți (v. *numeroasele "Porți de Fier"*, n. trad.) care traversau pădurile și munții limesului. Toponimia transilvăneană deosebește până în sec. XIX. părțile *din spatele "pădurii"* (pădurea Rica - pădurea de la Apața - pădurea de la Șercaia), de părțile din fața

pădurii (de dincolo), adică Țara Bârsei și Trei Scaune. Considerăm necesară trecerea în revistă a celor mai importante trecători prin "pădure" și prin "munți".

1. Drumurile din zona pădurii Rica-Apața-Șercaia

Drumul care lega Țara Bârsei și Bazinul Baraolt (ultimul denumit în maghiară *Erdővidék*, 'ținutul pădurii') de Bazinul Transilvaniei, a intrat în Rica la Racoșul de Sus și a ieșit în valea Homorodului în zona Jimbor. Prisăcile vechi din Rica poartă acolo numele *Kakasborozda* ('brazda cocoșului').¹ Șanțurile menite să îngreuneze înaintarea călăreților nomazi răsăriteni se pot vedea bine până în prezent în locul numit *Kárhágó*, la hotarele dintre satele Racoșul de Jos și Racoșul de Sus, sate care au făcut parte în trecut din Comitatul Alba (ulterior Alba Superior).² Tot în această porțiune de limes întâlnim cele două vârfuri cu același nume, de origine turcească (peceneagă), *Tepő*, sau *Tepej* ('munte', Tipia) de la Racoșul de Jos (*Rákosi*-), respectiv de la Ormeniș (*Ürmösi*-). Defileul Oltului nu era accesibil. Al doilea drum de importanță strategică care traversa Munții Perșani, trecea prin pădurea de la Apața, și nu este identic cu drumul actual din văile Bogății și a Măgherușului, ci a urmat un traseu mai nordic, trecând prin localitatea Apața, urmând pe creasta numită *Országtűz* ('drumul țării')³, și coborând în prelungirea nordică a Depresiunii Făgăraș pe sub Tipia Ormenișului. De aici mai departe, până la vadul de la Mercheașa (*Mirkvásár*) al Oltului o serie de toponime (*Várpatak* - 'pârâul cetății'; *Mihályvára-Cetățuie* - ruinele unei cetăți medievale), subliniază importanța strategică al acestuia. Numele de *Tolvajos* ('cu hoți') semnalează prezența tâlharilor, lucru obișnuit în cazul drumurilor principale. Românii din Mateiaș denumesc drumul dintre Cetățuie și Piatra Șoimoșului (*Sólyomkő*) *Drumul Urișilor*. Vârful apropiat de vadul Oltului (Copol Mare, Koppen, 722 m) poartă numele

*Ultima lucrare a regretatului istoric Paul Binder, postumă, apărută în limba maghiară (Szabadok 1995/5, Budapesta). Greșelile și neuniformitatea tehnicii de notare se explică în mare parte prin faptul că autorul, grav bolnav, nu a mai putut îngriji și revizui lucrarea. Am completat sau rectificat numai lacunele și greșelile evidente la prima vedere: datarea unor culegeri de documente binecunoscute, localizarea unor elemente geografice majore, ortografia și specificarea la nevoie a toponimiei paralele românești. Ultimul capitol al părții traduse reprezintă numai începutul capitolului intitulat de autor "Cavalerii teutoni în Țara Bârsei (1211-1224) și primele cuceriri din Muntenia (III)". Partea a doua a studiului urmează să apară în limba română în anuarul ACTA - 1996.

maghiar *Nézőhegy* ('*muntele de unde se privește - se supraveghează*'). Capătul vestic al drumului din Rica a fost apărât la Jimbor de o cetate veche. Vadul de pe Olt al drumului pădurii de la Apața s-a numit *Streitfort* ('*hadrev*', '*vadul oștii*'), ca și satul sășesc de aici din Scaunul Rupea. Numele maghiar al acestei localități din urmă (Mercheașa) este, după cum am spus deja, *Mirkvásár* ('*târgul Merchea?*'), deși la data primei sale atestări deja nu constituie loc de târg. Hotarele satului s-au întins în trecut până în Rica, vârful cel mai înalt al acesteia din urmă se numește *Merke-tető* (Vf. Merca, 1002 m). Se cunosc mai multe referiri din sec. XV. la ocuparea de către familia Sükösd din Racoșul de Jos, a unor teritorii întinse din hotarul Mercheașei (1455: Sykws autom de Rakus magnum territorium ad villam nostram Steythfarth apelatas, pro se occupassent et conservarent occupatas; 1456: in sede nostra Saxonicali Kosd vocata Sikesd de Rakus magnum territorium...)⁴

Cumanii și mai târziu tătarii au pătruns în Transilvania prin drumul pădurilor Rica și de la Apața. Până și în 1432, turcii, împreună cu aliatul lor, voievodul muntean Alexandru Aidea, după prădarea Țării Bârsei și a unei părți din Secuime, ajung în zona Rupea, și iau în captivitate numeroși sași din zona *Kozd*, respectiv secui.⁵

Înainte de așezarea sașilor paza vadului de la Mercheașa (*Streitford*) a fost asigurată de către peceneși. Prezența lor nu se poate documenta în zona propriu-zisă a pădurilor Rica și de la Apața - György Györffy demonstrează că documentul datat din 1421 (*praedium Rakos Superioris et Inferioris*... et ab olim post Bissenos) este un fals al lui József Kemény.⁶ Stâncă de bazalt de la Rupea are însă numele provenit din limba turcească veche, din *Rukbas*. Elementul peceneag a avut aici o pondere atât de mare, încât sașii așezați în văile *Kozd* și *Homorod* au preluat de la ei numele de *Reps*, folosit și în prezent. Cetatea de pe această stâncă trebuia să fi fost veche, aceeași stâncă are și denumire slavă (*Grad*, adică '*cetate*', păstrată în numele satului învecinat, *Garat-Stein*, *Lapide*, actual *Dacia*), respectiv maghiară (*Kőhalom*, '*movilă de piatră*'), de unde provine și numele maghiar al localității Rupea. Se poate demonstra lingvistic că numele german *Reps* s-a dezvoltat din numele

peceneag *Rukbas* (1431: *Ruckbass*, 1437: *Rückpass*) și și-a dobândit numele latinesc medieval *Rupes* ('stâncă')⁷ prin etimologie populară.

Drumul care leagă Țara Bârsei de Țara Oltului (*Fogarasföld*) trece tot prin Munții *Perșani*, dar numele vechi al porțiunii lor sudice este *Fekete-halmi-erdő* ('pădurea de la Codlea'), respectiv *Sárkány(i)-erdő* ('pădurea de la Șercaia', *Zeidner-Wald*) - versanții de est, respectiv cei de vest. Drumul acesta care pornește de la Brașov (1548: *Widebecher Weg*), trece pârâul Bârsa la *Vidombák* (Ghimbav) - numele vechi al acestui vad a fost "*bei der Furt*" -, porțiunea lui din pădure a fost în cea mai mare parte a sa podită.⁸ Numele cumpenei de apă (*grosse Gescheide*) figurează deja pe harta lui Honter (1532). Partea estică a drumului a fost întreținută de codleni,⁹ cea de vest de șercăieni.¹⁰

2. Trecătorile dintre Buzău și Jiu

Accesul dintre Transilvania și Muntenia s-a realizat atât prin defilee (Buzăului, Oltulul, Jiului), cât și prin pasurile înalte (Tabla Buții, Predeal, Rucăr), respectiv plaiurile și potecile munților (potecile din Munții Făgăraș, sau drumul "*Tompa*" - pe numele vechi românesc Drumul Mare al Munteiului). Mai toate trecătorile erau apărate de fortificații, iar în multe locuri toponimul *Királykő* ('piatra craiului') se referă la regii Ungariei.

a) Cheile Buzăului

Erau greu de străbătut, de aceea s-au folosit în trecut mai degrabă ca potecă. Vechea graniță dintre Transilvania și Muntenia se reflectă în multe toponime caracteristice, ca de exemplu *Királykő*, sau *Királyhegy* ('muntele craiului', Tabla Obeii), celălalt nume al acestuia din urmă fiind *Szentlászlókőve* ('piatra lui Sf. Ladislau'), sau în numele pârâului Șiriu (*Szilon patakja*). Cheile Buzăului și potecile din p. Bâsca (Bászka-patak) erau păzite de secuii din Scaunul Orbai, în special de cei din Zagon. În anul 1607 principele Sigismund Rákóczi scutește pe locuitorii satului Zagon de obligația de a se înrola și de a participa la trecerea în revistă a trupelor, pe timpul pazei efectuate pe drumurile, pe potecile, și în gura văilor din trecătorile prin munți dinspre Moldova și Muntenia.¹¹ Militarii

menționați aveau misiunea de a supraveghea, de a păzi, și de a închide aceste drumuri în fața incursiunilor militare frecvente, pornite din țările vecine. În anul 1609, se scrie, localitatea Zagon dispune de un contingent de vreo 600 de călăreți și pedreștrași, însă aceștia păzesc niște poteci.¹²

b) Pasul Tabla Buții

În evul mediu cea mai importantă trecătoare înspre Muntenia era pasul *Tatárhavashágó* ('pasul muntelui tatarului', Tatarenpass), cu numele vechi românesc *Vârful lui Crai*, denumit mai nou Tabla Buții. Reprezenta drumul cel mai scurt în direcția vadurilor dunărene, respectiv a coloniilor genoveze de la gurile Dunării. Capătul vestic al acestui pas este situat în locul numit *Bodzamező* ('câmpul Buzăului'). Este accesibil dinspre Transilvania pe mai multe direcții. Drumurile cele mai folosite dinspre Țara Bârsei erau drumul din valea Zizinului (*Zajzon völgyi út*, pasul Deblen) și în special valea Telulului (*Nyéni völgy*, sau pe numele vechi Keresztvári völgy - Kreuzburger Tal). Drumul dinspre Prejmer purta numele *Oláh út*, sau *Oláhországai út* ('drumul valahilor', 'drumul Valahiei' - Bleschenn Weg).¹³ Dinspre nord era accesibil atât din direcția Scaunului Sepsi, cât și din direcția Scaunului Orbai. Pasul propriu-zis putea fi trecut urcând de obicei plaiul lui Béli (*Béldi-pláj*), și coborând în valea Teleajenului.¹⁴ Era singura trecătoare accesibilă cu căruța din Curbura Carpaților, ceea ce explică numele vechi din vechile izvoare maghare, *Utas* ('cu drum') al p. Teleajen (*telega* înseamnă și ea de altfel în limbile slave 'căruță'). În 1525 vicevoievodul Transilvaniei, István Thomory de Maroscsúcs (Stâna de Mureș) anchetează în urma plângerii lui Pál Béli de Bodola (Budila), dacă drumul numit *Utas*, care trece în Muntenia prin *Bodzamező*, este sau nu un drum interzis fără a plăti taxa numită a douăzecea parte (utrum quedam via Wthas nominata, que per campum Bozamezew appellatum Transalpinam vadit, absque sigillo vigesimatoris nullipiam libera, sed falsa et prohibita est).¹⁵

c) Pasul Rucăr

Pasul Predeal (*Tömösi-hágó*, cu numele vechi folosit de ceangăii din Săcele: *Köz*) situat la

vest de pasul Tabla Buții era folosit în trecutul mai îndepărtat numai ca potecă accesibilă cu calul, vama de la Timișul de Jos constituind filiala Vamei Buzăului. Pasul Rucăr (*Törcsvári-hágó*) prezenta o importanță mult mai mare, dar în sec. XIII-XIV. granița regatului maghiar era mai la sud, în zona *Királykő* ('piatra craiului', Rukaly). Numele Munților *Leaota* provine probabil de la numele regelui Ungariei, Ludovic de Anjou (*Nagy Lajos*, Laios = Leaota). Trebuie să precizăm însă că numele *Királykő* nu se referea în trecut la culmile calcaroase ale Pietrei Craiului de azi, ci la porțiunea situată la sud de cumpăna de apă, unde drumul străvechi dintre Brașov și Câmpulung (Longus Campus - Campus Longus, Hosszúmező) străbate podișul carstic al Dâmbovicioarei. *Királykő-hidja* ('podul pietrei craiului', pontes in lapide regio, Königsteinbrücke) era numele porțiunii podite, cea mai stâncoasă, cea mai greu de străbătut de aici. În textele în limba română veche și slavonă veche *Királykő* poartă numele *Orății* care provine din termenul maghiar *Várad*, respectiv *Váradgya* ('cetățuie', burg). Cetatea veche de aici constituia granița dintre Transilvania și Muntenia până și după ridicarea castelului de la Bran (1377). Voievodul Alexandru Aldea (1431-1436) îi roagă pe brașoveni să-l lase acasă pe boierul Petru Man, și să-l conducă până la *Királykő* (*Orade*)¹⁶. În sec. XIV-XVI. întreținerea drumului podiș din *Királykő* era datoria rășovenilor.¹⁷ În 1545 brașovenii conduc un sol polonez tot până aici (auf Kynnings Stain), de unde acesta își continuă drumul în Muntenia.¹⁸ Călătorul francez Iacob Bongars relatează în 1585 despre crucea ridicată la granița transilvăneană, pe stâncă numită *Királyszéke* ('scaunul regelui', rocher diet Königstul).¹⁹

Numele actual al cetății de la *Királykő* (*Orate*), utilizat în literatura de specialitate, provine din numele satului românesc de sub cetate, *Rukker*, sau *Rukaly*.²⁰ Acest nume, *Rukkor* (Rucăr) este probabil de origine peceneagă-turcească, ca și numele vechi al lui Rupea, *Rukbas*. Sașii din Țara Bârsei l-au modificat prin etimologie populară în *Rutbomb* ('Rotbaum'). Tradus în limba latină, Rubea arbor - numele vechi german al acestui sat de pe granița Munteniei.²¹ Vama transilvănea-

nă a fost transferată de aici sub noua cetate a Branului la data ridicării acestuia din urmă (1377).²²

d) Potecile din Munții Făgăraș

Acești munți, cu vârfurile cele mai înalte în toată Transilvania, purtau în evul mediu numele *Kerci havasok* ('munții de la Cârța'). Numele s-a păstrat în toponimia săsească, o parte a acestor munți se numesc și astăzi de către sași Det Kerzer Geberch.²³ Cu toate că acești munți se ridică deasupra Țării Oltului formând pereți abrupti, în trecut au fost străbătuți de mai multe plaiuri, folosite în special de oieri. Urbariul din 1640 ne descrie potecile care traversează munții și coboară în Muntenia: 1. de la Șercăița 2. de la Bucium 3. de la Sebeș - acestea trei se unesc la fântâna din locul numit *Nemaie*, și își continuă drumul spre Muntenia prin Rucăr și Câmpulung. 4. De la Berivoi 5. de la Dejani 6. de la Breaza în Curmătura Brătiliei - această potecă se numește Plaiul Scărișoara, și constituie drum interzis. 7. De la Netot; se unește cu ultimele în Curmătura Brătiliei, și coboară în Muntenia la vama de la Bratia. 8. De la Recea, numită și Pleșa - se unește cu celelalte în munte, lângă fântână, la poalele Turcilei. 9. Din hotarul Viștei de Jos și Viștei de Sus, trece prin muntele numit Vârful Viștea Mare (2310 m), se poate trece cu oile și coboară la vama de la Nucșoara. 10. De la Ucea de Sus, prin Vârful Ucișoara (2418 m), coboară tot la Nucșoara.

Altă potecă urcă muntele la Arpașu de Sus (domeniul de la Porumbacu), aici se poate trece în Muntenia, la Sălătruclu, pe jos. A doua, de la Cârțișoara, trece în Arefu, tot în Muntenia. A treia, de la Porumbacu de Sus, în Titești, sat de asemenea din Muntenia.²⁴

e) Plaiurile Scaunului Tâlmăciu și Defileul Oltului de la Turnu Roșu

Potrivit urbariului din anul 1720, munții Scaunului Tâlmăciu se întind între munții Țării Oltului în est și munții Cisnădiei, Rășinariilor, Cristianului și Jinei în vest. Munții Tâlmăciului (*Talmácsi havasok*)²⁵ cuprind prin urmare din punct de vedere geografic partea vestică a Munților Făgăraș și cea de est a Munților Sibiului (*Szebeni havasok*). Pădurile și munții orașului Sibiu au fost cunoscuți mai târziu sub numele de *Hétbírak ha-*

vasai ('munții celor șapte juzi', Siebenrichterwälder). Numele centrului întregii regiuni, Tâlmăciu (*Talmács*) provine din numele de demnitar peceneag Talmač. Nu este exclus că și numele altor două localități săsești din Depresiunea Sibiului, Șura Mare și Șura Mică, provine dintr-un alt nume de demnitar peceneag, *Čur*.²⁶ Defileul Oltului era păzit la început numai de cetatea Tâlmăci (*Talmácsi vár*, Landskron), Turnu Roșu și cetatea Lotrului (*Lator vára*) au fost ridicate mai târziu.

f) Drumul Mare al Muntelui din Scaunul Săliște

Satele din Scaunul Săliște, Săliște, Vale, Tilișca, Fântânele (*Kákova*), Sibiel, *Foltesd* făceau parte în evul mediu din domeniul de la Amlaș (*Om-lás uradalma*). În sec. XV. domeniul intră în posesia orașului Sibiu. Făgetele și stejărișurile întinse din acest scaun s-au folosit frecvent pentru îngrășarea cu ghindă a porcilor (thawzend schweyn auf grosdorffer gepyr in den ecker getryben).²⁷

Izvor valoros pentru istoria economică și socială a Munților Sibiului, Cartea Scaunului Săliște (*Szelister Stvlsbuch*) se păstrează în Arhivele Statului filiala Sibiu. Ne vom referi în special la lista din 1621 a stănelor din munții Săliștei, în care sunt specificați și arendașii acestora (Consignatio der Ztiner im Gebürg davon die Walacher Jährlich Köss Pflügen zu geben). Majoritatea numelor de munți (Hanesch, Straza, Kriztest, Gotza, Szerecsin, Stefflest, Balul) provine din nume de persoană - a oierului sau a familiei oierului care a luat în arendă stâna sau muntele. Numele Giurgești, Șteflești, sau Cristești - la singular Giurgiu, Ștefleș, Cristea - sunt nume de familie românești. Familiile Haneș și Balu sunt frecvent întâlnite și azi în Mărginimea Sibiului (*szélföldiek*), ca și numele de Sărăcin ('muzulman', *szerecsen*). Wlad Serechsin a fost în 1585 judele satului Sibiel.

Spre deosebire de numele de munți românești, cinci nume de munți amintite în 1621 provin din numele maghiar de familie *Tompa*: La Tompa Ztina, La Tompe, La Tomschora, La Tompa Mic, și Tompa Dan Gura. Potrivit unei însemnări din 1626 Tâmpșoara este situată la granița Munteniei (auf Bleschlender Hatter).²⁸

Ion Conea, cel mai însemnat geograf istoric al Carpaților Meridionali s-a preocupat mult de numele Tâmpa și de celelalte nume din această familie de nume - Tâmpșoara, Tâmpa Mică, Tâmpa Dan Gura, Piciorul Tâmppei (1831 m, Coasta Tâmppei (1838 m). Conea propune mai multe explicații pentru etimologia acestora,²⁹ dar nu reușește să lege numele de familia nobiliară Tompa de Kisenyed (Sângătin). Totuși, numele acestor munți inspirați de-a lungul unor poteci de munte trebuie să provină din numele familiei amintite. În 1345 voievodul Transilvaniei dă o depoziție din care rezultă că János Tompa din Sângătin a ocupat o bucată de pământ din hotarele satului sășesc Apoldin de Sus din Scaunul Miercurea Sibiului.³⁰ Argumentul decisiv îl constituie un document din 1366, în care stăpânul satului Tilișca, János Tompa, implicat într-un proces între satele Tilișca și Aciliu, este intitulat comite al munților Transilvaniei (*"comes alpium nostrarum"*). János Tompa a fost în consecință stăpânul satului Tilișca, ceea ce explică și celălalt nume al satului, *Tompaháza* (*"satul lui Tompa"*)³¹. Cumpăna apelor dintre râurile Lotru (*Lator*), Jiul Unguresc și Sebeș (*Sebes*) este accesibilă din direcția Scaunului Săliște datorită unui plat important, care coboară de aici în Oltenia. În 27 mai 1630 satele săliștene Fântânele și Sibiel fac un contract privind poteca numită *Pradosul Sibiului* care urcă din șaua dintre cele două sate trecând munții înalți (zum Ibergang ins Hohe Gebürg genand poticul dos Predosul Szibielului). Potrivit descrierii din 1630 poteca amintită continuă prin *"Drumul mayre all muntelui"*³². Cetatea medievală de lângă Sibiel ale cărei ruine sunt numite Zidul Muntelui, a fost ridicată la capătul de aici al potecii de munte. János Tompa a fost în sec. XIV. comitele acestui "Mare drum al muntelui", și nu este întâmplător că munții cu numele Tâmpa sunt situați tocmai pe porțiunea cea mai îngustă a pasului.

II. Regatul maghiar atinge linia munților, organizarea Comitatului Sibiu (Szeben vármegye) în perioada 1141-1161

Pe timpul domniei lui Géza II. (1141-1161) poalele munților din sud, până în zona Sebeș (*Terra Sebus, Sebes-föld*) fac parte din voievodatul Transilvaniei, iar din punct de vedere bisericesc din episcopia de Alba Iulia. Hinterlandul Ricăi și a prisăcilor "Kakasborozda", din zona Rupea - adică a limesului estic de atunci - face parte din Comitatul Alba. În 1206 Johannes Latinus este pus în posesia domeniului *Kozdfő* (unde se va întemeia mai târziu și satul care îi ia numele, Wallendorf) de către pristaldul iobagilor din Comitatul Alba (per iam dictum pristaldum iobagionibus Albensis Castri)³². Comitatul de la Sibiu (*Szebeni ispánság*) organizat cu ocazia așezării sașilor preia paza munților și a drumurilor care-i străbat, între *Szebenvára* (Orlat) și Hălmeag (*Halmágy*). Teritoriul Comitatului Sibiu (Scaunele Sibiu, Nocrich și Cincu de mai târziu) nu face parte din punct de vedere bisericesc din Episcopia Transilvaniei - este subordonat direct arhiepiscopului de Esztergom, și se organizează într-o abație (*praepositura*).

Această abație, Abația Sibiu amintită va lua numele patronului grănicerilor regatului maghiar, regele Sf. Ladislav. La granițele creștinătății apusene, sașii chemați aici în apărarea coroanei (ad retinendam Coronam) nu puteau renunța nici la apărarea directă a prisăcilor și porților. Acest lucru a câștigat o importanță deosebită la începutul sec. XIII., moment în care imperiul latin de scurtă durată de la Constantinopol căuta alianța regatului maghiar împotriva atacurilor bulgaro-cumanoromâne.³⁴

Prisăcile din munți și în special porțile limesului trebuiau apărate. În perioada invaziei mongole Rudolf von Ems, în Cronica sa Universală caracterizează pe scurt și situația geopolitică a ținutului nostru: "inrehalp in Kluse zil/ Kötzil und Koltzil sint/ und manege undkristenlidin kint/ in vromdin Sundir sprachin/ Valwen und wilde Vlachin/ jenseit des sneberges kant/ sint lant du si begant/ die Falben und die Flachen / iensit des Sneberges hant / grozin lant der sie sich begant/

inwendic Ungern sint genant/ in dem selben land/ und innerhalb der Klusen tor".³⁵ Din această strofă aflăm între altele că în Muntenia (jensit des Sneberges) trăiesc cumani și români, iar Ungaria este situată în spatele porților limesului (klusen tor). Aceste clause, porți trebuiau apărate, chiar dacă erau trecători prin munți înalți.

Numai că sașii chemați în apărarea coroanei nu puteau îndeplini această misiune. În primul rând pentru că teritoriul lor nu s-a întins până la munții trecuți de aceste poteci. Între satele din vechiul Scaun Sibiu numai Cristian, Sibiu, Turnișor și Cisnădie aveau munții lor. Drumul cel mai important, Defileul de la Turnu Roșu făcea parte din Scaunul Tâlmaciu, locuit inițial de pecenegi.

1. Despre relațiile dintre sașii din Altland și Țara Oltului

Zona locuită de sași, cu excepția Avrigului, nu atingea nicăieri linia munților Țării Oltului, vechea graniță. Avrig, satul acesta din Scaunul Sibiu constituia de altfel o enclavă intercalată între munții Tâlmaciului și cele ale Țării Oltului, cu toate că pe sașii din Scaunele Nocrich și Cincu, situate la nord de Olt, îi legau interese economice de Țara Oltului, de la poalele munților, chiar și în sec. XX. Pârâiele de pe podișul Hârtibaciului aveau prea puțină apă și nu puteau acționa mori, apele din munți, cu păstrăvi, prezentau o importanță deosebită pentru sași. Pe de altă parte teritoriul din Altland era bogat în stejari, dar cu atât mai sărac în fag, adică în lemne de foc.

Locuitorii satelor "de pe Ardeal", cum spun românii din Țara Oltului celor de pe podișul Hârtibaciului, au frecventat morile, pivele și vâltorile din Țara Oltului până și în anii 1930.³⁶ Sașii din Cârța folosesc până și astăzi în loc de Sâmbăta de Jos și Sâmbăta de Sus numele Andersch Millen și Iwerscht Millen ('moara de jos' și 'moara de sus').³⁷ Numele satului Porumbac din Țara Oltului constituie de fapt nume de apă, înseamnă 'Forellenbach' ('pârâu cu păstrăvi') și provine din termenul săsesc Porembich.³⁸ Toponimia și datele etnografice scot în evidență relații economice

strânse între Altland și Țara Oltului după așezarea sașilor.

2. Comitatul de la Sibiu și populația acestuia în sec. XIII.

Cu toate că granița regatului maghiar a atins munții, și în consecință și Comitatul Sibiu s-a extins până la cumpăna apelor, nu este atestată în documente ca unitate teritorială de sine stătătoare decât în anii 1290. Pe de altă parte însă comitele de Sibiu numit din rândul marii nobilimi maghiare apare în izvoare mult mai devreme.³⁹

Dat fiind faptul că regatul maghiar nu se putea sprijini pe sași în apărarea prisăcilor și porților din munți, porțiunea de limes din Comitatul Sibiu era apărată de la început de români și pecenegi. După 1200, teritoriul Comitatului de la Sibiu este extins dincolo de Orlat (Antesilvana, Land vor dem Wald, Unterwald), unde la începutul sec. XIII. trăiesc împreună sași și secuii de Sebeș. Secuii de aici aveau misiunea de a apăra drumul (sării) Székes (Secaș) între Ocna Sibiului și Vințu de Jos (*Bencenc* - actual Aurel Vlaicu), și eventual drumul muntelui de la Săliște.

a) Ioachim, comitele Sibiului, și popoarele sale în jurul anului 1210

În 1250 regele Béla IV. reînnoiește donația din Szolona (Slanje), Comitatul Varasd, făcută de tatăl său Endre II. lui Ioachim, fiul lui Gecse de genere Türje, comitele Sibiului (Iwachino comiti Scibiensi... filio comitis Beche; [recte Geche]), care a participat la campania militară pornită în ajutorul țarului bulgar Borilă Assan (1207-1218), sau cu trupe formate din sași, români, secu și pecenegi (associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bis-senis). Campania a avut loc în jurul anului 1210. György Györffy este de părerea că Ioachim a condus, de sine înțeles, elemente de populație din jurul Sibiului: sași din zona Sibiu, secu din zona Sebeș, pecenegi din zona Tâlmaci și români din valea Lotrului, sau din Țara Oltului.⁴⁰ *Documentul amintit se cunoaște din 1912 și are o însemnătate foarte mare, pentru că se considera prima atestare a românilor și secuilor din Transilvania.*⁴¹ Gyula Kristó datează evenimentul în discuție în

1210,⁴² cercetătorul bulgar Petar Mijatev în anul 1213.⁴³ Pe baza cercetărilor lui Mór Wertner însă Ioachim, fiul lui Gyecha de genere Túrje a fost comitele Sibiului între 1233 și 1236. În 1214 este prisdaldul regal al Comitatului Vas. Un fiu al său, Fülöp, a devenit arhiepiscop de Esztergom.

b) Privilegiul acordat Cavalerilor teutoni privind transportul prin țara românilor și a secuilor (1222)

În 1222 regele Endre II. reînnoiește donația acordată Cavalerilor teutoni, privind Țara Bârsei, scutindu-le de vamă pe pământul secuilor și a românilor (nullum tributum debeant persolvere... cum transierint per terram Sicularum aut per terram Blachorum).⁴⁵ Se pare că este vorba în special de transportul sării. În documentul citat propoziția dinaintea celei citate precizează că teutoni au dreptul de a transporta din sarea de la Ocna (Sibiului) câte șase ambarcațiuni pe Olt și câte șase pe Mureș, în amândouă direcțiile: în jos (adică pe Mureș) și în sus (pe Olt). Nu este exclus în consecință că în cele ce urmează se reglementează scutirea de sub vamă în țara valahă și cea secuiască a celor douăsprezece ambarcațiuni (plute) ce transportă sarea (Concessimus etiam eisdem fratribus, quod super fluvium Alt sex naves et super fluvium Mors sex alias naves habeant liberas per totum regnum nostrum sales deferendas in descendendo nec non alias res is ascendendo referentes, et salisfodinas quae Akana vocantur sufficientes ad illas duodecim naves libere ubicumque voluerint eisdem concessimus in perpetuum).⁴⁶ Miklós Asztalos, ca și alți cercetători, identifică "terra Blacorum" cu Țara Oltului, iar "terra Sicularum" "trebuie să însemne că undeva între Mureș și Olt locuiesc încă secuii".⁴⁷ Pe timpul cavalerilor sarea amintită în 1222, exploatată la Ocna Sibiului, a ajuns la Feldioara. Aici, în locul sediului de odinioară al cavalerilor, taxele pentru sare s-au plătit până și în sec. XV-XVI., cu toate că atunci deja se vindea în special nu sarea de la Ocna Sibiului, ci cea secuiască. Privilegiul acordat cavalerilor s-a moștenit de către comitele de la Brașov, respectiv castelanul de la Bran.⁴⁸

c) Pământul românilor de la Cârța

În 1223 Endre II. donează teritoriul actual al satului Cârțișoara (Kercesóra, sau Oláh-Kerc, Walladisch-Kercz) mănăstirii cisterciene de la Cârța. Documentul descrie hotarele domeniului: domeniul începe lângă Olt, hotarele sale ating balta numită Egerpatak, pădurea numită Nagyverdő, un făget la capătul căruia urcă pe lângă pârâul Árpás, pe munte, coboară din nou până la Olt pe lângă pârâul Kerc.⁴⁹ Între hotarele amintite s-au întemeiat două sate: Cârța (Szászkerk, 'Cârța săsească') de lângă Olt, și Cârțișoara (Oláhkerk, Bleisch Kierz, 'Cârța românească').⁵⁰ Din punct de vedere economic trebuia să fi fost mai valoros făgetul, cu ghindă pentru îngrășarea porcilor și cu lemne de foc. În 1632 este amintit din nou în urbariul porțiunii de la Cârțișoara (Kercisóra portio) făgetul, de ajuns pentru a crește o mie de porci ("egy bik erdejek 1000 diznónak").⁵¹

Din punctul nostru de vedere cea mai importantă frază a documentului este următoarea: "Item etiam confirmamus in praesenti privilegio terram quam prius eidem monasterio contuleramus, exemptam de Blaccis, pro remedio animae nostrae per fidelem ac dilectum nostrum Benedictum tunc temporis vaivodam assignari facientes."

Din acest fragment reiese că donația s-a făcut încă pe timpul întemeierii mănăstirii cisterciene. Documentul din 1223 întărește în consecință o donație mai veche a lui Endre II. (1205-1225), conform căreia mănăstirea s-a ridicat într-un loc donat de voievodul Benedek care a deținut această funcție între 1202-1206, respectiv între 1208-1209. Cei mai mulți istorici datează începutul lucrărilor de construcție în anul 1202. Prin urmare românii de aici trăiau în zonă deja la sfârșitul sec. XII. - începutul sec. XIII. *Documentul din 1223, cu referire la anul 1202 este deci premergător celui din 1210 și reprezintă cea mai veche atestare a românilor în Transilvania.*

Formula "terram ..., exemptam de Blaccis" este controversată. László Makkai este de părere că termenul *exempta* are semnificația de 'privilegiat' și se referă la privilegiul grănicerești ale românilor din Țara Oltului. Potrivit unui document din 1430 Cârța face parte din Țara Oltului (monasterii gloriosissimae Virginis Mariae in Kercz in

terra videlicet Fugrasch fundati et constructi).⁵² Alții sunt de părerea că dimpotrivă, formula se referă la alungarea românilor din hotarele Cârței.⁵³ Argumentele lui László Makkai: “exemptio înseamnă în evul mediu scoaterea de sub o anumită iurisdicție, este vorba prin urmare de autonomia românilor (exemptio - liberatio ab iurisdictione)”.^{53a} Personal sunt de acord cu interpretarea “pământul românilor privilegiați”, pentru că puțin mai târziu întregul pământ al românilor din sudul Transilvaniei se va denumi după Cârța.

d) Problema pădurii românilor și a pecenegilor (1224)

În 1224 Endre II. specifică în actul de donație cunoscut sub numele de “Andreanum” drepturile germanilor așezați pe timpul domniei lui Géza II. și între altele le dă pădurea românilor și pecenegilor. Potrivit acestei donații ei au dreptul să folosească și apele de aici, în comun cu românii și pecenegii amintiți (silva Blacorum et Bissenorum cum aquis usus communes exercendi cum predictis scilicet Blacis et Bissenis).⁵⁴

Identificarea geografică a pădurii vlahilor și pecenegilor constituie de asemenea obiectul unei controverse, până în prezent. Cercetătorii mai vechi (G. A. Schuller, Pál Hunfalvy, Lajos Tamás, István Kniezsa, Oskar Wittstock, Maja Philippi, și alții) erau de părerea că aceasta se situa în Țara Oltului.⁵⁵ Istoricii mai noi (G. Müller, Otto Mittelstrass, György Györffy) caută pădurea vlahilor și pecenegilor în zona Săliște, adică pe teritoriul Munților Sibiului. György Györffy aduce următoarele argumente:

- 1. În vecinătatea imediată a pământului sașilor sibieni se ridică Munții Sibiului, iar partea de nord-est a acestora a făcut parte în sec. XIV-XIX. din scaunul săsesc Sibiu.⁵⁶

- 2. Râul principal din Munții Sibiului, cu direcția de curgere spre est, Sadu (*Cód*) are izvoarele în apropierea vârfului Beșineu și se revarsă în Olt la satul Tâlmaciu.

- 3. Fraza următoare dintr-un document din 1383 se referă la prezența românilor în Munții Sibiului: *assumpserunt ipsi Walachi custodiam servandam in omnibus alpiibus ab Tolmacz usque ad Magnam Villam Walachicalem.*⁵⁷

Suntem de părerea că pădurea vlahilor și pecenegilor este identică cu Țara Oltului. Combatem argumentele lui György Györffy cu următoarele date istorice:

1. Numai o mică parte a Munților Sibiului aparținut Scaunului Sibiu (porțiunea dintre Căsnădie și Cristian). Cu toate acestea, hotarele naturale ale satelor din depresiunea Sibiului extinzându-se până în munții bogați în păduri și ape, donația amintită din Andreanum nu ar avea sens. Numai satele acelea au nevoie de pădurile și apele altora, care nu au făgete pentru îngrășarea cu ghinde a porcilor, și ape pentru pescuit și pentru acționarea unor mori. Satele săsești de la poalele munților nu duceau lipsă de acestea, cu atât mai mult satele săsești de pe podișul Hârtbaciului, sărac în lemn de foc și ape. Acestea din urmă, dat fiind situația lor geografică, puteau conta însă numai pe făgetele și apele Țării Oltului.

2. O bună parte a văii râului Sadu a făcut parte din Scaunul Tâlmaciu, din Comitatul Alba, și nu din Scaunul Sibiu. Un vârf din Munții Tâlmaciului se numește și astăzi Părcălabu, ceea ce arată că era muntele părcălabului (castelanului) cetății Tâlmaci, o proprietate alodială. Până și la începutul secolului nostru, principalii proprietari ai pădurilor din valea Sadu au fost moștenitorii părcălabului de Tâlmaci, “Cei Șapte Juzi”, adică consiliul orașului Sibiu. În zona Sibiului, cu excepția Tâlmaciului, numai vârful Beșineu, atestat târziu, se referă la pecenegi. În Țara Oltului numele de origine turcească veche sunt mai frecvente. Numele cel mai caracteristic este numele vechi al satului Olteț, *Besimbák*, sau *Besen-patak*, săsește *Bessembich* (*‘pârâul pecenegilor’*).⁵⁸ Vizavi de Olteț, pe malul stâng al Oltului se găsește *Rukkor* (Rucăr), nume de proveniență turcească (*‘stâncă, piatră’*). De menționat că familia românească de boieri Bologanu, al cărei nume are aceeași semnificație, se trage din Olteț.⁵⁹ Numele de familie Gravuly (Greavul) arată că aici au trăit și greavi sași. Trebuie să amintim aici și faptul că numele săsesc al Feldioarei, situat pe malul stâng al Oltului este Felber, și poate proveni din numele vechi german al pecenegilor și cumanilor (Valwen, Valbin).⁶⁰

3. Românii amintiți în 1383 în Munții Sibiului, care asigură paza potecilor și a graniței, erau din Scaunul Sibiu, ci au fost subordonați guvernatorului de Tâlmaci. Pecenegii din colonia Tâlmaciu nu s-au asimilat, satul a rămas un sat albesc în tot evul mediu, cu o parohie catolică care a rămas parte din abația Sibiu deja în 1332, însă în afara Tâlmaciului toate satele din Scaunul Tâlmaciu erau locuite începând cu sec. XIV. de români. Pe de altă parte Săliște (Magna Villa, Grossendorf) este sat românesc în 1332, însă nu cu un secol mai devreme, atunci când încă nici nu exista. Asupra acestei probleme vom mai reveni.

III. Cavalerii teutoni în Țara Bârsei (1211-1224)

1. Țara Bârsei în 1211

Prezența Cavalerilor teutoni în Țara Bârsei este o problemă bine cunoscută a istoriografiei mai noi,⁶¹ de aceea ne vom concentra asupra aspectelor de geografie istorică.

Zona de limes situată dincolo de "brazda cocoșului", linia Rica-Perșani, a fost populată la începutul sec. XIII. Cumanii, pe atunci aliați ai bulgarilor, au pătruns frecvent prin această zonă pe teritoriul regatului maghiar. Scopul tactic urmărit a fost de a strămuta porțile, "clausurile" din pădurile Rica și de la Apața, greu de păzit, pe linia munților, mai ușor de apărat. Înainte de așezarea Cavalerilor teutoni se poate demonstra aici numai prezența unei populații slave și pecenege - dar și aceasta numai lingvistic. Numele depresiunii, Bârsa (*Barca*) este un cuvânt slav, însă numele vechi al Ghimbavului, *Barasu* este peceneag ("apa albă"). Ultimul, printr-o formă intermediară (*Barassó*), stă și la originea numelui orașului Brașov (*Brassó*).⁶² Țara Bârsei (*Barcaság*) trebuie considerată cu toate acestea un teritoriu nelocuit, zonă de limes (terra Borzam nomine... desertam et inhabitatam). Cavalerii teutoni, întorși din locurile sfinte, au primit în donație Țara Bârsei din Transilvania, din vecinătatea cumanilor (terra Borza nomine, ultra Silvas versus Cumanos licet), cu scopul de a întări granițele regatului și de a ridică acolo cetăți de lemn împotriva atacurilor cumane (ad munimen

regni contra Cumanos castra lignea et urbes ligneas construeret).

Cruciații au fost puși în posesiune de prisdaldul regal, Fecate Iuna. Cu această ocazie hotarele Țării Bârsei (possessionem supra dictae terrae Borza) au fost descrise astfel:

1. Hotarele încep la hotarele cetății Hălmeag și continuă cu hotarele cetății Noilgiant (prima vero meta huius terrae incipit de indagibus castri Almage et procedit usque ad indagines castri Noilgiant). Localitatea Hălmeag (*Halmágy*) constituia atunci extremitatea sud-estică a Comitatului Sibiu, termenul de castrum Almage se referă probabil la biserica străveche de aici, construită în stil romanic, fortificată, păstrată până în prezent (actuala biserică luterană).

Hălmeag făcea parte din abația Sibiu, dioceza Cincu. Toponimul cel mai greu de identificat din actul de donație este "Castrum Noilgiant". Cercetătorii îl identifică în general cu Ungra. Trebuia să fi fost situată într-adevăr prin împrejurimile Ungrei. În Andreanum, în 1224, Comitatul Sibiu se întinde între Orăștie și Boralt, iar acesta din urmă nu se referă la Baraolt, ci la vârful Weinalden (Boralten) de deasupra Ungrei.⁶³

2. Hotarele Țării Bârsei ating după cetatea Noilgiant hotarele lui Nicolaus, și urcă de-a lungul Oltului până la gurile Târlungului (et inde progreditur usque ad indagines Nicolai, ubi aqua defluit quae vocatur Alt, et sic ascendendo per Alt usque ubi Tortillou cadit in Alt). "Indagines Nicolai" le identificăm cu hotarele localității Micloșoara (*Miklósvár*, 'cetatea lui Nicolae') din Secuime, deși documentul nu face referire la vreo cetate.

3. Hotarele Țării Bârsei urmează în continuare cursul Târlungului până la izvoare, atingând izvoarele Timișului, și izvorul Bârsei, de unde coboară din munți înapoi la Hălmeag. Teritoriul dintre apele și munții din descrierea de mai sus poartă numele de Bârsa (et iterum vadit usque ad ortum eiusdem Tertilleu, et ab ortu aquae quae Timis vocatur progreditur usque ad effluxum aquae, quae Borsa nominatur, deinde sicut montes nivium complectuntur eandem terram, tendit usque in Almagiam Terra vero haec tota, sicuti praedicti montes et flumina ipsam circumerunt, vocatur Borza).⁶⁴

2. Sistemul de apărare al Țării Bârsei și întărirea porților din munți

Cavalerii intră în posesia Țării Bârsei în 1211 și încep o colonizare rapidă, ridicând și cetăți. Din punct de vedere bisericesc au mână liberă, parohiile nou organizate nu sunt subordonate episcopului Transilvaniei. Mai întâi se așează o populație catolică între Comitatul de la Sibiu (râul Olt) și Munții Perșani. Vizavi de Hălmeag, pe malul stâng al pârâului Șinca, care coboară din munți constituind hotarul teritoriilor ordinului, ia naștere satul *Sárkány* (Șercaia),⁶⁵ în hotarele căruia se formează în munți mai târziu mai multe sate românești (Vad, Șercăița, Ohaba). Pe lângă pârâul Debran care coboară din direcția de sud-est, se formează satul german Debran (în locul de azi al satului *Páror*, sau *Mikófalva*, Părău).⁶⁶ În hotarele dinspre Părău ale satului săsesc *Sárkány*, toponimul *Doberonch* a păstrat până în ziua de azi numele vechi al acestui sat distrus probabil deja în 1241.⁶⁷ La nord de acesta *Venice* (Veneția de Sus) a fost de asemenea sat catolic. György Györffy este de părere că prezența celor trei toponimi *Mlec* din zona Veneției și Pârâului (Vârful Mleci, sau Mlecs) constituie un argument în favoarea provenienței numelui Veneția din numele orașului italian, al cărui nume slav este *Mlec*.⁶⁸ La capătul estic al drumului din Rica, în zona de vărsare în Olt a pârâului Cormoș (*Kormos*) se amintește colonia germană *Cormosbach*, identificabilă cu *Racoșul de Sus* actual.⁶⁹

În Țara Bârsei propriu-zisă cavalerii subordonează colonizarea în întregime scopurilor militare.

Din Țara Bârsei pornesc patru drumuri în direcția porților vechi și noi de limes: Feldioara (*Földvár*, 'cetate de pământ') controla în nord drumul țării de la Apața și Mercheașa; Codlea controla ieșirea spre Șercaia și Țara Oltului; Râșnov controla drumul de la Bran și Rucăr; Prejmer controla drumul porții de la Tabla Buții.

a) *Feldioara* constituia sediul din Bârsa al ordinului. Numele său german (Marienburg) păstrează până astăzi amintirea patroanei cavalerilor (Cruciferis de hospitali sanctae Mariae).⁷⁰ Hotarele Feldioarei se întindeau în nord până la

"drumul țării" (*Országút*) din Apața, greavii satelor Măgheruș și Rotbav intrau sub jurisdicția judeului de la Feldioara. În însăși numele Apața (*Apáca*, 'călugăriță') se păstrează amintirea unei mănăstiri de călugărițe de la Feldioara (hospitali sancti spiri-tus), numele german al satului (*Geist*, săsește *Geeszt* sau *Giszt*, 'spirit')⁶¹ se referă la patronul mănăstirii (Sf. Spirit). Drumul care urma cursul Oltului, a luat-o spre vest prin urmare la Apața, și a trecut în zona Rupea prin pădurea de la Apața (*Geisterwald*).⁷²

b) *Codlea* și cetatea de la Codlea, cunoscută din luptele din 1265 dintre Béla IV. și Ștefan cel Tânăr, asigurau paza drumului care lega Țara Bârsei⁷³ de Țara Oltului și de Comitatul Sibiu în general (vechiul *Siebenbürgen*).

c) *Râșnov* este atestat prima dată numai în 1331,⁷⁴ însă dat fiind faptul că cetatea *Királykő* de deasupra localității *Rukkor* era îngrijită de rășnoveni, este probabil că s-a ridicat pe timpul ordinului, având rolul de a controla drumul trecătorii de la Bran.

d) *Prejmer* constituia după 1211 așezarea cea mai sud-estică a ordinului de cavaleri și totodată a regalului. Numele ei de origine slavă poate însemna atât 'zonă de margine', cât și 'așezare fortificată'. Parohia catolică de aici, organizată probabil deja în jurul anului 1211, nu întâmplător a luat denumirea simbolică de "Sfânta Cruce", iar biserica -azi luterană - de aici este singura biserică veche din Transilvania cu planul în formă de cruce. Cavalerii au vrut să oprească incursiunile cumane încă pe valea Teliului, dar s-au confruntat cu probleme juridice: teritoriul ordinului s-a întins numai până la p. Tărlung. A fost nevoie de o completare. *La data de 7 mai 1212 Endre II. completează donația dându-le cetatea numită "cetatea Crucii", ridicată mai nou de cavalerii din Bârsa, precum și pajiștile aparținătoare* (castrum quod Crucurg nominatur, quod cruciferi de Borza de novo construxerant, cum pratis circa illud castrum adiacentibus contuli eisdem cruciferis de Borza in perpetuum).⁷⁵ *Cruceburg* (*Keresztvár*, 'cetatea Crucii') s-a ridicat în valea Teliului, deasupra satului *Teliu* (*Nyén*), numele german al acestui sat este și în prezent *Kreuzburg*, iar numele săsesc *Kretzbrig*. Planul cetății de piatră, demolată din

... între timp, era foarte asemănătoare cu ce-
... Monfort din Siria, a aceleiași ordin.⁷⁶ După
... cavalerilor satul Teliu, colonia acesto-
... în posesia familiei de greavi Teel.⁷⁷ Pajiștile
... amintite sunt identice cu "Bod-
... zamező", și au fost moștenite de târgul Prejmer.⁷⁸
... satului Teliu s-au întins până și în anii
... până la Nagy- și Kis-Tatárhavas ('muntele
... mare și mic al Tătarului', Tătaru Mare, Tătăruț),
... respectiv până la Tatárhavas-hágó (pasul Tabla
... Buții).

După organizarea sistemului de apărare
... Țării Bârsei ordinul a început cucerirea teri-
... toriilor de dincolo de munți. Cucerirea s-a axat pe
... direcția celor două trecători mai importante, Ta-
... bla Buții-Teleajen și cea de la Bran.

1) În actul de donație din 1222 se precizea-
... că ordinul primește în afara donației inițiale din
... 1211 cetatea Cruceburg și pajiștile din împreju-
... mii (addidimus etiam postmodum eisdem fratri-
... bus castrum quod Cruceburg nominatur, quod fra-
... tres praedicti de novo contruxerant, cum pratis
... circa illud adiacentibus). Această completare se
... referă la teritoriul întins între gura Teliului și pasul
... Tabla Buții (Bodzamező). În afara acestuia banul
... Ypoch (a fost ban al Croației în 1204) îi pune pe
... cavaleri în posesia teritoriilor situate între pămân-
... turile Cruceburgului și Țara Brodnicilor (et ab fine
... terrae Cruceburg terram, quae vadit usque ad ter-
... minos prodnicorum). Prin urmare ordinul a primit
... în donație toată valea Utas (Teleajenului), de la
... Tatárhavas-hágó (pasul Tabla Buții) până la țara
... brodnicilor care păzeau vadurile Dunării (Brod =
... 'vad', brodnic = 'luntraș').

2) De asemenea, banul Ypoch pune ordinul
... în posesia teritoriului dintre hotarele Hălmeagului
... (izvoarele Bârsei) și Dunăre (et ab indaginibus
... Almeye in parte altera vadit usque ad ortum aquae
... quae vocatur Burza, et inde progreditur usque ad
... Danubium cuius donationis postmodum factae a
... nobis fratribus memoratis pristaldum dedimus
... Ypochz banum).⁷⁹

De-a lungul celor două drumuri (Utas,
... Törcs) începe deja pe timpul ordinului migrarea
... populației catolice (săsești și secuiești) în Munte-
... nia. În 1224 papa Honorius III. subordonează clerul
... și credincioșii din Muntenia protopopului de Bâr-

sa (Honorius episcopus... archipresbyterum terrae
... Borze et ultra montes nivium salutem...: Gerentes
... de clero et populo de terra Borze et ultra montes
... nivium).⁸⁰ (*Sfârșitul primei părți*)

(Traducere de Antónia KELEMEN și Ana LENART)

Abrevieri

Györffy I-II-III = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarorszá-
... történeti földrajza (Geographica historica Hungariae stirpis Ar-
... padianae) Budapest, I (1963), II (1987), III (1987)

Quellen = Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Kron-
... stadt, I (1886), II (1889), III (1896). Quellen zur Geschichte der
... Stadt Brassó, Brassó, IV (1903), V (1909)

SSWb = Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch I (Berlin und
... Leipzig) 1924, II (Berlin und Leipzig) 1929, III G (Bukarest
... und Berlin) 1971, IV H-J (Bukarest und Berlin) 1972, V K (Bu-
... karest und Berlin) 1971 und Berlin) 1975

U/b = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Sieben-
... bürgen. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller
... und Gustav Gündisch. Hermannstadt I 1892, II 1897, III 1902,
... IV 1937

Note

1. Ferenczi Géza - Ferenczi István. Székelyföldi gyepük, Korunk 1972/2 és
... Ferenczi Géza: Ujabb adalekok a moldvai csángok kérdéséhez III. - Korunk
... (Kolozsvár) 1990/5. 628-632.

2. Imreh Barna. Alsórákos földtani képe, ásványi kincsei és turisztikai
... nevezetességei - Aluta (Sepsiszentgyörgy) XII-XIII, 1981. 318-319

3. Janitssek Jenő. Apaca helynevei, Nyelv- és Irodalomtudományi Köz-
... lemények (Kolozsvár) 1972/2

4. Ub V 2954, 3011

5. Anno 1432 totus districtus Brassoviensis et certa portio sedium Siculo-
... rum et pars sedis Kosd per Turcos et vayvodam Transalpinum, qui se a
... fidelitate domini serenissimi regis Sigismundi retraxit, perii et est annullata
... per ignis ardorem et consumata. Populum, qui confugit de partibus Brasso-
... viensium versus Kosd, Turci abduxerunt et multos homines de Siculis et
... quosdam de sede Kosd. Factum fuit istud circa festum nativitatis b. Johan-
... nis baptistae - Gundisch Gustav. Siebenbürgen in der Türkenabwehr
... 1395-1526 - Revue Roumaine d'histoire XIII/1974 Heft 3, 422

6. Györffy II 200

7. Scheiner, Walter: Zur Ortsnamenforschung I. Reps. In: Deutsche For-
... schung in Südosten 3/1944 Heft 1. 152-158.

8. Binder, P.: Drumurile și plaiurile Țării Bârsei - Studii și articole de istorie,
... București, XIV, 1969. 215-216.

9. 1545: Czaydinensibus paraverunt in pontibus, 1547: viam in silva Czay-
... dinensi - Quellen II 110-111, III 263, 402

10. 1542: dedi Sarkayniensibus, quod paraverunt pontem ultra fluvium
... Dobrayn - Quellen III 169

11. Székely Oklevéltár (között Barabás Samu), Budapest, VIII (1934), ur
... 185, 357-358

12. Szilágyi Sándor (kiad.) Erdélyi Országyűlési Emlékek, Budapest, VI (1880), 122
13. Herbert, H. Die Inventarien der Burzenländer Pfarrgemeinden - Korrespondenzblatt für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, XV/1892 nr 6-7, 107
14. Binder, P.: op. c. 209-211
15. A kolozsmonoroki történeti jegyzőkönyvei (1289-1556) - Kivonatokban közzétesszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond II (1484-1556) Budapest, 1990, 4117-4128
16. Bogdan, Ioan: Documente și registre referitoare la relațiile Țării Ruminești cu Brașovul și Ungaria în sec. XV și XVI, București, 1902, 31, 253
17. 1541. Inhabitoribus oppidi Rozsnyo, quod paraverunt montes in Lapedio regio (ut nominant) auf des Königs Stein - Quellen III 124; 1542: Rosnioensis, quod paraverunt pontem in lapide regis - Quellen III 182; 1547: in pontibus Lapidis regis - Quellen III 408
18. 1545: Haben auch Man gegeben, die des wegen des polnyschen Bodes gefüert vnd im gepirg auf Kyunyns Stain haben gehalten das ny nicht von sein gefallen in Blesch Landt - Müller, Friedrich: Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen Hermannstadt 1864, 217; 1545: iidem iuverunt nuntium Polonicalem per Alpes in Transalpinam ducere flor I asp 25 - Quellen III 287
19. Bongars, Iacob: Reise durch Siebenbürgen (1585) - Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, XII/1875, 357
20. Treiber, Gustav: Die Burg bei Rucăr, Horvath, Walter: Die Erbauung der Burg bei Rucăr, Das Burzenland IV/1. Die Dörfer des Burzenlandes. Kronstadt, 1929. 56-57, 58-62
21. 1520. Item Schk' lernn ex Rubea arbore vinum et albos panes pro muneribus datos - Quell I 278; 1520: item illis Wallachis de Rubea arbore, qui equos acceptaverunt auffgefangen, vinum - Quellen I 280; 1600: circa terminibus Barcziae in Rukur alias Rothbaum - Quellen V 291.
22. Ub II nr 1085 (tributum iuxta Ruffam arborem pro novio maiestate dare consuetum circa ipsum novum castrum exigi committimus)
23. Binder Pál: Az erdélyi századok havasbirtokai a Keleti-Kárpátokban - Néprajzi Látóhatár. A Győrffy István Néprajzi Egyesület Folyóirata I/1992, 3-4 szám, 142
24. Eosvények, az havason által Havasalföldében menők: 1. Sárkánicáról 2. Buciumról 3. Sebesről - ez három ösvények Nemaie nevű summásban levő kútnál szaladnak egyben s az megyen Havaselvében, mely esmét Rukorra és Hosszúmezőre viszen. 4. Berivojról 5. Desánról 6. Brázáról megyen fel azon felül megnevezett Bratil nevű havasban, mely ösvényt Zkerisórárnak hinak, tilalmasban vagon. 7. Netótról, ezek egyben szakadnak Bratilla nevű havasban, mely esmét viszen Havasalföldében Bratia nevű várnra 8. Rétséről, ezt Pliasanak hiak, ez az Turcilla tövön az kútnál fenn az havasban szakad össze a többi ösvényekkel 9. Felső és Alsó Visti határral megyen által az havason, melyet Viste Marenak neveznek, juhokkal által mehettek rajta, mely Nuxorai várnra megyen által. 10-ik Felső Utsarül, ezt Utsisórárnak nevezik, ez is ugyan Nuxorára megyen által.
- Item az porumbáki jóságban Felső Árpásrül is megyen a havason által egy gyalog ösvény, mely Slatrukra Havasalföldében száll alá. Második Kerisórárnul Hares nevű falura ugyan Havasalföldében. Harmadik Felső Pomumbákrul Titeds nevű falura megyen, ez is Havasalföldében levő falu. Urbareille Țării Făgărașului vol I 1601-1650 - Editate de acad. D. Prodan cu Liviu Ursuțiu și Maria Ursuțiu, București, 1970, 735-736
25. 1599: entsand ein ungestumer Wind aus dem Talmischer Gebirg herfür - Quellen V 432
26. Győrffy György: A magyarság keleti elemei, Budapest, 1990, 175
27. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, XL 653
28. Binder, P.: Semnificația veche a termenului munte pe baza Protocolului Scaunului Săliște din sec XVII. Limba Română 30/1981, 3, 237-243
29. Conea, Ion: Plaiuri carpatice, București, 1984, 76
30. 1354: terram litigiosam praedictorum populorum de Felapold per Johannem dictum Tompa indebitè occupatam... ad aliud berch magnum quod distinguit possessiones Nogfalu [=Săliște], Echellew et Felapold - Ub II 685
31. 1366: metas possessionum Johannis dicti Tompa comitis alpium nor-trarum de partibus Transsiluanis - Ub II 875
32. Binder, P.: op. c., 239-242
33. Ub I 16
34. Sweeney, I. R.: Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: a Study in Medieval Papal Diplomacy. Church History 42/1973, 1, 320-334 Citat în: Papacoste, Serban: Înfruntări politice și spirituale în sud-estul Europei 1204-1421 (I) - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol" XXV/1, 1989, 217-233
35. Armbruster, Adolf: Der Donau-Karpatenraum in den Mittel- und Westeuropäischen Quellen des 10-16. Jahrhunderts. Köln-Wien, Bohlaus Verlag, 1990 (Studia Transylvania. Ergänzungsbände des Siebenbürgischen Archivs. Im Auftrag des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde. Herausgegeben von Paul Philipp. Band 17), 63
36. Irimie, Cornel: Cercetări etno-sociologice în Țara Oltului în perioada interbelică: despre relațiile sociale interesătești. Aluta (Sepsiszentgyörgy) XII-XIII/1981, 229-246
37. Comunicarea amabilă a lui Friedrich Schuster, etnograf de la Cârța
38. SSWb III 79, ken der Porembih; și II 432
39. De exemplu 1272: Matho (sic) Wayvode transsilvano, comite de Zonuk, Laurentio bano de Zeurino, comite de Doboka, Alberto magistro Agasonum (et) comite de Zybinio. Knauz 778
40. Győrffy György: op. c. 166
41. Karácsonyi János: Az erdélyi századok első hadjárata 1210-ben. Századok 1912, 292-294; Székely Oklevéltár: vol. c. 3-4; Schneider, Sigrid: Die Völker Siebenbürgens im 13. Jahrhundert - Siebenbürgische Semesterblätter. Erdélyi Diáklapok. Revistă Studentească Transilvăneană. Siebenbürgische Studentenzeitschrift. München. II/1988 Heft 2, 211
42. "Borilă, domnitorul bulgar, a cerut sprijinul regelui András [Endre] II pentru înfrângerea revoltei de la Vidin. Regele maghiar i-a trimis în ajutor un contingent format din sași, români, secui și pecenegi, sub conducerea comitelui de Sibiu, Ivachin. Aceste forțe au înfruntat oastea celor trei conducători din Cumania (Muntenia) lângă râul Ogosta. Doi dintre aceștia au căzut în bătălie, al treilea a fost luat prizonier și trimis legat la András II. Vidinul reîntră sub stăpânirea lui Borilă." Cf. Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.
43. "Bulgaria și-a atins apogeul din punct de vedere politic, economic și spiritual pe timpul domniei lui Ioan Assan II. (1218-1241), precedat la domnie de Caloian. András II. se oferă să-l sprijine pe țarul uzurpator, Borilă în 1213, când boierii bulgari răsculați împotriva acestuia ocupă Vidinul." Cf. Petar Mijaev: Bolgar-magyar kapcsolatok a századok (a történeti áttekintés az 5. századtól a 15. század elejéig.) 138
44. Wertner Mór: Az Árpádokori megyei tisztviselők. Történelmi Tár, Budapest, 1898. 17-180.
45. Győrffy György: Adatok a románok 13. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez (I-II rész) Történelmi Szemle 1964/3-4, 3
46. Ub I 31
47. Dr. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig. Cluj-Kolozsvár 1932., 14 (Erdélyi Tudományos Füzetek 45)
48. 1526: Item sabbato post festum paschae de salibus in Foldwar pro castro receptis (percepta de salibus) Quellen I. 538
49. Meta vero huius terrae incipiens a Fluvio Alt, ubi finis est cuiusdam insulae, ascendit per paludum quae vocatur Eguerpotak usque fagus quae dicuntur Nogebig, et in fine dictarum fagorum cadit in rivulum qui dicitur Arpas et exinde per eundem rivulum ascendit usque alpes et per alpes veni-

monentibus australem plagam, descendit in rivum qui dicitur Kurchz et per
castra sua venit in fluvium Alt et sic terminatur. Ub I 38

90 Schuster, Friedrich: Das Kerzer Gebirge. Neuer Weg 1983 X 29

91 Podas: op. c. I 278-279

92 Ub V 2099 (monasterii gloriosissime virginis Mariae in Kerz, ordinis
Cisterciensis, iurisdictionis Strigoniensis in partibus Transsilvanis in terra
hactenus Fogarasch fundati et constructi)

93 Györfly: op. c. 3

94 Magyarok és Románok. Budapest, 1944. I 344, 354

95 Ub I 43

96 Philipp, Maja: Gegen ein idealisiertes Geschichtsklischee. Kritische
Bemerkungen zu einem Aufsatz von Oskar Wittstock. Korrespondenzblatt
des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde 5/1975, 115-117

97 Ub III 1170

98 Györfly: op. c. 3-4

99 SSWb I 554

100 1750 Ion Bolovanu et Beşimbavu, I-au cumpărat beşimbăcenii - Iorga,
Wizsla: Studii și cercetări XIII. București, 1906, 54-55

101 Györfly György: A magyarság keleti elemei, Budapest, 1990, 202

102 Pósnán László: A Német Lovagrend államalkotási kísérletei Kelet-
Európaiban. Történelmi Szemle 1990/1-2, 141-171

103 Binder, P.: Etimologia, sensul inițial și evoluția numelui topic "Brașov".
Limba și literatură 8/1964, 410-419

104 Binder Pál: Adalékok a középkori Sepsi szék és a környező területek
névelmi földrajzához. Aluta (Sepsizentgyörgy) XII-XIII, 1981, 62-65

105 Ub I 19; Györfly I 826-827

106 Györfly II 452-453

107 Györfly II 450

108 Kessler, Hans Gunther: Doberonch. Bei die Lokalisierung der Siedlung
Debran bei Schirkanyen. Siebenbürgische Semesterblätter. Erdélyi Diáklapok
Revista Studențească Transilvăneană. Siebenbürgische Studentenzeitschrift.
München. V/1991 Heft 1. 32-33

109 Györfly II 203

110 Györfly II 199

111 Ub I 19

112 SSWb III 113

113 1658: Ziehen... über den Geister Wald in Fogarascher Land. SSWb III
113

114 Györfly I 129-130

115 Györfly I 831

116 Ub I 22

117 Nussbächer, Gernot: Aus Urkunden und Chroniken - Beiträge zur sieben-
bürgischen Heimatkunde. Bukarest, 1981 (Wann und Wo wurde die
Kreuzburg errichtet?) 25-27

118 Györfly I 831; 1361: Mykfolua alio nomine Leelfalua vocata in comitatu
de Brassow (Ub II 784). Leelfalua rezultă probabil prin greșeală din Teelfa-
lua.

119 Binder, P.: Contribuții la localizarea Cruceburgului și unele probleme
legate de ea. Cumidava I 1967, 127; Nussbächer, Gernot: Aus Urkunden
und Chroniken II - Bukarest, 1985 (Aus den ersten zwei Jahrhunderten
urkundlich überlieferte Geschichte von Tartlau) 117-119

120 Ub I 31

121 Ub I 42

(Sfârșitul notelor referitoare la prima parte)

Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei (13-14. század

(A szerző Összefoglalásának vonatkozó
részlete)

Miután a magyar királyság határa elérte a Kárpátokat, a havasi gyepűkapuk őrzését síklakó magyarra vagy szászra nem bízhatták. Ezért a székelyek és románok havasörző szerepe a 12. század végétől lett fontos. A szebeni ispánnak alárendelt románok és besenyők őrizték az akkor Kerci havasoknak nevezett Fogarasi-havasok ösvényeit s az Olt talmácsi áttörését és 1210-től kezdve a magyar királyság hadjárataiban is részt vettek. A fogarasföldi és talmácsi románok és besenyők erdeit és vizeit az óföldi szászok is használhatták.

The South-Transylvanian Historical Antecedents and Consequences of the Formation of Wallachia (in the 13-14th Centuries) I.

(From the Summary written by the author)

After the Hungarian Kingdom reached the Carpathians, they couldn't leave the frontier guard to the lowlander Hungarians or Saxons. Therefore the role of the Székelys and Romanians in the border guard became a very important one in the 12th century. Those Romanians and Pechenegs who were submitted to the *ispán* of Szeben (Sibiu) had in charge the passes of the Fogaras Mountains (Munții Făgăraș) as the Transylvanian exit of the Olt by Talmács (Tâlmăciu, Turnu Roșu Pass) and from 1210 onwards they even took part in the campaigns of the Hungarian Reign. The forests and rivers of the Romanians and Pechenegs in Fogarasföld (Țara Oltului) and Talmács could also be used by the Altland Saxons (Pod. Hârtăbaciului).

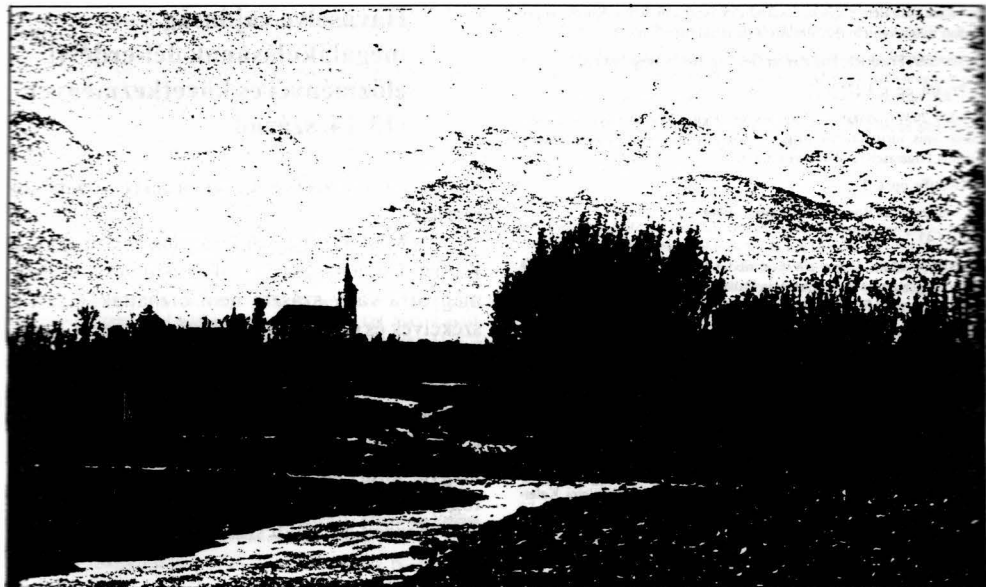
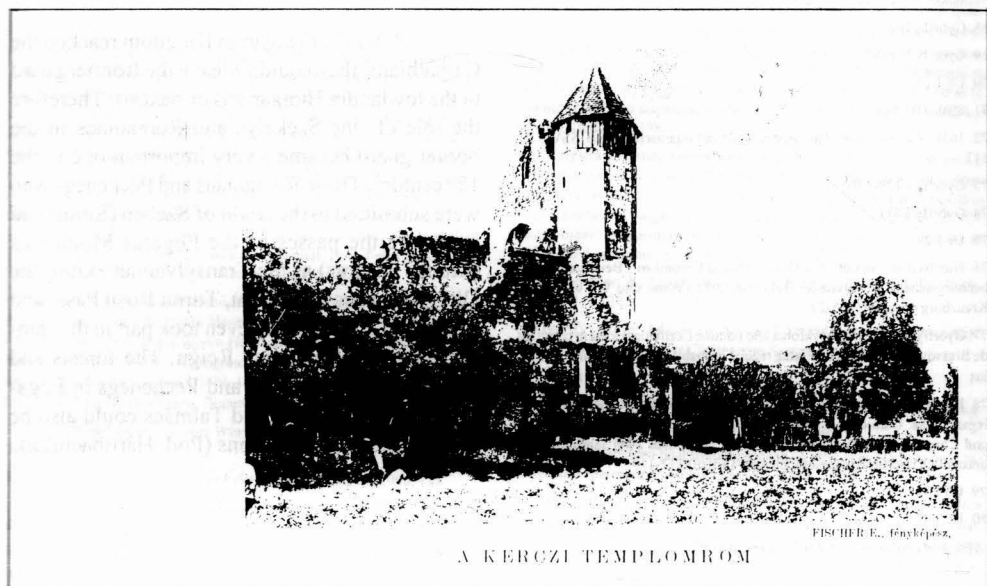
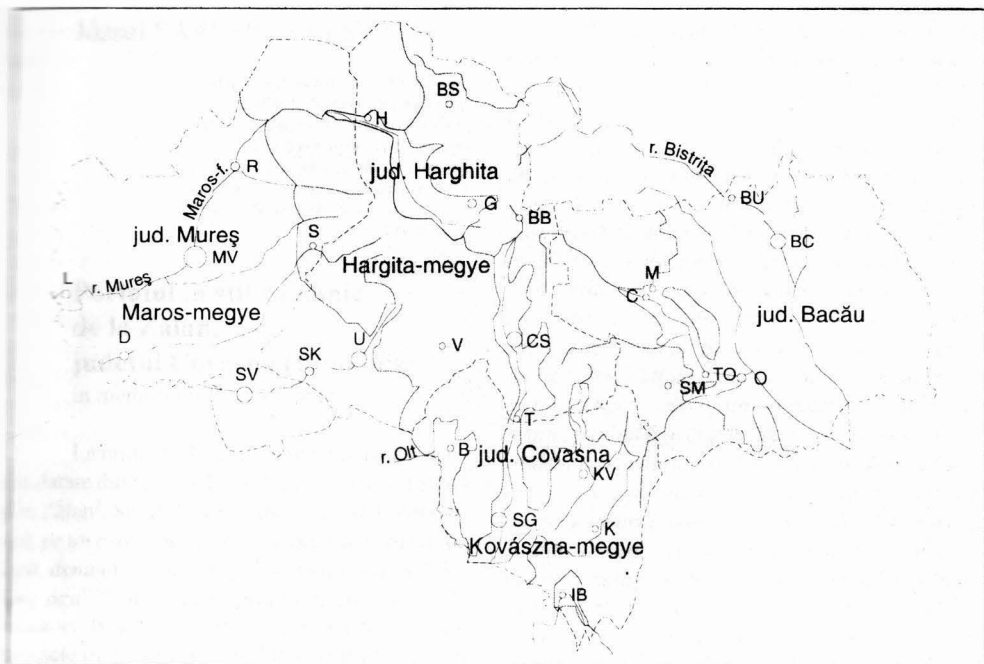

Figura 1. Munții Făgăraș la Ucea de Sus

Harta județelor Bacău, Covasna, Harghita și Mureș, cu specificarea zonelor muntoase / Bákó, Hargita, Kovászna és Maros megye térképe, a hegyvidék megkülönböztetésével.

Prescurtările utilizate pentru orașele din cele patru județe / A városok nevének rövidítése: B-Baraolt/Barót, BB-Bălan/Balánbánya, BC-Bacău/Bákó, BS-Borsec/Borszék, BU-Buhuși, C-Comănești, CS-Miercurea-Ciuc/Csikszereda, D-Târnăveni/Dicsőszentmárton, G-Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, O-Onești (Gheorghe Gheorghiu Dej), H-Toplița/Maroshévíz, IB-Întorsura Buzăului, K-Covasna/Kovászna, KV-Tg. Secuiesc, L-Luduș/Marosludas, M-Moinești, MV-Tg. Mureș/Marosvásárhely, R-Reghin/Szászrégen (Reen), S-Sovata/Szováta, SG-Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy, SK-Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SM-Slănic-Moldova, SV-Sighișoara/Segesvár (Schässburg), T-Tușnad-Băi/Tusnádfürdő, TO-Tg. Ocna, U-Odorhei/Székelyudvarhely, V-Vlăhița/Szentegyháza.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET - ISTORIA CULTURII

ACTA 1995

„Portalul constituie un program arhitectural, în care se reflectă concepția estetică a întregii clădiri. Cu bogata sa decorație sculptată, sau cu formele sale structurale mai simple reprezintă expresia arhitecturală a viziunii despre lume a comunității care a conceput și a ridicat edificiul deschis prin poartă...”

Ferenc Levárdy

Portalul în stil romanic de la Zălan, județul Covasna (România)* în memoriam Balázs Orbán

La mijlocul deceniului opt, vizitând biserica datate din sec. XIII. din Trei Scaune, am ajuns și în Zălan². Satul, „...are o așezare foarte romanțică, pe un promontoriu aflat la poalele unui munte înalt, denumit “Zalányhegy”, lângă pâraiașul “Zalány ága””³, numără în prezent vreo optsute de locuitori. Biserica reformată, așezată pe unul din punctele mai înalte ale satului, construită cel mai probabil la sfârșitul sec. XIII., sau cel târziu la începutul sec. XIV., se zărește de departe din valea Oltului, atât dinspre satul Ghidfalău, cât și dinspre Olteni, sau Bodoc. Portalul ascuns după porticul sudic al bisericii este unul dintre detaliile de piatră sculptată dintre cele mai valoroase ale ținutului. Portalurile din perioada romanică au fost analizate în numeroase lucrări importante de către autori care pot fi considerați deja clasici. Analizarea unei porți sculptate în sec. XII-XIII., cât și tragerea unor concluzii referitoare la întreaga biserică, descoperirea unor corelații și legități, prezintă probleme de cercetare pasionante. Datorită numărului mic de date directe care ne stau la dispoziție, ca și a lipsei unei cercetări amănunțite la fața locului, putem încerca indicarea locului ocupat în spațiu și timp al porții de la Zălan printre sculpturile în piatră ale istoriei arhitecturii maghiare din sec. XIII., doar prin analiza și descrierea exactă a stării actuale. Dincolo de aceste considerente, admitând desigur și posibilitatea apariției unor eventuale erori, încercăm să preconizăm cursul viitor al cercetărilor.

Prima relatare despre această biserică de origine medievală a micului sat din scaunul secuiesc Sepsî, și despre portalul său aparținătoare fazei romanice târzii, s-a făcut de către Balázs Orbán, savant neapreciat în mod nedrept de către istoricii de artă maghiari contemporani. „...Recent, această biserică a fost complet transformată; a rămas doar o porțiune a vechii zidării (peretele nordic până la amvon și un segment al peretelui vestic), marcată cu literele A și B. De pe acest perete se poate citi către amvon inscripția: “S-a construit începând de la A și până la B în 1319, ceilalți pereți au fost terminați din voia lui Dumnezeu, în patru ani, în 1825.” Inscripția, neatestată prin documente, putând fi deci și contestată, este justificată pe deplin prin portalul păstrat în întregime pe latura sudică, unul dintre frumoasele exemplare ale operelor de artă romanice, surprinzător în apariția sa într-un astfel de loc retras. În incizia aflată în peretele de lângă ușă sunt așezați monații circulari fără bază, aceștia au capiteluri cu decorație diferită, cel din dreapta are o ornamentație cu frunze și ciorchini, timp ce cel din stânga poartă o decorație corintică. Pe aceste capiteluri se suprapune câte o placă contopită cu peretele, iar pe acestea câte un element cilindric puternic marcat, corespunzător monațiilor, care trece în formă de arc în plin centru de pe un capitel pe altul. Deschiderea porții are o închidere dreaptă, cu segmente de cerc așezate în colțuri. În timpanul astfel format, deasupra deschiderii, se află arcul trilobat marcat cu canelură și cu profil cilindric, în a cărui frunză centrală s-a dăltuit o ornamentație vegetală.”⁴ După această relatare, următoarea înștiințare referitoare la portalul bisericii din Zălan, ne va proveni abia cu decenii mai târziu, din studiile lui Géza Entz. Autorul datează portalul în a doua jumătate a sec. XIII.⁵

Satul, împreună cu preotul său Nicolaus, pe numele latinesc, este atestat prima oară în listele decimale papale din 1332 și 1334.⁶ Trebuie să ne referim în paranteză și la textul de pe placa memorială amintită și de Balázs Orbán, conform căreia vechea biserică a fost clădită în 1319, și extinsă și reconstruită între 1821 și 1825. Despre cutremurele frecvente din împrejurimile Brașovului, care afectează și depresiunea Trei Scaune, avem

*Traducere pe baza articolului apărut în revista „Pavilon” 1991/5, în limba maghiară.

cunoștință deja din 1473. Izvoarele relatează despre mai multe cutremure puternice, dintre acestea se distinge cel din 26 octombrie 1802, care a cauzat stricăciuni importante în bisericile ținutului. Atunci a fost afectată și cea din Zălan, în asemenea măsură, încât s-a impus reconstrucția sa completă.⁷ Biserica a fost totodată extinsă, spre sud și est, pe locul peretelui sudic avariata, și al altarului (despre a cărui formă, din lipsa unor cercetări arheologice, putem să presupunem doar că a avut o închidere semicirculară analoagă bisericilor sătești din sec. XIII.), dobândind forma actuală dreptunghiulară. Ancadramentul romanic din jurul intrării a fost reamplasat în mod secundar în peretele sudic.⁸ Se poate presupune că portalul, acoperit în prezent cu mai multe straturi de var, a aparținut bisericii medievale parțial dărâmate, piatra din care a fost realizat poate proveni din carierele localităților apropiate Bixad, Malnaș, sau Micfalău. Cercetând în amănunt portalul, pot fi percepute cu ușurință nu numai caracteristicile sale formale, dar și lipsurile. Ancadramentul profilat, cu retrageri succesive, cu arcul de descărcare cu deschiderea semicirculară, cu soclu și capiteluri care au avut cândva probabil câte două coloane cu secțiune circulară, prezintă lipsuri în mod evident. Din fericele, elementele sale formale mai importante, semnificative din punct de vedere al istoriei arhitecturii, s-au păstrat, iar în urma determinării locului exact al elementelor componente existente, și a reîntregirii părților cu lipsuri, putem nădăjdui reconstituirea formei inițiale. Deocamdată nu avem nici un indiciu privind soclurile, în schimb se poate constata cu ușurință că mulura de formă trilobată, cu închiderea ogivală la mijloc, cu caneluri, terminată într-un profil simplu cilindric al timpanului aflat deasupra deschiderii, cu console laterale, și mulura identică, ce poate fi observată pe cele două pietre care străjuiesc deschiderea, se leagă organic, și încadrează în mod continuu deschiderea, coborând pe pietrele laterale, și terminându-se în pîntea deasupra soclurilor betonate ale pilaștrilor.

Necunoscând alte date decât cele amintite mai sus, pentru datarea portalului se poate apela la ajutorul dat de analogiile întâlnite în teritoriile învecinate. Pe valea Oltului, respectiv în ținutul de

pe Târnave; locuit odinioară de secui (și ulterior de sași), sau din zona Homoroadelor cunoaștem numeroase monumente analoge, dintre care putem aminti în primul rând sculpturile bisericilor din Cârța, Avrig, Hălmeag, Drăușeni, Săcădata, Sebeș, sau ale mult mai îndepărtatului Unguraș.

Construirea acestor biserici din sec. XIII este legată în mare măsură de activitatea atelierului cistercian de la Cârța.⁹ Până în momentul actual nu avem cunoștință despre date care ar certifica activitatea acestui atelier în scaunele Sepsî, Orbai, sau Kézdi, excepție face numai constatarea neatestată de documente a lui József Köpeczi Sebestyén, conform căreia biserica medievală din Ghelița din scaunul Orbai ar fi fost construită de cistercieni.¹⁰ Clarificarea problemei ar putea fi ușurată prin trecerea în revistă a evenimentelor istorice mai importante din sec. XII-XIII, ale teritoriului vizat, a raporturilor istorice și geografice. Este un fapt atestat istoric că secuii au trăit în decursul sec. XI-XIII, în mare parte pe teritoriul aflat între actualul Orăștie și curbura estică a Oltului, respectiv până la linia Mureșului. Începând de la mijlocul sec. XII., pe timpul domniei regelui Géza II. (1141-1162), au apărut în Ardeal sașii care s-au așezat în jurul Sibiului, iar mai pe urmă la est de aceasta, de-a lungul Oltului. Imigrarea germanilor (sașilor) s-a accentuat după urcarea pe tron a regelui András II., după ce în 1211 regele a așezat în Țara Bârsei Ordinul Teutonic, pe care l-a și expulsat de acolo în 1225. András II. a inițiat în același timp și o regroupare de mare anvergură a forțelor de apărare ale hotarelor, în cursul căreia a așezat secuii din împrejurimile actualelor localități Saschiz, Gârbova și Sebeș în depresiunea Trei Scaune, iar pământurile întinse dintre Orăștie și Baraolt le-a dat sașilor. Situația acestora din urmă s-a definitivat prin Diploma din 1224 - așa numitul Andreanum -, prin înființarea unor "Țări" secuiești, românești, și pecenegi.¹¹ Abația de la Cârța a fost întemeiată în aceeași perioadă, probabil în 1202, de către regele Imre, pe teritoriul regal. Atelierul de construcții cistercian "...prestează o activitate cu totul specifică și are repercusiuni asupra edificării bisericilor parohiale..."¹². Construcțiile ordinului, respectiv impresia artistică rezultată, și-au avut efectul în diferite zone ale Ardealului, în

genul rând în împrejurimile Sebeșului și în Țara Hălmeag.

În cele ce urmează, vom insista mai întâi asupra problemelor istorice legate de împrejurimile satului Zălan. Prima mențiune nominală despre acest din zonă se referă la comitele Vincenciu, fiul lui Akadas, "Siculus de Sebus" ("Sepsi", adică din părțile Sebeșului), care prin donația regelui Bela IV. intră în 1252 în posesia teritoriului denumit mai demult "Székföld" ("Terra Zek"), adică a domeniul de la Hăghig de mai târziu, situat la vest de Sf. Gheorghe.¹³ În urma cercetărilor lui György Györfly, este binecunoscută corelația dintre denumirile localităților Sebeș, Gârbova, Saschiz (Szászsebes, Szászorbó, Szászkézd) și ale scaunelor de mai târziu Sepsi, Orbai, Kézdí. Binder atrage atenția și asupra altor toponimii din împrejurimile Sebeșului, identificabile cu mare probabilitate cu denumirile satelor Arcuș, Calnic, etc., din scaunul Sepsi (Trei Scaune).¹⁴ Localitățile amintite se găsesc în vecinătatea imediată a Zălanului. Toate aceste fapte istorice contribuie la concluzia existenței inclusiv a unor conexiuni arhitecturale dintre cele două teritorii.

Să ne întoarcem la analiza caracteristicilor formale ale portalului de la Zălan. Identitatea formală dintre acest portal și ancadramentul profilat, cu terminația trilobată a intrării în partea fostei biserici abațiale din Cârța (altarul și transeptul separat cu un zid dinspre vest) care funcționează astăzi ca biserică evanghelică, nu poate fi întâmplătoare. În cazul ambelor portaluri, deschiderea cu console laterale este încadrată de o mulură canelurată terminată într-un profil cilindric, care are o închidere trilobată în cadrul timpanului. Diferența constă numai în aceea că în cazul portalului de la Zălan lobul din mijloc dintre cei trei aflați pe timpan are o închidere ogivală, iar suprafața încadrată de către arc este ocupată de un motiv decorativ de mare dimensiune, în formă de frunză de stejar. După părerea noastră toate acestea atestă contribuția unui sculptor în piatră, probabil local, însă de formație cisterciană. Pe de altă parte, ținând seama și de legăturile istorice dintre scaunul Sepsi din Secuime și localitatea Sebeș și împrejurimile sale, respectiv populația acestora din trecut, considerăm că dintre analogiile posibile, antecedent-

ul formal al porții reconstituite îl constituie portalul vestic de la Sebeș. Pe poarta de la Zălan pot fi identificate, desigur, atât caracteristici structurale, proporționale, constructive, cât și altele, de detaliu, cum ar fi placa superioară care leagă în mod continuu capitelurile pilaștrilor, și depășese planul exterior al peretelui și capitelul coloanei, aceste elemente își au originea toate la Sebeș. Au aceeași alcătuire pe de altă parte și unele capiteluri ale bisericii de la Hălmeag. În comparație cu sculpturile în piatră mai sus amintite, de la Sebeș și Hălmeag, capitelurile de la Zălan sunt formate mult mai simplu, mai stângaci, mai rudimentar, indicând oricum opera unui meșter local - deși imaginea despre ele poate fi influențată și de faptul că suprafețele de piatră, avariate probabil, ca și "reparațiile", sunt acoperite cu mai multe straturi de var. Pe baza listei decimale papale, se cunoaște că în prima treime a sec. XIV., pe teritoriul scaunului de mai târziu Trei Scaune există cel puțin patruzeci-cincizeci de biserici sâțești. Majoritatea acestora trebuia să fi fost ridicată aproape în același timp, cel târziu în a doua jumătate, sau la sfârșitul sec. XIII., pentru populația secuiască așezată aici în sec. XIII. Acest lucru este confirmat de existența numeroaselor biserici sâțești, de mică dimensiune, care au avut inițial planul și conformația analoage - navă cu planul dreptunghiular și altarul cu închidere semicirculară neregulată de obicei. Satisfacerea marelui număr de construcții - astăzi am spune, cu caracter de campanie - necesita toți meșterii disponibili, cu experiență în construcții. Colonizarea care a însemnat mișcări de mare amploare ale populației, chiar și la scară medievală, a fost rezultatul unei decizii regale, în consecință nu se poate exclude posibilitatea că la lucrări au participat inclusiv sculptorii în piatră locali, din Țara Bârsei apropiate, angajați ai atelierului cistercian patronat de către curtea regală. Cercetarea la fața locului ar putea întări corectitudinea constatărilor noastre bazate pe analiza stării actuale, și ar putea da răspuns și la întrebările ridicate în legătură cu biserica romanică originală. Pe baza cunoștințelor noastre actuale putem stabili că anul 1319, amintit de mai multe ori, poate constitui doar data cea mai târzie posibilă a construcției. Având în vedere însă ancadramentul, problemele deja amintite ale stilu-

lui, și încadrarea construcțiilor realizate sub influența atelierului cistercian de la Cârța în perioada 1230-1270¹⁵, portalul de la Zălan nu prea putea fi realizat mai târziu de sfârșitul sec. XIII.

Pentru clarificarea activității presupuse în scaunele Trei Scaune și Odorhei a unor maeștri ai atelierului de la Cârța, ar fi necesară efectuarea unor cercetări în mai multe localități din împrejurimile Zălanului, în biserica romano-catolică de la Valea Crișului, cea unitariană de la Arcuș, ca și în centrul domeniului descendenților comitelui secuî Vincenciu amintit deja, familia Mikó (la Hăghig, în biserica reformată), dar și în biserica reformată de la Reci, puțin mai îndepărtată, sau în vechea biserică evanghelică fortificată săsească, transformată dintr-un edificiu în stil romanic, a și mai îndepărtatului Drăușeni. În orice caz, portalul de la Zălan care, după părerea noastră, este opera unui sculptor în piatră local, însă de formație cisterciană, întărește constatarea lui Géza Entz, conform căreia *„din activitatea atelierului de la Cârța se poate deduce totuși, cum se propagă această artă bine profilată în puritatea sa, și cum se transformă prin forța tradițiilor și aspirațiilor locale. Dar dincolo de aceste considerente clocotește în ea și lupta creatoare de artă a celor mai dezvoltate centre culturale ale epocii, a cărei rezonanță, transmisă de către arta regală a perioadei arpadiene târzii, reapare chiar și până în aceste meleaguri îndepărtate.”*¹⁶

(Traducere de Gabriella OLASZ)

Note

1. *Levárdy Ferenc*: A litéri román kapuzat. Magyar Műemlékvédelem 1967-1968. Budapest 1970. 269.
2. Mulțumesc pe această cale sfaturile amabile ale lui *Ádám Kónya*
3. *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása III. Pest 1869. 51.
4. *Orbán*: op.c. 51-52.
5. *Entz Géza*: Die Baukunst Transilvaniens im 11-13. Jahrhundert I-II. Acta Historiae Artium XIV (1968) 45.
6. Monumenta Vaticana Hungariae, Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria 1281-1375. Budapest 1887. 112. și 133.
7. *Simon Béla*: Sepsiszentgyörgy földregései és az általuk okozott károk elleni védekezés. Budapest 1946. 20. 22-23; v. încă la *Atanasiu, Ion*: Cutremuri în România. Editura Academiei RSR., București 1961.

8. Refolosirea pietrei sculptate în același loc, sau în altă parte, nu prezintă lucru neobișnuit în Trei Scaune, în sec. XVII., XVIII., XIX. În aceeași perioadă se generalizează și ridicarea „porților secuiești”.

9. *Entz Géza*: A kerci (Cârța) cisztercita építőműhely. Művészettörténeti Értesítő XII (1963) 121-147. *Pir. problema prezenței cisterciene în sud-estul Ardealului, v. încă în Michel Tanase*: Avaturile unui act de donație, Revista istorică, Serie nouă, tomul 4. 1993, 1-2. 55-80. (n. red.)

10. *K. Sebestyén József*: A gelencei menyezeti- és karzatfestmények. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest - Kolozsvár 1957. 542.

11. *Binder Pál*: Adalékok a középkori Sepszi szék és a környező területek történelmi földrajzához. Aluta XII-XIII., Sfântu Gheorghe 1981. 57; v. încă în *Zimmermann-Werner-Müller-Gündisch*: Urkundebuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. Hermannstadt-Bukarest 1892-1981.

12. *Entz*: nota 9., op.c. 126.

13. *Binder*: op.c. 56.

14. *Binder*: op.c. 56.

15. *Entz*: nota 9., op.c. 145.

16. *Entz*: nota 9., op.c. 146.

Román kori kapuzat a háromszéki Zălanban

(Kivonat)

A háromszéki Zălan falu templomának román kori kapuzata feltehetőleg 12-13. századi eredetű (Orbán Balázs és Entz Géza becslése). Az eredeti templom építésének legkésőbbi lehetséges időpontja 1319. A környéken gyakoriak a földregések, már 1473-ban is említenek erős rengést. Az 1802-ben erősen megrongálódott templom 1821-1825 között teljesen újraépítették, a kapuzat is ekkor került át mai helyére. A kapuzat más 13. századi erdélyi kapuzatokkal (Kerc, Felek, Halmágy, Oltszakadát, Szászsebes, stb.) mutatott analógiái a kerci cisztercita műhelyben tanult helyi mester munkájára engednek következtetni. A Zălan környéki székelyek a 13. században kerülnek mai településterületükre, éppen a később százok lakta Szászsebes vidékről. A szomszédos falvak (Kálnok, Árkos) neve Szászsebes környéki helynevekkel egyezik (Györffy György, Binder Pál). A zaláni templom építésének idején valószínű, hogy még fennállnak kapcsolataik az ott maradt

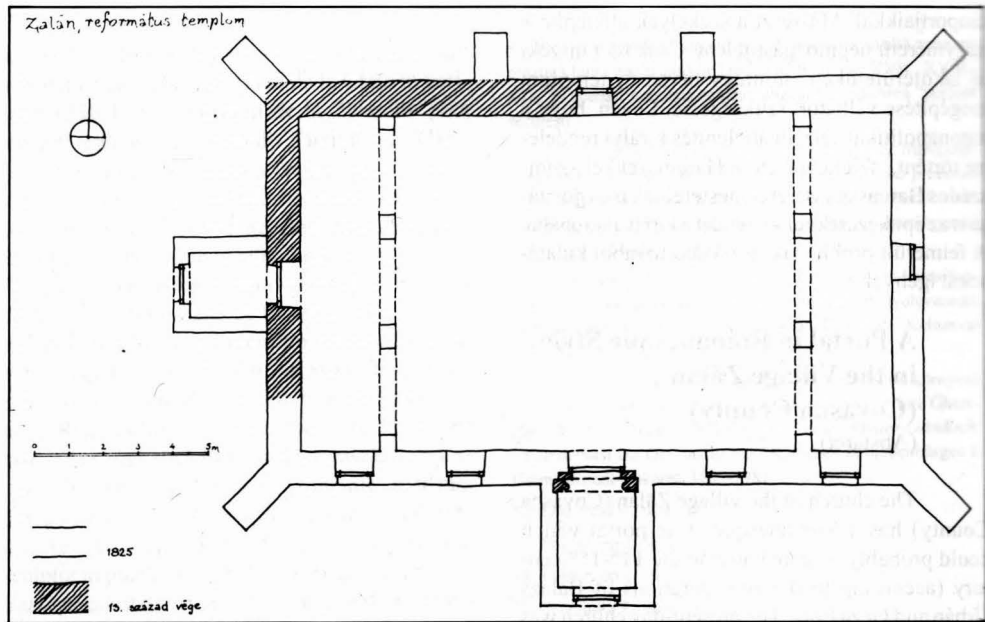
csoporthajkkal. Másrészt a székelyek áttelepítése nagyméretű népmozgást jelent. Csak háromszéki lakóterületükön mintegy ötven új templom megépítése válhatott szükségessé. Lévéen, hogy a katonapolitikai célzatú áttelepítés királyi rendelet történt, feltételezhető a Háromszékkal szomszédos Barcaság ciszterci mestereinek mozgósítása az építkezésekhez - a rendet a király patronálta. A felmerült problémák tisztázása további kutatásokat igényel.

A Portal in Romanesque Style in the Village Zălan (Covasna County)

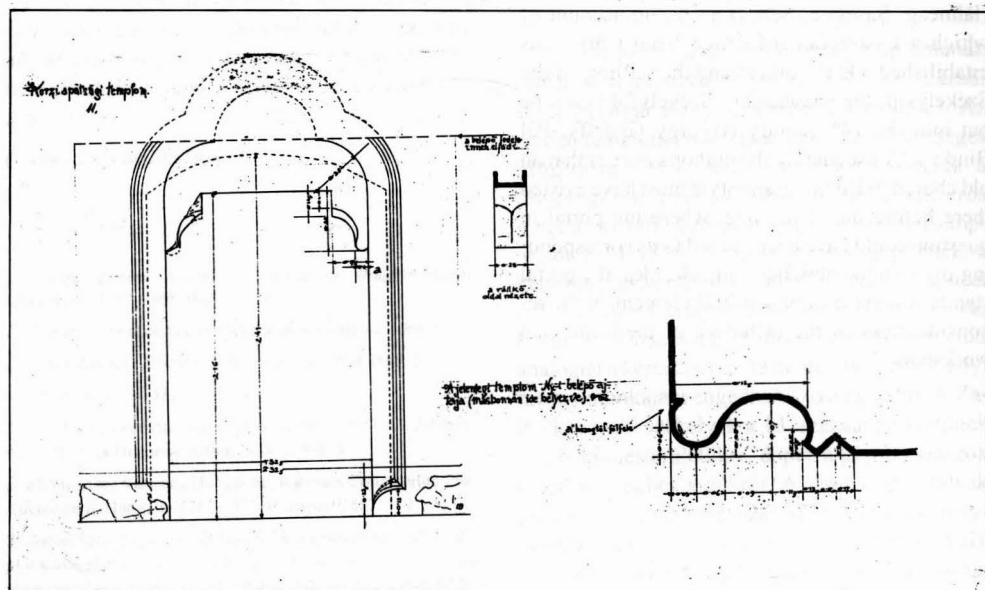
(Abstarct)

The church of the village Zălan (Covasna County) has a Romanesque style portal which could probably be dated around the 14th-15th century (according to the considerations of Balázs Orbán and Géza Entz. The present-day church was built in 1319 and was damaged by the earthquakes. (e.g. that in 1473). It was rebuilt between 1821-1825.

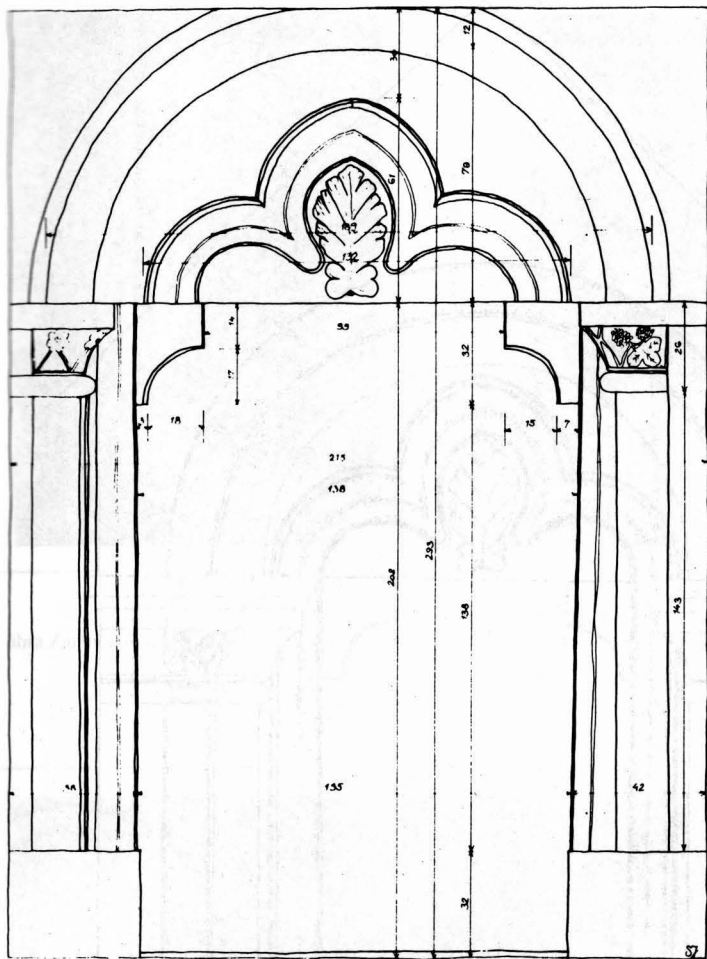
This portal is similar to other portals of the 13th century in Transylvania (Cârța, Avrig, Hălmeag, Șasesate, Sebeș) a.s.o., on account of which a Cistercian influence from Cârța was established. On the other hand the settling of the Székelys in the present-day Székelyföld can be put into the 13th century (György Györffy, Pál Binder). Consequently the author assumes that an old church in Romanesque style must have existed there before the actual one, where the portal in question could have been moved to its corresponding place in the new building. Besides, the portal stands witness as a new useful element in the re-consideration of the influence of the Cistercian workshop.

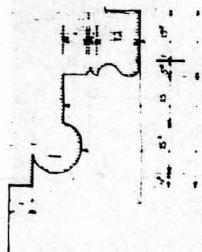
1. ábra Zalán, református templom, alaprajz

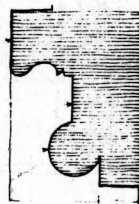
2. ábra Kerci apátság templom jelenlegi nyugati belépő ajtaja

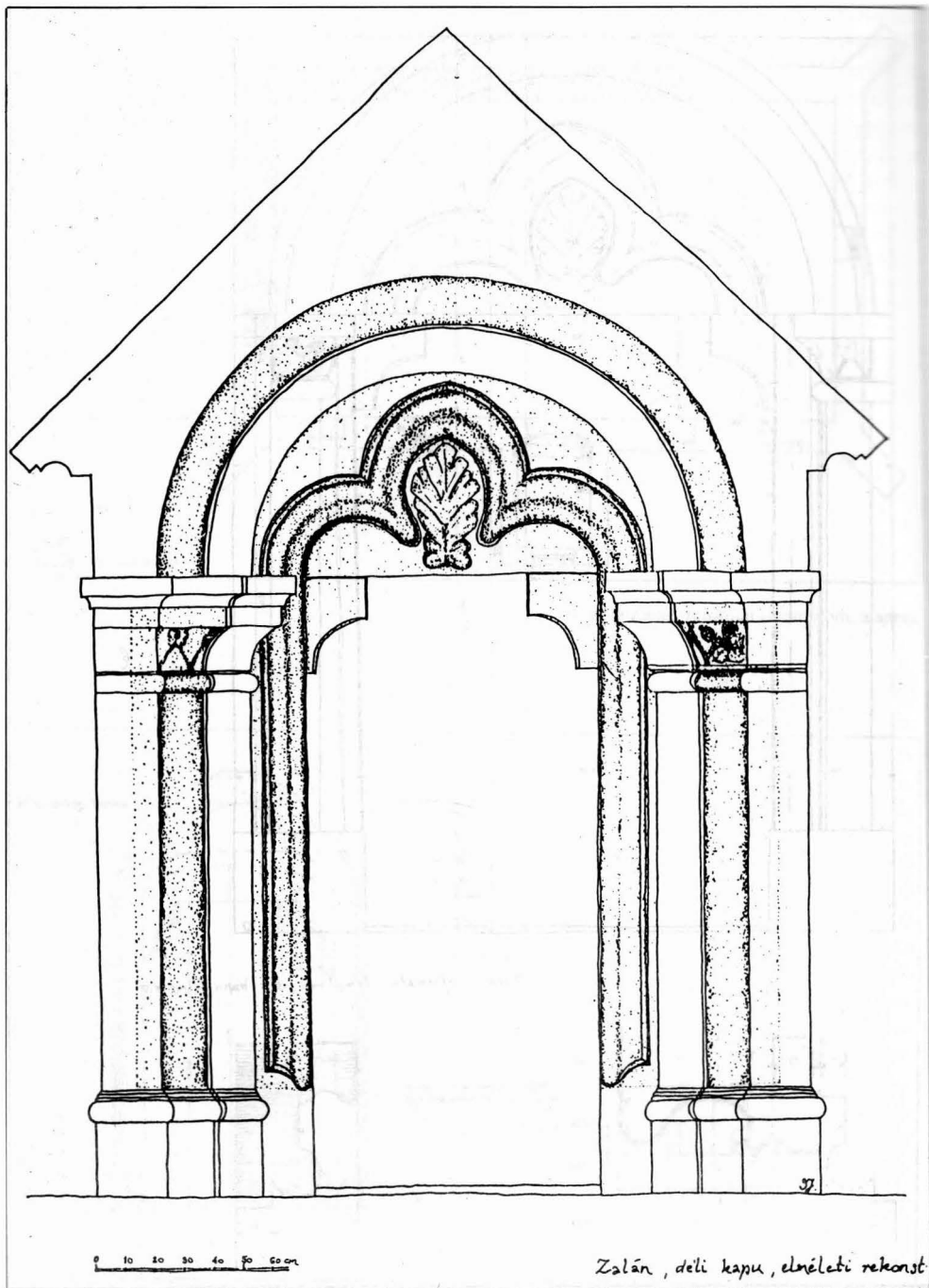

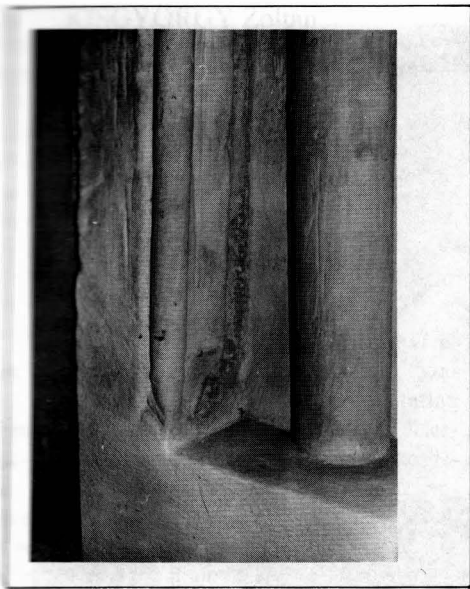
Zalán, református templom, déli kapu felmérése

12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

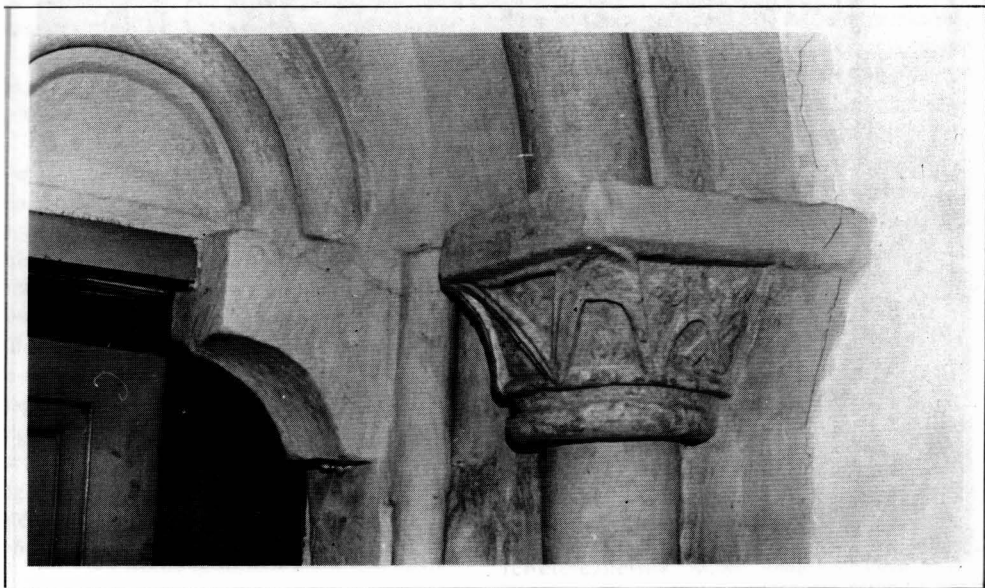

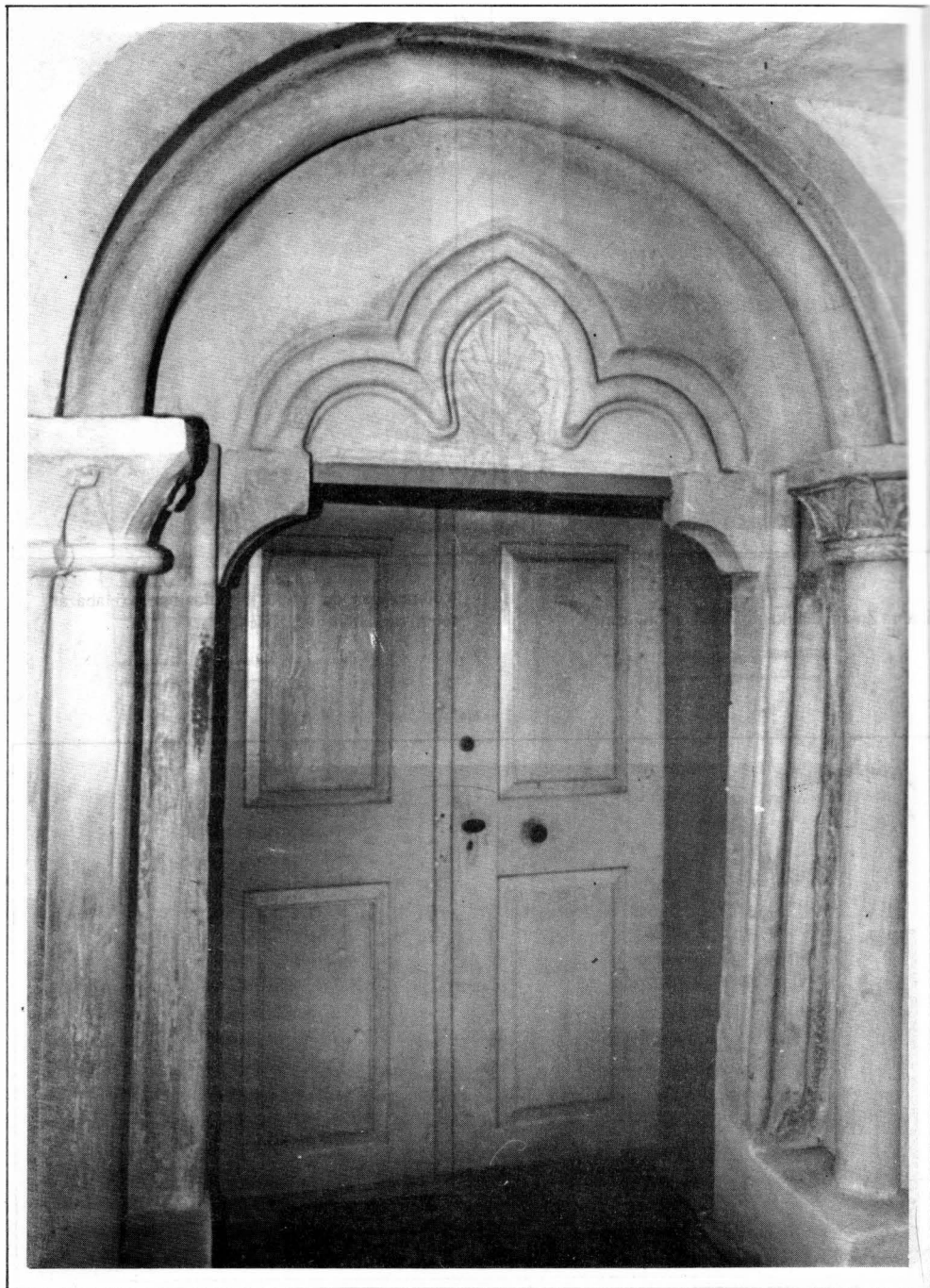
5. ábra Zalán, déli kapu jobboldali fejezete

6. ábra Zalán, déli kapu, jobboldali szárkő lábázat feletti sarkantýús végzõdése

7. ábra Zalán, déli kapu jobboldali fejezete és szemöldökgyámja

Háromszéki harangok

Mindennapi életünket falvakon is, de városok is évszázadokon át részben a harangok "szavai" igazgatta. Így ezek megszámlálhatatlan harangokkal kapcsolódnak mindennapjainkhoz. Jelezték az évek múlását, óév teltét, újéve kezdetét. Templomba, lélekművelésre hívják az embereket mindenütt a keresztények lakta területeken. A harangok nagyon közel állnak mihozzánk emberekhez, hisz a legkülönbözőbb alkalmakkor jót és rosszat jeleztek számunkra. Nyílt vagy titkolt üzeneteket teremtünk - teremtettünk a hozzájuk földrajzilag legközelebb álló harangokkal, főleg azokkal, melyeket naponta szólni hallunk, hogy aztán hangjuk hiányában honvágy, zenebenélünkben - ha újra hallhatjuk - különös örömet okoz el lelkünket. A műszaki ember számára a harangok ezen kívül acél- és ércöntés-történeti munkák, s mint ilyenek, ötvösművészeti, díszítőművészeti értékkel bírnak: kultúr- és művészettörténeti értékek, műemlékek.

A harangokat használták és használják ma is a hajókon, posta- és tűzoltókocsikon, iskolákban és a templomtornyokban. Ébresztettek és riasztottak tűzvész, árvíz, jégeső esetén. Háborúk alkalmával nagy szó volt a győzelmi harangszó. De minden helységben mifelénk is délben pihenőt kongatnak, reggel felkelőt, majd napnyugtát. *"A villámokat szétosztalom, a felhőket szétszaggatom. Az élőket hívogatom, a holtakat elsíratom"* - vallja magáról feliratában sok-sok háromszéki harang. S hogy ezek a harangfeliratok történelmet, egyháztörténetet örökítenek, arra csak egy példát rögzítettünk. A két világháború közti időszak vége felé a nemzetiségeket beolvasztani szándékozó erőszakos egyházi mozgalom idején épülő új

háromszéki görögkeleti templomokba, haranglábakra az Ókirályság területéről származó egész sor ajándékharang került. Ezeknek szövege a kor uralkodó egyházpolitikai szemléletét tükrözi. Így hát a mindent megújító hazai népi forradalom harangkutatójának ezeket is az igazság szemszögéből, történelmi hűséggel és igazmondással kell kutatnia, értékelnie.

"... A rádió és a televízió korában a harangoknak már nincs meg az egykori jelentősége - írja Patay Pál, jeles magyar harangkutató - mégis városainkban, falvainkban, de még a kisebb településeken is, ott találjuk őket... s a tornyok magasában nem egy helyen 3-400 éves, sőt ennél is korosabb harangok függenek." Kétségtelen, hogy ipartörténetünk, művészet- és művelődéstörténetünk egyik legkevésbé ismert fejezete a harangok története. Pedig hűen tükrözik a képzőművészet stílusfejlődési szakaszait. Tanulmányozásuk során számos helytörténeti érdekesség is felszínre kerül, mondák világa elevenedik meg. A harangokkal kapcsolatos népi hiedelmek érdekes fejezetei a néprajznak is.

Kétségtelen, hogy ipartörténetünk hiányolta az efféle kutatást. A háromszéki ércöntés és ágyúöntés ismeretét ezekkel is ki kell tehát egészítenünk. Az erdőfüleli vashárom termékei közé (vasekék, érclábasok és használati eszközök, üstök) mellé odakíváncoznak elsősorban a megye és a Székelyföld területén öntött harangok is.

Harangismerővé lenni sokkal több, mint hobbi. A harangkutató művelése a szűkös irodalom teljes ismeretét igényli, összehasonlítható terepmunkát és a szétszóró levéltári adatok kiszűréséhez szükséges szabadidőt. 1972 nyarán id. Haszmann Pál a Csernátoni székely falumúzeum megalapítója testálta e sorok írójára harangos naplóját és arra kérte, hogy mint többet mozgó, utazó ember folytassam tovább a háromszéki régi harangok felkutatását.

A szakirodalomból ismeretes, hogy a kereszténység felvételekor *"mind nyugaton, mind keleten már használták a harangokat. Rómában a harangszót Szabinus pápa rendelte el 605-ben. A bizánci birodalomban később, 871-ben (vagy 865-ben) szólaltak meg az első harangok."* Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a székelyek

letelepedése után az első keresztény templomok számára már harangot is öntettek. A harangokat nálunk ugyanis már a 11. században használták. A Kárpát-medence területéről a 11-12. századból egyetlen méhkas alakú 800 éves harangot ismerünk, a Komárom környéki Dég község határából. A következőkben szándékunkban van összefoglalni a háromszéki harangkutatások eredményeit.

Háromszékről és a földrajzilag hozzáilleszkedő Erdővidékről a legrégebb harangunk az *erdőfülei repedt műemlék-harang*, melyet paleográfiai alapon, a szép gótikus majuszkulás felirata és a megnyúlt harangtest formája alapján 14. századnak tartunk. Ez tehát közel 700 éves. Megjegyezzük, hogy a hasonló típusú harangokat például az osztrák kutatók a 13. századba sorolják. Figyelembe kell vennünk - akárcsak az építészetben -, hogy a stílusirányzatok, különösen a Székelyföld keleti vidékeire, késve "érkeztek". Így helytállóan tartjuk Orbán Balázs kormeghatározását: a fülei harangra vonatkozóan azt mondja, hogy "... a 14. század végén, legkésőbb a 15. első évtizedében öntetett".

Korban utána a használaton kívüli közel 600 éves *bardoci harang* következik. Ezen sincs évszám, de alakja után a 15. század elejére tesszük. Köriratát eddig még senkinek sem sikerült megfejteni. Dávid László szerint "*részben a majuszkulás, részben az antikva írás betűire emlékeztet*". Véleményünk szerint gyenge betűöntéstechnikával készült, felcsereált és fejükre állított, nehezen kivehető majuszkulák lehetnek ezek a jelek, hisz a matricák ilyen elrendezése felirataink esetében nem ritka. A 21 betűjel azonban, melyet ez a harangfelirat tartalmaz, a kor leghasználatosabb harangfelirata - az O REX GLORIAE VENI CUM PACE (Őh békesség királya jöjj békével!) - betűszámával pontosan egyezik. S hogy a gótikus majuszkulák használata itt a 15. század elején is mennyire divatozott, arra éppen a korban következő *harmadik harangunk* a legjobb példa. Ez a *szotyori* református templom tornyában ma is használatban van, s rajta az említett latin nyelvű (gót nagybetűs) szöveg mellett az 1426-os évszám olvasható. A helyi szájhagyomány azt tartja, hogy a tatárdúlás idején az Olthá dobták ezt a kicsi harangot s csak évszáz-

adok telte után került ki a folyó iszapjából. ~~Ha~~ ezt a legendabeli "pihenőt" is számítjuk, ez a harang 569 éve működik. Ebből a századból való ~~még~~ az 1489-ben öntött - napjainkban is használt - *olaszteleki harang*. Ennek körirata azonban a 15. század második felében "divatba jött" kis gótikus minuszkulákkal készült. Ez a harang tehát 506 éves. Ezt a paleográfiai stílusváltozást tehát vidékünkön a nevezett század derekára kell tenünk.

Hat díszítés nélkül - részben feliratos - harang képviseli a 16. század ízlését és ötvösművészetét megyénkben. A legrégebb a *sepsikőröspataki*: 1512-ben öntötték, s ma a római katolikus templom tornyában van. Ez az első olyan harangunk, melynek készítőjét is ismerjük. A felirat tanúsága szerint ugyanis egy Endres nevű mester öntötte Brassóban. Korban a *maksai kicsi harang* következik. Ezen a SOLI DEO GLORIA körirat mellett ott van az 1537-es évszám is. Egy írott kútfő arról emlékezik meg, hogy "*ezt a harangocskát a reformáció kezdetén fellángolt harcok idején egy kútba dobták*", s csak később, a 17. század végén, a kút kitakarítása alkalmával került ismét napvilágra (Magyarí György: Emlékirat. Sepsiszentgyörgy, 1900. 8.1.) Az 1555 és 1558-as évszámokat viselik magukon a valószínűleg egyazon mester kezemunkáját képező *albsi és székelyszáldobosi harangok* (440 és 437 évesek). Az előbbit török fejes (érem nagyságú és alakú) "érmék", domborművek díszítik.

Alakja alapján még a 15. századnak tartjuk az *eresztevényi repedt* kis harangot is, melyet "*Gábor Áron harangja*" néven emleget a nép.

Demeter Aranka eresztevényi lakostól gyűjtöttük ugyanis azt a "történetet" miszerint "*1849-ben ezzel kongatták el csendben a nagy ágyúöntőt. A harangot húzni nem merték, csak a monyát fogták, és halkan verték vele a harangot. Mindéz azért volt, hogy nehogy a közelben levő kozákok észrevegyék, amikor utolsó újjára kíséerte csendben a nép a Benke kúria jégvermétől ide a temetőbe*". S hogy mennyire kellett valóban tartani a veszélytől, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az elhantalásról tudomást szerző kőbor kozákok csapata másnap a lovakkal laposra tapostatta a frissen hantolt sírhalmot (Imreh Bar-

... Miért Eresztevényben? A Hét, 1980.V.9.) A harang korát alakja alapján határoztuk meg. Mon-
... nek sem kell, hogy mekkora volt elégtételünk,
... később ráakadtunk Orbán Balázs becslésére
... aki azt írja, hogy ezt a harangot a szacsvaiaktól
... eresztevényi nép "de minden epigraphi-
... némasága mellett már hosszú időmotalan alakja
... elégséges arra, hogy a XV. századból eredett-
... nék ítélem". (A Székelyföld leírása, Budapest,
... 1889. III.k. 172.1) Itt vetődik fel az a gyakorlati
... kérdés, hogy ha a múltban nem is volt indokolt, de
... új lehetőségek közepette rendezni kellene a
... használatban nem lévő, megrepedt műemlékhar-
... angjaink sorsát. Erre többirányú lehetőség is
... adódik, melyeket csupán csak felsorolunk: a lesze-
... nelt harangok kiállítása az illető egyház keretén
... belül (a templomban), egyháztörténeti állandó jel-
... legű kiállítás rendezése, ahol ezek is helyet kap-
... nának, haranggyűjtemény létesítése a megyei
... múzeumunk keretén belül, hasonlóképpen a bu-
... dapesti Magyar Nemzeti Múzeum
... gyűjteményéhez.

Közel féltucat műemlékharangunk maradt
... énn a 17. századból és mindenik használatban van
... ma is. Ezek közül a legrégebb *Haralyban* van. A
... másfélmázsás harang a megszokott "Óh dicsőség
... királya jöjj békével" latinnyelvű szöveget tartal-
... mazza, és 1617-ben öntötték. A rajta levő PN ini-
... ciálék is mutatják, hogy *Paulus Neidel* ismert
... brassói szász harangöntő mester munkája. Különös
... érdeklődésre tarthat számot a *bikfalvi* kétmázsás
... műemlékharang is. Felirata: "O REX JESU
... CHRISTE VENI CUM PACE - JOHANNES NEI-
... DEL. BRAS". Alatta "MU BIKFALV: AZ ISTEN-
... NEK DICZRETIRE CZINALTATUNK ES HA-
... RANGOT 1640". A körirat alatt az adakozó
... bikkfalviak nevei: "Simon István és Nagy János
... és Nagy Imre, Nagy László... Harkó Márton, Nagy
... János, Szabó Tamás, Toereok György, Bikfalvi
... János, Márkos Péter, Falka István, Vajda Ferencz".
... E harang értékét - mint a legrégebb magyar felir-
... ratú harangunkét - a legkifejezöbben ugyancsak
... Orbán Balázs fogalmazta meg. Idézzük: "bár a
... latinnal párosítva, mégis nevezetes kezdeményezés-
... nek kell tekintenünk azt, mint a mely, egy század-
... dal előzte meg (ezen a vidéken, sz. megj.) nemzeti
... nyelvünknek a harangfeliratokon való győzelmét".

Ennek a századnak a végén készültek az 1693-as
évszámot viselő *lisznyói és feldobolyi harangok*,
1697-ben a *lemhényi* barokk műemléktemplom
harangja. Ezekben jelennek meg legelőször a re-
neszánsz stílusváltozását jelző ornamentikák. A
lisznyói harangon a brassói *Henricus Lamp*. neve
olvasható. A latinosan irt név *Lampen Henric*
brassói harangöntőt fedí. Őt jelölik a lemhényi har-
rangon levő HL iniciálék is, és minden bizonnyal
az ő munkája a szépen díszített feldobolyi re-
neszánsz műemlékharang is.

Közel harminc gazdagon díszített har-
rangunk van a 18. századból. Ezek közül csupán a
feltorjai református templom haranglábján levő
harangot öntötték e század elején (1731). Több-
ségük elpusztult, de irásos emlékeik fennmarad-
tak az egyházi levéltárakban, jegyzőkönyvekben,
historia domestica-kban, egyháztörténeti dolgoza-
tokban. A századok alatt elpusztult, beolvastott,
elviitt, elveszett harangok lajstromát majdnem pon-
tosan össze lehet állítani. Csak ezzel egyetemben
kerek az a kép, melyet Háromszék és Erdővidék
harangjairól kell alakítanunk. Erre azonban a je-
len dolgozatban nem vállalkozhatunk s így csupán
a ma is létező harang-kincset tettük bemutatás tár-
gyává. Tizenharmadik századi harangjaink zöme
1750-1797 között készült. Ezek *Albis*, *Angyalos*,
Árkos, *Barót*, *Bikfalva*, *Sepsibükszád*, *Egerpatak*,
Fotos-Martonos, *Gelence*, *Illyefalva*, *Kálnok*,
Kökös, *Köpec*, *Kisborosnyó*, *Miklósvár*, *Mikóúj-
falu*, *Márkosfalva*, *Mátisfalva*, *Nagyajta*, *Nagypa-
tak*, *Réty*, *Szentiványlaborfalva* és *Zalánpatak* tem-
plomaiban vannak felszerelve és ma is használják
azokat, *valamint a csernátoni múzeumgyűjtemény-
beli harang*. Tekintettel a nagyon gazdag harangan-
yagra, melynek részleteibe menő bemutatását csak
egy harangmonográfia formájában lehetne elvége-
zni, a 18-19. és a jelen század harangtermését
csupán a harangöntő központok és iskolák, vala-
mint a kuriózum számban menő példányok szem-
pontjából vizsgáljuk. Megyénkben mintegy 60
harangöntő mester és harangöntő iskola termékei
vannak használatban és részben használaton kívül.
Mivel a harangok zöme nem tartalmazza a har-
angöntők mesterjegyeit vagy a készítő-öntő műhe-
ly nevét, meghatározásuk alapos paleográfiai és
művészettörténeti ismereteket igényel. Ez volt a

kutatás legnehezebb, de egyben legizgalmasabb feladatköre is.

Eleinte főleg a brassói műhelyek termékei jutottak el hozzánk, nyilván e helység földrajzi közelsége miatt: a *Lampen Henriké* (1693-1731), a *Tartler Jánosé* (1767-1786). A nevezett század második felében jelennek meg a székelyföldi harangöntő műhelyek is, s ezek között a háromszékiek. Az egyik eddig teljesen ismeretlen volt a harangirodalomban. A harangok és az egyházi okiratok tanulmányozása során kiderült ugyanis, hogy Árkoson működött egy *Lakatos Mihály* nevű mester. Feltételezhető, hogy Csíkból került ide. A század végén telepedett le ebben a helységben, a Lakatos családnév - az árkosi anyakönyvek tanúsága szerint - ismeretlen, ilyen nevű régi árkosi család nem volt. Lakatos Mihálytól származnak a *nagypataki* (1763), a *sepsibükszádi* (1772), és az *árkosi kicsi harangok* (1788). Előkerült ugyanis egy 1783-ban kötött szerződés, miszerint Lakatos harangot önt az árkosi unitárius ekléziának. Ebben a szerződésben a mestert úgy emlegetik, mint a "*Falunkban lakó harangöntőt*".

Legjelentősebb harangöntő dinasztiánk kétségen kívül a *sepsiszentgyörgyi Kiss-család* volt. Gábor Áron ügyöntő társáról, aki a harangöntő műhelyét az önvédelmi harc szolgálatába állította, sokat olvashattunk. Az irodalomban és a köztudatban ugyanis csak egy harangöntő mestről - *Kiss Jánosról* - van szó. Amint a korabeli anyakönyvekből kiderült, de főleg a háromszéki Kiss-féle harangok öntésidejének összehasonlító tanulmányozásából, a 18. század végén és a 19. század első két harmadában három Kiss nevű harangöntő dolgozott a ma már sajnos lebontott, egykoron emléktáblával jelölt Olt utcai műhelyben: *Kiss János (1792-1815 között), fia, Kiss István (1820-1848) és ennek fia ismét Kiss János (1856-1872 között)*. Nyilvánvaló ezek után, hogy Gábor Áron közvetlen munkatársa Kiss István volt. Ő azonban édesapja műhelyében, a Kiss Jánoséban dolgozott. Az irodalomban szereplő adatok tehát eképpen értelmezhetők. Csupán az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy Háromszéken és a hozzá tartozó egykori Bardóczy fiúszék területén (melyet mind Udvarhely megyei járást 1968-ban, a megyésítés alkalmával kapcsolták közigazgatásilag a mai

Kovászna megyéhez) a jelen pillanatban 23 *árkosi* Kiss-féle harangot tartunk nyilván. Ezeket "Székely harangok" névvel jelöltük meg.

Harangállományunk pótolhatatlan veszteséget szenvedett a szabadságharc idején. "*A székelyföldi ügyöntés összesen 313 harangot gyűjtöttek a székek területén* - írja Egyed Ákos "Háromszék 1848-1849" c. könyvében - *Háromszék 125, Marosszék 93, Csik 56, Aranyos 25 és Udvarhelyszék 14 harangot*" ajánlott fel a forradalomnak. "*Állítólag elsőnek Bölön ajánlotta fel a harangot még Agyagfalván* - folytatja Egyed Ákos -, *tény azonban, hogy az első két harangot Sepsiszentgyörgy öntette ügyívá Gábor Áronnal*". Erre azonban a háromszékiek ma is büszkék.

A megmaradt harangkincset még két ízben dézsmálta meg - két világháború. Az első idején 51, a másodikban pedig 11 harangukat (sajnos ezekben ismételten műemlék-jellegűeket is) beöntötték. Mindkét vitelből azonban utólag jónéhány - csodák-csodája - visszakerült a régi közösségekbe. Ezeket a "világjárta harangokat" itthonosan "elnémult harangoknak" emlegetjük.

A múlt századi harangjainkat többnyire Brassóban öntik: *Kürmes Frigyes* (1847-63), *Teutsch János* (1857-1875), *Servenek Károly* (1828-40), *Roth György* (1893), *Gottschling Albert és Frigyes* (1847-52). De nem ritkák a segesvári *Manchen-cég* (1827-96), a budapesti *Walser Ferencz* (1863-97) munkái, sőt még a nagyváradi *Horner Henrik* (1840) egy harangja is ide került. Hozzánk azonban mindenek előtt a Csíkbán készült harangok állanak közel. Bár minőségileg és művészet-történeti szempontból nem kiválóak, de ipartörténeti jelentőségük nagy. Ilyenek a csíkszeredai *Tusa István* (1947-1968) és *Györgypál Gábor* munkái (1963-1972). Ebben a században és a századfordulón öntötték el termékeikkel ezt a vidéket az *Andrásofski-testvérek*. Az egész harangöntő dinasztia a kolozsvári Házsongárdi temető evangélikus részébe van eltemetve. Itt vannak sírköveik is. 1793 és 1910 között számos erdélyi jeles templomnak öntöttek kiváló minőségű harangokat ezek a Lengyelhonból ide származott antitrinitárius mesterek. Jó minőségű, kiváló harangjaikról váltak ismertté az *aradi Hőnig-mesterek*. 1841 és 1939 között a legmagasabb fokra

...melék a harangtechnikát és a harangművészetet
...helyben. A család ma is élő tagja - *Hönig László* - személyesen nyilatkozott sok-sok úgymond "harangtútkról" e sorok írójának. Ajánló-reklámuk alapján több nagyságrendben, bármilyen hangú harangot elkészítettek és fel is szerelték. Ebben a két században vásárolták nálunk az egyház-községek, felekezeti iskolák a ma kuriózumszámban menő acélharangokat és csengőket. Ezeket a Ruhr-vidéki *Bochumból* (1857-1907) a vasúti sínekkel együtt, az *apoldai* (1924-26) és *müncheni* gyárakból szállították (1924-26) *Kézdivásárhelyre, Kovásznára, Pávára, Márkosfalvára, Torjára, Karatnára, Laborfalvára, Szotyorba, Málnásra, Bölönbe, Kőröspatakra, Mikóújfaluba és Szacsvára*, akárcsak a brassó megyei *Datkra*. Acélharangokat itthon még a *Resicai Gépgyár* is készített. Messzi földről kerültek hozzánk a *kárpátaljai Kisgejőcz* (*Maksa*, 1941-42), a *soproni Seltenhoffer Frigyes* gyáranak termékei (*Gelence, Felsőcsernáton, Papolc*, 1899-1908). De jelen vannak nálunk kiváló termékekkel a *nagyszebeni Schieb és Kauntz Rt.* (1847-1927), a *kudzsiri Klein Oszkár* műhelye (1923-30), a *gyoroki Biszák József* (1924-27), a *nagyszebeni Ferroagricola-cég* (1923-24), ugyaninnen *Paksa András és fiai* (1928-38), valamint a *bukaresti harangöntődék: Nicolae Spioreanu* 1922-28, *Fabrica D.D. Popescu* 1921-22, *P. Dobrescu* 1919-21, *Nicolae Ionescu* 1921-37, *V. V. Rășcanu* 1956-58). Harangkülönlegességként tartjuk számon a *temesvári Novotny-cég* munkáit, az ún. "lyukas harangokat" (*Árkos, Erdőfűle, Barátos* (1911-1945). Ezek lényegesebben kisebb súlyokkal - mivel ki voltak vágva, áttörve - és nyilván kisebb árral, ugyanazt a hangot adták a harangskalában, mint a hírneves Hönig-gyár harangjai.

Harangjátékokba illő szép hangjuk miatt ki kell emelnünk az olaszországi *Udinében öntött harangokat* és külön a sepsiszentgyörgyi római katolikus templom nagy harangját és kis harangját (az előbbi "F", az utóbbi "cisz") 1925-28-ból, a *G. D. de Poli-cég* remekművei. A nyolcvanas évek végén néhány magán-harangöntődén kívül a *nagybányai "GUTINUL" Kisipari Termelőszövetkezet* és a *bukaresti Institutul Biblic* foglalkozott harangöntéssel.

Legnagyobb harangjaink súlya - az *árkosi unitárius* és a *sepsiszentgyörgyi unitárius egyházak* tulajdonában - elérik az 1 tonnát, a közel egy tonnát. Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy Erdély legsúlyosabb harangja a brassói Fekete templom tornyában van. Ennek súlya 11 tonna. Európa legnagyobb harangja a moszkvai "harangcár" meghaladja a 200 tonnát. A harangokat többnyire bronzból (78-80% vörösréz és 20-22% ón) készítik. Még ma is találkozunk lépten-nyomon azzal a véleménnyel, miszerint ha ezüstöt olvasztanak a haranganyagba, hangja tisztább, csengőbb lesz. Említett Hönig László szerint, de az irodalomban is van rá adat, az ezüst inkább árt, mint használ, "elvája a harang csengő-bongó hangját".

Harangmúzeumunk országos szinten sincsen. Múzeumaink eddigelé vajmi keveset törődtek többszáz éves műemlékharangjainkkal és főleg azok sorsával, helyzetével, jövőjével. Kár lenne éppen ezért, ha a használaton kívül levő műemlékharangjaink - mivel közösségi tulajdonban vannak, biztonságukat törvény nem szavatolja - elpusztulnának, vagy éppen szemünk előtt beolvasztódnának. Egyházaink vezetőiben nem tudatosult e nagyon értékes műkincsek kitettsége. Állandó jelleggel használják őket, nem kémelik. Ezekkel lehetne ritkábban, csak ünnepi, megkülönböztetett alkalmakkor harangozni. Erről kellene estélyek, előadások, meghívottak jelenlétében meggyőzni, felvilágosítani az egyházi és világi vezető embereket. Időnként meg kellene fordítani a harangtesteket, a harangütőket, hogy ne mindég ugyanazon a helyen üsse az ütő a harangperemet. Emiatt repednek meg gyakran régi harangjaink, bár sikeresen hegesztettek már meg harangpalástokat a mi megyénkben is. A harang azonban veszít eredeti szép hangjából.

Utolsó sorban, de nem utolsó kérdésként a néprajz kedvelőinek is nyílik lehetőség, tanulmányozni és begyűjteni a harangokkal kapcsolatos mondákat, legendákat, mondókákat. Mit mond a szomszéd falu harangja? Legtöbbször ilyesféle kérdésekkel lehet érdekes válaszokat kapni. Íme egy kis ízelítő: *Árkosi harangok (unitárius): "Búzat-adunk! Búzat-adunk!"* A szomszédos kőröspataki kicsi harang feleli rá "Kecskepásztor-

kecskepásztor!)" s valamivel odébb a kálnoki kis harangok - tiszta időben - kiabálják: "Ringy-rongy! Ringy-rongy!". A Brassó megyei Apácán gyűjtöttük: Mit mondanak a harangok? A nagyajtai unitárius harangok (melyek nyilván nagyobbak): "Fehér-kenyér-búza! Fehér-kenyér-búza!" Ezekre az apácaiak csak azt felelik: "Ringy-rongy, Ringy-rongy!"

A haranggyűjtő és kutató munkában segítségünkre voltak a most is létező ún. "Bim-bam" expedíció tagjai: dr. Farkas Csaba fogorvos, Székelykeresztúr, Fekete Tibor geológus-mérnök, Sepsiszentgyörgy, Demeter Lajos és Ferenc József, sepsiszentgyörgyi lakosok, Papp László, akkor tanuló, ma budapesti lakos és Kisgyörgy Blanka, Kisgyörgy Réka, akkor középiskolai tanulók, ma tanár Sepsiszentgyörgyön, illetve író Kolozsváron. Ezúttal is köszönetet mondunk munkájukért. Ugyancsak köszönetet mondunk Haszmann Pálnak és Haszmann Józsefnek, a Csernátoni Székely Falumúzeum munkatársainak a Haszmann-gyűjtemény átengedéséért, valamint Háromszék és Erdővidék azon lelkészeinek, akik a másfél évtizeddel ezelőtti nehéz körülmények ellenére is lehetővé tették, hogy a tornyokba feljuttathassunk, levéltári írott anyagokba bepillanthassunk.

Irodalom

1. Friedrich Müller: *Zur ältern siebenbürgischen Glockenkunde*, Hermannstadt, 1858.
2. Kisgyörgy Zoltán: *A háromszéki és felső-fehéri unitárius egyházak harangjai*, Keresztény magvető, 96. évf., 2. sz., 83-93, 1990
3. Kisgyörgy Zoltán: *Ha szól a harang*, Keresztény Szó, I. évf., 47. sz., 3, 1990
4. Kisgyörgy Zoltán: *A történelmi Orbaiszék régi és mai harangjai*, Az Ige, II. évf., 4-5, 1991
5. Kisgyörgy Zoltán: *A csernátoni múzeum Thury-harangja*, Csernátoni Füzetek, II. évf., 3. sz., 2, 1992
6. Kovács Mihály: *A harang*, Budapest, 1919
7. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, III. kötet., Budapest, 1869
8. Patay Pál: *Régi harangok*, Budapest, 1977
9. Patay Pál: *A homokbödögei harang*, A Veszprém megyei múzeumok közleménye, 3. köt. Veszprém, 1965; - *Vasi harangok*, A Vas megyei múzeumok értesítője, 1966-70. 4. köt.; - *Az Érmel-leki Tractus harangjai 1825 körül*, Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1967. Debrecen, 1968; - *A Magyar Nemzeti Múzeum*

haranggyűjteménye I., Folia historica 6. Budapest, 1978; - *Harangok Somogy földjén*, Somogyi múzeumok közleménye, III. Kaposvár, 1978

Clopotе din Trei Scaune (jud. Covasna)

(Rezumat)

Lucrarea prezintă rezultatele cercetărilor efectuate în perioada 1975-1989 de către autor - cu o echipă restrânsă de colaboratori - asupra clopotelor de diferite tipuri din zonele Trei Scaune și Bazinul Baraolt. Se face categorisirea lor cronologică, relevând valorile decorative, paleografice ale acestor monumente de istorie ale industriei, monumente de tehnică de turnare și de artă orfevră. Se oferă pentru prima oară lista atelierelor de turnat clopote ale căror produse se află astăzi în județul Covasna. Se fac propuneri asupra salvării, valorificării, păstrării și conservării acestor obiecte de artă, părți integrante ale patrimoniului național.

Church Bells in Háromszék (Covasna County)

(Abstract)

The paper brings to light the results of the research done in the period between 1975-1989 by the author himself, together with a few co-workers on the bells of different types (in use and not in use) - in the area of Háromszék (Covasna County) and Erdővidék (Baraolt Basin). The paper gives their chronological ordering, presenting also the decorative and paleographical values of these monuments of the history of industry and casting techniques. For the first time the list of church-bell-casting workshops is presented, their products are to be found today in the county. There are also proposals made for the saving, preservation and exhibition of these objects of art, which are a constitutive part of the national patrimony.

1
I OREX + GIORIE

2
OREX GIORIE

VENI CVM PACE 1826

3
 GOLL & URO & GIORIA

◊ | ◊ 5 ◊ 3 ◊ 7 ◊

4
✠ ΧΟΝΤΗΒΟΒΡΠΟΝΠΙΤΙΠΛΒ

1. ábra

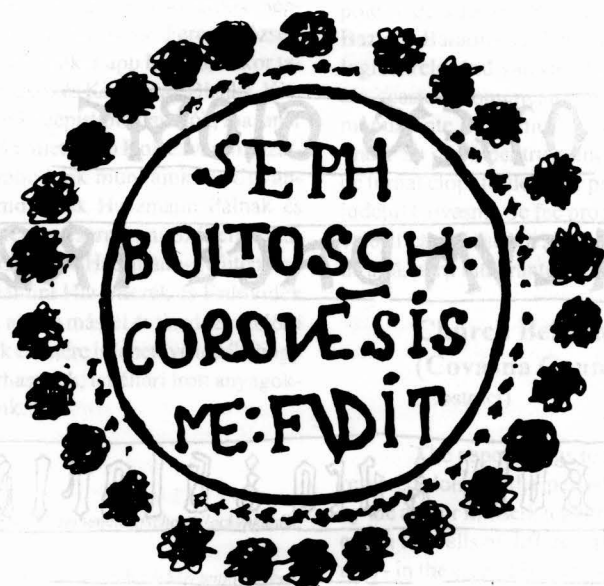
Az erdőfülei (Filia) műemlékharang körirata (1), a szotyori (Coşeni) harangkörirat, a vidék legrégebbi évszámos felirata (2), a maksai (Moacşa) kisharang

1

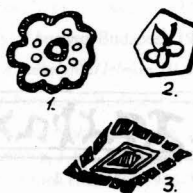

2

1 6 8 3

3

4

Az Apor-kódex kötése¹

A Székely Nemzeti Múzeum A.1330 jelzetű *Apor-kódexének* fatáblás kötése vaknyomásos, sötétbarna bőr, amelynek elő- és háttáblája megegyezik (lásd a végén, 2-3. ábra). Díszítésére hatféle motívumot használt a könyvkötő. Az első keret rövidebb oldalain egy, a hosszabb oldalakon négy, illetve a gerinc mellett öt, apró ötszirmú rozetta látható. A második keretet a magyar reneszánsz kötésekre annyira jellemző akantuszos-palmettás bélyegző két variánsa díszíti. A harmadik keret üres. A középmező alatti és fölötti sávon virágtő bélyegzők helyezkednek el, míg a centrumot egy szabad gótikus rozetta tölti ki. A gerincet két dupla bordára fűzték. Az alsó és a felső gerincmezőn szívidomos rácsdíszítmények, a középsőn a táblákon látható virágtők sorakoznak. A táblákat egykor két fémkapocs zárta. Az előtábla mérete: 220x145, a háttábláé 217x149 mm.

A kötés sérült: a bőr törékeny, szakadozott, a táblák szélein, valamint a gerinc alsó és felső részén hiányzik. A bőrborítás a háttábláról és a gerincről levált, így azok jól megvizsgálhatók.

Mint több más kódexünk, az Apor-kódex is kolligátum. Tartalma: a zoltárok magyar nyelvű prózai fordítása, himnuszok, imádságok.² Akár a Bécsi- és a Müncheni-kódex, a legrégebb magyar bibliafordítás egyik töredékét őrizte meg számunkra. A kódex anyaga papír. Terjedelme: 116 levél. Negyedréttű.

A kéziratot, a 19. század második felétől kezdődően, nyelvészeti és irodalomtörténeti szempontból egyaránt többen elemezték.³ A kódex legrészletesebb, legszakyszerűbb leírását és értékelését Szabó Dénes készítette el.⁴ Feltételezései szerint, a kódex első és legrégebb részét, a zoltárokat, a 16. század legelején, esetleg a 15.

század legutolsó éveiben másolták. Továbbá valószínűnek tartja, hogy mint önálló psalterium, premontrei apácák tulajdonába került. Ezek azt a 16. század második évtizedében összekötötték néhány kolostorukban készült kisebb kézirattal. A kötetet egy budai mester készítette, aki később a Lányi-kódexet is kötötte. Az 1942-ben megjelent hasonmás kiadásban közteszi a két borító eredeti nagyságú fényképét és a teljes bélyegzőtáblázatot is.⁵ Volf György⁶, Zolnay Gyula⁷ és Csüry Bálint⁸ is megadják a kötés rövid leírását. Volf a méretét tévesen nyolcadréttűnek állapítja meg.

Bejegyzések:

Az első táblán belül: Petrus Apor (18. század első fele). - Baró Apor Susánna Pönkösti Gergelyné urasszony ajándéka (19. század második fele, Cserey János írása). - Székely Nemzeti Múzeum 1879 Sepsiszentgyörgy (pecsét). - A 22. levél rektóján: Cserey Zathuretzky Emilia (pecsét). Az elő- és a háttáblán belül, a 41-164. és a 188. lapon a 16. század elejéről származó olvasói bejegyzések láthatóak. A 102., 188. és 228. lap bejegyzései 19. századiak.

A kódex nevét első név szerint ismert tulajdonosától, báró Apor Péter (1676-1752) írotól⁹, illetve az Apor családtól vette. A könyvet a 19. század közepén Pünkösti Gergelyné báró Apor Zsuzsánna ajándékozta a Cserey családnak. Cserey Jánosné Zathureczky Emilia az általa alapított imecsfalvi Székely Múzeumban helyezte el megőrzésre, majd a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak adományozta.

***

A magyar reneszánsz kötéseknek különböző periódusai vannak. A reneszánsz kötésekkel kezd kialakulni a nemzeti jelleg, amely a helyi gótika hagyományaiából, az olasz reneszánszból és az iszlám művészetből is merít. A kora reneszánsz periódusban gótikus bélyegzőkből alkotott reneszánsz felépítésű, vaknyomásos kötések készültek. Ez részben megelőzi, részben átfedi a második korszakot, az aranyozott korvinák korszakát, amelyek kétségtelenül a magyar reneszánsz kötések csúcspontját képezik. Az Ulászló-kori periódusban a királyi műhelyen kívül több polgári és kolostori műhely tevékenykedett. Bár Ulászló 1516-ban elhunyt, ez a harmadik periódus kiter-

jed 1541-ig, Buda elfoglalásáig.¹⁰ Ezután a magyarországi és erdélyi műhelyekben készült kötések a német reneszánsz kötések kissé száraz és néha egyhangú stílusú díszítését követik.¹¹

Sz. Koroknay Éva az 1973-ban megjelent könyvében, összegezve az addigi kutatásait, hét ország 59 könyvtárában és gyűjteményében őrzött 327 reneszánsz kötetet mutat be és 20 kötéscsoportot állapít meg. A csoportokat a legszebb, legjellegzetesebb kötéstábláról, vagy az abban található mű szerzőjéről, illetve a kódex névadójáról nevezte el.¹²

A kutatót könyvtárak között nem szerepel egy erdélyi gyűjtemény sem, és így az Apor-kódex kötése sem kerülhetett be Koroknay repertóriumába. A kötet megjelenése óta számos más, Magyarországon, vagy külföldön őrzött magyar reneszánsz kötetet azonosítottak.¹³

Az Apor-kódex kötése a magyar reneszánsz kötések harmadik periódusába sorolható. A táblák felépítése és díszítése szerint a budai vaknyomásos reneszánsz kötéseknek ahhoz a típusához tartozik, amelyek a 16. század tízes éveiben készültek és több magyar nyelvemlék eredeti kötésével mutatnak *szoros rokonságot*. Ehhez a kötetípusához tartoznak Lucas Coronensis budai könyvkötő kötései is.¹⁴

Erre a hasonlóságra utal a második keret rövidebb oldalait díszítő akantuszos-palmettás inda (1. ábra, 1.), amely a kötetet összekapcsolja a Virginia- és a Nagyszombati-kódex kötéscsoportjával. Az 1-es bélyegző az ehhez a csoporthoz tartozó kötésekben látható motívum egyik variánsa. A második keret hosszabb oldalain látható bélyegző (2.) pedig az Ulászló-kori kötésekre jellemző akantuszos-palmettás inda egyik variánsa és utánemléke.¹⁵ A hasonlóságot Szabó Dénes is észrevette, és az Apor-kódex kötését összevetette a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 44. jelzetű kézirat kötésével.¹⁶ A kódex Johannes Regiomontanus *Epitome Almagesti seu Megales syntaxeos Ptolemaei* című munkáját tartalmazza, hiteles korvína, de csak később, 1515-1516 körül kötötték be Budán, II. Ulászló számára.¹⁷ Azonban nem értünk egyet azzal a véleményével, miszerint az Apor-kódex 2. sz. akantuszos-palmettás bélyegzője azonos a szepeshelyi káptalan Gazi-

us kötetével. Utóbbi Antonius Gazius (1461-1520) olasz humanista *De tuenda et proroganda viri ac florida hominis iuventa Libellus* című kézzírt munkája (1508), Thurzó Zsigmond (1465-1512) váradi püspöknek szóló ajánlással.¹⁸ Kötete valóban Budán készült 1509 körül, de más öt kötéssel együtt a Koroknay által Gazius-csoportnak nevezett kötéscsoporthoz tartozik.¹⁹

A sok bélyegzővariáns igazolja Rozsondai Marianne véleményét, amely szerint Budán (és Pesten) a 16. század elején több könyvkötő működhetett. Kapcsolatban álltak egymással, hasonló divatos minták szerint dolgoztak, és mindegyik egy kicsit a királyi műhelyt tekintette etalonnak.

Az Apor-kódex kötése a Lányi-kódex csoportjához tartozik. A csoport névadó darabja a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrző (K 43). A magyar nyelvű ordinariatum 1519-ben másolták premontrei apácák számára. A kódex magyar provenienciájához nem férhet kétség.²⁰ Koroknay 1973-ban 16 kötetet sorolt ebbe a csoportba. Ezek, kettő kivételével 1509-1519 közötti nyomtatványok.²¹ A Székely Nemzeti Múzeum A.1330 jelzetű kézirat kötésének motívumai a Lányi-Kódex négy bélyegzőjével mutatnak *teljes azonosságot*: az akantuszos-palmettás inda (1. ábra, 2.), a virágtő (4.), a kis rozetta (5.), valamint a szívidomos rácsdíszítmény (6.). A gótikus nagy rozetta (3.) megtalálható még a raguzai domonkos kolostor könyvtárának 35.I.3. ősnymtatvány (1496) tábláján²², a Borda Antikvárium 6564. számú Erasmus-kötetének (1516) kötésén²³, a Csíki Székely Múzeum 100/6587. és 1272. leltárszámú ősnymtatvány (15. század vége, 4. ábra)²⁴, valamint antikva (1514, 5. ábra) kötésén²⁵. A 2. sz. akantuszos-palmettás bélyegző a Csíki Székely Múzeum 100/6587. leltárszámú kötését is díszíti. A szívidomos rácsdíszítmény (6.) látható még a Borda Antikvárium említett könyvének és a Csíki Székely Múzeum 1272. leltárszámú könyvének a kötésén (utóbbi gerincén).

A Borda antikvárium és a Csíki Székely Múzeum két kötete is a Lányi-kódex csoportjához tartozik, de nem szerepel Koroknay repertóriumában. A három kötés bélyegzője lehetőséget nyújt további összefüggések keresésére. Ez esetleg egy másik tanulmány témája lehet.

Osszegzőként, az Apor-kódex magyar reneszánsz kötése egy budai könyvkötő műhelyben készült a 16. század második évtizedében, valszínű a Lányi-kódex kötésével egyidőben.

Jegyzetek

1. Csapodi Csaba: Köszönetet Könya Ádám igazgató úrnak és Boer Hunor költőnek, hogy lehetővé tették számomra a kötés kutatását.

2. Csapodi Csaba - Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Könyvek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. II. kötet. 2. kötet. Budapest, 1993. 2621. sz.

3. Walf György: *Régi magyar codexek*. In: Nyelvelmltár. *Régi magyar kötetek és nyomtatványok*. VIII. Budapest, 1879. XXXIV-XXXIX., 159-201.

4. Simonyi Zsigmond: *Nyelvtörténeti közlések*. In: *Akadémiai Értesítő*. 1886. 200-202. - Zolnay Gyula: *Nyelvelméink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, 1894. 111-133. - Csüry Bálint: *A Székely Nemzeti Múzeum régi könyveiről*. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, 1929. 95-101.

5. *Codices Hungarici II. Apor-kódex*. Bev. Szabó Dénes. Kolozsvár, 1942. 11. kötet. III-XX.

6. Walf György i.m. XXXIV.

7. Zolnay Gyula i.m. 111.

8. Csüry Bálint i.m. 95.

9. Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. I. kötet. Budapest, 1890. 200-211. - Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bev. Kócziány László. Bukarest, 1978. 5-21.

10. Rozsondai Marianne: *Magyarországi gótikus és reneszánsz börkötések (Kézirat, a feladatokról kijelölése)*. In: *Ars Hungarica*. XVII, 1989/1. 65-66.

11. Borsa Gedeon: *Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970-1971*. 300-321. - Sz. Koroknay Éva: *Egy 16. századi nagyszombati kötészoport*. In: *Magyar Könyvszemle*. 93, 1977/1. 47-51. - Rozsondai Marianne: *Signierte Renaissance-Einbände deutschen Typs aus dem 16. Jahrhundert*. In: *Gutenberg-Jahrbuch*. 1988. 303-304. - Muckenhaupt Erzsébet: *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében*. In: *Erdélyi Múzeum*. LV, 1993/3-4. 8-10.

12. Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek*. In: *Művészettörténeti Füzetek* 6. Budapest, 1973.

13. Rozsondai Beláné Kolauch Marianne Hedvig: *Művészi kötéstablák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és azok könyvtörténeti vonatkozásai*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1985. 198-212. Lásd Rozsondai Marianne további cikkeit: *A magyar gótikus és reneszánsz...* i.m. 65-66. - *Beiträge zur Einbandkunde VI. Ein ungarischer Renaissance-Einband, Buda um 1520*. In: *Philobiblion*. 34, 1992/2. 144-146. - *A Hungarian Renaissance binding in Oxford and its counterpart in Budapest*. In: *The Book Collector*. Autumn 1991. 371-381. - *Lucas Coronensis: budai könyvkötő a 16. század elején*. In: *Gesta Typographorum*. A budapesti Borda Antikvárium bibliofil kiadványának második darabja. Budapest, 1993. 8-18.

14. B. Koroknay Éva: *Eine ungarische Renaissance-Einbandgruppe vom Anfang des 16. Jahrhunderts*. In: *Gutenberg-Jahrbuch*. 1966. 361-371. - Rozsondai Marianne: *Beiträge zur Einbandkunde VI. Ein ungarischer...* i.m. 144-146. - Rozsondai Marianne: *Lucas Coronensis...* i.m. 18.

15. B. Koroknay Éva: *A korvina kötetek Ulászló-kori periódusáról*. In: *Művészettörténeti Értesítő*. 1962/2-3. 125-136. - Sz. Koroknay Éva: *Cor-*

vinen-Einbände (1490 etwa 1520). In: *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*. XV, 1969. 237-255.

16. *Codices Hungarici II. Apor-kódex...* i.m. VII.

17. Gottlieb, Theodor: *K.K. Hofbibliothek. Bucheinbände*. Wien, 1910. 14. tábla. - Hunyadi József: *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vétségig*. Budapest, 1973. 44. XVI. tábla. - Ilse Schunke: *Vom Still der Corvinieneinbände*. In: *Gutenberg-Jahrbuch*. 1944-1949. 209-227. - B. Koroknay Éva: *A korvina kötetek Ulászló-kori...* i.m. 124-125. - Mazal, Otto: *Die Einbände für die König Matthias I. Corvinus und Wladislaw II. von Ungarn in der Österreichischen Nationalbibliothek*. In: *Gutenberg-Jahrbuch*. 1964. 354-369. - Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest, 1973. 572. - Csapodi Csaba - Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Corviniana* ³ német kiadás. Budapest, 1982. 148. sz. XC. tábla.

18. Récsény Viktor: *Gúzius Antal humanista író ismeretlen kézírata*. In: Hegedus St.: *Anacleta recentiora ad historiam renescentium litterarum spectantia*. Budapest, 1906. 125-136. Fénykép a 125. lap előtt. - Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. kötet. 1460-1541. Kolozsvár, 1943. 323. 248. képf.

19. Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések...* i.m. XIII. csoport. Jegyzék 299.

20. Csapodi Csaba: *A "magyar codexek" elnevezési gyűjtemény (K 31-K 114)*. Budapest, 1973. K. 43.

21. Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések...* i.m. Jegyzék 77. 53. kép.

22. Uo. Jegyzék 120. 47. kép.

23. Borda Antikvárium: *Katalógus 18/1994*. 6564. sz. Kép a 25. old.: Erasmus Rotterdams, Desiderius: *Institutio principis christiani*. Basileae, 1516. - 4.º

24. *Postilla evangeliorum*. 15. sz. vége - 4.º Fatáblás, vaknyomasos, barna börkötés (232x167 mm). A csíksomlyói ferencesek műemlék-könyvtárából származik.

25. Ludolphus de Saxonia: *Vita Jesu Christi*. Lyon, 1514. - 2.º Fatáblás, vaknyomasos, barna börkötés (268x174 mm). Ugyancsak a csíksomlyói ferencesek könyvtárából származik.

Legătura Codicelui Apor (Rezumat)

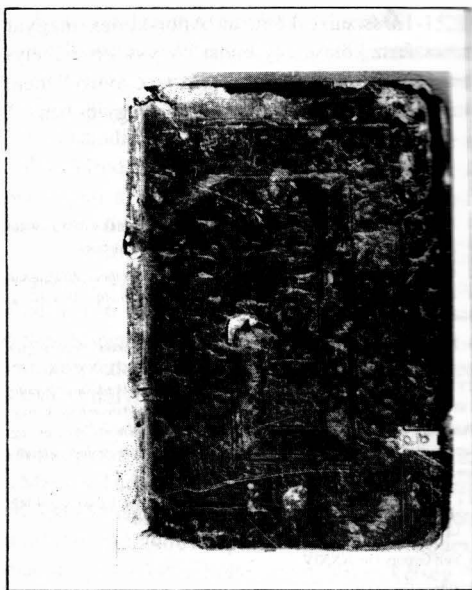
Lucrarea prezintă și descrie legătura Codicelui Apor, păstrat în colecția Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe sub nr. de inv. A. 1330. Codicele Apor, ca și Codicele de la Viena și de la München, conține una din cele mai vechi traduceri ale Bibliei în limba maghiară. Are o legătură din soață de lemn învelită în piele maro închis, ornată cu ștampile în tehnica presajului sec. A fost realizată într-un atelier de legătorie din Buda în cursul celui de-al doilea deceniu al sec. al 16-lea. Este o legătură ornamentată în stilul renașterii maghiare și prezintă o strânsă analogie cu legăturile originale ale manuscriselor contemporane ce conțin texte în limba maghiară. Ștam-

pilele sunt identice cu cele ale legăturii Codicelui Lányi.

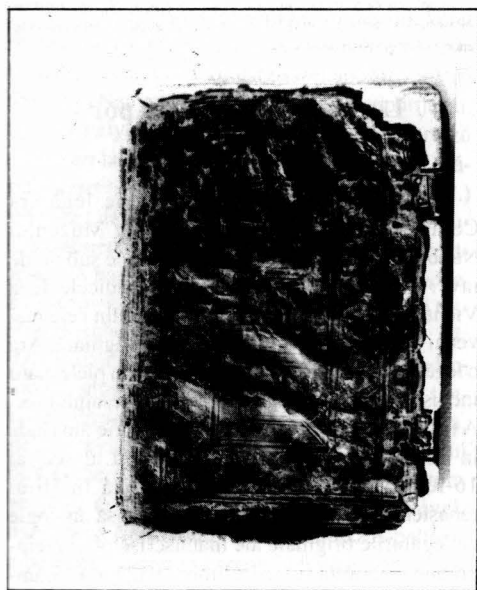
The Binding of the Codex Apor

(Abstract)

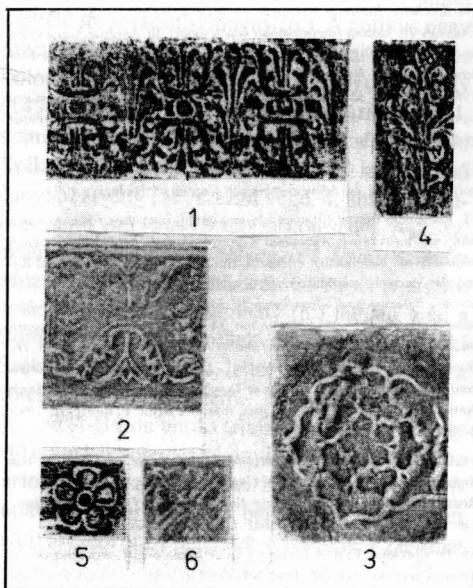
The author describes and shows the binding of the Codex Apor, which is kept at the Székely National Museum in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe), under number A. 1330. The Codex Apor, just like the Codex from München and the Codex from Wien, contains one of the oldest translations of the Bible in Hungarian. It is bound with wooden-plates, in dark brown leather, adorned with goffers, and is the work of the bookbinding workshop in Buda, performed in the second decade of the 16th century. It is a Hungarian Renaissance style binding, that shows a close relationship to the original bindings of the period manuscripts containing texts in Hungarian. The stamps of the binding are identical with those of the Codex Lányi.

1. ábra Az Apor-kódex kötése. Előtábla.

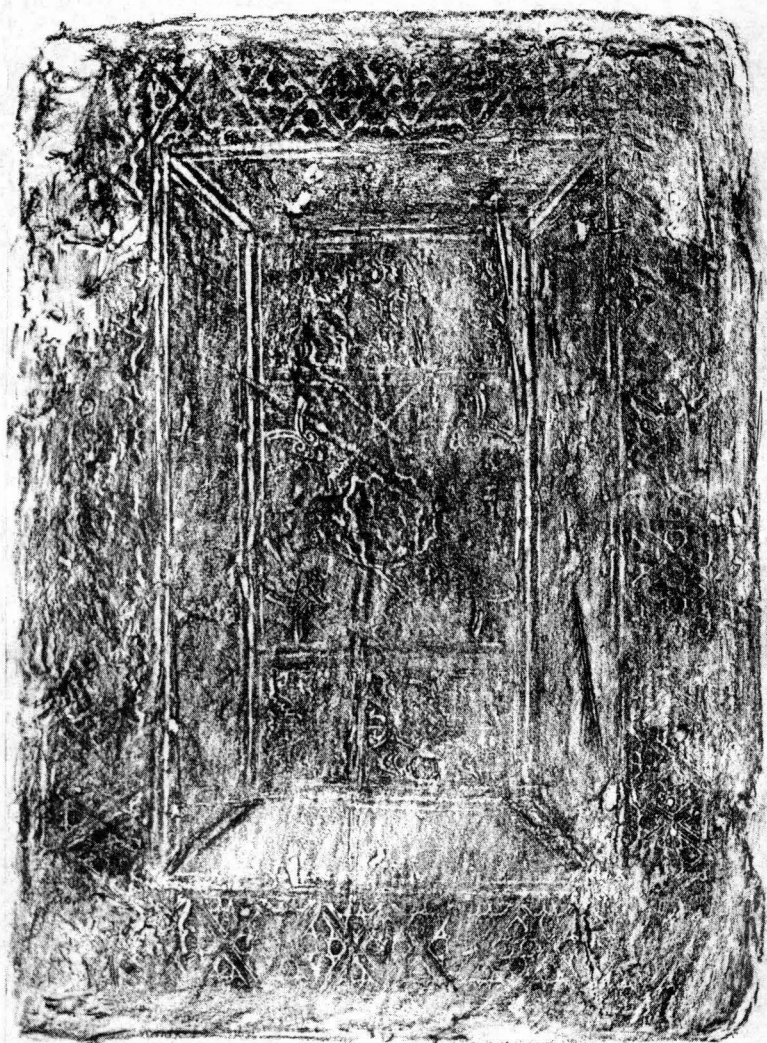
2. ábra Az Apor-kódex kötése. Háttábla.
(Fotók: Szabó Gyöngyvér)

3. ábra Bélyegzőtáblázat.

4. ábra A Csiki Székely Múzeum 1272. leltárszámú antikva kötése. Előtábla. Ceruzalevonat.

Adatok az altorjai templomvár építéstörténetéhez

Erdély délkeleti részén, a Kárpát-kanyarban, az Olt és a Feketeügy által átszelt medencében terült el a régi Háromszék. Középkori határai jobbra azonosak a mai Kovászna megyéével. A hegyektől övezett, a Barcaság felé kiszélesedő völgyein olyan útvonalak haladtak, amelyek a 15-17. századi Erdély életében fontos szerepet tölthettek be. A Bodzai- de főleg az Ojtozi szoros hágóján át vezető útjait Moldvába, Havaselveire vagy a távolabb eső keleti országokba igyekvő utazók, kereskedők, idegenek és helybeliek járták. E fontos útvonalak nemcsak az ország kereskedelmét szolgálták, hanem az ellenséges hadak is gyakran kihasználták, hiszen itt juthattak be legkönnyebben Erdély keleti részeire. Az Ojtozon átjövő támadó, vagy csak portyázó csapatok elsősorban Háromszék településeit támadták meg és fosztották ki, s ezután hatoltak tovább, a belső területek felé, ha kedvük vagy parancsuk szólította.

A 15. század folyamán az egyre fokozódó török-tatár veszély láttán újabb védelmi készülődések színtere Erdély. Önvédelmük érdekében a városok és mezővárosok polgárai lázas munkára kényszerültek. A már meglévő védelmi rendszereiket tovább bővítették, s ahol nem volt, ott újakat emeltek. A szebeniek már a harmadik várfalat vonták városuk köré, amelyet a török sem az 1432-es, sem az 1438-as, de még az 1442-es betöréskor sem tudott bevenni. A brassóiakat pedig maga Zsigmond király támogatta a Mária, közismert nevén a Fekete-templomot és környékét magába foglaló védőfal megépítésében.

De szorgoskodtak a központi támogatást nem élvező kisebb települések, falvak lakosai is.

Ahol anyagi erejükből másra nem futotta, ott a templomok köré emeltek védőfalat. Így jártak el az önvédelemben magukra utalt háromszékiek is, akiknek - hasonlóan a többi székely székekhez - sem módjuk, sem lehetőségük nem volt az Erdélyben folyó nagyméretű erődítési munkálatok követésére.

A települések főterén emelkedő, esetenként építés alatt levő templomok erődítésének előnye nemcsak abban állott, hogy az építkezések aránylag kevesebb anyagi ráfordítást igényeltek, de a lakott terület központjában álló épületeikkel a hirtelen támadások idején hathatós védelmet látszottak nyújtani a rászorultaknak.

Az Ojtozi-szoros felé vezető vásáruttól távolabb, a Bodoki- és Torjai-hegység lábánál fekvő Altorja lakossága is hasonlóképpen járt el az önvédelem szervezésében, amikor a 15. században, már meglévő templomuk köré magas, vastag védőfalat emeltek.

E védettebb helyen meghúzódó "Torya inferior" korai település, 1334-ben pápai tizedet fizetett.¹ 1567-ben az adózó portákat összeíró jegyzőkönyvben Altorján 40 kaput tartottak nyilván, ami azt jelenti, hogy a középkori Háromszék népesebb, nagyobb településeinek egyike volt.² Társadalmi megosztottságáról szólva az 1614. évi Bethlen Gábor féle katonai összeírás lakosságának zömét (71 százalékát) még mindig a szabadok rendjébe sorolta, bár már a jobbágyok és zsellérek rétege is számottevő.³ 1699-ben Szebelébi Bertalan személyében itt székelt az erdélyi püspökség vikáriusa is.⁴

Románkori templomukat, a falut átszelő főút mellett emelkedő teraszon, az altorjaiak Szent Miklós püspök tiszteletére emelték és szentelték fel. A hajó-szentély tर्फűzésű kis teremtemplom eredeti formájára ma csupán a környék hasonló korból származó épületeinek alapján következtethetünk, u.i. az évszázadok során bekövetkezett többszöri átépítések végleg megsemmisítették románkori formáját.

Formabontó és -alakító volt a 15. század az altorjai templomépület számára, ekkor - feltehetően a megnövekedett népesség igényeinek kielégítésére, s az újabb művészeti stílus hatására - tágas-világos épületet emeltek. A templom

védelmére a kor bevett szokása szerint, a létfenn-tartás érdekében magas védőfalat húztak. A szűk udvart magába foglaló, ovális alapokra felrakott terméskőfal bejáratát hatalmas, vastagfalú torony-nyal látták el.

A templomvár gótikus épületét, ha korábban nem is, de a 18. század elején, 1702-ben ismét átépítik. Erre egy eddig ismeretlen szerződés szövege utal, amelyből kiderül, hogy a munkálatok elvégzésére és irányítására az "Alsó Torja' Uramék" két brassai mesterembert; Kő Mives Mártont és Kő Mives Andrást bízták meg, kik "ÓBrassóban Kovács Utszában" laknak⁵.

A szerződés szövege nem utal a templom régi épületének állapotára, s a renoválási munkálatokról is mindössze annyit tudunk meg, hogy az "Alsó Torja' Templumot" (feltehetően a 15. századi gótikus épületről van szó) a hajó és szentély részein im genere "tisztességesen kő lábakra" megbontsák. Ahol a szükség, s nem utolsó sorban a kor ízlése is megkívánja, oda új ablakot nyitsanak, vagy a meglévőt befalazzák. Nem tartjuk kizártnak, hogy a gótikus templom javarésze végül is ekkor semmisült meg.

A templom újabb épülete csaknem száz évig szolgálta közösségét. Az 1802. évi földrengés, amely számos háromszéki templomnak is a vesztét okozta - alaposan megrongálta. Így a falu 1823-ban ismét a templom átépítésével foglalatzkodott.

Ezúttal a munkálatok vezetésével Hecht András építőmestert bízták meg. A katonai mérnöki hivatal utasítása szerint "Az Régi toronynak három bejáró ajtói lesznek és az Templomnak közepinél szemben egymással két ajtó, az Templom az Toronyal úgy fog egybe kötetni mind ha ez a kettő egy test volna"⁶. Az utasítás soraiból tehát kiderül, hogy a 15. századi védőfalhoz tartozó toronyépületet ez alkalommal építették egybe a templomtesttel. Ezt az 1702. évi szerződésben írottak is sugallják, hiszen az újjáépítési munkálatok a templom épületére vonatkoznak, s nem térnek ki a torony esetleges helyreállítására.

A templomvár tornya a 15. századi múltja mellett más emléket is őriz, az északi oldalán álló, kőből faragott, kettős hengertaggal keretelt félköríves ajtókerete korábbi időre utal, mint a 15. század. Ezzel kapcsolatban Entz Géza jogosan

vetette fel a kérdést, miszerint az altorjai templomot vajon nem egy, már az Árpádkorban is meglévő toronyból alakították-e át és úgy építették hozzá a többi részt?

Alapvető feltáró munkálatok hiányában a feltevések sorait itt azzal egészítjük-bővívük tovább, hogy az is elképzelhető, miszerint a már készen levő faragott ajtókeretet az újabb átalakítások idején megkímélve, a torony bejáratához ismét felhasználták. Hasonló eljárással találkozunk például a zaláni templomnál is, ahol a románkor kőből faragott ajtókeretet az átépített templom déli oldali bejáratánál állították fel ismét.

Az altorjai templom a 19. századi újjáépített formáját ma is őrzi. A félkörívben záródó tágas szentély, a kettős falpillérekkel tagolt hajó, a világos térosztású templombelső a klasszicizmus szellemét tükrözi.

A templom hajdani, 15. századi védőfalából ma csupán kis töredékrészek láthatók a toronytestből kiindulól, annak déli és északi sarkait támasztó falmaradványok (pillérek) formájában. Az időközben lebontott várfal alapját ma csupán azáltal követhetjük nyomon, hogy vonulatán a növényzet jóval ritkábban nő, ősszel pedig hamarabb elszárad. Orbán Balázs feljegyzése alapján az altorjai templomvár "nagyon magas falai, (melyekből, mint öreg emberek mondják, csak a templomfedél csúcsa látszott ki), ölnyire szállítatott le"⁸. Minderre a múlt század fordulóján kerülhetett sor, amikor a többszöri földrengések és a részleges bontások igen megviselték.

A székelyföldi egyházi építkezések legfőbb és legbuzgóbb párfogója a közösség volt és maradt évszázadokon át. Ezt az ősi szokást egyaránt tiszteletben tartotta a falu törvényes rendje, és az egyház ősi jogait rögzítő szabályzatok. Az itt bemutatott szerződés szövegéből is kitűnik, hogy az 1702. évi átépítési munkálatokról "Alsó Torja' Uramék" a falu nevében szóltak, és kötelezték magukat, hogy a falu "alkalom szerent böcsülettel, minden bosszú nélkül és halogatás nélkül" közreműködik a munkálatokban.

Az építő-javító munkálatokból azonban nemcsak a falu, a szabad székelység vette ki részét. Részt vett abban vezető rétege, a nemesség is,

hiszen a székelyföldi jogszokás szerint, minden közösségi teher részarány szerint oszlott meg.

A nemesség azonban ennél többet is tett. Nemcsak utalásaink, de pontos adataink is vannak arra vonatkozóan, hogy egy-egy település főnemesi, vezető tisztségviselői, vagy egyszerű kurta nemesei részt vállalva, adományaikkal támogatták az építkezéseket, ezáltal nemegyszer döntő hatást gyakorolva ütemére és méretére egyaránt.

Tisztes cselekedeteik végül is többet jelentek egyszerű adománynál. A továbbépítés, a díszítés, a szépítés szándéka nemcsak hagyományörző jószándékukat tolmácsolta, hanem a nyugati kultúra legkeletibb részein váltak, válhattak az új művészeti irányzatok útegyengetőivé. A fejedelmi udvar bukóórában élő-dolgozó-forgoló székelyföldi magyarok mellett a "kurta" meccenasok, donátorok is felzárkózhattak az új lehetőségeket teremtők soraiba, akik az új kultúra befogadásán túl, annak továbbélését is számos formában biztosították.

A legbuzgóbb templomépítő és egyházalapító főnemesi család Háromszéken mindvégig az altorjai Aporok voltak. Az Erdély politikai életében gyakran fontos tisztséget betöltő Aporok ősi fészkeinek, származási helyének számító Al- és Feltorja egyházai hosszú évszázadokon át élvezték művészetpártoló hagyományait. E családban alig íratott végrendelet, amelyben ne tértek volna ki hosszabb-rövidebb megjegyzésekkel a templomokat illetően, azokra nemegyszer komoly összegeket hagyva. Ezzel kapcsolatban először gróf Apor István, az erdélyi kincstartó személyét említjük, aki végrendeletében külön pontba foglalta az egyháza vonatkozó kívánságait. Az altorjai templommal kapcsolatban például megjegyzi, hogy arra többek között "hagyok ezer forintot - 1000, melynek jövedelmiből esztendőként az ott való parochusnak huszonöt adassék".⁹ Báró Apor Péter pedig, a "Metamorphosis Transilvaniae" szerzője, 1740-1741-ben írt végrendeletében a meglévő készpénznek harmadát a templom építésére és a paramentumok (liturgikus ruhák) készítésére szánta.¹⁰

A templomvárak meccenasai között olyan egyházi személyekkel is találkozunk, akik bőkezűen osztották szét vagyonukat, egyházi

ruhájukat, egyet-mást a szívükhöz és munkásságukhoz közel álló egyházaik között.

Szebelébi Bertalan, a már említett vikárius 1707. szeptemberében kelt testamentumában számos egyház és személy említése mellett, altorjai egyházáról így emlékezett meg: "(hol peresnti lakom) hagyok száz magyar forintokat, a Bodó keresztfájánál való vetésemet, két óntányért, valamint egy réz gyertyatartót". Továbbá a selyem palástot "antipendiumnak hagyom a D. Dispozitorok diszponáljanak, ha kettő leszen belőle egyik legyen Szentlélekre, a másik Torjára". Bér restanciáját pedig a torjai és futásfalvi templomok épületére szánta. A torjai templom kórusának és a toronynak építésére, ápolására hagyott még "husz köből búzát, husz köből árpát, husz köből szaladot".¹¹

A történelmi események által diktált falusi élet háttéréből kibontakozó mesterek és pártfogók szerepe és tevékenysége évszázadról évszázadra így szőtték-fonták az altorjai templomvár körüli eseményeket s kovácsolták eggyé múltját a jellennel.

Jegyzetek

1. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. - Háromszék. III. Pest. 1869. 92. old. (A továbbiakban: Orbán Balázs)
2. Székely Oklevéltár, szerk.: Szabó Károly, II. Kolozsvárt, 1876. 221. old.
3. Székely katonai összeírások 1614. Állami lvt. Kolozsvár, Udvarhelyszék lvt. Székely láda 56 sz., Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk.: Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly, Bukarest, 1979. 189. old.
4. Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. Kolozsvár, 1860. 356. old. (A továbbiakban: Veszely (1860))
5. Magyar Országos Levéltár, p. 970. Asboth család lvt. 1 tétel, I. csomag. 5 lap: "Anno Domini 1702 die 7 jun. mi előttünk, ugy mint pater Demeter Márton, mostan kezdű Széki Szent Léleki parochus és pater Lenkes Pál Uram Lemhényi parochus előtt. Tiszteletes Szebelébi Bertalan Vicarius Uram ő kegyelme, mostan Erdély Országban az Catholica Religionak Generalis Vicariussa a mint Isten kegyelméből az Alsó Torja Templumot az Alsó Torja Uraimek akarják renováltatni az ő kegyelme interpositioja lévén az böcsületes kö mivesek előtt ugy mint Kö Mives Márton Urammal és Kö Mives András Urammal, kik is ÖBrassóban Kovács Utszában laknak, alkuvának meg ő kegyelmek Torja Uraimekkal Mihály senior, Bodó Gergely Uram és Benkő János Urammal ő kegyelmek így alkuvának meg, hogy az fenn meg írt Alsó Torja Templumot ő kegyelmek tisztességesen meg bolytják kö lábakra, s hol minden némű fogyatkozás leszen belől az Templumban mind az Sanctuariumban, mind pedig in genere belől mindennűnt, ugy hogy a hol alaktok kell nyitnani ő kegyelmek nyissanak, az hol zámi, zárjanak. Meszet és téglát ő kegyelmek alkuszanak, vesznek azon pénzből a melly pénzt az Torja Uraimek fizetnek, tudni illik florenso három száz tizen öt magyar forintokat és husz köből jó illendő búzat, melynek

meg építését ő kegyelmek böcsülettel magokra vallalak. A meszet és téglát a falunak kell fel hozni. A téglának és mésznek fizetésit és gondviselésit magokra vallalak ő kegyelmek fenn meg irt Kő Mives Márton és András Uramék. Mihelt pediglen téglá és mész el készül mingyárást ő kegyelmek a Torja Uramékok certificállyák, ugy hogy ha Isten engedni ad annum iuli ha téglá és mész el készül a falu is tartozzék mingyárt fel hozni a meg irt contractus szerént obligálák ő kegyelmek magokat, hogy tisztességesen végbe viszik az falu is az alkalom szerent böcsülettel minden bosszú nélkül és halogatás nélkül, mind pénz és buza felöl contentallják ő kegyelmeket. Melly dologh mi előttünk így menvén végbe mind két részről kezeket bé adván, mi is adtunk ezen Testimonialis Levelünköt fide nostra mediante Anno die ut supra notatis Alsó Torján Vicarius Uram házánál. Ezt is hozzá tévén, ha valamellyik fél violállyá decretatis celumnián maradgvon ha Isten ő kegyelmeknek egészséget ád.

Az Kő Mives Uramék asztalokra, etelekre, italokra tisztességesen provideálnak ő kegyelmek.

p. Demeter Marton

p. Lenkes Pál

Kézdí Szent Léleki parochus mp. Kézdí Széki Lemhényi parochus mp."

6. Entz Géza: Két szekelyföldi vártemplom XXIX. 2 sz., Pásztortűz 1943, 78-80. old.

7. U.o.

8. Orbán Balázs: 92. old.

9. Báro Apor Péter verses művei és levelei (1676-1752) I. Szerk. Szádeczky Lajos, Budapest, 1903. 352. old.

10. U.o.: 398. old.

11. Veszely (1860): I. 358-361, 363. old.

Date privind construirea bisericii fortificate de la Turia de Jos (jud. Covasna) (Rezumat)

“Torya inferior” (Turia de Jos, jud. Covasna), o aşezare timpurie, cu prima atestare în paginile lustrei dijmelor papale din 1334. Clădirea bisericii din localitate, construită pe la sfârşitul sec. al XIV-lea, în stil romanic, a fost reconstruită în sec. al XV-lea, timp în care în jurul bisericii a fost ridicat şi un zid de apărare.

În urma documentelor inedite până acum semnalăm reconstruirea clădirii din anul 1702, când în numele comunităţii săteşti a fost încheiat un contract de reînnoire a bisericii. Numele celor doi maiştri zidari este Márton Kő Mives şi András Kő Mives din Braşov.

Forma actuală a clădirii păstrează iniţiativa arhitectului András Hecht, inspirat de stilul clasicismului.

Data Concerning the Erection of the Churchfortress at Altorja (Turia de Jos) (Abstract)

“Torya Inferior” Altorja, Háromszék (Turia de Jos, Covasna County) is an early settlement which was noted in the pages of the papal sharecropping in 1334. The church of the place, built around the end of the 14th century in Romanesque style was rebuilt in the 15th century when a defence wall was also erected around it.

According to documents unknown so far, the reconstruction of the building can be put back to 1702, when in the name of the village community a contract referring to the innovation of the church was signed. The names of the bricklayers were Márton Kő Mives and András Kő Mives in Braşov.

The present form of the building preserves the initiative of the architect András Hecht who was inspired by classicism.

1. ábra Az altorjai templom. Torony.

2. ábra Az altorjai templom
(Fényképek: Simon József)

A csíksomlyói Szent Antal-kápolna

A Kissomlyó-hegy déli lejtőjére épült Szent Antal-kápolna a csíksomlyói ferencesek tulajdona. Történetével főleg a rend krónikásai foglalkoztak. Elsőként P. Losteiner Leonard¹ írt róla a *Cronologia topographico-chorographica seu sub specie Annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transilvanicae et Siciliae Descriptio per vetusti Monasterii Csik Somlyoviensis (1777)* című könyvében. A terjedelmes latin nyelvű kézirat a csíksomlyói kolostor könyvtárában található. Jelzete A VI. 7/5254. Ennek adatait dolgozza fel Kovács Gergely is 1897-ben, a Pádúai Szent Antal-Társulat történetéről írt kötetében.² Szintén Losteiner kéziratára hivatkozik P. Boros Fortunát is Kolozsvárott kiadott *Csíksomlyó, a kegyhely* című könyvének a Szent Antal-kápolnáról írt fejezetében.³ A fesorolt irodalom alapján foglaltuk össze a kápolna felépítésének és a kápolnához kapcsolódó Szent Antal-Társulat kialakulásának történetét, 1776-ig.

A Csíki Székely Múzeum csíksomlyói ferences állományában a 4124-es leltárszám alatt található *Liber Capellae Sancti Antonii ad latus Montis Somlyó⁴* című latin nyelvű, eddig még nem közölt kéziratot könyvből pedig az 1776-1914 közötti időszakra vonatkozó fontosabb javításokat részleteztük. A könyv első bejegyzése a kápolna 1779-es évi leltára, amit P. Szentes Mózes⁵ jegyez le. Ehhez a leltárhoz ír még két adatot 1780-ban. Ugyanezt a leltárt bővítik ki egy-egy bejegyzéssel - valószínűleg a kápolna kurátorai - 1781-ben és 1820-ban. A könyv felső táblájára, belülré ragasztott magyar nyelvű leltárcédula 1802-ből való. A két leltár teljes szövegét a dolgozat végén adattárként közöljük. A leltár után az 1799-1914 közötti időszak évi elszámolásait tartalmazza a kézirat,

amit a kápolna kurátorai vezettek. Ezekből, az évi bevétel-kiadás mérlege mellett a műemlék történetével kapcsolatos számos fontos adatról szerezhetünk tudomást, mint például a kápolna javításai, adományok és adományozók neve, a Szent Antal-Társulat vezetői - akik 1835-ig a kápolna kurátorai is voltak -, valamint vizitációs bejegyzések.

Hogy a kápolna javítására vonatkozó kép minél átfogóbb legyen, felhasználtuk még a ferences kolostorban található *Historia Domus Csikiensis* című magyar nyelvű kéziratot könyvet is, melyet 1970-1978 között P. Écsy János⁶ vezetett.

A mai kápolna egy korábbiak a kibővítésével, majd átépítésével alakult ki. A kis kápolna létrejöttének története az 1661-es évig nyúlik vissza, a Csíkot sújtó leggyászosabb emlékü török-tatár hadjáratig. A rettenetes pusztítás a csíksomlyói ferences kolostort sem kerülte el. Október 21.-én, Szent Orsolya napján a templomot kifosztották, a kolostort felgyújtották, és az itt élő tizenkét szerzetes közül négyet megölték, négy fogságba esett, négy pedig csodával határos módon megmenekült⁷. A megmenekültek között volt egy laikus testvér is, akiről Losteiner csak annyit jegyzett fel, hogy Hosszúaszósból származott és a Csobot családdal volt rokonságban. Ez a testvér a Kissomlyó-hegy déli oldalán levő bokrok közé menekült. Innen nézte végig a templom kifosztását, a kolostor felgyújtását és a mészárlást. Kétségbeesésében Szent Antalhoz imádkozott oltalomért, megfogadván, ha életben marad, ezen a helyen saját kezűleg fog a Szent tiszteletére kápolnát építeni⁸. Hogy mikor váltotta be a megmenekült testvér ígését, arra feljegyzés nincsen, de amikor a csíksomlyói gimnáziumban tanuló ifjúság körében elterjedt Szent Antal tisztelete és a Szent Antal kilencedjének a megtartása, a kápolna már létezett, és valószínű, hogy szerepet játszott ennek a hagyománynak a kialakulásában. Továbbá valószínűnek tartjuk, hogy ez az egyre erősödő hagyomány határozta meg az új kápolna építésének szükségességét.

A hajdaninak méreteire és kinézetelére vonatkozó adataink nincsenek. 1897-ben Kovács Gergely a következőket írta: "Akkora volt csak, mint a mekkora a mai szentély által elfoglalt rész;

vagyis, akkora csak, hogy az oltárt, a miséző papot s a segédkező-ministránst, oltárszolgát volt képes befogadni.⁹

1720-tól a gimnáziumi diákság védőszentjének választja Szent Antalt. Amikor az ifjúság körében a kápolna története is ismertté vált, csodás keletkezésénél fogva különösen szentnek kezdték tartani e helyet, és 1741-ben először vonultak ki a kápolnához a kilenced¹⁰ megtartására. A körmenet a Mária-Társulat labariuma alatt gyülekezett, egyik ferences tanáruk vezetésével. Énekelve vonultak ki a kápolnához, ahol tanáruk szent misét is tartott. Ezt a diákság a kápolna előtt hallgatta.¹¹

1743-ban P. Ambrus Jukundián¹² jeles tanár és ferences atya a kápolnánál szentbeszédet is mondott. Ennek hírére az ifjúságon kívül a környező falvak lakossága is eljött a kápolnához imádkozni. Évről évre nőtt a kilencedre zárandokolók száma, páduai Szent Antal tisztelete pedig egyre inkább kezdett elterjedni. Látva a hívek számának növekedését, P. Bereczki Romuáldot¹³ nevezik ki a kilenced szónokául. Mindezek természetesen következménye, hogy a kicsi kápolna bővítésre szorul. Közadakozásból 1749-1750 között a régi kápolnához új szentélyt építenek.¹⁴

1757-ben Damokos István egy "15 libra" súlyú¹⁵ kicsi harangocskát adományoz a ferences atyáknak azzal a kikötéssel, hogy ez hívja a kilenced alatt szentmisére a híveket. A kápolnának ekkor még nincsen tornya, ezért a harangot a következő évben felszerelik a kegytemplom nagyobbik tornyába.¹⁶

A ferences atyák gondoskodásának eredményeképpen létrejön 1772-ben a Szent Antal-Társulat, amit P. Rafain Ágoston¹⁷ rendtartományi főnök kérésére, br. Bajtai József erdélyi püspök nagy jóvá.¹⁸

1773-ban megkezdik a kápolna átépítését a gr. Haller Karolina, Gyulai Ferenc lovassági tábornok feleségének adományából¹⁹. Az építkezést 1775-ben fejezik be. Új hajót emelnek és átépítik a szentélyt. Ez a barokk stílusú kápolna látható ma is. Javítva ugyan többször is volt, de lényeges módosítást nem szenvedett. Az átépítés alatt a kápolna kurátora, P. Tóth Sebestyén²⁰ az oltár felső részében talált egy téglát, melyen

Johan(n)es MAK 1673 feljegyzés volt olvasható. A feltételezések szerint ez lenne annak a lakos testvérnek a neve, aki 1661-ben megmenekült a török-tatár mészárlástól, az 1673 pedig az az évszám, amikor elkészült Szent Antal tiszteletére a fogadalmi kápolna.²¹

1775-ben VI. Pius pápa megválasztásának jubileumi búcsút hirdetett, melynek értelmében, aki öt napon keresztül, a helyi lelkipásztorok által kijelölt templomokat, vagy szenthelyeket sorra meglátogatja és ott imádkozik, teljes búcsút nyer. A Csíksomlyón kijelölt helyek a következők voltak: a Szent Péter és Pál-templom, a Salvator-kápolna, a Szent Antal-kápolna és a ferencesek kegytemploma. A pápai bulla azt is elrendelte, hogy ha a búcsút körmenetben végzik, akkor az első körmenetet 1776. május 16.-án tartásák, vagyis Jézus mennybemenetelének ünnepén. Mielőtt a búcsú megkezdődött volna, 1776. május 7.-én a csíksomlyói plébános, Bodor István, a felsíki kerület főesperese, Kolonitz László erdélyi püspök megbízásából felszenteli a kápolnát.²²

Ebben az évben kapja a kápolna a könyvét is. Az ebbe vezetett bevételi-kiadási napló szerint 1801 és 1911 között többször is javítják.

1801. július 10-én, Antal János asztalos a "tornyocskát" javította. Az ára 2 rénes forint 24 krajcár volt (F 4r)²³. A huszártorony tehát a hajóval egyszerre épült, 1775-ben.

1802-ben tető és egyéb javításra 131 rénes forintot és 24 krajcárt költenek (F 5r).

1804-ben az útgazítás és az oltár került 140 rénes forintba (F 5r), 1815-ben a kápolna körüli tér rendezéséért fizetnek 17 rénes forintot (F 6r).

1818-ban 40 rénes forintért javítottak (F 6v).

Nagyobb javítást 1830-1831 között végeztek.

1830-ban tornyot javítanak, új keresztet vesznek és a zsindegy részét fizetik ki, ami 18 rénes forintba került (F 9r).

1831-ben "zsindegyre, szegre, mindenféle anyagra" és elvégzett munka díjába fizettek 80 rénes forintot és 11 krajcárt (F 9v).

1832-ben a kápolna kijáratánál levő lépcső javítására a kiadás 4 rénes forint 32 krajcár (F 9v).

1837-ben a "Crustatio Muri Capellae" bejegyzés valószínű vakolást jelent. Erre fizetnek 15 rónas forintot és 20 krajcárt (F 10r)

1841-ben új lépcsőt csináltak 2 rénes forintért (F 11r).

1853-ban lépcsőjavításra költenek ismét 15 rónas forintot (F 12r).

Nagyobb javítást végeznek újból 1856-1857 között.

1856-ban 10.000 darab zsendelyt, 12.000 darab szeget vásárolnak, és újraszindelyezik a tetőt, ami a munkadíjjal együtt 156 rénes forintba és 70 krajcárba került (F 12v). Fr. Bodó Sebestyén a kápolna akkori kurátora egy jegyzőkönyvet is ír a kápolna állapotáról és a pénztár kiadásairól *De Statu Capellae S. Antonii Paduani ad Montem Somlyó deque Cassa ejusdem Anno 1856 usque finem julii* címmel. Ezt egy külön lapon a könyvben őrzik. Ez az elszámolás eltér a könyvbe bejegyzettől, mivel 20.000 darab zsendely vásárlását jegyzi fel.

1857-ben szeget vesznek, ácsot, kőművest fizetnek, ablakot javítatnak és "deszkáznak" összesen 105 rénes forintért és 34 krajcárért (F 13r)

1867-ben a fal és deszkapadló javítása 1 magyar forintba és 70 krajcárba kerül (F 14v).

1871-ben a nagyobbik kereszt fedelének a javításáért valamint a nagyobbik harang székének az elkészítéséért fizetnek 31 magyar forintot és krajcárt (F 15r).

1876-ban újraszindelyezik a kápolnát, amely célra 10.000 darab zsendelyt használnak fel. Ezen kívül keresztet és lépcsőt javítanak, ami 107 magyar forintba került (F 16v).

1882 júliusától kezdve az év közepétől a következő év közepéig készítik az elszámolást.

1882-1883 között Csikvárdotfalva, Csobotfalva és Csomortán adományozta fából lépcsőt építenek a kápolnához. Ennek ára 22 magyar forint és 26 krajcár volt (F 17v).

1894-1895 között ablakjavításra költenek 2 magyar forintot 60 krajcárt (F 23v).

1896-1897 között külső-belső javításokért és kőlépcső építéséért 230 magyar forintot fizetnek (F 24v).

1911-1912 között a tető javítására, külső-belső javításra Boros Ferencnek és Vánca

Józsefnek 447 koronát és 60 krajcárt fizettek (F 28v). A Szent Antal kápolna könyvében őrzött cédulák szerint Boros Ferenc a kápolna befedéséért 380 koronát, Vánca József vakolásért, meszelésért és "surlásért" 44 koronát kapott. (Lehetséges, hogy ekkor kapott a kápolna cserépfedelelet.)

A könyvben az utolsó bejegyzés 1914. június 26-i.

Az 1914 utáni javításokról átfogó képet nem alkothatunk. A kápolna nyugati falán, a karzat alatt található márványtábla az 1934-es javításokról és az erre adakozókról tudósít, valamint az utolsó javítás évszámát jegyzi fel, 1978-at. E között a két nagy javítás között biztosan voltak kisebb javítások is. Főleg a cseréptető okozott nagy gondot, amely a gyakori javítások ellenére is mindig beázott. Az 1970-1978 között vezetett *Historia Domus Csikiensis*-ből megtudjuk, hogy a kápolna falain a vakolat omladozni kezdett, téglapadlója pedig szétmállott a nedvességtől. Ezért határozták el a cseréptető kicserélését. Először a szentély és a huszárterony alatti sávok kapnak bádogfedelelet, majd 1977-ben az egész kápolna. A bádogmester a temesvári Redl Mihály volt.

1975-ben, amikor elbontották a szentély falához téglából rakott oltárasztalt, újra megtalálják a Joha(n)es MAK 1673 feliratú téglát, amelyre most már P. Tóth Sebestyén feljegyzése is rá volt vésvé. A téglát a kápolna északi falába vágott üregbe helyezték el, amit üveglappal zártak le. Ott látható ma is a következő szöveggel: RE(P)ERTA IN ARA VET(ERE) A(NN)O 1774 ET REPO(SIT)A PER P(ATREM) SEBAST(IANUM) TOT O(RDINIS) M(INORUM) S(ANCTI) F(RANCISCI) REF(ORMATORUM) 1775.²⁴ A téglá alján pedig a régi felirat látható.

A lebontott oltárasztal helyett a szentély közepére kőasztalt állítottak, ennek két oldalához pedig egy-egy kovácsoltvas gyertyatartót, melyeket Károlyi Sándor kolozsvári iparművész terve alapján készített el a csikszeredai Köpe János.

A téglapadlót kőpadlóra cserélték. A szentély és a hajó közé kőlépcső került. A hajó keleti végébe, baloldalra feszületet, jobboldalra pedig az 1942-ben készült Szent Antal-szobrot állították. A kórust újrapadlolták, mellvédjét is kicserélték, de a kazettákhoz nem nyúltak. A be-

járatí ajtó elé helyezett rács a csikkozmási kovácsmester Máté Jenő munkája. A kőművesmunkát Márton Dénes, az asztalosmunkát pedig Márton Lajos vállalta.

A kápolna mellett álló tölgyfakeresztet, mely zsindeleyel fedett stációs kereszt volt a kápolna északi oldalánál felállítva, a szentély keleti falára erősítették. Ez a ma látható legrégebbi, fából készült stációs kereszt. 1803-ban állította Szent Antal tiszteletére Csíkszentgyörgy, Bánkfalva és Kotormány lakossága.

Ma már Szent Antal kilencedjét a kegytemplomban tartják. Az 1779-es gazdag leltár szerinti gazdag berendezésből alig maradt valami a kápolnában. A három oltár helyett ma már csak egy oltárkép van a szentély falán. Az orgona is hiányzik.

A kápolna leírása

A Kisomlyó-hegy lábánál levő borvízforrástól, a Kálváriának nevezett hágótól jobbra vezet fel az út a Szent Antal-kápolnához. Ennek az útnak a baloldalán kőből faragott stációs kereszték láthatók. Ezek nagy részét 1868-ban állították. Van köztük egy, melyet páduai Szent Antal tiszteletére állított a csíkrákosi Ágoston Ferenc és neje Kovács Juliánna, 1890-ben.

Az út a kápolna északi oldalához érkezik. A nyugati és egyetlen bejárat előtti szűk térre 32 fokos, kőből kirakott lépcső vezet. A kápolna egy 6,5x11 m-es hajóból és egy ennél alacsonyabb 5x6 m-es szentélyből áll. A hajó északi oldalának nyugati feléhez kicsi, félkör alakú szószék van építve. A hajót fedő tető gerincén alacsony huszártorony található, melynek deszkaburkolatát 1977 óta bádoglemez takarja. A torony sisakja körte alakú, rajta apostoli kereszt. Az alacsony, félköríves bejárat ajtóját kívülről bádoglemez borítja. Fölötte négylevelű lóherére emlékeztető ablaknyílás található, melyet az 1975-ös javítások alkalmával bontottak ki. A bejárat fölötti oromfalat három ablakfülkés mélyedés díszíti. Itt található az 1775-ös évszám, amely a hajó építésének és a szentély átépítésének idejét jelzi. A hajó északi részén, a bejárat fölött, konzolosan kiképzett, deszkával borított karzat van. Mellvédje öt darab 67x87 cm-es festett kazettából áll. Díszítésük eltérő, de mind

az öt virágmotívumot ábrázol. A 19. század első felében készülhettek. A karzatra létraszzerű lépcső vezet. Innen hasonlóan jutunk a tetőtérbe, innen pedig a huszártoronyba, ahol két harangot találunk. Egyik egészen kicsi méretű, mely a Damokos István adományozta harang lehet. Ezen felirat nincsen. A másik ennél nagyobb, rajta a következő felirat olvasható:

+ G. D. STEPH. APOR IN HON. B. V. MARIAE CUR.

1682. FRACTAM REFICI CURAVIT FIERI

IOHANNES LÁSZLO ANNO 1781 SP. D.²⁵

A harangon repedés nyoma látható.

A karzat alatt, az északi falon ajtó található, melyhez háromfokos kőlépcső vezet. Az alacsony ajtó a szószékbe nyílik. Ennek négyszögletes fedelét, mely közvetlenül az eresz alatt található, szintén bádoglemez borítja.

Padlója 30x30 cm-es andezitlapokból van kirakva. Mennyezete fiókos dongaboltozat. A fiókok között pillérszerű erősítések díszítik a falakat. Ezek tetején oszlopszerűen kiképzett, lekopott, lemeszelt díszítés nyoma látható. Az 1779-es leltárban szereplő hét ablakkal szemben, ma a kápolnának hat ablaka van. A befalazott ablak helye a hajó déli falának nyugati részén látható. A kápolna belseje egységesen fehérre van meszelve. Berendezéséhez négy pad, egy 19. századi oltárkép²⁶, egy régi feszület és az 1942-ben faragott Szent Antal-szobor tartozik.

Adattár

F 3r:

Inventarium Capellae Sancti Anton' ad Latus Montis Somlyo Anno 1779.

Pro Ara Majori (!) Curavi Imaginem S. Anton'. Florenis Hungaricalibus 25.

Tabernaculum Decoloratum Emi Ex Csik Szereda. Ad Altare majus Capellae

Antependium Ex Materia Lanae Var' Coloris 1

Crucifixus Ex aere Flavo 1

Imagines Pictae ad Mediam Filleram In Vitro 2

Imagines Pictae B. V. Mariae 2

Imagines Parvae sub Vitro 4

Portatile Consecratum	1	Velum ex Materia Carton	1
Canon Cum Evangelio. Et Lavabo	1	Velum Rubri Coloris Ex Ma(teri)a Sericea	2
Candelabra Ex Ferro	6	Velum Viridis Coloris, Ex Ma(teri)a Sericea	2
Tintinabulum	1		
Calix Cum Patena Consecratus. Emptus Florenis Hungaricalibus. Fl. Hun. 128,40 -		F 3v:	
Tapes ad Pedes Altaris Majoris	1	Velum Flavi Coloris Ex Ma(teri)a Sericea	1
Intrando ad Capellam a Sinistris Altare B. V. Mariae		Velum Cerulei Coloris Ex Ma(teri)a Sericea	1
Imago Superius Crucifixi Picta	1	Bursae	4
In Secundo Gradu. Imago Christi Picta: Ecce Homo	1	Palae	5
In Medio Altaris Imago S. Anton' Picta, Obducta, Imagine B. V. Mariae	1	Missale Franciscanum Campidonense in Folio, Novum	1
Imagines sub Vitro, Parvae	3	Lampas pendens ante Altare Majus, Ex Aere Flavo	1
Crucifixus ex Plumbo	1	Pro Conservatione olei Lampades ex Crystallo pertinentes ad Lampadem	-
Canon, Cum Evangelio et Lavabo	1	Praedictam ex aere Flavio factam	2
Candelabra Ex Ligno	2	Lampas pendens ex Chrystal(l)o, Costans Flor. Hung. 3 bus	1
Antipedium Pictum	1	Ampularum paria Ex Chrystallo	2 1/2
Tintinabulum	1	Cista S. Anton' Pro Conservatione Paramentorum Cum Vecte	1
Ex Vitro Ceruleo/: Vulgo Gyöngy. Hat Száll. In Imagine B. V. Mariae		Cassa S. Anton' In Guardianatu, Cum Vecte	1
Intrando ad Capellam, A Dexteris, Altare Christi Morientis		Album S. Anton' Cum Theca	1
In altari Imago Christi Patientis et Morientis. Ex...	1	Campanula In Turri Capellae S. Anton', quae fissa fuit Anno 1770 demum reparata et aucta Lib. 20	1
Imagines B. V. Mariae Et Sanctae Barbarae decoloratae	2	Alia Empta Flor. Hung. 23 bus Den. 33 bus	1
Imago Crucifixi Ex Charta Supra altare (!)	1	In Choro Capellae S. Anton' Organum positivum quator mutationum, Factum Anno 1629 pro Ecclesia Szász Nádasiensi, Demum quodam Organifabre Coronensi, Purgatum, Novis Fistulis plumbeis, et Claveaturis reparatum Curavi Emi Anno 1779. Die 24. Januar' Udvarhelyni 35. idest Triginta quinque Florenis Hungaricalibus, Cujus principalis, et Maximus Benefactor fuit Egregius Dominus Thomas Stupanczki, Braxator Arcis Szeredaiensis, Cum Sua Consorte, Theresia Hungar, qui Contulerunt Vingtiquatuor Florenis Hungaricales, Ita ut si aliquando, acciperetur Capella S. Anton' De Manibus, et protectione Conventus, Organum Cedat Conventui Csik Somlyoviensi	
Crucifixus Ex aere Flavio	1	Tres Cruces Curavi fieri ex Laminibus albis Supra Capellam Flor. Hung.	12
Imago parva sub vitro	1	Septem fenestras pro Capella, Cum appertinent's Flor. Hung.	37
Candelabra Ex Ligno	2	Curavi deponi terram, Circa Capellam, et rectificari Locum Flor. Hung.	32
Canon, Cum Evangelio et Lavabo	1	Crucifixus Ex Ligno Decoloratus, applicatus et Ap(p)licandus penes Chatetra(m)	1
Antependium pictum	1	Crucifixus ex Ligno, non dum decoloratus, applicandus pro altari Minori Constat. Florenis Hungaricalibus	6
Tintinabulum	1	Fossorium Ferreum, Vulgo Vas ásó	1
***		Malleus, Vulgo Vas Csákány	1
Humeralia	4	Ligones	2
Albae	2	Accessit Statua Beatae Virginis Mariae, In Cujus Sinistra Manu Sedens (Chris)ti Iesuli Statua, Ex Conventu Gy(ergy)ó Szárhe-	
Cinguli	3		
Mamutergia Seu Mantilia pro Altari (!)	8		
Superpellicia	1		
Sub Corporalia	8		
Corporalia	5		
Purificatoria	5		
Casula sericea Var' Coloris Cum Stola et Manipulo	1		
Casula Ex Materia Carton, Cum Stola et Manipulo	1		
Casulae Ex Ma(teri)a Lanae Var' Coloris Cum Stola et Manipulis. Curatae Flor. Hung.	182		
Velum ad Calicem Ex Ma(teri)a Sericea	1		

gyiensi, olim in ara Majori Existens Ibidem. Tandem Facta ibidem alia Statua B. V. M. Hanc obtinui pro Capella S. Anton' ad Latus Montis Somlyo quae Modo applicata est Supra Tabernaculum ibidem in Capella S. Anton'. Anno 1779

Anno 1780 Accesserunt Duae Ciradae, opere Statuario factae, Circa Imaginem S. Anton' in Ara Majori, pro quibus dedi Unum Superpelliceum, parochiae Csik Sz. Simoniensi

Anno 1780 Die 2 da Aprilis Accessit Imago Picta Beatae Virginis Mariae Lachrymantis, quam dedit A. R. D(omi)nus Ioannes Sebestyén Parochus Csik Szeredaiensis

Anno 1780 Die 9 na Iun' Ex Monte, Penes Capellam iterato Curavi deponi Ex terra pro que labore Curator Capellae Antonius Ferenczi Solvit ex Cassa Capellae decem Flo. Hung.

Accessit Anno 1781. Una Alba Nova

Accesserunt A(nn)o 1799 duo cinguli a (cruci)feris 30 2

Una Tapes pro Cathedra a Rf. 4

1820 Arae Coperculum oblonge per Ioanne(!) Urszulianam

1802 21 Juny

A Sz Antal kápolna köntösei

Purificatorium 8

Keszkenyök fejérek 8

Seljem veres 2

Korporale 6

Bursa pálákkal 5

Mappa 4

Kendők 5

Alba 3

Humerale 5

Kasula 3

Oltár takaro a nagy oltárra 1

Cingulus 4

Missale 1

Kehely Patenaval 1

Portatile 1

A kehelyre keszkenő seljem fejr 1

Csengettyű 3

Subcorporale jött 1

Festékes a predikalo székre 1

Superpellicium 1

Jegyzetek

1. P. Losteiner (János) Leónárd, szül. Kolozsvárt 1744-ben, megh. Csik-somlyon 1826-ban. P. György József könyve nyomán (A ferencrendiek élete és működése Erdélyben. Kolozsvár, 1930 (tovább György József), 538.

2. Kovács Gergely: Pádúai Szent Antal Társulatának története és ájtatossági kalauza Csiksomlyón. Csikszereda, 1897. (tovább Kovács Gergely)

3. P. Boros Fortunát: Csiksomlyó, a kegyhely. Kolozsvár, 1943. 142-145 (P. Boros (Domokos) Fortunát szül. Zetelakán 1895-ben, megh. Capu Mădia-n 1952-ben.)

4. A másodretű kéziratot 18. század végi papirtáblás félbörkötés borítja.

5. P. Szentés (Péter) Mózes, szül. Székelyudvarhelyen 1773-ban, megh. Gyergyószárhegyen 1806-ban.

6. P. Écsy (László) János, szül. Rákosdon 1919-ben, megh. 1982-ben, autóbalesetben.

7. P. Kajoni János. A csiksomlyói templom régi orgonájának felirata. 1664. Csiki Székely Múzeum, csiksomlyói ferences állomány. L.sz. 6249; P. Kajoni János: Fekete könyv. 1684. Csiksomlyói ferences kolostor könyvtára. L.sz. A V. 10/5257 (F 67r)

8. P. Losteiner Leónárd: Cronologia topographico-chorographica. 1777 (tovább Losteiner) 368. fejezet 466-467.

9. Kovács Gergely, 15.

10. 1617-ben élt Bolognában egy asszony, aki meddőségben szenvedett. Imajába Szent Antalhoz folyamodott segítségért, mire a Szent elrendelte, hogy gyógyulása érdekében kilenc egymás után következő kedden, látogassa meg képet a ferencesek templomában és ott "ájtatosságot" végezzen. A csoda be is következett, a nő gyermeket szült. Ennek hamar híre is ment és ettől kezdve mindinkább elterjedt a június 13. -a, azaz Szent Antal ünnepe előtti kilenc kedden tartandó különös áhitatosságok szokása, a "kilencedek" megtartása. Losteiner 531. fejezet. 679-680.

11. Losteiner 531. fejezet. 679-680

12. P. Ambrus (György) Jukundián, szül. Baróton 1712-ben, megh. 1774-ben. A jogi tudományok doktora. György József, 469.

13. P. Bereczki (József) Romuáld, szül. Zetelakán 1722-ben, megh. Makfalván 1786-ban. Jeles költő és szónok. György József, 477.

14. Losteiner, 706. fejezet. 889-890. és Kovács Gergely, 19.

15. 1 libra=1 font=0,56 kg. eszerint 8,4 kg-os volt a harang.

16. Losteiner, 581. fejezet. 730.

17. P. Rafain (Antal) Agoston, szül. Tusnádon 1712-ben, megh. Kolozsvárt 1780-ban. György József, 560.

18. Losteiner, 701. fejezet. 884-885.

19. A grófnő lányának halála után, fiát is egyre súlyosbodó betegség gyötörte, ő maga pedig erős fülfájdalmakban szenvedett. Egy ferences orvos azt sugallta neki, hogy gyógyulásának érdekében járuljon hozzá annak a kápolnának az újjáépítéséhez, ahol páduai Szent Antal tiszteletére kilencnapai ájtatosságot szoktak tartani. A grófnő miután megtudta, hogy a Kissomlyó-heggyen levő kápolnáról van szó, 600 magyar forintot küldött célra. Fia azonnal gyógyulni kezdett. Losteiner, 706. fejezet. 889-890. és Kovács Gergely, 17-18.

20. P. Toth (Mátyás) Sebestyén, szül. Csikszentkirályon 1726-ban, megh. Mikházán 1779-ben. György József, 580.

21. Kovács Gergely, 15.

22. Kovács Gergely, 19-20.

23. Zárójelben jelöltük a kápolna kéziratok könyvének lapszámát.

24. A latin szöveg jelentése a következő: Megtalálta a régi oltárban 1774-ben, és visszahelyezte Tot Sebestyén szentferencendi atya 1775-ben. A szöveg feloldása és fordítása Muckenhaupt Erzsébet munkája.

25. A latin szöveg szerint a harangot 1682-ben Apor István adományozta. Javította László János 1781-ben.

Capela Sf. Anton de la Șumuleu-Ciuc (jud. Harghita)

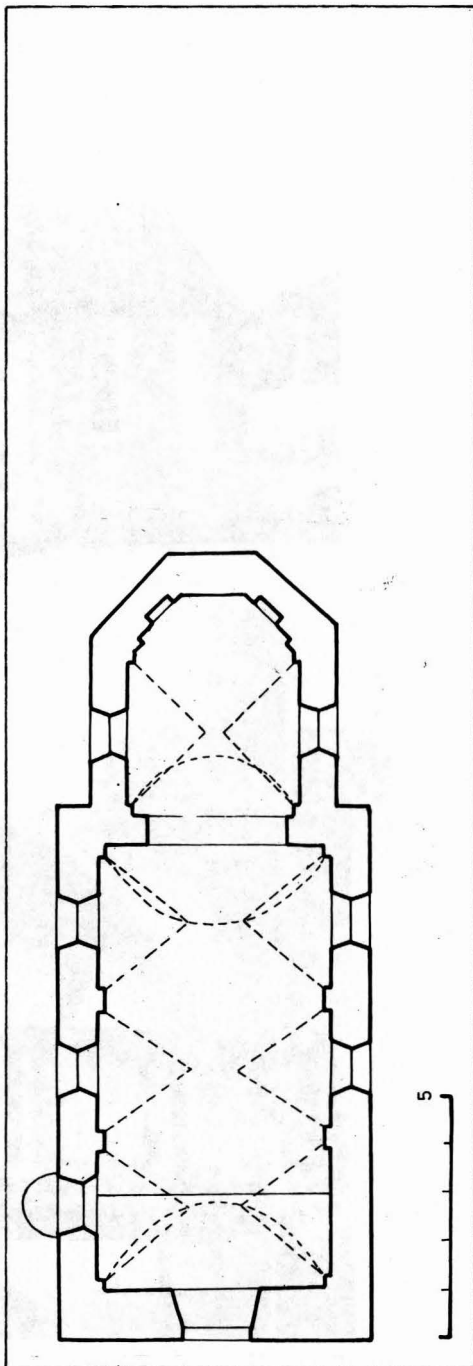
(Rezumat)

Studiul prezintă istoricul capelei, menționând legenda legată de construirea ei, cât și înființarea congregației Sfântului Anton. Sunt date în detaliu principalele lucrări de restaurare efectuate între anii 1776-1914 și 1970-1978. Este prezentată capela și inventarul său public între anii 1779 și 1802.

The St. Antonius Chapel in Csíksomlyó (Șumuleu-Ciuc, Harghita County)

(Abstract)

The paper presents the history of the chapel, mentioning the legend linked to its building, as well as the founding of the St. Antonius congregation. The main restoration and repairing works, that took place between 1776-1914 and 1970-1978, are given in detail. At the same time the study shows the description of the chapel and that of the public inventory between the years 1779-1802.

1. ábra Alaprajzi vázlat

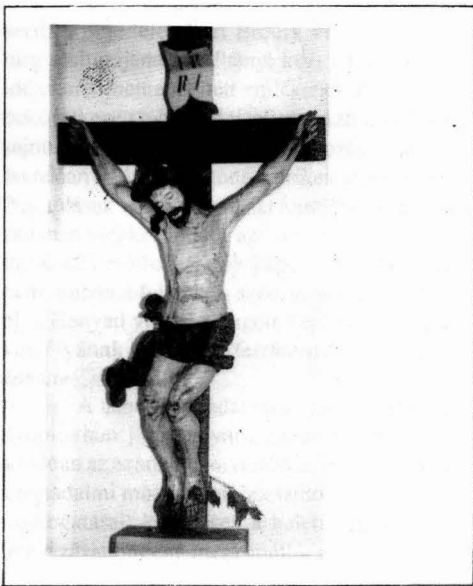
2. ábra A Szent Antal-kápolna északi oldala.

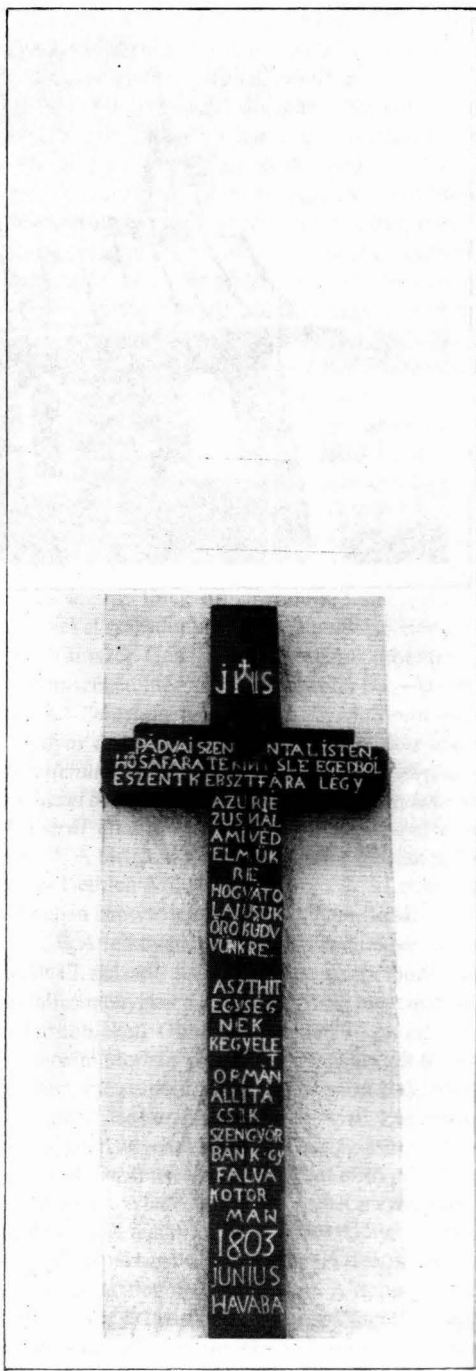
3. ábra A karzat mellvédjének kazettái.

4. ábra A szentély falán levő, 19. századi oltárkép

5. ábra A szentély bejáratánál baloldalt elhelyezett régi feszület

6. ábra A szentély külső falára erősített tölgyfakereszt

7. ábra A kápolna déli oldala.
(Fényképek: Nagy Gyöngyvér)

17. századi boltozat- és falfestmények székelyföldi kúriákban

Két évtizede már annak, hogy Benkőné Nagy Margit *Várak kastélyok, udvarházak, ahogy a régiék látták* című kötetében félszáz 1624-1757 közötti időszakból ránkmaradt erdélyi inventáriumot közreadhatott a bukaresi Kriterion Könyvkiadó jóvoltából. Bevezető tanulmányában felsóhajt a szerző: *“Falképekről, ‘írott falakról’ is olvashatunk e kötetben közétett leltárakban, sajnos az egykori díszes falakból ma már semmi sincs. Gyulafehérváron, Ebesfalván, Aranyosmedgyesen, Szentbenedeken már elenyésztek a híres freskók, reméljük, hogy a torjaitak a meszelés alatt még megvannak”*.

Az inventáriumok olvastán valóban elkeserítő a fejedelemskori Erdély világi építészete tárgyultájának - néhány, közgyűjteményekbe idejekorán bemenekített emlékének kivételével - bekövetkezett mondhatni teljes pusztulása. Ez alól sajnos az ingatlanokhoz a létrehozási eljárásból fakadóan fizikailag kötődő emlékek sem kivételek. Pusztulásuk voltaképpen már létrejöttüknek évszázadában megkezdődött, az 1658-61 közötti tatártörök büntető-hadjáratok kapcsán is. Akkoriban nem csupán a fejedelmi székváros szenvedett, de pl. a Hunyad vidéki eldugott Zeykfalva Barcsay-kastélyának *“sokféle festményével világszép épülete”* is leégett¹.

A háborús vandál pusztítások, valamint a nyomokban járó sanyarú gazdasági állapotból adódóan az azonnali helyreállítás lehetetlen volta, a társadalmi mozgalmak bosszútól fűtött eszelen fosztogatásai; különösen a keleti végeken ható, félévszázadonként megismétlődő katasztrófális

földrengések nyomán beomló boltozatoktól kidőlt falak, sőt az izlésváltozás során felkarolt “nájmódi”, egyaránt hozzájárultak mindehhez.

A múlt század derekán a Székelyföldet bejáró Orbán Balázs - bár e szűk témakörben a teljességre való törekvést dőreség volna számonkérni tőle - már több, nem egyszer az emlékek sorsára történő utalást is tartalmazó szövegrészletet hagyott ránk, máig páratlan főművében. A szentdemeteri reneszánsz-pártázatos Gyulaffi kastély képét bemutatva közli: *“északi oldalát hosszú, belül folyósó, kívül kis ablakos épület tölti be, mely egy rideg kolostor küllemét viseli, falait fresco-festmények boríták, melyeket a magukat ide befészelt Bezirk hivatalnokok édes semmit tevésök perczében csupa unalom üzéséből levakargattak”*². Gyergyószékről szólva, a szárhegyi Lázár-kastélyról említi: *“pártázattal ékes fal emelkedik... úgy a fal mint a bástyák monochromilag előállított (egy színbe festett) alfresco képekkel voltak díszítve”*³. E főleg ornamentális, külső falfestményeket századunkban a képzművész-etnográfus Vámszer Géza rajzmásolatban átmentette. Háromszéken még láthatta a zabolai Basa-kúriát, melyet *“mostani tulajdonosa az 1848-ban még lakályos és szép fresco festményekkel ékes lakot fedetlenül hagyván az ma már düledez, történeti beccsel bíró portáléjért egy pisztolyért eladván az helyéről elmozdítatva, ma a Mikes udvarban van”*⁴. A történeti becs az önéletíró-építész politikus Bethlen Miklósról vonatkozik, ki ebben a kúriában ismerte meg feleségét, Kun Ilonát.

Az elkövetkezőkben a századunkban megtalált 17. századi, elsősorban háromszéki boltozat- és falfestményeket mutatjuk be. Csak megemlíthetjük a későbbieket. Oltszemen az 1827-ben erdélyi empire modorban emelt Mikó-kastély több termében megvisselt állapotban maradtak meg falképek. Más kor, más lélek alkotásai⁵. Zágóban a nagyjából ugyanakkor épült Czirják-kúria oldal-szobáját díszítette, kezében bárdot tartó páncélos vitéz ábrázoló falfestmény. Az épület árvaházként, utóbb orvosi rendelőként való használatát túlélte, de a falusi pékség beköltöztetésével járó átalakítások során végleg megsemmisült⁶. Aldobolyban a lebontás végső fázisában került napvilágra, eredeti vakolaton, apróvirágos-füzéres rokokó falfest-

mény, az ún. jegyzői lak egyik szobájának falán. Megsemmisült.

1930-ban Vámszer Géza, lényegében az utolsó pillanatban találta meg, bontotta ki és másolta át a csikrákosi Cserei-kúria külső falán mutatkozó falfestményeket, mivel néhány évre rá az épületet átalakító tulajdonos megsemmisítette azokat. Vámszer elemző tanulmánya utóbb (1960) szakfolyóiratban, majd kötetben is megjelent⁷.

A már Orbán Balázs által is leírt Cserei-kúria első rátekintésre nem különbözik egy helyi, faoszlopos hosszanti tornáccal bővített népi lakóháztól. Csupán közelebről derül ki, hogy oszlopai antropomorf díszítésűek; az épület anyaga kő, és fogrovátkás-címperajzsos ajtó- és ablak-szemöldökkövek tűnnek elő a falakon. Belső három helyiségét "cifrázott" (azaz profilozott-rozsettadíszes) gerendás mennyezet borítja, egyikén a latin nyelvű felirat 1672-ben jelöli meg a Cserei János építkezésének idejét. A negyedik helyiség, csaknem kötelezően, boltzott. Fűtésrendszere a ma csak elvéve megmaradt egykéményes, fűstház. E jellegzetes 17. századi kúria egyben a historikus Cserei Mihály szülőháza is.

A tornácoss hosszanti falon Vámszer Gézának hat részletben sikerült a rossz megtartású falfelületeken a külső falfestményeket feltárni és ábrázolni, mintegy 9 m² felületről. A sötét három árnyalatával és vörösesbarnával készült falfestmények részben nyílászervező ornamensek, részben vadászjeleneteket ábrázoló figurális kompozíciók. Az utóbbiakban üres tereket kitöltő növényi díszítmények megléte és egyéb részletek (a medvesebézs ábrázolása) alapján, Vámszer a 16-17. századi perzsa-vadászszönyegek hatását tartotta valószínűnek. A festmények elkészültének időszakát, elsősorban az ornamentika alapján, 1674-1712 közé helyezte.

1957-ben a sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár igazgatója, Dr. Árvay József írásos emlékek mentése közben figyelt fel Sepsizalánban, a ma már lakatlan Séra-kúria boltzott helyiségében, a lemálló vakolat alól felszálló virágmintás díszítésre, és nyomban értesített.

A hat helyiségre oszló kétmenetes udvarházban, melynek sem nyílásainál, sem középen előre ugró, utólag beüvegezett boltíves tornácán

semmilyen faragott, vagy vakolt tagozó elem nem volt látható, a délnyugati kitettséggel 63 m-es nagytermet a csikrákosi kúriáéhoz hasonló mennyezet borította. A feliratos gerendán a Séra István által 1768-ban elvégzett javítatás szövege volt olvasható. A vele szomszédos 7x3,5 m alapkiterjedésű hátsó szobát 3-3 félköríves fiókdongával tagolt dongaboltozat borította. Ennek középtengelye mentén erőteljes repedés mutatkozott, s a hiányos tető okozta évtizedes beázás fellazította ugyan a boltozatfestményt takaró, szerencsére a felület jelentősebb részének bevagdosása nélkül utólag felhordott vakolatréteget, azonban ugyanakkor jórésztben tönkretette az eredeti színeket, a kontúr-hangsúlyozó barna kivételével. Utólag kiderült, hogy a fiókdongák felületét is azonos elemekből komponált festés díszítette. Sőt, az oldal-szoba ablaktalan bolthomlokán, valamint az egyik fiók-donga alatti falon nyitott kazetták egyaránt igazolták a teremelső teljes felületének egységes felfogásban, kizárólagosan ornamentális rendszerben megvalósított díszítését. A falfelületeken a színek is épebben megmaradtak⁸.

A boltozat hossz tengelyének mentén hét körszakaszt képezve, végtelen inda halad, változó ritmusban festett nagyméretű levélgalléros akantuszvirágokkal (helyi néven csücsörkés tulipán). A körszakasz közepébe visszahajló indavégen 5-6 levelű, gazdag bogydíszsel keretezett rózsákkal. A haránt hajló leveles indák háromszirmú tulipánsorban végződnek és térkitöltő kacsok tömörítik a középdíszítményt. Ennek széleit csipkészerű levelekkel összekapcsolt rozettasor peremezi, majd hármas kapcsolású tulipános sorozat tölti ki a dongaboltozat teljes fennmaradó felületét. Ugyanezek tűnnek fel, oldottabb elhelyezésben, a fiók-dongákon.

Eredetileg a teljes teremfelületen élénkpiros rózsák és tulipánok, kékeszöld levelek, akantuszvirág-gallérok pompáztak, míg az indákat, a térkitöltő kacsokat és a szegély apró rozettáit a körvonalakkal egyetemben, barnával festették. E színhatásra gondolva is igazat kell adnunk Herepei Jánosnak, miszerint: "a fejedelemségi Erdély a színekben és mintákban pompázó alkotásokat kedvelte"⁹.

Lévélbeli megkeresésemre, Dr. Balogh Jolán már 1961-ben¹⁰ megnyugtatót feltételezésemet illetően: "a freskók kétségtelenül 17. századiak, közel állnak a gelencei (1628) mennyezethez".

A zaláni boltozatfestmény azonban a régi pókai kazettás mennyezettel (1666) is mutat rokonságot.¹² A peremező lével kapcsolatos rozettasor, már a 16. századi, nyárádszentlászlói sekrestyeajtón is feltűnik, de ismert 17. századi úri hímezések szegélydíszítményeként is¹³. Kompozicionálisan azonban még inkább emlékeztet a szentbenedeki Kornis-kastély 1944-ben elpusztult festett famenynezetére, ahol azonban a keskeny gerendaközök hullámosra változtatták a végtelen inda vonalvezetését¹⁴.

Sajnos, a falu patakára néző terasz peremére épült boltozatos terem az 1977. március 4.-i földrengés alkalmával bekövetkező lejtőmozgások áldozatává vált, és elpusztult ez az egyedülállóan értékes reneszánsz kincsünk is.

Egy évtizeddel korábban, 1968 őszén, a zabolai Mikes kastély két emeleti boltozatos termében, javítási munkálatok közben, ezúttal jól tapadó meszelés alól tűntek elő festett részletek a gyámkövek felett. Mivel akkoriban a feltárássra pénzügyi fedezet nem volt, ráadásul a kastélyban kiskortiak üdülője, illetve iskolája lévén, a feltárást követően a rongálás lehetőségével is számolnunk kellett, így a feltárást leállítottuk. A csupán kisméretű finomvonalú ornamentika-részlet és egy indán függeszkedő emberalak láttán, meggondolatlan asszociációnak tűnhet a rokonítás a sárospataki híres Sub Rosa terem boltozatán láthatókkal, az azonban bizonyos, hogy élesen elütnek mind a csíkrákosi, mind a zaláni, illetve a következők során ismertetendő altorjai falfestményektől.

A Kemény Zsigmond *Özvegy és leányában* Mikesvárként megjelenő kastély többszöri átépítésével kiforgatott eredeti formájából. Ám különösen az 1989 utáni elhanyagoltság következtében helyenként lemálló vakolat alól, az épületnyílások reneszánsz kökereteinek profilozott felülete tűnik elő. Az elkerülhetetlen majdani felújítást megelőző, kötelező falkutatás nyilván újdonásokkal szolgál majd.

Éz következett be 1994 augusztus 4.-én, amikor báró Apor Csaba agrármérnök felkérésére

kiszállt Altorjára az Olasz Gabriella és Benczédi Sándor műemléki mérnökök, Balázs István képzőművész-építész és sorok írója alkotta csoport. Második alkalommal már kiegészült Jánó Mihály és Jékely Zsombor művészettörténészekkel, valamint Medve Sándor marosvásárhelyi falképző-teráttórral.

Az eddigi adatok birtokában 17. századnak tartott altorjai Apor-kastélyt 1693-ban Apor István újabb értékes építészeti elemekkel gazdagította, majd a 19. század elején előreugró kötornácát bővítették jelentősen a klasszicizmus modorában. Az eredetileg 9 helyiségre oszló, egyszintes, kétmenetes épületet helyileg kastélyként, a magyarországi szakirodalomban kúriaként emlegetik¹⁵. Északkeleti oldalának két terme boltozott, hasonlóképpen délnyugati részén is két helyiség. Utóbbiak közül a sarokterem boltozatát gazdag stukkó borítja, ligatúrákba foglalva az átépítők nevét (Apor István, Farkas Zsuzsanna). Címerdíszes-fogrovatkás kőajtókereteken a névjegyek mellett az 1693-as évszám az átépítés időpontját is megadja. A korábbi építéstörténetre vonatkozó viszonylag kevés adat Orbán Balázs, illetve Apor Péter munkáiban lehető fel.

A művészettörténeti szakirodalom Bíró József, Entz Géza, Garas Klára, B. Nagy Margit révén tudatosan számon tartotta a remélhetőleg lappangó falfestmények létét¹⁶, az ismert építéstörténeti adatok birtokában Apor Istvánnak tulajdonítva azok létrejöttét.

A négy évtizeden át jogtalanul idegenek által használt, tökéletesen kiürített és állagában is a végsőkig leromlott kastély tulajdonosa a lehető legtöbb még rejtve létező művészeti érték felkutatására irányuló kérésével egyidőben a szakszerű, fokozatos helyreállításban való aktív részvételéről is biztosított.

A legendák ködébe vesző eredetű Apor-családból származó, iskolákat támogató Apor István, a prózában és versben jelentős életművet alkotó Apor Péter, az irodalomszervező és első fotóamatőr-agrárszakíró Apor Károly, a vértanúpüspök Apor Vilmos jelenkori rokonának ez a gesztusa is példmató.

A délnyugati stukkós-boltozatos teremben már az első kisméretű kazetta megnyitása váratlan

eredményre vezetett. Nem csupán a festett falfelület bukkant elő, hanem kiderült, hogy a festés határozottan folytatódik a stukkódíszes gyámkó alatt. Ez a tény már egymagában valószínűsíti, hogy a falfestmények az 1693. évi átalakítás előtt készültek, tehát aligha tulajdoníthatók Apor Istvánnak. A terem délnyugati homlokfalán kékeszöld és piros színekben pompázó nagyméretű rózsza tűnt elő, a nyugati szélén pedig figurális részlet, melyen a magyaros szabású csizma vonalai világosan kivehetőek. Ugyanazon a falon, az ablakmélyedésben a mellékelt rajzon bemutatott szegélydísz-részlet került napvilágra. A csirkákosíra emlékeztető határozottsággal megrajzolt, ám részletdúsabb és színesebb a díszítmény. A szemes-pikkelyes részletek feltűnően emlékeztetnek egyes 17. századnak tartott csernátoni kelengyés ládák részlet-elemeire¹⁷, ötvösmunkák vésett motívumaira¹⁸.

E teremben három falon nyitott kazetták igazolták a falfestmények létét, a stukkós boltozat felületén azonban sehol nem bukkant elő festésnyom sem. Medve Sándor az 1920 óta ketté választott, de eredetileg egységes teret alkotó, egykori nagyterem három falán végzett próba eredményeként 3-5 cm vastag vakolat alatt talált rá a falfestményt hordozó vakolatrétegre. Tehát az eredetileg 85 m² alapterületű nagytermet, vagyis voltaképpen a leglakályosabb, délnyugati kitétségű traktust is díszítették. Kedvező esetben akár 60-80 m² összfelületű "festménnyel" is számolhatunk a közeli feltárás-restaurálás nyomán.

Az már építészetiileg is képtelenség, hogy a falfestmények 1693-ban készültek volna. Az akkor készült stukkóról viszont annyit meg kell jegyeznünk, hogy jelenleg számtalan méstréteg alól teljesen elformátlanodva szemlélhető csupán. Letakarítva majd eredeti szépségében jelenik meg. Ezek azonban elkészülésük idejétől kezdve nem érvényesülhettek volna az erőteljes színekben pompázó és határozott vonalvezetésű falfestmények mellett. Az éppen 1687 utáni Erdélyben terjedő "nájmódi" feltehetőleg idejekorán eltüntette a konkurens "festményeket".

Korai volna feleletet adni az altorjai falfestmények megrendelőjének személyére vonatkozóan. Csábító volna az író Apor Péter Lázár nevű nagybátyjára, vagy hasonlónevű

nagyapjára gondolni, hiszen a kor táncait feljegyző Kájoni János kódexében is szerepel Apor Lázár táncja (A fergeteges erejű dallamra alapozta százdunk közepén Farkas Ferenc a *Rákóczi hadnagya* című film kísérőzenéjét).

Elgondolkoztató az Apor Péter *Metamorphosisát* a Téka sorozatban megjelentető irodalomtörténész, Kócziány László bevezetőjében felhorgadó kettős kérdés: "Mi indíthatta Apor Pétert erre a nosztalgikus emlékezésre? Valóban a gyermekkor mindent megszépítő távlata?"¹⁹

A pompásnak mutatkozó falfestmények 17. századi meglétének tudata igenlő válaszra ingerel. A gyermek szemével nézve paradicsomi szépségű termekben telhettek az 1676-ban született Péterke gyermekevei. Innen kicseppelve került tízévesen a kolozsvári jezsuiták iskolájába. Éppen 1693-ban hazalátogatott búcsúzni, hiszen várta a nagyszombati egyetem. Az utóbbi hazatérő, immár Apor Péter hiába kereste az egykori otthont az éppen István nagybátyjától rövidesen megörökölt kastélyban: a szürke árnyalataiban játszó túlfinomult formákra tekinthetett csupán. Feltételezhető hogy ez egyik indítéka lehetett a különben Habsburg-hű, de házasságában, társadalmi előhaladásában, sőt végtelékig tisztelt egyházának helyi papjaiban is csalódott, idősödő embernek, hogy *"életének 60-dik esztendejében, alsótorjai udvarházánál"*, megírja prózában és versben *"házája felfordult állapotján szánakodó"* opuszát.

Rövidítések

- Banner 1972. Banner Zoltán: Csillagfaragók, Kriterion, Bukarest (1972)
- Bíró 1943. Bíró József: Erdélyi kastélyok. Bp. (1943)
- Entz 1943. Entz Géza: Altorja műemlékei. Páztortúz (1943) 154-159.
- Garas 1953. Garas Klára: Magyarországi festészet a XVII. században. Akadémiai K. Bp. (1953).
- Hereepe 1957. Hereepe János: A bokályos ház. Kelemen-emlékkönyv. Tudományos K. Bukarest (1957) 326-333.
- Kelemen 1938. Kelemen Lajos: Református templomi mennyezet és kárfestmények. Klny. Az Erdélyi Magyar Református Naptár 1939. évből. Kvár. (1938)
- Kocsi-Csomor. Kocsi Márta-Csomor Lajos: Festett bútorok a Szekélyföldön. Nepművelési Propaganda Iroda. Bp. é. n.
- Kónya 1969. Kónya Ádám: A zaláni reneszánsz boltozat és falfestmény. Aluta 1 Sepsiszentgyörgy (1969) 309-313.

Koczány 1978. Koczány László: Apor Péter és műve. Előszó Apor Péter metamorphosis Transylvaniae c. művéhez. Téka-sorozat, Kriterion, Bukarest (1978)

B. Nagy 1970. Benkőné Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion, Bukarest (1970).

B. Nagy 1973. Benkőné Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. Kriterion, Bukarest (1973).

Orbán 1968. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása I. Pest (1868)

Orbán 1869. II. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása II. Pest (1869)

Orbán 1869. III. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása III. Pest (1869)

Pálinkás. Pálinkás László: A renaissance Magyarországon. Bp. é.n.

K. Sebestyén 1957. Keöpeczi Sebestyén József: A gelencei mennyezet és karkafestmények. Kelemen-émlékkönyv. Tudományos K. Bukarest (1957) 542-554.

Vámszer 1960. Vámszer Géza: A csikrákosi Cserrei-kúria falképmaradványai. Művészettörténeti Értesítő. (1960) 1. sz.

Jegyzetek

1. Garas 1953. 130.
2. Orbán 1868. 157.
3. Orbán 1869. II. 113.
4. Orbán 1869. III. 140. A Mikesek a környékről még menthető építészeti emlékeket begyűjtöttek, majd ezek sorra a Székely Nemzeti Múzeumba kerültek. Az említett portálé ma a főépületben a toronyját díszíti. A Basa-kúria említett freskói kétségtelenül 17. századiak lehetnek. A tehető Basa család 1671-ben már kihalt, s a belsőség "érdemtelenség" kezére maradt.
5. Említve és felvételek közölve: Banner 1972.
6. Egyetlen 1958-ban készült felvétel, szerző birtokában.
7. Vámszer 1960. Utánközlése: Vámszer Géza: Életforma és anyagi műveltség. Kriterion K. Bukarest 1977. 231-239.
8. A fényképezés nem adott vissza minden részletet, ezért a boltozat felületére kifeszített fehér cernával 10x10 cm-es hálózatot kialakítva, fekvő testhelyzetben készítettem mérhető rajzmásolatot. Teljes rajza: Kónya 1969.
9. Herepei 1657. 333.
10. Dr. Balogh Jolán levele, szerző birtokában.
11. K. Sebestyén 1957. 547.
12. Kelemen 1938. 6.
13. Pálinkás. 31. ábra.
14. Jóménőségű felvétel, Tombor Ilona: Régi festett asztalosmunkák. Bp. é.n. 8. képtábla.
15. Garas 1953. 115.
16. Bíró 1943. 94.; Entz 1943; Garas 1953. 115.; B. Nagy 1970. 102.; B. Nagy 1973. 40.
17. Kocsi-Csomor. 34. 233. és 291. ábrák
18. A beszercei református egyház úrasztali pohara (Lukinich: A Bethleni gróf Bethlen család története, Bp. é.n. 430. ábra)
19. Koczány. 1978 Téka kötet. 8.

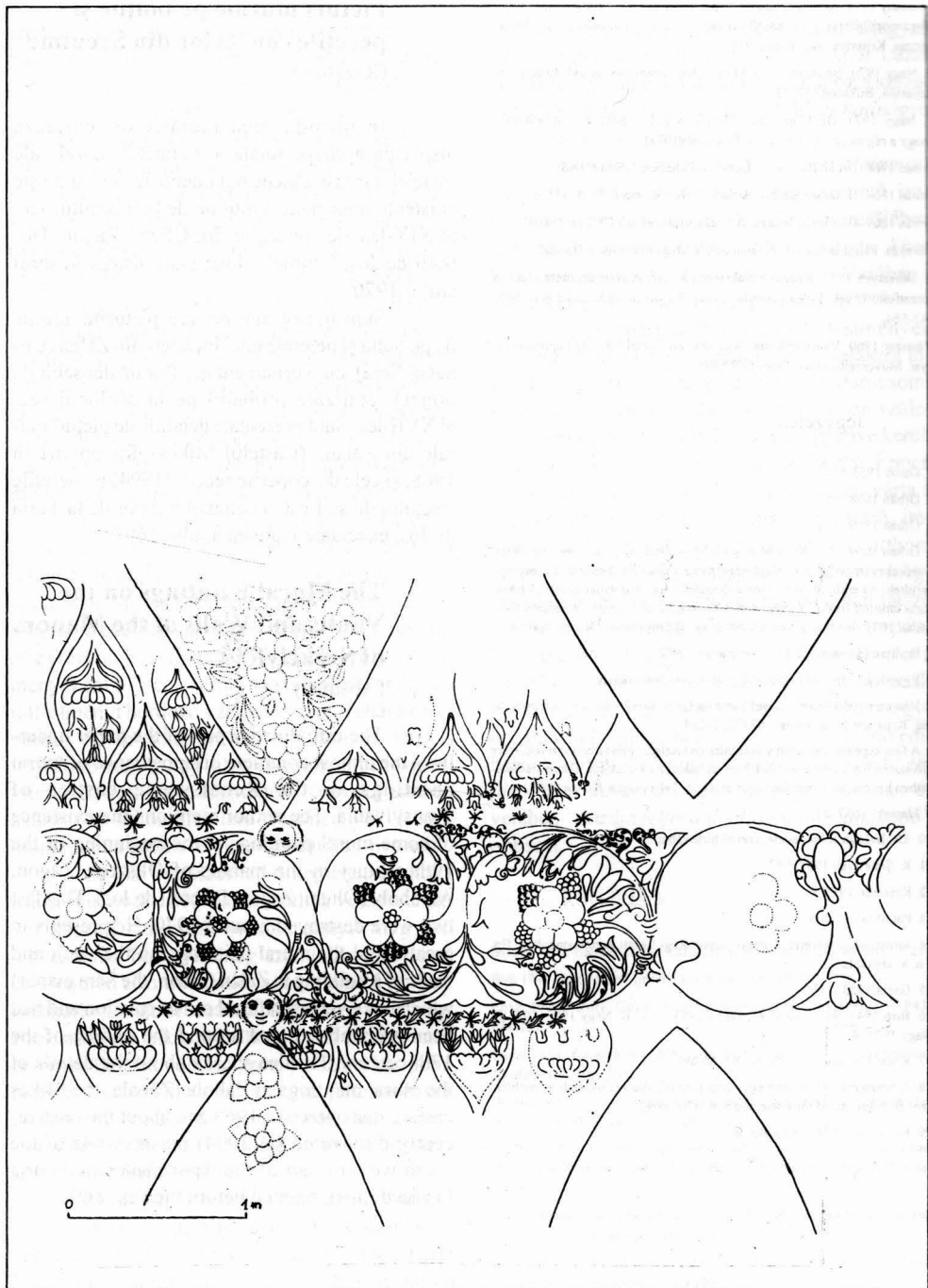
Picturi murale pe bolțile și perețile conacelor din Secuime (Rezumat)

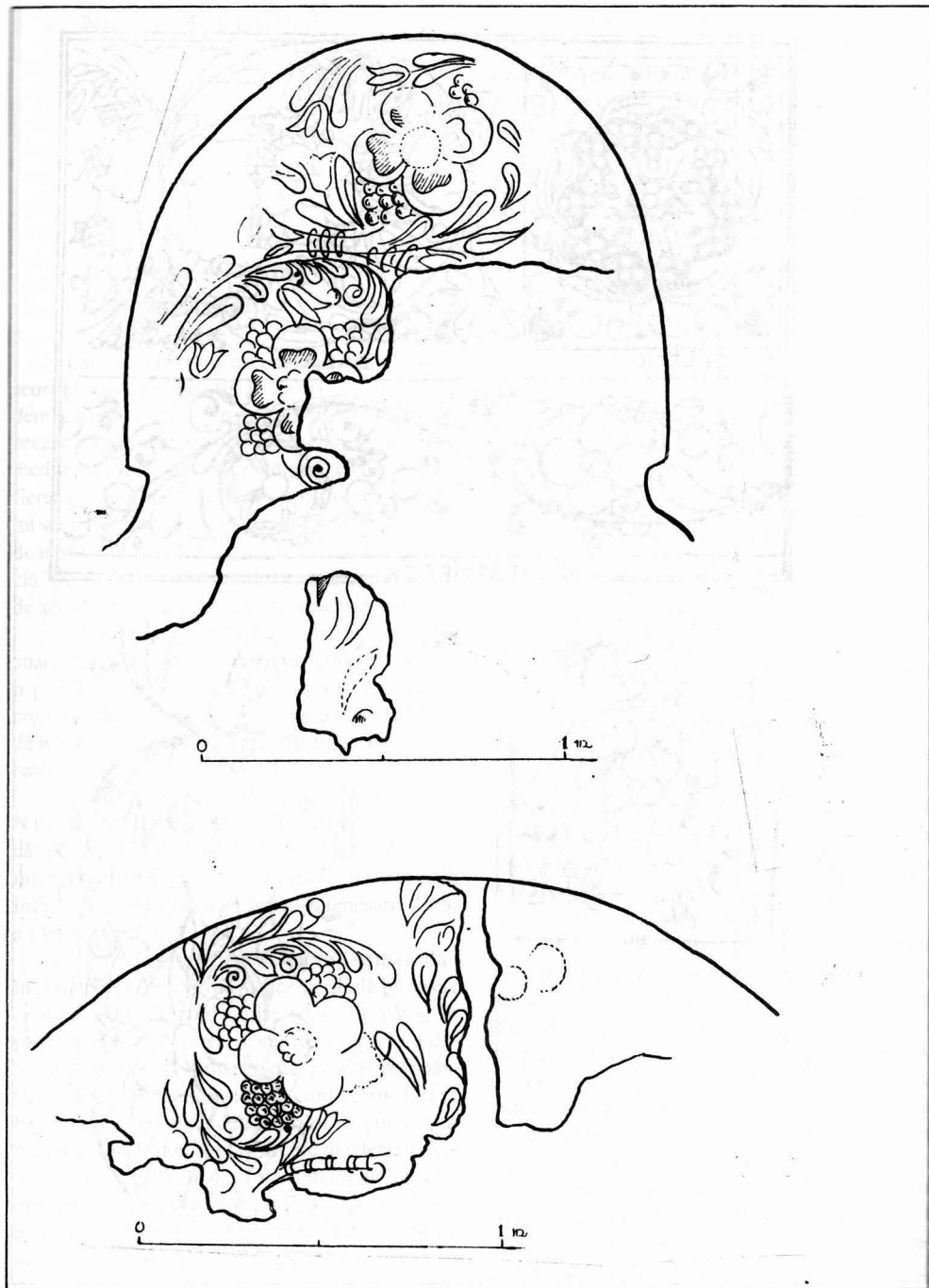
În introducerea lucrării se schițează dispariția aproape totală a picturilor murale ale castelelor transilvănene renașcentiste. Se amintește existența unor picturi murale de la începutul sec. al XIX-lea ale conacelor din Olteni, Zagon, Dobolii de Jos. Ultimele două s-au distrus în jurul anilor 1970.

Sunt tratate mai pe larg picturile murale de pe bolta și peretele unei încăperi din Zălan (Conacul Séra), cu o ornamentație florală deosebit de bogată, realizate probabil pe la mijlocul sec. al XVII-lea. Sunt prezentate detaliile de picturi murale din Zăbala (Castelul Mikes) descoperite în 1968, și cele descoperite recent (1994) pe perețile tractului de sud-est al conacului Apor de la Turia de Jos, executate înaintea anului 1693.

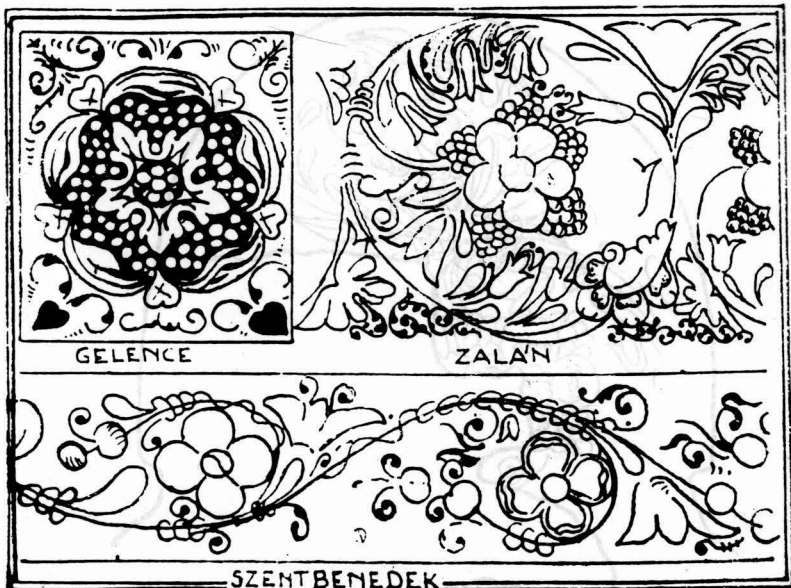
The Mural Paintings on the Vaults and Walls of the Manors of Székelyföld (Abstract)

The introductory part of the paper underlines the almost complete disappearance of mural paintings in the Renaissance castles of Transylvania. The author mentions the existence of some mural paintings at the beginning of the 19th century in the manors of Oltszem, Zagon, Aldoboly (Ólteni, Zagon, Dobolii de Jos). That last two were destroyed around 1970. He presents in great detail the mural paintings on the vault and walls of a building in Zălan (Zălan, the Séra manor) which has a very rich floral ornamentation and had been probably painted around the middle of the 17th century. He also speaks about the details of the mural paintings in Zăbala (Zăbala, the Mikes castle), discovered in 1968 and about the ones recently discovered (in 1994) on the walls of the south-western part of the Apor manor in Altorja (Turia de Jos), painted before the year 1693.

2. ábra Falfestmény-részletek a zaláni SÉRA-kúria boltíók-falán,
valamint a terem keleti zárófalán (bolthomlokán).

Icoane pe sticlă în decursul vremii

În perioada post-decembristă întâlnim adeseori în săli de expoziții, în galerii de artă și vedem pe micul ecran un gen de artă plastică reprezentând icoane pe sticlă și pe lemn, despre care mediilor de informare le era interzis chiar ortografierea cuvântului Dumnezeu cu majuscula. S-a putut scrie în publicațiile de specialitate despre icoane doar sub genericul de "Pictură țărănească pe sticlă" destinată a fi doar un element de decor alături de scoarțe și ștergare în interioarele țărănești.

Acest dispreț față de autentice valori aparținând patrimoniului cultural național, a produs o pierdere irecuperabilă prin faptul că a permis colportorilor să scoată peste graniță mai multe mii de icoane pe sticlă și pe lemn alături de alte valori, realizând profituri inimaginabile.

Legea Ocrotirii Patrimoniului Cultural Național din 1974 și Decretele din 1975 au frânat cât de cât scoaterea peste graniță a bunurilor de interes patrimonial, numai că din nefericire, sub influența unor interese nefaste, în februarie 1990 a fost abrogată legea Nr. 63.

Dacă în urmă cu două decenii se mai aflau încă multe exemplare de icoane pe sticlă în casele credincioșilor de confesiune ortodoxă, cât și în posesia unor colecționari; apariția legii 63 i-a determinat pe unii să le disperseze, pe alții să le păstreze sub anonim, de teama confiscării. Legea 63 prevedea obligația deținătorilor de bunuri patrimoniale să le declare la Oficiile județene în termen de 60 de zile. Instituțiile cultelor au dat curs prevederilor legale, dar nu aceleași lucru s-a petrecut cu deținătorii individuali, din care motiv lucrătorii Oficiului de pe lângă Muzeul Județean

au întreprins acțiuni de sondaj, constatându-se existența unui mare număr de icoane pe sticlă cu deosebire în zona Înt. Buzăului, precum și în localitățile Voinești Covasna, Zăbala, Zagon, Dobârlău, Araci, Ariujd, Hăghig, Vâlcele. Sondajul a scos în evidență faptul că multe icoane pe sticlă au fost înstrăinate, fie că au fost dăruite descendenților aflați la orașe; au fost vândute unor cumpărători ambulănți, sau chiar dăruite pe motiv că "este păcat să facem comerț cu lucruri sfânte", ori au fost schimbate pentru icoane policrome imprimare pe hârtie aduse din Iugoslavia.

Odată cu transferul civilizației urbane spre mediul rural, oglindit în arhitectura concepută în Centrele de Proiectare, interioarele țărănești au primit mobilier și covoare de proveniență industrială și astfel modeste icoane cu ramele lor din lemn afumat au fost înlocuite fără un oarecare regret. În asemenea condiții nu poate fi surprinzător faptul că ziarul Evenimentul Zilei din martie 1993 publică sub titlul "O piață înfloritoare" Bursa Icoanelor, în ordine fiind prezentate icoanele rusești, sârbești, după care urmează: Icoane pe sticlă, Covasna, începutul sec. XIX., 25.000 lei.

Deoarece în județul nostru, deși au existat glăjării, nu s-a semnalat încă existența vreunui centru de iconari, rezultă că centrele de iconari din Scheii Brașovului și cele din Țara Oltului au satisfăcut cerințele pieții din jur. Spre deosebire de meșterii din alte centre, care-și desfăceau marfa personal, iconarii din zona noastră le încredințau unor negustori, renumiți fiind colportorii din Vlădeni și Țânțari.

Din nefericire, acel valoros patrimoniu s-a spulberat. În prezent Muz. Naț. Secuiesc deține o modestă colecție, doar de 45 buc. de icoane pe sticlă și 3 buc. pe lemn. Muzeul Spiritualității Românești de la Catedrala Ortodoxă prezintă publicului vizitator 37 buc. icoane pe sticlă și 45 icoane pe lemn luate în custodie de la Parohiile ortodoxe și de la Muzeul Naț. Sec. Acestea reprezintă un număr nesemnificativ față de cele peste 500 exemplare aflate în Muzeul Etnografic Brașov.

Muzeul Național Secuiesc din Sf. Gheorghe, în colaborare cu Muzeul din Veszprém (Ungaria) a organizat un simpozion etnografic pe teme spirituale, expunând o bogată colecție de piese de

*Dorim să-i adresăm cu această ocazie un călduros "La Mulți Ani!" autorului mult îndrăgit de noi toți, veteranul și neobositul muzeograf al muzeului județean din Sf. Gheorghe, care a împlinit în timpul editării anuarului 75 de ani.

cult ortodoxe și catolice din ambele țări, în anul 1991 Muzeul Spiritualității Românești a organizat în cursul acestei veri o expoziție de icoane pe sticlă, pe lemn, și sculpturi în lemn reprezentând troițe și scene de factură religioasă, autorii fiind meșteri populari și profesioniști de la firma AR-TOP.

Dacă în județul nostru nu au existat centre de iconari în trecut, iată că în zilele noastre un călugăr din Întorsura Buzăului, Timotei Tohăneanu, ce lucrează la Mănăstirea Sâmbăta de Sus, a dus faima iconarilor peste țări și mări, fiind unul dintre continuatorii tradiției renumiților iconari din zonă. În anii din urmă, crescând interesul publicului față de acest gen de artă plastică ce se poate găsi în magazinele de artizanat, în cele de anticariat și magazinele Fondului plastic, fie de factură veche sau recentă, creații ale artiștilor plastici profesioniști sau neprofesioniști, nu pare a fi lipsit de interes prezentarea sumară a istoriei icoanelor pe sticlă în decursul timpului.

Icoana, obiect de cult specific liturghiei ortodoxe, s-a născut în Orientul Apropiat, unele dintre cele mai vechi icoane provenind din Egipt. Caracterul icoanei bizantine însă nu s-a format în Egipt, ci în lumea Elină, în sec. al VI-lea. Cuvântul însuși derivând din grecescul EIKON, care înseamnă chip, portret, dar un portret care prezintă nu făptura fizică, ci latura spirituală, oglinda unei lumi invizibile ochiului fizic, recognoscibile numai de către spirit.

Icoanele pictate pe sticlă au devenit un meșteșug țărănesc spre finele sec. al XV-lea în Italia, de unde treptat au pătruns în Franța, Olanda, Austria, Boemia. De acolo, profitând de înlesniri vamale, au fost aduse în Transilvania multe icoane de către negustorii ambulanți.

Pe măsura înființării Glăjăriilor în Transilvania, meșterii veniți din Apus au adus cu ei și meșteșugul ce a prins să se dezvolte în jurul acestor fabricuțe (manufacturi). Icoanele pictate pe sticlă fiind mult mai accesibile puterii economice rurale, decât icoanele pictate pe lemn, au pătruns în casele țăranilor.

Dezvoltarea pe scară largă a picturii pe sticlă din Transilvania se leagă de Miracolul de la Nicula, un sat din apropierea orașului Gherla. La

15 februarie 1699, în prezența unui grup de ofițeri și soldați germani de confesiune romano-catolică aparținând regimentului de cavalerie "Hohenzollern" icoana Fecioarei Maria cu Pruncul a început să lăcrimeze, "lacrimile curgeau ea niște izvoare" avea să confirme preotul Mihai, sosit la alertarea sa de către militari. 27 de martori, printre care părcălabul Gherlei, primarul Niculei, tineri și vârstnici au atestat sub stare de jurământ miracolul, care a durat până la 12 martie.

"Minunea" a cărei veste s-a răspândit, a atras mii și mii de pelerini de la mari distanțe, veniți să se închine icoanei miraculoase, și doritori să aibă chipul Fecioarei, au cumpărat icoanele aduse de străini. Văzând un mijloc de câștig, niculenii au început să preia meșteșugul aducător de venituri, și astfel tot satul s-a specializat în pictura pe sticlă. În măsura în care pelerinajul s-a redus, niculenii au început să se deplaseze cu icoanele lor prin Transilvania la depărtări din ce în ce mai mari. Acest fapt a făcut ca multe familii să roiască și să se stabilească în alte zone continuând să picteze icoane. Astfel unele familii au ajuns în zona Sibiuului, Făgărașului și a Scheii Brașovului, precum a fost iconarul Ghimba devenit cunoscut ca Ghimbășanu.

Evoluția icoanelor pe sticlă a cunoscut o adevărată odisee inițial fiind de factură catolică, cu puținele lor priceperi meșteri țărani le-au dat caracter ortodox, mulți dintre meșteri fiind analfabeți, au considerat înscrisurile grecești sau slavone drept ornamente din care motiv copiate invers se pot descifra doar cu ajutorul oglinzii. Din păcate puțini iconari semnau sau datau creațiile sau reproducerea de pe alte izvoare. Unele datări se pot descifra datorită faptului că alăturându-se unele semne literelor slavone, ele devin cifre.

Icoanele transportate la mari depărtări, agreate de către populația rurală; persecutate de către autoritățile clericale; dezavuate de către societatea cultă, disprețuite de către ideologia comunistă; distruse de către unele secte religioase, transferate în mediul urban, devenite apreciate în țările din Vest, transportate peste graniță legal sau fraudulos, au îmbogățit pe mulți negustori ocazionali sau de profesie.

Primitivismul acestor icoane și mai ales libertatea de a trata diferitele teme religioase în contradicție cu canoanele bisericii, au stârnit protestul unor înalte fețe bisericești. Astfel Episc. Calinic de la Râmnicul Vâlcea anul 1863 confiscă marfa adusă de către patru iconari transilvăneni, cerând Min. Cultelor să interzică pătrunderea în țară zicând: "Acestea pricinuesc sminteala poporului împuținând evlavia către cele bisericești". Episcopul Radu la 1890 vorbește despre "vestiții mângălitiori de icoane de la Nicula" și cere și el interzicerea colportării icoanelor.

Poetul Andrei Mureșanu le numește "icoane monstroase sperietoare de pruncii cei mici". Chiar Mihai Eminescu, remarcând faptul că în Muntenia și Moldova se vindeau multe icoane venite din Transilvania, mărturisește părerea lui că: "ele erau foarte primitive". George Bariț în Foaia pentru minte și inima" (Brașov, 1847) recunoaște cu stăruință calitățile artistice ale icoanelor pe sticlă subliniind condițiile grele pentru cei care le lucrau și le colportau." Exprimând "Ce e drept bisericile moldo-vlahe sunt pline de icoane de la Nicula din Ardeal pe care bieții zugrăvi săteni, din care mulți nu știu nici citi le fac cu ușurință atât de minunată, pe cât sunt aceleași mai prejos de orice critică, apoi le poartă din sat în sat, ba unii niculeni se colonizează și aici la Brașov - unde-și vând sfânta marfă, cu ce preț? nu-i întrebam". Celor relatate li-s-a adăugat apoi jumătate veac de propagandă ateistă. Ultimii iconari au trecut în neființă pe la jumătatea secolului nostru. Dar după ce au început să fie apreciate în Vestul Europei s-au găsit plasticieni care au încercat să realizeze falsuri, cunoscând că icoanele vechi sunt pictate pe sticlă manufacturieră, au colecționat geamuri de la mănăstiri, sau edificii vechi, realizând picturi asupra cărora prin mijloace diferite încercau să imite patina vremii prin expunerea la fum, sau chiar păstrate o perioadă de timp îngropate în pământ.

Folosind asemenea trucuri, au reușit să plaseze falsuri unor mai puțini inițiați, dar cu siguranță nu unor colecționari.

Centre vestite de iconari au fost numeroase și în afara de Nicula, precum Măierii Alba Iulia; Mărginimea Sibiului; Făgăraș, Valea Sebeșului;

Scheii Brașovului; Maramureș; Voroneț în Moldova, enumerând doar cele mai prolifiche.

Fiecare centru de iconari producea ce se putea distinge de alte centre prin stil, colorit, ornamente, tehnică și ancadrament.

Repertoriul tematic cuprinde un mare număr de personaje și scene biblice, dar cele mai răspândite în zona noastră - enumerate în ordinea frecvenței - reprezintă pe Maica Domnului și Isus Hristos și diferite înfățișări. Maica Domnului cu Isus în brațe, în timp ce cu mâna dreaptă arată "calea", cunoscută sub numele de Hodighitria; Maica Domnului îndurerată; investmântată în aceea haină neagră ce are și un fel de glugă numită maphorion, imagine care în diferite variante s-a răspândit în toată Transilvania, Maica Domnului Împărătită, scena reprezintă pe Fecioară cu pruncul Isus pe când doi ingeri așează pe capul Fecioarei coroana împărătească; Adormirea Maicii Domnului; Bunavestire; Nașterea Domnului; Intrarea în biserică.

De mare căutare se bucurau icoanele Mariei cele cu nașterea lui Isus, icoană ce făcea parte din zestrea fetelor ca simbol al fecundității.

Icoanele reprezentând pe Isus Hristos sunt de asemenea numeroase. Isus Pantocrator reprezentă chipul lui Isus, mâna dreapta binecuvântând globul pământesc; Isus Învățător, cu coroana împărătească pe cap așezat pe un tron aurit ține cu mâna stângă biblia, iar cu mâna dreaptă binecuvântează. În Cina cea de taină Apostolul Iuda este pictat fără aureolă; Botezul lui Isus de către Ioan Botezătorul în apa Iordanului; Intrarea lui Isus în Ierusalim; Răstignirea; Isus în vița de vie ce crește din coasta împunsă când era pe cruce, străjind strugurii într-un potir; Învierea lui Isus; Înălțarea la cer; Icoana Praznicar, reprezentând 12 scene din viața lui Isus.

Țăranul plugar își aseza munca și roadele ei sub protecția sfinților considerați patroni ai anotimpurilor: Gheorghe, Maria, Dumitru și Nicolae, reprezentând primăvara, vara, toamna și iarna. Destul de căutate erau icoanele reprezentând sfinții patronimici legați de numele capului gospodăriei sau a membrilor familiei. Ioan, Gheorghe, Nicolae, Vasile, Petru și Pavel, Constantin și Elena, Paraschiva, Ilie, Mihail și Gavril.

Alături de cele descrise mai apar cu o frecvență mai redusă Masa Raiului, Adam și Eva, Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul.

Aceleași teme se regăsesc în lucrările diferiților meșteri, dar în alte viziuni.

Locul icoanei în interiorul casei țărănești, prezentă din dorința de a comunica cu divinitatea, era bine definit și era loc sacru - după cum spații sacre erau considerate spațiul vetrei ce amintește de o mitologie a focului, din care motiv lângă vatră se așeza o icoană specială - "icoana de vatră", sculptată în lemn.

Locul icoanelor, înțelegând întregul complex icoană-cruce-candelă, era ales cu grijă, respectând anumite prescripții. Icoanele erau așezate în partea de sus a peretelui, pentru a-ți ridica privirea spre imaginea atotputerniciei și a superiorității divine. Ea călăuzește privirea spre cele înalte. Icoanele se așează pe peretele de răsărit, încadrate cu grijă de frumoase ștergere cu alesături. nemaifind permis așezarea altor obiecte laice.

În multe case icoanele erau în semiobscuritate pentru sporirea atmosferei de mister ce o implică locul de rugăciune.

Pe perete se afla candelă cu ulei de măsline, pe o măsută sau pe o policoară se așeza vasul cu apă sfințită la Bobotează, ramura de salcie sfințită la Bunavestire, mănunchiul de grâu sfințit în ziua de Ispas, precum și oul roșu purtat la Sfânta slujbă a Învierii.

Aceste practici dovedesc dorința țaranului de a avea în casa lui un mic colț din biserică satului, un loc cu adevărat sacru.

Din nefericire generațiile mai tinere cunosc prea puțin ori chiar deloc valoroasele tradiții care au făcut pe Om să fie mai bun prin credința sa în Divinitate și forța sa benefică.

Bibliografie

Dancu, Iuliana și Dancu, Dumitru, *Pictura țărănească pe sticlă*, Ed. Meridiane, București, 1975

Irimie, Cornel și Focșa, Marcela, *Icoane pe sticlă*, Ed. Meridiane, București, 1971

Liga cultural-creștină "Andrei Șaguna": Pliant pentru Expoziția "Lucrări de inspirație religioasă în creația unor artiști din Jud. Covasna", iulie 1995.

Moldovan, Nicolae, *Concluzii cu privire la răspândirea icoanelor pe teritoriul Jud. Covasna*, Manuscris în arh. Muz. Național Secuiesc din Sf. Gheorghe

Moldovan, Nicolae, *Comunicare - Educația religioasă în sânul familiei*. Prezentată la simpozionul comun, Sf. Gheorghe, Muzeul din Veszprém, 1991

Văduva, Ofelia, *Dimensiuni ale habitatului românesc*. Rev. de Etn. și Folclor, Tom. 39, 1994.

Üvegre festett erdélyi ikonok az idő múlásában

(Kivonat)

Az üvegre festett ikonok (ortodox szentképek) egyetlen falusi háztartásból sem hiányoztak. A méccsessel és a vízkeresztli szenteltvízzel együtt igazi házi oltárak alakítottak ki.

Az ikont kötelező módon a "nagyobbik ház" (lakóhelyiség) keleti falára függesztették, a szedett törölkendőkkel övezett ikonok megeremtettek a misztérium hangulatát.

Az üvegre festett ikonokat a földműves családok inkább megengedhették meguknak anyagilag, mint a fára festettek. Általában a városok vásárain szereztek be, de az alkotók és a házaló kereskedők faluról falura is hordozták. Különösen nagyra értékelték a Szűzanya életével kapcsolatos bibliai jeleneteket ábrázoló szentképeket, így például a karjában a gyermek Jézust tartó Szűzanya nem hiányozhatott a menyasszony hozományából. Gyakoriak voltak a Megváltó életét ábrázoló jelenetek, a születéstől a Menyebemenetelig. Keresettek voltak a családtagok névadó szentjei és az évszakok védőszentjei, de a betegségek és más csapások elleni védőszentek is.

Az üvegre festett szentképek Ausztria, Csehország, a Felvidék irányából terjedtek el Erdélyben, kereskedők útján, de az Erdélyben létesülő üvegcsűrőkben is készítették őket az ottani műhelyekbe hozott mesterek.

Az üvegre festett ikonok széleskörű elterjedése a "Füzesmikolai csodához" fűződik. A Szamosújvárhoz közeli faluban 1699 februárjában a fára festett, karjában Jézust tartó Istenanyát ábrázoló szentkép könnyezni kezdett a hívek előtt.

A csoda rengeteg zarándokot vonzott oda, nagy távolságokról is. A zarándokok kegytárgyakat

kerestek emléke, az Istenanya arcképével. A füzemikolaiak megtanulták a mesterséget, a szentképfestésbe az egész falu bekapcsolódott. A kereslet csökkenésével kezdék felkeresni az általuk gyártott ikonokkal a szomszéd falvakat, de még a hegyeken túlra, Moldovába és Havasalföldre is eljutottak, szembeszállva az őket egyházi előkelők részéről érő üldöztetéssel, és az állami hatóságok általi akadályoztatással.

Sok füzemikolai mester rajzolt ki az új üvegcsűrők irányába, hogy azok közelében ikonfestő központokat alapítsanak. A legtermékenyebb központok közé tartozott pl. a brassói Bolgárszeg, ahol Ghimbă, később Ghimbăşanuként ismert festő által alapított központ, a fogarasföldivel együtt a délkelet-erdélyi igényeektől elégitette ki.

Századunk közepén a mesterség hanyatlásnak indult, az ismert politikai okokból, de annak következtében is, hogy a falusi környezetben is teret hódító ipari eredetű bútór és szőnyeg mellett benyomul a falu világába a színes könyomat is, amely aztán fokozatosan felváltja a régi, kormos keretű ikonokat. Mialatt mifelénk alábecsülik, a nyugati országokban éppen ekkor ébred irányukban nagyfokú érdeklődés, amely aztán jelentős értékektől fosztja meg a nemzeti kultúrkincset.

Icons on Glass

(Abstract)

The icons painted on glass support were present everywhere in rural houses. Together with the candles, and consecrated water the icons were part of a true altar of the living space.

Placed compulsorily on the eastern wall of the "large house", the icons surrounded by sewn towels, create a mysterious atmosphere.

The icons on glass were more accessible do the peasants (from an economic point of view), than those painted on wood. They were bought at the market in town, and were taken from village to village by its painters or salesmen. The icons representing scenes from the Bible, from the life of the Virgin Mary with the Child, were most appreciated and couldn't miss from the dowry of the bride. There were also scenes from the life of our

Lord from birth to the resurrection. Most looked for were the patron saints of the families as well as the patron-saints of seasons or protectors of illness and other calamities.

The icons on glass come into Transylvania from Austria, Bohemia and the Highland (Slovakia), brought by salesmen, but they were also painted in the glass-workshops founded in Transylvania by the tradesmen who had come to work in the glass-workshops.

The spreading on large scale of the icons on glass is connected to the "Miracle at Nicula", a village close to the town Gherla, where in February 1699 the icon representing the Mother of God holding the Child started crying with tears. This fact was confirmed by lots of people.

This wonder attracted a large number of pilgrims even from remote places, who, wanting to take a souvenir home, were looking for icons with the Mother of God. The inhabitants of the village of Nicula had taken over this craft, and all the people were attracted to it.

When they couldn't sell the icons in their own village any more, they started off in the villages of the neighbourhood, even across the mountains into Moldavia and Vallachia, facing hardships and difficulties created by people of the Church and State.

A lot of craftsmen turned from Nicula and founded centres next to the new glassware factories. Among the most prolific centres is the one in the Scheii of Braşov, founded by the house-painter Ghimbă, later Ghimbăşanu.

By the middle of our century this craft started to decline because of political reasons and because of the fact that with the appearance of industrial furniture and carpets, the old smoked frame icons were also replaced by polychromatic lithographs. Although unappreciated in our county, they were a great success in the west, and this took to the impoverishment of our patrimony of important cultural values.

Figura 1. Maica Domnului Jalnică

Făgăraș, sec. XIX col. Muz. Naț. Secuieșc,
dimens 38 x 34 cm, nr. inv. 7724

Figura 2. Icoana Miraculoasă de la Nicula

Pictat de preotul Luca din Iclod la 1681, dimens. 80 x 50 cm.

Figura 3. Isus cu vița de vie.

Scheii Brașovului sec. XIX, col. Muz.
Naț. Secuieșc, dimens 38 x 33 cm,
nr. inv. 6152

Figura 4. Botezul lui Isus

Scheii Brașovului sec. XIX, dimens. 47 x 41 cm,
proprietar Nițu Gh., Floroaia Mare

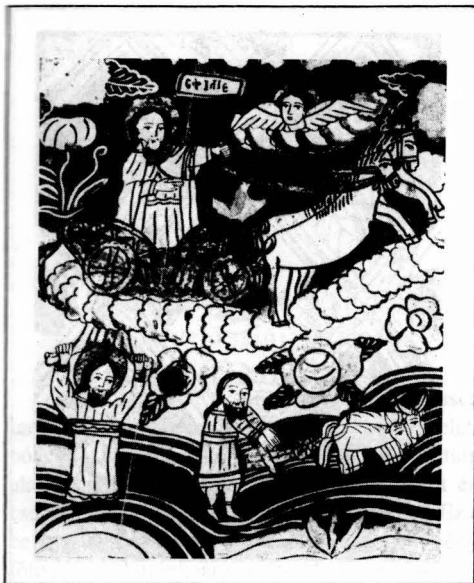

Figura 5. Sf. Proroc Ilie

Scheii Braşovului sec. XIX, col. Muz. Naţ. Secuiesc, nr. inv. 6153.

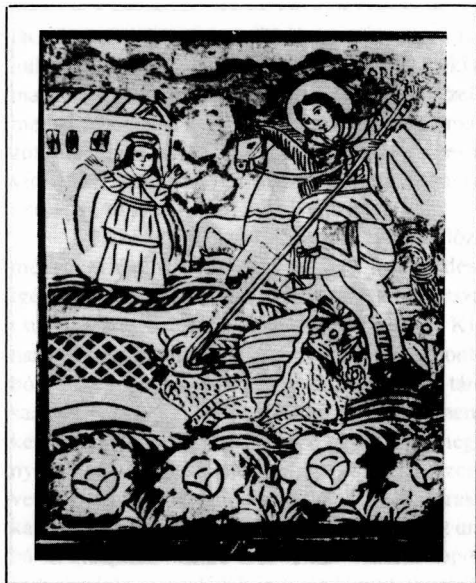

Figura 6. Sf. Mucenic Gheorghe

Scheii Braşovului sec. XIX, col. Muz. Naţ. Secuiesc, nr. inv. 7388

Figura 7. Sf. Haralambie

Scheii Braşovului sec. XIX, dimensiuni 46 x 40 cm,
propr. Niţu Gheorghe, Floaroaia Mare.

Figura 8. Sf. Constantin și Elena

Scheii Braşovului sec. XIX, dimensiuni 41 x 36 cm,
propr. Niţu Gheorghe, Floaroaia Mare

Figura 9. Sf. Nicolae
Nicula, sec. XVIII, col. Muz. Naț. Secuiesc,
dimens. 43 x 33 cm, nr. inv. 7719

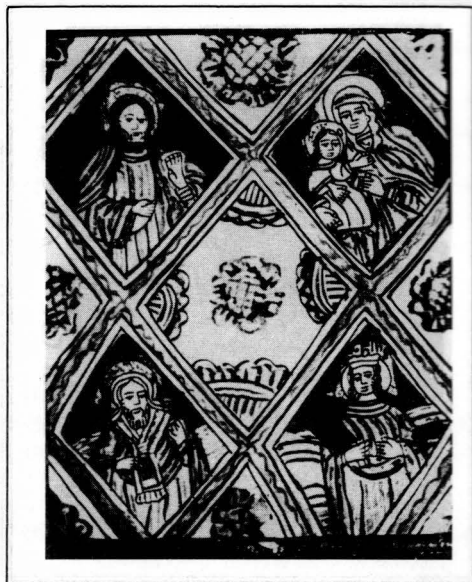

Figura 10. Masa Raiului
Scheii Brașovului a doua jum. a sec. XIX,
propr. Nițu Nicolae, Floroaia Mare, dimens. 35 x 30 cm

Figura 11. Adam și Eva
Scheii Brașovului sec. XIX, col. Muz. Naț. Secuiesc,
dimens. 35 x 30 cm, nr. inv. 7359

Figura 12. Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul
Țara Oltului, dimens. 50 x 45 cm, propr. Nicolae Moldovan

Száz éves az alsócsernátoni mükedvelő színjátszás

Most, száz év után, ha nem is a teljesség igényével, de tanulságból, eleink iránti kegyeletből emlékezünk, amikor pár korabeli dokumentum alapján számba vesszük a száz évvel ezelőtt élt csernátoniak művelődési megnyilvánulásait. Ez a centenáriumi megemlékezés egyben szerény főhajtás az előttünk járók előtt. Megpróbáljuk feleleveníteni községünk egykori, a művelődési igényre visszavezethető gondjait, vissza- és bele-gondolunk egyet akaró közösségi mozgalmukba.

Az egykori összeforrt közösségek és azok szellemisége teremtette vidéki közművelődés igen fontos időszaka a kiegyezés utáni fellélegzés és az azt követő békés esztendők, a nagy-nagy készülődés a Milleniumi ünnepségre - mind-mind olyan mozgató erők, amelyek elősegítették, éltették, meghatározták a századvég gondolkodását, magatartását, nemzeti érzését, hazaszeretetét, múltjának ismerését, az anyanyelv ápolását, a szülőföld iránti szeretetet.

Az önszerveződő közösség, a maga írott és íratlan törvényeivel megteremtí, hagyományossá teszi, elfogadja, irányítja egy-egy közösség művelődési életét. Mindezt együtt az egyházakkal, iskolákkal, a vallásosság, a becsületesség, a jól-neveltség, a jó modor, a szeretet és az egymás iránti megbecsülés igényével. Fejlődik, pallérozódik, csiszolódik a közösség. A föld, a gazdaság, az anyagi javak megszervezése, megőrzése és továbbadása biztos talajt és kilátást, jövőt biztosít; a tanulás és a könyv igénye megbecsülést hoz. Így gyarapodik a közösség, anyagiakban, szellemiekben egyaránt. Az együtténeklés, szereplés a hagyományok őrzése révén számottevő, mindebből összetartó és formáló erő fakad. Együtt énekel,

játszik a tanító, a pap, a földész, az iparos, a tanuló ifjúság, a szegény s a gazdagabb, s így ki-ki a maga társadalmi rétegének, felfogásának, érzelmeinek kifejezője lehet. Ízlésesen s illőn fogalmazott meghívók adják tudtára a helybelieknek és a vidéknek, hogy milyen művelődési eseményre kerül sor, milyen céllal, minék a javára.

Bárki felteheti a kérdést, hogy milyen előzményekre épül egy székely község művelődési igénye, a tanulás, a tudás igénye? Menjünk vissza csupán a múlt század elejére, a Reformkorig. Kihatása az ország minden részére minden szempontból szembeütő, pozitív változásokat hozott társadalmi, gazdasági, politikai téren egyaránt, s nem kevésbé a vidéki ember életébe is. Pozitív megnyilvánulása tapasztalható a közösségi önszerveződésben, a sorra születő egyletek, könyvtárak, kaszinók megjelenésében, mindez nemcsak az urbanus központokban, hanem vidéken is. Szaporodnak a köz- és családi könyvtárak, mutatkoznak a vidéki színjátszás csírái, zenekarok, tűzoltó egyletek, gazdálkodók egyesületei jönnek létre, egy-egy közösség igénye szerint és akaratából. A szabadságharc lelkesítő hónapjai, majd az ezt követő megtorlás esztendei se tudják visszavetni a fejlődést, a haladást. A nemzeti érzés, a hazaszeretet lelkesítő, megtartó ereje ad reményt, erősíti a hitet.

Az 1841-ben létrehozott alsócsernátoni olvasó egylet, olvasó-kör, a vidék ilyen irányú kezdeményezései között úttörőnek számít. A múlt század második felében szerveződött gazdakörök, a működő iskolaszékek, dal- és ifjúsági egyesületek, a Végh Antal társaság, mind-mind olyan szellemi tőke, amelyre a továbbiakban építeni, hivatkozni lehetett.

Az 1970-es évek elején került a csernátoni múzeum gyűjteményébe egy köteg század-közepi, századvégi okmány, illetve levéltári anyag, mely nagyjából az alsócsernátoni ev. ref. egyház iratanyagából szóródott szét. Ha töredékesen is, de néhány nagyon értékes, a helytörténeti kutatás szempontjából fontos levél mentődött így meg. Ebből a levéltári anyagból válogattam egy pár darabot:

1. Egy 1891. február hó elsején rendezett "Dalestély" bevételeiről és kiadásairól felvett jegyzőkönyv az alábbi adatokat szolgáltatja:

A jegyzőkönyv fejlécén a sorszám, a név, a bevételi díj, forint, krajcár és felülírtetés rubrikákra osztva. A jegyzőkönyv szerint kerekén száz személy vett részt a rendezvényen. A bevétel teljes összege 72 forint 20 krajcár. A rendezvény kiadásai összesen 26 forintot és 51 krajcárt tesznek ki. A megmaradt összeg 45 forint 69 krajcár. Az elszámolást a "bizottság" tagjai és tisztségviselői végezték el, ki-ki aláírásával bizonyítva jelenlétét és a pontos pénzvittelt. A bizottságnak van egy elnöke, Bodor Géza református pap személyében, egy jegyzője, Sylveszter Albert személyében, egy pénztárosa, Fekete András személyében, két ellenőre, Dulló Károly és Czell József személyében. A bizottság tagjai: György Albert tanító, Végh Ignác, Csiki Károly, László András, Cseh Vince, Csiki Albert, Jány János, Duló József, László Péter, Fekete János, Gáll Aladár, Sylveszter Mózes, Cseh Károly. Feltételezhető, hogy erre a művelődési eseményre nyomtatott meghívó is készült.

Nem tartalmazza a jegyzőkönyv azt, hogy a megmaradt tiszta jövedelmet mire fordították, de amint egy másik jegyzőkönyv esetében látni fogjuk, általában közösségi célokra használták fel. Az ünnepeken megjelentek többségükben 20-80 krajcár belépődíjat fizettek. A résztvevők családnevének elemzése során a helybeliek mellett, Albisból, Mátis- és Márkosfalváról, Hatolykáról, Kézdivásárhelyről is voltak vendégek, de a résztvevők 80 %-a alsócsernátoni. A résztvevők társadalmi hovatartozását elemezve találunk közöttük értelmiségieket, illetve tanult és iskolázott embereket, földműveseket, iparosokat, földbirtokosokat, vagy éppenséggel szegény sorsú és kategóriájú személyeket is.

2. Az 1891. február 22.-i jótékony célú "Hangverseny" bevételeiről és kiadásairól felvett jegyzőkönyv 106 személy részvételét igazolja. Az összes bevétel 43 forint osztrák értékben. A jegyzőkönyv tartalmazza a kiadások felsorolását, miszerint zenedíjba 7 forintot, házbérbe 5 forintot, szekérbérbe, a zenészek ki- és beszállításáért (ami alatt azt értjük, hogy Kézdivásárhelyről hozták a zenészeket) 1 forintot, házsúrlásra, illetve a

rendezvényre kibérelt ház kitakarítására 80 krajcárt fizettek. A kiadásokat leszámítva maradt 29 ft 20 Krajcár.

Az előző jegyzőkönyvhöz viszonyítva a bizottság személyi összetétele nem változott, csupán György Albert, mint karnagy írja alá, és Cseh Gyula, mint ellenőr jelenik meg.

3. A harmadik művelődési rendezvény meghívója szerint "az alsócsernátoni ev. ref. dal- és ifjúsági egyesület, f. 1895 márcz. 15-én, délelőtt 10 és fél orakór, a ref. papilak udvarán és este 7 és fél orakór az országút mentén levő iskola termében, az ev. ref. egyház javára, fele részben színházi díszletek beszerzésére Hazafias Ünnepejlyt rendez". A nagy ünnepejlyt aznap este zárt körű színi előadás-sal és táncal egybekötött ünnepejlyggel zárták.

Ez a meghívó pontosítja számunkra, hogy a III. műkedvelői előadásra került sor, (1895. januárjától, amikor is az első műkedvelő előadást tartották).

Éppen 100 évvel ezelőtt gördült fel tehát a függöny Alsócsernáton egy rögtönzött színpadján, és ki tudná számbavenni 100 év alatt még hány-szor. Álljon e meghívó és műsorfüzet, a Hazafias Ünnepejly, illetve a március 15.-ét köszöntő 100 évvel ezelőtti rendezvénysorozat nekünk, ma élőknek jó példaul, hogy tisztelettel emlékezzünk az előtünk járókra.

Összegezeként: az elöbukkant anyag azt bizonyítja, hogy a múlt század második felében, a század elején vidékünk településein, falvainkban pezsgő művelődési élet bontakozott ki. Az ezt követő időszakra vonatkozó adalékokat egy másik dolgozatomban szeretném közreadni.

100 de ani de la începuturile activității teatrale de amatori în Cernat (jud. Covasna) (Rezumat)

Lucrarea reprezintă o rememorare a activității teatrale de amatori din comuna Cernat. Pe lângă descrierea istoricului acestei mișcări culturale, sunt prezentate și principalele documente care atestă existența vieții culturale din comună.

**100 Years from the Foundation
of an Amateur Theatre
in Alsócsernáton
(Cernat, Covasna County)**
(Abstract)

This paper is a rememoration of the amateur theatrical activity in the village of Cernat. Beside the presentation of the historical background of this cultural movement, the author also shows the main documents that demonstrate the existence of the cultural life in the village.

MEGHÍVÓ.

Az alsócsernátoni ev. ref. aut. és ifjúsági egyesület, f. 1893. márcz. 15-én, délelőtt 10 és fél órákor, a ref. papilak udvarán és este 7 és fél órákor az országút mentén levő iskola termében, az ev. ref. egyház jutnára, Felvénzben színházi díszletek beszerzésére

HAZAFIAS ÜNNEPÉLYT

rendezi.

A délelőtti általános ünnepélyre személyiajánatás nélkül mindenkít; az estéli zártkörű színi előadással és táncszal egybekötött ünnepélyre pedig Czimedel és családját tisztelettel meghívják

Elnök: Bodor Géza, ref. lelkész.

Pénztárnok: Fekete András.

karnagy: György Albert, tanító.

Tagok:

Bukács Mari	Balogh András	Fekete János
Csik István (József)	Balkai Mihály tanító	Gál Andor
Csik Mari	Czirmay József tanító	Jani János
Fekete Vilma	Csik Károly	Jani Sándor
Kovács Lás	Csik Sándor	Misk Sándor
Sákosai Lina	Csik József	Porcsolt András
Molnár Anna	Csik Sándor	Selyester András
Végh Vilma	Pullos József	Selyester Mózes
	Tusa Elek	

Belépti díjak:

a) A délelőtti ünnepélyre: Előhely 20 kr. Állóhely 10 és 5 kr. Gyermeknek ingyen.

b) A műsoros táncszertélyre: Tümlészék 1 frt. Zártszék 70 kr. Előhely 30 kr. Állóhely 30 kr. Gyermeknek 12 éven alól 10 kr.

Megjegyzés: Jegyek előre elhatárolás a ref. papj általánál.

Műsor.

a) Délelőtt:

1. 10 órákor, taraszklövéssekkel adott jelre, a fűzfalvi iskola növénykeinek és az ifjúságnak, zászlók alatt, hazafias indulók énekése mellett, kísérve a helybeli zenekarok által, felvonulása és csatlakozása a központi iskolák növendékeivel és a dalgylettel a finiszkolnánál s innen a férfi dalkar „*Ilontok niggyazatok*” indulója és a 100 tagra kiegészített vegyes dalkar „*Kossuth Lajos azt izente*” népdala mellett mezeikezés 10 és fél órákor a ref. papilak udvarára.
2. **Hymnus.** Előadja a tanulókból 100 tagra kiegészített vegyes kar.
3. **Talpra magyar!** Előadja: György Albert tanító.
4. **Kossuth nóta.** Előadja a 100 tagú vegyes kar.
5. **Alkalmi beszéd.** Tartja: Bodor Géza ref. lelkész.
6. **Szozat.** Előadja a 100 tagú vegyes kar.
7. **Emlekezés** (márcz. 15-re). Szavalja: Végh Vilma.
8. **Hunyadi induló.** Erkel F. Előadja a férfi kar.

b) Este:

1. **Kossuth induló.** Merty N. Előadja a férfi dalkar.
2. **Alkalmi felolvasás.** Tartja: Fekete András.
3. **Vig dalra fel.** Zsaskovszkytól. Előadja a vegyes kar.
4. **Márcz. 15-én.** Előadja: Csiki Mari.
5. **Hymnus.** Előadja a vegyes dalkar.
6. **Kukline prédikációk.** Vigjáték. Egy felvonás. (III. kedvelői előadás)

SEMEMÉLYEK:

Felcs ...	Balkai Mihály tanító	György ...	György Albert tanító
Felcs ...	Barabás Mari	György ...	György Albert tanító
Móka ...	Czirmay József tanító	Pincér ...	Tusa Elek
Mókáné ...	Végh Vilma	Hordár ...	Csik József

7. **Marseillaise.** Francia nemzeti dal. Előadja a férfi dalkar.

T'ánz.

Jegyzőkönyv
 az 1891. évi febr. hó 18-án rendezett y dates-
 helyi bevételeiről és kiadásairól.

Szám	Név	Díj		Név	Díj	
		1891. febr. 18.	1891. febr. 20.		1891. febr. 18.	1891. febr. 20.
1	Dr. J. Gy. János	80	20	34	Dr. J. J. János	40
2	Dr. J. J. János	80	20	35	Dr. J. J. János	20 10
3	Dr. J. J. János	20		36	Dr. J. J. János	20 30
4	Dr. J. J. János	20		37	Dr. J. J. János	20 90
5	Dr. J. J. János		20	38	Dr. J. J. János	20 40
6	Dr. J. J. János	40		39	Dr. J. J. János	40
7	Dr. J. J. János	40		40	Dr. J. J. János	- 20
8	Dr. J. J. János		20	41	Dr. J. J. János	
9	Dr. J. J. János	60		42	Dr. J. J. János	40
10	Dr. J. J. János	60		43	Dr. J. J. János	20 30
11	Dr. J. J. János	20		44	Dr. J. J. János	20 20
12	Dr. J. J. János	20	20	45	Dr. J. J. János	60
13	Dr. J. J. János			46	Dr. J. J. János	60 - 40
14	Dr. J. J. János			47	Dr. J. J. János	40
15	Dr. J. J. János	20	40	48	Dr. J. J. János	40
16	Dr. J. J. János			49	Dr. J. J. János	20
17	Dr. J. J. János			50	Dr. J. J. János	80
18	Dr. J. J. János	20	20	51	Dr. J. J. János	20
19	Dr. J. J. János	20	20	52	Dr. J. J. János	40
20	Dr. J. J. János	40		53	Dr. J. J. János	80
21	Dr. J. J. János			54	Dr. J. J. János	40
22	Dr. J. J. János			55	Dr. J. J. János	40
23	Dr. J. J. János	40	20	56	Dr. J. J. János	60
24	Dr. J. J. János	20	80	57	Dr. J. J. János	40
25	Dr. J. J. János	40	20	58	Dr. J. J. János	20
26	Dr. J. J. János	40		59	Dr. J. J. János	40
27	Dr. J. J. János	40		60	Dr. J. J. János	20

Fogynvételkönyv

1891. febr. 22-én rendezett előteremny ex. clu Haugverony
bevételeiről és kiadásairól.

Sor- szám	Név	Díj		Felül- írás		Sor- szám	Név	Díj		Felül- írás	
		út	kor	út	kor			út	kor		
1	Teréz		30			33	Csiki Albert		30		
2	Kovács János		30			34	Mátyás János		30		
3	Kovács Samu		30			35	Páncsél János		30		
4	120	1	20			36	Bod Anna		30		
5	Silveszter János		60			37	Bod Erika		30		
6	János János		30			38	Dimey András		30		
7	100		30			39	Balkányi Károly		60		
8	50		30			40	Bod Ignác		30		
9	30		30			41	Crombly Mária	1	20		
10	Silveszter Albert		30			42	Bulló János		30		
11	30		30			43	Molnár János		30		
12	40		30			44	100		30		
13	30		30			45	100		30	20	
14	30		30			46	Fekete János		30		
15	30		30	10		47	Csiki János		30		
16	60		60			48	János János		30		
17	30		30			49	100		30	10	
18	30	10	30	10		50	Bod János		30	20	
19	30		30	10		51	Bod János		30	20	
20	90		90			52	János János		60	30	
21	30		30	10		53	János Albert		30	20	
22	30		30			54	Silveszter Albert		30	20	
23	30		30	10		55	Bod Anna	1	0		
24	30		30			56	Csiki János		30		
25	120	1	20			57	Molnár János		30	10	
26	20		20			58	Turóczi János		30	10	
27	60		60			59	Turóczi János		30	10	

Stema României și heraldistul József Keöpeczi Sebestyén

În anul 1996 se împlinesc 75 de ani de la promulgarea legii din 23 iunie 1921, aprobate de regele Ferdinand, privind stema României, folosite în perioada 1921-1947¹. Către sfârșitul aceluiași an "Ilustrația", "revistă ilustrată și enciclopedică", publică un articol intitulat "Noua stemă a României", însoțit de desenul detaliat al stemei, în alb-negru, conform reprezentării convenționale a smalțurilor heraldice. La marginea ornamentelor exterioare ale stemei figurează autograma autorului desenului: J. Sebestyén de Keöpecz, adică József Keöpeczi Sebestyén.² Tot la București, în cursul lunii martie anul următor, în revista "Flacăra", alături de poezia intitulată "Pe Calfădere, toamna..." a lui Perpessicius³, apare pe coloana a doua un articol intitulat "Portretul unui boer ardelean din timpul lui Mihai Viteazul", însoțit de un desen heraldic și semnat de Jos. Sebestyén de Keöpecz. Dedesubt o notă a redacției: Dl. Jos. Sebestyén de Keöpecz, care a binevoit a ne da interesantul articol de mai sus este autorul noii steme a României și unul din cei mai mari specialiști în științele heraldice, din Europa"⁴.

Stema care va înlocui după 1947 cea promulgată în 1921 constituie din punct de vedere heraldic o simplă emblemă. După evenimentele din decembrie 1989, se inițiază mai multe variante privind stema nouă a României⁵, cu scut împărțit în șase părți, sau cu scut tăiat în furcă răsturnată. În urma discuțiilor desfășurate cu ocazia ședințelor Comisiei de heraldică se ajunge la propunerea finală. Această propunere este prezentată în cele două camere reunite ale Parlamentului României, și adoptată în septembrie 1992.

Stema actuală a țării reprezintă în esență scutul mare al stemei din 1921 desenate de József Keöpeczi Sebestyén, fără ornamentele exterioare ale stemei, considerate în general elemente specifice ale regalității. În scutul mare al stemei, acvila cruciată este prezentată fără coroană, iar în gheara senestră sceptorul este înlocuit cu buzduganul. Scutul mic de pe pieptul acvilei are aceeași repartizare în cartiere: scut scartelat având la bază un triunghi în șef. Leul din cartierul trei însă ține în laba dextră anterioară un paloș.

Răsfoind paginile referitoare ale lexicoanelor, dicționarelor enciclopedice generale sau de specialitate⁶ editate în ultimele trei decenii, constatăm lipsa articolelor referitoare la acest heraldist și istoric al arhitecturii stins din viață la finele anului 1964. De altfel din Enciclopedia Istoriografiei Românești (1978) lipsesc mai multe personalități de seamă ale științei heraldice: P. V. Năsturel, P. Gore sau M. Sturdza-Săucești. Doar în volumul III. al Lexiconului literaturii maghiare din România apărut recent, figurează un articol referitor.⁷

Pe de altă parte cercetătorul maghiar Péter Sas a descoperit recent între altele, la Budapesta, o scrisoare interesantă și pentru problema noastră discutată, a lui József Keöpeczi Sebestyén, adresată la finele anului 1921 fostului său coleg din Muzeul Național de la Budapesta, Emil Jakubovich.⁸ Scrisoarea a fost publicată în revista "Könyvesház" din Cluj și conține mai multe pasaje cuprinzând informații prețioase legate de activitatea lui József Keöpeczi Sebestyén în domeniul heraldicii, în cursul anului 1921:

"La începutul verii am primit la coarcele plugului o invitație din partea regelui, să mă duc la București pentru a elabora stema țării - așa a vrut soarta - am și elaborat-o. Alteța sa m-a primit la 6 iulie la Sinaia, la micul dejun; opera a fost reușită, am fost împărțit în cea mai înaltă recunoștință a regelui, reginei și moștenitorului, și am primit o mulțime de însărcinări - acum, cu sosirea iernii, am început să lucrez la ele. La București se va înființa o societate regală de heraldică și de genealogie sub patronajul Alteței Sale regale, și eu am fost însărcinat cu elaborarea proiectului statutului..."⁹

“Acum este în curs de realizare la Paris o coroană de aur în stilul Renașterii, pentru regină. A fost terminată mantia regală, și cea a reginei, stemele de pe ele au fost proiectate de mine. În prezent lucrez la stemele membrilor dinastiei, peste câteva zile le voi și trimite...”¹⁰

Din textul unui interviu dat ulterior (1936) de József Keöpeczi Sebestyén și publicat în cotidianul “Keleti Újság” din Cluj¹¹ suntem informați că invitația la București a fost transmisă de prof. univ. Alexandru Tzigara-Samurcaș, în calitate de reprezentant al Curții Regale.¹² Aflăm din același interviu, că după îndeplinirea sarcinii primite József Keöpeczi Sebestyén a fost decorat cu Crucea de Ofițer a Ordinului României de Coroană de către regele Ferdinand.¹³

În urma înmânării acestei distincții înalte, se încheie de altfel prima etapă profesională a activității lui József Keöpeczi Sebestyén, caracterizată prin cultivarea artei heraldicii în exclusivitate.

Născut în localitatea Sic (jud. Cluj), în anul 1879, József Keöpeczi Sebestyén urmează studiile sale liceale la Bistrița, unde tatăl său este directorul școlii civice și, printre altele, animator înflăcărat al mișcării corale. Primele sale cunoștințe privind heraldica le obține la Oradea de la Richárd S. Gyulai. După obținerea diplomei de profesor de desen la Budapesta, în anul 1902 se perfecționează la Paris și München, în special în domeniul picturii. Mărturia acesteia este fresca sa executată pentru biserica claustrului franciscan din Cluj.¹⁴

Cotitura radicală a carierei sale profesionale în direcția artei heraldice are loc în timpul angajării sale în Muzeul Național de la Budapesta. Va realiza nenumărate reprezentări și compoziții heraldice pentru specialiștii istoriografiei, la un nivel ridicat artistic și profesional. Acestea sunt publicate din ce în ce mai frecvent pe paginile revistelor de specialitate.¹⁵ Încă în anul 1903 inițiază împreună cu genealogul Imre Sándor, redactorul de mai târziu, revista “Genealogiai Füzetek” care apare la Cluj între anii 1903-1914 și în care publică o mulțime de ilustrații. În aceeași perioadă apare studiul său privind interiorul bisericii refor-

mate din Cluj, construite recent, pe baza proiectului arhitectului-scriitor Károly Kós.

În perioada 1916-19 activează în calitate de pictor heraldic, referent oficial în cadrul Arhivelor Centrale (Országos Levéltár) de la Budapesta. În această calitate este însărcinat în 1915 cu proiectarea noii steme a Ungariei, în trei variante (mică, medie,¹⁶ mare) conform decretului regal emis în luna octombrie anul 1915. Lucrările sale sunt publicate în cursul anului următor în “Budapesti Közlöny” (Buletinul Budapeștean) și în revista de specialitate “Turul”.¹⁷ În același volum al revistei apare și studiul său de sinteză intitulat: “Erdély címere” (Stema Transilvaniei), însoțit de 16 ilustrații.¹⁸ Ca și specialist cunoscut în domeniul heraldicii, colaborează în mod activ în urma decesului împăratului Franz Iosif II. la pregătirea festivităților organizate cu ocazia încoronării ultimului domnitor al Monarhiei. În același an proiectează și stemele pentru fațadele noului sediu al Arhivelor Centrale construite în perioada anului 1913-1917 și terminate ulterior de arhitectul Károly Nagy, născut la Sf. Gheorghe, în 1870.

Această prima perioadă a activității sale se termină cu o etapă scurtă, furtunoasă, însoțită de un epilog romantic. Fiind înrolat în armată, în calitate de pictor de companie, după terminarea definitivă a luptelor se întoarce în Transilvania, respectiv în România. Este reținut temporar în lagărul de la Brașov și internat pe baza predicatului nobiliar din numele său la Căpeni.¹⁹ În acest sat din vestul județului Trei Scaune își întemeiază familia sa și se ocupă deocamdată cu agricultura. În aceste împrejurări primește în anul următor invitația regală la București, prin intervenția lui Al. Tzigara-Samurcaș. Un moment “romantic” conform textului scrisorii citate mai sus: este chemat de lângă coarnea plugului direct la audiența regală din palatul de la Sinaia. Variantele noii steme a României sunt executate în acest scurt răstimp.

Perioada interbelică constituie a doua etapă profesională, de o gamă largă de activități a heraldistului. În posesia experienței adâncite în cursul celor două decenii anterioare în domeniul heraldicii și a istoriei arhitecturii, preocupările sale cuprind domenii foarte diferite, de la executarea unor săpături arheologice²⁰, până la elaborarea proiect-

telor și executarea lucrărilor de restaurare ale unor monumente de arhitectură,²¹ crearea unor compoziții noi în bisericile reformate,²² sau publicarea celor mai importante studii de specialitate ale sale.²³ Fiind solicitat, execută numeroase steme familiale, de asemenea steagurile ornamentate pentru ansamblurile corale din Bistrița, Sf. Gheorghe, Păpăuți, Căpeni, etc.

Este conferențiarul sesiunilor anuale științifice organizate de Erdélyi Múzeum-Egyesület (Asociația Muzeul Transilvaniei). Participă la expedițiile "Harghita", organizate de Muzeul Național Secuiesc în perioada 1929-1936, în compania unor reprezentanți proeminenți ai elitei intelectuale maghiare din Transilvania.²⁴ Este prezent în viața culturală prin conferințele sale de popularizare ilustrate cu desenele sale excelente chiar în cursul expunerii (Brașov, Cluj, Sf. Gheorghe), execută diplome pentru asociații profesionale-artistice, ex libris-uri și tablouri ornamentate.²⁵ Doar în anul 1927 execută cca. 170 de ilustrații pentru monografia familiei Bethlen întocmită de istoricul Imre Lukinich.²⁶

În anul 1942, la solicitarea istoricului de artă Lajos Kelemen se mută definitiv la Cluj. În anul 1944 publică articolele sale referitoare la stema orașului,²⁷ participă alături de istoricul de artă Géza Entz la lucrările de restaurare a bazei romanice din satul său natal, Sic.²⁸

În anii următori, paralel cu instaurarea regimului totalitar, atmosfera socială nu mai favorizează cultivarea artei heraldice. În aceste împrejurări József Keöpeczi Sebestyén primește oferte mai mult din partea bisericii reformate, pentru executarea unor panouri ornamentate (Cluj, Dej), ocazional ilustrează și câteva volume.²⁹ Va publica ultimul său studiu de specialitate în volumul omagial dedicat academicianului Lajos Kelemen (1957), având ca temă tavanul pictat din 1628 al bisericii romano-catolice din Ghelinta.³⁰ În perioada 1956-1959, la invitația arhitectului Lajos Bágyuj participă la lucrările de restaurare a bisericilor gotice din Cluj și execută proiectele noilor chei de boltă pentru biserica Sf. Mihail.

La vârsta de 85 de ani mai lucrează, în singurăritate spirituală. Execută în culori, cu măiestria sa obișnuită stema propriei familii, emisă inițial în

anul 1608 de către cancelaria princiară transilvăneană, sub domnia lui Sigismund Rákóczi. Este probabil ultima sa lucrare. Moare în ziua de 27 decembrie 1964. Singurul necrolog apare în revista confesiunii sale, "Református Szemle". Se odihnește în cimitirul Hajongard, în vecinătatea prietenului său de neuitat, Lajos Kelemen.

Note

1. Nr. 92. al Monitorului Oficial, din 29 iunie 1921.
2. Ilustrația, X. 1921 s. II. nr. 9. p. 1.
3. Pseudonimul poetului, criticului și istoricului de artă Dimitrie S. Panaitescu, poezie apărută ulterior în volumul "Scuț și țargă" (1926)
4. Flacăra, anul VII. 1922 nr. 14 (11 martie) p. 214.
5. Lucrările desfășurate în această problematică sunt tratate în volumul recent apărut al conf. univ. Dr. Maria Dogaru. Din heraldica României. Editura JIF, București, 1994.
6. Dicționar Enciclopedic Român (1962-66), Enciclopedia istoriografiei românești (1978), Új Magyar Lexikon (1961-62), Művészeti Lexikon (1965-68), Magyar Eltérzsi Lexikon (1965-94)
7. Lucrarea citată, p. 241-242.
8. Emil Jakubovich (1883-1935), paleograf, academician, în perioada 1905-35 a lucrat în cadrul Muzeului Național de la Budapesta.
9. Könyvesház, Cluj, anul. II. 1992. nr. 2. p. 7-8.
10. Manuscrisul cu două anexe (reproducerea stemei și descrierea) se află în posesia arhivelor Academiei Maghiare, având indicele: Ms. 4820/131-132.
11. Hegyi Endre. Látogatás Keöpeczi Sebestyén Józsefnél, a román és magyar királyi címerek tervezőjénél (Vizită la József Keöpeczi Sebestyén, proiectant al stemelor regale române și maghiare), Keleti Újság (Gazeta Orientală), Cluj, anul XIX. 22 mai 1936. p. 5.
12. Alexandru Tzigara-Samurcaș (1872-1952), istoric de artă și etnograf. În perioada respectivă este directorul Muzeului de artă națională "Carol I", inspector general al muzeelor. În cadrul interviului Keöpeczi Sebestyén se referă și la "salvarea comorilor Muzeului Național Secuiesc" datorită intervenției profesorului Tzigara-Samurcaș în calitatea sa de delegat regal în timpul războiului.
13. Pe cartea sa de vizită a fost tipărită titlatura distincției, la fel figurează și pe tavanul casetat pictat de Keöpeczi Sebestyén în anul 1927.
14. Fresca reprezintă figura Sfântului Emeric cu atributele sale (crinul și cartea).
15. Revista "Turul" - buletinul anual al Societății Maghiare de Heraldică și Genealogie, Budapesta. Genealogiai Füzetek (Caiete genealogice) - revistă lunară (1903-1907) apoi bilunară (1908-1914).
16. În această stemă medie stemele Bosniei și a Herțegovinei au fost introduse de asemenea într-un triunghi în șef la baza scutului scartelat.
17. Revista "Turul", volumul XXXV. (1917)
18. Idem, p. 33-48.
19. Satul Căpeni, de lângă orașul Baraolt. Pe hărțile contemporane românești: Chepeț (din numele maghiar al satului, Kopec)
20. Stabilirea existenței absidelor romanice ale bisericilor de la Ghelinta și Ghidfalău, a fazelor succesive de construcție a bisericii-ruină Sf. Leonhard de pe vf. Tâmpa (Brașov).

21. Salvarea vestitei biserici medievale de la Ghelinta, restaurarea castelului Daniel de la Vârghiș, și executarea proiectului de mărire a aripei de vest în anul 1937.

22. Decorarea zidului apusean, a parapetului balconului și a tavanului de lemn ale navei de sud cu stemele familiilor nobile din localitate.

23. A brassói Fekete templom Mátyás-kori címerei. Erdélyi Tudományos Füzetek, nr. 8. 1927; Erdélyi reneszánsz emlékek. Pásztortűz, 1927. 293-297; A küküllővári tatárfej. Művészeti Szalon nr. 3. 1928; Néhány középkori címeres emlék Segesváron. Művészeti Szalon nr. 67. 1928; a Bece-Gergely nemzetség, az Apafi és Bethlen család címere. Erdélyi Irodalmi Szemle, 1928. 1-4; A középkori nyugati műveltség legkeletibb határa. Erdélyi Tudományos Füzetek nr. 19. 1929; Orbán Balázs és a címerek, in volumul: Ki volt Orbán Balázs? Odorheiu-Secuiesc. 1930; Márkosfalvi Barabás Miklós. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sf. Gheorghe, 1929; Das Wappen von Kronstadt in Mittheilung des Burzenland, Sächsische Museum II. 1937. p. 11-28; Mittelalterliche Baukunst im Szeklerlande. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift. Sibiu. 1934; A Cenk-hegyi Brasovia-vár temploma. Erdélyi Tudományos Füzetek nr. 121. 1940; Régi székely eredetű műemlékeink. Erdélyi Múzeum. 1941. p. 36-50.

24. Printre altele: arheologul Márton Roska, istoricul Vilmos Csutak, geologii Ernő Balogh, János Bányai, Zoltán Török, Gyula Szádeczky-Kardoss, botanistul Gyula Nyárády E., etnografur Rezső Haáz.

25. Cele mai frumoase se găsc în posesia Liceului "Székely Mikó" din Sf. Gheorghe, din anii 1931-37.

26. Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története. Budapest 1927.

27. Kolozsvár címere și Kolozsvár szabad királyi város címere. Kolozsvári Szemle, 1944.

28. Entw Géza - K. Sebestyén József: A széki református templom. Cluj. 1947.

29. Minek nevezzelék (antologie de poezie), 1955; Diofának három ága (antologie de balade populare), 1956.

30. A gelenczi mennyezet- és karzatfestmények. Kelemen Lajos Emlékkönyv, Cluj. 1957.

A román címer és Keöpeczi Sebestyén József (Kivonat)

A Sas Péter által 1992-ben közreadott, eddig ismeretlen Keöpeczi Sebestyén József-levél, a jeles heraldikusnak a román uralkodóház tagjaival való szakmai kapcsolatára, valamint az általa 1921-ben megrajzolt és a jelenlegi román államcímernel hasonlatos, volt királyi államcímer elkészültére vonatkozó érdekes részleteket tartalmaz. Az említett részletek román nyelvű közreadása mellett a dolgozat összefoglalja K. Sebestyén József életútját, munkásságának tükrében, három szakaszra osztva azt. 1921-ig csaknem kizárólag a címertanban alkot. 1921-1944 az ásatások, műemlék-helyreállítások, a sűrű tanulmányközlés, illusztrálás és a széleskörű művelődési-közéleti tevékenység időszaka. Végül, életének utolsó két évtizede, mely

a szaktudományára nézve hátrányos társadalmi-politikai környezetben a csupán alkalomszerű, ritka megbízások elvégzésére kárhoztatja.

The Arms of Romania and the Heraldist József Keöpeczi Sebestyén (Abstract)

The letter of József Keöpeczi Sebestyén unknown until 1992, when it was published by Péter Sas, refers to the professional relationships of the famous heraldist to the Romanian ruler. It also stresses and presents details about the arms of Romania, drawn by the heraldist in 1921, which resembles to a great extent the actual Romanian one. Besides publishing of these details in Romanian language, the paper makes a summary of József K. Sebestyén's life in the mirror of his life-work, divided into three parts. Until 1921, he worked mostly in the art of heraldry. The period between 1921-1944 is that of diggings, the restoration of monuments, the publication of papers. Finally, the last two decades of his life, because of the unfavourable social-political conditions, the heraldist could work only occasionally.

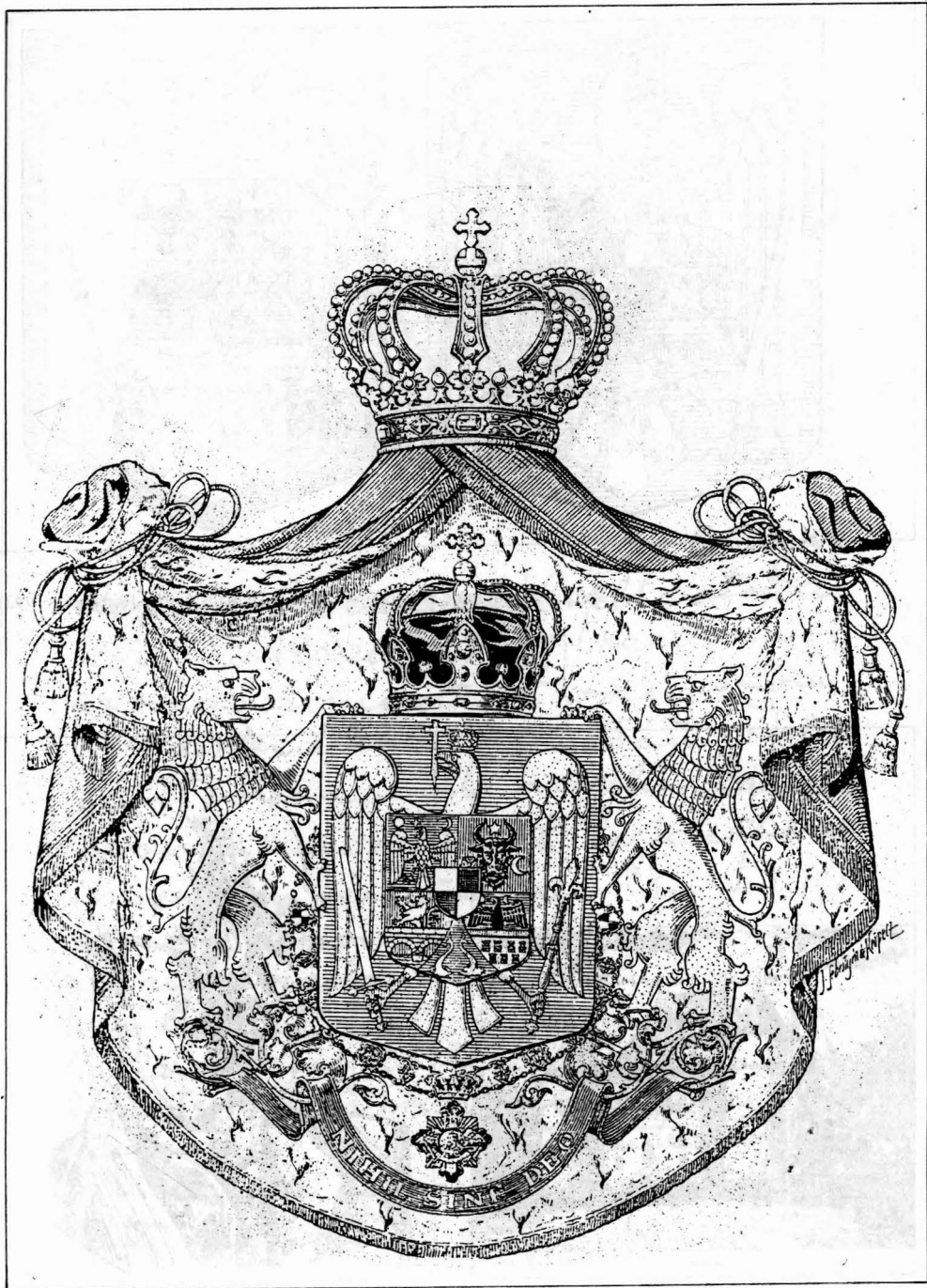

Figura 1. Stema României din 1921. Desenul lui József KEŐPECZI SEBESTYÉN, apărut în revista „Ilustrația”.

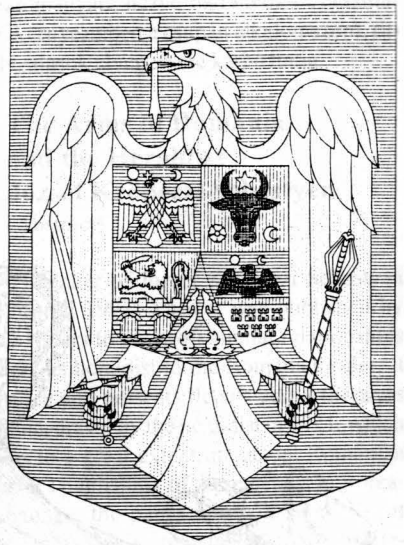
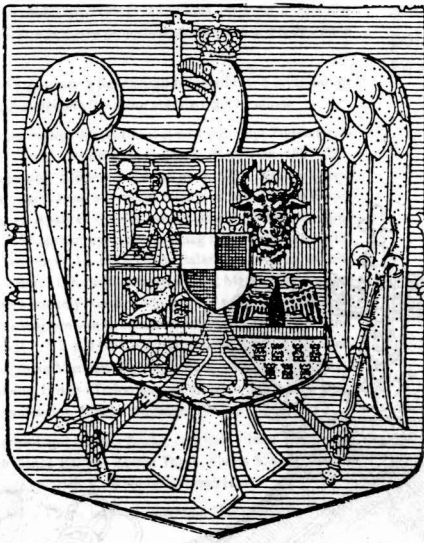

Figura 2. Scutul mare al stemei din 1921 și stema actuală a României (1992).

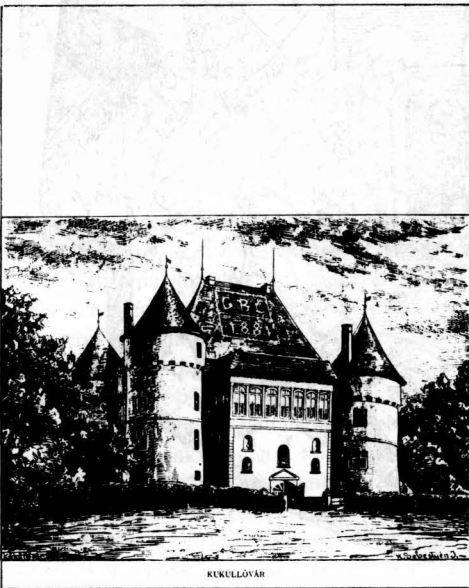

Figura 3. Castelul de la Cetatea de Baltă.
Ilustrație pentru monografia
lui Imre LUKINICH.

Figura 4. Portretul lui József KEÓPECZI
SEBESTYÉN executat de Nagy Imre.

A nyár elején az erzsérvától felhivatott a király Bukarestbe, hogy kénítsem el az ország virimerét - a sors így kívánta - elkénítettem, s júl. 6-án Ő felsége nál voltam villásreggeliin Sinaiában; a mű sikerült, legfeloőbb elismerésben részesültem a királytól, kirágnőtől is trónörökösötől, s sok igen szép meghívásban részesültem - most hogy beállt a tél, dolgosom rajtuk. Bukarestben egy királyi hadaldirai is genealogiai társaságot akarnak alapítani Ő felsége védnöksége alatt, s én kaptam a megf. írást, hogy az alapulni tervezet elkénítsem. Nagyon kérek, leg

Figura 5. Ilustrație executată de József KEŐPECZI SEBESTYÉN, apărută în revista „Genealogiai Füzetek” (a), manuscrisul lui József KEŐPECZI SEBESTYÉN din 1921 (cu date referitoare la invitația sa la București) (b).

AKÖPECZI
NEMES SEBESTYÉNCSALÁD
CIMERE.
MDCVIII

Köpeczi család 1647. 24.

Köpeczi.

Nagy Imre művészete és a szokások

Nagy Imre csikzsögödi festőművész művészi hagyatéka különböző vázlatokat, rajzokat, metszeteket, valamint akvarelleket, olaj- és tempera festményeket tartalmaz. Ennek a műfajlag sokrétű hagyatéknak az elhelyezését - kevés kivétellel - Nagy Imre múzeumokban képzelte el és valósította meg. Az egyes gyűjtemények, nagyságrendjük szerint, a következők: Csiki Székely Múzeum (Nagy Imre Galéria), Csíkszereda; Művészeti Múzeum, Marosvásárhely; Székely Nemzeti Múzeum (Képtár), Sepsiszentgyörgy; Kurucz Istvánné¹ magángyűjteménye, Alsógöd, Magyarország; Petőfi Irodalmi Múzeum és Magyar Nemzeti Galéria, Budapest; Művészeti Múzeum, Kolozsvár; Királyi Képtár, London; Nemzeti Művészeti Múzeum, Bukarest; Brukenthal Múzeum, Gyergyószentmiklós; stb.

Tartalmukat tekintve, a portrékat nem számítva, többségük tájkép, vagy több alakos kompozíció, de az utóbbiakon is nagy jelentősége van a tájképelemnek: valamennyi feldolgozott témája a zsögödi tájba van beillesztve. Ez azt bizonyítja, hogy a festőművész személyes kötődése Zsögöd-höz nagyon erős volt. Azok az alkotásai is zsögödi tematikájúak, amelyeket már kolozsvári tartózkodása idején készített. Igaz ugyan, hogy nemcsak a portréi kivételek, életművének egy másik része is az - a marosvásárhelyi cukorgyárban, valamint a békási vízierőmű építőtelepén készült munkák. Az említett időszakban Nagy Imre kényszerű visszahúzódása az említett helyszínekre csakis sajátos tematikák feldolgozására nyújtott lehetőséget. Az ekkor készült alkotások nem tartoznak a festő természetszerű, spontán témaválasztásai közé. Nagy

Imrének is el kellett szenvednie az ötvenes évek világát, de az akkori - a szocialista realizmushoz tartozó - alkotásainak relatív művészi színvonalát így is helytállóan tekinthetjük.

Nagy Imre említett zsögöd-centrikusságát nem tartom véletlenszerűnek.

1987-ben, amikor hozzákezdtem a festőművész írott hagyatékának a feldolgozásához, úgy tűnt, hogy annak az embernek a megőrzött iratait fogom feldolgozni, akit a róla addig megjelent írásokból ismerhettem meg.² Tévedtem.

Az addig megjelent méltatások, valamint a Följegyzések nem nyújtanak teljes képet, mert egyrészt kimerítő jellegű dokumentáció hiányában a méltatások csak részlegesen lehetnek, nem készülhettek a teljesség igényével, másrészt meg a festő maga sem akart többet elmondani önmagáról, mint amennyit a Följegyzésekben³ megírt, sőt, azt sem lehetett egészében kiadni.

A ránk maradt - pillanatnyilag teljesnek tekinthető - írott hagyatéka kissé másminyenek mutatja be, mint amilyenek a megjelent írásokból megismerhettük. Azt a Nagy Imrét a méltatások, de leginkább a szájhagyomány majdnem emberfeletti tulajdonságokkal ruházták fel. Akik ilyenek ábrázolták, talán önhibájukon kívül, de tévedtek. Meggyőződésem, hogy akkor is így történt, ha a méltatást Imre bácsinak egy közeli barátja, ismerőse végezte, hiszen Nagy Imrét még a hozzá közel állók sem ismerhették igazán. Természetesen, legjobb ismerői mégis barátai voltak, nem is akárhik, hiszen a festő a barátkozás mércéjét igencsak magasra helyezte.

A különböző visszaemlékezésekben igazi beszámolót csak egy-egy Nagy Imrére vonatkozó részletről kapunk: ki-ki a festőről - de csak kevesen a művészről -, a szeretőről, a "vén zsu-gori"-ról, vagy a segítőkész emberről, mesterről, esetleg nagyon ritka alkalmakkor a bohémról emlékezik, és emlékezetében ilyenek is őrizi. A képszeletek felevenítésekor volt olyan személy is, aki - figyelmeztetőleg - így fogalmazott: "Imre bácsi akkor jött haza, amikor mások tömegesen hagyták el az országot!" Persze, mert éppen 1922-ben történt. Nem hiszem, hogy hazatértében politikai elkötelezettséget kellene keresnünk.

1. Nagy Imre unokahúga, akit korai árvasága után a festő nevelt.
2. Szabó András: Repertoriul de documente privind biografia maestrului emerit NAGY IMRE erdemes művész életrajzi vonatkozású dokumentumaink repertórium - Muzeul Secuiesc al Ciucului - Csiki Székely Múzeum, 1993.
3. Nagy Imre: Följegyzések, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979.

Opera pictorului Imre Nagy și obiceiurile curente

(Rezumat)

Opera și viața pictorului Nagy Imre (1893-1976) nu a fost prelucrată în întregime, ci numai anumite aspecte referitoare la acestea. Prelucrarea completă a datelor biografice și documentare s-a realizat doar în anul centenarului nașterii pictorului, în 1993. În prezent nu se poate pune încă problema realizării unui tratat de specialitate, dar un aspect, și anume scopul reîntoarcerii lui la Jigodin - reieșit din documentele biografice - merită să fie amintit. Acesta se leagă profund de trăirea, retrăirea obiceiurilor locului, ori de crearea unui obicei nou: vizitarea permanentă a "Galeriei Nagy Imre" din Jigodin, în scopul cunoașterii operei maestrului. Astfel se introduce locul de creație al pictorului - satul Jigodin - în rândul locurilor celebre ale culturii transilvănene și europene.

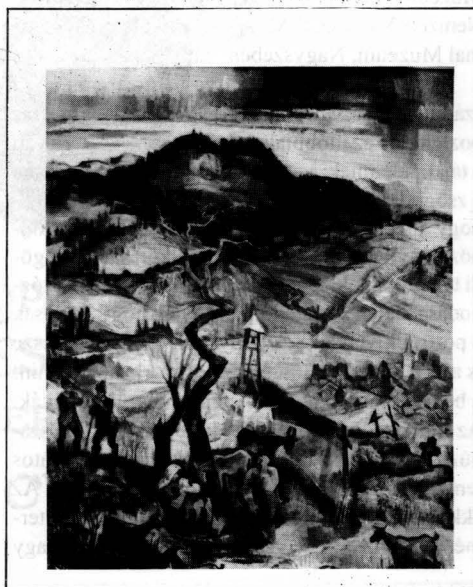
The Work of the Painter Imre Nagy and Every-Day Customs

(Abstract)

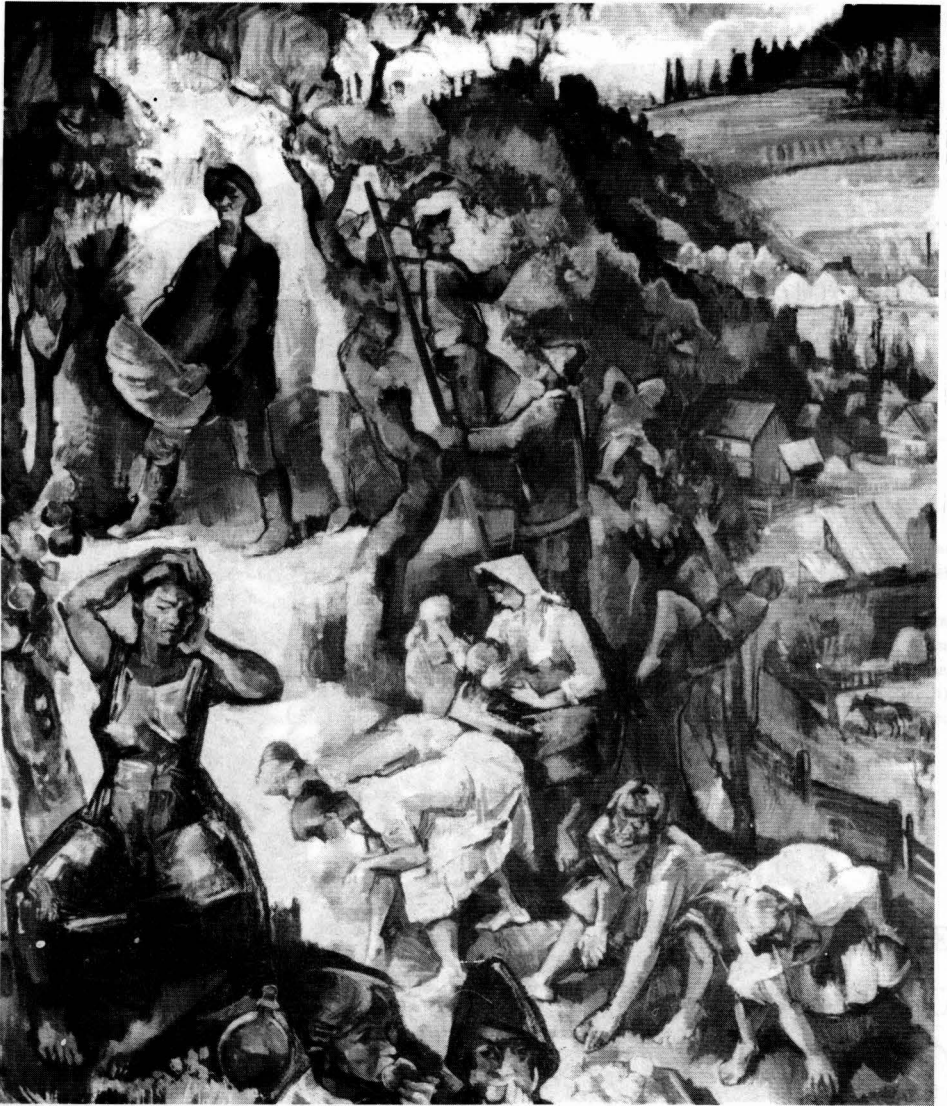
The work and life of the painter Imre Nagy (1893-1976) has not been worked through completely, but only in some aspects referring to it. The complete survey of the biographical and documentary data has been done only in the year celebrating 100 years from his birth, in 1993.

For the moment one can't clarify all the aspects of his life and work. But one moment of his biography - his return to Zsögöd (Jigodin) - is worth mentioning. It is linked on the one hand to

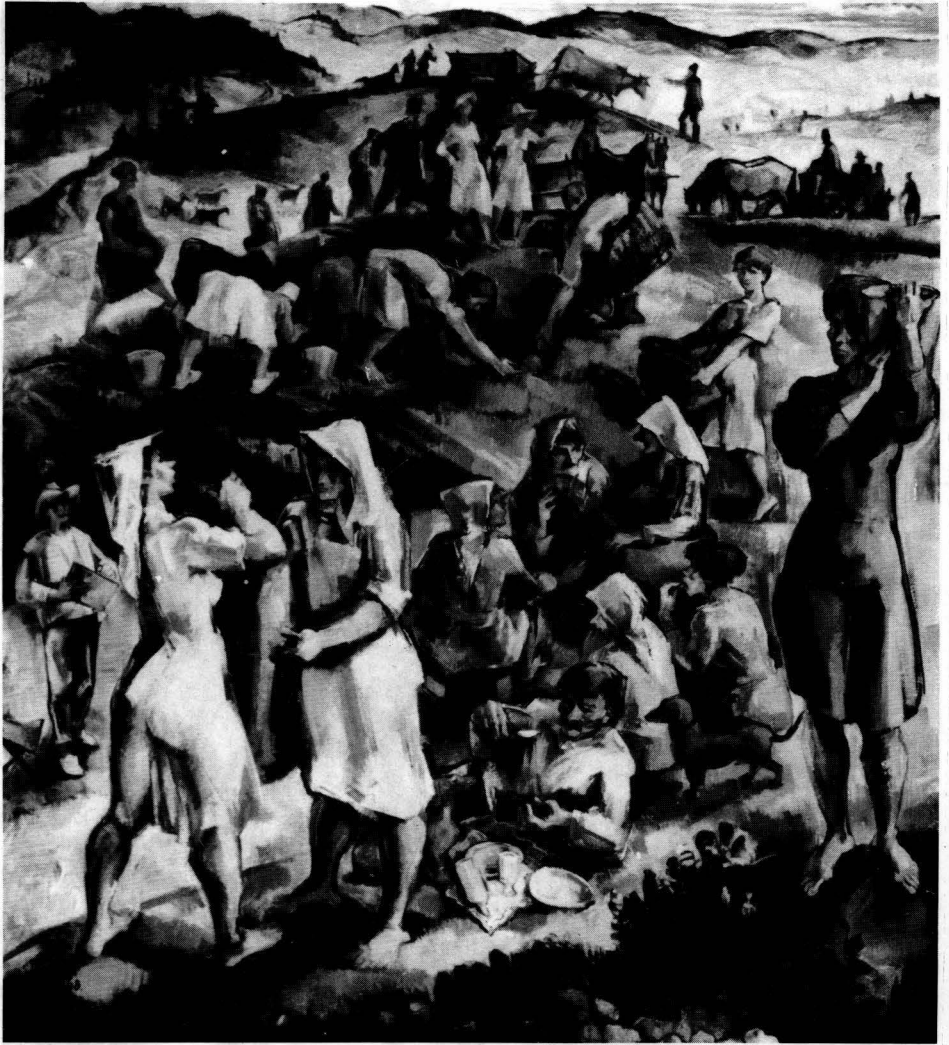
reliving the customs of the village community, and on the other to the foundation of the art gallery.

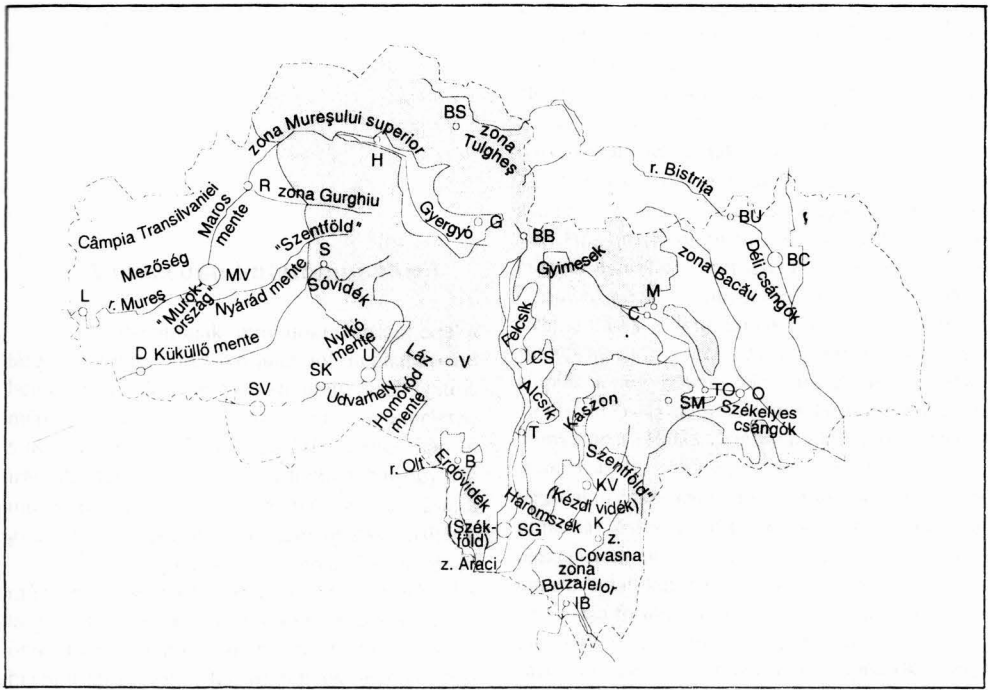

1. ábra A régi temető. (olaj, vászon)

2. ábra Almaszedés. (olaj, vászon)

Harta teritoriului județelor Bacău, Covasna, Harghita și Mureș, cu nominalizarea principalelor zone etnografice din Secuime și din zona limitrofă / Bákó, Hargita, Kovászna és Maros megye területe, a Székelyföld és a szomszédos területek nép- és tájrajzi vidékeinek bejelölésével.

Prescurtările utilizate pentru orașele din cele patru județe / A városok nevének rövidítése: B-Baraolt/Barót, BB-Bălan/Balánbánya, BC-Bacău/Bákó, BS-Borsec/Borszék, BU-Buhuși, C-Comănești, CS-Miercurea-Ciuc/Csikszereda, D-Târnăveni/Dicsőszentmárton, G-Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, O-Onești (Gheorghe Gheorghiu Dej), H-Toplița/Maroshévíz, IB-Întorsura Buzăului, K-Covasna/Kovászna, KV-Tg. Secuiesc, L-Luduș/Marosludas, M-Moinești, MV-Tg. Mureș/Marosvásárhely, R-Reghin/Szászrégen (Reen), S-Sovata/Szováta, SG-Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy, SK-Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SM-Slănic-Moldova, SV-Sighișoara/Segesvár (Schässburg), T-Tușnad-Băi/Tusnádfürdő, TO-Tg. Ocna, U-Odorhei/Székelyudvarhely, V-Vlăhița/Szentegyháza.

NÉPRAJZ, MUZEOLÓGIA - ETNOGRAFIE, MUZEOLÓGIE

ACTA 1995

A múzeumi kutatómunkáról

A múzeumnak, mint dokumentum értékű tárgygyűjtemény birtokosának jól meghatározott helye van a tudományos és ismeretterjesztő intézmények sorában. A múzeum alapja a gyűjtemény, s a vele való foglalatosság lényegében három irányú, melyek egyike sem hiányozhat egy élő múzeum esetében: a gyűjtemény gyarapítása, a gyűjtemény őrzése és a gyűjtemény hasznosítása.

A gyarapítás - főleg néprajzi és történeti múzeumok esetében - nemcsak fontos, de a hiteles tárgyak kallódása-pusztulása miatt sürgős is. Az őrzés mindennapos alapvető tevékenység, nemhiába a muzeológus hagyományos neve is "custos", "őr", "múzeumőr". A gyűjtemény múzeumi hasznosítása, azaz ilyen, vagy olyan formában való ismertetése, noha ez a múzeum értelmét jelentő főcél, a lehetőség, alkalom szerint időzithető.

Mindhárom tevékenységi kör egységét az egyazon gyűjtemény, a vele való foglalatosság, a társadalmi funkcióját jelentő és a mindhárom területen nélkülözhetetlen tudományosság adja. Tekintettel arra, hogy nincs a gyűjteménytáraktól független múzeumi munka, és hogy e tárgyak múzeumi "élete" beszerzésüktől a raktározásig és bemutatásig valójában mind szakértelmet követelő, tudományosan végzett folyamat, állítható, hogy a múzeum, amellet, hogy hiteles tárgyi bizonyítékok erős vára, egyben a tudományos vizsgálat és kutatás fontos központja is.

A múzeum e minőségét sokan nem értik. A nagyközönségnek nem is lehet fogalma arról, hogy milyen múzeumi munka van a kiállított tár-

gyak mögött, de a legtöbb kultúrhivatalnok is a múzeumnak csupán a közművelődéssel kapcsolatos tevékenységét képes értékelni. Sajnos, az előképzettség nélkül kinevezett kezdő muzeológusok is, a múzeumi tárgyak "társaságában" maradvá sokáig nem látják a tudományos kutatómunka lehetőségét. pedig pl. akár az archeológia, akár a néprajztudomány legfőbb melegágya a múzeum volt. Hogy ne menjünk túl messze példaért, az első magyar néprajzi összefoglalásnak tekinthető mű, útmutató néprajzi múzeumok szervezésére (Bp. 1906), Báty Zsigmondnak a budapesti néprajzi múzeum gyűjteményének tanulmányozásán alapult, a négykötetes Magyarország Néprajza (Bp. 1933-1937) ugyancsak javarészt e múzeum három munkatársa - Báty Zsigmond, Györfly István és Viski Károly - műve. Elsősorban a népi anyagi, társadalmi és szellemi kultúra tárgyasult dokumentumainak összehasonlítása, és a funkcionálisan összetartozó tárgycsoportok tanulmányozása juttatta a kutatókat olyan megállapításokhoz, mint amilyen a forma-, funkció- és értékváltozás, a haladó és jövő felé mutató jegyek létezése, a helyi, táji, nemzeti és egyetemes vonások közti különbségtétel, az egyéni kezdeményezések szerepe helyi formák kialakulásában, a jelenségek közti kölcsönös összefüggések, és így tovább. Nem véletlen, hogy a magyar néprajztudomány megszervezője, Herrmann Antal annyira sürgette a század végén a budapesti és kolozsvári néprajzi múzeumok létrehozását.

Természetesen a jelentősebb kutatási eredményekhez jutás egyik feltétele volt és maradt a minél gazdagabb gyűjtemény, a másik ennek közvetlen, jól rendezett raktárakban, jól vezetett leltárakkal való tanulmányozásának lehetősége, a harmadik feltétel pedig - természetesen - a megfelelő ember: a szakmailag felkészült és a gyűjtemény tárgyai közt magát "jól érző", azokban a dokumentációs értéket becsülő muzeológus-kutató.

Tanulságos volna pontosan nyomon követnünk néprajzi gyűjteményeink, táraink létrejöt-

* Dr. Kós Károly (1919-1996). Halálhíre a kiadó munkálatok közben ért, adósaí maradtunk egy megkesétt megjelenéssel. A Sz.N.M.-hoz a közismert családi vonatkozásokon túlmenő, bensőséges kapcsolat fűzte. A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium diákja volt, édesapja maradék hagyatékának a Sz.N.M.-ban látta a helyét, télen még elküldte utolsó köteteknek tiszteletpéldányát. Történelem-földrajzt végzett, szakíró volt, múzeumőr és egyetemi előadó tanár, a néprajztudományok doktora. Nemzetközi jelentőségű tudósunkat veszítettük el.

tének történetét, a tárgyak mennyiségi és minőségi gyarapodását, a leltározó, karbantartó és raktári munka fokozatos javulását, valamint a gyűjtemények tanulmányozásán alapuló ismertetést (alap- és szakkiállítások, katalógusok és tanulmányok útján). Pontos felmérések híján csak a háború utáni fejlődést illusztráljuk néhány példával. Így az Erdélyi Néprajzi Múzeum, amely 1951-ben az addig a két kolozsvári egyetem által őrzött két külön néprajzi gyűjtemény egyesítésével már összesen 20.000 tárgyat birtokolt, alig három évtized alatt megkétszerezte gyűjteménytárgyai számát, ugyanakkor a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum néprajzi tárának a háború végén tönkrement gyűjteménye tárgyainak számát 3000-ról a 70-es években 12.000-re, a 60-as évek végén keletkezett nagyváradi Körösvidéki múzeum néprajzi osztálya 10.000-re gyarapította. Közben a csíkszeredai, székelyudvarhelyi és szatmári múzeumok néprajzi gyűjteményei is szépen gyarapodtak, új, magyar néprajzi arcélű tájmúzeum létesült Székelykeresztúron, Torockón, újrалétesült egy (majd a csucsai múzeumba olvasztották) Bánffyhunyadon, nem is beszélve itt egyes iskolákban, vagy egyházi épületekben elhelyezett kisebb gyűjtemények keletkezéséről.

Míndezek a gyűjtemény-létesítések és gyarapítások a földműves életmód és igények rohamos átalakulásával veszendőbe menő hagyományos népi kultúránk tárgyi dokumentumainak megmentésére irányuló lelkes munka eredményei. Kérdés azonban, megmarad-e ez a lelkeség és felelősségérzés a már begyűjtött tárgyakkal való szakértelmet és gondosságot igénylő további foglalkozás során? Mindnyájan tudunk kis gyűjtemények olyan sajnálatos eseteiről, hogy az egybehordott értékes tárgyakat mégcsak nem is leltározták rendszeren, további sorsukkal meg éppen nem törődtek.

Viszont tudunk arról is, hogy egyik muzeológusunk magásterkesztette lyukkártyás leltárat vezetett be a rábizott gyűjtemény nyilvántartására, egy másik muzeológusunk pedig külön kísérleteket folytatott a nálunk is beszerezhető vegyi anyagokkal való hatékony konzerválás céljából. Volt olyan muzeológus, aki praktikus raktári bútorokat tervezett, egyesek pedig múzeumnéző tanulmá-

nyaik után már visszautasították ún. hivatalos kiállításrendezők ajánlközását, s magukra vállalták a gyűjteménytárgyak kiállításokon való megszólaltatását. Egyesek múzeumi munkájuk tapasztalatait közzölték, vagy múzeumi tárgyakat, tárgycsoportokat ismertettek különböző lapokban. Mind e példák arra mutatnak, hogy az 50-es évek óta akadtak olyan muzeológusaink, kiknek a kötelességérzés kényszere alatt elért eredményei ismerete ma is tanulságos, de legalábbis ötletadó és ösztönző volna a gyakran egymástól elszigetelten dolgozó muzeológusok számára. Talán akad majd szakember, aki vállalkozik az elszórt múzeumi vonatkozású közlések bibliográfiájának összeállítására és esetleg ezeknek és a helyszíni észrevételeknek kritikai elemzésére is szentel egy tanulmányt.

Eme írásom előtörténetéről el kell mondanom, hogy a múzeumi tudományos munkáról először akkor éreztem kötelezőnek szólni (1973-ban), amikor arról értesültem, hogy nemcsak a budapesti múzeumokat hagyják ott egyre-másra a számukra nagyobb sikerélményt nyújtó "kutatói" állások kedvéért, hanem még a hazai múzeumoktól is "szöknek" meg olyan fiatalok, akik úgy érzik, hogy itt nem találhatnak képességeikhez "méltó" munkakört. Az Akadémia kolozsvári fiókja folklorista csoportjának leépítések az Erdélyi Néprajzi Múzeumhoz áthelyezettek ki is nyilvánították, hogy nem találják helyüket az új munkahelyen. Egy ekkor tartott előadásom célja nyilvánvalóan az volt: rávilágítani arra, hogy nem mindig a cím jelenti a rangot, hanem igaz lehet a közmondás, hogy "az ember szenteli meg a helyet". Hogy milyen szintű kutatómunka folyik egy akadémiai csoportban, vagy egy múzeumban, az elsősorban az ott dolgozóktól függ. A muzeológusi tevékenység tisztázása érdekében és rangossága védelmében készítettem el aztán a minisztérium múzeumi főigazgatósága kérésére terjedelmes tanulmányomat (Contribuții asupra problemei cercetării științifice în muzeu, 1974), amelynek egyik fejezete - hozzájárulással - V. Pascunak az "Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei"-ben (Cluj, 1975. 3-1) közölt cikke alapjául szolgált.

Amikor most az „Aluta” szerkesztője felkért e kötetben való közreműködésre, úgy gon-

doltam, hogy fölelevenitem a másfél évtizede fölvetett szöveget is időszzerű gondolatot, de leszűkíttem mondanivalómat a több évtizedes muzeológusi élményeimből, tapasztalataimból leszűrt néhány általánosabb érvényűnek vélt tanulság közlésére. Talán az itt elmondandók is segíthetik a múzeumainkhoz dicseretes kutatói ambícióval került és készülő fiatal kartársakat abban, hogy a múzeumi tárgyak, gyűjtemények között otthonosan, s a velük való sokrétű foglalkozás közepette jól érezzék magukat.

1. A gyűjtemény a múzeum meghatározó tényezője

A "múzeum" eredetileg a múzsáknak, vagyis a tudományoknak és művészeteknek szentelt hely, amelyhez már a Ptolemaiosok idejében, a névadó alexandriai *museion* esetében könyvtár tartozott. A reneszánsz korában a múzeum már "érdekes" tárgyak gyűjteményét, az újkortól pedig mindinkább tudományos értékű gyűjteményt, ennek kiállítását és a vele való tudományos foglalkozást jelenti. A múzeumokban folyó különböző tevékenységek mind a gyűjteményekhez kapcsolódnak: ezek létrehozásához, gyarapításához, nyilvántartásához, karbantartásához, tanulmányozásához és különböző módokon való érvényesítéséhez, "hasznosításához". A tevékenységek - akár a muzeológia egyetemes történetét, akár bármely múzeum szerves alakulását nézzük - az igények fölmerülésének és a lehetőségek biztosításának megfelelő jellegzetes sorrendben jelentkeznek. Anélkül, hogy a kolozsvári néprajzi múzeum közel százéves részletes történetét ismertetném, ennek csak egyes fő mozzanatait sorolom fel, amelyek lényegében megegyeznek több más múzeum fejlődése szakaszaival is:

- Egyes szakemberek érdeklődése a népi kultúra tárgyi dokumentumai iránt, ezeknek az elkallódástól való megmentésére is gondolva.

- A tárgyak gyűjtése egyesek, vagy e célból összeálló szakemberek és érdeklődők által.

- Helyiség biztosítása a gyűjtemény őrzése és (mégoly zsúfolt) kiállítása céljából. Valójában *ettől kezdve beszélhetünk múzeumról.*

- Kiállítási katalógus, leíró kalauz, egyes tárgykategóriák hasonló jellegű ismertetése, nyomdai sokszorosítása.

- A helységben külön-külön létrejött gyűjtemények (múzeumok) egyesítése annak keretében, amelyik biztosítani tudta ezek együttes elhelyezését és gondozását (saját épület, dotáció, személyzet révén).

- A múzeum-épület bővítése a szakszerű raktározás, karbantartás és kiállítás érdekében.

- A nyilvántartás tökéletesítése: a gyűjtemények összetételének jobb áttekintésére szerkesztett tematikus és földrajzi mutatók (szak-katalógusok) készítése által a gyűjteménygyarapítás tudományos alapokra helyezése és egyes tárgykategóriák könnyebb tanulmányozása érdekében.

- A szubjektívizmust és impresszionizmust kizáró, a tematikus és földrajzi hiányokat pótló szakszerű gyűjteményfejlesztés kezdete helyszíni tudományos adatgyűjtés kíséretében.

- "Házi" kurzusok rendszeresítése muzeológusok és technikai személyzet részére.

- Célszerű (és olcsó kivitelezésű) raktári és kiállítási bútorok saját tervezése és csináltatása.

- Az alapkiállítás tudományos igényű koncepciójának, tematikájának és forgatókönyvének elkészítése, és a kiállítás rendezése.

- Az időszaki szakkiallítások rendezésének rendszeresítése. az illető gyűjteménykategória és a megfelelő szakirodalom előzetes tanulmányozásával készült tematika alapján.

- Szabadtéri osztály tervének kidolgozása, azon koncepció alapján, hogy ennek ki kell egészítenie a múzeum székházában levő gyűjteményeket és kiállítást. A konstrukciós részleg fokozatos kialakítása.

- A múzeum kezdetleges könyvtárának valódi szakkönyvtárrá fejlesztése vásárlás és kiadványcsere útján.

- A múzeum fototékájának megszerezése és továbbfejlesztése.

- Saját kiadványsorozat (évkönyv) indítása az egyes tárgykategóriákat, a tárgygyűjtések kapcsán végzett kutatásokat, a múzeumi tevékenység különböző oldalait és kérdéseit tár-

gyaló tanulmányok és kívülálló kutatók írásainak közlésére.

- A sokoldalú, tudományos felkészültséget igénylő muzeológusi tevékenység állandósítása.

Már Herrmann Antal, a magyar néprajz intézményeinek - köztük a kolozsvári néprajzi múzeumnak is - századfordulótáji megteremtője hangsúlyozta a néprajzi gyűjtemények amatőr létrehozói felé, hogy mennyire elsőrendű az alkalmas helyiség biztosítása, illetve, hogy akkor beszélhetünk múzeumból, ha van hozzá épület. Valóban, az Erdélyi Néprajzi Múzeum gyűjteményei megismerésének, a tárgyak azonosításának, csoportosításának, szakszerű raktározásának s egy-egy tárgykategória, csoport közelebbi tanulmányozásának is alapfeltétele volt, az elavult kiállítás lebontásával, majd az épület bővítésével (1950-51) való térnyerés. Ekkor és ezzel kezdődhetett el a gyűjteményekkel való komoly munka.

A múlt század 90-es éveivel kezdődő és jobbára képzett szakemberek (Herrmann Antal, Jankó János, Orosz Endre, Kovács Géza, Sztripszky Mikés Hiador, Roska Márton, Romulus Vuia, Ion Chelcea, Gheorghe Pavelescu, valamint az 50-es évek óta az Erdélyi Néprajzi Múzeumnál dolgozó) által végzett gyűjtőmunka eredményeként a múzeum máig 40.000-re gyarapodott eredeti tárgya közt számos különös dokumentációs értékű is található. Azonban a gyűjtemények értékét nem annyira a tárgyak száma, de nem is némely jeles tárgya, hanem inkább a gyűjtemények összetétele szabja meg, aminthogy az egyes gyűjteménytárgyak és tárgyalócsoporthoz tartozó dokumentációs értékét is - a róluk följegyzettek mellett - az egymással való kapcsolatuk, az egészben elfoglalt helyük határozza meg. A gyűjteményállag egészének értéke pedig strukturális összetételének függvénye: hogy mennyiben van benne képviselve az egész népi kultúra tárgyasult világa, lehetőleg a múzeum egész működési körzete táji változataival.

A múzeum teljes gyűjteményállaga tárgyait - anyagukkal és táji hovatartozásukkal is egyeztetett - funkcionális kritériumuk alapján hat (külön raktárakba elosztott) osztályba soroltuk, amelyek mindenike több (5-10) alosztályra, ezek meg számos tárgykategóriára oszlanak. Itt csak az osztályokat és alosztályokat sorolom föl:

I. Foglalkozások (kb. 8000 fa, kéreg, vas és szaru eszköz): 1. Gyűjtögetés, 2. Méh vadászat-méhészkedés, 3. Halászat, 4. Vadászat, 5. Állattartás, 6. Földművelés, 7. Termények tárolása, feldolgozása, 8. Teherhordás-közlekedés, 9. Háziipar, 10. Mesterségek.

II. Lakás-táplálkozás (kb. 5000 változatos tárgy): 1. Épületelemek és építőminiatűrök, 2. Bútorok, 3. Tüzelők, tűzszerszámok, világítás, 4. Konyhai eszközök és edények, 5. Evőeszközök, 6. Személyes tárgyak.

III. Kerámia (kb. 11.000 cseréptárgy): 1. Konyhai edények, 2. Alkalmi, ünnepi és dísedények, 3. Közösségi edények, 4. Gyermekek játékok s egyebek, 5. Kályhacsempék. (Részben a Lakás-táplálkozás osztállyal áll kapcsolatban).

IV. Textília (kb. 5500 tárgy): 1. Ágynemű, 2. Asztalnemű, 3. Szőnyegek, 4. Kendők, 5. Kézbeli- és zsebkendők, 6. Szedetttes-, hímzés- és csipkerészletek, mintadarabok. Részben a Lakás-táplálkozás osztállyal áll kapcsolatban).

V. Öltözet (kb. 8500 textil és bőr ruhadarab): 1. Alsó- vagy fehérenemű, 2. Katrinca-, szoknya- és kötényfélék, 3. Felső- vagy téli ruhadarabok, 4. Lábbelik, 5. Fejrevalók, 6. Övek, tűszők, zacskók, tarisnyák, 7. Ruhadíszek, ékszer-ek.

VI. Szokás, folklór (kb. 2000 változatos tárgy): 1. Az évkör szokásai, 2. Életfordulók szokásai, 3. Gyermekek játékok, 4. Gyógyászat és mágia, 5. Egyházi szokások, 6. Hangszerek, 7. Népi iratok.

A szabadtéri osztály jelenlegi mintegy másfélszáz idetelepített eredeti népi építménye három részlegre tagolódik: 1. Falusi épületek (teljes falusi porták, magában álló lakóházak, pajták s egyéb gazdasági épületek), 2. Közösségi építmények (fatemplom, közkút, fogadó, híd, útszéli kereszt), 3. Ipari szerkezetek (lisztelő- és fűrészmalom, olaj- és borsajtó, posztóvanyoló, vasverő, aranyérczúzó stb.). Mint látható, e sajátos osztály jelenlegi részlegei a Foglalkozások-, a Lakás-táplálkozás és a Szokás-folklór osztályok egyes alosztályait egészítik ki a csak szabadtéren elhelyezhető építmények és berendezések révén.

Csupán az osztályok és alosztályaik egyszerű felsorolásából is kitűnik - mellőzve itt az

alosztályokba tartozó nagyszámú tárgykategória felsorolását -, hogy a múzeum gyűjteményei lényegében az erdélyi népi kultúra egész területére kiterjednek. Közéleti strukturális vizsgálat után azonban még szembeötlenek aránytalanságok, sőt hiányok is. Így még mindig érződik a egykori túlzott "népművészeti" érdeklődés az egyszerű használati tárgyak rovására. Egyes korábbi gyűjtők eme érdeklődése duzzasztotta föl pl. a Kerámia osztályt, amelynek 60%-a alkalmilag használt ünnepi és díszedény, de jórészt a Textília osztályt is, pedig e díszes tárgyak a vásárlásra kapott pénz javát is fölemésztették. Ugyanakkor mégis a vérbeli etnográfus gyűjtőknek köszönhetően már kezdettől a Foglalkozások és Lakás-táplálkozás osztályok tárgyai is gyarapodnak, amely gyarapodást az 50-es évektől kiegészítették a szabadtéri osztály berendezési tárgyakkal együtt beszerzett építményei. Ekkortól lendült föl, a közösségi élet iránti érdeklődés fokozódásával, a Szokás-folklor osztályhoz tartozó tárgyak gyűjtése is.

A tárgyak eredetét tekintve a kolozsvári Bolyai és Babeş egyetemek őrzete alól kivett magyar, illetve román alapítású múzeumi gyűjtemények egyesítése (1950), majd pedig újabb román, magyar és német néprajzi tájakon, a szerbek, rutének és cigányok közt végzett tárggyűjtések révén a korábbi feltűnő egyoldalúságok megszűntek. Persze, még így is maradtak a gyűjtők számára fehér foltok, mint pl. a bánági Néra völgye és az itteni telepés falvak, a Bodzaforduló, a Küküllők vidéke, Maros- és Aranyosszék, Szatmár, Érmellék és más tájak, nem is említve azt, hogy az összehasonlító kutatás mennyire igényelné a mai értelemben vett Erdéllyel szomszédos román, magyar, szerb és rutén néprajzi tájakon való kutatómunkával kiegészített tárggyűjtést is.

A múzeum gyűjteményállagában viszonylag kevés a műgyűjtőktől vásárolt tárgy, s így a tárgyak 92 %-ának pontos lelőhelye nem is ismeretes. Sajnos, már kevesebbet tudunk főleg a régebbi gyűjtött tárgyak készítése és használata körülményeiről. Viszont több muzeológusnak azonos érdeklődése, az évtizedek során nemely tárgykörben gazdag változásokat mutató csoportok létrejöttéhez vezetett. Így pl. a halászlati gyűjteményben 113 szigonyt, 42 varsát, 66 hálót,

a vadászszerszámok közt 184 agancs löportartót, az állattartás gyűjteményben 262 pásztorbotot és 253 fa vízivókanalat találni. Ezekon kívül van a múzeumnak még pl. 121 pásztor-, fuvaros- és községi rováspálcája, 68 faekéje, 30 faásója, 334 guzsalya, 124 ruhahuslykolója, 123 faszárja, 122 menyasszonyi ládája, 392 kályhacsempéje, hogy a nagyszámú díszes tárgyerről, kancsóról, kendőről ne is beszéljünk. E tárgykategóriák alapos alakítani, tipológiai, összehasonlító tanulmányozása - úgy, ahogy ezt megtettük pl. a faekék, a fa ivókanalak, a guzsalyok, a kályhacsempék, az ingszabások, a csont-, agancs- és szarutárgyak esetében -, értékes tudományos eredményekre vezettek a fejlődési és táji változások, az interetnikus és interzonális kapcsolatok, az anyag-technika-forma egysége, a gyakorlati, társadalmi és díszítő funkció viszonya tekintetében.

Legtöbb esetben már a gyűjtés idején régi, néha több nemzedékkel korábbi tárgy került beszerzésre; a gyűjtők szeme elsősorban a használat nyomait mutató patinás tárgyakon akadt meg. Különösen a századok óta falusi iskolákkal rendelkező ún. bocskoros-nemes, kiváltságos és feliratos népi tárgyak is. Így az Erdélyi Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben a 11. századból 11, a 18. századból 113 és a 19. század első feléből (1848 előttről) mintegy 300 datált faeszköz, bútor, kerámia, textil, bőr, vas, agancs tárgy és épület található. Hogyha a néprajzkutató rendszerint meg is elégszik a tárgyak egymáshoz viszonyított relatív kronológiájával, a datált tárgyak nagy segítségére vannak az abszolút kronológiával dolgozó művelődéstörténetek.

A népi technológia megismerése szempontjából jelentősek a közel száz éve majd minden muzeológus által beszerzett különböző "mégmunkálási fázisok"-at szemléltető gyűjtések. Ilyen tárgysorozatok vannak a fa ivókanál, teknő, fakanál, esztergált orsó, kosár, öntött bronzcsengő, korongolt fazék, bocskor, kapa, ekevas, szedetttes szőttes, írásos hímezés stb. készítése menetének a falusi mester általi (tehát eredeti tárgyaknak minősülő) szemléltetésére.

"Unikum"-okról néprajzi gyűjteményben alig beszélhetünk, egyrészt mivel a kézi munkával

egyenként készült tárgyak csupa egyedi munkák (s így unikumoknak is minősülhetnek), másrészt mert a néprajzi muzeológus feladata nem a különleges, hanem a jellegzetes keresése. Jogosan beszélhetünk azonban "ritkaság"-ról, olyan egykor gyakoribb, jellegzetes tárgyról, amelyből azonban korunkra már csak hímondó maradt fent. Ilyen ritkaságszámba megy a kolozsvári múzeumban pl. jegenyefatörzsből vajt csónak, a népi mester fametszet-ducai, a 17. századi "faluke", a 18. századi kézzel hajtott kerékfő eszterga, a szabadtéri osztály egyes régi épületei és installációi. A hasonló tárgyak fölfedezése már több nemzedékkel ezelőtt is "szerencsés fogás"-nak számított (bár állítom, hogy nemcsak szerencse, hanem a szakember jó érzéke, "szimata" is kell hozzá).

Az 50-es évektől kezdve, a teljes gyűjteményállag alapos számbavétele és tanulmányozása óta, mióta aztán a tematikus katalógus is elkészült, és egyre inkább érvényesült a tárggyűjtés helyi kutatással kísért elve is, mindezek eredményeként a múzeum szakemberei a tárgyaknak egymástól elszigetelten való, "darabonkénti" gyűjtése helyett az egy-egy témával, jelenséggel kapcsolatos, funkcionálisan összetartozó komplex tárgycsoportok beszerzésére (is) törekedtek. Ettől kezdve került be a múzeumba egy mezőszéki falu hagyományos földművelésének teljes eszközkészlete, egy havasi eszterna minden tartozékával, teljes műhelyberendezések, teljes öltözetek, egy keményfabútorokat ácsoló központ, valamint egy festett bútort készítő asztalos család mindenféle produktuma, a szabadtéri osztályba pedig mindenik épület teljes berendezésével, tartozékával. Az ilyen komplex gyűjtés nagy minőségi javulásnak számít, hiszen a tárgycsoportok, együttesek keretében kapják meg az egyes darabok is valódi dokumentum értéküket.

Íme, néhány tényező, amelyek egy múzeum gyűjteményeit a tudományos kutatás valóságos kincsestárává teszik.

2. A gyűjteményőrzéssel kapcsolatos tudományos kutatásokról

A múzeum elsőrendű feladata gyűjteményeinek őrzése. Elsősorban erre irányul

a muzeológusnak a múzeum egyéb alkalmazottai - laboráns, raktáros, szakmunkás - által is segített sokoldalú tevékenysége, amely próbára teszi szakmai felkészültségét, gyakorlati ismereteit, tapasztaltságát. E tevékenységében szervesen kapcsolódik az elmélet a gyakorlattal. Az alkalmazott eljárások alapja, az általános muzeológiai ismeretek mellett a gyűjtemények mellett a gyűjtemények alapos ismerete.

Hogy a múzeumőri-muzeológusi tevékenység mennyire feltételezi a gyűjtemények alapos tanulmányozását, ismeretét, erről tanúskodik egy sor jeles néprajztudós életműve, kik konkrét ismereteik és kutatói módszerük alapját a múzeumi gyűjteményekben dolgozva szerezték meg. Hivatkozhatunk itt a magyar néprajztudomány említett nagy trinársa (Bátky, Györfly és Viski) példájára -, de Gunda Béla, Balassa Iván és az utánuk következő etnográfusok túlnyomó része számára is a múzeumi gyűjtemények voltak a legfőbb tudósi gyakorlótér. Erdélyi viszonylatban is elmondható ugyanez.

Szabadjon utóbbiak sorában a magam példájára utalnom. Hiszen a néprajzi múzeumi gyűjteményekkel ifjúkorom óta való intenzív kapcsolatom volt kutatómunkámnak hol épp tárgya, hol kiindulása, hol meg kísérője, vagy ötletadója. A gyűjtemények őrzését szolgálta elsősorban a helyes raktározás, amelynek érdekében a gyűjteménytárgyakkal való alapos és sokoldalú megismerkedés mellett szert kellett tennem építészeti és bútortervezői alapismeretekre, sőt némi vegyészeti ismeretekre is, melyeket mindjárt egyetemi tanulmányaim befejeztével és múzeumőri kineveztetésemet követően igyekeztem elsajátítani. (Az "asztalosságot" egy műhely ingenymunkásaként, a "vegyészi" ismereteim alapját pedig a már nyugalmazott öreg múzeumi laboráns tudásának lejegyzésével szereztem meg 1944-45 telén, "építészeti ismereteimet a népi építkezés már korábban elkezdett tanulmányozásával párhuzamosan fejlesztetem). Eme ismereteim révén lehettem a múzeumnak juttatott épület bővítésénél-alakításánál a tervező építész muzeológus-munkatársa, majd megtervezhettem a különféle anyagú, alakú és méretű tárgykategóriák számára alkalmas raktári bútorokat, beállíthattam a múzeumi tárgyak fer-

tölténítőjét, konzerváló laboratóriumát és restauráló-asztalos műhelyét, majd kidolgozhattam a szabadtéri osztály (konceptiója és tárlati terve mellett) térbeli kialakításának tervét is. Eme ismereteimet természetesen - házi kurzusok tartásával és a gyakorlati munka irányítása révén - aztán igyekeztem megosztani muzeológus és műszaki munkatársaimmal is.

Múzeumi-muzeológusi ismereteimből és tapasztalataimból az évek során számos tanulmány, szakkikk, közlés és előadás is származott, némi cáfolatául annak, hogy a múzeumi gyűjteményőrzéssel való foglalkozás nemhogy "akadályozná" a tudományos munkát, hanem ez maga is művelhető tudományos rangon. Mi több, a múzeumőri munkámmal kapcsolatban az említett módon, majd szakkönyvekből, tapasztalatcserék és a gyakorlat révén kiegészített idő, sőt, a sokoldalú tárgyismeret nagyban segített a terepen is a megfigyelésben. Az igaz, hogy a gyűjteményekkel kapcsolatos, alkalmazott kutatást igénylő, jobbára társas, kevéssé látványos, belső munka névtelen marad, szemben a terepen végzett gyűjtésen alapuló egyéni kutatással, amely feldolgozás esetén közlésére is kerülhet a szerző neve alatt, de ez nem jelent színvonalbeli különbséget, mert ez minden esetben a feladat megoldásának minőségétől függ.

A komplex és élő néprajzi múzeum megvalósítására törekedve az 1950-es években tett első lépésünk volt a gyűjtemények tanulmányozhatóvá tétele, s ezzel az Erdélyi Néprajzi Múzeumnak, az ország akkor egyetlen néprajzi intézményének kutatóközponttá válása volt. Ennek alapvető feltétele volt az épület alakításával-bővítésével nyert helyiségekben a gyűjteményeknek osztályok, alosztályok és kisebb tárgykategóriák szerinti, könnyen számantartható és áttekinthető, szakszerű elhelyezése. A helyiségek teljes kihasználását és a különböző tárgykategóriák "egészséges" elhelyezését és könnyű kezelhetését tették lehetővé a magunk tervezte raktári bútorok. Ilyenek pl. a könnyen szétszedhető, magas helyiségben egymás fölé is helyezhető, a polctávolságokat szükség szerint változtatható polcállvány-egységek (a könnyen buroló s törékeny edények védelmére elől befűzhető egy-két rend húzallal); a botszerű tár-

gyak elhelyezésére tetszés szerinti hosszúságú sorban egymás mellé helyezhető, szétnyitható rámak; textilek elhelyezésére egymás mellé és fölé helyezhető, kihúzható sok polcos, ajtós, kocka alakú szekrénykék; hasonló, de kétszeres magasságú és fióknélküli ruhásszekrények; szőnyegfélék fölcsavarására alkalmas, megfelelő állványra szerelhető hosszú faorsók.

E teljes funkcionális, szabványosított és egymáshoz kapcsolható-építhető kisebb egységekből (modul) álló bútorrendszer kialakítása olyan muzeológiai megvalósítás, amely számos hozzánk látogató más muzeológusnak is mintául szolgált. Főlegesen mondanom, hogy e bútorrendszer kialakítása tárgykategóriának, a konzerválásnak, kezelhetőségnek, de még a helyiség méreteinek, a helyiségek esetleges megváltoztatásának is szem előtt tartását, valamint a bútortervezés alapismereteit, sőt a költségvetés korlátolt lehetőségeinek ismeretét is igényelte.

A raktárak azonban a tárgyak épségének, kezelhetőségének biztosítása mellett még egyéb munkák helyszíne is volt és maradt. Így pl. a tárgyak leltári azonosításáé, ellenőrzéséé, a lekopott leltári számok újrairásáé, a leltárak egyes adatainak kiegészítéséé, a tárgyak csoportosításának tökéletesítéséé, a konzerváláshoz, restauráláshoz, kiállításokhoz, tanulmányozáshoz egyes tárgyak, tárgycsoportok és az ott őrzött tárgyak odafüggesztett helyi jegyzéke.

A rendezett raktár a múzeum büszkesége; az Erdélyi Néprajzi Múzeumot meglátogató néprajzkutató és muzeológus küldöttek rendszerint igényelték is a raktárak megtekintését és az intézmény értékelésénél az itt látottakat sokat nyomtak a latban. Egyetemi és közpörművészeti hallgatók csoportos nyári gyakorlatuk keretében rendszeresen végeztek dokumentációs munkát a múzeumban, mikoris tanáraiknak megengedtük, hogy a raktárakból ők jelöljék ki a tanulmányozandó tárgykategóriákat. A raktárak látványa aztán őket is múzeumunk, a néprajz és a muzeológia tisztelőivé tette.

Az eredeti tárgyak gyűjteményeit egészi ki az ugyancsak dokumentum értékű fényképek negatívjait és másolatait tartalmazó gazdag fotóteka. A negatívok a beszerzés (napló) sorrendjében

a laboratóriumban, a másolataik meg kartonokra ragasztva a tárgygyűjteményekkel azonos tematikus elosztásban kartotékszekrényekben állnak a kiállításrendezők és kutatók rendelkezésére. A díatékát ritkán, előadásokat kísérő vetítések alkalmával használják.

A 80-as évekre a múzeum szakkönyvtára már mintegy 10.000 kötetre gyarapodott, s ekkor már elérte, hogy a könyvek több mint fele néprajzi munka volt, míg a többi a néprajzzal csupán érintkező munka a szociográfia, népnyelvkutatás, emberföldrajz, antropológia, természetrajz, főleg pedig - 2/3-ában - a történelem köréből. A néprajzi könyvek közt is fontosságuk fölötti számban szerepelnek az ún. népművészeti albumok és népköltési gyűjtemések, a néprajztudomány alapvető témáit érintő munkák jelentős részét az 1958-tól kiadott múzeumi évkönyvért vagy ajándékozott hazai munkák teszik.

A gyűjtemények eredeti tárgyai - mint említettük - elenyésző kivételtől eltekintve legalább is a megnevezésük és lelőhelyük megjelölésével leltározódtak, amely két adatnak és a leltári számnak egy-egy cédulára vezetésével még az 50-es években elkészülhettünk a gyűjtemények tematikus, majd a földrajzi katalógusával. E két nyilvántartás aztán a múzeumi munka fontos eszköze lett. Így pl. akár valamely tárgykört vagy tájat bemutató szakkiallításra készülve, a kiindulás katalógusokban való tájékozódás volt. Ugyanilyen segédeszköze volt a szakkatalógus, a bármely témát tanulmányozó kutatónak, de nélkülözhetetlen volt a gyűjtemények hiányosságai, egyoldalúságai pótlását célzó gyűjtési tervek kidolgozásánál és indoklásánál kiküszöbölve így a korábbi évtizedek tárgygyűjtéseinél megmutatókozó szubjektívizmust és esetlegességet.

Hogyha már száz évvel ezelőtt azzal sürgötték szakmai elődeink a néprajzi múzeum létrehozását, hogy a gyűjtés nem várthat magára többet, mert elérkeztünk a huszonnegyedik órához, amelyen túl a polgári civilizáció megsemmisíti a hagyományos népi életmódot, gondolkozást és az egész régi világot, mennyivel fenyegetőbben sürgős a gyűjtés napjainkban, a két világháború pusztítását, a magántulajdonú gazdálkodás felszámolását, az újabb ipari-technikai forradalmat, a

fogyasztótársadalom felé irányulást, a nyugati divatok térhódítását követően. Szinte azt mondhatnánk, hogy félretéve minden halasztható múzeumi tevékenységet, a muzeológusok a tárgyak gyűjtésére összpontosítsák minden idejüket s erejüket, addig, amíg a falusi ember életmódját és gondolkodását végegesen átalakító gyorsuló civilizatorikus hatás még nem törött el mindent, ami örökölt, hagyományos, helyi sajátosság, s még élnek olyanok, akik a kutató által a lomok közt még található muzeális jellegű tárgyakról mondani is tudnak valamit.

Mert a tárgyak önmagukban nem dokumentumok, csupán a róluk tudottakkal együtt lesznek tárgyi bizonyítékok. A gyűjtőútra induló múzeumi néprajzkutatók közül a századforduló táján Orosz Endre, a két világháború közti években Romulus Vuia tudatában volt ennek, bár sajnos, a gyűjtött tárgyakról készült jegyzékeik adatainak csupán egy részét vezették be a leltárkönyvekbe. Később már egyenesen köteleességévé tétetett a gyűjtőknek a beszerzett tárgyakról a következő adatok feljegyzése: köznyelvi és helyi (népi) megnevezés, rendeltetés, alkalmazás módja, lelőhely, tulajdonos, az előállítás helye és ideje, készítője, anyag, készítés módja, alkotórészek, díszítés módja, díszítőelemek, színek. Minden esetben a helyi népi terminusok is szükségesek. A beszerzési napló megfelelő rovataiba is be kell kerülniök ezeknek a múzeumban már nem rekonstruálható adatoknak, általuk lesz a tárgy a szemünkkel láthatóan túlmutató valódi tudományos érték.

3. A gyűjteménygyarapítással kapcsolatos kutatómunka

Hogyha a muzeológus gyűjteményőrzéssel kapcsolatos munka különböző tevékenységgel olyan szellemi munka, amely az egész gyűjteményállag tanulmányozását, ismeretét igényli, a múzeumi gyűjteményeket gyarapító kutatómunka is nagyfokú tárgyismeret feltételez.

Míg azonban a gyűjteményőrzéssel való sokrétű muzeológusi tevékenységet "alkalmazott"-nak nevezhetjük, a gyűjteménygyarapító tárgygyűjtés "alapkutatás jellegű". Ez azonban koránt-

sem valami "rendfokozat", hiszen egyik is, másik is a múzeum érdekében végzett fontos munka és színvonaluk a néprajzkutató hozzáértésének és hozzáállásának függvénye.

Hogyha valljuk, hogy a múzeum jelentősége elsősorban gyűjteményeinek dokumentum értékében áll, mi sem természetesebb, mint az, hogy a gyűjteményeket gyarapító tárggyűjtésnek nagy fontosságot tulajdonítunk. Akadnak olyan múzeumhoz tévedésből került munkatársak, kik ha terepre kénytelenek menni tárgyak beszerzésére, legszívesebben egy közeli szállodában, menedékházban, vagy akár a község vendégszobájában szállnak meg, s onnan járnak ki naponta "bevásárlásra", mígszak el nem költik a tárgyak beszerzésére kiutalt pénzüsszeget. Az ilyenek, ha hallottak, vagy olvastak is egyes nagy múzeumok híres tudósainak expedícióról, nem gondolnak arra, hogy valójában muzeológusok tárggyűjtő kiszállásairól van szó. Csakis rajtunk múlik a mi tárggyűjtő expedíciónk tudományos eredménye és élményszerősége. Persze ehhez, akárcsak az említett "híres" szakembereknek, nekünk is azok közt kell élnünk, akiktől be akarjuk szerezni a múzeumot érdeklő témakörből a legjellegzetesebb tárgyakat és velük kapcsolatos adatokat.

Az Erdélyi Néprajzi Múzeum egyesített gyűjteményeinek alapos tanulmányozása és főleg a tematikus és földrajzi szakkatalógusok elkészítése után világos lett a múzeum szakemberei számára, melyek azok a témakörök és néprajzi tárgyak, amelyek még "feltérképezésre" szorulnak. Ugyanakkor az is kiderült, hogy az elődök tárggyűjtésében mennyire érvényesült az a pozitívista, szűk látásmód, amely az egyes tárgyakat önmagukban értékelte, nem véve tudomást a jelenségek egymással való kölcsönös összefüggéséről. Ezért volt - hogy csak legillusztratívabb példát említem -, hogy a múzeum öltözet osztályának sokezer darabja, tárgya dacára nem volt egyetlen öltöztetője.

Az új tudományos szemlélet már igényelte az ilyen tárggyűttesek megszerzését is, ami természetesen megfelelő felkészülést, a helyszínen pedig a tárggyűjtést kísérő kutatómunkát feltételezett. Ennek érvényesüléseként kerültek a múzeumba az első valóban teljes népi öltözetek (a

lábbelítől a fejrevalóig, és a felső ruhadarabokig), esetleg több (ünneplő és munkanapi, férfi, női, stb.) változatban. Hasonlóképpen beszerzésére került az 50-es évekből több népi műhely teljes eszköztára, a megmunkálás szakaszait és a készítményféléket szemléltető tárgyakkal együtt, egy juheshetna teljes leltára, a földműves szerszámainak teljes sora vagy egy temető fejfáinak minden (férfi, női, idős, fiatal, gyermek, stb.) változata, és így tovább.

Egyébként a tudományos felfogás - a komplex látásmód, az összefüggő egész feltárása, tárgyalása és bemutatása - képezte a múzeum szabadtéri osztálya indoklásának is elméleti alapját. E szerint a szabadtéri osztály feladata a múzeum székházában levő gyűjtemény és kiállítás kiegészítése a népelet és népi kultúra olyan "tárgyi" dokumentumaival, amelyek méretüknél és természetüknél fogva csak szabad téren helyezhetők el, illetve mutathatók be. A terv szerint a múzeum tulajdonában levő (még a Romulus Vuia elképzelte "nemzeti park" számára kisajátított) Hója-beli, változatos felszínű területen létesítendő szabadtéri osztály alosztályai és részlegei: 1. építkezés (a falusi telkek épületei, b. közösségi épületek, c. népi ipari installációk), 2. botanika (a. gyűjtögetett növények), 3. zoológia (a. vadászott állatok, b. hagyományos háziállatfajták). Az első alosztály-hoz már 1951-ben megindult a régi ipari installációk és falusi házak, majd teljes udvarok épületeinek beszerzése, a botanikai alosztály kifejlesztésére 1956-tól egy etnobotanikus szakember kapott muzeológusi kinevezést, míg a zoológiai alosztály megvalósításához, előtanulmányként (1953-ban) a hagyományos erdélyi háziállatfajták tudományos pontosságú kicsinyített hasonmásai készültek el.

Az 1957-ben végső formájában megszerkesztett (helyszínrajzokkal is ellátott) szabadtéri osztály terve a tartomány és a minisztérium illetékesei részéről nem részesült észrevételben, de annál lelkesebben üdvözölték elgondolásunkat a hazai és külföldi etnográfusok és muzeológusok, mégpedig nemcsak az egyes részletek megoldását, hanem egyáltalán magát az indoklást, a komplex néprajzi múzeum kiépítésének nagyjelentőségű, eredeti eszméjét.

A múzeum szabadtéri osztálya tervének részletkérdéseit tárgyalva merült föl az Erdélyi Néprajzi Múzeum "levelező barátai" megszerzésének gondolata. Valójában ez az 1948 után megszüntetett Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület keretében létesült Tájmuzeumi és Népismereti Ügyosztály feladatának és munkájának felújítása lett volna a létező új lehetőségeknek megfelelő módosítással. Míg az EMKE említett ügyosztálya a magyar néprajzi tájak tájmuzeumai hálózatának kiépítését tűzte ki célul azzal, hogy az eme múzeumok megteremtésében közreműködő vidéki önkéntes értelmiségiek egyben a környék népismereti adatgyűjtői és közös kiadványok szerzői is lesznek, addig az Erdélyi Néprajzi Múzeum "múzeumbarátai körét" az Erdély minden nemzetiségű néprajzi tájairól beszerezett "levelező barátokkal kiegészítve, őket helyi gyűjtemények létrehozására is biztatva ezáltal elképzelésük szerint a nagy központi múzeumunk széles információs hálózata teremődik meg. A "levelező barátok" hálózatának megszervezését azonban részben keresztezte a Kolozs tartomány rajoni múzeumai létesítésének munkálata, de be kellett látnunk, hogy e széles hálózat működtetésére nem voltak meg az alapvető feltételek sem (mint pl. a csak ezzel foglalkozó muzeológus, sokszorosító stb.) s így létrehozását végülis a távolabbi jövőre halasztottuk.

De térjünk vissza a gyűjteménygyarapítással kapcsolatos kutatómunkához! Már szó volt róla, hogy a múzeum évi gyűjteményfejlesztő terve kidolgozásánál - a gyűjtemények közvetlen ismerete mellett - milyen alapvető fontossága volt a két szak-katalogusnak, amelyekből megmutatkoztak a gyűjtemény helyrehozandó aránytalanságai, egyoldalúságai, hiányosságai. A tervben megjelölt egyes gyűjtőutakra a témakörben való érdeklődés alapján kijelölt muzeológus előzőleg még tájékozódott a vonatkozó szakirodalomban, elkészítése a lehetséges kutatópontok megközelítését mutató térkép-vázlatot összeállította a beszerzendő tárgyak feltételes jegyzékét és a terepen végzendő adatgyűjtő munkáját segítő (fegyvermező) témavázlatot. Természetesen úgy a tárgyak jegyzéke, mint a témavázlat a kutatóponthoz közeli múzeumban látottak-hallottak, az esetleg levélben is kapott in-

formációk alapján, s főleg a terepen végzett munka során még változtatásokban, kiegészítésekben részesült. Az ismeretlen vidékre és témakörre irányuló nagyobb tárgygyűjtő kiszállást megelőzhetett egy előzetes tájékozódó út, bár ezt többnyire a kiszállás első napjaiban a környéken való tájékozódás helyettesítette, amelynek alapján véglegesíthető lett a gyűjtésre legalkalmasabb kutatóközpont.

Helyesnek mutatkozott, gyakorlati szempontból is, ha a muzeológus az első napokban inkább csak a kijelölt témakörben alkalmas adatközlőket kereste föl, bár közben "mutatóban" azért egy-két tárgyat is vásárolt. A következő napokban aztán a falubeliek közül már többen maguktól is jöttek hasonló tárgyakkal vagy ajánlatokkal s a muzeológus már kellő ismeret birtokában válogathatott a legalkalmasabb tárgyak között.

A kiszállás végcélja, természetesen, a megjelölt témakör legkifejezőbb tárgyi "tartozékainak" megszerzése és pontos meghatározása volt, ez azonban csakis a témavázlat segítségével végzett kutatómunka alapján lehetett valóban sikeres.

A múzeumi tárgygyűjtéssel kapcsolatos helyszíni adatgyűjtés-kutatás részét képezi a fényképezés is, esetleg filmezés, és főleg a rajzolás. A rajz előnye a fényképpel szemben, hogy a nehezen hozzáférhető, külsőre zavaros (pl. a vágást a repedéstől nehezen megkülönböztethető), vagy egyenesen láthatatlan (pl. szerkezet), illetve csak előzetes felmérés alapján érzékelhető (pl. térszínrajz) dolgokat is meg tud ragadni; és a rajzhoz mindjárt beírhatók a helyi elnevezések, magyarázatok, s esetleges értelmező részletek is rögzíthetők. A kielégítő rajzolás - távlati, kiterített, részlet-, alap-, szerkezeti, hossz- és keresztmetszeti, szabás- vagy helyszínrajz készítése a néprajzi muzeológustól nem követel valami "művészi tehetséget" elegendő hozzá a középiskolában jó osztályzatot nyert tudás. A néprajzi rajz kutatómunka része, a tudományos megfigyelés eredménye, a vizsgált jelenség, tárgy lényeges és jellegzetes vonásainak felismerésén alapszik. A rajzot nem helyettesítheti a szóbeli leírás, ugyanakkor bármely, a telken levő építmény és az épületben található berendezési tárgy valódi jelentőségének, szerepének, az ezeket létrehozó és fenntartó népi élet-

mód, észjárás megértésének és másokkal való megértetésének egyik feltétele ezek helyének, más objektumokkal való térbeli viszonyának a rögzítése.

A néprajzi muzeológus egyben tudományos kutató, aki a tárgyakat nem önmagukért, öncélúan vagy valamiféle szenvedélyből gyűjti, hanem bennük mindig a sajátos népi életmód és kultúra kézzelfogható és beszédes tanúbizonyságait látja, s mint ilyeneket hozza a múzeumba. E fontos elven alapszik a beszerzésre érdemes tárgyak kiválasztása. Az így beszerzett tárgyak teszik érdekessé a múzeumi gyűjtemények egyes tárgycsoportjainak és tárgyainak a "falak közti" tanulmányozását is, és a tanulmányozás eredményeinek feldolgozását vagy bemutatását.

4. A gyűjtemények tudományos hasznosítása

A múzeum nem valami rejtett kincseskamra, amelynek drága tartalmában egyedül gazdjája örül, hanem olyan, a köz javát szolgáló intézmény, amely egész felhalmozott "kincset", a gyűjteményeiben rejlő tudományos értékeket igyekszik a társadalom minél szélesebb körével megosztani, számára hasznosítani. A hasznosítás két fő formája: a nyomtatásban való közlés és a kiállításon való bemutatás.

A nyomtatásra készült dolgozat lehet:

1) valamely saját tárgygyűjtésről készült beszámoló vagy a kiszállást indokló tudományos jelentés; 2) a gyűjtemény valamely tárgykategóriájának esetleg katalógusszerű ismertetése azzal a fő céllal, hogy más kutatók használhassák; 3) valamely tárgycsoport, vagy tárgykategória tárgyalása a saját tárgygyűjtés kapcsán végzett kutatások és a vonatkozó szakirodalom segítségével értelmezve; 4) saját kutatáson alapuló tanulmány keretében egyes gyűjteménybeli tárgyaknak is felhasználása; 5) a gyűjtemény népművészeti jellegű tárgyai közül válogatott példányok fényképes vagy rajzos bemutatása album formájában (esetleg iparművészek használatára); 6) a gyűjteményből "érdekesség", a látványosság alapján kifotózott vagy rajzolt különféle tárgyak közlése leporelló, levelezőlap formájában reklám céllal.

Míg a két utóbbi kiadványforma alig követ tudományos célt, az első négy esetben a szerző számára a tárgyak bemutatásával nem a látványosság a fontos, hanem a tárgyak - mint egy bizonyos hagyományos életmód, kultúra és gondolkodás tartozéka és kifejezője - ezek tudományos jelentése. Ez esetben elsőrendű fontosságú a világos, szemléletes és értelmes ábrázolás. Az e céllal készült rajzok nem egyszerű mellékletek, illusztrációk, hanem a szöveggel legalábbis egyenértékű részei a közleménynek, tanulmánynak, a szöveg pedig gyakran csak a bemutatott tárgy "mondani-valorójának" kifejezése, elemzése.

Az Erdélyi Néprajzi Múzeum, de más nagyobb múzeumok - pl. a bukaresti Múzeumfaló (Muzeul Satului), a szebeni Brukenthal Múzeum vagy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum - kiadványaiban is számos, az első csoportokba tartozó dolgozat, tanulmány kapott helyet, a 3. és 4. csoportba sorolható tanulmányaik közül a múzeum kutatói többet másutt is közöltek, akár saját tanulmánykötetben is.

A múzeumi tárgyak tanulmányozása eredményeinek írott (és nyomtatott) formában való közlése mellett van egy másik, a széles közönség számára vonzóbb, jellegzetesen múzeumi közlési mód: a vizuális "nyelven" szóló kiállítás. Az Erdélyi Néprajzi Múzeum kiállítói tevékenysége különösen a 60-as és 70-es években igen gazdag volt, egy időben gyakran 3-4 féle kiállítással is szerepelt:

1. Alapkiállítás: a múzeum nevében és gyűjteményeiben kifejezésre jutó arculatának megfelelő széles tematikájú, Erdély népei életmódját és kultúráját szemléltető, világos felépítésű összefoglaló mű, a múzeum székháza kívülről könnyen megközelíthető termeiben. A korábban szokásos "állandó kiállítás" elnevezést kerültük, hiszen mint minden, ez a kiállítás is ki van téve időnkénti módosításoknak, újabban beszerzett tárgyak beiktatása, fölmerülő szempontok és kiállítási módok alkalmazása által. Az 1954 óta bevezetett "alapkiállítás" elnevezés viszont utal a múzeum jellegét leginkább kifejező, legfontosabb kiállítás voltára.

2. Szakkiállítás: alkalmas kiállítási műfaj az alapkiállításban csak érintett, vagy teljesen új

téma részletes kifejtésére a múzeumi gyűjtemények megfelelő tárgycsoportjain keresztül, a múzeum e célra fenntartott termeiben. Az alapkiállítás mellett rendezett időszakos szakkiallítások igen hasznosnak bizonyulnak a kutatókkal és nagyközönséggel való állandó kapcsolattartásra, hatásos eszközei az ismeretterjesztésnek, ugyanakkor pedig jó alkalom a gyűjtemények egy-egy részének alapos áttanulmányozására, s egyes itteni tárgyak restaurálására is.

3. Cserekiállítás: két múzeum között, kölcsönösen biztosított helyiségben és tárlatvezetéssel, a helységi látogatók tájékozódásának kiegészítésére s egymás múzeumainak népszerűsítésére is. A cserekiállításnak nem szükséges egyidőben történnie, sőt, legegyszerűbb, ha valamelyik múzeum egyszerű meghívására történik a szakkiallítás ottani rendezése, azzal, hogy ez majd alkalomadtán viszonzni fogja. Az Erdélyi Néprajzi Múzeum ilyen kiállításokat rendezett többek közt Székelyudvarhelyen, Csíkszeredában.

4. Vándorkiállítás: inkább csak eredeti tárgyak másolataiból, kicsinyített hasonmásokból vagy még inkább felnagyított fényképekből rendezett kisebb méretű kiállítás, amely könnyen szállítható, bármilyen helyiségben, különleges kiállítási bútorok nélkül elhelyezhető. Eredeti tárgyak legfennebb csak kis számban (az "atmoszféra" biztosítására) szerepelhetnek, amennyiben a klub vagy kultúrház biztosítani tudja ezek épségét. Fontos a vándorkiállítás utaztatásának előre való megszervezése, hogy az anyag egyik pontról a másikra szállítható legyen anélkül, hogy minden esetben vissza kellene hozni a múzeumba.

E klasszikus kiállításformákon kívül a múzeum alkalmazkodik másokkal is próbálkozhat. Így pl. 1958-1960-ban, amikor az épület átalakítása miatt nem volt saját kiállítási helyiségünk, a városban levő alkalmas és üres kiállítási termekben rendeztünk szakkiallításokat. Más esetben a múzeum biztosított kiállítási helyiséget falusi tanító magángyűjteménye, vagy népi iparművész sikeres termékei számára. Székelyföldi múzeumok sikeres kiállításokat rendeztek egyes néprajzkutatók és néprajzi érdeklődésű művészek grafikáiból, festményeiből, művészfotóiból. A kiállítás és szakmai konzultáció közti átmeneti forma az, amikor a

múzeum a kutatóknak fenntartott helyiségben, könyvtárban valamely kutató-, tervező-, művész- vagy egyetemista csoport kérésére a kért tárgycsoportból kis bemutatót rögtönöz a muzeológus által adott megfelelő magyarázatot kíséretében.

Az Erdélyi Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek a tudományos ismeretterjesztés érdekében való hasznosítására az 50-es évek óta jelentős tevékenységet fejtett ki. Már 1971-ben külön tanulmányban számolhattunk be arról, hogy a nagy alapkiállítás mellett másfél évtized alatt mintegy 30 szakkiallítást is rendeztünk, s mindezt saját erőből, minimális anyagi ráfordítással, de ugyanakkor korszerű és mégis eredeti rendezői elv szerint. E kiállításokat nemcsak a látogatók széles köre fogadta szívesen és még a felügyelő szervek elismerésével is találkoztak, hanem más városokból, múzeumoktól és kutatóintézetektől is számos kolléga eljött megtekintésükre és tanulmányozásukra, s mint a vendégkönyvben is kifejezésre jutottak, nagyra értékelték a látottakat. Valóban, az országban tett múzeumlátogatásaink során számos esetben meggyőződhattunk, hogy a múzeumunkban látottakat, mint példaértékűeket néprajzi kiállítások rendezésénél sok tekintetben (a magyarázószövegeket, mások a pódiumrendszert, vagy a forgatókönyvet, tematikát) maguk is alkalmazták.

Míg az erdélyi Néprajzi Múzeum elődeinek - az egyesületi alapítású ún. magyar vagy a királyi alapítvánnyal létesített ún. román múzeumnak kiállítására valóban ráillett az "állandó kiállítás" elnevezés, hiszen megnyitásuktól lebontásukig mindkettő változatlan volt, az egyesítésükkel megújult nagy múzeum alapkiállításánál a rendezők már számoltak nemcsak a tudományos ismeretek és a kiállítási módszer tökéletesedésével, hanem mindenekelőtt a gyűjtemények gyarapodásával új beszerzések révén, sőt a régi, nehézkes kiállítási bútorok fokozatos kicserélésével és a kiállítási tér változásával, bővülésével is. Az 1954. évi megnyitás óta nem telt el év, hogy valamilyen kisebb-nagyobb változtatásra, tökéletesítésre ne került volna sor (nem említve és nem minősítve itt a 70-es években a minisztériumnak a "Decorativa" vállalata általi technikai-dekoratív beavatkozásait).

Az alapkiállítás koncepciója megköveteli a jelenségek közti összefüggések és - a maguk helyén - a táji és nemzetiségi sajátosságok kifejezésre jutását. Ez a követelmény határozza meg a kiállítás témarendjét is. A tematika elsőbbségben részesíti az életmódot meghatározó foglalkozásokat, ezeket követik az életszükségletekkel kapcsolatos témák, majd pedig a társadalmi és szellemi élet tárgyakon át bemutatható tárgyalása. A munkaeszközön és más tárgyakon át ismertett foglalkozások kialakulásuk történeti sorrendjében kerülnek bemutatásra: kezdve a korunkra már jórészt túlélt jelentőségű primitív foglalkozásokkal (gyűjtögetés halászat, vadászat), folytatva a falusi nép máig jelentős alapfoglalkozásaival (állattenyésztés, földművelés), az előállított termények tárolásával és feldolgozásával. A népi ipar bemutatása a nők textilmunkáival és a férfiak házimunkaként végzett famunkáival kezdődik, majd a szakosodott mesterségekkel (a fafeldolgozás egyes ágai, bőrmunkák, agyag- és vasművesség, stb.) folytatódik. E jelentős témakör terjedelmes bemutatását követi a népi lakás, táplálkozás és öltözet tárgyalása, majd pedig a közösségi életet, a jobbára a termelőmunkával kapcsolatos évkör szokásait, az életkorhoz fűződő szokásokat, s végül a hiedelemvilág és folklór egyes, tárgyakban is mutatkozó oldalait szemléltető részlegekkel zárul a kiállítás.

A múzeumlátogató a hagyományos és közösségi konvenciók szerint alakult erdélyi népi kultúráról az alapkiállításon nyert összefoglaló áttekintését évek során egyes témakörökben elmélyítheti - a szabadtéri osztály említett részlegeinek megtekintése mellett - a rendszerint félévenkénti megnyíló szakkiallításokon. E kiállítások is alapos tudományos és muzeológiai előkészítést igénylő tanulmányok, amelyek az eredeti tárgyak, helyek kiválogatása és csoportosítása révén egyidőben látványosak és a tudományos mondanivalót a látogatók legszélesebb köréhez közvetíteni képes alkotások is.

Az említett periódusban rendezett szakkiallítások közül itt csak néhányat a címét sorolom föl, amelyek a múzeumi szakember számára a legtöbb előkészítetet igényelték s talán a legterjedelmesebbek is voltak: "Erdélyi népi fazekasság"

"Erdélyi népművészet" (az anyag, technika és alkalmazás alapján megkülönböztetett és a komplex műfajok rendjében), "Népi élelmiszeripar" (mechanikus feldolgozás, kémiai előállítás, hagyományos élelmek, étkezés), "Erdélyi új népművészet" (hagyományos formák és megoldások sikeres alkalmazása új igényekhez népi és tanult iparművészek által), "Idegen világrészek népeinek kultúrájából" (a múzeum saját és kölcsönzött tárgyai segítségével), "Román szőnyegek" (technikai és funkcionális vonatkozások, a díszítőmű fejlődési és táji változásai), "Az Erdélyi Néprajzi Múzeum húsz éves tevékenysége" (múzeumtudományi kiállítás), "Egy múzeumi tárgy története" (a múzeumi munka példázása egy faekén keresztül, ennek a terepen való felfedezéstől és ottani tanulmányozástól a beszállításon, leltározáson, konzerváláson, restauráláson, raktározáson át a kiállításig és publikált tanulmányig), "Népi ikonok" (technikák és román népi ikonkészítő központok szerinti változatok), "A néprajzi könyv Romániában" (a népi kultúra iránti érdeklődés alakulása, kutatóközpontok, periódikák, önálló művek, a múzeum kiadványcseréje), "Erdélyi népi szücsmunkák" (bőrökészítés, szabásos, díszítés, táji változatok), "Népi öltözetek az Erdélyi Néprajzi Múzeumban" (a fontosabb ruhaféleségek fejlődési és táji változatai, 50 teljes öltözet, a népviselet különböző elemeiből ihletett modern ruhatervek).

A szakkiallításokról közölt beszámolóink idején a múzeum távlati tervében már olyan további szakkiallítások rendezése szerepelt, mint pl. "Népi faragott-ácsolt bútorok", "Népi festett asztalosbútorok", "Minden, ami szép az én falumban", "A nők textilmunkája", "Népi kandallók és kályhacsempék", "A vas a népéletben", "Népi kultúránk ősi jellegű rétege".

Már a címekből és a párszavas jellemzésekből is kitűnik, hogy a néprajzi múzeum kiállításával célunk nem a gyűjtemény cifra tárgyainak a szemet kápráztató bemutatása volt, hiszen még a "népművészeti"-nek tűnő (vagy épp így jelzett) kiállítások esetében is egyik fő törekvés a népi tárgyak tetszető formáinak és "díszítésük"-nek a készítői móddal, a gyakorlati alkalmazásukkal és sikeres alkalmazást mágikus úton is elősegíteni vélt

hiedelmekkel kapcsolatos eredetükre rámutatni. A népi ítékezés szerint is "szép" az, ami a legmegfelelőbbnek tartott anyagból és technikával a célnak megfelelően készült és a helyi konvencionális ítékezés szerint befejezett, a maga nemében tökéletes. Ilyen értelemben szép valójában minden "sikerese" népi tárgy - legyen az bár egy könyvnyű, de erős és jól beállított faeke, vagy egy megfelelő arányú, vesszőfonású, tapasztott tyűkktrec. Még a nem szóbeli közlésre készült szerelmi ajándéktárgyakat - a guzsalyt, vagy húsvéti tojást - is az alkalmas anyag, a készítéstechnika és a célszerűség - ez esetben a jelképértékű "beszédese" forma és motívumok - teszik széppé.

Az előbbiekből kitűnik, hogy a kiállítások rendezése, még szakmai felkészültség és gyakorlat esetén is a témakörben előzetes alapos saját kutatásokra és szakirodalmi ismeretekre épül, s valójában a kiállítás a rendezéssel megbízott muzeológus kutatóműve, a koncepció, tematika, forgatókönyv és alaprajzi beosztás elkészítésétől a megfelelő tárgyak kiválasztásáig és a technikai-esztétikai megvalósításáig. A kiállításnak, akár csak bármely tanulmánynak világos taglalása, egymásból logikusan következő fejezetei, gondolatai vannak. A legmutatósbab exponensek is önmagukban semmitmondóak; fontos a tárgyak egymást magyarázó-értelmező csoportosítása: az ilyen tárgycsoportok képezik a kiállításnak, a múzeum sajátos műformájában alkotott tanulmánynak a mondatait. Mert a muzeológus valójában a tárgyak megszólaltatója, titkos vallomásuknak a látogatók számára is érthető tolmácsa.

Annál különösebb szokás, hogy míg az írott tanulmányokat szerzőjük nevének feltüntetésével közlik, nálunk, a több hónapi munkát igénylő kiállítás rendezőjének neve ismeretlen marad, még a róla író recenziók előtt is. Igaz, e recenziók is gyakran elmaradnak, vagy csak igénytelen írások. Mert a képzőművészeti kiállításoknak vannak szakértő kritikusi, de a múzeumi kiállításoknak egyelőre legfennebb felszínes leírói akadnak.

***

Jelen írás első látásra némelyek számára valamiféle múzeumi számadásnak tűnhet, mások

számára esetleg a szerző korábbi néprajzi muzeológiai írásai összefoglalásának. Szeretném hinni azonban, hogy a figyelmes olvasó érzékelhette, hogy sem egyikről, sem másikról nincs szó, hanem csak arról, hogy a kolozsvári néprajzi múzeumunknál évtizedek folyamán különböző kérdésekkel találkozók és velük birkózók idős muzeológus szerette volna megosztani a címben tapasztalatait és gondolatait a múzeumi munkahely és tudományos kutatás egyeztetésének módjait kereső, koruknál vagy helyzetüknél fogva kevésbé tapasztalt kartársakkal.

Despre munca de cercetare al muzeologului

(Rezumat)

Renunitul muzeolog și etnograf dr. Károly Kós trage în lucrarea de față concluzii despre activitatea sa de mai multe decenii în privința străngerii, conservării, restaurării obiectelor etnografice, și nu în ultimul rând în privința valorificării acestora prin expoziții muzeale sau a publicării prin lucrări științifice de specialitate.

About Research Work in the Museum

(Abstract)

In his work, the well-know museologist and ethnographer dr. Károly Kós looks back on an activity of several decades, which bore fruit in the collection, preservation, restoration of ethnographic objects, and last but not least their exhibitions in museums or publications in scientific papers.

Fatárgyak tartósítása, restaurálása.

(Famozsarak, illetve máktörő mozsarak és más fából készült háztartási eszközök a csernátoni néprajzi múzeum gyűjteményében)

Látványos, rusztikus, ősi használati tárgyak csoportjába sorolhatjuk a famozsarakat, bu-dunkákat, csebreket, tekenyöket, kupákat, tégelye-ket, vékákat, vizeskárttyákat, tűróborítókat, lapítókat, fejvédreket, bors- és sőtörő kupákat, fűszertartókat, stb.

Gyűjteményünkben e tárgycsoportból mintegy százötven darab található. E tárgyak nem hiányozhattak egyik háztartásból sem. Vásárolták, házilag készítették, vagy éppenséggel örökölték őket. Gyűjteményünk e széles tárgycsoportja közül jelen dolgozatomban csupán a famozsarak cso-portjáról értekezem.

A famozsarak száma gyűjteményünkben az 1994-es esztendő végén 53 darab volt.

Gyűjtőterületünk elsősorban Alsó- és Fel-sőcsernáton, Albis és Ikafalva községek, de Fel-sőháromszék majdminden településéről származik 1-2 példány.

Az áttanulmányozott múlt századi nyolc- vanöt darab hozománylevél, illetve parafernum levél, vagy vagyontárgyak összeírását tartalmazó okmányok 75 %-ában találunk pontos utalást hoz-mányhoz tartozó faedényekről.

E fatárgyak előfordulása, használata egész Európában elterjedt volt. Elsősorban élelmiszer-magvak és egyéb anyagok törésére használták. Vidékünkön, Háromszéken az 1940-1950-es évekig használták, nagyon ritka esetben még ma is.

Mint konyhafelszerelés minden falusi, sőt városi háztartásban nélkülözhetetlen eszközök voltak. Mifelénk az utóbbi száz esztendőben ki-mondottan olajos magvak, mák, tökmag, elvtve napraforgó törésére használták.

A famozsarakat különböző méretekben, üregesre vájva, henger alakú fatörzsekből faragták, vagy esztergálták. Erre a célra a legmegfelelőbb faféleség a bükk, nyár, szil, juhar, nyírfa.

A mozsarak többségét gömbölyűre, vagy szögletesre faragták, kihangsúlyozott talppal, fogóval, vagy anélkül készítették. Az állómozsa- rakat a földön, állva használták, illetve törtek benne.

A faragott mozsarakat rendszerint jókezü falusi mesteremberek, de sok esetben általában a furni-faragni tudók készítették. A kerekese-k készítették az esztergált mozsarakat.

Használat után rendszerint a kamarában őrizték. Az esztergált mozsarak látványosabbak, díszítésüket esztergakéssel, homorú bemélyítéssel, gyűrűkkel kiviteleztek.

Sok esetben világos-, vagy sötétbarnára pácolták.

Szép formájúak a mozsarak törői, rend- szerint kerek gombbal esztergálták, vagy faragták a végét. Jó pár darabra a készítés évszámát is rávésték, például: 1761-1823-1860-1900. Az évszámokat sok esetben leveles, nyitott koszorús mintába foglalták. Jó pár darabra monogramot vésték.

Gyakoribb a pikkelyes díszítés, mely rokonságot mutat a feliratos mennyezetet tartó gerendák díszítésével.

A vidékünkön használt álló mozsarak csoportjától elkülönül a kerékagyból készített mozsár, valamint a kis méretű, asztalra, vagy székre helyezhető mozsár.

E rövid dolgozatban nincsen szándékom kitérni az egykori székely ételekre és általunk már alig ismert ételkülönlegességekre, melyeket az ola- jos magvak; tökmag, mák, stb. felhasználásával hétköznapokra, de különösképpen ünnepekre, böjtös napokra főztek.

Nagyon fontosnak tartom ellenben e tár- gyak tartósítását, megőrzését, kiállításokon való bemutatását.

Tárgyi néprajzi gyűjteményünk talán "legbetegebb" tárgyai a famozsarak.

Elsősorban azért, mert jó pár darab másfél-kétszáz évnél is idősebb. Rendszerint jól megmunkálható puha fából, szerszámfából készítették. Tudott dolog, hogy ezeket a faféleségeket legjobban károsítja a szű, kártevő, valamint korhadásnak is jobban ki vannak téve, elsősorban e faféleségek laza szerkezete és kevésbé ellenálló lignin és cellulóz tartalma végett.

A csupán időnkénti használat, a tapaszos földű, nedves, hűvös, sötét kamrákban való tartás elősegítette a rovarkártevők, a gombabetegségek támadását. Majd minden darab előrehaladott károsodást szenvedett, főleg a mozsarak talpa, de a testük is, sok esetben olyannyira, hogy megmentésük szinte lehetetlen. Elsősorban a szű okozta károsodást tapasztalhatjuk, majd minden e csoportba tartozó tárgynál.

Az igen előhaladott károsodást szenvedett tárgy szakszerű és gyors beavatkozás nélkül egy-két év alatt teljesen megsemmisülhet.

A máktörő mozsarak talpa tömör, a kehely falvastagsága többnyire 4-6 cm vastag, így a felületi tartósítás kevés eredménnyel jár.

Éppen ezért a csernátoni múzeum munkaközössége több mint két évtizede használja igen jó eredménnyel az ilyen jellegű tárgyak esetében a tartósító szerben való elmerítés eljárását. Lényege ennek az eljárásnak az, hogy a tárgy minden felülete napokon át érintkezhesen a tartósító vegyszerrel, azt jól beszívhasa és a fa szerkezetét teljesen átítathassa. Természetesen ehhez az eljáráshoz megfelelő méretű edényre vagy edényekre van szükség és jóval több tartósító anyagra. Amennyiben nem rendelkezünk ilyen jellegű fém- vagy műanyagedénnyel, jól használható e célra vastagabb fólia is. Megfelelő helyen a tárgyak méretének megfelelően mélyedést ásunk a földre, a vízszintes mélyedésbe fóliát helyezünk el, majd behelyezzük e példa esetében a mozsarat, és addig töltjük tartósító anyaggal, amíg ellepi a tárgyat.

A fóliát a tárgy fölött összehajtjuk, csipetökkel összefogjuk, a mélyedést deszkával letakarjuk és a tárgy károsodása függvényében 2-3 napig tartjuk a tartósító folyadékban.

Ilyen módszerrel tartósítottuk például a feliratos faragott gerendákat is.

A tartósítási munkálatok folyamata

A tárgyak tisztítása:

A múzeum gyűjteményébe kerülő tárgyakat legelsősorban meg kell tisztítani a szennyeződésektől. A fenti tárgyak esetében ajánlatos langyos, szappanos vízzel lemosni, vigyázva arra, hogy a tárgy patináját megőrizzük, és a mosást csak addig folytassuk, ameddig a legszembetűnőbb szennyezést eltávolítottuk. Nem ajánlatos a már szerkezetében meggyengült faanyagot vízzel átitatni, ez elősegíti a károsodási folyamatot.

A tárgy károsodási fokának megállapítása azért igen fontos tényező, mert ennek alapján határozhatjuk meg és választhatjuk meg a tartósítási eljárásokat és a legmegfelelőbb tartósító anyagokat, a károsodás fokának függvényében.

Rendszerint három csoportba sorolhatjuk be egy-egy tárgy állapotát, állagát: kevésbé, közepesen és nagyon károsodott tárgyak.

A kevésnél 15-20 %-os károsodást tapasztalhatunk, a közepesenél 25-30 %-ost, míg a nagyon kihangsúlyozott károsodást szenvedett tárgyaknál 35-45 %-ost.

A tárgy tartósítási munkálatainak rögzítése a tartósító naplóba történik, éspedig ki és mikor végezte, milyen tartósító anyagokat használt, valamint a tárgy tartósításával kapcsolatos észrevételek feljegyzése, a tartósított tárgy viselkedése, bejegyzésekkel.

A mai nehéz gazdasági helyzet meghatározza és negatívan befolyásolja a tartósítási, illetve konzerválási elvárásainkat.

Elsősorban anyagiak hiányában nem áll rendelkezésünkre megfelelő mennyiségű és minőségű konzerváló anyag.

Hiányoznak a természetes anyagok, valamint a szintetikus hatóanyagok, nem beszélve a tárgyak hiányzó részeinek pótlásához szükséges gyantákról, rostokról stb.

Sajnos nincsenek kiéptve a megfelelő laboratóriumok, raktárak.

Mindettől függetlenül menteni, óvni kell a tárgyakat, még akkor is, ha a konzerválási feltételek a legmósbábbak.

Lássuk, ilyen viszonyok mellett mit is tehet egy konzerváló szakember, "vidéki lehetőségeivel", de annál nagyobb hozzáállással?

Az immár két évtizedes tapasztalatok birtokában a fenti fatárgyak esetében igen jó eredménnyel alkalmaztuk a már említett tartósító szerben való elmerítését a tárgyaknak.

A használt tartósító szer keveréke fele-fele arányban Xylamonból és főzött lenmagolajból tevődik össze.

A nagyon károsodott tárgyak esetében a fenti tartósító szer aránya az első beavatkozás alkalmával 3/4 részben eltölödhat a rovarölő, a rothadást gátló Xylamon javára. Ajánlatos a vegyszerbe való elmerítés legalább 72 órán át, majd pár napos szellőztetés után újbóli megismétlése. A tárgy teljes száradása után (időben minimum 8-10 nap) védőréteggént olvasztott méhviasz és terpen-tin keverékével azt ecsettel felhordva száradni hagyjuk majd ronggyal átdörzsöljük.

A fenti tárgyak esetében különös tekintettel kell viseltetni a díszített, az évszámmal ellátott, különösen szép kivitelezésű darabokra.

Lehetőségünknek megfelelően óvni kell ezeket a tárgyakat a nedvességtől, megteremtve számukra az optimális raktározási feltételeket.

A különleges értékű daraboknak, ha azok állapota nagyon károsodott, és sem a tartósítási, sem a restaurálási eredmények nem kielégítőek (a tárgy szétesése előrelátható, vagy éppenséggel megsemmisülése bekövetkezhet), ajánlatos elkészíteni a hű mását, megfelelő dokumentáció, leírás, méretek, fénykép mellékelésével. A más jellegű fatárgyakkal együtt raktározás esetén mindig figyelemmel kell követni ezen tárgyakat, mivel fertőző gócot jelentenek.

A fenti tárgyak megmentése, a még fellelhető darabok összegyűjtése és múzeumokba való elhelyezése azért is indokolt, mert a mai ember már nem készít famozsarakat, nem, vagy csak elvétve használja őket, így rövid időn belül teljesen kiszorul használatuk a falusi háztartásból is, egy látványos és egykor hasznos eszközzel téve szegényebbé a nagyon változatos tárgyi néprajzi anyagunkat.

Conservarea și restaurarea unor obiecte de lemn de mari dimensiuni (pive pentru zdrobit semințe uleioase)

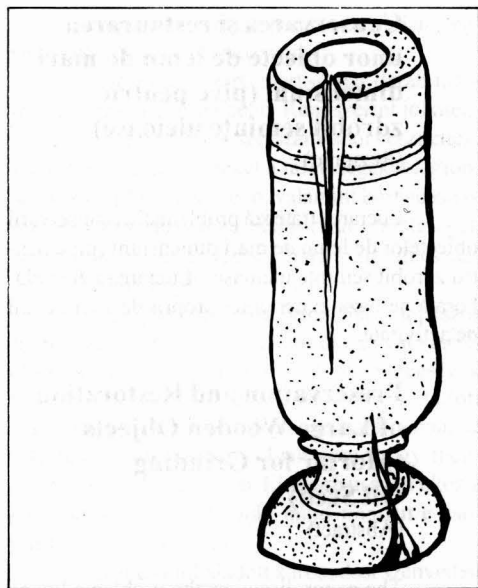
(Rezumat)

Lucrarea tratează problematica conservării obiectelor de lemn de mari dimensiuni (pive pentru zdrobit semințe uleioase). Lucrarea a fost elaborată pe baza experienței proprii de zeci de ani de activitate.

Preservation and Restoration of Large Wooden Objects (Mortar for Grinding Oil Seed)

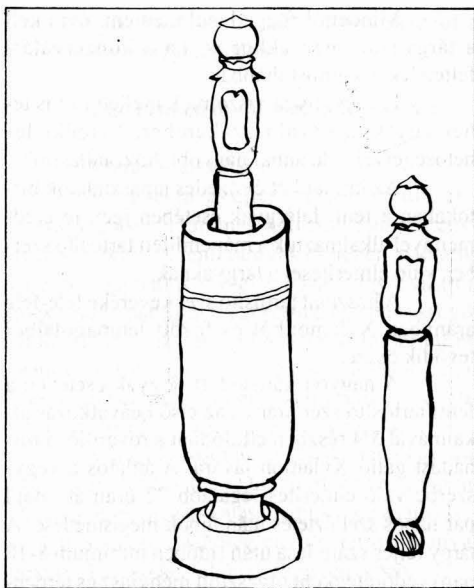
(Abstract)

The paper discusses the problems linked to the conservation of wooden objects (mortar for grinding oil seed), on the basis of the author's ten years old experience.

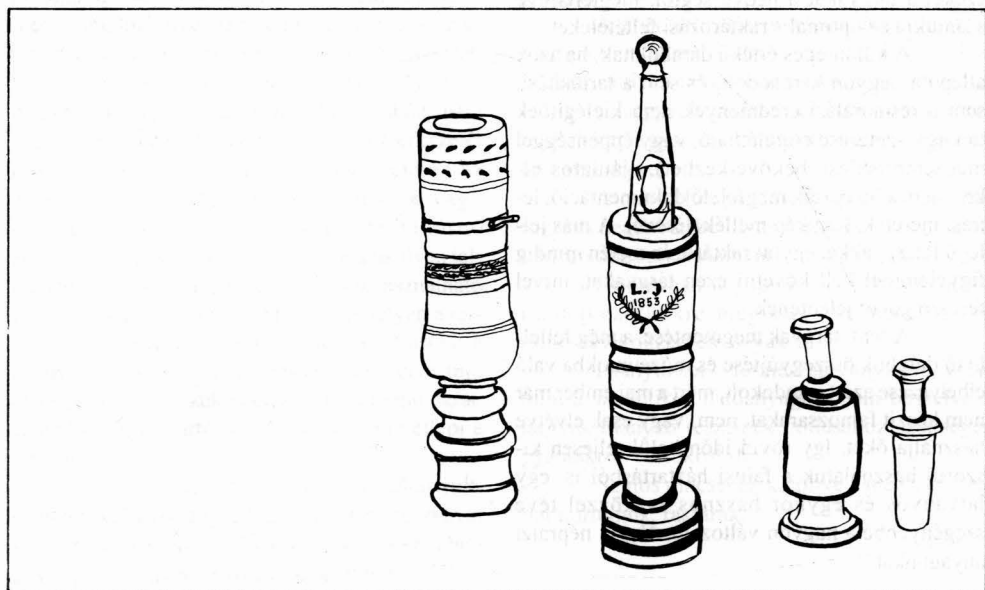

1. ábra Nagyon károsodott mozsár.

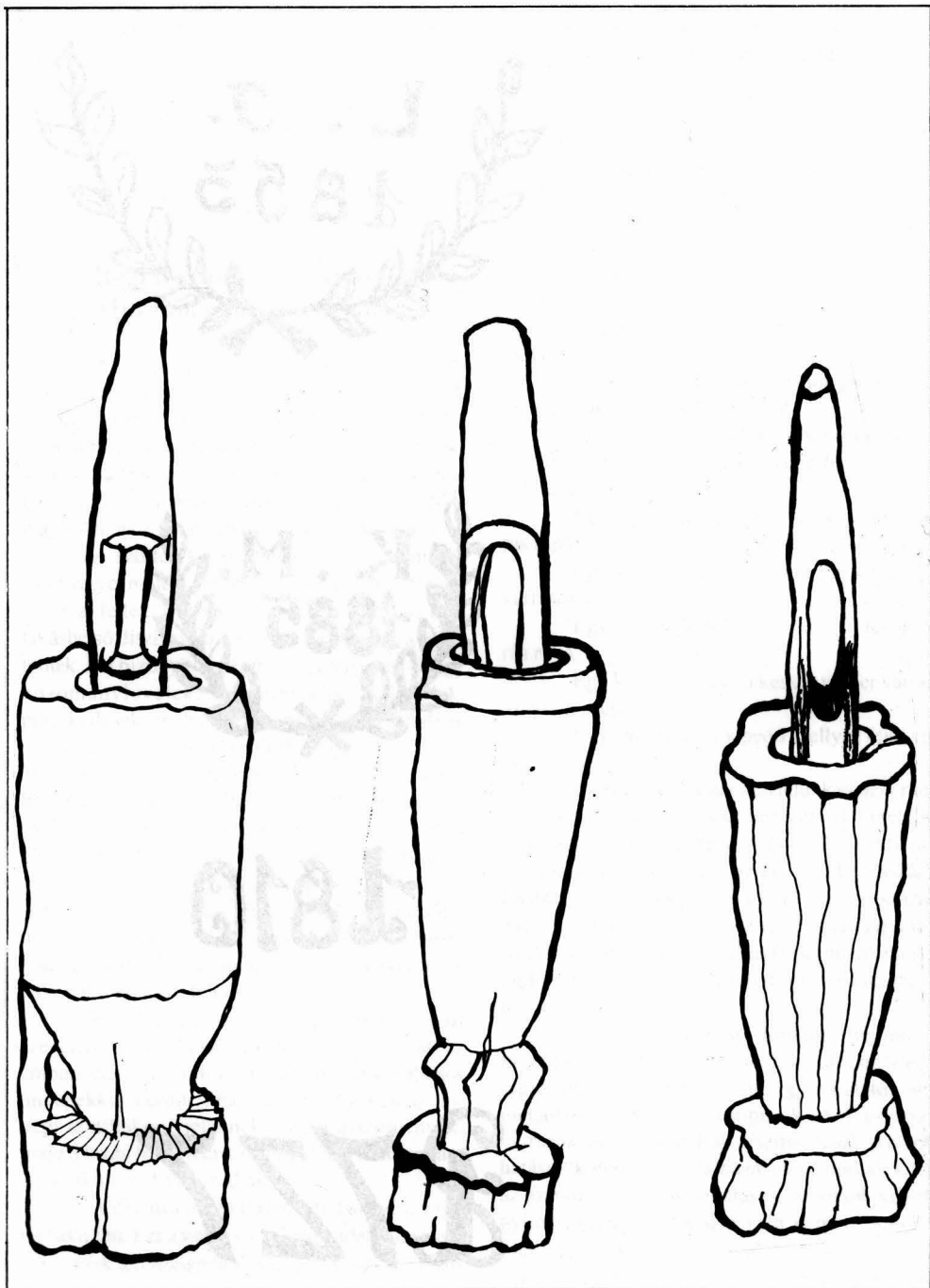
Elsősorban a szű károsította, de fizikai sérüléseket is szenvedett. A fanyaga elszáradása során szétnyílott a mozsár talpa és kehelyrésze.

2. ábra Esztergált máktörő mozsár (Csernátóni Múzeum XIX. század)

3. ábra Esztergált és díszített famozsarak a csernátóni múzeum gyűjteményéből. Kisméretű asztali famozsár.

4. ábra Máktörö macesarak a csernátони múzeum gyűjteményéből, XIX. század.

1810

2727

Régi textíliák a Csiki Székely Múzeum gyűjteményében

A textilnemű mindig nagybecsű darabja volt a hagyományos háztartásnak. Előállítására a nők munkakörébe tartozott, akik a mezei munka szüneteiben, a háztartási teendők mellett fontak-szötttek-varrtak, mindennemű textílfélét előállítottak, amire a családnak szüksége volt: az öltözet-darabokat és a lakásbelső textíliáit.

A szöttések-varrottások a női hozomány, a kelengye, majd az új háztartás értékes és értékelt darabjai lettek. Nemcsak használati darabok, de a lakásbelső díszei is voltak, és anyáról leányra öröklődtek. Ezt bizonyítják részben a peresfernum-, vagy hozománylevelek, valamint a peres levelek, pereskedések, melyekben nemegyszer fordulnak elő textilneműk mint az öröklés tárgyai. Így az 1642-ből való peres levélben¹ Gál Jánosné Erzsébet, Boeskor István és Boeskor György csikszentgyörgyi lakosokkal pereskedvén egy ládáról is említést tesz, melyben: "Egi kerekas parna hej es egi vereses szeliu lepedő, egi gyolcs engi, egi fel sedet vereses katrinca" van, s melyek "szule aniamé volt (...) anak felete egi szuld semu posto szokniat es egi darakal 2 parna asaj. Az megkivanom teöletek meg anak felette".

Közdetben a köznép lakásbelsőit szegényes, vagy kevés textília díszíté², s csak az emberi élet sorsforduló ünnepein, vagy vallásos ünnepekkor kerültek használatba. Ezek az ünnepi textíliákon jelennek meg a díszítmények, majd a lakás füsttelenné válása után a mindennapi darabokon is elszaporodtak.

A díszítés maga történhetett szövés, vagy varrás útján. Ezt a kevés számú frott adatunk is igazolja, ezek a felhasznált anyagokra és olykor tech-

nikákra is utalnak. Legyen erre példa a csíkköz-mási plébánia 1600-as évekből való Regestruma.³

1686-ból:

"Egy gyapot kendő veressel kekre szöt ket vegen

Egy kis keszkenő veres selyemmel szeget környös körül 8 him rajta"

1691-ből:

"Egy vereses kek gyapot fonallal szot kender lepedő

Egy abrosz kek feitövel

Egy vereses kek feitovel varot elo ruha gyolcz"

A lázárfalvi kápolnához bejött javak között olvashatjuk, ugyanott, 1691-ből:

"Egy házi vászon feier abrosz egyik szelye feier varrásos kender ket vege feier varrásos kek feitös

Egy feier lepedő három szély ot feier varrás rajta

Egy hosszu kender kendő ket vege feier varrásos kek feitös

Egy feier lepedő három szély ot feier varrás rajta

Egy ket szely lepedő keskeny feier varrásu az egyik szelye

Egy három szély lepedő szellyes feier varrásu az egyik szellye"

A csiki székelység századunk elejéig megőrizte az önálló gazdálkodást s ennek keretében a házi textíliapart, de a régi csiki textíliára vonatkozóan általában is az említett kevésszámú levéltári forrásra és datált tárgyra (főleg e századi és kevés műtszázadi darab) hagyakozhatunk. Szakirodalma sem nyújt teljes képet annak megállapításában, milyen is lehetett a csiki lakásbelső textília?

Csikban a szövés technikák a leginkább kifejtettek. A hímzés technikák közül ismertek a régies öltés- és varrástípusok. Így a kutatók által megállapított⁴ régi hímzéstípusok közül az összevarrások mentén kialakult díszítőöltések, az csipke hatású "kötések"⁵ a szálhúzásos technikák közül az aszúrozás; a szálszámolás technikák közül a gyimesi csángók "fonáján való varrása" (melyet csak inghímeken alkalmaznak) és a keresztaszemes varrás a legelterjedtebbek. Ez utóbbi főként a re-

neszansz mintáit mutatja, mely Erdély-szerzte nagy hatással volt a népi hímzéstechnikára, s annak mintakincsére.⁶

Az úrihímzés öltésmódjait ritkábban találjuk meg, bár mintakincsese, hatással volt az erdélyi népi hímzéstechnikára.⁷ A laposöltés csak egyes öltözék-darabokon jelenik meg, a szűsmunkákon, a női mellényen és főkötőn, valamint kötényen, melyek úgy tűnik, újabbnak ítélték.

Előfordulásuk gyakorisága alapján a fém-szállal varrt szabadrajzú motívumok kevésbé terjedtek el a köznépi körében. Részben talán azért, mert ez túl drága lehetett, másrészt túl díszesnek hatott az egyszerű környezetben. Az egyszerűség a székely néplélek belső szemléletéből fakad, amelyben nyilván belejátszottak az erkölcsi normák és az egyház tanításai is. Ez szolgálhat magyarázatul a székely népviselet egyszerűségére, a lakásbelső textíliák mértéktartó díszítésére és színezésére is.

A szabadparaszti gazdaságok és a kisnemesi lakásbelső díszítményei nem sokban különböztek egymástól. Feltételezhető, hogy a díszesebb textilnemű csak a módosabb lakásokban, valamint az ajándéknak/adományok szánt textíliák között fordulhatott elő. Így az egyházi textilneműk között, melyek javarésze "istenfélő emberek" adományaként került a plébánia tulajdonába. Az említett csikozmási plébánia Regestruma⁸ figyelemreméltó e tekintetben:

"Anno 1685 die 12 aprilis

Item adott ugyan Tekentetes Apor István uram (de Al-Torja) egy öreg fátyol keszkenőt négy öreg arany iszkofiummal⁹ varrott virág vagyon a négy szegletin...

Anno eodem tekentetes nemzetes Torna Janosne adot

Egy hosszú gyolcz abroszt melynek szelyen torok varrás különféle selyemmel

Egy kehelyre való gyolcz velum varrot selyemmel es islogos.¹⁰ Jezus neve a közepin...

Item pater Stephanus Lakatos anno eodem adott a kozmási templomba

Egy fekete varrásu islogos keszkenőt kehelyre valót...

Felyul megirt szakadozott abroszból kinek vége arannyal varrott ujlag doznalt öreg abrosz"

Majd a továbbiakban:

"Következnek templombeli egyetmasok melyeket egyszer is masszor is attanak istenfő emberek

Három viragra varot iszkofiumos keszkenő
Öt virágra varrot iszkofiumos keszkenő
feketes

Veres zöld sárga feítővel varrot kopot kendő

Egy gyolcz hosszú kendo iszkofiumos veres selyemmel virágokra varrot környös körül a szélye"

1686-ban:

"Egy fátyol kis keszkeno szkofiummal varrot a két vége öt-öt kiseded rendű virágra

Egy három szely lepedő kötéses a közepin az egyik szelye czipkes kötéses

Egy zöld selyemmel varrot skofiumos keszkenő gyolcz öt him rajta

Egy tiszta zöld selyemmel varrot kis keszkeno szkofiumos. Tekentetes es Nagos Vesseleni Palne aszszonyom att négy virág rajta."

1690-ben:

"Egy három szely kender lepedo reczes csillag formara egyik vege rostos

Substaciumba valo keszkenők egyike viragos vont arannyal varrot

Mas szakadozott gyolcz abrosz ket vege arannyal varrot

Egy szakadozott feier kötésű vászon abrosz

Egy szakadozott selyemmel töltöt gyolcz abrosz"

1691-ből:

"Az 1690 esztendőbeli Romlás után bejött templombeli egyetmasokról. Regestrum ab anno 1691.

Egy kehelyre való torok varrásu velum különféle selyemmel a negy szelyin kek pantlikaval galantos a negy szegin kek czipke

Egy nagy szely kender lepedő egyik szelye veres feítővel szedet

Egy gyolcz lepedő ket szely czipke az egyik vege

Egy három szely kender vékony lepedő az egyik vége reites a szélye"

Ugyanott olvasható:

“A Méltóságos Groff Apor István uram
ÖNaga adot a kozmasi ecclesiara

Item ket kehelyre valo velumot viragokra
varrottak az egyik gyolcz. B. Aszszony kepe rajta
ki varrva. A másik fátyol. Sz. Andras kepe raita ki
varrva. Recze perem környös körül mindeniken.
Islogos.”

Végezetül 1758-ból:

“Oltár takaró kekel öltögetett

Egy feier paraszt poszolat

Egy feier hosszu poszolat

Egy feitövel öltögetett párna”

A fenti adalékok korántsem szolgálhatnak teljes képet arra, hogy milyen is lehetett a köznép lakástextíliája, de első szemrevételez látható, hogy a gazdagabb díszítményű főúri származású textíliafélék mellett egyszerűbb, kenderből, lenből készült, feltételezhetően köznépi származású varrottasok is előfordulnak benne igen szép számban. Ezek közül általánosabb a fehér, valamint a “veres, vereses” és kék “feitövel” azaz pamutszállal ki varrt, amit a szövésnél is használtak. Igen gyakran jegyzik meg, hogy a vászon széle kötéses, azaz varrt, csipke hatású összevarrás, “tüzött csipke”, amivel a széleket rögzítették egymáshoz.

A fenti regestrum igen sok, díszesen, aranyzállal, “iskofium, szkofium, skofium”-szállal varrt dísztextilfélék sorol fel, melyek gyakran “isloggal” ellátottak, azaz ma használt szóval “fliteresek”. Ez ismételtelen arra mutat, hogy a különleges alkalomra és helyre készült textíliákon alkalmazták a drága anyagokat.

Összegezősképpen a fenti példák alapján elmondhatjuk, hogy a finomabb, mivesebb megmunkálású, díszes textílneműk keveredtek az egyszerű, durvább alapanyagú textílekkel de mindkét fajta egyaránt használatban volt. A dísztextília különleges alkalomra és helyre készülhetett (így a templomokba), és a módosabb háztartásában fordult elő.

Az egyszerűbb, vászon (kender, len, gyapot) alapanyagú textílfélék köznépi (szabadparaszti, kismemesi) származásúak lehetnek, elkülönülnek a szöttesek és varrottasok. Ezek inkább piros, illetve kék díszítményűek. A múzeumi gyűjteményekben előforduló textílfélék nagy többsége is ezt mutatja.

Az egyházi textilek között előforduló fehér, ritkábban fekete színű varrások valószínűleg csak egyházi ünnepeken (házszenteléskor, halálesetkor) kerültek használatba, ahogyan a jelenkori analóg példák mutatják.

Jelen dolgozatban a Csíki Székely Múzeum gyűjteményéből négy, régi hímzéssel ki varrt textíliát mutatunk be, melyeknek hímzőöltései, anyaguk, díszítményük egyaránt figyelemreméltó: két párnavéget, egy lepedő-darabot, és egy évszámos lepedő-véget.

A két párnavégen a díszes összevarrásnak, a “kötés”-nek nagyon szép és ritka mintáját láthatjuk. Mindkét textília a másodszeri használatra való alkalmazás példáját mutatja, amikor a már elrongyolódott textíliát más használati, vagy díszdarabbá alakítják át, ami ismételtelen a textílnemű értékes voltára utal. Itt mindkettőt kispárnává, díszpárnává alakították, ami már polgári ízlésre vall. A második párnavég fémszállal, “skofiummal” varrott úgyszintén a harmadikként bemutatott lepedődarab, amelynek szabadrajzú díszítménye a reneszánsz típusú úrihímzések felé mutat. Mindhárom textília a Csíki Székely Múzeum első gyűjtéseiből származik. Eredetükről sajnos semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre, de feltételezhetően a század első felében gyűjtötték. Keletkezésük a múlt századra datálható. A negyedik darab évszámos, 1848-ból. Többfajta varrásmódot és motívumot szemlélhetünk meg rajta, közérdeklődésre számíthat.

Az első párnavég díszítményét a mintakönyvek¹¹ “régí székely” mintának, Malonyai Dezső¹² parajdi mintaként említi. Alapanyaga len és gyapotvászon, házilag szőtt. Keresztzsemmel varrott, egymás után ismétlődő félminták, alul apró virágindás mesterke zárja. Ezután az összevarrás következik, a minta a második szélen tükörképben megismétlődik. Vastag pamutszállal, fejtövel varrott, piros és fekete színű lehetett, mára szürkére fakult. Az összevarrás fonala szintén vastagszállú pamut, öltése farkasfogas, többször egymás mellé öltött, amit aztán hurkolással rögzítettek. Rendkívül szép, csipkeszerű hatást ad, így a funkcionalitásán kívül díszíti is az anyagot. Ez az öltéstípus a kutatók¹³ szerint az egész magyararkta területen ismert volt, s még az ország három részre

való tagolódása előtt közismert kellett, hogy legyen ahhoz, hogy ilyen széles körben elterjedhessen. A párnavegről semmi adat nem áll rendelkezésünkre, sem begyűjtési helyéről, sem készítőjéről. A múzeum első gyűjtéseiből származik, datálása a múlt századra tehető. Teljes nagysága 52x30 cm, mintanagyság 6,5 cm, az összevarrása 4 cm. Leltárszáma 178.

A második párnavég díszítménye szintén reneszánsz hatást mutat. Középtengelyes, kosárkából kinövő stilizált virágbokor, melynek tengelye az anyag hosszában fekszik, szélén stilizált virágokból álló mesterke, amely megismétlődik az összevarrás mentén, ellenkező elrendezésben. Alapanyaga ugyancsak len- és gyapotvászon, vastag, házi szövésű. Az összevarrás fonala szintén vastag gyapotszál, farkasfogasan egymás mellé öltögetett, majd hurkolt. Az előző kézimunkával azonos összevarrás feltételezhetően egyazon kéz munkájára vall. A minta virágai fémszállal, aranyszállal varrottak, amit sárga selyemcérnával, leöltéssel rögzítettek, és körbe-körbe haladnak. A minta szélei keresztzszemmel, fekete pamutfonallal varrottak. A tér kitöltésére foltokban rózsaszín, bordó, zöld színt használtak, szintén keresztzszemmel. A mesterke varrása azonos, közepén skofium, szegélye fekete. A minta jellege az úrihímzés felé mutat. A darab hossza 52x31 cm, a minta nagysága 10 cm, a szélmintae 2,5 cm, az összevarrás 4 cm. Leltárszáma 177.

A következő textilía lepedődarab, anyaga finom gyolcs. Díszítménye szabadrajzú, reneszánsz virágindás, madaras. Hímzése szálánvarrott és laposöltés, aranyszállal és halvány lila selyemcérnával. Motívuma, hímzésttechnikája az úrihímzések sorába utalja. Szélein aszúros és horgolt farkasfogas összevarrás van. Datálása a századvégre-századelőre tehető. Az első gyűjtésekből származik, erről sem tudunk több adatot. Nagysága 75x46 cm, mintanagysága 29 cm. Leltárszáma 165.

Az évszámos lepedődarabot 1987-ben a külföldre telepedő Kraus Eduard adományozta a múzeumnak. A textilíát anyai dédanyjától örökölte, aki gyergyói volt, és Máriának hívták. A család másik ága rozsnói szász család.

A lepedődarab felirata "A J 1848 SM". A lepedő három szélből készülhetett, a harmadik

szél hiányzik. Alapanyaga kender és gyapotszál. Díszítménye reneszánsz egytengelyű virágtöves motívum, amely a fejtől való részen és az anyag hosszában halad. Három motívum és három öltéstípus érvényesül benne. Legfelül vízszintes kereszttek és sormadarak váltakoznak, piros pamutfonallal varrt keresztzszemes öltéssel. Fölötte és alatta átlósan elrendezett kereszttek, ez piros-kék fonallal varrt és kissé kiütközik a mintából. A harmadik minta a tulajdonképpeni alapotívum, ez húzódik végig a fejtől való részen és a darab hosszában. Stilizált levél- és virágtő (gránátalma) váltakozó ritmusban követi egymást. Alul szálánvarrott csikra támaszkodik, ugyanígy varrottak a tengelyt képező szárok, maga a minta keresztzszemes, a mintát záró szárok és kacsok láncöltéssel készültek. Ez piros (elégé kopott) fonallal varrott. A motívum megismétlődik az összevarrás mentén, a második szélén. Alatta újból sormadarak kezdődnek, de mintha a varrás abbamaradt volna, kopás, fésülés, vagy bontás nyoma nem látszik. A két szél között szakadozott gépi szövésű csipke van. Feltételezhető, hogy eredetileg itt is kézi, varrt csipke lehetett, mint az itt-ott megmaradt fonalvégek a második szél szélén sejtetik, ezt cserélhették ki gépi csipkére.

Felmerülhet a gondolat, hogy e kézimunka szász eredetű lenne, mégis a motívumkincs, az öltésmódja a magyar népművészet sajátossága is, így elfogadható gyergyói eredetűnek. Betűtípusa is magyarnak mutatkozik. Mérete: 210x145 cm. Az alapmotívum nagysága 11x10 cm. Leltárszáma 1975.

A bemutatott textilíák a Csiki Székely Múzeum legrégebbi gyűjtéseiből származó régi mintakincset és hímzéstípusokat hordozó darabok. Rendkívüli szép és ritka motívumaikkal a csiki-gyergyói textilnemük gazdagságát bizonyítják.

Jegyzetek

1. Allami Levéltár, Csíkszereda, Csíkszék iratai, 27/7/1641. Protocollumok.
2. K. Csillery Klára: A magyar népi lakáskultúra kezdetei, Akadémiai Kiadó, Bp. 1982.
3. Protocollum Rerum Disersarium memoratu dignarium. A csikozmási plebánia Regestruma, kézirat, Csikozmász.
4. Domanovszky György: A magyar nép díszítőművészete I., Akadémiai Kiadó, Bp. 1981.

5. K. Csilléry Klára: A kótés (tűzött csipke) Magyarországon, *Etnographia*, 102/1-2., Bp. 1991
6. Balogh Jolán: A népművészet és a történelmi stílusok, *Néprajzi Értesítő*, Bp. 1967
7. Domanovszky György, i. m.
8. A csikközömsi plébánia Regestruma, Csikközöms
9. Skofium (iskofium, iszkofium) himzésre szolgáló arany- vagy ezüstszál, ill. ilyen szálakkal átszőtt szövETFajta. Régi magyar öltözködés, *Magvető Könyvkiadó*, Bp. 1988.
10. Islog (slog, eslog). Aranyból, ezüstből vagy rézből készített apró, ovális fémlemezkek amelyet ruhára, ingre, párták stb. varrtak díszítésként, himzésként. Kerek változatát mai szóhasználatban "flitternek" nevezzük. Régi magyar öltözködés, *Magvető kiadó*, Bp., 1988
11. Szabó Botár Erzsébet - Bíró Katalin. Lovétei szedetttesek. Népi alkotások és művészeti totemgöszgölgölm irányító központja, Hargita megye, é. n.
12. Malonyai Dezső. A magyar nép művészete II., Franklin Társulat, Bp. 1909
13. K. Csilléry Klára: A kótés (tűzött csipke) Magyarországon, *Etnographia*, 102/1-2., Bp. 1991

the folk art in the area of Ciuc (Harghita County), especially to those adomed by seam. Gathering evidence from old inventories (the Inventory Register of the Parish in Cozmeni in the 17th century) there also turn to light fabrics and seams of peasants, besides the more requisite "noble" ones, embroidered with metallic thread. The paper presents three fabrics from the collection of the museum, having rare motives and old techniques of seaming in crosses and fully or of combining the two with the "noble" seaming techniques, with metallic thread, with different techniques (in crosses; on the thread, and chain-crossed dated back 1848. These are very rare motives or hardly known till nowadays, the aim of this paper being that of presenting them.

Textile vechi în colecția Muzeului Secuiesc al Ciucului

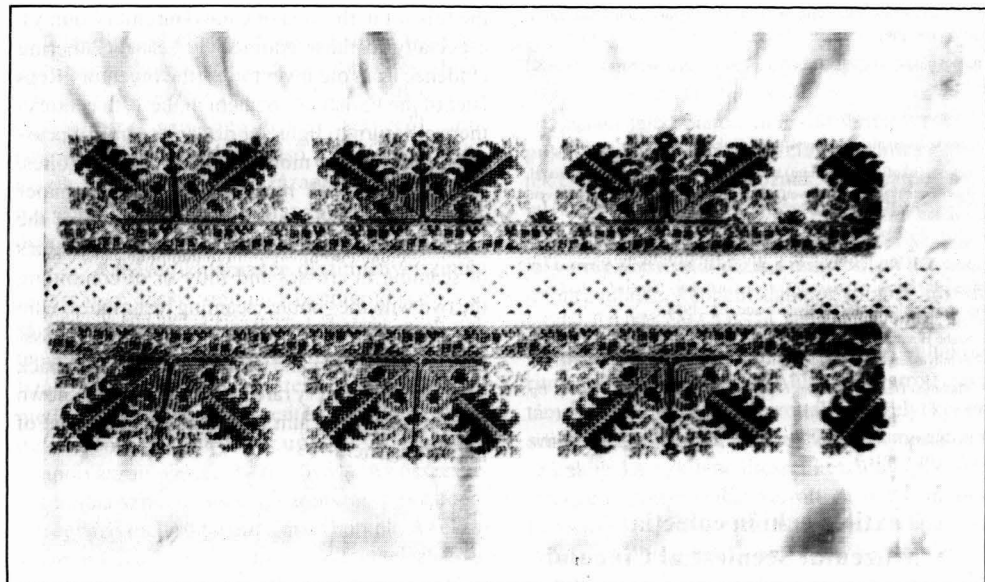
(Rezumat)

În introducerea lucrării tratează tipurile de ornamentare ale textilelor cunoscute în arta populară din zona Ciucului, în special cele ornamentate prin cusături. Documentându-se din inventare vechi (Registrul de inventar al Parohiei din Cozmeni din anii 1600) se evidențiază existența țesăturilor și cusăturilor țărănești pe lângă cusăturile mai fine, "boierești", brodate cu fire metalice. Lucrarea prezintă trei textile din colecția muzeului, care au motive rare și tehnici vechi ale cusutului în cruci și cusutului în plin, sau îmbinarea acestora cu tehnici ale cusutului "boieresc", cu fire metalice, și care se datează de la sfârșitul sec. al. XIX-lea; și un cearceaf cusut cu diferite tehnici (în cruci, pe fir și în punct de lănișor), datat din 1848. Aceste motive sunt rare sau necunoscute până în prezent.

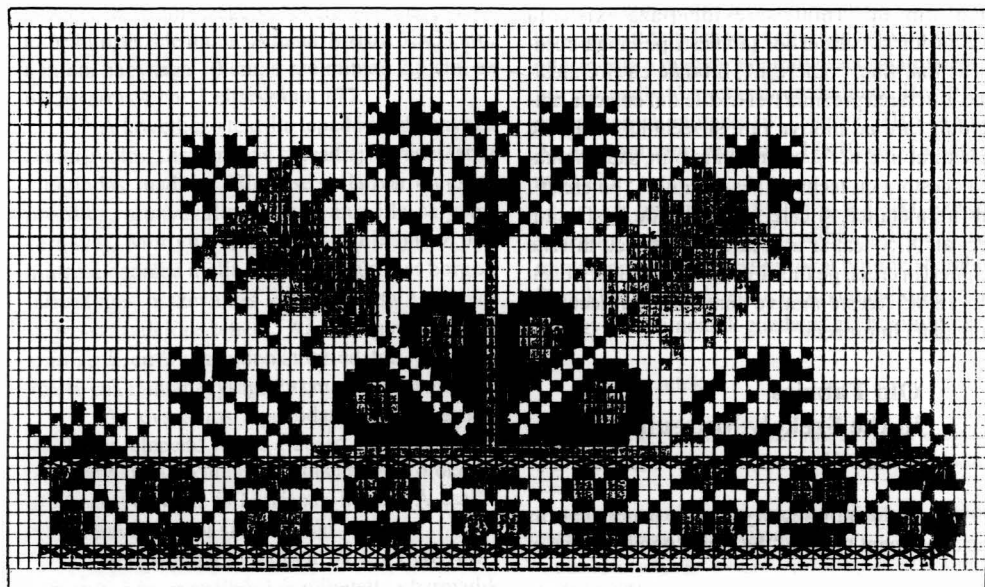
Old Fabrics in the Székely Museum of Csik

(Abstract)

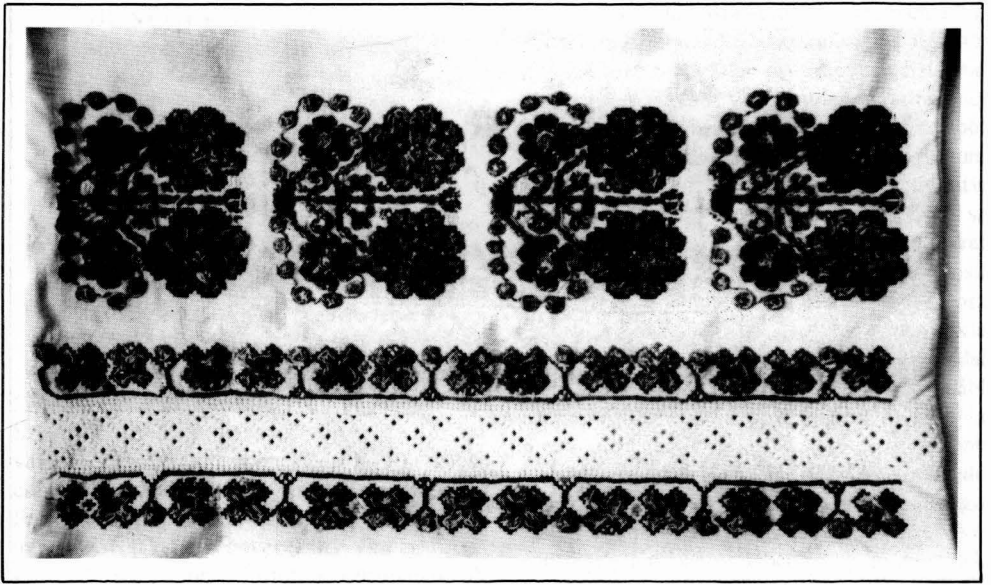
In the introductory part the paper presents the adomment types of the well-known fabrics of

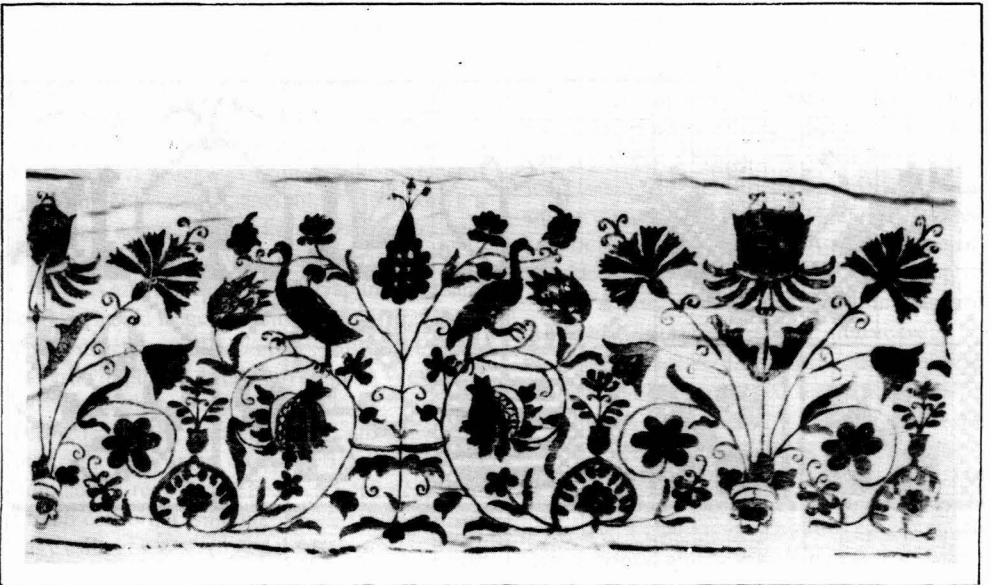
1. ábra Párnavég, 19. sz. 1.sz.178

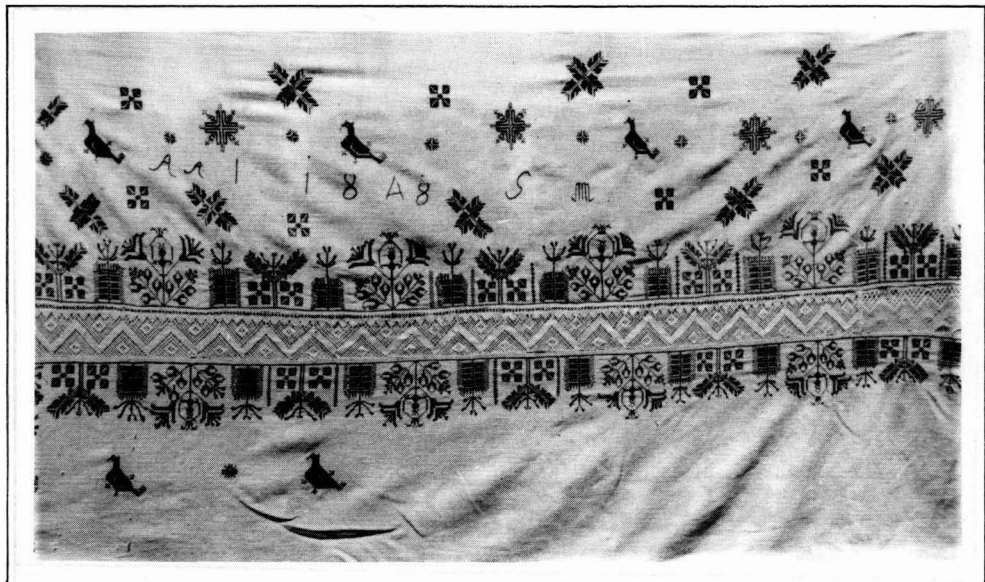
2. ábra A párnavég motívuma.

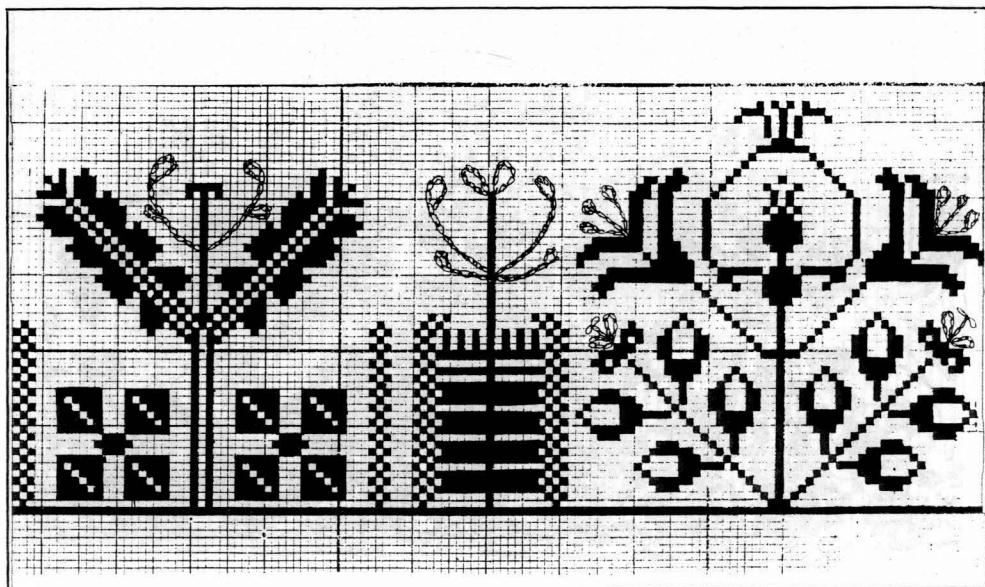
3. ábra Párnavég, 19. sz. l.sz. 177.

4. ábra Lepedődarab, 19-20. sz. eleje l.sz., 165.

5. ábra Évszámos lepedő 1848-ból, l.sz. 1975.

Erdélyi festékes szőnyeg konzerválása és restaurálása

A székely kilim, vagy festékes szőnyeg Erdély magyarlakta vidékei közül ma már csak a Székelyföld keleti sarkában, Csíkban és a Kászon völgyében, valamint a gyimesi, dévai és hétfalusi csángók otthonában lelhető fel. A kilim, vagy ke-lim hazája Közép- és Kis-Ázsia. A csomózott, valamint a szövött keleti szőnyegek már a korai középkortól kezdve teret hódítottak Európában. A székely festékesek esetében nem lehet pontosan eldönteni, hogy korábbi vagy újabb kori keleti hatás eredményeként keletkeztek, de a keleti szőnyegekre emlékeztető kompozíció, az egyes díszítő elemek felhasználása, valamint a levéltári adatokban előforduló kilim (törökül: szövött szőnyeg) elnevezés, keleti hatást bizonyítanak. A festékest egyszerű bordás szövőszéken (osztováta, paraszt szövőszék) szövik. A ritka felvetés és a viszonylag vékony gyapjúfonal használata miatt "hamisripsz" szövésű. A vetülékfonalat a láncfonalak közé bordával verik be, azért a szövés laza szerkezetű. A festékesek vetülékfonalait a láncfonalakra könnyedén el lehet tolni. A festékesek a szövőszék adottsága miatt két darabból készülnek, a két darabot a szövés után összevarrják.

A szövéshez szükséges gyapjúfonalat saját kezűleg festik. Régen növényi eredetű, azaz "burján" festéket használtak, amelyeket füvekből, mezei és kerti virágokból és fából nyernek. A vegyi úton előállított kátrány- vagy anilinfesték, amelyet 1859-ben fedeztek fel, Székelyföldre csak 1870 után jutott el, de gyorsan elterjedt. Szerkezet szempontjából a régi burján festékeseknek négy fontosabb csoportját ismerjük: soros, rakott, rózsás, vagy csillagos, és asztalfedél festékesek.

A restaurálásra kerülő kis szőnyeg a "rakottas" csoporton belül a "szarufás" díszítésűhöz tartozik, hullámvonalai egy irányban haladnak (4. ábra). A darabot valószínűleg asztalfedőnek használták, erre lehet következtetni kis méretéből. Tulajdonosa a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum, leltári száma 662., származási helyét tekintve székelyföldi (Erdély), a 19. sz. végén, a 20. sz. elején (?) készült. Méretei: 71x71 cm (1. ábra), kétfonalrendszerből álló, bordázott szövésű, vetülékfonalas mintázású, alapszövése hamisripsz, egy láncon forduló, díszítő szövése félsorozással kialakított minta (kék, drapp). A vetülékfonalak közös láncfonalon fordulnak, ez egy sűrűbb fogazáshoz hasonlít. A közös láncfonalon duplamennyiségű vetülékfonal van, mint a szöttes többi részén (3. ábra). Szélszövése egyszerűen forduló, egyik oldalon a láncfonal duplázott, végeldolgozása: 3 láncfonal összecsomózva. A szövés sűrűsége a láncfonal esetében 26/10 cm, a vetülékfonal esetében 82/10 cm. Anyaga: a lánc pamut, a vetülék gyapjú. A lánc S, a vetülék Z sodratú. Alkalmazott színei: nyers fehér, zöldes-sárga, halvány zöld, világos kék, sötétkék.

A használat következtében a szőnyeg mechanikai károsodást szenvedett, mindkét vége hiányos, rongyos, roncsolt, sarkai elkoptak, foszlottak. A fonalak 75%-a a szőnyeg végén kiszakadt, lebomlott. A láncfonalszakadások következtében a vetülékfonalak fellazultak, szétcsúsztak és több helyen leomlottak. A gyapjúsál szerkezetileg nem erős szál, könnyen nyújtható. A szőnyeg végén a foszoló gyapjúsál a nyújtás második csoportjához (3-30%-os megnyúlás) tartozik, amikor a gyapjú fehérjét alkotó alfa-keratin béta-keratinná alakul át (2. ábra). A szőnyeg szélén a végeldolgozás 90%-a hiányzik.

A fény, a nem megfelelő klíma, rovarok, mikrobiológiai károsítók, nedvesség, atmoszférikus szennyezők, környezeti tényezők: egymás hatását segítve a textil anyag lebomlásához vezethetnek. Fény hatására (fotokémiai reakció), a gyapjúban a diszulfid kötések oxidálódnak, a kéntartalom egy része kénhidrogénné, illetve kén-savvá alakul át, a gyapjú szilárdsága csökken. A szőnyegen a színezék fény hatására történő lebomlása, a színezék elszíneződése is megfigyelhető. A felületi

ph-mérés alapján a szőnyeg ph-ja 5,6. Ez a savas érték a gyapjú esetében megfelelő, de károsíthatja a cellulózalapú láncfonalat. A láncfonalak gyengesége és töredezettsége a savasság következménye is lehet. A festékes textiliát többször moshatták (lúgok), majd napfényen (UV sugárzás) szárították, így az oxidált cellulóz láncszakadást szenvedhet. Mikrobiológiai károsodás nyomait nem észleltem, ezzel szemben a kis szőnyegen felületi szennyeződés nyomai láthatók. A felületi szennyeződés gyenge kötőerőkkel kapcsolódik a szálanyaghoz, de a sok használat és a nem megfelelő klimatikus és fényviszonyok következtében a tárgyon, a cellulóz illetve fehérje alapú szálanyag rostjai között kötött szennyeződés jelei is mutatkoznak, ami már az anyag roncsolódásához vezethet.

A festékes szőnyegen előző konzerválás-restaurálás nyomai nem láthatók. Az anyagvizsgálatok során szálanyag-meghatározást égetési próbával és mikroszkópos vizsgálattal végeztem. Először a láncfonalból vett kis darabot égő láng fölé tartottam, fellobbanó lánggal gyorsan égett, kevés könnyen porló hamu maradt, szürkés-fehér színű. A láncfonal tehát pamutszál. A vetülékfonalból is mintát vettem, láng fölé tartottam: lassan ég, nem lobban fel, égett haj vagy szaru-szag észlelhető. A hamu szétmorzsolható, szürkés-fekete színű. A mikroszkópos vizsgálathoz a fonalat (a láncfonalat) elemi szálaira bontottam. Tárgylemezre helyeztem, fedőlemezzel lefedtem. A hosszszanti kép lapos, szalagszerű szálát mutatott; a keresztmetszeti kép lapos, hosszúkás formát és vékony falat. Ezek a tulajdonságok szintén a pamutszál jellemzői. A vetülékfonal hosszszanti képe pikkelyes külső réteget mutatott, keresztmetszete kör alakot. Ezek a gyapjuszál jellemzői (2. ábra).

A tárgy leírása, állapotfelmérése, szennyeződéseinek felmérése, anyagvizsgálata után következhetek a tulajdonképpeni munkálatok. A kis szőnyeget az asztalra helyeztem, műanyag-szitával lefödtem, és kis teljesítményű porszívóval eltávolítottam a felületi szennyeződéseket (port, piszkot). Ezt a műveletet a szőnyeg mindkét oldalán elvégeztem.

A színlevézési próba következett, a szőnyeg minden gyapjúsínét megcepentettem:

desztillált vízzel, 2%-os ecetsavval, 2%-os ammóniumhidroxiddal, és végül nemionos mosószerrel. Hogy a vegyszer jól behatoljon, bizonyos időt állni hagytam. A megcepentett szőnyegrész alá és fölé szívópapírt tettem, ezeket hozzápréselve a gyapjúsínekhez, nem jelentkezett a színes folt. Tehát elkezdhettem a nedves tisztítást.

Ehhez összeállítottam a mosófürdőt: A lágy vízbe - ez előállítható a KMI restaurátorműhelyében, vízlágyító berendezéssel - literenként 1 g PRECOSOL nem ionos mosószert tettem, és lassacskán eloszlatam. Előkészítettem a víz + ecetsavas fürdőt is (pH 4). A mosófürdőbe belehelyeztem a kis szőnyeget. Könnyedén mozgatva kezdtem mosni, hogy a felületaktív anyag hatoljon be a textilbe, és kezdje kifejtteni hatását, részecskékre szedve és lefeszítve a szennyet. A mosás első szakasza során a mosóvíz színe kékre változott. A sötétkék szín, ami feltevésem szerint berlini kék, levérzett. A szőnyeget gyorsan áthelyeztem az ecetsavas fürdőbe, és a savas közegben megállt a színlevézés. Az ecetsavas fürdő után többször átöblítettem a szőnyeget, hogy a habképződés megszűnjön.

Gyorsan elvégeztem a szárítást, papírvatta között, közben állandóan figyeltem, hogy a papírvattán nem látok-e levérzett színnnyomokat. A papírvatta többszöri cserélése után a minél hatékonyabb és gyorsabb szárítás érdekében hideg levegőjű hajszárítóval megszáritottam a szőnyeget, gondosan átfújva mindkét oldalát.

Ezután varrókonzerválást végeztem a kis szőnyeg egy részén, hogy megakadályozzam a vetülékfonal leomlását az elszakadt, meggyengült láncfonalról. Ezt vékony, az eredeti színhez hasonló gyapjúfonallal végeztem. A láncfonal megerősítése, kicserélése, pótlása az egyik legfontosabb lépés, mert ez segít hozzá a vetülékfonal helyreigazításához, kiegészítéséhez. A vetülékfonal kiegészítését a 100% pamut (34) 2x4 cérnával végeztem. Mivel e pamutszál vastag volt az amúgyis nagyon meggyengült, vékony lánc- és vetülékfonalhoz, szétválasztottam a Z2 S4 sodratú fonalat és Z1 S2 arányban újra összesodortam. Továbbra is ezt használtam a láncfonal pótlásánál (3. ábra). Az öltéshez 24-es vastagságú tompa tűt használtam. Fontos, hogy az új láncfonalak ne fe-

szesen helyezkedjenek el az eredeti láncfonalak között, hogy a szőnyeg sima legyen (4. ábra). A fonalak festéséhez savas kötésű, szintetikus színezéket használtam (Şandolan-scharlach NGL, Wofalan-schwarz BLN, Ostalabraun 2 GL, Sandolan-schtblau OL 125%, 40-50°C hőmérsékletű fürdőben, a gypjú súlyára számított 5-10% glaubersóval, majd a 3-4-es pH-t biztosító 1-3% ecet-savval).

Miután minden hiányzó láncfonalat behúztam, pótoltam, a szőnyeget hengeres feszítőkeretre helyeztem, és a láncfonalakat kikötöttem. Az egyenletesen kifeszült láncfonalak közé beszöttem a hiányzó vetülékfonalakat. Az eredeti színhez hasonló gypjúval kiegészítettem a hiányzó mintarészeket. A vetülékfonalakat mélyen, de nem egyenletesen kell beszöni az ép részbe, hogy az újonnan szőtt részek nehogy elváljanak (5. ábra). Az újonnan kiegészített, újraszőtt szőnyeg hátsó oldaláról a roncsolt vetülékfonalakat levágtam, mert hosszúságuk miatt egyenetlenné tették a szőnyeget (6. ábra).

A munka eredménye a restaurált szőnyeg (7. ábra). A kis szőnyegszél restaurálására fordított idő kb. 80-100 óra volt, a gypjú, láncfonal, tisztítószerek mennyisége: 20-30 dkg. A tárgy további kezelését illetően ajánlott annak pamut vászonnal bevont megfelelő átmérőjű hengerre, színével kifele tekert állapotban, színezetlen pamutvászontakaróba való kötése. A PVC-cső elszínezheti a textiliát. Kiállítás esetén ajánlott a fektetett állapotú bemutatás, függő helyzet esetére a szőnyeget tépőzárral kell a kívánt helyre rögzíteni. A szőnyeg számára a 18-20°C alatti hőmérséklet, 45-65% alatti nedvességtartalom, 50 Lux alatti fényerősség az indokolt.

Irodalom

1. Szentimrei Judit: Csiki székely festések, Kolozsvár, 1956
2. Vámszer Géza: Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930-1975), Bukarest, Kriterion, 1977. p. 46-54
3. Kós Károly, Szentimrei Judit, Nagy Jenő: Kászoni székely népművészet. Bukarest, Kriterion, é.n.
4. Mátéfy Györk: Szövött és csomózott kárpitok és takarók, Textiltechnikák, Magyar Nemzeti Múzeum, 1993

5. Mátéfy Györk: Erdélyi "festékes" szőnyeg konzerválása, restaurálása és teljes kiegészítése, Szakdolgozat, Budapest, 1990

6. Mátéfy Györk, Sipos Enikő: textilkonzerválás-restaurálás, Budapest, 1989

7. T. Balázs Ágnes: Felületaktív anyagok, Műtárgyvédelem 3. Budapest, MRME, 1976

8. T. Balázs Ágnes: Szerveskéimiai egyetemi jegyzetek. Növényi szálasanyagok felépítése és károsodásai. Múzeumi textiliák mosása, 1993

Conservarea și restaurarea unei scoarțe vechi secuiești

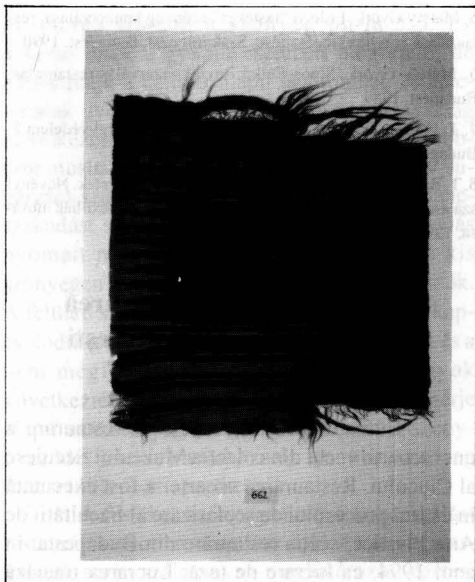
(Rezumat)

Lucrarea prezintă fazele de restaurare a unei scoarțe vechi din colecția Muzeului Secuiesc al Ciucului. Restaurarea scoarței a fost executată în cadrul procesului de școlarizare al Facultății de Arte Plastice, secția restaurare din Budapesta, în anul 1994, ca lucrare de teză. Lucrarea tratează amănunțit pregătirea materialului, analiza fibroasă a textilei, curățirea obiectului de impurități, conservarea, modalitățile de restaurare, întregirea urzeșei și a firului de betea. În concluzie prezintă propuneri pentru etalarea obiectului și pentru expunerea lui.

The Preservation and Restoration of a Transylvanian Painted Carpet

(Abstract)

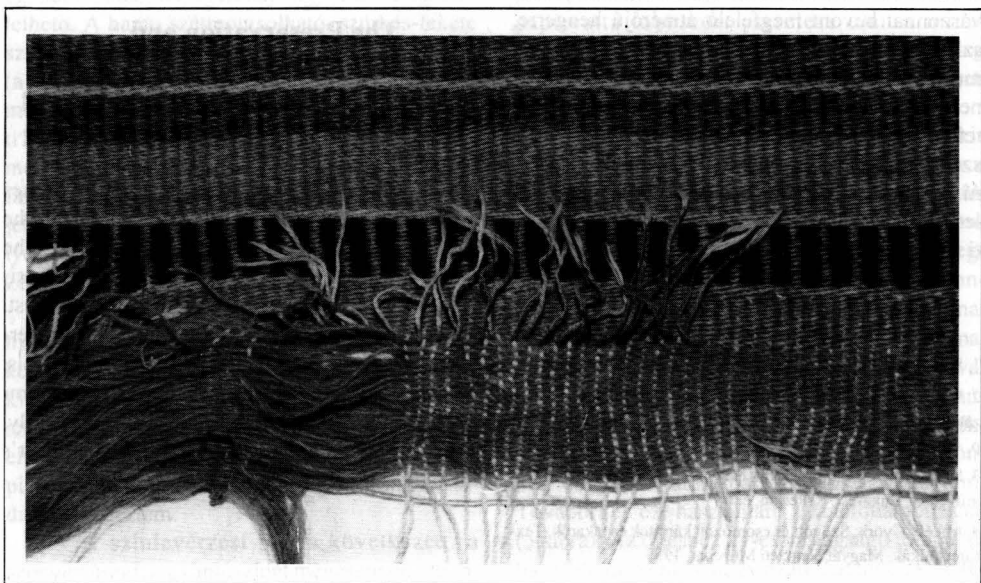
The paper presents the restoration phases of an old Székely "kilim" (painted carpet) in the collection of the Székely Museum of Csík. The restoration of the carpet was done at the University of Arts - the Restoration-section - in Budapest, in 1994. The paper thoroughly shows the preservation of the materials, the textile fibre analysis, the clearing of the objects of impurities, the completion of the fibre and adornment. Consequently, some proposals are given concerning the object's display and exhibition.

1. ábra

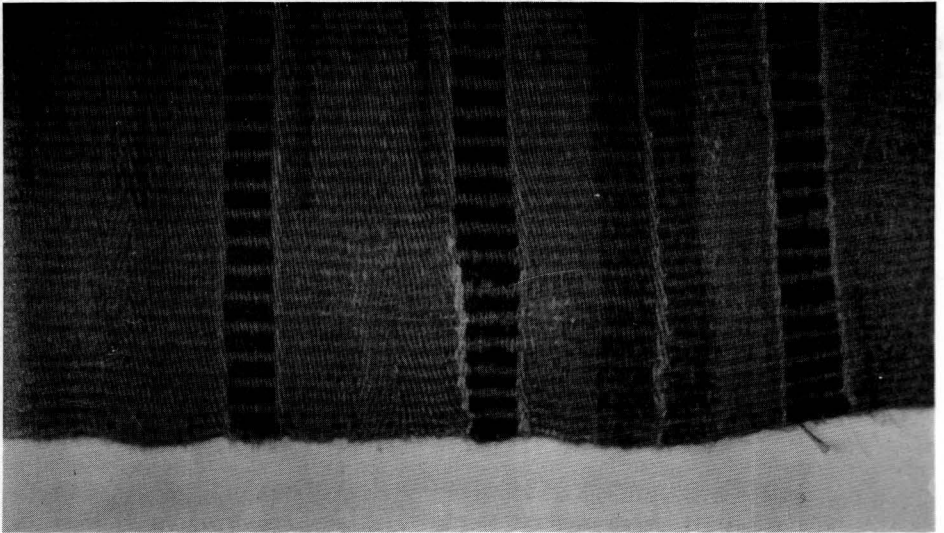

2. ábra

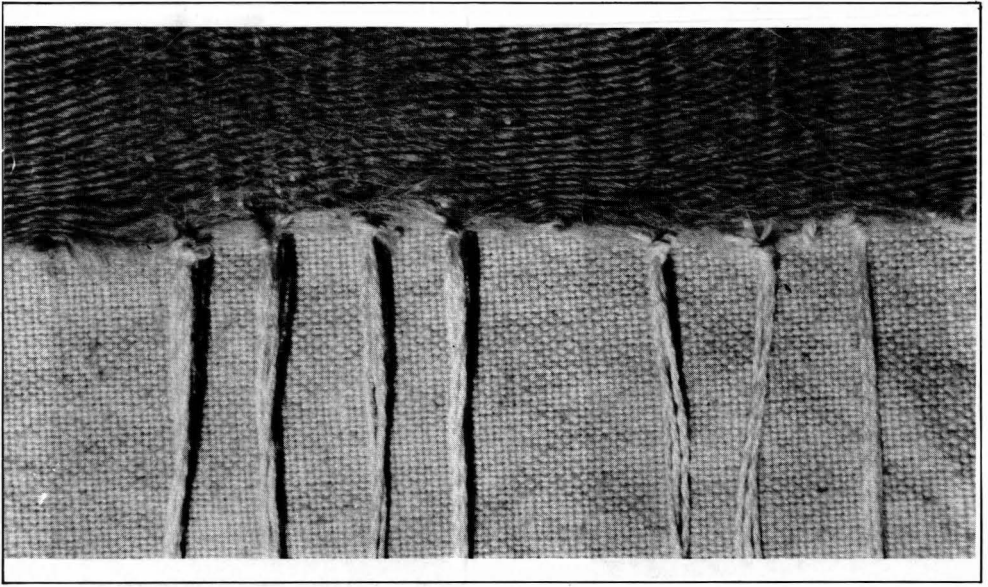

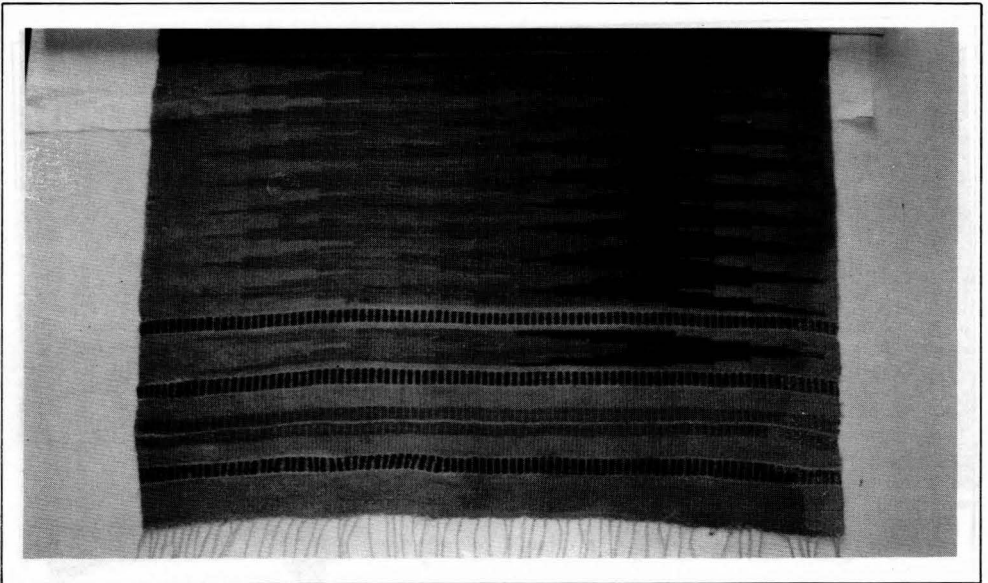
4. ábra

5. ábra

6. ábra

7. ábra

Variantele maghiare ale Mioriței

Scurta mea comunicare despre variantele maghiare ale Mioriței va avea, desigur, un ușor iz livresc, întrucât nu mă aflu printre cercetătorii care ar fi cules pe teren variante noi. De aceea mi-am propus să trec în revistă câteva fapte reale și reprezentative ale relațiilor folclorice româno-maghiare, rezultatele cercetărilor comune privind intrarea Mioriței în repertoriul folcloric maghiar, respectiv în dialectul secuiesc și cel ceangăiesc. Practic, am să mă refer aici, cu scopul de a readuce în memoria noastră, doar la cei care au consacrat acestei probleme o bună parte din munca lor de cercetare, dând astfel exemplul frumos al cercetărilor folclorice comparate de la noi. Este vorba de academicianul Dr. József Faragó de la Cluj, autor al mai multor studii referitoare la problemă, în parte împreună cu muzicologul clujean János Jagamas, și evident, de Adrian Fochi care în monumentala sa monografie "Miorița" (1964) a consacrat un capitol întreg variantelor maghiare ale baladei.

Menționez că circulația baladei Miorița în folclorul maghiar a stat și în atenția altor folcloriști români și maghiari, atât din țară, cât și de peste hotare, precum și faptul că literatura de specialitate de până acum a evidențiat atât rezultatele, cât și sarcinile de perspectivă, atât în domeniul culegerii, cât și al cercetării.

Cercetările evidențiază deopotrivă că imprimatul este de dată veche. De altfel cel mai vechi text al Mioriței, cunoscut până azi, este de limbă maghiară. Această variantă a fost culeasă în localitatea Cleja, sat în jurul Bacăului, în 1843, de János Petrás Incze, un preot care a trăit prin ceangăi.

Varianta este anterioară așadar variantei românești culese de Alecu Russo, devenită clasică prin publicarea ei de Vasile Alecsandri, în 1850.

Atât Adrian Fochi cât și Faragó accentuează valoarea și importanța deosebită a acestei prime versiuni, nu numai din punct de vedere al cercetărilor maghiare referitoare la Miorița, ci și sub aspectul cercetărilor românești. Textul acestei variante, în traducere artistică, a fost publicat de Faragó în revista Limba și literatura, vol. V. 1961.

În ce privește aria de răspândire a variantelor maghiare, cercetătorii disting 3, respectiv 4 grupuri de variante:

1. Grupul de variante maghiare ale Mioriței, așa zise ceangăie de sud, din jurul Bacăului: Galbeni, Cleja, Somușca și Fundu-Răcăciuni. Adrian Fochi menționează în acest grup 8 variante culese, József Faragó 9 variante publicate și 10 variante nepublicate.

2. Grupul de variante maghiare ceangăie-secuiești, culese de Faragó, în împrejurimile orașului Onești, la Tuta și la Satu Nou. Din cele două variante una a fost publicată. Adrian Fochi nu menționează acest grup.

3. Grupul de variante din Plăieșii de Sus, județul Harghita, alcătuit din două piese, culese de muzicologul János Jagamas în 1942, respectiv în 1954-55.

4. Grupul de variante, alcătuit inițial din două piese, culese în Poian și Lemnia, județul Covasna, încă în 1937, completat ulterior în 1959 cu încă 5 variante, în urma cercetărilor întreprinse de Institutul de Folclor din Cluj.

Din cele patru zone etnografice, între care au existat în mod permanent legături economice și culturale, au fost culese 30 de variante maghiare ale baladei Miorița, ceea ce, spune Faragó, prezintă un număr nu prea mare, dar suficient pentru a face câteva comparații și a trage câteva concluzii.

Mai întâi vom trece în revistă cele referitoare la ipotezele privind preluarea baladei Miorița de maghiari în zonele arătate.

Pentru a avea o bază pentru comparații și ipoteze, trebuie să recapitulăm, chiar cu riscul de a avea un iz didactic, motivele baladei românești:

1. testamentul ciobanului în legătură cu înmormântarea sa; 2. conflictul dintre păstori, o motivare

epică-dramatică a morții eroului; 3. figura mioriței năzdrăvane care semnalizează eroului primejdia de moarte ce îl așteaptă; 4. mesajul trimis mamei (surorii sau iubitei). Mai trebuie știut că Miorița românească, conform monografiei lui Fochi, circulă în folclor în primul rând nu ca baladă, ci ca colindă, îndeosebi în Transilvania. Variantele colindului românesc transilvănean conțin numai primele două motive.

Comparând variantele maghiare cu cele românești Fochi constată că episodul oii năzdrăvane lipsește din toate variantele maghiare, iar în cele culese în ținuturile secuiești lipsește și motivul mamei bătrâne. De aceea emite ipoteza că versiunea maghiară a Mioriței s-a născut în Transilvania prin împrumutarea de la români a temei literare și că "a trecut ulterior în Moldova, suportând toate consecințele vecinătății imediate a baladei românești de tip moldovean". Concluziile domnului Fochi sunt întemeiate, prin urmare, pe fenomenul absenței celor două motive amintite.

Pe baza culegerilor și cercetărilor ulterioare, Faragó face următoarele constatări:

1. În varianta maghiară din Plăieșii de Sus și Trei Scaune (Covasna) apare motivul mamei bătrâne (surorii sau iubitei);

2. În Moldova au fost găsite, și se pare că se vor mai găsi, variante cu motivul oii năzdrăvane. Aceste fapte nu erau cunoscute de Fochi. În consecință, de moment ce se știe că variantele secuiești conțin trei motive din cele patru, de la bun început se exclude ipoteza că la baza variantelor maghiare ar fi stat colindul românesc cu două motive.

Părerea lui Faragó în problema împrumutului se poate rezuma astfel:

Versiunea maghiară a Mioriței s-a format în Moldova, cunoscând toate cele patru motive, în toată amploarea lor; toate celelalte variante mai concise, lipsite de anumite motive sunt rezultatul dezvoltării formării independente, paralele variantelor ceangăiești din Moldova și a celor maghiare din Transilvania.

După inventarierea sumară a ipotezelor privind trecerea baladei Miorița, capodoperă a folclorului românesc, în folclorul maghiar, merită să

facem și câteva aprecieri estetice, care evidențiază după părerea mea destinul, metamorfoza baladei românești într-un mediu spiritual și lingvistic maghiar.

Am arătat mai înainte absența motivului mioarei năzdrăvane, cu excepția unei singure variante de ceangăi de sud, din toate variantele maghiare. De ce oare? Un răspuns hotărât nu se poate da. Analizând acest fenomen din unghiul de vedere al baladei maghiare se pot formula două observații plauzibile: în baladele populare maghiare există foarte puține elemente de basm, nu există elemente fantastice. Este posibil că avem de-a face cu fenomenul incompatibilității. A doua remarcă: se poate presupune eventual, că totuși, la început, figura mioarei năzdrăvane n-ar fi lipsit, și s-a renunțat la ea numai în decursul procesului de concentrare, fenomen caracteristic pentru majoritatea baladelor maghiare. S-ar fi renunțat deci la acest motiv pentru că era neobișnuit în baladele maghiare, și pentru că era un motiv neglijabil, absența lui neafectând înțelegerea acțiunii.

Alte elemente de bază ale Mioriței maghiare: eroul baladei le comunică el însuși ucigașilor care sunt fie "hoți de munte", fie "hoți vestiți", fie "porcari", ultimile sale dorințe, și tot printr-înșii trimite mesajul ultim celor dragi de acasă.

Variantele maghiare ale Mioriței prezintă mai multe trăsături caracteristice și sub aspectul formei. Dintre acestea reținem doar următoarele:

- forma baladei maghiare este determinată, iar a celei românești este liberă. Versurile Mioriței se succed cu totul curgător, fără nici o întrerupere. Nu sunt grupate în strofe, timp ce balada maghiară se împarte întotdeauna în strofe, cu același număr de versuri;

- este evidentă și diferența de lungime dintre balada românească și cea maghiară. Varianta clasică, a lui V. Alecsandri, de exemplu, numără 123 de versuri. Față de aceasta variantele maghiare nu depășesc 60, cele din Trei Scaune în medie 20 de versuri.

Explicarea acestei disproporționalități o putem găsi tot în natura și specificul baladei maghiare, care constă în concentrarea și tensiunea dramatică cu care se tratează orice temă. Elementele care nu grăbesc, dimpotrivă frânează desfășurarea

acțiunii și a desnodământului dramatic, sunt eliminate. Nu sunt rare cazurile, menționează și Faragó, în care balada populară maghiară clasică este lapidară până la limita inteligibilității. În general lipsesc din textul baladelor descrierile referitoare la însușirile fizice și morale ale eroilor, adesea nu se utilizează epitete. Având în vedere aceste trăsături ale baladei maghiare, se pare că și balada Miorița a fost supusă criteriilor estetice ale speciei, schițate mai sus.

Credem că elementele eșalonate aici sunt suficiente pentru înțelegerea specificului variantelor maghiare ale Mioriței și este oportună evidențierea câtorva concluzii, bazându-ne și pe concluziile domnilor Fochi și Faragó, formulate pe temeiul cercetărilor comparate:

1. Variantele maghiare nu constituie copii fidele ale originalului românesc. Dimpotrivă, numeroasele și feluritele deosebiri de fond și de formă ne permit să conchidem că acei creatori populari care au preluat balada din folclorul românesc, s-au ghidat nu după conținutul originalului, nu după litera, ci după spiritul acestuia.

2. În decursul procesului de transmitere și însusire, balada specific românească s-a transformat în baladă specific maghiară.

3. Un astfel de proces constituie, fără îndoială, un exemplu frumos al legăturilor, influențelor reciproce dintre poezia populară din limbi diferite, între folclorul unor popoare care conviețuiesc.

4. Folclorul românesc, prin urmare; a dăruit poeziei populare maghiare din țara noastră o baladă care-i face cinste.

5. Balada Miorița nu e cunoscută nici unui popor învecinat, sau mai îndepărtat. De aici se impune încă o precizare: variantele maghiare nu trăiesc nici ele pe întreg teritoriul lingvistic maghiar, fapt ce atestă caracterul autohton al Mioriței și originea românească a variantelor maghiare.

Bibliografie

Dr. Faragó József, "Variantele maghiare ale Mioriței", Limba și Literatura, vol. V. Buc. 1961

Dr. Faragó József, "Háromszéki magyar Miorița" (Miorița maghiară din Trei Scaune)", Balladák földjén" (Pe pământul baladelor), Ed. Kriterion, 1977

Dr. Faragó József, "A Miorița a magyar folklórbán" (Miorița în folclorul maghiar), Balladák földjén" (Pe pământul baladelor), Ed. Kriterion, 1977

Dr. Faragó József, Jagamas János, "Moldvai csángó népdalok és népballadák" (Cântece și balade populare ceangăiești din Moldova), Buc. 1954

Fochi, Adrian, "Miorița. Tipologie, circulație, geneză, texte", Buc. 1964

A Miorița magyar változatai (Kivonat)

Szerző áttekinti a román népköltészet legreprezentatívabb alkotásának, a Miorițának a magyar változataira vonatkozó irodalmat. A 30 ismert változat négy csoportba sorolható, a déli csángó-, a székelyes jellegű csángó-, a gyimesi- és a kézdi környéki csoportokra. Az első csoportba tartozik a legelsőnek, Klézsén, 1843-ban, Petrás Incze János által lejegyzett Miorița-változat, amely hét évvel korábbi az első, Alecu Russo-féle román lejegyzésnél. A Miorița a román folklóron kívül csak a magyarból ismeretes, valószínűleg moldvai átvétellel.

The Hungarian Variants of „Miorița” (Abstract)

The author tries to present all the literature referring to the Hungarian variants of the "Miorița", the most representative piece of Romanian folklore. The 30 known variants can be grouped into four parts, the southern Csángó, the Székely-Csángó, the Gyimes and the Kézdi region groups. Part of the first group is the variant put down by János Petrás Incze in 1843 at Cleja, which is seven years earlier than the first Romanian variant collected by Alecu Russo. Except for Romanian folklore, the "Miorița" is known only to the Hungarian one, probably due to a Moldavian influence.

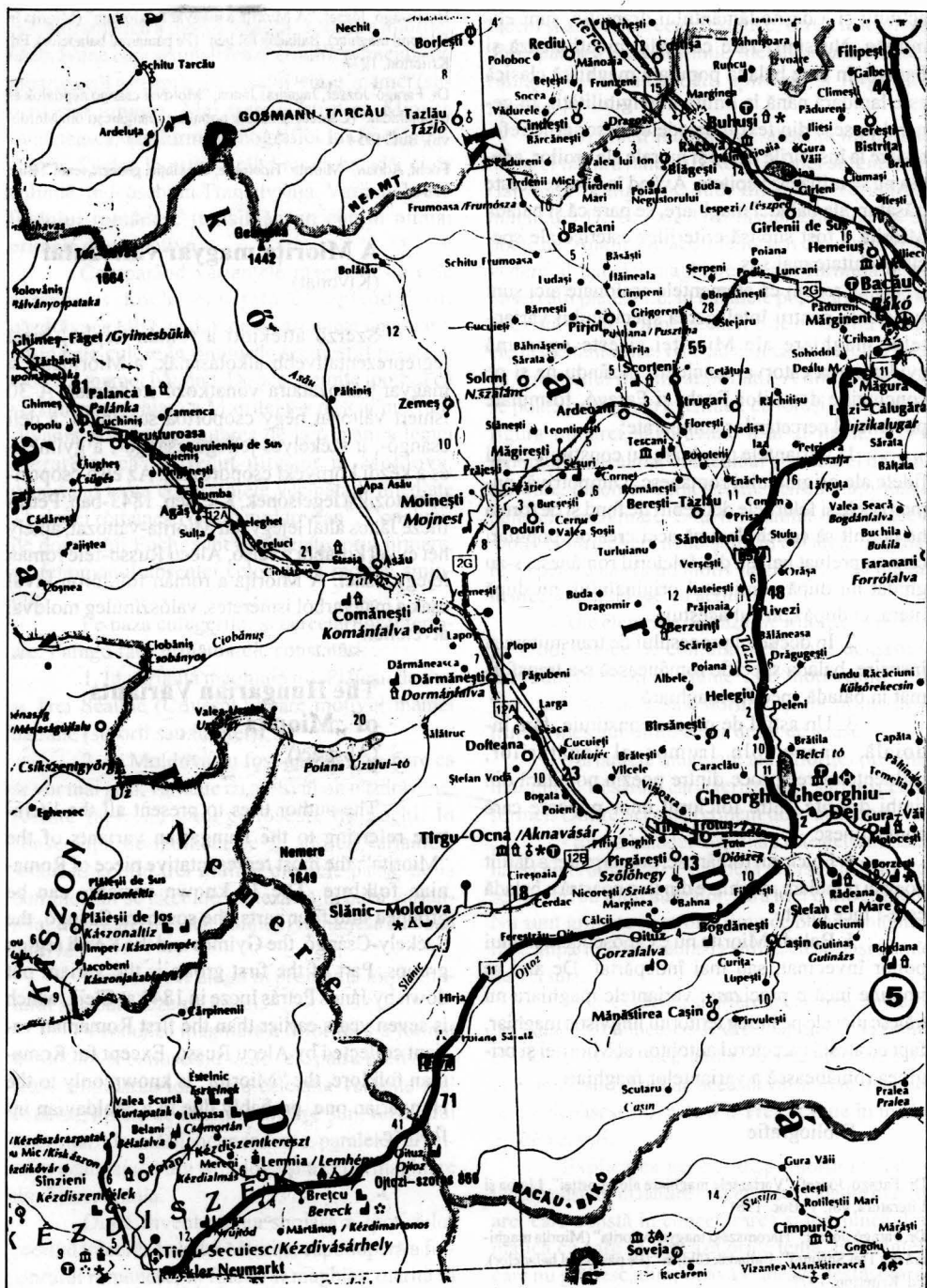

Figura 1. Harta zonei din care au fost colectate variantele maghiare ale Mioriței.

Dr. BALÁZS, LAJOS, Liceul Teoretic "Márton Áron", M.-Ciuc, Coșbuc 80, RO-4100. BARABAȘ, VICTORIA, Muzeul Jud. de Științele Naturii, Bacău, Gh. Vrânceanu 44, RO-5500. BARTÓK BOTOND, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly 10, RO-4000. BENEDEK ÉVA, Muzeul Secuiesc al Ciucului, M.-Ciuc, Piața Cetății 2, RO-4100. BÍRÓ RÓZSA, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly 10, RO-4000. CSATA ZOLTÁN, Oficiul de Gospodărirea Apelor, Sf. Gheorghe, Lunca Oltului 7, RO-4000. CSEREY ZOLTÁN, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly 10, RO-4000. DÉNES ISTVÁN, Baraolt, 1 Decembrie 1918, 27, Bl. 6B/5, RO-4023. EGYED ÁKOS, Cluj, Aleea Tineretului 2, ap. 1., RO-3400. FARKAS IRÉN, Muzeul Secuiesc al Ciucului, M.-Ciuc, Piața Cetății 2, RO-4100. Dr. GHIURCA, VIRGIL, Univ. "Babeș-Bolyai", Cat. de Geologie, Cluj, M. Kogălniceanu 1, RO-3400. HASZMANN JÓZSEF, Muzeul de Etnografie și de Tehnică Agricolă, Cernat, RO-4067. HASZMANN PÁL, Muzeul de Etnografie și de Tehnică Agricolă, Cernat, RO-4067. INCZE LÁSZLÓ, Muzeul Orășenesc, Tg. Secuiesc, Curtea 10, R-4050. KOCS IRÉN, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly 10, RO-4000. KÓNYA ÁDÁM, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly 10, RO-4000. KELEMEN ANTÓNIA, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly 10, RO-4000. KISGYÖRGY ZOLTÁN, Sf. Gheorghe, Viitorului 4, Bl. 7, RO-4000. LÁSZLÓ ATTILA, "GEOLEX" S. A., Sf. Gheorghe, Str. Mică 1, RO-4000. MIHÁLY ZITA, Muzeul Secuiesc al Ciucului, M.-Ciuc, Piața Cetății 2, RO-4100. MOLDOVAN, NICOLAE, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly 10, RO-4000. MUCKENHAUPT ERZSÉBET, Muzeul Secuiesc al Ciucului, M.-Ciuc, Piața Cetății 2, RO-4100. OLASZ GABRIELLA, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly 10, RO-4000. PÁL-ANTAL SÁNDOR, Arhivele Statului, Tg. Mureș, Crizantemelor 8, RO-4300. PÁL JUDIT, Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane, Sibiu, Lucian Blaga 13, RO-2400. PODLUSSÁNY ATTILA, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, Baross utca 13, H-1088. ROZNER ISTVÁN, Budapest, Tétényi út 129, H-1316. SARUDI SEBESTYÉN, JÓZSEF, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, Táncsics M. 1. SZABÓ ANDRÁS, Muzeul Secuiesc al Ciucului, M.-Ciuc, Piața Cetății 2, RO-4100. Dr. SZÉL GYŐZŐ, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, Baross utca 13, H-1088. Dr. SZÉKELY ZOLTÁN, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly 10, RO-4000. SZÉKELY ZSOLT, Muzeul Județean de Istorie, Brașov, Piața Sfatului, RO-2200. SZÓCS JÁNOS, Muzeul Secuiesc al Ciucului, M.-Ciuc, Piața Cetății 2, RO-4100. TŰDŐSNÉ SIMON KINGA, Academia Română, Institutul de Istorie "N. Iorga", București, Piața Aviatorilor 1, RO-71247. VINCZE GÁBOR, JATE, Kortörténeti Gyűjtemény, Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30-34, H-6700. ZÓLYA LÁSZLÓ, M.-Ciuc, Tudor Vladimirescu 21, RO-4100.

ACTA 1995

14.01.1995 - "Aninarea Lacușului" - 145 ani de la nașterea lui Mihai Eminescu (Liceul Mihai Viteazul, SE Gheorghe)

22-24.01.1995 - *Nașterea dedicată scriitorilor Anei Unu Principiilor Române, organizată de Liga culturală creștină "Andrei Saguna"*

24.01 - Simpozion "Biserica ortodoxă și rolurile Unirii" (Muzeul Spiritualității Românești, SE Gheorghe)

24.01 - Simpozion și spectacol festiv cu participarea ansamblului "Clucerle" și M.I., în organizarea Prefecturii jud. Covasna, Insp. Jud. de Poliție, Insp. pcr. Cultură și Casa de Cultură a Sindicatelor, jud. Covasna (Casa de Cultură a Sindicatelor, SE Gheorghe)

06-12.02.1995 - "Calendarul inimilor, poezia" - săptămână "Cereșugile" Liceul din Cornești

05.02.1995 - Concert dedicat operei și marelui compozitor Gugu, cu participarea doamnei Nouza Pogoraru-Guga (Centrul de Creație Artistică)

06.02.1995 - Expoziție de grafică și artizanat etno-folclor Pogoraru din Borșu (Sala de Evenimente a Casei Culturii din Tg. Secușeș)

17.02.1995 - "Shakespeare printre români" (Casa de Cultură & Muzeu)

20.02.1995 - "Parada obiecturilor lașe" (Sala de Evenimente)

parada obiectelor lașe din județul Covasna (Liga Culturală Creștină "Andrei Saguna" organizată cu participarea M.I. T. Ștefan, I. Ștefan, V. Olteanu, N. Chiriac, V. V. C. Bărbulescu, și expoziția "Parada Obiectelor lașe" la Catedrala Ortodoxă și Muzeul Spiritualității Românești, SE Gheorghe)

1-3.03.1995 - "Căminul nostru" - ed. 1 V-a, cu participarea din Republica Moldova (Liga Culturală Creștină "Andrei Saguna")

1-3.03.1995 - "Căminul nostru" - ed. 1 V-a, cu participarea din Republica Moldova (Liga Culturală Creștină "Andrei Saguna")

24.03.1995 - "Lectură în Borșu" - organizată de Filiala Covasna a Societății de Științe Filologice, cu participarea din Republica Moldova (28.03.03.1995 - "Prinderea culturii" la SE Gheorghe)

28.03 - Muzee românești cu tema "Bazarabia - monumente istorice și contemporane. Aniversarea Unirii Bazarabiei cu țara", cu participarea din Republica Moldova (Teatrul de Cultură din Republica Moldova și din Uniunea Federațională și revistă "Căminul nostru" (Muzeul Spiritualității Românești)

29.03 - Evreii "România Creștină" - viața și opera scriitorului (Sala Săliștea Teatrului din SE Gheorghe)

30.03 - Dezbateri cu tema "Aspecte culturale ale păstrării memoriei naționale culturale și religioase a românilor din Arca Carpatică", organizată de Liga culturală creștină "Andrei Saguna" (Muzeul Spiritualității Românești)

31.03 - "Prelegerile academice de la Arca", cu subiectul "G. Călinescu - 30 de ani de la înălțarea gândirii și creației literare" - cu participarea lui dr. Al. Ștefanescu, dr. N. Ștefan și dr. N. Ștefan, de la Institutul de Științe și Literatură Română (Căminul nostru)

22.03.04.1995 - Concert dedicat compozitorului Nouza Pogoraru-Guga (Centrul de Creație Artistică)

Conspect privind activitatea muzeistică din 1995 al Muzeului Național Secuiesc (ACTA-1995, anexa 1)

Expoziții în clădirea principală din Sf. Gheorghe, str. Kós Károly, nr. 10.

- 03-08.1995: "*Arhitectul Károly Kós*" (Anthony Gall, Australia)
- 04-07.1995: Expoziție județeană de artă plastică cu ocazia zilelor Sf. Gheorghe
- 06.1995: "*Școala trecutului și al viitorului*" (în cadrul Academiei de Vară "Bolyai", organizată de Fundația "Collegium Transsylvanicum")
- 06-09.1995: "*Természet Világa (Lumea Naturii) - 125*" (expoziție documentară de istoria mediei științifice)
- 07-09.1995: "*Așa te privesc animalele*" (expoziția de desen de copii a lui Anna Barabás)
- 08-10.1995: "*Tutunul cubanez*" (material documentar din amabilitatea ambasadei Republicii Cuba din București)
- 09-12.1995: Expoziția comemorativă "*Béla Bartók*" (cu ocazia "Zilelor Bartók" din Sf. Gheorghe)
- 10.1995: "*S.O.S. Natural!*" (cu ocazia Anului European al Ocrotirii Naturii)

Activități ale Galeriei de Artă (Sf. Gheorghe, Piața Libertății 2.)

Expoziții de arte plastice:

- 01.1995: *Mária Miklóssy* (Sf. Gheorghe)
- pictură
- 01-02.1995: *Győző Somogyi* (Ungaria) - grafică

- 02-03.1995: *Zoltán Erdei Gy.* (Tg. Mureș) - pictură, sculptură
- 04-09.1995: *Lajos Varga N.*, expoziție de patrimoniu
- 07-10.1995: *Tibor Szűcs* (Ungaria) - grafică
- 09-12.1995: *Artexpo "Béla Bartók"* - expoziție județeană, jud. Covasna

Participări la expoziții internaționale (din patrimoniu):

- 02-03.1995: *Imre Baász* (11 lucrări) - Budapesta
- 04-05.1995: *Imre Baász* (11 lucrări) - Veszprém (Ungaria)
- 08-09.1995: *Mattis Teutsch* (3 lucrări) - Antwerpen (Belgia)

Comunicări științifice, seri literare, arte plastice:

- 03.03.1995: *Csaba Lászlóffy* (Cluj)
- 30.03.1995: *László Balogh* (Sf. Gheorghe)
- 19.05.1995: Simpozion cu tema "*Iacobinii maghiari*"
- 06.06.1995: *Zoltán Jónás* (Ungaria)
- 21.09.1995: *Ernő Albert* (Sf. Gheorghe)
- 16.11.1995: *Mihály Vargha* (Sf. Gheorghe)
- 23.11.1995: *Ferenc Wanek* (Cluj): "Istoria țigieiului din Trei Scaune"
- 30.11.1995: *András Vetró* (Tg. Secuiesc)
- 07.12.1995: *Cenaclul "Pro Arte"* din Sf. Gheorghe

Popularizarea artei moderne și contemporane regionale:

- 11.05-11.07.1995: Proiecții de diapozitive și lecturi ale lui *Mihály Varga* în S.U.A.
- 25.05-10.07.1995: Expoziție personală a lui *László Vinczeffy* în Nürnberg (Germania)

Programe video cu caracter educativ:

- 15.09.1995: *Musée d'Orsay*
- 21.09.1995: *Vincent van Gogh*
- 04.10.1995: *Tehnica turnării în bronz*
- 11.10.1995: *Musée de Louvre*

Secția din Tg. Secuiesc

Expoziții de artă plastică.

- 01-02.1995: *Csaba Sárosi* (grafică)
- 03.1995: Expoziție colectivă a artiștilor plastici din județul Covasna, organizată în cinstea zilei de 15 Martie
- 04-05.1995: Expoziție de pictură din colecția secției, din colecția pictorului *István Incze*
- 06.1995: Expoziția tradițională a elevilor de la secția Artă Plastică a Liceului Nagy Mózes din Tg. Secuiesc
- 07.1995: Expoziția de pictură și de grafică a artiștilor plastici *Ákos László* și *István Burai* din Debrecen (Ungaria)
- 08-09.1995: Expoziția colectivă a artiștilor plastici din țară și de peste hotare (Olanda Elveția, Ungaria), participanți la tabăra de creație organizată la Băile Incitato-Fortyogó din orașul Tg. Secuiesc
- 10.1995: Expoziție de pictură, grafică și sculptură din colecția secției
- 11-12.1995: Expoziție de grafică din lucrările lui *Lajos Varga N.*, organizată cu prilejul aniversării a 100 de ani de la nașterea artistului

A SzékelyNemzetiMúzeum 1995. évi múzeumi tevékenységéből (Kivonat)

A fenti összegezés a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum évi jelentésének a kivonata. Számbaveszi és időrendbe illeszti a múzeum tudományos és művelődési rendezvényeit, elkülönítve két nagyobb részleg, a sepsiszentgyörgyi Művészeti Galéria és a Kézdivásárhelyi Múzeum tevékenységét.

An Outline of the Activity in 1995 in the Székely National Museum (Abstract)

The above summary represents an abstract of the report concerning the activity of the Székely Museum of Csik and that of the Székely National Museum. It enumerates and puts into a chronological order the cultural and scientific manifestation of the two museums, while separating those activities of the Art Gallery in Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgy) and that of the Museum in Tg. Secuiesc (Kézdivásárhely).

Conspect privind activitățile culturale-științifice din 1995 din județul Covasna

(ACTA-1995, anexa 2)

12.01.1995: "*Bronzul timpuriu*" - Con sfătuire științifică, cu participarea lui prof. dr. Petre Roman, director al Institutului de Tracologie (Muzeul Național Secuiesc, clădirea principală)

16.01.1995: "*Dăinuirea Luceafărului*" - 145 ani de la nașterea lui Mihai Eminescu (Liceul Mihai Viteazul, Sf. Gheorghe)

22-24.01.1995: *Manifestări dedicate sărbătoririi Zilei Unirii Principatelor Române, organizate de Liga cultural-creștină "Andrei Șaguna"*

24.01: Simpozion "*Biserica strămoșească și idealul Unirii*" (Muzeul Spiritualității Românești, Sf. Gheorghe)

24.01: Simpozion și spectacol festiv cu participarea ansamblului "*Ciocârlia*" al M.I., în organizarea Prefecturii jud. Covasna, Insp. jud. de Poliție, Insp. ptr. Cultură și Casa de Cultură a Sindicatelor, jud. Covasna (Casa de Cultură a Sindicatelor, Sf. Gheorghe)

06-12.02.1995: "*Calendarul inimilor românești*" - săptămână Caragiale (Liceul din Covasna)

05.02.1995: Colocviu dedicat operei și vieții lui *Romulus Guga*, cu participarea doamnei Voica Foișoreanu-Guga (Centrul de Cultură Arcuș)

06.02.1995: Expoziție de grafică al artistului plastic *Doru Pogoreanu* din Brețcu (Sala de Expoziție a Casei Culturii din Tg. Secuiesc)

17.02.1995: "*Shakespeare printre noi*", simpozion (Centrul de Cultură Arcuș)

25.02.1995: "*Parada obiceiurilor laice de iarnă*", ed. a IV-a

28.02.1995: Manifestări dedicate centenarului nașterii lui *Valeriu Bidu*, în organizarea Ligii cultural-creștine "Andrei Șaguna", simpozion cu participarea lui I. Lăcătușu, I. Solomon, V. Olteanu, A. Cășuneanu-Vlad, Gh. Rățulea, și expoziția "*Valeriu Bidu - Omul și fapta*" (Catedrala Ortodoxă și Muzeul Spiritualității Românești, Sf. Gheorghe)

3-5.03.1995: "*Gala tinerilor laureați*", ed. a V-a, cu participanți din România, Moldova, Bulgaria, Ungaria (Centrul de Cultură Arcuș)

14.03.1995: Adunare festivă - împlinirea a 3 ani de la constituirea *Ligii cultural-creștine "Andrei Șaguna"*, Mesajul Președintelui Ion Iliescu, redactarea unui "Comunicat" către Guvern și Președinte (Muzeul Spiritualității Românești)

24.03.1995: "*Centenar Ion Barbu*", organizat de Filiala Covasna a Societății de Științe Filologice, cu participarea d-lui Mircea Coloșenca

28-31.03.1995: "*Primăvara culturală*" la Sf. Gheorghe

- 28.03: Masă rotundă cu tema "*Basarabia - memento istoric și contemporan. Aniversarea Unirii Basarabiei cu țara*", cu participarea d-lui Ion Ungureanu, regizor, fost ministru al culturii din Republica Moldova și dl. Ilie Traian, redactor șef al revistei *Curierul Românesc* (Muzeul Spiritualității Românești).

- 29.03: Evocare "*Romulus Cioflec*" - viața și opera scriitorului (Sala Studio a Teatrului din Sf. Gheorghe)

- 30.03: Dezbateri cu tema "*Aspecte actuale ale păstrării identității naționale culturale și religioase a românilor din Arcul Carpatic*", organizată de Liga cultural-creștină "Andrei Șaguna" (Muzeul Spiritualității Românești)

- 31.03: "*Prelegerile academice de la Arcuș*", cu subiectul "*G. Călinescu - 30 de ani de la moartea istoricului și criticului literar*", cu participarea lui dr. Al. Săndulescu, dr. N. Mecu, dr. A. Nistorescu, de la Institutul de istorie și teorie literară G. Călinescu al Academiei Române.

22-23.04.1995: Conferință Internațională Shakespeare (Centrul de Cultură Arcuș)

23.04.1995: Vernisajul expozițiilor *"Icoane pe sticlă ale pictorului fâgărășan Matei Sofonea"* și *"Carte și documente achiziționate recent de Muzeu"* (Muzeul Spiritualității Românești)

25.04.1995: Prezentarea proiectului de cercetare sociologică *"Dimensiuni ale interculturalității din jud. Covasna"* (Muzeul Spiritualității Românești)

28.04.1995: *"Prelegeri academice"* cu tema *"Mărturii de spiritualitate românească din Transilvania, Basarabia și Bucovina"*, cu participarea lui dr. Ana Maria Brezuleanu, de la Institutul de istorie și teorie literară din Chișinău, dr. G. Munteanu și dr. A. Nestorescu, de la Institutul de istorie și teorie literară G. Călinescu (Centrul de Cultură Arcuș)

28.04.1995: Manifestare culturală *"Lucian Blaga"*, cu participarea lui prof. dr. M. Tomuș, lector univ. M. Curticeanu, preotul romano-catolic A. Márkos

08.05.1995: Simpozion cu tema *"Cinci decenii de la terminarea celui de-al II-lea război mondial - moment de reflecție pentru statele Europei și ale lumii"*, organizat de Prefectura Jud. Covasna și Garnizoana Militară Sf. Gheorghe (Muzeul Spiritualității Românești)

10.05.1995: *"Centenar Lucian Blaga"* în cadrul ciclului de manifestări *"Calendarul inimilor române"* (Liceul Covasna)

23.05.1995: Sesiune de comunicări cu tema *"Școala românească - trecut și prezent, factor de cultură și spiritualitate românească pe aceste meleaguri"*, organizată de Fundația Culturală Mihai Viteazul, Inspectoratul Școlar Județean și Liceul Mihai Viteazul

26.05.1995: *"Prelegerile academice de la Arcuș"*, *"Arta traducerii"*, cu participarea lui Veronica Bătcă, din Chișinău, dr. A. Nestorescu, de la Academia Română, dr. Radu Bercea, din București (Centrul de Cultură Arcuș)

27.05.1995: *"Toleranță prin educație"*, organizată de Liga Pro Europa, cu participarea lui Smaranda Enache și Boldizsár Csíky (Casa de Cultură a Sindicatelor din Sf. Gheorghe)

28.05-07.06.1995: Festival internațional de teatru *"Atelier 95"*

25.06.1995: *"Întâlnirea corurilor"*, ed. a 28-a, cu participarea a 17 formații din județele Brașov, Covasna, Dâmbovița, Harghita (Zagon)

25.06.1995: *"Shakespeare printre noi"*, ed. a IV-a, comunicări ale lui D. Vasiliu, consilier la Ministerul Culturii, Rob Dicks, Anglia, T. Chirilă, ș.a. (Centrul de Cultură Arcuș)

07.1995: Tabără de sociologie, cu participarea unor studenți și cadre didactice de la Cat. de Sociologie, Fac. de istorie și filosofie, Univ. "Babeș-Bolyai", din Cluj, cu tematica *"Dimensiuni ale interculturalității în jud. Covasna"* (Centrul de Cultură Arcuș)

17-22.07.1995: "Universitatea de Vară de la Balványos", ed. a V-a, dedicată reconcilierii istorice româno-maghiare, organizată de Liga Pro Europa (România), FIDESZ și Pro Minoritate (Ungaria), cu participarea lui Renate Weber, V. Stan, L. Salat, M. Patrubby, P. Eckstein-Kovács, Zs. Németh, Cs. Lőrincz, Smaranda Enache, A. Cornea, Cs. Sógor, ș.a.

02-13.08.1995: Tabără de creație pentru studenții de la academiile de Teatru (Centrul de Cultură Arcuș)

10.08.1995: Simpozion pe tema: *"Aspecte tehnico-financiare ale microcentralelor termice produse în România de Compania Româno-americană Omnitech Partners SRL, București"*, (Casa de Cultură a Sindicatelor din Sf. Gheorghe)

29.08.1995: Simpozionul *"55 de ani de la Dictatul de la Viena"*, organizat de Prefectură, Muzeul Spiritualității Românești, Uniunea Națională a Cadrelor militare în rezervă și retragere, Filiala Covasna a Arhivelor Statului, cu participarea d-lui prefect A. V. Cășuneanu, prof. univ. dr. N. N. Ciachir de la Univ. din București, prof. dr. P. Țurlea, deputat în Parlamentul României, ș.a. (Muzeul Spiritualității Românești)

31.08-01.09.1995: seminar pe tema *"Rolul instituțiilor publice și al organizațiilor nonguvernamentale (ONG) în societatea civilă"*, în cadrul programului "Vocea Civică", IFES, finanțat de

SAID, organizat de IFES și Asociația Cercul de turism "Nemira" și KITI-INFOTIM

01.09.1995: Festivalul folcloric internațional "Ciobănașul", ed. a XXVII-a, cu aspecte din Italia (Întorsura Buzău)

- 01.09.1995: Simpozion cu tema "România din sud-estul Transilvaniei - istorie, cultură, civilizație" (Sala de Festivități a Primăriei Întorsura Buzău)

22-23.09.1995: "Episcopia ortodoxă a Covasnei și Harghitei la aniversarea unui an de existență"

- 22.09: Sesiunea anuală de comunicări științifice a Muzeului Spiritualității Românești: *România din sud-estul Transilvaniei - istorie, cultură și civilizație*" (Centrul de Cultură Arcuș)

- 23.09: Dezbateri pe tema "Cultura și spiritualitatea românească din județele Harghita și Covasna - trecut, prezent și viitor" (Centrul de Cultură Arcuș)

- 23.09: Dezvelirea statuii "Andrei Șaguna"

- 23.09: Vernisaj de expoziție la Biserica Ortodoxă: "Biserica strămoșească în viața comunităților românești din arcul intercarpatic"

- 23.09: Apel către Ion Iliescu pentru reabilitarea Muzeului Carpaților Orientali cu reședințe în județele Covasna și Harghita

03-05.11.1995: "Zilele Iustinian Teculescu", manifestări cu ocazia împlinirii a 130 de ani de la nașterea primului episcop al Armatei Române Covasna-Voinești)

11-12.11.1995: Manifestări omagiale la împlinirea a 200 de ani de la zidirea actualei Biserici Ortodoxe cu hramul "Adormirea Maicii Domnului" din Dobârlău (Dobârlău)

25-26.11.1995: "Zilele Nicolae Colan". Sărbătoare națională de comunicări științifice pe tema "Biografia românească în localitățile Arcului Carpatic" (Muzeul Spiritualității Românești)

26.11.1995: Ceremonii religioase și laice prilejuite de aniversarea a 100 de ani de la zidirea actualei biserici cu hramul "Sf. Mucenic Dimitrie"

02.12.1995: Spectacol dedicat *Zilei Naționale a României* (Casa de Cultură a Sindicatelor)

08-10.12.1995: Suită de manifestări legate de a 75-a aniversare a începutului activității Școlii Normale de Învățătoare "Regina Maria" în Sf. Gheorghe (a ființat aici până în 1936, când s-a mutat la Tg. Secuiesc)

16-17.12.1995: "Festivalul de colinde și obiceieuri de iarnă", ed. a V-a, în organizarea Fundației "Mihai Viteazul", Inspectoratul județean pentru cultură și Liga cultural-creștină "Andrei Șaguna"

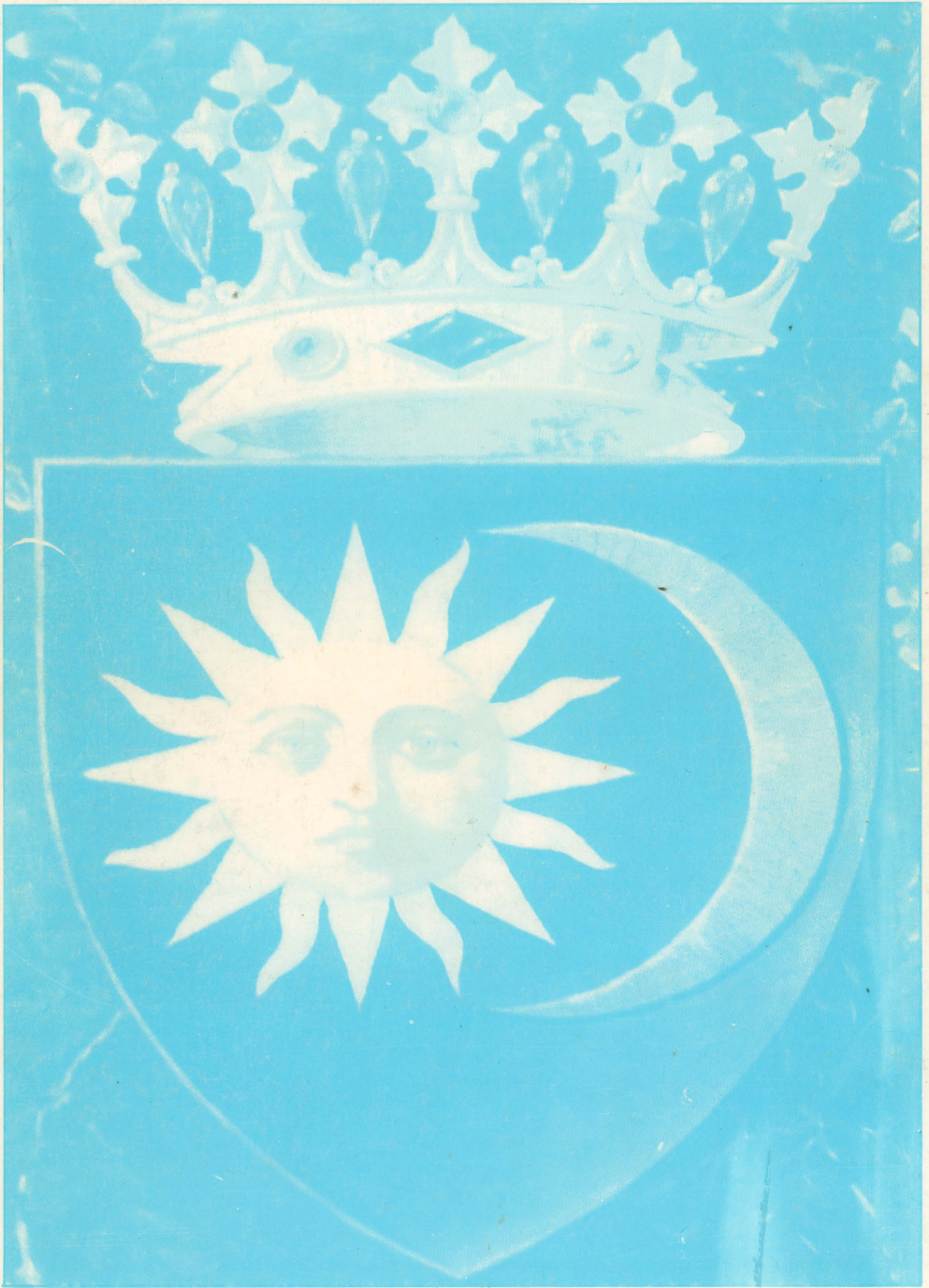
(Întocmit de Rózsa BÍRÓ)

Az 1995. évi Kovászna megyei tudományos és művelődési rendezvények vázlatos áttekintése
(Kivonat)

A válogatás a megye 1995. évi tudományos és művelődési életébe kínál betekintést (nemzetközi és román vonatkozású rendezvények). Az időrendi lista a sajtóviszhangot kapott rendezvényeket, eseményeket öleli fel, a "Cuvântul Nou" megyei napilap tudósításai alapján.

An Outline of the Cultural and Scientific Life of the Countie Covasna in 1995
(Abstract)

This selections allows an insight into the scientific and cultural life of the countie during the year 1995 (Romanian and international manifestations). The chronological list comprises those events which were reflected also in the local paper, the "Cuvântul Nou".

ISBN 973-97237-3-X